

ANDRZEJ JANOWSKI

GROBY KOMOROWE W EUROPIE ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ PROBLEMY WYBRANE

**GROBY KOMOROWE
W EUROPIE ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ.
PROBLEMY WYBRANE**

*Natalii, Nadii i Laurze
za cierpliwość*

ANDRZEJ JANOWSKI

GROBY KOMOROWE
W EUROPIE ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ.
PROBLEMY WYBRANE

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk
Ośrodek Archeologii Średniowiecza Krajów Nadbałtyckich

Szczecin 2015

Pracę recenzowała do druku Komisja Wydawnicza

Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w składzie:

dr hab. Andrzej Janeczek, prof. PAN (przewodniczący); dr hab. Dariusz Główka, prof. PAN;
mgr Tomasz Herbich; prof. dr hab. Andrzej Klonder; prof. dr hab. Marta Młynarska-Kaletyn;
dr Małgorzata Mogielnicka-Urban; dr Kalina Skóra; dr hab. Zofia Sulgostowska, prof. PAN;
prof. dr hab. Witold Świętosławski; prof. dr hab. Piotr Taracha

Tłumaczenie

Dorota Gonczaronek

Redakcja techniczna i korekta

dr Tomasz Kurasiński

Projekt okładki

Adam Kolenda

ISBN: 978-83-63760-56-4

Wydawca

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk
Ośrodek Archeologii Średniowiecza Krajów Nadbałtyckich w Szczecinie

© Copyright by Institute of Archaeology and Ethnology
Polish Academy of Sciences, and Andrzej Janowski, Szczecin 2015

Nakład

300 egz.

Skład i łamanie

Daniel Jaskóła

Druk i oprawa

Agencja Reklamowa TOP Agnieszka Łuczak,
ul. Toruńska 148, 87-800 Włocławek
www.agencjatop.pl

Spis treści

1. Wstęp.....	7
2. Groby komorowe w źródłach pisanych.....	11
3. Groby komorowe w źródłach archeologicznych	17
3.1. Grób komorowy – między definicją a realnością	17
3.2. Historia badań nad zagadnieniem grobów komorowych w Europie Środkowo-Wschodniej.....	25
3.3. Geografia i topografia cmentarzysk z grobami komorowymi w Europie Środkowo-Wschodniej.....	28
3.4. Konstrukcje grobów i obrządek pogrzebowy	39
3.4.1. Kształt zewnętrzny grobu	39
3.4.2. Konstrukcja i wymiary komory	40
3.4.3. Zmarli.....	46
3.4.4. Pochówki zwierzęce i kości zwierząt w grobach	48
3.4.5. Rabowanie grobów.....	50
3.5. Wyposażenie grobowe i chronologia	51
4. Status czy etnos – kim byli pochowani w grobach komorowych?	73
5. Między pogaństwem a chrześcijaństwem.....	81
5.1. Metoda pochówku – sposób postępowania z ciałem zmarłego	83
5.2. Orientacja ciała zmarłego.....	84
5.3. Zewnętrzny kształt grobu	85
5.4. Umieszczenie grobu	86
5.5. Wyposażenie grobowe	86
5.6. Ceremonie pogrzebowe	89
6. Podsumowanie	95
7. Katalog grobów komorowych z terenu Europy Środkowo-Wschodniej.....	99
8. Bibliografia	141
9. Summary	167
10. Ryciny	175

1

Wstęp

Obrządek pogrzebowy, rozumiany jako zbiór wierzeń i praktyk związanych ze śmiercią i traktowaniem ciała zmarłego, jest niewątpliwie jednym z najbardziej interesujących przejawów zachowań naszych przodków. Pogrzeb, tak w przeszłości, jak i dziś stanowi, nie tylko formę upamiętnienia członka wspólnoty, ale też jedną z podstaw identyfikacji grupowej umożliwiając określenie wewnętrznych i zewnętrznych relacji społecznych oraz wzmacniając poczucie więzi i przynależności do danej grupy. Różnice i podobieństwa w konstrukcji i kształcie grobów, a także w sposobie potraktowania ciała zmarłego oraz w charakterze i liczbie wyposażenia pośmiertnego dawnych społeczeństw stały się dla archeologów kluczem do ich identyfikacji i klasyfikacji, niekiedy niestety, w myśl prostego przełożenia – jednakowy/podobny obrządek pogrzebowy = jedna kultura i/lub jedna kultura = jednakowy/podobny obrządek pogrzebowy. Dobitnie świadczy o tym fakt, jak wiele archeologicznych kultur zawdzięcza swoją nazwę specyficznej formie pochówku.

Różnorodność form pochówków cechowała nie tylko pradzieje, obserwować można ją także we wczesnym średniowieczu, a bliższe przyjrzenie się cmentarzyskom ujawnia istotne niekiedy różnice także pomiędzy poszczególnymi występującymi na nich grobami. Od-

mienności te interpretowane są zwykle jako odzwierciedlenie zróżnicowania wewnątrzgrupowego, a groby o złożonej konstrukcji lub wyposażone w przedmioty nietypowe, luksusowe bądź o wyższej wartości materialnej są uważane za miejsce spoczynku osób o wyższym statusie społecznym (por. m.in. Härke 1992; Dark 1995, 90-94; Ciesielska 2001, 9-10; Drozd 2007; Ciesielska 2009; w tych pracach starsza literatura). Przy czym niekoniecznie wyższa pozycja zmarłego wynikać musiała ze statusu materialnego, a jej przyczyną mogło być doświadczenie zmarłego, jego wiedza czy pełniona funkcja lub sprawowany urząd. Dokonując socjotopograficznego rozwarstwienia cmentarzysk niestety zapominamy niekiedy, że grób nie jest fosylizacją zmarłego, to żałobnicy na podstawie nakazów religijnych czy upodobań społecznych i politycznych dokonywali selekcji przedmiotów, które miały zostać umieszczone w grobie. Mieli oni też wpływ na ostateczny kształt grobu (por. Parker-Pearson 1999, 72-94).

Niemniej jednak śmierć, tak jak każde zdarzenie związane z przejściem z jednego stanu w drugi i przekroczeniem pewnej granicy, obwarowane było, i jest, koniecznością wypełnienia określonych i usankcjonowanych tradycją czynności, chroniących pozostałych przy życiu członków wspólnoty i samego zmarłego

przed negatywnymi następstwami tej zmiany. Wszystkie te działania zawarte w szeroko pojętym rytuale pogrzebowym składają się na ceremoniał, który porównać można do widowiska teatralnego, w którym widzowie, czyli osoby uczestniczące w pogrzebie, stają się jednocześnie aktorami uczestniczącymi w rytuale. Uczestnicy pogrzebu oczekiwali określonego rytuału – przedstawienia (por. Urbańczyk 2011). Można przypuszczać, że w przypadku osób o wyższym statusie społecznym rytuał ten był bardziej rozbudowany, a decyzja o czasie i miejscu pochówku oraz sposobie konstrukcji grobu i darach grobowych, nie była przypadkowa i pochopna.

We wczesnym średniowieczu jedną z form grobów identyfikowanych z miejscem pochówku osób o wyższym statusie był obiekt określany współcześnie mianem grób komorowy (niem. *Kammergrab*, ang. *chamber grave*, szw. *kammargrav*). Znaleźiska tak nazywanych grobów rozrzucone są na terenie całej wczesnośredniowiecznej Europy, od Francji na zachodnie po Ural na wschodnie, i od koła podbiegunowego na północny, aż po Morze Czarne na południu. Czy coś oprócz nazwy łączy te pochówki? Celem niniejszej pracy jest omówienie wybranych zagadnień związanych z grobami komorowymi odkrytymi na terenie Europy Środkowej i Wschodniej, czyli obszarze dzisiejszych Niemiec, Polski, Rosji oraz Ukrainy, w przeszłości zasiedlonych przez plemiona słowiańskie. Bazę do rozważań tworzy korpus 213 znalezisk pochodzących na ogół z okresu wikingów (IX-XI w.) i krótko po nim. Opracowanie tej problematyki wymagało jednak sięgnięcia po znaleziska i analogie wykraczające zarówno poza ten obszar, jak i czas. W założeniach praca ukazać ma wybrane problemy, które pojawiają się w interpretacji grobów komorowych na szerokim tle europejskim w okresie pierwszego i początków drugiego tysiąclecia n.e.

Na pewno nie wszystkie z zagadnień dotyczących grobów komorowych zostały w niniejszej książce omówione, jednak te które do niej trafiły są moim zdaniem najistotniejsze z punktu widzenia badacza środkowoeuropejskiego. Niezwykła konstrukcja, ponadstan-

dardowe wymiary i na ogół liczniejsze i bogatsze wyposażenie tych grobów, zawierające niekiedy przedmioty importowane, otworzyło trwającą niemal sto lat i co jakiś czas przybierającą na sile dyskusję nad pochodzeniem etnicznym pochowanych w nich osób i ich roli w dawnych społecznościach. Dyskusja ta niestety prowadzona była dotychczas w oparciu o wiedzę na temat wyselekcjonowanego i niepełnego, bądź świadomie ograniczonego zbioru grobów lub przedmiotów z tych grobów pochodzących. Ich dobór wynikał najczęściej z potrzeby chwili i chęci udowodnienia tej czy innej racji. Żaden z badaczy nie zdecydował się na zaprezentowanie i skomentowanie możliwie pełnego katalogu grobów komorowych.

Pierwsza część pracy poświęcona została zapisom w źródłach pisanych, w których treści znaleźć można informacje o pochówkach w grobach zawierających w swym wnętrzu konstrukcję w kształcie pomieszczenia/komory. Dopiero po takim wstępie możliwe było przyjrzenie się źródłom archeologicznym, których omówienie wypełnia rozdział 3 niniejszej książki. Kwestia pierwsza, która wymagała moim zdaniem komentarza to definicja terminu grób komorowy i jego zakres znaczeniowy (rozdział 3.1.). Co ciekawe, ten, z pozoru jasny i przejrzysty, a w rzeczywistości mglisty i nieprecyzyjny termin, niezależnie od swojej dekodowanej przez poszczególnych badaczy treści, zawsze niesie dla potencjalnego czytelnika te same wartości (wysoki status pochowanego, najpewniej obce etniczne pochodzenie, inna religia itp.). Dla zrozumienia tych zawłości niezbędne było zaprezentowanie historii badań nad zagadnieniem grobów komorowych w Europie Środkowej i Wschodniej oraz przedstawienie stanu i rzetelności udostępnienia informacji o nich, będących podstawą do podjęcia jakiegokolwiek merytorycznej dyskusji (rozdział 3.2.). Groby komorowe nie występowały w oderwaniu od innych przejawów obrządku pogrzebowego, dlatego też w dalszej części omówione zostały geografia i topografia grobów komorowych (rozdział 3.3.). Kolejnym z oczywistych względów ważnym zagadnieniem były kształt zewnętrzny i konstrukcja wewnętrzna oraz wymiary gro-

bu (rozdział 3.4.). W dalszej części poruszone zostały kwestie związane z ułożeniem szkieletów w przestrzeni grobowej i płcią zmarłych, a także problem obecności w grobach pochówków zwierzęcych oraz rabowania grobów. Kolejny rozdział poświęcony został charakterystyce wyposażenia pośmiertnego znalezionej w grobach komorowych w kontekście jego pochodzenia oraz chronologii (rozdział 3.5.). Postęp badań nad niektórymi kategoriami zabytków oraz reinterpretacja części starszych poglądów na temat ich proveniencji powodują, że prezentowane ustalenia odbiegają niekiedy znacznie od spotykanych w dotychczasowej literaturze przedmiotu. Określenie chronologii grobów umożliwiło uporządkowanie ich na skali czasu i wpisanie w zachodzące na danym terytorium przemiany społeczno-polityczne. Przemiany te miały bowiem niezwykle istotne znaczenie dla pojawienia się i rozprzestrzenienia idei grobu komorowego.

Kolejnym zagadnieniem poruszonym w książce jest kwestia odpowiedzi na pytanie, czy grób komorowy traktować można jako synonim miejsca ostatniego spoczynku członka miejscowej elity czy też przedstawiciela obcej społeczności (rozdział 4). Formalne podobieństwo grobów z obszaru Europy Środkowej i Wschodniej do struktur występujących na terenie Skandynawii (głównie w Szwecji i Danii), a w przypadku grobów na terytorium Rosji i Ukrainy także obecność w nich przedmiotów o skandynawskiej proveniencji, wywołały ożywioną dyskusję nad etnicznym pochodzeniem osób pochowanych w komorach. Okres występowania tego rodzaju form funeralnych przypadł także na próby chrystianizacji Europy Środkowo-Wschodniej, co skutkowało pojawieniem się w nich przedmiotów, które można uznać za symbole religijne. Nieodzownym zatem było rozpatrzenie wpływu jaki wywarła nowa religia na obrządek pogrzebowy i odpowiedź na pytanie o ewentualny związek tej formy grobu i osób w nim pochowanych z chrześcijaństwem (rozdział 5).

Dyskusja nad zagadnieniami rozpatrywanymi w rozdziałach 4 i 5, prowadzona najpierw wśród badaczy radzieckich (później

rosyjskich i ukraińskich), a później i polskich, przeniosła się następnie na wyższy poziom i objęła także problem wpływu przedstawicieli obcych społeczności na tworzenie zrębów państwowości i struktur społeczno-administracyjnych na omawianych terenach. Bliższe przyjrzenie się tej kwestii w oparciu o możliwie pełny korpus źródeł i w szerszej europejskiej perspektywie wyraźnie ukazuje, że problem ten jest złożony i daleki od jednoznacznych rozstrzygnięć (rozdział 6).

Zestawiony na końcu pracy katalog (rozdział 7) zawiera podstawowe i możliwie pełne dane na temat grobów z terenu Europy Środkowo-Wschodniej, których odkrywcy bądź późniejsi interpretatorzy opatrzyli epitetem „komorowe”. Jego zestawienie wynikało także z chęci uniknięcia wielokrotnego cytowania w tekście tych samych pozycji bibliograficznych, co jedynie zwiększyłoby objętość tekstu, bez wpływu na jego treść.

Uzupełnienie katalogu stanowią 162 czarno-białe ryciny. Prezentują one niestety tylko część materiału, a w kilku przypadkach ich jakość może nie zadowolić czytelnika, są to jednak jedne z niewielu dostępnych materiałów graficznych, dlatego mimo wszystko zdecydowałem o ich umieszczeniu w książce.

Niniejsza książka, jest efektem kilku lat studiów, do podjęcia których zmobilizował mnie prof. dr hab. Marian Rębkowski, któremu pragnę podziękować za życzliwość w trakcie jej powstawania.

Studia nad grobami komorowymi i kulturą funeralną elit we wczesnym średniowieczu na terenie Europy Środkowej i Wschodniej byłyby niemożliwe bez dostępu do materiałów odkrytych na terenie Rosji i Ukrainy. Szczególną pomoc w dotarciu do publikacji na ich temat i możliwość przedyskutowania niektórych zagadnień okazali Sergej Kainov i Sergej Zozulâ z Państwowego Muzeum Historycznego w Moskwie, dr Aleksej Šavelev z Instytutu Historii Świata Rosyjskiej Akademii Nauk w Moskwie, prof. Aleksander Musin i dr Kirill Mihajlov z Instytutu Historii Kultury Materialnej Rosyjskiej Akademii Nauk w Sankt Petersburgu, dr Vsevolod Ivakin z Instytutu Archeologii Ukraińskiej Akademii

Nauk w Kijowie, oraz dr Văčeslav Skorohod i dr Juri Sitij z Czernichowskiego Narodowego Uniwersytetu Pedagogicznego im. Tarasa Szewczenki. W tym miejscu składam im serdeczne podziękowania.

Wyrazy wdzięczności kieruję także do polskich kolegów, których uwagi na etapie powstawania pracy były inspirujące, a zwłaszcza

do dr. Tomasza Kurasieńskiego z Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w Łodzi, dr. Leszka Gardeli z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, dr. Dariusza Błaszczyka z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego oraz mgr Jacka Wrzesińskiego z Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.

Groby komorowe w źródłach pisanych

Groby komorowe to złożone konstrukcje, których powstanie wynikać miało z konieczności nadania monumentalnej formy pochówkom osób zasłużonych. Można by zatem oczekiwać, że ich obecność zostanie odnotowana w źródłach pisanych z epoki, w której powstawały. Tak istotnie jest, choć liczba wzmianek jest niewielka, a i te którymi dysponujemy wymagają od badacza ostrożnego wykorzystania. Szczególne znaczenie mają wśród nich zwłaszcza źródła arabskie z IX-X w., choćby z tej racji, że są to źródła współczesne interesującym nas grobom. Przekazy te cechuje bogactwo szczegółów i powszechnie uważa się je za dzieła osób, które albo były naocznymi świadkami obrzędów pogrzebowych, albo posiadały wiedzę o nich od oglądających je kupców i podróżników. Najstarszy z nich to tzw. *Relacja anonimowa* z 2. połowy IX w. Źródło to nie przetrwało do naszych czasów, jego urywki zachowały się jednak w szeregu późniejszych dzieł pisarzy arabskich, perskich i tureckich. *Relacja* zawiera opisy ludów zamieszkujących obszar Europy Wschodniej i Środkowej oraz środkowej Azji. To co zwraca uwagę to fakt, iż jej autor odróżnia Słowian (as-Saqlabīja) od Rusów (ar-Rūsīja) i poświęca im odrębne rozdziały. Opisując słowiańskie zwyczaje pogrzebowe informuje on jedynie o ciałopaleniu zwłok oraz towarzyszących temu ceremoniach

(por. Lewicki 1955, 122-130; 1962, 1-21; 1966, 221-223). Z naszego punktu widzenia szczególnie cenne są natomiast opisy rytuałów pogrzebowych ludu ar-Rūsīja. Oryginalny przekaz *Relacji* jak wspomnieliśmy nie zachował się, ale obszerny jej fragment zawarty został w dziele „Księga drogocennych klejnotów” (Kitāb Al-A'lāq an-nafīsa) autorstwa Ibn Rosteha, arabskiego pisarza pochodzenia perskiego, które spisane zostało w latach 903-913. W rozdziale poświęconym pogańskim Rusom przedstawiono opis pogrzebu miejscowego dostojnika: „Jeżeli umrze ktoś znaczny z nich, kopią dlań grób podobny do obszernego domu, umieszczają go w nim i wkładają [doń] wraz z nim jego osobistą odzież i złotą bransoletę, którą nosił, a także dużo pożywienia i dzbanki napoju, jak również pieniądze. Kładą [też] wraz z nim do grobu żywcem tę jego żonę, którą kochał, zawierają za nią wejście do grobu, ona zaś tam umiera” (Lewicki 1977, 43).

W bardzo zbliżony sposób pogrzeb możnego Rusa opisany został w XVII rozdziale dzieła „Ozdoba wiadomości” (Zajn al-aḥbār), autorstwa perskiego historyka al-Gardīdzī'ego. Praca spisana w latach 1049-1053 także bazuje na „Relacji anonimowej”. Zawarty w niej opis brzmi następująco: „Jeżeli umiera któryś z możnych, wykopują dla niego grób w ziemi, szeroki i wielki jak dom. Razem z nim kładą do grobu jego odzież, bransolety, dzban wody i wina, żywność

oraz pieniądze kruszcowe. Do grobu kładą również jego żywą żonę, zakrywają następnie otwór grobowca, tak że sama umiera” (Chawiłkowska 1978, 152).

Zarówno Ibn Rosteh, jak i al-Gardizi nie byli podróżnikami, a jedynie kompilatorami, którzy wiedzę zaczerpniętą z opublikowanych już źródeł uzupełniali niekiedy o zasłyszane informacje. W obu dziełach obszerny grób w kształcie domu ukazany jest jako miejsce ostatniego spoczynku, w którym umieszczono ciało zmarłego i rzeczy niezbędne mu po śmierci oraz pogrzebaną żywcem (sic!) żonę. Z obu opisów, zasadniczo identycznych w treści, wynika, że grób był znacznych rozmiarów i został wykopany w ziemi. Nie informują one wprost o istnieniu komory, ale z racji porównania grobu do domu oraz faktu zamknięcia wejścia do niego po umieszczeniu w nim kobiety, można domyślać się, że w grobie istniała jakaś duża, pusta przestrzeń. Rejestrowane archeologicznie elementy, opisanego przez ibn Rosteha i al-Gardīdī'ego, rytuału pogrzebowego potwierdzają przynajmniej częściowo prawdziwość tych przekazów (por. rozdział 3). Z drugiej strony niemal identyczny opis przekazał nam w dziele „Księga” (*Kitāb*) Ibn Faḍlān odnośnie pogrzebu u Turków-Oguzów: „Gdy umrze człowiek spośród nich wykopują mu wielki grób wyglądający jak dom”, a następnie „przynosząc całe jego mienie i wkładają je wraz z nim do tego domu. Potem sadzają go w nim, a dom nad nim pokrywają dachem, ponad nim zaś robią coś na kształt kopuły z gliny” (Kmietowicz, Kmietowicz, Lewicki 1985, 95). Z kolei o obrządku pogrzebowym Rusów pisał on, iż palą swych zmarłych, zanim to jednak nastąpi postępują w szczególny sposób ze zwłokami. Mianowicie po śmierci pewnego znacznego męża położyli go „do grobu, który przykryli [dachem], na dziesięć dni, dopóki nie ukończyli krojenia i szycia jego odzieży”¹, i dalej, iż po upływie tego terminu kiedy miał być spalony „przybyli do jego grobu, usunęli ziemię z [przykrywającego grób] drewna, usunęli drewno i wyciągnęli go” (Kmietowicz, Kmietowicz, Lewicki 1985, 111, 112). Ibn

Faḍlān był arabskim pisarzem i podróżnikiem pochodzenia greckiego, który w latach 921-922 brał udział w poselstwie w imieniu kalifa do Bułgarów wołżańskich i w czasie wyprawy zbierał podróżnicze ciekawostki. Nie mówił po słowiańsku i potrzebował tłumacza, ale wiemy, że zawarty w jego dziele opis jest wynikiem naocznej obserwacji. Cały przekaz jest bardzo obszerny i plastyczny, zawiera też szereg bardzo szczegółowych informacji, które trudno byłoby zmyślić i z tej racji uważany jest przez większość badaczy za bardzo wiarygodny (por. m.in. Kmietowicz, Kmietowicz, Lewicki 1985, 7-12; Słupecki 1984; Schjødt 2007). Nie można jednak zapominać, że Ibn Faḍlān, podobnie jak ibn Rosteh i al-Gardīdī', był też przedstawicielem kultury, która stworzyła baśnie z 1000 i jednej nocy, a zatem ubarwianie przekazu i wplatanie w niego treści trudnych do odróżnienia od rzeczywistości na pewno nie było mu obce.

Pewnego rodzaju uzupełnienie źródeł arabskich informujących o wykorzystaniu w ceremonii pogrzebowej konstrukcji w kształcie komory czy domu stanowić mogą późniejsze pojedyncze przekazy zawarte w skandynawskich sagach i ruskich bylinach. Pamiętać przy tym należy, że o ile źródła arabskie nazwać można bezpośrednimi, ich autorzy bowiem żyli w czasie kiedy obrzędy te były dokonywane, a nawet uczestniczyli w nich, o tyle sagi i byliny to przekazy półlegendarne, folklor i tradycja ustna, spisane w kilkaset lat po powstaniu pierwowzoru i w całkowicie odmiennych warunkach społeczno-religijnych.

Obyczaj składania zmarłych w drewnianych komorach w kształcie domu nie znalazł szerszego odzwierciedlenia w twórczości skandynawskich kronikarzy i skaldów, którzy w opisach ceremonii pogrzebowych informują głównie o paleniu zwłok, pochówkach w łodziach i pod kurhanami. W świetle nowych ustaleń (por. Janowski 2011a; 2011b) nie powinno to jednak dziwić. Groby komorowe występują na nekropolach na terenie Skandynawii raczej jednostkowo i trudno tym samym uznać je, jak to się niekiedy czyni, za charakterystyczne dla tego kręgu kulturowego. Mimo to w kilku sagach znaleźć można

¹ Część badaczy sądzi, że w podobny sposób mogła wyglądać ceremonia pogrzebowa księcia kijowskiego Igora w 945 r. i interpretuje zapis o „śnie” księcia, jako okres oczekiwania ciała na pogrzeb (por. Koptev 2010, 90).

opisy, które mogą wskazywać na istnienie we wnętrzu kurhanu czegoś na kształt domu. Według H.R.E. Ellis (1968, 198) u Skandynawów istniały dwa wyobrażenia i sposoby myślenia o życiu po śmierci. Z jednej strony była to koncepcja pośmiertnej egzystencji w sferze bogów, z czym związane były m.in. ofiary i ciałopalenie. Z drugiej strony istniała także koncepcja egzystencji wewnątrz kopca grobowego, co niejako wymuszało wyposażenie zmarłego we wszystkie dobra, których mógłby potrzebować po śmierci – broń, ubranie, jedzenie, picie, ulubione zwierzęta itd. Prototypem wewnętrznej konstrukcji był mityczny kopiec boga Freja, który powstał w celu powiększenia dobrobytu. Nigdy nie brakowało chętnych to pozyskania zgromadzonych tam bogactw, a wiedza o zawartości kopców i zwyczaj rabowania grobów sięgać musi co najmniej okresu średniowiecza skoro w norweskich kodeksach praw jest mowa o osobach pozyskujących skarby z grobów oraz zakazie budzenia zmarłych i rozmowach z zamieszkującymi kurhany (na ten temat szerzej: Kozak, Ratajová 2008; Gardela 2013). To właśnie motyw włamania do kurhanu, kontaktu z jego mieszkańcem i zrabowania miecza, czyli tzw. *haugbrot* możemy odnieść do grobów komorowych. Szczególnie wyraźnie wyeksponowany jest on w poemacie „Przebudzenie Argantyra” zawartym w sadze o Hervor i Heidreku, ale odnaleźć można go także w innych sagach (por. Victor 2009, 993-995; Gardela 2013; Fischer 2014, 397). W poemacie szczególnie czytelna jest komunikacja pomiędzy mieszkańcem kurhanu Argantyrem a Hervor, niewiele natomiast uwagi poświęcono grobowi, o którym dowiadujemy się wszakże, iż komora otwierała się nocą, otoczona przez nadnaturalne ognie.

Kolejne informacje odnajdujemy w spisanej w końcu XIII w. Sadze o Njalu. Znaleźć można w niej ustęp, z którego dowiadujemy się, że po śmierci Gunnara wzniesiono nad nim kopiec, w którym siedział on wyprostowany. Okoliczni mieszkańcy, którzy przechodzili obok słyszeli śpiew, a nawet wydawało im się, że kopiec jest otwarty, a w środku pali się światło. W innym miejscu mowa jest nawet o czterech światłach (Saga o Njalu 1968,

162-163). Z powyższego można wnioskować, że w kurhanie znajdowało się pomieszczenie, zaopatrzone w rodzaj zamknięcia, które można było dowolnie otwierać, a cztery światła rozumieć należy być może jako cztery otwory/okna.

Kolejny przekaz pochodzi ze spisanej na początku XIV w. Sagi o Grettirze. Tytułowy bohater rabując kurhan człowieka o imieniu Kárr kopał tak długo, aż dokopał się do krokwi, a następnie opuścił się na dół na linie (por. Grettir's Saga 1974, 36-37). Obecność krokwi wskazuje, że konstrukcja wewnątrz kurhanu posiadała dach (dwuspadowy?), a fakt, że Grettir skorzystał z liny sugeruje, że była wysoka. Wewnątrz znalazł kości konia, a na rzeźbionym krześle w otoczeniu złota i srebra siedział „mieszkaniec-kurhanu”, który go zaatakował. Po długiej walce Grettir obciął przeciwnikowi głowę i zabrał skarby (por. Grettir's Saga 1974, 36-37).

Ostatni przykład znaleźć można w Sadze o Hardarze zachowanej w dwóch XV-wiecznych manuskryptach. Główny bohater Hardar wraz z towarzyszami spróbował otworzyć kurhan Sotiego. Rano zaczęli się do niego włamywać, a wieczorem dotarli do drewna (dach?). Wejście zajęło im jednak jeszcze cztery dni i dopiero piątego dnia otworzyli drzwi. By dostać się do środka potrzebowali jeszcze dwóch lin. Hardar spuścił się po nich i dotarł do drugich drzwi, za którymi znajdował się skarb i statek pogrzebowy, na którego dziobie siedział Soti (por. Gardela 2013, 380-381). W tekście wyraźnie jest mowa o drewnianej konstrukcji wewnątrz kopca. Biorąc pod uwagę, że jej przejście zajęło bohaterom cztery dni można wnioskować, że musiała być solidna. Posiadała dwoje drzwi – główne i drugie prowadzące do kolejnej komory, w której znajdował się statek.

Tyle na temat domopodobnych struktur w kopcach wspominają skandynawskie sagi. Trudno jednoznacznie ocenić czy przekazy te traktować można jako wiarygodne źródła czy jedynie z przymrużeniem oka jako wytwór wyobraźni. Dyskusja nad wiarygodnością przekazów trwa już długo, a obecnie przeważa pogląd, iż mimo szeregu elementów ewi-

dentnie fantastycznych należy dać im wiarę (por. m.in. Kristjánsson 1997, 204-207; Gogłóza 2013). Choć sagi zaczęto spisywać w XIII w. to traktują one o wydarzeniach, które rozegrały się w 2. połowie X i na początku XI w., z tą różnicą, że akcja interesujących nas fragmentów sag o Grettirze i Hardarze rozgrywa się w Norwegii, natomiast Sagi o Njalu na Islandii. O ile z terenu Norwegii posiadamy archeologiczne świadectwa praktyk pogrzebowych, w których w grobie budowano komorę z drewna (por. Stylegar 2005), o tyle z obszaru Islandii nie są znane groby komorowe (por. Eldjárn 1984; 2-5; Friðriksson 2000) i przekaz o nich należy traktować raczej jako świadectwo pamięci wyniesione z ojczyzny, a nie odbicie stosowanych tam obrzędów.

Uzupełnieniem nielicznych informacji z opisów arabskich i skandynawskich sag mogą być przekazy staroruskich bylin, czyli epickich opowieści opiewających czyny dawnych bohaterów. Mają one konstrukcję i przesłanie nieco zbliżone do ich północnoeuropejskich odpowiedników, i podobnie jak sagi, przesiąknięte są półlegendarnymi informacjami o niewielkiej niekiedy wartości źródłowej.

W jednej z najbardziej znanych bylin o Michale Ivanowiczu Potoku, główny bohater i jego żona obiecują sobie, że po śmierci jednego z nich, drugie wzniesie nad nim grobowiec (ros. *домовину*). Pierwsza zmarła kobieta, a Michał nakazał zbudować duży grobowiec, w którego wnętrzu można by stanąć, a następnie dał się pochować wraz z nią, zabierając do grobu zapas chleba i wody na trzy miesiące oraz świece do oświetlania. Zabrał też kleszcze, którymi w grobowcu pokonał „podziemnego węża”, zmuszając go do przyniesienia wody życia. Następnie wskrzesił żonę i oboje powrócili do świata żywych. W jednej z najstarszych, z 40 znanych wersji tego poematu, zapisano także, że po śmierci Michała wykopano dla niego głęboki grób, do którego spuszczone go wraz z koniem. Grób przykryto dębowym dachem i przysypano piaskiem (Rybakov 1949, 52; Konča 2007, 84-85; 2010, 48).

Kolejna bylina opowiada o podróży Ili Muromeca i olbrzyma Svatogora, od którego otrzymał on nadludzką siłę. Istnieje wiele

różniących się detalami wersji tej opowieści. Wszystkie jednak są zgodne, co do tego, że Svatogor spoczął w wielkim grobowcu nakrytym „dachem”. Grobowiec ten najczęściej określany jest jako drewniany, ale niekiedy jako kamienny. Jego wielkość zaś definiowana jest po prostu jako „szeroki i wielki”, lub w sposób plastyczny przez porównanie do wzrostu Ili – „*Ilia leżał tylko w narożniku*” czy „*Ilia leżał jak małe dziecko*”. Dach był dębowy lub sosnowy i zamocowany żelaznymi lub miedzianymi okuciami. W niektórych wersjach byliny Svatogor każe pochować wraz z nim jego bojowego rumaka, aby nikt go już nie dosiadał (Konča 2007, 85-87; 2010, 47-48).

Michał Iwanowicz Potok jest postacią czysto fikcyjną i nie daje się osadzić w konkretnej przeszłości historycznej, natomiast Ili Muromec to ruski bohater, kanonizowany nawet w XVII w. przez Kościół prawosławny, a jego rzekome szczątki przechowywane są w Ławrze Pieczerskiej w Kijowie. Z opowieści o nim wyłania się jednak obraz człowieka, który w swoim długim życiu miał okazję służyć kniaziowi Włodzimierzowi, pokonać Złotą Odre i uratować cesarza Konstantyna IX, musiałby zatem żyć prawie 500 lat. Całość jest zatem raczej konglomeratem licznych, prawdziwych i fikcyjnych bohaterów. Wartość bylin obniża dodatkowo fakt, iż spisano je dopiero z XVIII w., choć same opowieści są na pewno starsze. Według niektórych badaczy (Konča 2010, 54-55) początki powstania eposu widzieć należy nawet w X w., a przesłanką do takich twierdzeń ma być m.in. opis pochówku w komorze drewnianej, który znajduje swoje odbicie w znaleziskach archeologicznych z tego okresu terenu Rosji i Ukrainy (sic!). W tym zatem przypadku, to nie archeologia szuka świadectwa prawdziwości odkrywanych relikwów w źródłach pisanych, ale to badacze źródeł pisanych szukają potwierdzenia i uwiarygodnienia w archeologii. Byliny pomimo historycznych wątków są raczej świadectwem samego faktu wiedzy na temat istnienia grobów z drewnianymi konstrukcjami wewnątrz, rabowanych wszak już od średniowiecza, w świadomości mieszkańców Europy

Wschodniej i projekcją tego faktu w przeszłość niż dowodem na chronologię powstania bylin.

Z przytoczonych nielicznych opisów wysnuć można kilka wniosków. Najbardziej wiarygodne informacje pochodzą ze źródeł arabskich, w których mowa jest o grobach w kształcie domu i drewnianej konstrukcji w kontekście obrządku pogrzebowego pogańskich Rusów. Identyfikacja tychże wzbudzała niegdyś żywe dyskusje, obecnie sądzi się dość jednomyślnie, iż pod nazwą tą ukrywają się Szwedzi zamieszkujący terytorium północnej Rusi (por. Duczko 2006, 24-35, tu przegląd dys-

kusji). Czy zatem groby komorowe uznać należy bez wyjątku za miejsce spoczynku Skandynawów? Tak jednoznaczna identyfikacja jest moim zdaniem niemożliwa, bez uwzględnienia szerszego kontekstu znalezisk (por. rozdział 4). We wszystkich źródłach natomiast, zarówno arabskich, jak i późniejszych sagach i bylinach informacje o grobach komorowych pojawiają się w kontekście ceremonii pogrzebowych osób o znaczącej pozycji społecznej, bohaterów i możnych, i prawie wyłącznie płci męskiej. Jedynym odstępstwem jest narzeczona Michała Potoka.

Groby komorowe w źródłach archeologicznych

3.1. GRÓB KOMOROWY – MIĘDZY DEFINICJĄ A REALNOŚCIĄ

Grób komorowy – coś ukrywa się pod tym pozornie jednoznacznym określeniem? W literaturze istnieje mnogość definicji tego, co nazwać można grobem komorowym, i jak pokazuje praktyka terminem tym określane są niekiedy konstrukcje skrajnie od siebie odmienne. Na podstawie pobieżnego nawet przeglądu literatury można się zorientować, że innego rodzaju konstrukcję nazywają grobem komorowym badacze pradziejów, a innego mediewiści, ponadto inaczej definiują go Skandynawowie, inaczej badacze zachodnioeuropejscy, a jeszcze inaczej naukowcy z Europy Środkowej i Wschodniej. Istnieją zatem odmienne definicje grobu komorowego nie tylko dla poszczególnych okresów historycznych, ale i terytoriów, na których je znaleziono. W tej gmatwaninie poglądów dostrzec można też postępującą w czasie ewolucję definicji, polegającą na coraz większym jej skomplikowaniu poprzez uwzględnienie coraz większej liczby warunków, które, z naszej dzisiejszej perspektywy badawczej, musi spełniać grób, by można uznać go za komorowy. Ewolucję tę można dostrzec także w poglądach pojedynczych autorów, którzy częściej, szerzej

i w dłuższej perspektywie czasu zajmowali się zagadnieniem grobów komorowych.

Bogato wyposażone groby w kształcie komory/pokoju nie są wynalazkiem Europejczyków, na długo przed nimi powstawały one w Ameryce południowej, Egipcie, czy Azji. W Europie ich początki sięgają co najmniej epoki kamienia, a występowały też w każdej kolejnej następującej później, aż po wczesne średniowiecze włącznie (por. Ringstedt 1997, 19-21; Myl'nikov 2008). Epoka kamienia czy brązu to czasy bardzo odległe, ale na pewno warto bliżej przyjrzeć się przynajmniej niektórym poglądom na temat grobów komorowych wśród badaczy I tysiąclecia n.e. Doskonałym punktem wyjścia do rozważań i przeglądem hipotez w odniesieniu do pierwszych pięciu wieków n.e. są wydane niedawno materiały z konferencji poświęconej grobom komorowym na obszarze Barbaricum (por. Abegg-Wigg, Lau 2014). Uwagę zwraca w nich choćby to, że głębsza refleksja nad samą definicją terminu „grób komorowy” cechuje prawie wyłącznie prace badaczy skandynawskich. Pozostali stwierdzają po prostu fakt istnienia takowych. Badacze okresu rzymskiego i wędrowek ludów opisują grób komorowy jako taki, w którym zmarły został pochowany w nieprzenośnej trumnie lub komorze zbudowanej na miejscu pochówku, w której wydzielona została przestrzeń

na ciało zmarłego i dary grobowe. Różnica pomiędzy zwykłymi trumnami, a grobami komorowymi nie jest zbyt ostra i według niektórych wynika jedynie z faktu, że konstrukcje wzniesione na miejscu pogrzebu zawierały także duże przedmioty jak stoły, krzesła czy łóżka (Boye 2014, 123). Często jako komorowe określane są również groby znacznych rozmiarów, także wtedy gdy brak jest zachowanych śladów drewna (por. Fischer 2014) lub gdy ich konstrukcja jest kamienna (por. Quast 2014; Stylegar 2014). Rune Iversen (2014, 136) zwrócił uwagę, że na omawianym przez niego cmentarzysku w Ellekilde grób komorowy wyróżniał się nie tylko rozmiarami, ułożeniem ciała zmarłego i bogatym wyposażeniem, ale i centralnym położeniem w obrębie nekropolii. Jak podsumował to Jan Schuster (2014, 7-10) wśród badaczy tego zagadnienia widać cichą zgodę, by każde większe pomieszczenie grobowe (niekoniecznie wysokie) umownie określać jako „komorę”, a On sam uważa, że to właśnie odpowiednia wysokość umożliwiająca wchodzenie i swobodne siedzenie (około 1,40 m) powinna być warunkiem uzasadniającym stosowanie takiej nomenklatury.

Dwa artykuły zawarte we wspomnianym zbiorze zasługują moim zdaniem na szczególną uwagę wykraczając bowiem poza standardowe rozumienie pojęcia grób komorowy. Pierwszy z nich to tekst Mathiasa Beckera (2014). Autor stawia w nim szereg pytań: Czy każdy grób z konstrukcją drewnianą jest grobem komorowym?, czy istnieją jakieś przedmioty lub ich zespoły, które świadczą, że grób jest komorowy?, a wreszcie, czy komora stanowi element niezależny i sama w sobie świadczy o wyższym statusie pochowanego? Dochodzi on do wniosków, że komora nie była tylko pojemnikiem na ciało, ale jej wielkość pozwalała na dokonanie inscenizacji. Z jego punktu widzenia określenie absolutnego minimum wymiarów wydaje się niemożliwe, inscenizacji można było bowiem dokonać na małej przestrzeni, choć komory były na ogół szersze niż „zwykłe groby”. Grób komorowy mieścił w sobie nie tylko zmarłego, ale i zhierarchizowaną zawartość/wyposażenie, którego układ miał istotne znaczenie dla inscenizacji.

W zbliżonym kierunku idą także rozważania Svante Fischera (2014, 387-388; por. też Fischer, Soulat, Victor 2009, 187-188; Victor 2009, 993). Badacz ten uważa, iż „szwedzka” definicja grobu komorowego ma dwojaki charakter. Z jednej strony jest ona czysto „archeologiczna”, porządkująca różne struktury w zależności od konstrukcji czy wyposażenia grobowego. Uzyskany w oparciu o nią obraz jest jednak zróżnicowany, podzielony na szereg mniejszych podgrup, zależnych niekiedy od stopnia zachowania substancji zabytkowej. Dużo istotniejsza jest jego zdaniem definicja druga, która kładzie nacisk na wymiar ideologiczny stojący za powstaniem grobu komorowego. Według niego grób taki musi być definiowany jako pomieszczenie mieszkalne, w którym zmarły może żyć, poruszać się, jeść, pić i wykonywać pozostałe czynności jak w normalnym życiu. Warto nadmienić, że w podobny sposób rozumował już cztery dekady wcześniej Georg Kossack (1974, 4), który nazywał grób komorowy mieszkaniem zmarłego („Kammer als Totenwohnung”).

Od wymienionych wyżej niewiele różnią się definicje grobów komorowych z młodszych okresów dziejów. Przykładowo według Maxa Martina (1976, 13), który w połowie lat 70. XX w., analizował materiały z cmentarzysk frankijskich, grób komorowy to szeroki prostokątny „szyb” najczęściej z drewna, podzielony na dwie części, z których jedna wypełniona jest darami grobowymi, a w drugiej, w trumnie lub na łożu spoczywa zmarły. Klasyczną jego formą mają być groby określane od nazwy jednego ze stanowisk typem Morken (por. Bohner 1959; Martin 1976, 22; Fischer, Soulat, Victor 2009, 194). M. Martin nie uwzględnił w definicji ograniczeń metrycznych, ale groby które takim mianem zostały określone mieściły na ogół 2,20-3,00 m długości i 1,10-3,00 m szerokości, choć zdarzały się i takie, w których długość wynosiła 6,50 m a szerokość 5,00 m (por. Stein 1993, 5-6). Z drugiej strony na cmentarzysku z VI w. w Hordain na terenie Galii za komorowy uznano grób, którego wymiary wynosiły zaledwie 2,38 × 0,85 m (por. Soulat 2007), co biorąc pod uwagę, że pochowano w nich dorosłą kobietę nie daje podstaw

do upatrywania w nim konstrukcji o ponadnormatywnych wymiarach. Z kolei Daniel Peters (2011, 20-23) opracowując cmentarzysko z VI-VII w. w Soest w Nadrenii, wyróżnił 10 grobów komorowych o wymiarach od $2,00 \times 1,40$ m do $3,80 \times 1,90$ m, a wśród nich: właściwe groby komorowe (niem. *echte Kammergräber*) oraz groby „komoropodobne” (niem. *Kammerartige Gräber*). Dodatkowo pierwsze z nich podzielił na 4 typy: I.1. – drewniane groby komorowe z trumną; I.2. – ziemne groby komorowe z trumną; I.3. – drewniane groby komorowe bez trumny; I.4. – groby szalowane drewnem. Badacz ten wyraźnie dopuszcza zatem możliwość istnienia „ziemnych” grobów komorowych, jeżeli tylko mają one znaczne rozmiary oraz nazywa komorowymi groby bez stabilnej konstrukcji drewnianej, a jedynie szalowane drewnem. Jak widać brak spójnej definicji powoduje chaos i powstanie szeregu jeszcze mniej przejrzystych określeń jak „groby komoropodobne” czy „duże komoropodobne trumny z desek” (duń. *Kammerlignende plankeskister*, ang. *large chamber-like plank coffins* – por. Jørgensen 1991, 109-112).

Jak przedstawia się zagadnienie definicji grobów komorowych dla młodszych okresów dziejów? W Danii, gdzie tradycja badań nad zagadnieniem grobów „komorowych” z okresu wczesnego średniowiecza ma bez mała 200 lat, już na początku XIX w. Finn Magnussen i Christian Jürgensen Thomsen (1827) badając monumentalny kopiec północny w Jelling, zwrócili uwagę na obecność w nim pomieszczenia o drewnianej konstrukcji długości 6,75 m, szerokości 2,60 m i wysokości 1,45 m, które nazwali *væelse* (pokój) lub *gravstue* (pokój grobowy) (por. Eisenschmidt 1994, 16, przypis 6). Podobną konstrukcję zarejestrował w kilkanaście lat później Jens Jacob Asmusen Worsae (1869) penetrując kopiec w Mammen, uznał ją jednak za sarkofag. W niedługo później Conrad Engelhardt (1881, 155) podkreślił wyjątkowość konstrukcji z Jelling zauważając przy tym, że zbliżone, choć zdecydowanie mniejsze pochodzą z Mammen i Fly. Podobnie uczynił Johannes Brøndsted (1936, 217), który nazwę grób komorowy – w jego rozumieniu była to po prostu duża komora zbudowana z piono-

wych desek – zarezerwował jedynie dla konstrukcji z Jelling, a pozostałe groby o dużych rozmiarach klasyfikował jako ogniwo pośrednie pomiędzy grobami ziemnymi a komorowymi. Dopiero reinterpretacja dokonana ćwierć wieku temu przez Mette Iversen (1991) spowodowała ostateczne włączenie konstrukcji z Mammen do omawianej grupy obiektów. Badacze duńscy z XIX i 1. połowy XX w. zwracali jedynie uwagę na obecność w niektórych grobach nietypowych konstrukcji drewnianych, które traktowali niejako jak anomalie. Podobnie uczynił także Hjalmar Stolpe (1878, 674) badający cmentarzysko na Borgu w Birce. Zauważył On, że część grobów różni się od innych obecnością prostokątnej „trumny” zbudowanej z drewnianych kantówek przypominających niskie pokoje. Późniejsi badacze szwedzcy, w tym Holger Arbman (1936; 1943) czy Erik Floderus (1938) odkrywali groby, które nazywali komorowymi nie podjęli jednak prób zdefiniowania tego zjawiska. W połowie XX w. Carl Johan Becker (1953) grobem komorowym nazwał konstrukcję odkrytą na cmentarzysku w Lousgaard na Bornholmie. Budowla ta wykonana została z nieobrobionych kamieni, a jej zewnętrzne wymiary wynosiły $3,60 \times 3,20$ m, a przestrzeń wewnątrz $1,80 \times 1,40$ m.

Przełom nastąpił dopiero w latach 70. XX w. kiedy to pierwszą przejrzystą definicję grobu komorowego proponował Jan Peder Lamm (1973, 84). Zauważył on, że w literaturze szwedzkiej terminem *kammargrav* określa się na ogół groby z wewnętrzną konstrukcją drewnianą przeznaczoną na ciało i dary grobowe, ale także stosowany jest on na określenie trumny. Uznał, iż jedyną rozsądną możliwością odróżnienia tych dwóch zjawisk jest wykorzystanie nie tyle kryterium wielkości, ile faktu, że z racji rozmiarów powstawała ona na miejscu i była nieprzenośna. Tym samym za komorowy uważał On grób posiadający nieprzenośność – w przeciwieństwie do trumny – konstrukcję drewnianą. J.P. Lamm zwrócił także uwagę, że korpus skandynawskich źródeł jest na razie niewielki i trudno o ich szczegółowe porównanie pod względem konstrukcji i wyposażenia, zwłaszcza, że tyl-

ko niektóre zostały w wystarczająco obszerny sposób opublikowane. Później historia potoczyła się już szybko.

Anne-Sofie Gräslund (1980) w trakcie opracowywania materiałów ze szwedzkiej Birki wyróżniła 111 grobów komorowych, czyli o 20 więcej niż H. Arbman (1943, 490-529), uwzględniła bowiem także groby w szerokich „wkopach”. Badaczka ta zauważyła, że nie ma wyraźnej różnicy w długości i szerokości grobów komorowych i grobów w szerokich wkopach bez konstrukcji drewnianej. Groby zaklasyfikowane przez nią do komorowych były bardziej kwadratowe, miały długość 1,50-3,95 m (przeciętnie 2,00-2,90 m) i szerokość 0,90-2,60 m (przeciętnie 1,50-1,90 m), przy czym ta ostatnia wartość stanowiła około 65% pierwszej (Gräslund 1980, 8-9).

Nieco ponad dekadę później monograficznego opracowania doczekały się groby komorowe z obszaru Danii. Autorka tej pracy Silke Eisenschmidt (1994, 17-24) stworzyła bodaj najbardziej rozpowszechnioną w basenie Morza Bałtyckiego definicję grobu komorowego. Według niej grób taki to pochówek ze śladami konstrukcji drewnianej, którego wymiary wynoszą nie mniej niż 2,00 × 1,20 m, a w przypadku, gdy brak śladów tego typu konstrukcji – o szerokości powyżej 1,50 m. Opracowane przez nią znaleziska z terenu Danii oscylują jednak w granicach 1,80-4,50 m długości i 0,90-2,60 m szerokości, sama zatem wyłamuje się z przyjętych wcześniej założeń. Podobnie zresztą jak wcześniej A.-S. Gräslund (1980, 27), czyniąc to „na podstawie innych przesłanek”, takich jak zachowane ślady konstrukcji drewnianej, wyposażenie typowe dla grobów komorowych czy obecność platformy na pochówek konia. Autorki obu definicji nie wspominają jasno o formie obrządku pogrzebowego, ale wszystkie wyróżnione przez te badaczki groby komorowe zawierały pochówki szkieletowe.

Do niedawna sądzono, że w okresie wikingów Norwegia była obszarem, na którym nie chowano zmarłych w grobach komorowych. Znane były tylko pojedyncze przykłady takich konstrukcji i dopiero reinterpretacja odkryć z XIX w. umożliwiła wydzielenie większej ich

liczby (por. Stylegar 2005). Frans-Arne Stylegar wykorzystał przy tym wcześniejsze ustalenia szwedzkie i duńskie odnośnie definicji i zawartych w nich parametrów metrycznych.

Groby nazywane komorowymi znane są także z terenu Finlandii oraz Karelii. Na cmentarzysku w Luistari w południowo-zachodniej Finlandii zarejestrowano mogiły z zachowanymi pozostałościami konstrukcji drewnianych o rozmiarach dochodzących do 3,20-3,50 × 1,20-1,40 m (Lehtosalo-Hilander 1982a, 33-35; 1982b, 24-29). Badaczka stanowiąca dostrzegła ich generalne podobieństwo do grobów z Birki, choć wskazała też na drobne różnice (m.in. proporcje) i, jak stwierdza w konkluzji, grobami komorowymi nazywa „bardzo duże groby wyłożone drewnem, w przeciwieństwie do grobów, gdzie zachowały się trumny lub mury”. Zastrzeżenie to jest jej zdaniem niezbędne, „gdyż w niektórych grobach mogły być jedynie drewniane ściany bez dna i przykrycia, ale z powodu słabego zachowania drewna nie jest możliwe ich odróżnienie” (Lehtosalo-Hilander 1982b, 26). W oparciu o taką definicję nazwą komorowe określa, aż 38 grobów. Autorka dostrzega przy tym problemy, które generują groby dzieci, na ogół zdecydowanie mniejsze (np. grób 330 – 2,04 × 0,65 m) od grobów osób dorosłych, ale i tak o ponadprzeciętnych rozmiarach, jeżeli uwzględnimy wzrost pochowanych. Karelskie groby komorowe, w przeciwieństwie do fińskich, nie zostały tak jednoznacznie zdefiniowane, a miejscowi badacze ograniczają się do stwierdzenia, iż ich długość wynosi 1,60-2,20 m, a szerokość od 0,60-1,35 m, mają zatem gabaryty mniejsze od tych znanych z Birki i Luistari. Niektóre wykładane są korą brzoową, w większości przypadków zawierają jeden pochówek, z reguły szkieletowy (choć dopuszcza się także istnienie grobów ciałałpalnych), i na ogół są bogato wyposażone (Uino 1997, 62-69; Mägi 2002, 27-28).

Tak przedstawia się zagadnienie definicji grobu komorowego na terenie Europy północnej. W Polsce nie podjęto dotychczas dyskusji nad znaczeniem tego terminu, choć ten stan rzeczy zmieni być może konferencja, która odbył w się w kwieniu 2015 r. w Warszawie poświęcona zagadnieniu grobów komoro-

wych w Polsce. Biorąc pod uwagę stosunkowo krótką historię badań nad tym zagadnieniem nie powinno to dziwić, choć trzeba zaznaczyć, że sam termin „grób komorowy” pojawił się w literaturze polskiej już w latach 50. XX w. Najpierw za sprawą Konrada Jażdżewskiego, który pisząc o cmentarzysku w Lutomiersku zauważył, iż „*sporo grobów wyróżnia się wielkimi rozmiarami, gdyż długość ich przekracza 3 m, a szerokość 1,50 m*” i dalej „*Przy na ogół dość znacznej głębokości możemy mówić o grobach komorowych*” (Jażdżewski 1951, 158). Niewykluczone, że inspiratorem i pomysłodawcą takiej interpretacji był Holger Arbman, który odwiedził wówczas Polskę (por. Nadolski 1949, 156), a być może i lutomierskie wykopaliska. W każdym razie w wydanej w 1955 r. książce „*Svear i Österviking*” wspominał o tym cmentarzysku pisząc m.in. iż zgrupowane w centrum 16 grobów z uzbrojeniem w głębokich drewnianych komorach² przypomina groby z okolic jeziora Mälär i południowej Rusi (Arbman 1955, 101). Po raz kolejny omawiany termin pojawił się w artykule Lecha Leciejewicz, który zaprezentował interpretację społeczną cmentarzyska w szwedzkiej Birce (Leciejewicz 1956). Następnie zastosowano go w latach 70. XX w. w odniesieniu do konstrukcji odkrytej w grobie 558 w Cedyni (por. Janowski 2014a, 53-54). Późniejsi autorzy opracowań cmentarzysk z ziem polskich, na których odkryto groby o ponadnormalnych rozmiarach i ze śladami konstrukcji drewnianej, nazywali je komorowymi przywołując analogie skandynawskie, głównie z Birki, i milcząco akceptowali definicje A.-S. Gräslund czy S. Eisenschmidt, a zwłaszcza zawarte w nich kryteria metryczne. Wynikało to jak sądzę z przeświadczenia, iż odkryte groby są miejscem spoczynku Skandynawów, stąd i wybór tego kierunku poszukiwań i inspiracji (por. Krzyszowski 1995; 1997; Chudziak 2001; 2002; 2003; 2004, 184-189; krytycznie Janowski 2011a; 2011b; 2013).

² „...av desenare 16 ryttagravar med mycket rikvåpenutrustning. Dessa gravar låg samlade mot mitten av gravfältet, och man har begravt de döda i djupa, timrade träkammare, ett gravskick som vi väl känner till från Mälardalen och även från Sydrysland” (Arbman 1955, 101).

Odmienne niż w Polsce przedstawia się sytuacja w Europie Wschodniej, choćby z racji zdecydowanie dłuższej historii badań nad tym zagadnieniem. Wśród badaczy wschodnioeuropejskich jako pierwszy poważniej grobami komorowymi zajął się Dmitrij Âkovlevič Samokvasov (1916a, 77), który w oparciu o znane sobie materiały wskazał w okolicy Czernichowa pięć kurhanów z grobami zrębowymi [komorowymi] (ros. курганы со срубными гробницами). Definiował je jako groby, które „*na ścianach i z wierzchu przykryte są drewnem i nie zasypane ziemią*”. Podobnie widział tą kwestię szwedzki archeolog Ture Johnsson Arne (1931, 294). Według niego typowy grób komorowy był konstrukcją drewnianą ze słupami narożnymi i ścianami pomiędzy nimi. Zauważył przy tym podobieństwo opisywanych przez siebie grobów z ukraińskiej Szestowicy do grobów ze szwedzkiej Birki. Kolejnym badaczem, który zainteresował się grobami komorowymi był Borys Aleksandrovič Rybakov (1949, 20-22). Nie podjął on próby jako takiej definicji tego zjawiska, natomiast charakteryzując obrządek pogrzebowy w Czernichowie i okolicy wyraźnie przeciwstawił sobie kurhany z grobami komorowymi oraz kurhany z pochówkami w jamach bez konstrukcji drewnianych i kurhany ciałopalne. Prototypem dla grobów komorowych miały być groby Scytów, a w XI-XII w. podobne mieli wznosić Turcy (Rybakov 1949, 53).

W zdecydowanie szerszy sposób i krytycznie w stosunku do ustaleń B.A. Rybakowa problem potraktował David Isakovič Blifel'd (1954). Scharakteryzował On groby komorowe jako założenia kurhanowe z drewnianą, zrębową lub słupową konstrukcją dużych rozmiarów, przykrytą niekiedy dachem. Ich wielkość wynosiła od 2,00 × 1,50 m do 3,00 × 4,00 m. Biorąc pod uwagę płeć zmarłych i wyposażenie wydzielił on cztery grupy: 1. pojedyncze pochówki wojowników, 2. pochówki wojowników z koniem, 3. pochówki wojownika z kobietą, 4. pochówki wojownika z kobietą i koniem. W oparciu o tak przyjęte kryteria na analizowanym przez siebie cmentarzysku w Szestowicy wyróżnił 7 gro-

bów komorowych. W 30 lat po D.I. Blifel'dzie³ zagadnieniem tym zajęli się ponownie Fedir Androśuk i Ruslan Mikołajowicz Osadčij (1994). Badacze ci znali już pracę A.-S. Gräslund (1980) i w materiałach z Szestowicy widzieli 9 grobów komorowych. Gdy nieco później F. Androśuk (1995; 1999a, 40-41, tab. 7) ponownie analizował materiały z tej nekropolii znał już także opracowanie S. Eisenschmidt (1994) i opierając się na ustaleniach archeologów skandynawskich uznał, że do kategorii grobów komorowych zaliczyć można te, których długość wynosi 2,00 m a szerokość 1,20 m, nawet gdy brak w nich śladów konstrukcji drewnianej. Tym jednym zabiegiem liczbę grobów komorowych odkrytych na szestowickiej nekropolii zwiększył niemal pięciokrotnie – do 34(!). Wyróżnił też wśród nich groby ziemne i z konstrukcją drewnianą.

Leonilla Anatol'evna Golubeva (1949) analizująca materiały z cmentarzysk Kijowa wyraźnie przeciwstawiła groby w jamach ziemnych grobom zrębowym. Do tych ostatnich, w oparciu o stwierdzoną obecność konstrukcji drewnianych, zaliczyła sześć pochówków, ale uznała też, że do grupy tej przynależą cztery kolejne groby, w których konstrukcji takiej nie zarejestrowano, ale zostały w bardzo zbliżony sposób wyposażone. Nieco później problemem tym zajął się też w swojej monografii Kijowa – Mihail Konstantinowicz Karger (1958). Nieobce były mu wyniki prac D.I. Blifel'da (1954) i zaakceptował zaproponowaną przez niego definicję oraz poparł wątpliwości wysuwane pod adresem scytyjskiej genezy grobów komorowych. Oba stanowiska przewartościował dopiero niedawno Vsevolod Ivakin (m.in. 2011; 2012a; 2012b), który na bazie doświadczeń Jana Pedera Lamma, Anne-Sofie Gräslund, Ůrija Edvardoviča Źarnova i Kirilla Alekseviča Mihajlova wskazał dla kijowskich grobów komorowych następujące cechy dystynktywne: są to groby szkieletowe, w których długość na dnie jest nie mniejsza niż 2,5 m, a szerokość nie mniejsza niż 1,00-1,50 m. Ponadto w grobach tych znajdować się powinien bogaty zestaw przedmiotów świadczących

o wysokim statusie pochowanych. Są to groby wojowników z koniem oraz pochówki podwójne – wojowników z kobietą. W stosunku do innych wysuwanych przez poprzedników postulatów, wyraził natomiast wątpliwość odnośnie do konieczności zarejestrowania zbudowanej na miejscu konstrukcji drewnianej, która jego zdaniem w warunkach kijowskich miała prawo się nie zachować lub nie została w czasie prowadzonych niegdyś badań zaobserwowana. Także u tego badacza dostrzec można ewolucję poglądów i brak zdecydowania. W opracowaniu z 2011 r. wspomina o 16 komorach, a rok później o 15 (Ivakin 2012a) lub 22 (Ivakin 2012b), podczas gdy w katalogu zamieszczonym w pracy z 2011 sugeruje, że do kategorii grobów komorowych zaliczyć można łącznie aż 29 pochówków, bowiem część z nich, choć nie zarejestrowano w nich konstrukcji drewnianych ma duże rozmiary lub była bogato wyposażona.

Badacze Timerewa właściwie nigdy nie zdefiniowali w indywidualny sposób grobów komorowych, zwracali jednak uwagę, że odkryte groby szkieletowe w dużych jamach i ze śladami drewna są niepodobne do znajdowanych wcześniej na tym cmentarzysku (Mal'm, Nedošivina, Fehner 1977, 59). Z czasem dostrzegli natomiast ich podobieństwo, wynikające z obecności konstrukcji zrębowej, do niektórych z grobów ciałopalnych i tym samym oba typy pochówków: szkieletowe i ciałopalne nazwali komorowymi (Nedošivina, Fehner 1985, 112-113; Dubov, Sedyh 1989)⁴. Wizji tej nie zmieniła nawet późniejsza wiedza o odkryciach z Szestowicy, Kijowa czy Gniezdowa (por. Dubov, Sedyh 1995; Sedyh 2000, 179) i dopiero w ostatnich latach nastąpił odwrót od nazywania komorowymi

³ Książka D.I. Blifel'da ukazała się co prawda w roku 1977, była to jednak edycja pośmiertna – jej autor zmarł bowiem już w roku 1966.

⁴ W tym miejscu trzeba natomiast wspomnieć o innych konstrukcjach grobowych odkrytych we wschodniej i południowej Europie, które także nazwano komorami (skrzyniami) (Zoll-Adamikowa 1977, 76). Były to prostokątne lub kwadratowe budowle umieszczone na ogół przy skraju nasypu, rzadziej w centrum kurhanów ciałopalnych, wzniesione z jednego lub więcej wieńca łązonego na zewnątrz lub z konstrukcji poziomych i pionowych. Blisko połowa z nich posiadała dach i podłogę. Wewnątrz zawierały one pochówki popielnicowe lub bezpopielnicowe, najczęściej zbiorowe i niejednorazowe. Helena Zoll-Adamikowa sądzi, że niecentralne ustawienie komór miało ułatwiać dostawianie szczątków zmarłego w trakcie kolejnego pogrzebu.

także grobów ciałopalnych (Nedošivina, Zozulâ 2012, 183).

Badacze Gniezdowa – Daniil Antonovič Avdusin i Tamara Anatol'evna Puškina (1988, 21; 1989, 192) podążyli ścieżką przemysłów wytyczoną przez naukowców skandynawskich. Według nich groby komorowe charakteryzują się drewnianą konstrukcją ścian i znacznymi rozmiarami, niekiedy przykryte są też dachem. Ponadto są to wyłącznie groby szkieletowe, w których zmarły został posadzony lub położony, skręcony na boku. Dodatkowo współwystępują z nimi groby koni, a w pochówkach mężczyzn umieszczono znaczne ilości militariów. W oparciu o takie kryteria wyselekcjonowali 14 grobów komorowych. Kolejny z badaczy Gniezdowa próbował zobiektywizować problem i podszedł do niego od strony metrycznej. Według Ů.E. Źarnova (1991, 208; 1998, 95) grób komorowy charakteryzuje się szerokością co najmniej 1,40-1,50 m, a proporcje szerokości do długości wynoszą 0,6 do 1. Dopuszcza On również możliwość, że komorami są obiekty mniejsze o szerokości 1,10-1,25 m i proporcji szerokości do długości wynoszącej 0,4 do 1, przy spełnieniu takich warunków jak pochówek w pozycji siedzącej oraz o zachowanych konstrukcjach drewnianych. W oparciu o dostępne mu materiały wyróżnił dwa typy grobów komorowych: ziemne i drewniane. Komory drewniane to konstrukcje z drewnianymi ścianami oraz podłogą i dachem, natomiast komory ziemne to groby o konstrukcji słupowej, w której ściany nie były obłożone drewnem, a jedynie na wierzchu przykryte jego warstwą (Źarnov 1998, 96). Co ciekawe, Ů.E. Źarnov w oparciu o tak wypracowaną definicję w swoim opracowaniu z 1991 r. do kategorii grobów komorowych zaliczył 29 grobów, podczas gdy w 1998 r. włączył do nich kolejne sześć, znanych mu już wcześniej (por. Mihajlov K.A. 2001, 160). W zestawieniach tych nie ma natomiast czterech grobów, które za komorowe uznali wcześniej D.A. Avdusin i T.A. Puškina.

Mniej więcej w tym samym czasie, kiedy D.A. Avdusin i T.A. Puškina opracowywali groby komorowe z Gniezdowa, Aleksandr Petrovič Mocâ zaprezentował swoje przemy-

ślenia na temat analogicznych struktur na cmentarzyskach ziem południoworuskich. W swojej monografii definiując groby komorowe, ograniczył się do stwierdzenia, że są to podkurhanowe jamy grobowe obłożone drewnem (Mocâ 1990a, 23). W kolejnej pracy poświęconej już *stricte* grobom komorowym tego obszaru, skupił się, jak sam zaznaczył jedynie na pochówkach, w których zarejestrowano pozostałości konstrukcji drewnianej, choć nie wykluczył, że części mogił bez niej pierwotnie mogła być komorami, w których elementy te uległy rozkładowi. Rozróżnił przy tym groby wkopane w ziemię – groby komorowe/zrębowe, od konstrukcji wzniesionych na poziomie ówczesnego gruntu – grobowców (Mocâ 1990b, 99-100). Na podstawie swoich obserwacji wyróżnił około 60 grobów, które nazwał komorowymi.

W ostatniej dekadzie grobami komorowymi na terenie Europy Wschodniej najpoważniej zajął się Kirill Alekseevič Mihajlov (2011, tu starsza literatura). Odrzucił On pomysły skandynawskie oraz Ů.E. Źarnova i zrezygnował ze wskazania skrajnych wartości metrycznych dla konstrukcji drewnianej, kładąc jednak nacisk na sam fakt obecności takiej konstrukcji oraz innych czynników, jak: obrządek szkieletowy, siedząca pozycja zmarłego, ślady zadaszenia, obecność dodatkowego wyposażenia (np. zdublowana odzież w specjalnym pojemniku) czy współwystępowanie grobów koni. Należy zgodzić się z K.A. Mihajlovem, iż wprowadzenie do definicji grobu komorowego ograniczenia metrycznego, choć mające charakter porządkujący, jest zabiegiem ahistorycznym. Trudno oczekiwać, aby na tak znacznym obszarze na jakim wczesnośredniowieczne groby komorowe są odkrywane ich twórcy posługiwali się jednolitą „instrukcją” ich budowy. Była to raczej ogólna idea⁵. Z drugiej strony tak silny nacisk na obecność zachowanych relikwów konstrukcji drewnianych nie uwzględnia np. niekorzystnych warunków środowiska, które mogły doprowadzić do jej degradacji. Podobnie wygląda problem rejestracji takich elementów jak za-

⁵ W podobny sposób myśli Evgenij Aleksandrovič Šinakov (1995, 81), zwracając uwagę, że istotna jest sama idea domu podziemnego, a nie szczegóły jego konstrukcji.

daszenie, co jest możliwe jedynie przy przyjęciu określonych procedur badawczych (por. Drozd, Janowski 2009). Niewykluczone nawet, że niewielka jak dotychczas liczba znalezisk i fakt nie odnotowania tego typu pochówków we wcześniejszych badaniach np. polskich, wynika po części z nieświadomości badaczy, że struktury takie mogą istnieć, a po części z przyjętej metody eksploracji i związana jest z utratą już na etapie prac terenowych szeregu ważnych informacji, mogących stanowić podstawę do późniejszej interpretacji grobu jako pochówku komorowego. Niestety, stosowana zwłaszcza w dawniejszych (XIX w.) badaniach cmentarzysk metoda eksploracji, ograniczona często jedynie do negatywnego wybrania zawartości jamy grobowej, bez odsłonięcia i zadokumentowania profili oraz szerszego kontekstu znaleziska, pozbawia nas znacznej liczby danych. Pochówki komorowe pod wieloma względami bardziej przypominają kurhany niż typowe groby płaskie. Posiadają one bowiem wielopoziomową, niekiedy skomplikowaną stratygrafię i występują w nich drewniane elementy konstrukcyjne zarówno poziome, jak i pionowe, a materiały ruchome zdeponowane są w różnych partiach jamy grobowej i poza nią, a do tego na różnych głębokościach.

Wątpliwości wzbudzają także zawarte w definicji K.A. Mihajlova inne warunki, które spełniać musi grób, by był uznany za komorowy, jak: siedząca pozycja zmarłego, obecność dodatkowego wyposażenia, czy groby koni, które uwzględniają jedynie specyfikę pochówków z terenu Rosji i Ukrainy. Wytycznych tych nie spełnia m.in. wiele z „klasycznych” skandynawskich grobów komorowych oraz praktycznie żaden z grobów odsłoniętych w Polsce i Niemczech. Wspomnieć należy także, iż według K.A. Mihajlova komorowymi nazywać można jedynie groby z X-początku XI w., czyli okresu staroruskiego, późniejsze natomiast już nie, choćby miały jednakową konstrukcję. Proponuje dla nich termin groby „pseudokomorowe”. Według Ůrija Mikolajoviča Sitogo (2009) materiały z okolic Czernichowa potwierdzają sugestie K.A. Mihajlova. Jego zdaniem groby „pseudokomorowe” stano-

wiłyby ogniwo pośrednie pomiędzy grobami komorowymi X w., a grobami płaskimi z XI-1. połowy XII w. Badacz ten zauważa także ewolucję kształtu samej konstrukcji komory. Według niego groby te można podzielić ze względu na kształt na: w przybliżeniu kwadratowe (dużych rozmiarów 3,00-4,00 × 2,70-4,00 m) i w przybliżeniu prostokątne (3,00-4,00 × 1,40-2,50 m). Pierwsze z nich są „starsze” i odpowiadałyby klasycznemu grobowi komorowemu, natomiast drugie nieznacznie młodsze, bliższe byłyby grobowi pseudokomorowemu. Terminu tego używa także Aleksej Viktorovič Komar (2012, 359), który odkryte w XIX w. w miejscowości Sednev groby zrębowe, nazywa pseudokomorowymi, w opozycji do bliżej jednak niezidentyfikowanych komorowych, tylko z tej racji, że według niego są one wąskie (dla przypomnienia jama grobowa miała w nich około 1,80 m szerokości).

Zaprezentowany przegląd poglądów na definicję terminu „grób komorowy” na pewno nie wyczerpuje tematu, wydaje mi się jednak, iż w sposób dostateczny obrazuje jego niejednoznaczność i niespójność. W świetle przedstawionych opinii grobem komorowym może być bowiem, zarówno grób ciepłopalny, jak i szkieletowy, z konstrukcją drewnianą lub bez niej, bardzo dużych rozmiarów, ale i mniejszy, o ile spełnia inne określone warunki, czy wreszcie zarówno taki, w którym zmarły został „bogato”, jak i „ubogo” wyposażony w zaściaty. Ten brak spójności powoduje, że *de facto* praktycznie na każdym stanowisku „znaleźć” można grób „komorowy”, wszystko zależy jedynie od tego jakie wartości i parametry pod tą nazwą ukryjemy. W takim przypadku dokonana przez badacza identyfikacja grobu jako komorowego, jest poprawna tylko dla danej i jemu szczególnej definicji takiej konstrukcji. Trudno zatem prowadzić dialog, jeżeli przedmiot debaty nie jest ustalony, bo definicja, która z założenia powinna być jednoznaczną charakterystyką przedmiotu czy zjawiska, poprzez podanie cech tylko jemu właściwych zmienia się wraz z każdym kolejnym stanowiskiem czy badaczem.

Nie można nie odnieść wrażenia, że pomimo zawarcia w większości definicji wielu

bardzo szczegółowych wytycznych ich autorzy kierowali się dowolnością wyboru parametrów. Wprowadzanie kolejnych ograniczeń prowadzi do wydzielenia z ogólnej puli dostępnych grobów, mniej licznych zbiorów, niekiedy o cechach jedynie lokalnych, związanych być może z mniejszymi grupami społecznymi czy religijnymi.

Każdy z grobów „komorowych” jest inny. Dostępna pula informacji o nich także jest różna, poczynając od strony czysto technicznej ich wykonania: konstrukcji i wymiarów, które mogły być przecież wynikiem indywidualnych upodobań czy umiejętności osób wykonujących daną konstrukcję, przez wyposażenie grobu, które, choć zapewne w jakimś stopniu podlegało regułom danego rytuału pogrzebowego, to jednak praktycznie w całości pozostawało na łasce żałobników, aż po metodykę prac i standardy dokumentacji stosowane przez odkrywców. Jeżeli termin grób komorowy nie ma być jedynie określeniem indywidualnych preferencji badacza danego stanowiska archeologicznego, to jego definicja powinna być możliwie szeroka. Dopiero wówczas uda się być może zaobserwować prawidłowości, które wskażą nam, czy i w jakim kształcie forma grobu, który możemy nazwać komorowym stanowiła odbicie ogólniejszych praktyk i wierzeń zmarłego i żałobników, i odzwierciedla jakąś realnie istniejącą w przeszłości formę obrządku pogrzebowego.

Proponuję, aby dyskusję w środowisku polskich badaczy rozpocząć od możliwie szerokiej definicji i dopiero w jej trakcie spróbować wypracować bardziej precyzyjne określenie i wprowadzać ewentualnie dodatkowe warunki graniczne.

Moim zdaniem, grobem komorowym nazywać można grób szkieletowy w nieprzenośnej drewnianej konstrukcji, w kształcie niewielkiego budynku/komory, wzniesionej nad ciałem zmarłego na miejscu jego pogrzebu. Różne są natomiast przesłanki do uznania, iż takowa istotnie istniała. Od świetnie zachowanego drewna do całkowitego jego braku, ale przy znacznych rozmiarach jamy grobowej. Wielkość tej konstrukcji nie jest bez znaczenia, trudno jednak o obiektywne jej zdefinio-

wanie. W przypadku grobów dzieci może być ona mniejsza, jeżeli będzie i tak ponadprzeciętna w stosunku do długości ciał pochowanych. Istotnym elementem jest też lokalizacja grobu. Jeżeli rozpatrujemy groby komorowe jako pochówki elit to również ich lokalizacja powinna być eksponowana. Obecność w grobie urozmaiconego wyposażenia grobowego jest wskazana, w sposób dodatkowy sugeruje ono bowiem zamożność zmarłego, choć niekonieczna. Wymienione wyżej cechy dają się zaobserwować archeologicznie, niejako makroskopowo, w każdych warunkach i na każdej nekropolii mogą więc stanowić punkt wyjścia dla dalszych poszukiwań.

Zestawiony na końcu pracy katalog 213 szkieletowych grobów komorowych odkrytych w 37 miejscowościach na terenie Europy Środkowej i Wschodniej to *de facto* zbiór grobów, które przez badaczy tych stanowisk lub późniejszych interpretatorów zostały nazwane komorowymi, według przyjętych przez każdego z nich indywidualnych kryteriów (ryc. 1). Zbiór ten jest bardzo różnorodny, ale stanowi bazę, której elementy poddane zostaną przeze mnie konfrontacji przez porównanie ich cech, tak aby ujawnić ewentualne podobieństwa. Celowo nie próbowałem ująć w nim jedynie grobów, które sam nazwałbym komorowymi, aby nie tworzyć kolejnego sztucznego zbioru, o ściśle określonych tym razem przeze mnie parametrach.

3.2. HISTORIA BADAŃ NAD ZAGADNIENIEM GROBÓW KOMOROWYCH W EUROPIE ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ

W Skandynawii historia badań grobów komorowych z okresu wikingów liczy już bez mała 200 lat. Pierwszego odkrycia dokonano bowiem w 1820 r. w duńskim Jelling (Krogh 1983). Na terenie Europy Środkowo-Wschodniej początki zainteresowania tym zagadnieniem są bez mała pół wieku późniejsze i wskazać można kilka dość wyraźnie zarysowujących się okresów, kiedy zainteresowanie to przybierało na sile. Pierwszy z nich

przypadł na ostatnią ćwierć XIX w. i początek XX w., kiedy to na terenie dzisiejszej Ukrainy i Rosji dokonano pierwszych odkryć grobów komorowych. W tym czasie zainicjowano prace na nekropolach przy Cerkwi Dziesięcinnej w Kijowie (por. Karger 1958, 52-57, 127-230; Kozûba 2005; Ivakin V.G. 2011), w Gniezdowie (Egorov 1999) oraz w okolicach Czernichowa i międzyrzeczu Dniestru i Dniepru (Samokvasov 1916a; 1916b; Rybakov 1949; Blifel'd 1965), ale także o czym niekiedy zapominamy, również na Wołyniu (stanowiska Biliv, Żuków Stary) oraz w międzyrzeczu Dniepru i Desny (Gušin, Levenki, Sednev) (Mocâ 1990a; 1990b)⁶. Część z pochówków odkrytych pod koniec XIX w. zwróciło uwagę badaczy obecnością drewnianej konstrukcji tworzącej rodzaj ścian, a niekiedy także ułożonej na dnie lub przykrywającej całe założenie. Sposób wykonania konstrukcji w technice zrębowej spowodował, że zaczęto nazywać je grobami zrębowymi (ros. *срубные гробницы*). Groby te charakteryzowały się na ogół występowaniem we wnętrzu znacznej liczby przedmiotów, a niekiedy także obecnością końskich szkieletów. W okresie tym na szczególną uwagę zasługuje postać Dmitra Âkovleviça Samokvasova, który wypracował i opublikował założenia i postulaty metody badania kurhanów. Metoda ta z dzisiejszego punktu widzenia była mocno niedoskonała, ale stosowano ją aż do II wojny światowej⁷, a treść dziełka, w którym je zawarto kilkakrotnie przedrukowywano (por. Samokvasov 1878; 1897; 1908c). Do jej słabych stron należało kopanie metodą „studni”, krzyżującymi się rowami i pozostawianie znacznej części nasypu niezbadanej (por. Golotvin 2014, 12). Nie można też nie wspomnieć o innym badacze z tego okresu, Vladimirze Bonifat'eviu Antonoviçu, który na VIII zjeździe archeologów w Moskwie wygłosił przemówienie, w którym dokonał klasyfikacji grobów kurhanowych z terenu Rusi. Dwa pierwsze typy obejmowały groby

pradziejowe, a w typie trzecim z okresu słowiańskiego wydzielił dwa podtypy według kryteriów etnicznych: a – derevljanski charakteryzujący się niegłębokimi jamami, b – polański – w głębokich jamach z pełnym uzbrojeniem i koniem (Antonovič 1897).

Dla postępu wiedzy o grobach komorowych na terenie Europy Środkowo-Wschodniej przełomowe okazały się jednak dopiero badania prowadzone w latach 1925-1927 i 1946 w Szestowicy pod Czernichowem (por. Smolicev 1925; 1931; Arne 1931; Blifel'd 1977; Kovalenko, Černenko 2003; Kovalenko 2006) oraz w latach 30.-40. XX w. ponownie przy Cerkwi Dziesięcinnej w Kijowie (por. Karger 1940; 1951; 1958; Ivakin V.G. 2011). Wtedy to szerzej zainteresowano się pochówkami szkieletowymi w drewnianych komorach, które zinterpretowano jako groby arystokracji i drużynników (por. Arne 1931; Smolicev 1931; Blifel'd 1954). W latach 50. XX w. wznowiono prace na nekropolach w Szestowicy (por. Blifel'd 1977; Androšuk 1999a) i w Gniezdowie (por. Žarnov 1991; 1998; Mihajlov K.A. 2001), a rozpoczęto m.in. w Kvetuniu (por. Padin 1958; 2004, 9-11). Największe natężenie prac i najwięcej odkryć przypada jednak na lata 70.-80. XX w. Z okresu tego pochodzą przede wszystkim znaleziska z Gniezdowa (Avdusin, Puškina 1988; 1989; Kameneckaja 1991; Žarnov 1991; 1998), Kijowa (Ivakin V.G. 2011, tu starsza literatura) i Kvetunia (Padin 1976). Wtedy też rozpoznano groby komorowe na cmentarzysku w Timerewie (Dubov, Sedyh 1993, tu starsza literatura) oraz na nekropolach w Starej Ładodze (Korzhuhina, Davidan 1969; Nazarenko 1985; Nosov 1985; Mihajlov K.A. 2002; 2003a; 2003b) i Pskowie (Labutina, Kil'duševskij, Ur'eva 1981, 75; Labutina 1983, 150-153). Trzy kolejne groby odkryto także w Czernichowie (Šekun 2000; 2007; Âsnov'ska 2006). W ostatnim ćwierćwieczu szczególnie interesujące wyniki przyniosły badania w Pskowie (Mihajlov A.V. 2006; Zakurina 2006; Âkovleva 2006; 2008; 2009; 2010; Labutina, Małyševa, Zakurina, Âkovleva, Mihajlov 2009), Kijowie (Movčan, Borov'skij, Gončar 2003; Ivakin G.J. 2005; 2007; Ivakin V.G. 2011) i Czernichowie (Šekun 2000; 2007; Kazakov, Černenko 2008; Sitij 2009), archeolodzy

⁶ Badania na cmentarzysku w Timerewie również rozpoczęto w tym okresie, ale odkrycia grobów komorowych dokonano znacznie później (por. Sedyh 2000, 174).

⁷ W zbliżony sposób badania prowadził P.I. Smolicev w Szestowicy (por. Blifel'd' 1977, 24; Kovalenko, Černenko 2003; Kovalenko 2006, 151; Černenko 2009, 96).

wrócili też na cmentarzysko w Szestowicy (Mocâ, Kovalenko, Osadčij, Sitij 2007). Obecnie łączną liczbę, zarejestrowanych na terenie Ukrainy i Rosji grobów określonych jako komorowe szacować można na co najmniej 172. Niestety ogrom odkryć nie idzie w parze ze stopniem udostępnienia wiedzy na ich temat, w postaci publikacji, szerszej grupie badaczy. Paradoksalnie szereg opracowań z XIX i początków XX w. cechuje większa precyzja i szczegółowość wypowiedzi niż ma to miejsce obecnie. Oczywiście, z dzisiejszego punktu widzenia dostrzegamy braki edytorskie zwłaszcza w warstwie ilustracyjnej, jednak podkreślić należy plastyczność opisów słownych. Pewnym usprawiedliwieniem ewentualnych braków w opracowaniach może być fakt, iż niektórzy z autorów badań zostali poddani represjom politycznym (por. Mihajlov K.A. 2001, 161-163). Brak opracowania wyników z prac późniejszych jest już jednak mniej zrozumiały. Szczególnie dotkliwie odczuwalny jest zwłaszcza brak monografii nekropolii z Gniezdowa, na których, sądząc ze wzmianek w literaturze, odsłonięto nawet 38 pochówków komorowych (por. Žarnov 1991; 1998, Mihajlov K.A. 2001). Tymczasem w miarę pełnymi danymi o sposobie konstrukcji, wymiarach i płci zmarłych oraz wyposażeniu pośmiertnym dysponujemy jedynie w odniesieniu do ledwie 17 zespołów grobowych (por. Bulkin 1982; Ravdina 1988, 45-46; Avdusin, Puškina 1988; 1989; Kamenecka 1991; Put iz Varâg 1996, 53-56, nr 274-326), a i tak niekiedy okazuje się, że kolejne publikacje podają inną zawartość grobu. W przypadku pozostałych 21 grobów wiemy jedynie, iż któryś z nich o takim lub innym numerze został zidentyfikowany jako komorowy, lub zdani jesteśmy na wybiórce i niepełne informacje rozsiane w opracowaniach o charakterze ogólnym lub analitycznym, omawiające poszczególne kategorie przedmiotów (por. m.in. Lihter, Šapova 1991; Novikova 1991; Puškina 1991; Šerbakova 2010; Novikov 2012). Nie znamy wymiarów 16 grobów. O ile natomiast znamy płęć 31 pochowanych, o tyle nie wiemy już absolutnie nic o ich wieku. Szczegółowe dane na temat tych enigmatycznych grobów są zapewne

dostępne dla miejscowych badaczy, nie zostały jednak dopuszczone do szerszego obiegu i nie można ich tym samym samodzielnie zweryfikować. Szczególnie dotkliwe są luki w warstwie ilustracyjnej, a zwłaszcza w planach grobów (znamy raptem plany 6 grobów komorowych), które pozwoliłyby określić sposób i szczegóły konstrukcji oraz jej wymiary, jak też rozmieszczenie inwentarza grobowego w obrębie przestrzeni funeralnej.

Spośród innych cmentarzysk, na których odkryto większą liczbę grobów komorowych, w bardziej kompleksowy sposób, choć rozrzucone na ogół w szeregu artykułów, zostały udostępnione informacje o znaleziskach z cmentarzysk w Timerewie (m.in. Nedošivina, Fehner 1985; Fehner, Nedošivina 1987; Dubov, Sedyh 1993; 1995; Sedyh 2000; Zozulâ 2013; 2014), Czernichowie (Rybakov 1949; Šekun 2000; 2007; Âsnov'ska 2006) oraz w Pskowie (m.in. Labutina 1983, 150-153; Labutina, Kil'duševskij, Ur'eva 1981; Âkovleva 2006; 2008; 2009; 2010; Mihajlov A.V. 2006; Zakurina 2006; Eršova 2010a; 2010b), którego monografia jest obecnie w druku. Najpełniejszego omówienia doczekały się nekropole w Szestowicy, gdzie wyniki starszych prac podsumowali D.I. Blifel'd (1977) i F.O. Androšuk (1999) oraz w Kijowie, gdzie starsze prace zebrał i omówił M.K. Karger (1958), a wyniki nowszych i ujęcie całościowe zaprezentował ostatnio V.G. Ivakin (m.in. 2011; 2012a), choć i tu strona ilustracyjna wzbudza duży niedosyt.

Groby komorowe z Wołynia, międzyrzecza Dniepru i Desny oraz Dniestru i Dniepru omówił zbiorczo O.P. Mocâ (1990a; 1990b), porównując poszczególne groby ze sobą pod względem konstrukcji, wymiarów i wyposażenia. W opracowaniach tych, nie licząc poglądowych map, warstwa ilustracyjna w ogóle jednak nie istnieje.

Jedynie nieco krótsza od rosyjskiej i ukraińskiej jest historia badań grobów komorowych na terenie Niemiec, co jest związane chociażby z badaniami prowadzonymi od początku XX w. na cmentarzyskach Szlezwiku, w okolicach Haithabu, który we wczesnym średniowieczu formalnie stanowił część Danii (por. Eisenschmidt 1994). Poza *milieu* skan-

dynawskim na obszarze zamieszkiwanym przez Słowian w Niemczech odkryto zaledwie siedem grobów i wszystkie doczekały się wyczerpujących książkowych opracowań. Odkrycia te pochodzą z lat 70. i 80. XX w. z Usadel (Schmidt 1992, 75–76, 90–91) oraz Starigardu/Oldenburgera (Eisenschmidt 1994, 106; Gabriel, Kempke 2011), a z początku XXI w. znalezisko z cmentarzyska An Hain w Uznamiu z roku 2000 (Fries 2001; Biermann 2009) i z Wusterhausen z 2006 r. (Bauer, Biermann, Brauer, Kersting, Lettow 2009, 332–337; Biermann, Schopper 2012).

Historia badań nad zagadnieniem grobów z drewnianą komorą wewnątrz zdecydowanie najkrótsza jest na ziemiach polskich i liczy zaledwie pół wieku. Pierwsze odkrycie pochodzi dopiero z początku lat 70. XX w. Grób 558 na cmentarzysku w Cedyni (por. Malinowska-Łazarczyk 1982a, ryc. 10; 1982b, 23–24), bo o nim mowa, zinterpretowany został jako pochówek miejscowego wielmoży (Filipowiak 1972, 105; 1973, 39) i nie zwrócił większej uwagi. Badacze ponownie zajęli się nim i poddali szerszej analizie dopiero niedawno (Biermann 2008; Janowski 2014a). Przełomowe dla zainteresowania tematem grobów komorowych stały się jednak dopiero odkrycia na cmentarzysku w Sowinkach dokonane na przełomie lat 80. i 90. XX w. (Krzyszowski 1995; 1997) oraz kolejne w 10 lat później w Kałdusie (por. Chudziak 2001; 2003; 2010). Niecodzienna konstrukcja i rozmiary grobów oraz liczniejsze niż na ogół wyposażenie rozbudziły wyobraźnię badaczy, którzy zainspirowani artykułami Michała Kary (1991; 1992; 1993; 1998; 2001) zaczęli poszukiwać w kulturze materialnej i duchowej Słowian elementów obcych, które miały świadczyć o kontaktach i wpływach głównie z Europy północnej. Kolejnych odkryć dokonano dopiero w ostatniej dekadzie na cmentarzyskach w Pniu (Janowski 2013, tu starsza literatura), Dziekanowicach (Wrzesiński 2010) i Ciepłem (Ratajczyk 2011; 2013a; 2013b), a liczebność odsłoniętych tu obiektów i charakter ich wyposażenia nakazują prze wartościowanie wcześniejszych poglądów. Aktualnie łączną liczbę grobów komorowych szacować należy na 34. Materiały z Kałdusa

doczekały się już pełnej monografii (por. Chudziak 2010). W znacznym stopniu, szeregiem artykułów omówiono już także wyniki badań w Dziekanowicach (Wrzesiński 2010; Wrzesiński, Wyrwa 2011) i Pniu (Janowski 2013, tu starsza literatura), a dla drugiego z tym stanowisk przygotowywana jest obecnie monografia. Badania w Ciepłem są kontynuowane, na pełne opracowanie przyjdzie nam zatem jeszcze poczekać. Całościowe opracowanie, nieujętych w niniejszej książce, wyników badań w Bodzi, gdzie według wstępnych doniesień (Buko, Duczek, Kara, Sobkowiak-Tabaka 2013) odkryto 49 grobów komorowych ukazało się zbyt późno, by móc z niego w pełni skorzystać (por. Buko 2015).

3.3. GEOGRAFIA I TOPOGRAFIA CMENTARZYSK Z GROBAMI KOMOROWYMI W EUROPIE ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ

Patrząc na rozmieszczenie na terenie Europy Środkowej i Wschodniej cmentarzysk, na których badacze dopatryli się grobów komorowych zauważyć można, że koncentrują się one na kilku wydzielonych terytoriach (ryc. 1). Pierwsze z nich, poczynając od zachodu to obszar północnych Niemiec (landy Szlezwik-Holsztyn, Meklemburgia i Brandenburgia) aż do Odry, gdzie znajdują się cmentarzyska w miejscowościach Starigard/Oldenburg, Usadel, Uznam i Wusterhausen oraz teren nad samą Odrą po stronie polskiej – Cedynia. Historycznie stanowił on obszar księstwa Obodrytów i zachodniej części księstwa zachodniopomorskiego. Drugie terytorium położone jest w Polsce na terenie Wielkopolski z nekropolami w Sowinkach i Dziekanowicach, a kolejne na ziemi chełmińskiej i w południowej części Pomorza Gdańskiego z cmentarzyskami w Pniu, Napolu, Kałdusie i Ciepłem. Obszar centralnej Wielkopolski to domena Piastów, a położoną na północny-wschód od niej ziemię chełmińską uznać można za przyczółek w ich ekspansji w kierunku ujścia Wisły. Ostatnie terytorium występowania grobów komorowych to

obszar dzisiejszej Rosji i Ukrainy. Cmentarzyska z takimi obiektami komorowymi są tu rozrzucone na znacznej przestrzeni, a ich układ jest wyraźnie południkowy od okolic Starej Ładogi na północy, przez Psków i Timerewo, a dalej Gniezdowo. Na terenie dzisiejszej Ukrainy stanowiska z grobami komorowymi koncentrują się na czterech obszarach: na Wołyniu (m.in. Peresopnica, Biliv, Żuków Stary), w okolicach Kijowa (Kijów, Sovki, Kitaevo), w międzyrzeczu Dniepru i Desny (tu m.in. Czernichów i Szestowica) oraz nad dolną Sułą i Psiołem. Taki rozkład związany jest ze skupieniem osadnictwa wzdłuż rzek, stanowiących najdogodniejszy ówczesnie trakt komunikacyjny i rozwojem głównego z nich, nazywanego „od Waregów do Greków”.

W pierwszym z wymienionych obszarów ośrodkiem położonym najbardziej w kierunku zachodnim był Starigard/Oldenburg – główny gród obodrzyckiego plemienia Wagrów. W 968 r. utworzono w nim biskupstwo, które przetrwało do 1066 r. Na terenie grodziska w jego wschodnim członie znajdują się dwa cmentarzyska płaskie (północne i południowe). Na pierwszym z nich odkryto 101 grobów, z których jeden (nr 19/20) zinterpretowano jako komorowy. Złożono w nim ciała dwóch mężczyzn w wieku *maturus* i *juvenis*. Cmentarz południowy położony około 30 m na południe od poprzedniego był bardzo mały. Odsłonięto na nim 3 groby, z których jeden (nr 121) ze szczątkami starszego (*maturus*) mężczyzny zinterpretowano jako grób komorowy (ryc. 2-3) (por. Gabriel, Kempke 2011).

Dwa kolejne cmentarzyska z interesującymi nas grobami w Usadel i Uznam położone są już w dawnych granicach księstwa zachodniopomorskiego. Usadel znajduje się na prawym brzegu jeziora Tollense, w centrum wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego złożonego z kilku osad. Na cmentarzysku odkryto 121 grobów płaskich szkieletowych, z których dwa pochówki mężczyzn w wieku *juvenis* (grób 38) i *adultus-maturus* (grób 100) uznano za groby komorowe (ryc. 4-7) (Schmidt 1992, 90-91, Taf. 40-41; Goßler 2008).

Miasto Uznam znajduje się w południowo-zachodniej części wyspy Uznam, na północno-zachodnim brzegu jeziora o tej samej nazwie. Na przestrzeni 1,5 km równoległe do jego brzegu rozciąga się kompleks, na który oprócz omawianego cmentarzyska (stan. Am Hain) składają się także grodzisko wraz z dwoma osadami podgrodowymi i jeszcze jedno cmentarzysko na zachód od grodziska. Nekropola, na której odkryto grób komorowy położona jest na północnym skraju tego kompleksu. Na przestrzeni 54 arów odsłonięto 197 grobów, z których jeden (męski) zinterpretowano jako grób komorowy (nr 135 – ryc. 8-9) (Biermann 2009).

Najbardziej na południe Niemiec położonym ośrodkiem, w którym odkryto groby komorowe z interesującego nas okresu jest Wusterhausen nad rzeką Doszą, w Brandenburgii. Dwa grodziska położone na krańcu północnym i osada na południowym skraju miejscowości stanowią oś osadniczą. Pomiedzy nimi pod współczesną zabudową znajduje się cmentarzysko, na którym odkryto dwa pochówki mężczyzn zaopatrzonych w miecze, w grobach z drewnianymi konstrukcjami (groby 55 i 112 – ryc. 10-11) (Biermann, Schopper 2012).

Wschodnią granicę pierwszego z wydzielonych obszarów stanowi miasto Cedynia, położone na wschodnim brzegu Odry około 20 km na południowy-zachód od Chojny. Interesujące nas cmentarzysko jest elementem rozległego zespołu, w skład którego wchodzi również grodzisko, kolejne cmentarzysko i 3 osady oraz szereg mniejszych stanowisk i śladów osadnictwa. Cmentarzysko (stan. 2) położone jest około 200 m na północny-wschód od grodziska. Na obszarze ponad 0,5 ha odsłonięto tu łącznie 1308 pochówków. Na południowo-zachodnim skraju nekropolii wystąpił grób nr 558, w którym w drewnianej komorze pochowano mężczyznę w wieku *adultus* (ryc. 12-14) (Malinowska-Łazarczyk 1982a; 1982b; 1985; Porzeziński 2012; Janowski 2014a).

Drugie skupisko cmentarzysk, na których odkryto groby komorowe tworzą dwie położone stosunkowo blisko siebie nekropolie

w Wielkopolsce, w miejscowościach Sowinki i Dziekanowice.

Miejscowość Sowinki zlokalizowana jest na zachodnim brzegu Warty około 22 km na południe od Poznania. W bezpośrednim sąsiedztwie cmentarzyska stwierdzono jedynie kilka bliżej nieokreślonych funkcjonalnie pozostałości osadnictwa wczesnośredniowiecznego. Nekropola płaska przebadana została w całości na przestrzeni blisko 1,5 ha. Odsłonięto tu 150 grobów, w tym w południowej partii nekropolii zidentyfikowano dwa, które można uznać za pochówki o konstrukcji komorowej (groby 70 i 148). W obu pochowano mężczyzn, przy czym w drugim przypadku wiek określono jako *juvenis* (ryc. 38-42) (Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1987, 200-202; Krzyszowski 1992).

Dziekanowice to miejscowość na wschodnim brzegu jeziora Lednica około 25 km na wschód od Poznania. Cmentarzysko płaskie jest jednym z elementów rozległego zespołu osadniczego, w skład którego wchodzi: gród z podgroziem na wyspie Ostrów z relikami romańskiego zespołu pałacowego oraz kilkadziesiąt osad i kilka cmentarzysk wokół jeziora. Interesująca nas nekropola położona jest na wschodnim brzegu jeziora, w połowie jego długości, około 90 m od jego krawędzi. Na przestrzeni 10600 m² zarejestrowano tu 1585 grobów wczesnośredniowiecznych, z których 6 zidentyfikowano jako groby komorowe. Zlokalizowane były one w części północno-wschodniej cmentarzyska, gdzie tworzyły wyraźną koncentrację. Odkryto w nich szczątki dwóch kobiet w wieku *adultus* (groby I/05, 62/08), trzech mężczyzn w wieku *juvenis* (grób 61/08) i *maturus* (groby II/05, 20/08) oraz dziecka w wieku *infans I* (grób 60/08) (ryc. 18-24) (por. Wrzesiński 2010; 2011).

Trzecie wyraźnie wydzielone terytorium cmentarzysk z grobami komorowymi obejmuje obszar ziemi chełmińskiej i południowy skraj Pomorza Gdańskiego. Najbardziej na północ znajduje się miejscowość Ciepłe położona na zachodnim, wysokim brzegu Wisły około 2,5 km na północ od Gniewu. Nekropola płaska jest jednym z elementów rozciągniętego na przestrzeni ponad 3 km rozproszone-

go zespołu osadniczego złożonego z czterech grodzisk i dwóch osad. Interesujące nas cmentarzysko zlokalizowane jest około 300 m na zachód od grodziska nr 3. Na powierzchni 22,5 ara odsłonięto tu 49 grobów szkieletowych i 2 ciałopalne, wśród których w części zachodniej i centralnej zidentyfikowano pięć o konstrukcji komorowej (groby 35/2008, 42/2009, 43/2009, 47/2009, 58/2014)⁸. Spoczywali w nich dorośli mężczyźni w wieku *adultus* (grób 43/2009), *adultus/maturus* (grób 47/2009) i *maturus* (grób 35/2008, 42/2009) oraz para (grób 58/2014) (ryc. 15-17) (Choińska-Bochdan 1998, 41-45; Ratajczyk 2013a).

Idąc w górę Wisły, już na ziemi chełmińskiej, około 75 km na południe od Ciepłego położona jest miejscowość Kałdus, zlokalizowana na prawym brzegu rzeki około 3 km na południe od Chełmna. Cmentarzysko płaskie (stan. 4) jest jedną z trzech nekropolii, które wraz z relikami grodu z ruinami romańskiej bazyliki oraz osady podgrodowej tworzą kompleks osadniczy o powierzchni 16-18 ha. Na cmentarzysku na przestrzeni 43 arów odkryto 492 groby. W części południowo-wschodniej zarejestrowano osiem pochówków, które zidentyfikowano jako komorowe. Kryły one szczątki dwóch mężczyzn w wieku *adultus/maturus* (grób 60/00) i *senilis* (grób 364/02), kobiety w wieku *maturus* (grób 422/04), dwóch osób dorosłych nieokreślonej płci (groby 166/01, 453/04) oraz dziecka w wieku *infans II* (grób 125/01). Dwa groby były podwójne (13/00 i 356/02) i pochowano w nich odpowiednio kobietę i mężczyznę w wieku *adultus* oraz kobietę w wieku *adultus* i dziecko w wieku *infans I* (ryc. 25-33) (por. Bojarski, Chudziak, Drozd, Koperkiewicz, Kozłowski, Stawska 2010).

Jeszcze dalej na południe również na prawym brzegu Wisły, około 10 km na północno-wschód od Bydgoszczy, położona jest niewielka miejscowość Pień. Zlokalizowane tu cmentarzysko płaskie jest jednym z elementów zespołu osadniczego, na który składają się: pozostałości grodu z 2. połowy X-XII w. oraz kilka osad z różnych faz wczesnego średniowiecza. Nekropolia zlokalizowana

⁸ Numerację pochówków rozpoczęto od nr 7, nawiązując do numeracji grobów z badań w 1900 r.

jest około 300 m na wschód od grodziska. W trakcie dotychczasowych badań rozpoznano obszar o powierzchni 5,95 ara, na którym zadokumentowano 11 grobów wczesnośredniowiecznych, a wśród nich 10 pochówków ludzkich oraz jeden zwierzęcy. Wszystkie miały konstrukcję komorową, co stanowi o wyjątkowości tego cmentarzyska. W trzech grobach pochowano osoby dorosłe. W grobie 15 był to mężczyzna w wieku *maturus*, z kolei w grobach 32 i 69 kobiety odpowiednio w wieku *maturus* i *adultus*. W sześciu grobach (nr 37, 38, 39, 40, 49, 57) natrafiono na szczątki dzieci w wieku od 2 do 5 lat (*infans* I), a w jednym (nr 71) na dziecko w wieku około 13 lat (*infans* II). Nietypowy był grób 70, w którym w ośmiobocznej jamie złożono na boku ogiera w wieku około 2,5 lat (ryc. 36-37) (por. ostatnio Janowski 2013, tu starsza literatura).

Ostatnim cmentarzyskiem na omawianym terytorium, na którym odkryto grób komorowy jest Napole, położone we wschodniej części ziemi chełmińskiej około 8 km na północny-zachód od Golubia Dobrzynia. Stanowisko zlokalizowane jest na północnym brzegu jeziora Oszczywilk i wchodzi w skład zespołu osadniczego złożonego ponadto z grodziska i dwóch osad. Nekropola płaska położona jest bezpośrednio na zachód od grodziska i na przestrzeni 20 arów odkryto na niej 24 groby, z których jeden zlokalizowany w części wschodniej interpretować można jako komorowy. Pochowano w nim kobietę w wieku *maturus* (ryc. 34-35) (Stawska 2003, 98-100; Bojarski 2014, 180).

Na terenie północnej Rosji w międzyrzeczu Wielkiej i Wołchowu, na obszarze zamieszkiwanym niegdyś głównie przez Słowian nadilmeńskich, zlokalizowane są cztery miejscowości, w których odkryto groby komorowej. Stara Ładoga to wieś nad brzegami rzeki Wołchow, około 12 km na południe od jeziora Ładoga. W jednym z zakoli rzeki na obu jej brzegach, na przestrzeni blisko 4 km powstał rozległy kompleks osadniczy, w IX w. związany z ludnością pochodzenia fińskiego, a od X w. ze Słowianami. Główna jego część skupiła się na lewym brzegu rzeki u ujścia Ładożki. Tu powstał gród oraz szereg osad rzemieślniczo

-handlowych i cmentarzy kurhanowych. Obszar na prawym brzegu w zakolu Wołchowu pełni prawie wyłącznie funkcję funeralną. To tu właśnie na uroczyszczu Plakun rozkopano dwa kurhany (nr 4 i 11) z grobami komorowymi. W obu pochowano mężczyzn w wieku odpowiednio: nieokreślonym oraz *senilis* (ryc. 74-78) (Nazarenko 1985).

Około 200 km na południowy-zachód od Starej Ładogi znajduje się miejscowość Rapti-Navolok – kompleks położony około 15 km na południowy zachód od miasta Ługa na północno-wschodnim brzegu Jeziora Czeremenets. Znajdują się tutaj trzy wielofazowe osady (stan. VI-VIII) i kilka cmentarzysk kurhanowych (stan. II, III, IX) datowanych na okres od VII do XII w. Stanowisko II to cmentarzysko składające się z 20 kurhanów. W jednym z nich (grób 8) odkryto grób nazywany komorowym, ze szkieletem mężczyzny w bliżej nieokreślonym wieku (ryc. 73) (Sobolev 1997a; 1997b; Mihajlova 2014).

Około 25 km na wschód od Rapti Navolok, a około 70 km za północny-zachód od Nowogrodu, nad rzeką Ługą zlokalizowana jest miejscowość Udraj. Odkrycie tu interesujących nas obiektów miało miejsce w latach 80. XX w. w obrębie kamiennej platformy o wymiarach 18 × 19 m (Kamennaja Nasypi). Spośród sześciu odsłoniętych tu grobów cztery określono jako komorowe. W trzech pochowano mężczyzn o nieustalonym wieku (grób KN-2, KN-4, KN-5) i chłopca? (grób KN-6). Kolejny grób o takiej konstrukcji, tym razem młodej kobiety (*juvenis*) odkryto w kurhanie zlokalizowanym przy południowo-wschodnim narożniku Kamennej Nasypi (ryc. 92-97) (Platonova 1998).

Ostatnim ośrodkiem w międzyrzeczu Wielkiej i Wołchowu, w którym odkryto groby komorowe jest Psków. To jeden z najstarszych i najważniejszych grodów średniowiecznej Rusi, położony w widłach rzeki Pskowy i Wielkiej, około 15 km na południowy-wschód od jej ujścia do jeziora Pskowskiego. W VIII-X w. stanowił północne czoło terytorium Krywiczów. Kompleks osadniczy znajduje się w centrum wciąż funkcjonującego i rozwijającego się miasta, które stopniowo

zatarło ślady przeszłości. Centrum zespołu stanowił niewątpliwie detiniec położony w samych widłach rzek. Na południe od niego rozciągała się osada podgrodowa, a dalej w odległości około 1,5 km od grodu cmentarz. Było to zapewne cmentarzysko kurhanowe. Odkryto tu 7 grobów komorowych, w których złożono dziecko (dziewczynkę – grób 7), trzy kobiety (groby 1, 2 i 3) w wieku *adultus* i *maturus* oraz mężczyznę (?) (grób 5). Ponadto w jednym grobie znajdował się pochówek podwójny mężczyzny i dziecka (grób 4), a na temat jednego brak danych (grób 6) (Âkovleva 2008; 2010). Oprócz wymienionych grobów na terenie miasta w różnych miejscach dokonano odkrycia kolejnych 5 grobów komorowych. Wszystkie należały do mężczyzn w wieku *juvenis* (grób 25; grób 3 ze stan. Izborskij XI raskop), *adultus* (grób 15), *adultus-maturus* (grób 1 z 1974 r.) oraz *maturus* (grób 1(74) - ryc. 59-72) (Kolossova, Harlašov 1983; Labutina 1983, 150-153, ris. 7-9; Labutina, Kil'dûševskij, Ur'eva 1981, 75, ris. 1.5; 3.6, 13-14; Zakurina, Kulakova, Âkovleva 2000, 21-23; Zakurina, Stepanov 2008, 15-16).

Wschodni skraj terytorium, na którym występują groby komorowe stanowi obszar w dorzeczu Wołgi. Dwa stanowiska, na których je odkryto położone są w dużej odległości od siebie. W odległości około 500 km na południowy-wschód od Pskowa znajduje się grupa kurhanów „Strujskoe”. Kompleks ten położony jest na prawym brzegu Wołgi około 130 km na południowy-zachód od Tweru. Składa się on z 17 nasypów, a w dwóch z nich odkryto groby nazwane „komorowymi”. W pierwszym z nich (grób 3) położonym na południowym skraju skupiska odkryto szkielet mężczyzny(?) w nieoznaczonym wieku, ułożonego w pozycji siedzącej (Lesman, Olejnikov 1997; Olejnikov 2001). Podobnie w drugim, największym na cmentarzysku, grobie (grób 4) zlokalizowanym na wschodnim skraju skupiska, spoczywał mężczyzna w nieoznaczonym wieku (Olejnikov 2001).

Jeszcze dalej na wschód znajduje się Timerewo, położone około 10-12 km na południowy-zachód od Jarosławia, na prawym brzegu Secki – potoku wpływającego do Kotorosli

będącej prawym dopływem Wołgi. Istniejący tu zespół osadniczy jest stosunkowo niewielki, w porównaniu z innymi wczesnośredniowiecznymi centrami z terenu dzisiejszej Rosji i Ukrainy, i oprócz interesującego nas cmentarzyska tworzą go dwie osady położone bezpośrednio na południe i wschód od nekropolii oraz dwa mniejsze cmentarzyska kurhanowe (Male Timerewo i Gončarovo) i osada (Male Timerewo) na lewym brzegu Secki. Cmentarzysko główne ma zwarty kształt zbliżony do prostokąta i zajmuje obszar 4,5 ha. Zbadano na nim co najmniej 529 birtualnych kurhanów, wśród których w części centralnej i południowej przebadano pięć, we wnętrzu których odkryto pochówki określone jako komorowe⁹. W jednym z nich pochowano mężczyznę (grób 284), a w jednym kobietę (grób 459). Pozostałe trzy groby były grobami podwójnymi. Na odkryte w nich pary składały się: kobieta i mężczyzna z koniem (grób 100), kobieta (*adultus/maturus*) i dziewczynka (*infans II*) (grób 297) oraz dwie kobiety przy czym ciało jednej z nich zostało spalone (grób 348) (ryc. 79-91) (Dubov 1979; Nedošivina, Fehner 1985; Sedyh 2000; Mihajlov K.A. 2008d, 62).

Obszar pomiędzy północnym terytorium dawnej Rusi (okolice Starej Ładogi, Psków) a jej częścią południową (okolice Kijowa) był stosunkowo słabo zamieszkany. Wynikało to nie tylko z warunków naturalnych, ale też z faktu, że jeszcze w IX w. przez terytorium to przebiegała granica dwóch równoległych centrów politycznych, północnego stworzonego przez Krywiczów i Słowian ilmeńskich oraz południowego założonego przez Polan i Siwierzan. W przestrzeni tej zlokalizowano dotychczas tylko jedno miejsce, w którym występowały groby komorowe – Gniezdowo. Początkowo była to jedynie niewielka osada, miejsce sezonowych spotkań kupców, która z czasem przekształciła się w rozległą aglomerację. Gniezdowo położone jest na prawym brzegu Dniepru około 15 km na zachód od Smoleńska. Wczesnośredniowieczny kompleks osadniczy złożony z dwóch grodzisk i usytuowanych obok nich rozległych

⁹ Badacze Timerewa grobami komorowymi nazywają też niektóre bogato wyposażone pochówki ciałopalne (85, 141, 277, 287, 344, 382, 413, 460, 2/1987 – por. Sedyh 2000, 179).

osad rzemieślniczo-handlowych oraz kilku cmentarzysk kurhanowych rozciągnięty jest wzdłuż rzeki na odcinku ponad 5 km i zajmuje powierzchnię około 150 ha. Łączna liczba birtualnych kurhanów szacowana jest na blisko 4000, z których do dziś przetrwało około 1500. Główny człon kompleksu tworzy centralne grodzisko położone na lewym brzegu rzeki Swinec około 300 m od jej ujścia do Dniepru. Otoczone jest ono rozległym podgrodziem i czterema grupami kurhanów: Centralną (od północnego zachodu), Głuszenkowska (od północnego wschodu), Leśną (od wschodu) i Pridneprowską (od zachodu). Na przeciwnym brzegu Dniepru położona jest Lewobrzeżna grupa kurhanów. W kierunku zachodnim od grodziska wzdłuż rzeki, aż do ujścia do niej Olszy, znajdują się dwie kolejne grupy kurhanów: Dnieprowska i Olszańska. W widłach Dniepru i Olszy zlokalizowane jest grodzisko i osada. Około 400 m na zachód od ujścia rzeki Olszy usypana została Zaolszańska grupa kurhanów, na północny-zachód od niej w odległości około 400 m kolejna – Nivljanska (por. Kainov 2012, fig. 1; oraz <http://www.gnezdovo.com/>). Szacuje się, iż w ciągu 135 lat badań na wszystkich cmentarzyskach rozkopano od 1000 do 1100 kurhanów, choć tylko grupa Zaolszańska (88 nasypów) została przebadana w całości. Informacje o liczebności nasypów w poszczególnych grupach nie zostały opublikowane. Według ustaleń Ů.E. Źarnova (1998) grobów komorowych zarejestrowano łącznie 38, a odkryto je pod nasypami grup: Centralnej (21 grobów), Olszańskiej (1 grób), Dnieprowskiej (5 grobów), Leśnej (3 groby) i Zaolszańskiej (8 grobów). W 21 kurhanach grupy Centralnej, zawierających groby komorowe pochowano dziewięciu mężczyzn (groby: X-1898, 12-VII-1900, 1900-7a, C-86, C-88, C-157, C-160, C-249, C-255) i dziewięć kobiet (groby: C-84, C-171, C-191, C-198, C-212, C-241/II, C-290, C-301, C-306), a w jednym grobie parę (14/VII-1899). O płeć zmarłych złożonych w kurhanach C-66 i C-256 nie ma danych. W drugiej, najliczniejszej grupie kurhanów z grobami komorowymi, czyli Zaolszańskiej były trzy groby męskie (groby: POI'-11, POI'-56, POI'-61), dwa kobiece (groby: POI'-50, POI'-76)

i dwa podwójne (grób POI'-25/II – para; grób POI'-62 – 2 mężczyzn). O zmarłym z kurhanu POI'-30 brak danych. W grupie Dnieprowskiej z kolei w dwóch kurhanach pochowano mężczyzn (groby Dn-4, DN-40), w tym jednego wraz z koniem (grób Dn-4), w jednym kobietę (Dn-31), a o dwóch zmarłych brak bliższych danych (groby Dn-13, Dn-21). W grobach komorowych grupy Leśnej złożono mężczyznę (grób L-129), a o dwóch brak danych (groby L-65, L-66). W grupie Olszańskiej zanotowano tylko jeden nasyp z grobem komorowym (grób OI'-30), ale za to przykryto nim pochówek wieloosobowy, na który składało się dwóch mężczyzn i dwie kobiety wraz z dwoma wierzchowcami¹⁰ (ryc. 43-58) (Avdusin, Puškina 1988; 1989; Kameneckaja 1991; Źarnov 1991; 1998).

Około 300 km na południe od Gniezdowa, już w międzyrzeczu Dniepru i Desny, w okolicach Staroduba i Trubecka w Rosji znamy trzy miejscowości, w których zarejestrowano groby komorowe. Najbardziej na zachód i najbliżej Staroduba (około 4,5-5 km na wschód od niego) położone są Levenki nad rzeczką Babinicz. Jest to kompleks trzech grodzisk (najstarsze z końca X w.), kilku osad i cmentarzyska kurhanowego, który w X-XI w. mógł zajmować nawet około 20 ha. Dwa przebadane w 1874 r. groby określono jako komorowe (groby 1 i 2) (Gur'ânov 1993, 32). Bardziej na wschód (około 20 km na wschód od Staroduba) znajduje się niewielka osada Alefino. Tutaj cmentarzysko kurhanowe złożone jest z 15 nasypów i znajduje się na północnym skraju osady, u podnóża terasy na prawym brzegu rzeki Vertelka (lewy dopływ Pronki), 2 km na północ od jej ujścia. W 1989 r. przebadano 4 kurhany, w jednym z nich, położonym na północnym skraju skupiska odkryto grób komorowy, w którym pochowano mężczyznę (Gur'ânov 1993, 32; Šinakov, Gur'ânov, Čubur 2011, 39). Najbardziej na wschód i najbliżej Desny leży Kvetun', rozlokowany na jej prawym brzegu około 10 km na południowy zachód od Trubecka. Kompleks ten złożony jest z grodziska (zniszczone w 2. połowie XII w.), osa-

¹⁰ W publikacjach materiałów z Gniezdowa brak informacji o wieku zmarłych.

dy i trzech cmentarzysk. Jedno z nich na uroczyszczu Gaj, gdzie zbadano 245 kurhanów z X-XI w. stało się miejscem odkrycia grobów komorowych, w których znaleziono szczątki dwóch mężczyzn (groby 103 i 142) i kobiety (grób 3), a w grobie 6 – mężczyzny i dwóch kobiet (Guránov 1993, 32; Padin 2004, 76-77).

Na Wołyniu najbardziej na zachód wysuniętą miejscowością, w której odkryto grób komorowy jest Sądowa Wisznia położona około 20 km od granicy z Polską. Jest to kompleks dwóch grodzisk na zachodnim i wschodnim skraju osady użytkowanych po sobie odpowiednio w X-XI i XII-XIII w. W 1962 r. na południe od nich odkryto przypadkowo jeden całkowicie zniwelowany kurhan, a w nim grób o najpewniej zrębowej konstrukcji ścian, ze szczątkami kobiety w wieku *maturus* (Ratič 1971; Mocâ 1990a, 116-117).

Zdecydowanie bardziej na północny-wschód od Sądowej Wiszni znajduje się Horodyszcz nad Połonką, dopływem Styru. Spośród 16 tutejszych kurhanów sześć było obiektem badań jeszcze w XIX w. i w jednym (grób 4) odkryto pochówek kobiety w „dużym grobie” (Mel’nik 1901b, 52-53, 554, Mocâ 1990a, 112-113).

Wieś Żuków Stary (Starožukov) położona jest na lewym brzegu Stubły (dopływ Horynia). Na dwóch tutejszych cmentarzyskach naliczono 173 kurhany. Badania prowadzone w końcu XIX w. na 32 z nich ujawniły pochówki szkieletowe, w tym trzy groby w dużych jamach ze szczątkami mężczyzny (grób I-10), dziecka (I-12) i kobiety (grób II-12) (Mel’nik 1901b, 514-522; Mocâ 1990a, 114-115). Po przeciwnej stronie rzeki, na prawym brzegu Stubli znajduje się miejscowość Biliv (Belev), z grodziskiem i cmentarzyskiem złożonym z 275 kurhanów, z których przebadano 48. Odkryto tu wyłącznie groby szkieletowe, w tym trzy groby komorowe ze szczątkami dwóch mężczyzn (groby 21 i 32) i jednej osoby o nieokreślonej płci (grób 22) (Mel’nik 1901b, 522-533; Mocâ 1990a, 114-115).

W odległości około 4 km na południe od opisanych stanowisk znajduje się Peresopnica – miasto położone na obu brzegach Stubły lewego dopływu Horynia. Centrum kompleksu

stanowi twierdza z XI w. Bezpośrednio na północ od niej na prawy brzeg rzeki znajdują się dwie osady z lokalnymi cmentarzyskami płaskimi. Inna osada z cmentarzyskiem znajduje się na południe od twierdzy, na lewym brzegu Stubły. Cmentarzyska kurhanowe znajdują się na północ od centrum kompleksu na obu brzegach rzeki. Na jednym z nich przebadano 49 nasypów (ze 170), w których odkryto groby szkieletowe, a wśród nich grób komorowy młodego mężczyzny (grób 29) (Mel’nik 1901b, 533-544; Mocâ 1990a, 114-115; Ters’kij 2003).

W odległości około 200 km na wschód w kierunku Kijowa, nad rzeką Usz (prawy dopływ Prypeci), leży miasto Korosten – gród Derewlan, jeden z najstarszych i najznacniejszych ośrodków wschodniej Europy z X w. Kompleks osadniczy składa się z czterech grodzisk, kilku osad i szeregu kurhanów. W jednym z nich w 1911 r. natrafiono na podwójny grób mężczyzny i kobiety w drewnianej komorze (Viezhev 1954; Mocâ 1990a, 118-119; Zvizdec’kij, Petrauskas, Pol’guy 2004).

Kolejne zgrupowanie stanowisk z grobami komorowymi znajduje się w Kijowie oraz na zachód i południe od niego. Miasto to rozciąga się na prawym, wysokim brzegu Dniepru. W średniowieczu znajdowało się tu centrum plemienia Polan i stolica Rusi Kijowskiej. W dolinie u podnóża grodu znajdowała się osada rzemieślniczo-handlowa – Podol. Na szczycie wzniesienia rozmieszczone były dwa cmentarzyska, na których wydzielić można mniejsze grupy kurhanów¹¹. W części południowej wzniesienia znajdowała się nekropola nr 1 z dwoma grupami nasypów i kilkoma pochówkami samodzielnymi. Pierwsza z nich, ze 155 kopcami, położona jest pod dzisiejszą Cerkwią Dziesięciną (1), a druga z 24 kopcami pod klasztorem Mihajlovsko Zlotoverhnym (2). W odległości około 1,5 km na północny-wschód od nich zlokalizowane jest cmentarzysko nr 2 z kolejnymi pięcioma grupami kurhanów. Na cmentarzysku nr 1 znaleziono łącznie 23 groby komorowe (16 pochówków w grupie 1, trzy pochówki w gru-

¹¹ W literaturze znaleźć można kilka propozycji podziału, różniących się od siebie zarówno liczbą, jak i numeracją grup kurhanów – nawet u tych samych autorów (por. np. Ivakin 2008; 2011).

pie 2 i cztery groby samodzielne). Nasypy grupy 1 skrywały groby siedmiu mężczyzn (groby 105, 106, 109, 113, 115, z 1984 r., z 2002 r.), z których znamy jedynie wiek ostatniego z nich (*maturus*), dwóch kobiety (groby 123 i z 1999 r. – *senilis*) oraz dziecka w wieku *infans II* (grób 110). Ponadto natrafiono tu na cztery groby podwójne (groby 107, 112 i 114 oraz 1/1988), w których pochowano mężczyznę i kobietę (groby 107, 112 i 114), wraz z koniem (groby 112 i 1/1988) oraz na grób człowieka (brak bliższych danych) i konia (grób 2/1988) i pojedynczy pochówek konia (grób z 1972 r.). Z kolei w trzech grobach komorowych grupy 2 spoczęły wyłącznie kobiety/dziewczynki w różnym wieku: *infans II* (grób 30/1999), *juvenis* (grób 49/1999) i nieokreślonym (grób 12/1997). Oprócz tego na cmentarzysku 1 odkryto cztery groby samodzielne, nie związane z żadną z grup. Były to pochówki: dziecka (dziewczynki?, w wieku *infans I*) (grób 2/1998), dwóch mężczyzn o nieokreślonym wieku (groby 103 i 108) i kobiety w wieku *maturus* (grób z 2001 r.).

Na cmentarzysku nr 2 w grupach 1, 2 i 3 znaleziono po dwa groby komorowe. W grupie 1 był to pochówek podwójny mężczyzny i kobiety (grób 118) oraz jeden bez bliższych danych (grób 124), w grupie 2 – grób mężczyzny (grób 116) i kobiety w wieku *maturus* (grób 2/2002), a w trzeciej – mężczyzny (grób 117) i przypuszczalnie kobiety (grób 125)¹² (por. Karger 1958; oraz Ivakin 2008; 2012, tu starsza literatura). Łącznie w Kijowie znaleziono dotychczas 29 grobów, które określono terminem „komorowy” (ryc. 106-133).

Na południe od Kijowa, w niewielkiej odległości od jego centrum (około 9 km) znajduje się miejscowość Kitaevo. Ten położony na prawym brzegu Dniepru punkt był ważnym grodem strzegącym stolicy. Tutejszy kompleks składa się z grodziska, osady i cmentarzyska kurhanowego, złożonego z trzech grup nasypów liczących łącznie około 410 mogił. W grupie I, położonej najbardziej na północ, odkryto jeden grób podwójny, który zinterpretowany został jako komorowy (Movčan, Stepanenko 1976). Z kolei na północny-zachód o Kijowa po-

łożona jest miejscowość Sovki, gdzie znajduje się cmentarzysko kurhanowe złożone z dwóch grup nasypów liczących łącznie 9 mogił. Na początku XX w. wszystkie zostały zbadane, a w jednym z nich (grób 6) odkryto szkielet kobiety w jamie dużych rozmiarów (ryc. 134) (Samojlovskij 1954; Mocâ 1990a, 120-121).

W międzyrzeczu Dniepru i Desny kontrolowanym we wczesnym średniowieczu początkowo przez słowiańskie plemiona Radymiczów w zachodniej części i Siewierzan w części wschodniej, a od połowy X w. przez Polan, znajduje się pięć miejscowości, w których odkryto groby komorowe. Najbardziej na północny-zachód położony jest Klonov na brzegu rzeczki Lisica, 1 km od jej ujścia do Vorzny (dopływ Dniepru). Zespół składa się z grodziska i osady oraz położonego około 200 m na północ od nich cmentarzyska kurhanowego, na uroczyszczu Porub, ze 199 kopcami. W jednym ze zbadanych kurhanów (nr 16) znaleziono grób komorowy młodego mężczyzny (ryc. 135) (Mocâ 1988). Na południe od miejscowości Klonov leży Gušin, w którym niedaleko grodziska, około 250 m od niego, znajduje się cmentarzysko złożone z około 120 birtualnych kurhanów. W jednym z nich tzw. Wielkim Kurhanie w 1878 r. odkryto grób komorowy mężczyzny w nieokreślonym bliżej wieku wraz z koniem (ryc. 105) (Samokvasov 1908a, 188; Mocâ 1990a, 203-204).

We wschodniej części międzyrzecza najbardziej na północy położony jest Sednev nad Snowem (prawy dopływ Desny). Znajdujące się tutaj cmentarzysko pierwotnie liczyć mogło nawet ponad 300 kurhanów, ale do końca XIX w. przetrwało około 200, z których przebadano 70. W dwóch grobach o zrębowej konstrukcji (groby 1 i 2) odkryto szczątki kobiety(?) i mężczyzny o nieustalonym bliżej wieku (Samokvasov 1908a, 201; Ravdina 1988, 110).

Najbardziej na południe, praktycznie w samych widłach Dniepru i Desny położone są Czernichów i Szestowica. Pierwsza miejscowość znajduje się na prawym brzegu Desny u ujścia do niej Stryzani. Ten gród Siewierzan był drugim najważniejszym po Kijowie ośrodkiem na Rusi. Centrum stanowił detiniec, otoczony przez trzy częściowo ufortyfikowane

¹² Brak szkieletu, ale typowo kobiece wyposażenie.

podgrodzia. Wokół miasta i na podgrodziu rozproszone były liczne grupy kurhanów częściowo skupione przy dużych kopcach. Na zachód i północ od miasta w odległości do 2,5 km zarejestrowano 6 dużych kopców i 8 grup nasypów, w których pierwotnie było łącznie ponad 550 kurhanów (por. Komar 2012). Nie we wszystkich grupach stwierdzono istnienie grobów komorowych. W grupie centralnej było to sześć grobów, w których odkryto mężczyznę w nieokreślonym wieku (grób 21), parę: dojrzałego (*maturus*) mężczyznę i młodą kobietę (grób 23), mężczyznę (?) z koniem (grób z 2007 r.) oraz konia (grób 27). O płci i wieku pochowanych w dwóch pozostałych (groby 21 i z 1990 r.) nic nie wiadomo (por. Šekun 2000; 2007; Āsnov'ska 2006, 235; Kazakov, Černenko 2008; Sitij 2013, 60, 67, 398). W grupie wschodniej odkryto trzy groby komorowe, nie mamy jednak bliższej wiedzy o dwóch z nich (groby 28 i 39), a w trzecim odkryto pochówek konia (grób 38) (Šekun 2000, 32; 2007; Āsnov'ska 2006, 235-236). W dwóch pozostałych grupach odkryto po jednym grobie. W grupie „Berezki” położonej około 1,5 km na północ od grodu był to pochówek mężczyzny z dwoma wierzchowcami (grób 17) (Blifel'd 1965, 127-131), natomiast w grupie na Boldinoj górze, około 2 km na południowy zachód od grodu, odkryto jeden grób dwóch mężczyzn z wierzchowcem (grób X) (ryc. 98-104) (Rybakov 1949).

Szestowica położona jest około 12-15 km na południowy zachód od Czernichowa, na prawym (północnym) brzegu rzeki Desny lewego dopływu Dniepru. Na przestrzeni ponad 3 km, wśród meandrów starorzecza Desny rozciąga się kompleks osadniczy złożony m.in. z sześciu grup cmentarzysk kurhanowych, w których naliczono łącznie 170 kopców. Największym zespołem jest tzw. grupa I położona około 1-1,3 km na północny-zachód od grodziska Korovel', w której rozpoznano 105 nasypów. Około 130-300 m na zachód od niej znajduje się grupa II z 11 kurhanami, a kolejne 300-400 m dalej na południowy-zachód następna (III) z dziesięcioma nasypami. Pozostałe trzy grupy zlokalizowane są około 1,5 km na północ od grodziska i są niewiel-

kie. Najbardziej na zachód wysunięta jest grupa IV licząca 15 kurhanów, na wschód od niej jest grupa V z dziesięcioma kurhanami, a jeszcze dalej w tym kierunku grupa VI z 20 nasypami (Sitij 2006; Komar 2012, 350). Uwzględniając interpretację F.O. Androśuka (1999a) szacować trzeba, iż w szestowickich kurhanach odkryto łącznie 42 groby komorowe, które wystąpiły w grupach I (23 groby), II (3 groby), III (6 grobów), IV (5 grobów) i VI (5 grobów). W grupie I były to pochówki ośmiu mężczyzn, w tym czterech w wieku *maturus* (groby 38/2, 41, 61/4 i 67), jednego starszego (grób 63/1) i trzech w wieku nieustalonym (groby 2, 3 i 21). Być może płci męskiej było także dziecko z pochówku 1 w kurhanie 61. Ponadto znaleziono groby siedmiu kobiet w tym czterech młodszych („młoda” – grób 100; *adultus* – groby 8, 17 i 38/1), jednej w wieku *senilis* (grób 7) i dwóch o wieku nieustalonym (groby 22 i 78). Stosunkowo liczne były również groby podwójne (kurhany 36, 42, 98) w których pochowano mężczyznę i kobietę wraz z koniem. W czterech przypadkach nie udało się ustalić płci i wieku zmarłych (groby 12/1, 12/2, 61/3 i 96) (Blifel'd 1977). Wśród trzech grobów komorowych w grupie II zarejestrowano jeden pochówek podwójny mężczyzny i kobiety wraz z koniem (kurhan 110) oraz dwa kurhany z grobami kobiet (groby 107 i 153), z których pierwsza była w wieku *maturus* (por. Blifel'd 1977; Kovalenko, Mocâ, Šekun 1985, 288). W III grupie kurhanów w dwóch grobach złożono mężczyzn (?) (groby 119 i 121/1) i w jednym kobietę (grób 121/2), wszyscy o bliżej niesprecyzowanym wieku. Ponadto w jednym grobie odkryto szkielet konia (grób 120), o jednym nic nie wiemy (grób 118), a w ostatnim nie stwierdzono szczątków kostnych (grób 117) (por. Blifel'd 1977; Androśuk 1999a). W grupie IV w pięciu grobach pochowano dwóch mężczyzn (grób 124, 126) i dwie kobiety (groby 127/1 i 127/2), a w jednym (grób 123) nie było szczątków zmarłego. Brak jakichkolwiek danych o wieku zmarłych (por. Blifel'd 1977; Androśuk 1999a). W grupie VI z kolei wystąpiły: pochówek młodego (*juvenis*) mężczyzny z koniem (grób 2) oraz grób człowieka nieokreślonej płci i konia (grób 145),

dwa groby mężczyzn o nieokreślonym wieku (groby 156 i 157) oraz starszej kobiety (grób 160) (ryc. 137-162) (por. Blifel'd 1977; Ásnov'ska 2006, 235-236; Sitij 2006; Kovalenko, Mocâ, Sytyj 2012, 321-345).

Nad górną Sułą i Psiołem na terytorium Siewierzan znajdują się dwa stanowiska z grobami komorowymi. W Gočevie nad samym prawym brzegiem Psioła zlokalizowany jest kompleks osadniczy złożony z grodziska, osady i całego szeregu kurhanów, których liczbę szacować można nawet na około 3700 nasyków. Osada i cmentarzysko znajdują się około 2-3 km na północny-wschód od miejscowości. Na początku XX w. zbadano co najmniej 628 kurhanów. Wśród nich było 17 grobów ciałopalnych i 610 szkieletowych, w tym jeden grób (nr IX), który można określić jako komorowy, w którym pochowano mężczyznę w nieokreślonym bliżej wieku (Samokvasov 1915, 11; Mocâ 1990a, 130-131). W położonej na zachód od Gočeva miejscowości Zeleny Gaj w obwodzie sumskim zlokalizowano blisko 2400 kurhanów, z których zbadano 33, w tym 32 szkieletowe i 1 ciałopalny. Jeden z grobów męskich (1/2002 r.) badanych w 2002 r. zinterpretowany został jako komorowy (Mocâ 1990a, 130-131; Osadčij 2004, 272).

Obserwując rozmieszczenie cmentarzysk z grobami komorowymi dostrzec można, że na terenie Rosji i Ukrainy nekropole takie skupiają się przy ośrodkach, które pełniły we wczesnym średniowieczu funkcję centrów osadniczych i administracyjnych. Część z nich, jak Psków, czy Kijów pełni ją nadal. W przypadku stanowisk z grobami komorowymi na ziemiach polskich i niemieckich wiodącą rolę odkrywały na pewno Starigard/Oldenburg czy Uznam oraz Dziekanowice koło Ostrowa Lednickiego czy Kałdus koło Chełmna.

Łącznie na obszarze Europy Środkowej i Wschodniej odkryto co najmniej 213 grobów, które zostały nazwane komorowymi (ryc. 1). Wśród nich zdecydowanie dominują groby pojedyncze, których zarejestrowano 185, ale mamy także 23 pochówki podwójne (Cieple, grób 58/2014; Czernichów, groby XI i 23 – ryc. 102; Gniezdowo, groby 14-VII-1899, Pol'-25/II i Pol'-62; Kałdus, groby 13/00 (ryc. 26.I)

i 356/02; Kijów, groby 107, 112 (ryc. 11.I), 114, 118 i 1/1988; Kitaevo, grób 1; Korosten grób 5; Starigard/Oldenburg, grób 19/20 (ryc. 2); Psków, grób 4; Szestowica, groby 36 (ryc. 140), 42, 98 (ryc. 152), 110 oraz Timerewo, groby 100 (ryc. 82) i 297 (ryc. 84)), w jednym odkryto szczątki trojga zmarłych (Kvetun', grób 6), a w jednym pochowano czworo ludzi (Gniezdowo, grób Ol'-30). Dane odnośnie płci posiadamy dla zmarłych złożonych w 185 grobach, ale informacjami o wieku dysponujemy zaledwie dla 90 osobników (por. szerzej na ten temat w rozdziale 3.4.3.).

Niestety wspomniane wyżej problemy z brakiem i słabą jakością materiałów ilustracyjnych dla cmentarzysk z obszaru Rosji i Ukrainy powodują, że niekiedy niewiele jesteśmy w stanie powiedzieć na temat rozmieszczenia poszczególnych grobów komorowych w obrębie tamtejszych nekropolii i ich relacji z innymi grobami. W Gniezdowie w grupie centralnej duża część kurhanów została zniszczona, ale w oparciu o rozplanowanie przebadanych można wnioskować, że groby komorowe są rozmieszczone stosunkowo równomiernie zarówno w północnej, jak i południowej części, gdzie tworzyły też bardziej zwarte skupiska. W grupie Leśnej dwa kurhany położone są w centrum, a jeden na zachodnim skraju wyraźnie ciąży w kierunku grupy centralnej. Wśród kurhanów z grobami komorowymi w grupie Dnieprovskiej brak prawidłowości w rozmieszczeniu. W grupie Olszańskiej jedyny kurhan znajdował się na zachodnim skraju nekropolii, a w grupie Zolszańskiej groby komorowe skupione były w południowej części cmentarza. Generalizując można dostrzec zasadę, iż groby starsze skupiają się w grupy, natomiast młodsze rozmieszczone są bardziej chaotycznie i na większej przestrzeni (Mihajlov K.A. 2008d, 60-61). W Kijowie, Czernichowie i Szestowicy także odkryto po kilka cmentarzysk, w obrębie których występowały dodatkowo mniejsze grupy mogił. Kurhany z grobami komorowymi nie tworzyły tam skupisk, ale były rozrzucone w obrębie całej nekropolii, choć w przypadku Kijowa i Czernichowa trzeba pamiętać o wyrywkowym stopniu ich rozpoznania w ob-

rębie wciąż rozwijających się miast, których infrastruktura zakłóciła pierwotną topografię.

Zdecydowanie korzystniej wygląda sytuacja odnośnie dostępu do takich informacji dla cmentarzysk w Niemczech i Polsce. W Usadel oba groby komorowe były rozmieszczone w znacznej odległości od siebie w dwóch różnych strefach – grób 100 znajdował się w północnej części nekropolii blisko jej skraju, natomiast grób 38 w centrum. W Starigardzie/Oldenburgu każdy z dwóch grobów znajdował się na innym cmentarzysku, grób 19/20 na południowym skraju cmentarza północnego, a grób 121 w centrum cmentarza południowego. Z kolei w Polsce w Dziekanowicach groby komorowe tworzyły wyraźne skupienie w centrum północno-wschodniej partii nekropolii na przestrzeni blisko 4 arów (ryc. 18). W Ciepłym koncentrowały się one w części środkowej (ryc. 15), a w Kałdusie w centrum w partii południowej (ryc. 25), choć ich układ nie był już tak zwarty i były rozmieszczone w większej odległości od siebie (od 2 do 15 m). Ewenementem jest fragmentarycznie rozpoznane cmentarzysko w Pniu, gdzie wszystkie groby o chronologii wczesnośredniowiecznej określone zostały jako komorowe. Na przestrzeni około 5,95 ara znajdowały się one w odległości nie większej niż 5 m od siebie (ryc. 36). W Sowinkach natomiast oba pochówki zlokalizowane były w rzędzie, stosunkowo blisko siebie przy południowym skraju cmentarzyska (ryc. 38). W Napolu komora znajdowała się na wyniesieniu, na skraju cmentarza w zachodniej jego partii (ryc. 34), a w Cedyni w jego centrum¹³. Na podstawie tych obserwacji trudno wskazać reguły, którymi kierowali się budowniczy grobów komorowych. Nie można wykluczyć, że pierwotny ich układ był inny, ale bez przeprowadzenia szczegółowego rozwarstwienia chronologicznego dla poszczególnych cmentarzysk i zestawienia na planie tylko grobów sobie współczesnych trudno o inne wnioski. Zabiegu takiego dokonali jedynie badacze Kałdusa (Chudziak, Bojarski, Stawska 2010, 114) i okazało się, że sześć

¹³ Na planie opublikowanym w pracy H. Malinowskiej-Łazarzyk (1982a, ryc. 5, 6) znajduje się on na skraju południowo-zachodnim, ale plan ten nie uwzględnia wyników późniejszych prac.

z ośmiu grobów komorowych tworzyło trzon najstarszej fazy cmentarzyska, a groby 13/00 i 60/00 uznać można za „inicjalne”, od których rozpoczęło się użytkowanie tego miejsca do celów sepulkralnych.

Na stanowiskach skandynawskich, na których zarejestrowano po kilka grobów komorowych także nie było reguły w ich rozmieszczeniu. W szwedzkiej Birce, skąd znamy kilka cmentarzysk, groby komorowe zarejestrowano tylko na dwóch. Na największym z nich – na Hemlanden, liczącym około 1600 grobów, w tym 76 komorowych, te ostatnie skupione były wzdłuż zachodniej krawędzi nekropolii. Z kolei na położonym na zachód od niego Borgu (około 200 grobów w tym 43 komorowe) rozrzucone były one na całej powierzchni (por. Gräslund 1980, 5, 27-30, map. I-II). W Danii w Haithabu grobów komorowych odkryto łącznie 17 na kilku cmentarzyskach. Na jednym z nich, w zachodniej partii grodu pod wałem, nazywanym cmentarzyskiem komorowym „Kammergräberfeld”, tworzyły ona dwa wyraźne rzędy w układzie równoleżnikowym, ale na innym „Sudgräberfeld-Ost” poza wałem na południe od grodu ich układ był bezładny (Aner 1952; Arents, Eisen-schmidt 2010, 39, Abb. 14-15, Plan 10). W pobliskim Kosel, gdzie groby takie były cztery, wszystkie tworzyły ułożoną równoleżnikowo linię na południowym skraju cmentarzyska, zajmującego szczyt niewielkiego wzniesienia (Meier 1997, Abb. 5-6; Schade 2014). Na położonym niedaleko cmentarzysku w Thumby-Bienebek, gdzie grobów komorowych odkryto 12, rozmieszczone były one w dwóch rzędach w odległości 5-10 m od siebie (Müller-Wille 1987, Abb. 16). Z kolei w Stengade pięć z sześciu grobów komorowych tworzyło wyraźne skupienie na północno-wschodnim skraju nekropolii (Müller-Wille 1987, Abb. 19). W Traehede zaś oba obiekty położone były na południowo-zachodnim skraju cmentarzyska w odległości około 20 m od siebie (Andersen 1987, Fig. 1).

Topografia grobów komorowych na cmentarzyskach w Europie Środkowej i Wschodniej cechuje się zatem takim samym brakiem reguł, jak na nekropalach skandynawskich.

Pamiętać trzeba jednak, że jest to brak reguł postrzegany z perspektywy dzisiejszego badacza, a nie ówczesznie żyjącej społeczności.

3.4. KONSTRUKCJE GROBÓW I OBRZĄDEK POGRZEBOWY

3.4.1. Kształt zewnętrzny

Kształt, wymiary i technika konstrukcji to „parametry” związane bezpośrednio z komorą grobową. Nie mniej istotnym elementem określającym charakter obrządku pogrzebowego jest także zewnętrzna forma grobu, która może warunkować chociażby dostępność komory grobowej do odbywania obrzędów religijnych. W oparciu o krótki przegląd dokonany w rozdziale 3.3. zaobserwować można diametralną odmiennność w wyglądzie zewnętrznym grobów odkrytych na terenie dzisiejszej Polski i Niemiec od tych z obszaru Rosji i Ukrainy. Pierwsze z nich to bez wyjątku groby płaskie. Jedynie w odniesieniu do pochówków z Uznamia (Biermann 2008, 89) i Kałdusa (Chudziak 2002, 434-436; 2003, 145-146) stawiano hipotezy, iż pierwotnie mogły być one przykryte nasypem. Brak jednak mocnych przesłanek do takich twierdzeń. Tymczasem na terenie Europy Wschodnie praktycznie wszystkie groby komorowe przykryte zostały nasypami różnej wielkości (Mihajlov K.A. 2001, 165) (por. ryc. 54, 56, 59-60, 74-77, 80, 84, 88, 92, 99, 134-135, 137, 138, 146.I, 152). Na ogół średnica kurhanu nie przekracza 10 m (tak m.in. w Gniezdowie, Sovkach czy Szestowicy), a wysokość w zależności od stopnia zniwelowania nasypu wahała się od 0,15 do 1,5 m. Są jednak i takie cmentarzyska, na których kurhany z grobami komorowymi mają większe rozmiary: średnica około 15 m i wysokość do 3,5 m (m.in. Levenki, kurhan 1 – 16 × 2 m; kurhan 2 – 16 × 3,5 m; Szestowica, kurhan 36 – 17,5 × 1,4-1,5 m; kurhan 110 – 15,60 × 1,35 m; Timerewo, grób 100 – 13-14,25 × 0,75-1,00 m; grób 297 – 16 × 1,55 m), a nawet około 20 i więcej metrów średnicy (Biliv, grób 28 – średnica około 20 m, wysokość 3,30 m; grób 32 – średnica około 28 m i wysokość 4 m). Najokazalszą

konstrukcją jest owalny kurhan z Plakun koło Starej Ładogi, którego nasyp mierzy 37 × 25 m i 6,20 m wysokości. Niecodzienną konstrukcją jest także czworoboczny nasyp kamienny w Udraj o wymiarach 18 × 19 m i wysokości 1 m (ryc. 92).

Wydaje się, iż różnice w zewnętrznym kształcie grobów odzwierciedlają nie tylko obserwowalny makroskopowo stan ich zachowania, ale mogą być odbiciem różnic w sposobach grzebania zmarłych, wynikających z odmiennych tradycji kulturowych (por. niżej). W części zachodniej omawianego terytorium groby komorowe nie posiadają nasypów, nie różnią się tym samym formą zewnętrzną od innych grobów z nim sąsiadujących. Nie można wykluczyć, że pierwotnie posiadały one na powierzchni rodzaj identyfikatora czy to w postaci jakiegoś płotu, rowu lub palisady, a może ułożonego na powierzchni kamienia, czy wbitego w ziemię kija. Podobnie jest w części wschodniej, gdzie nie sposób odróżnić kurhany z komorą grobową od tych, w których takiej konstrukcji nie umieszczono. Taka forma grobu znajduje liczne analogie chociażby na terenie szwedzkiej Birki, gdzie co najmniej 30% grobów stanowią pochówki pod kurhanami (Gräslund 1980, 64) oraz w Danii, gdzie nasypem przykryta jest prawie połowa grobów komorowych (35 pewnych i 18 domniemanych – Eisenschmidt 1994, 38).

Na nekropolach z grobami komorowymi na terenie Słowiańszczyzny zachodniej wystąpiły natomiast inne elementy wydzielające dany grób z przestrzeni. Na cmentarzyskach w Dziekanowicach (groby I/05, II/05, 20, 60, 61 i 62- ryc. 18-23), Pniu (groby 15 i 40 – ryc. 36), Kałdusie (grób 125/01 – ryc. 25, 29.I) i Napolu (grób 13 – ryc. 34-35) wokół pochówków zarejestrowano czworoboczne zarysy interpretowane jako pozostałość rowów (Dziekanowice, Napole), płotów (Kałdus) lub palisad (Pień). W Dziekanowicach rowy miały kształt prostokątów o wymiarach 4,40-5,00 × 3,80-4,25 m przy szerokości około 0,30-0,40 m. Wydaje się, iż ich wielkość była uzależniona i skorelowana z wymiarami grobów, które otaczały. Nieco mniejsze rozmiary miał rów w Napolu (4,70 × 3,50 m przy szerokości około 0,25-0,30

m). Konstrukcja w Kałdusie zachowała się jedynie z dwóch stron tworząc narożnik o wymiarach $4,50 \times 3,20$ m. Miała ona stosunkowo niewielką szerokość – $0,10$ - $0,15$ m. Szczególnie imponujące wrażenie robił grób 40 z Pnia otoczony podwójną palisadą na planie kwadratu. Wymiary konstrukcji zewnętrznej wynosiły 7×7 m, a wewnętrznej 5×5 m, przy szerokości palisady $0,30$ - $0,35$ m. Niewykluczone, że jeszcze większe rozmiary miało fragmentarycznie zachowane grodzienie wokół grobu 15, zważywszy, że zarejestrowana długość uszkodzonego zachodniego rowu/palisady(?) to około 8 m, a południowego około 6 m. Jeszcze inny sposób wydzielenia grobów z przestrzeni funeralnej zastosowano w Usadel. Grób 38 umieszczony został w centrum przestrzeni ograniczonej rzadką palisadą z pni(?) o średnicy $0,40$ - $0,60$ m, o kształcie przypominającym okrąg o średnicy około $5,00$ - $5,50$ m, a grób 100 wraz z dwoma innymi znalazł się obrębnie większej konstrukcji w kształcie prostokąta o wymiarach $11,40 \times 4,70$ m, interpretowanej jako „dom zmarłych” (niem. *Totenhaus*) (Schmidt 1992, Taf. 33).

Na nekropolach zachodniosłowiańskich grodzienia lub rowy są odkrywane (np. Kałdus – Bojarski, Chudziak 2009, 294-295; Napole – Bojarski 2014), na ogół jednak mają one większe rozmiary i oddzielają całą przestrzeń cmentarza od sfery zamieszkiwanej przez żyjącą w pobliżu i użytkującą nekropole społeczność. Struktury wydzielające pojedynczy grób należą do odkryć niezwykle rzadkich. Wśród zbliżonych do omawianych znalezisk wymienić należy przede wszystkim struktury zarejestrowane na cmentarzysku w Bodzi pod Włocławkiem (Buko, Duczko, Kara, Sobkowiak-Tabaka 2013, Fig. 1). Organizacja najstarszej fazy użytkowania przestrzeni tego miejsca jest szczególna, obszar nekropolii podzielony został bowiem na „kwatery” otaczające jeden lub kilka pochówków jednocześnie. Kwatery o różnej wielkości i kształcie są do siebie styczne, a groby ułożone są w czterech rzędach. Całość wskazuje na planowe i świadome działanie. Zbliżoną organizację mają groby komorowe nekropolii dziekanowickiej. Konstrukcje ogradzające pojedyncze groby

odslonięto także na częściowo opublikowanym cmentarzysku w Dębczynie, gdzie grodzienia zarejestrowano wokół kilku grobów (por. Kóčka-Krenz, Sikorski 1998, ryc. 2; Wrzesiński 2010, ryc. 11), Tworkowie, gdzie wokół jednego z grobów (obiekt B220) zarejestrowano czworoboczny rów o szerokości $0,32$ m i takiej samej głębokości (Dębski 2014, 240, ryc. 30), czy Krakowie-Zakrzówku, gdzie palisada wystąpiła z trzech stron grobu 19 (Morawski, Zaitz 1977, tablica III; Wrzesiński 2010, ryc. 12; Błaszczak, Goslar, Zaitz, Zaitz 2015).

Analogicznych czworobocznych konstrukcji z tego okresu brak natomiast na nekropolach z obszaru Skandynawii, znane są natomiast z okresu wcześniejszego z Europy zachodniej. Odkryto je m.in. na pochodzących z VI-VIII w. cmentarzyskach w Beckum w Westfalii (Brieske 2011, Abb. 5) i Kirchheim-Hausen w Bawarii (Zeller 1988, Abb. 154) oraz na kilku nekropolach anglosaskich w Wielkiej Brytanii (zwłaszcza Tandderwen), gdzie interpretowane są jako dodatkowy element wyróżniający miejsce pochówku uprzywilejowanych członków społeczności (por. Härke 1992, Abb. 57, 64; Williams 2006, 145-156). Z racji różnicy w chronologii trudno odwoływać się do nich jako do bezpośrednich analogii, niemniej jednak sama idea, przeznaczenie oraz funkcja wydają się jak najbardziej tożsame. Stąd nie będzie chyba błędem uznanie, że struktury tego typu rejestrowane na środkowo-wschodnio europejskich nekropolach miały podobne przeznaczenie.

3.4.2. Wymiary i konstrukcja komory

Jak pisałem w rozdziale poświęconym definicji, dla szeregu archeologów skandynawskich (m.in. S. Eisenschmidt, A.S. Gräslund, F.A. Stylegar) oraz rosyjskich (m.in. Ū.E. Żarnov) i ukraińskich (m.in. F. Androśuk), jednym z podstawowych kryteriów wyróżnienia grobu komorowego są jego wymiary. Przyjęli oni arbitralnie, iż jego konstrukcja powinna mierzyć około 2 m długości i 1 - $1,20$ m szerokości, gdy możliwe jest zarejestrowanie śladów struktur drewnianych lub około $1,50$ m szeroko-

kości w przypadku, gdy brak reliktów takich struktur.

Niestety dla ponad 10% grobów komorowych odkrytych na terenie Europy Środkowej oraz Wschodniej danych odnośnie wymiarów nie posiadamy lub nie zostały one opublikowane (łącznie 27 grobów – Gniezdowo, groby X-1898, 14-VII-1899, 12-VII-1900, 1900-7a, C-66, C-84, C-84, C-88, C-160, C-241/II, C-255, C-256, C-290, Dn-21, L-65, L-66 i L-129; Kijów, groby: 103, 107, 108, 116, 117, 124, 125 i z 1972 r.; Psków, grób 25; Szestowica, groby 120 i 155). W przypadku pozostałych dane takie zostały opublikowane przynajmniej wybiórczo (np. tylko długość lub tylko szerokość), trzeba jednak pamiętać, że grób komorowy był strukturą złożoną, a z opisów umieszczanych przez badaczy nie zawsze wynika jakie parametry podają: wymiary jamy grobowej, komory czy może innych mniejszych konstrukcji i urządzeń jak sarkofagi, trumny, łoża, czy mary. Otwartym pozostaje pytanie czy podstawą zaklasyfikowania przez nich grobu do kategorii komorowych były gabaryty jamy grobowej, na ogół większe niż komory, którą w niej umieszczono, czy samej komory, i czy były to wielkości zmierzone w stropie czy w spągu tej konstrukcji.

W przypadku grobów, w których opisie wyraźnie zaznaczono, iż podawane są wymiary jamy grobowej najmniejsze z nich miały długość 2,05-2,25 m (Dziekanowice, grób 60; Kałdus, grób 356/02; Levenki, kurhan 2; Pień, groby 38, 39 i 49; Szestowica, grób 8, 22, 63/1 i 127/1; Udraj, grób KN-4) przy szerokości od 0,70-0,90 m (Szestowica, groby 8, 22 i 127/1) do 1,78-1,90 m (Levenki, kurhan 2; Pień, grób 38), największe natomiast od 5,00-5,20 do 6,40-6,90 m długości i od 3,00-3,70 do 6,30 m szerokości (Gniezdowo, grób Ol'30; Kijów, grób 109; Psków, groby 4 i 6; Szestowica, grób 98 i Timerewo, grób 100).

Podobnie duże rozbieżności cechowały wymiary samych komór. Najmniejsze z nich miały długość od 1,60-1,90 m (Gniezdowo, grób C-212; Pień, grób 57; Timerewo, grób 284 i Udraj, grób KN-4) do 2,00-2,15 m (Gniezdowo, grób C-157; Levenki, kurhan 1; Pień, groby 38, 39, 49; Sednev, groby 1 i 2; Stara Ładoga,

grób 11; Żuków Stary, grób 12 i Sądowa Wisznia) przy szerokości od 0,90-1,10 m (Gniezdowo, grób C-212; Pień, groby 39, 49 i 57; Stara Ładoga, grób 11; Sądowa Wisznia) do 1,40-2,05 m (Gniezdowo, grób C-157; Levenki, kurhan 1; Pień, grób 38; Sednev, groby 1 i 2; Żuków Stary, grób 12; Sądowa Wisznia i Timerewo, grób 284), największe zaś mierzyły blisko 7 m (Gniezdowo, grób Ol'-30 – 6,90 × 4,80 m). Zdecydowana większość mieściła się jednak w środku tej skali. W Gniezdowie, gdzie znaleziono 38 grobów komorowych, jeżeli odrzucimy skrajne – najmniejsze i największe, to 15 grobów, o których wielkości komór posiadamy dane, miało długość zawierającą się między 2,15 a 3,30 m, a szerokość między 1,10 a 3,00 m (por. Żarnov 1991; 1998). W Kijowie zaś ich wielkość wynosiła od 2,25 do 4,80 m długości i od 1,00 do 4,20 m szerokości (Ivakin 2011; 2012a). Według ustaleń O.P. Moci (1990b, 100) groby komorowe w międzyrzeczu Dniepru i Desny miały długość od 2,10 do 5 m i szerokość od 1,20 do 3,80 m, w Kijowie i okolicy odpowiednio 1,8-5,5 m i 0,9-5,5 m, a na Wołyniu: 2,00-4,00 m długości i 0,90-3,00 m szerokości. Ich głębokość wahała się od 0,30 do 3,75 m.

Według zbiorczych ustaleń K.A. Mihajlova (2001, 165) dla 76 grobów komorowych z terenu Rosji i Ukrainy, wyróżnionych według przyjętych przez niego kryteriów, 31% z nich miało długość od 4 do 5,50 m, kolejne 33% mierzyło od 3 do 3,75 m, a 31% od 2,50 do 2,90 m. Pozostałe 5% przypadało na groby krótsze. Korpus grobów będący podstawą niniejszej pracy jest obszerniejszy, obserwacje metryczne są jednak zasadniczo zbieżne z ustaleniami K.A. Mihajlova. Spośród 172 grobów odkrytych na Ukrainie i w Rosji dla 117 posiadamy dane odnośnie wymiarów jam grobowych. Z analizy tych informacji wynika, że najwięcej grobów wkopano w jamy o długości mieszczącej się w przedziale 2,51-3,00 m (41 przypadków – 35,04%). O blisko połowę mniej było jam o długości od 3,01 do 3,50 m (26 przypadków – 22,22%) oraz od 2,10 do 2,50 m (23 przypadki – 19,58%). Pozostałe jamy grobowe o wymiarach przekraczających 3,50 m długości stanowiły 23,07% (27 przypadków). W odniesieniu do szerokości jam posiadamy

dane dla 118 grobów. Najmniej liczną grupę stanowiły jamy, które mierzyły od 0,60 do 1,00 m (11 przypadków – 9,32%). W przypadku pozostałych przedziałów wielkościowych liczebność była zbliżona. Najwięcej jam mierzyło od 1,01 do 1,50 m (26 przypadków – 22,03%), nieznacznie mniej było jam większych – od 1,51-2,00 (22 przypadków – 18,64%), od 2,01 do 2,50 (17 przypadków – 14,41%), od 2,51-3,00 (21 przypadków – 17,80%) i największych – powyżej 3,01 m (21 przypadków – 17,80%). Głębokość jam grobowych wahała się od 0,20 m (Zelenyj Gaj, grób 1/2002) do aż 3,30 m (Psków, grób 1(80)), choć parametr ten nie jest do końca wiarygodny, część kurhanów była bowiem w znacznym stopniu zniwelowana. Niemniej jednak spośród 83 pochówków, dla których posiadamy dane odnośnie głębokości jam grobowych, zdecydowana większość (78,31%) nie był głębsza niż 1,50 m (do 1,00 m – 33 przypadki; od 1,01-1,50 m – 32 przypadki).

W niektórych przypadkach autorzy opracowania wyraźnie stwierdzili, że podawane przez nich wymiary dotyczą bezpośrednio komory. Dane takie posiadamy dla 71 grobów z Rosji i Ukrainy. Zdecydowana większość miała długość od 2,01 do 3,00 m (44 przypadki – 61,98%) przy czym ponad połowa z nich mierzyła od 2,51 do 3,00 m (28 przypadków). Blisko 31% (22 przypadki) stanowiły groby, w których komora miała długość większą niż 3,01 m, a grobów mniejszych niż 2,00 m było 7% (5 przypadków). W odniesieniu do szerokości komór można stwierdzić, że niespełna 1/3 z nich (20 przypadków – 28,17%) mierzyła w tym parametrze nie więcej niż 1,50 m, natomiast blisko połowa (34 przypadki – 47,89%) mierzyła od 2,51 do 3,00 m. Grobów, w których komora miała większą szerokość (powyżej 2,51 m – 17 przypadków – 23,94%) było nieznacznie mniej niż tych najmniejszych. Dane o głębokości komór posiadamy dla zaledwie 36 grobów i wskazują one, że blisko 90% (32 przypadki) z nich miało głębokość do 1,50 m, z czego aż 90% (29 przypadków) nie przekraczało w tym parametrze 1,00 m – nie były zatem grobami komorowymi w myśl ustaleń J. Schustera (por. rozdział 3.1.)

W przypadku 41 grobów komorowych z Polski i Niemiec dane o wymiarach jamy

grobowej posiadamy dla 35 pochówków. Blisko 60% z nich mieściło się w przedziale od 2,51 do 3,50 m (odpowiednio: od 2,51 do 3,00 m – 10 przypadków; od 3,01 do 3,50 m – 10 przypadków). Najmniejszych (do 2,50 m) i największych (powyżej 3,51 m) było mniej więcej po równo – po około 1/5 całego zbioru (odpowiednio 7 i 8 przypadków). Szerokość jam grobowych znamy w 34 przypadkach. Najmniej liczną grupę stanowiły wśród nich jamy, które mierzyły do 1,00 m (2 przypadki – 5,88%) oraz takie powyżej 2,50 m (3 przypadki – 8,82%). Spośród pozostałych, najwięcej jam mierzyło – od 1,51-2,00 m (14 przypadków – 41,18%), a pozostałe odpowiednio: od 1,01 do 1,50 m (8 przypadków – 23,53%) i od 2,01 do 2,50 m (7 przypadków – 20,59%).

W przypadku 29 grobów autorzy opracowań podali informacje o wielkości samej komory. Zdecydowana większość miała długość od 2,01 do 3,00 m (18 przypadków – 62,07%) przy czym ponad 88% z nich mierzyła od 2,51 do 3,00 m (16 przypadków). Nieco ponad 24% (7 przypadków) stanowiły groby, w których komora miała długość większą niż 3,01 m, a grobów mniejszych niż 2,00 m było około 14% (4 przypadki). W odniesieniu do szerokości komór można stwierdzić, że ponad 1/3 z nich (10 przypadków – 34,48%) mierzyła w tym parametrze nie więcej niż 1,50 m, natomiast ponad połowa (18 przypadków – 62,07%) od 1,51 do 2,51 m. Ponadto stwierdzono tylko jeden grób, którego szerokość była większa niż 2,51 m. Dane o głębokości komór posiadamy dla zaledwie 17 grobów i wskazują one, że prawie wszystkie (16 przypadków) miały głębokość nie większą niż 1,50 m, a tylko jedna była głębsza.

Kiedy porównamy wyniki obserwacji poczynionych dla grobów na tych dwóch obszarach: wschodnim (Rosja i Ukraina) i zachodnim (Polska i Niemcy) to zobaczymy, że dane w środkowej części skali są do siebie zbliżone, różnią się natomiast w partiach skrajnych. Jeśli idzie o długość komór umieszczanych w grobach, to na obszarze Polski i Niemiec częściej występują groby najmniejszych rozmiarów (do 2 m) i zaledwie jeden o długości powyżej 3,51 m. Podobnie w przypadku szerokości nieznacz-

nie więcej jest grobów wąskich (do 1,50 m) i zaledwie jeden bardzo szeroki (powyżej 3,01 m).

Podsumowując można stwierdzić, że w przypadku 117 grobów komorowych rejestrowanych na terytorium Rosji i Ukrainy, o znanych wymiarach, blisko 20% nie spełnia przyjętych przez badaczy założeń metrycznych czy to względem długości czy szerokości komory. Spośród 41 grobów komorowych odkrytych w Polsce i północnych Niemczech mniejszymi rozmiarami od zakładanych przez definicje (2 × 1,20-1,50 m) cechują się jedynie groby 38, 39, 49 i 57 z Pnia, 60/08 z Dziekanowic oraz grób 100 z Usadel. Pierwsze cztery zaklasyfikowano, jako komorowe ze względu na kontekst znaleziska oraz fakt, że pochowano w nich dzieci w wieku 2-6 lat, rozmiary grobów były zatem i tak ponadnormatywne w stosunku do wzrostu pochowanych.

O ile obserwacja cech metrycznych grobów jest stosunkowo prosta, o tyle identyfikacja i interpretacja sposobu wykonania komory przysparza dużo większych trudności. Uzasadniona jest bowiem od nieprzewidywalnych często, niszczących czynników środowiskowych. W Birce zaledwie w 34% przypadków zachowały się pozostałości ścian. Na ich podstawie można stwierdzić, że wznoszono je z zastosowaniem dwóch podstawowych technik: zrębowej oraz ze słupami w narożnikach (por. Gräslund 1980, 31-36). Oba rozwiązania konstrukcyjne stosowano także na terenie Danii, choć wykorzystywano tu również konstrukcję palisadową z pionowo wbitych dranic wzmocnioną niekiedy narożnymi słupami. Znamy także przykłady jednoczesnego stosowania obu tych technik (Eisenschmidt 1994, 25-32; 1997, 82-83). Groby odsłonięte na terenie Europy Środkowej i Wschodniej nie różnią się zasadniczo pod tym względem od znalezisk skandynawskich, choćby z tej racji, że wykorzystywane podczas ich budowy rozwiązania techniczne stosowano powszechnie w ówczesnym budownictwie mieszkalnym i gospodarczym zarówno na obszarze Europy Środkowo-Wschodniej, jak i Północnej.

Z dostępnych danych wynika, że w 41 grobach (Dziekanowice, groby I/05, II/05, 20, 60, 61 i 62; Gniezdowo, groby Pol'-56 i Pol'-76;

Gočevo, grób IX; Kijów, grób 118; Napole, grób 13; Psków, grób 1(74); Szestowica, groby 2, 4, 7, 8, 12/1, 12/2, 17, 22, 38/1, 38/2, 61/3, 63/1, 67, 96, 98, 100, 107, 117, 118, 1211, 121/2, 123, 124, 126, 217/1 i 127/2; Timerewo, groby 348 i 459 oraz Usadel, grób 100) nie stwierdzono występowania większych konstrukcji drewnianych – komór, mimo iż w niektórych z nich zachowały się drewniane elementy trumien (por. Szestowica groby 7, 38/1, 38/2, 118, 121/1, 121/2). Groby te rozważać można, jak chcą niektórzy badacze, jako komory ziemne – do problemu tego jeszcze wrócę w dalszej części pracy. W przypadku kolejnych 32 grobów brak danych, czy konstrukcje takie występowały (Gniezdowo, groby X-1898, 14-VII-1899, 12-VII-1900, 1900-7a, C-66, C-84, C-84, C-88, C-160, C-241/II, C-255, C-256, C-290, Dn-21, L-65, L-66, L-129, POL'-30 i POL'-61; Kijów, groby 103, 106, 107, 108, 116, 117, 124, 125 oraz z 1999 r. i z 2001 r.; Psków, grób 25; Strujskoe, groby 3 i 4; Szestowica, grób 155). Informacje o obecności w obrębie jamy grobowej komory drewnianej posiadamy dla 140 z 213 grobów komorowych (65,7%), niestety w 24 przypadkach brak jest informacji o typie zastosowanej konstrukcji wewnętrznej, bądź z racji złego stanu lub fragmentaryczności zachowania niemożliwe było precyzyjne jej określenie (Kijów, groby 12/1997, z 1972 r. oraz 2/2002; Pień, groby 69 i 70; Psków, groby 1 i 3 z Izborskiego raskopa; Rapti-Navalok, grób 8; Sowinki, grób 70; Sovki, grób 6; Stara Ładoga, groby 11 i 4; Strujskoe, groby 3 i 4; Szestowica, groby 61/1 i 110; Timerewo, groby 100, 284, 297; Udraj, groby KN-2 i KN-6; Wusterhausen, groby 55 i 112; Zelenyj Gaj, grób 1/2002). Wśród pozostałych 116 grobów o określonym typie konstrukcji ścian zdecydowanie dominowały komory o konstrukcji zrębowej – 80 grobów (ryc. 3-4, 8, 12-14, 16, 37, 39, 45, 65, 69, 71, 94-95, 99, 105, 112, 117, 122, 125, 127, 131, 134), nad komorami o konstrukcji słupowej – 36 grobów (ryc. 2, 26, 29-30, 32-33, 46, 50, 103-104, 115, 118, 148, 158, 161). Co interesujące w Polsce i Niemczech różnice w preferencjach budowniczych grobów komorowych nie były tak znaczące: 18 grobów o konstrukcji zrębowej (9 grobów w Pniu, 4 w Ciepłym oraz po jednym w Cedyni, Starigardzie/Oldenburgu, Sowinkach,

Usadel i Uznamie) i 10 o konstrukcji słupowej (8 grobów w Kałdusie, 1 w Ciepłym i 1 w Starigardzie/Oldenburgu), podczas gdy w Europie Wschodniej odpowiednio 62 komory o konstrukcji zrębowej i 26 słupowych (9 w Szestowicy, 7 w Gniezdowie, 7 w Czernichowie, 2 w Kijowie i 1 w Alefino).

W chwili obecnej trudno orzec, czy różnice obserwowane w technice budowy i wielkości mają jakiś związek z lokalnymi preferencjami, rangą zmarłego, pochodzeniem budowniczych, czy są po prostu wynikiem odmiennej ich chronologii i ewolucji technik budowlanych. Nie można tego wykluczyć. Zaobserwować można bowiem pewne prawidłowości. Przykładowo w Pniu wszystkie groby miały konstrukcję zrębową, natomiast w położonym 30 km na północ od niego Kałdusie – przeciwnie, wszystkie komory miały konstrukcję słupową. W położonym jeszcze dalej na północ Ciepłym odkryto 4 komory zrębowe i jedną przypuszczalnie o konstrukcji słupowej. W północnej Rosji (Psków) wszystkie komory o zidentyfikowanym typie konstrukcji były zrębowe, podobnie było na Wołyniu (cmentarzyska Horodyszcze, Peresopnica, Biliv, Żuków Stary, Sądowa Wisznia, Korosten) (Mocâ 1990b, 100). Technika ta była także najczęściej wykorzystywana w Kijowie i jego okolicy, gdzie w konstrukcji słupowej wykonano zaledwie dwie komory (Kijów, groby 114 i z 1984 r.). Sytuacja jest dużo bardziej zróżnicowana w międzyrzeczu Dniepru i Desny i oraz w Gniezdowie. O ile na części nekropolii (Klonov, Sednev, Czernichów, Gušin, Levenki, Kvetun') stosowano wyłącznie technikę zrębową, o tyle w Gniezdowie konstrukcje takie (10 grobów) jedynie nieznacznie dominowały nad słupowymi (7 grobów). Z diametralnie odmienną sytuacją spotykamy się w Szestowicy i Czernichowie, gdzie preferowano wykonywanie komór grobowych w technice słupowej. W Szestowicy wzniesiono ich osiem, przy jednej zrębowej, a w Czernichowie siedem i cztery zrębowe.

W niektórych przypadkach stan zachowania drewna pozwalał na rekonstrukcję szczegółów procesu budowy. Przykładowo, w Pniu w grobie 15 ściany zrębowej komory wyko-

nano z dębowych bierwion o grubości około 0,10 m. Jej wznoszenie rozpoczęto od ułożenia belek na ścianach dłuższych (północnej i południowej), do których dopiero zamocowano belki poprzeczne. Konstrukcja ta połączona była kołkami drewnianymi. Z kolei o komorach z Kijowa wiemy, iż 14 z nich wykonano w konstrukcji zrębowej w dwóch wariantach: na obłap (8 grobów: 109, 113, 1/1998, 2/1988, 2/1998, 30/1999, 49/1999 oraz z 2002 r.) lub na zamek bez ostatków (grób 123). W pierwszym przypadku udało się stwierdzić, że mogła być ona wykonana z horyzontalnie ułożonych bierwion (groby 109, 113, 1/1988, 2/1988, z 2002 r.) lub z desek (groby 2/1998, 30/1999 i 49/1999) o szerokości od 0,12 do 0,20 m. W kilku przypadkach udało się zarejestrować inne detale konstrukcji. W pięciu grobach (105, 110, 113, 2/1998 i 30/1999) odkryto podłogę z desek, a w siedmiu (groby 105, 110, 113, 114, 123, 2/1998, z 2002 r.) pozostałości przykrycia komory opartego na ścianach bocznych, a w jednym (grób 112) na umieszczonym centralnie słupie. Całość łączona była zapewne na drewniane kołki oraz żelazne gwoździe (groby 110, 123, z 1984 r., 30/1999) (Ivakin 2011, 254-255).

Podobnie w Gniezdowie stwierdzono zastosowanie zrębowej konstrukcji ścian w dwóch wariantach, w odwrotnych jednak niż w Kijowie proporcjach. Łączenie na obłap zastosowano raz (grób C-301), a na zamek bez ostatków przynajmniej 12 razy (groby C-21, C-86, C-157, C-191, C-198, C-212, POI'-11, POI'-25/II, POI'-50, POI'-62, Dn-40 i OI'-30). W przypadku tych obiektów grubość ścian wynosiła na ogół od 0,05 do 0,10 m. W czterech kolejnych grobach (C-171, C-306, Dn-4, Dn-13) w narożnikach odkryto jamy o średnicy 0,18-0,23 × 0,33-0,50 m, które wyraźnie wskazują na zastosowanie konstrukcji słupowej. Rodzajem konstrukcji o mieszanym technicznie charakterze, bliżej jednak nieokreślonym, jest ta zarejestrowana w grobie C-249. Ponadto w dwóch grobach o konstrukcji zrębowej i bardzo dużych rozmiarach (grób POI'-62 – 4,20 × 4,00 m i OI'-30 – 6,70 × 4,80 m) w centrum zarejestrowano jamy posłupowe o średnicy 0,35-0,45 × 0,30 i 0,40-0,40 × 0,50 m, będące, jak można przypuszczać, śladem po słupie podtrzymują-

cym dach. Także w Alefinie dach wsparty był na słupach. Na pozostałości zadaszenia, czy to w postaci drewna, czy tylko warstwy zełtałych jego reliktyw natrafiono w większości grobów ze śladami konstrukcji drewnianej, których stan zachowania był na tyle korzystny, że na to pozwalał, lub tam, gdzie w trakcie badań prowadzono procedury umożliwiające jego zarejestrowanie – zadaszenie w postaci czytelnych na profilach rozłożonych reliktyw drewna stwierdzono także w grobach z Kałdusa i Pnia. W kilku grobach zachowały się także ślady drewnianego moszczenia dna komory: m.in. Kvetun', grób 142, Gniezdowo, groby C-301, C-306 i DN-4 oraz Psków, groby 1, 2 i 3.

Brak podstaw by sądzić, że drewno do budowy komór było w jakiś specjalny sposób selekcjonowane. Dostępne dane wskazują, że wykorzystywano drewno dębowe (Pień), ale też zapewne innych drzew liściastych (buk, wiąz) oraz sosny (Kijów – Ivakin 2012a, 123) ścięte być może celowo na okoliczność wznoszenia komory, ale nie stroniono także o wtórne wykorzystanie starszych elementów. Przykład takich praktyk pochodzi z grobu 6 w Pskowie, gdzie do budowy użyto elementy zdemontowanej łodzi (Âkovleva 2010, 16). Grobem komorowym pod spaloną łodzią ma być grób 11 z uroczyszcza Plakun w Starej Ładodze (Mihajlov K.A. 2005b), a pozostałości nitów, które mogą pochodzić z rozebranych burt znaleziono także w grobach 4 z Wielkiej Mogiły koło Plakun (Nosov 1985, 151-154), 4 w Pskowie (Âkovleva 2008, 420), i 100 w Timerewie (Stalsberg 2011, 399). Wykorzystanie w celach sepulkralnych jednostek pływających nie należało we wczesnym średniowieczu do rzadkości w basenie Morza Bałtyckiego (por. Müller-Wille 1970). Zwyczaj ten rozpowszechniony był głównie wśród Skandynawów¹⁴, stąd najczęściej taka właśnie atrybucja etniczna przypisywana pochowanym w grobach z łodziami. Istotnie pochówki w łodziach u Skandynawów potwierdzone

¹⁴ Łodzie, choć nie tak okazałe, i ich fragmenty znajdowane są także w grobach na cmentarzyskach z terenów zamieszkiwanych przez Słowian i Bałtów (por. m.in. Celmiņš 2002; Biermann 2009, 121-134; Ossowski 2010, 75, 86-89, 175).

są nie tylko znaleziskami archeologicznymi, ale i informacjami w sagach oraz innych źródłach m.in. arabskich (por. Major 1924; Słupski 1984). Warto w tym miejscu zwrócić jednak uwagę, że obrządek pogrzebowy z użyciem łodzi, a także sposób jej wykorzystania mogły być bardzo różnicowane, poczynając od pochówku na wodzie lub lądzie, ciepłego lub szkieletowego, przez różne sposoby ułożenia zmarłego, na, w lub pod łodzią, aż po jedynie symboliczne wykorzystanie jej obecności w postaci łodziokształtnej obstawy czy wręcz tylko wizerunku na kamieniu lub naczyńiu (por. Kobyliński 1988, 188-189). W wierzeniach wielu ludów europejskich kraina zmarłych odgradzona była od świata żywych barierą wodną, dlatego też łódź pełniła rolę mediacyjną, umożliwiała bowiem jej pokonanie. Wśród opisywanych znalezisk takie uzasadnienie obecności łodzi w grobie można bez większych sprzeciwów przyjąć dla pochówku 11 na stanowisku Plakun w Starej Ładodze, ale trudniej zaakceptować je także dla pozostałych, w których mamy do czynienia wyłącznie z pojedynczymi plankami lub zaledwie kilkoma nitami. Trudno o jednoznaczną ocenę tych znalezisk.

Drewniane komory nie były jedynymi konstrukcjami, które rejestrowano w obrębie jam grobowych na interesujących nas nekropolach. Szereg z nich zawierało we wnętrzu mniejsze struktury i urządzenia. Unikalnym znaleziskiem jest drewniane łóżko/krzesło z malowanymi(?) detalami, które zachowało się w ograbionym jeszcze w starożytności wnętrzu komory grobu nr 6 w Pskowie (Âkovleva 2010, 16).

W ośmiu grobach komorowych odkryto konstrukcje drewniane, które z racji wymiarów – około 2,00-2,20 × 1,00-1,20 m interpretować można jako skrzynie/sarkofagi (ros. *гробница*). Oprócz jednego (Czernichów, grób 24) wszystkie takie obiekty wystąpiły na terenie Polski (Ciepłe, groby 35/2008, 42/2009 i 58/2014; Dziekanowice, groby 60/08 i 61/08 oraz Sowinki, grób 148 i Pień, grób 40).

Mniejsze konstrukcje mierzące na ogół około 2-2,50 m długości, 0,50-0,60 m szerokości i do 0,5 m wysokości interpretować moż-

na jako trumny (ros. *гроб, домовина, труна*). Odkryto je w 25 grobach głównie na terenie Polski (Kałdus, groby 125/01, 166/01, 356/02, 364/02, 422/04 i 453/04; Ciepłe, grób 43/2009; Dziekanowice, grób 62/08; Sowinki, grób 70), Niemiec (Stargigard/Oldenburg, grób 121) i na Wołyniu (Biliv, groby 21, 22, 32; Horodyszcze, kurhan 4; Peresopnica, grób 29; Żuków Stary, grób 10), ale także w Szestowicy (groby 7, 38/1, 38/2, 41, 61/1, 614, 118, 121/1 i 121/2), Kijowie (groby z 1984 r., 2/2002, 12/1997), Kvetun'u (grób 3) i Gočevie (grób IX). Stosunkowo liczne (10% ogółu grobów komorowych) występowanie trumien w grobach komorowych na omawianym terenie uznać należy za ewenement (por. niżej). Wśród 119 grobów komorowych w Birce, nie było ani jednego w którym zmarłego umieszczono by dodatkowo w trumnie (Gräslund 1980, 29-30). Konstrukcje takie znaleziono natomiast w Danii (m.in. Haithabu, grób 2; Kosel, groby 1 i 8; Mammen; Süderbrarup, groby IIA; Thumby-Bienebek, groby 20, 37A, 40 – por. Eisenschmidt 1994, 32-33, 100, 102-105).

W znacznej liczbie grobów na terenie Europy Środkowo-Wschodniej, a dokładniej w co dziesiątym, zaobserwowano występowanie żelaznych okuć w postaci kątowników i gwoździ, które pierwotnie wzmacniały konstrukcji drewnianą czy to komory, skrzyni czy trumny i są świadectwem jej istnienia mimo braku zachowanych pozostałości drewna (Biliv, grób 28; Ciepłe, groby 35/2008; 42/2009 i 43/2009; Dziekanowice groby 60/08, 61/08 i 62/08; Gniezdowo, groby C-171 i POL'-62; Kijów, groby 30/1999 i 2/2002; Korosten, grób 5; Levenki, kurhan 2; Peresopnica, grób 29; Pień, grób 40; Sednev, kurhan 1; Sowinki, grób 148; Szestowica, groby 118, 119, 121/I, 121/II, 123, 124; Uznam, grób 135; Żuków Stary, grób II-12).

Ponadto w grobach w Ciepłym (grób 47/2009, Kałdusie (grób 60/00), Kijowie (grób z 2002 r.) i Pniu (grób 15) zarejestrowano ślady silnie rozłożonego drewna, które biorąc pod uwagę widoczny zarys zinterpretowane zostały jako mary lub nosze, a w Kitaewie (grób 1) jako kłoda.

Jak widać odkryte na terenie Europy Środkowej i Wschodniej groby komorowe różnią się techniką budowy, kształtem, rozmiarami oraz obecnością dodatkowych konstrukcji wewnętrznych. Czy zatem wszystkie traktować można jako przejaw tych samych idei, czy za ich powstaniem stoją te same bodźce? Zagadnienie to spróbujemy podsumować na końcu pracy.

3.4.3. Zmarli

W 213 grobach zinterpretowanych jako komorowe znaleziono szkielety co najmniej 237 osób. Wśród nich są bowiem zarówno groby pojedyncze (185 groby), podwójne (23 groby), potrójne (1 grób), a nawet poczwórne (1 grób). O płci 29 zmarłych nie mamy danych, ale wśród pozostałych, których pochowano w grobach pojedynczych jest 92 mężczyzn i 46 kobiet. W grobach podwójnych na ogół chowano pary (mężczyzna i kobieta) (10 grobów – Ciepłe, grób 58/2014; Czernichów, grób 23; Kałdus, grób 13/00; Kijów, grób 114; Kitaewo, grób 1; Korosten grób 5; Szestowica, groby 36, 98 i 110; Timerewo, grób 100), ale znamy i takie, w których spoczywało po dwóch mężczyzn (Gniezdowo, grób POL'-62; Stargard/Oldenburg, grób 19/20), kobieta i dziecko (Kałdus, grób 356/02 i Timerewo, grób 297), mężczyzna i dziecko (Psków, grób 4) oraz człowiek (mężczyzna?) i zwierzę (koń) (Czernichów, grób z 2007 r.). W przypadku ośmiu grobów podwójnych (Czernichów, grób XI; Gniezdowo, groby 14-VII-1899 i POL'-25; Kijów, groby 107, 112, 118 i 1/1988; Szestowica, grób 42) nie mamy informacji o płci pochowanych, ale wnosząc po znalezionych zabawkach najpewniej pochowano w nich pary. Grób trzyosobowy (Kvetun', grób 6) zawierał szczątki mężczyzny i dwóch kobiet, a w czterosobowym (Gniezdowo, grób OL'30) pochowano dwie pary. Łącznie w grobach tych spoczywało zatem przypuszczalnie 118 mężczyzn (63% dorosłych) i 69 kobiet (37% dorosłych) w różnym wieku oraz 21 dzieci. Niestety brak danych o wieku zmarłych pochowanych w 132 grobach. W przypadku

pozostałych widać zdecydowaną przewagę osób dorosłych (48 osób – określenia wieku: „średni”, *adultus*, *adultus/maturus*, *maturus*, *senilis*, „stary”, „starszy”), a wśród nich tych, które dożyły co najmniej 30-35 lat (36 osób), w tym siedem sędziwych. Osób młodych w wieku 15-20 lat było zdecydowanie mniej (15 osób – określenia wieku: *juvenis*, „młody”, „młoda”). Niewiele liczniejszą grupę stanowiły dzieci zarówno te najmłodsze (*infans I* – 9 grobów), jak i te nieco starsze (*infans II* – 7 grobów). Ewenementem jest tu nekropola w Pniu, gdzie odkryto aż siedem grobów komorowych z ich szczątkami (groby 37, 38, 39, 40, 49, 57 i 71). Więcej niż jeden grób komorowy dziecka odsłonięto jeszcze w Kijowie (3 groby: 110, 30/1999 i 2/1998), Pskowie (3 groby: 4 (podwójny), 5 i 7) i Kałdusie (2 groby: 125/01, 356/02 (podwójny)), na pozostałych nekropolach nie było ich wcale lub były pojedyncze (Szeszowica, grób 61/1; Udraj, grób KN-6; Żuków Stary, grób 12).

Zaobserwowane na środkowo i wschodnioeuropejskich cmentarzyskach z grobami komorowymi proporcje zmarłych pod względem płci i wieku są odmienne od tych obserwowanych w Skandynawii. W Birce nieznacznie dominowali mężczyźni (56 grobów) nad kobietami (45 grobów). Odkryto też tylko dwa groby dzieci w wieku *infans II* (Gräslund 1980, 28). Podobnie było w Danii, gdzie biorąc problem globalnie mężczyźni (38 grobów) jedynie nieznacznie dominowali nad kobietami (27 grobów) (Eisenschmidt 1994), ale na poszczególnych nekropolach istniały wyraźne różnice. Przykładowo na cmentarzysku w Thumbby-Bienbek w 12 grobach złożono sześć kobiet, czterech mężczyzn i dwoje dzieci (por. Müller-Wille 1987). Z kolei w Haithabu na cmentarzysku Kammergräberfeld wśród dziesięciu grobów było dziewięć męskich i tylko jeden kobiecy, natomiast na nekropolii Südgräberfeld grzebano w komorach prawie wyłącznie kobiety: pięć grobów kobiecych i jeden nieokreślony. Na pozostałych cmentarzyskach groby komorowe występowały pojedynczo. W sumie wśród 18 grobów komorowych było dziesięć męskich i osiem kobiecych (Eisenschmidt 1994, 96-101).

Wiemy już, że obok podobieństw pomiędzy grobami komorowymi odkrytymi w Europie Środkowej i Wschodniej, występują także dość istotne różnice. Kiedy weźmiemy pod uwagę ułożenie szkieletów różnice te jeszcze bardziej się uwypuklają. O ile we wszystkich grobach z terenu Polski i Niemiec zmarli ułożeni zostali na wznak, z rękoma wzdłuż ciała, o tyle w licznych pochówkach z obszaru Rosji i Ukrainy odkryto szkielety zmarłych złożone w pozycji siedzącej. Łącznie było 13 grobów, w których zarejestrowano to nietypowe ułożenie zmarłego (Gniezdowo, groby C-198 (ryc. 44), C-212, C-301, C-306 i Dn-31; Strujskoe, grób 3; Timerewo, groby 284 i 348 (ryc. 88); Kijów, groby 110 i 112; Szeszowica, groby 42, 110 i 2/2002 (ryc. 162) – Smolicev 1931, 58; Lesman 1981; Avdusin, Puškina 1988; Androśuk, Osadčij 1994, 101; Lesman, Olejnikov 1997; Mihajlov K.A. 2001, 167; Kovalenko 2006, 159). Ta szczególna cecha jest praktycznie nieznana z cmentarzysk słowiańskich, występuje natomiast we wczesnośredniowiecznym obrządku pogrzebowym na obszarze Skandynawii (por. Lesman, Olejnikov 1997, 182; Aleksandrov 2006). W Birce w 91% przypadków grobów z dobrze zachowanym szkieletem stwierdzano, iż zmarłego pochowano w pozycji siedzącej (Gräslund 1980, 37-38). Zwyczaj ten znalazł swoje odbicie w sagach islandzkich, które informują o sadzaniu zmarłego na krześle lub tronie, aby stale gotów był podjąć walkę z ewentualnym przeciwnikiem (por. m.in. Saga o Njalu 1968, 162; Grettir's Saga 1974, 37; Kozak, Ratajová 2008). Fragmenty krzesła/łoża zachowały się w grobie 6 w Pskowie, ten został jednak wyrabowany i pozycja zmarłego nie jest znana (Åkø-vleva 2010, 16). Jednoznaczne stanowisko w kwestii, wyłączanie skandynawskiej proveniencji, siedzącej pozycji ciała zmarłego w grobach zmieniać może ostatnie odkrycia na Białorusi na terenie mogilevskiego Podneprov'â i Posoż'â. Ujawniły one występowanie podkurhanowych grobów z wewnętrzną konstrukcją drewnianą, nie wkopaną jednak w ziemię, ale ustawioną na powierzchni gruntu, na kształt domu. Zmarli ułożeni zostali w nich zapewne w pozycji siedzącej

z podkurczonymi nogami i rękoma opartymi o kolana. W rejestrowanych w grobach źródłach ruchomych brak przesłanek by wskazywać na skandynawskie pochodzenie tych osób (por. Avlasović 2015). Nie można też zapominać o ewentualnych wpływach ludów koczowniczych. W pozycji siedzącej pochowano zmarłego Turka w opisie Ibn Fadlāna (Kmietowicz, Kmietowicz, Lewicki 1985, 95).

Dla 57 grobów nie posiadamy informacji o ułożeniu ciała zmarłego względem kierunków świata. W pozostałych przypadkach stwierdzono zdecydowaną dominację orientacji zachodniej. Ponad połowę zmarłych ułożono dokładnie w kierunku zachodnim (52,9% grobów) niekiedy z odchyleniem na południe (15,5%) lub północ (9%). Inne ułożenie ciała występowało zdecydowanie rzadziej. W kierunku wschodnim ułożono 21 zmarłych (13,5%), w dwóch przypadkach z odchyleniem na północ, a zdecydowanie częściej czyniono tak w stosunku do zmarłych na terenie Europy Środkowej (Kałdus, groby 125/01, 364/02, 422/04 i 453/04; Napole, grób 13; Pień 15 i 37; Sowinki, groby 70 i 148; Usadel, groby 38; Uznam, grób 135, Wusterhausen, groby 55 i 112) niż z Wschodniej (Czernichów, grób z 2007 r.; Gniezdowo, grób C-301; Kijów, groby 105, 113 i 118; Psków, groby 1 i 15; Stara Ładoga, grób 11). Głową na północ skierowano ośmiu mężczyzn (Cieple, groby 35/2008, 42/2009 i 43/2009; Gniezdowo, grób C-249; Kijów, groby 105 115 i z 1984 r.; Stara Ładoga, grób 4) i dwie pary (Cieple, grób 58/2014; Kijów, grób 114), a na południe trzy kobiety (Gniezdowo, grób C-306; Kijów, grób 123; Szestowica, grób 78) i mężczyznę (Cieple, grób 47/2009).

Zaobserwowane tendencje (zachodnia orientacja ciała) są charakterystyczne także dla pochówków komorowych na cmentarzyskach w Szwecji (Gräslund 1980, 28-29, 39) i Danii (Eisenschmidt 1994, 36-37), trzeba jednak w tym miejscu podkreślić, że w basenie Morza Bałtyckiego od momentu wprowadzenia w obrządku pogrzebowym inhumacji zdecydowana większość grobów lokalizowana był na osi wschód-zachód niekiedy z odchyleniem na północ lub południe. Stanowisk, na których odmienne ułożenie zmarłych by-

łoby formą dominującą jest niewiele. Przykładem może być Bodzia, gdzie wszystkie groby z najstarszej fazy użytkowania nekropolii zorientowane są na osi N-S (por. Buko, Duczko, Kara, Sobkowiak-Tabaka 2013, 356-358, fig. 1)

3.4.4. Pochówki zwierzęce i kości zwierząt w grobach

Cechą szczególną pochówków komorowych odkrytych na terenie Ukrainy i Rosji są pochówki mężczyzn/wojowników wraz z wierzchowcem, a niekiedy nawet groby podwójne: mężczyzny i kobiety wraz z koniem. W 25 grobach komorowych w: Czernichowie (groby XI, 27, 38 oraz z 2007 r.), Gniezdowie (groby 14/VII-1899, C-191, C-255 i Dn-4), Guśinie, Kijowie (groby 103, 106, 108, 112, 115, 116, 117, z 1972 r. i 2/1988) i Szestowicy (groby 36, 42, 98, 110, 120, 145, 2 z 2006 r.) (ryc. 103-105, 140, 152, 158, 162) zarejestrowano pojedyncze szkielety koni, natomiast w czterech innych: Gniezdowo, grób Ol'-30; Stara Ładoga, grób 4 (ryc. 77); Timerewo, grób 100 (ryc. 81) i Czernichów, grób 17 (ryc. 99) odkryto po dwa wierzchowce. Na ogół pochówku dokonywano nie w samodzielnym, oddzielnym grobie (tak Szestowica, grób 120 oraz niepewne znaleziska z grobów 27, 38 i z 2007 r. w Czernichowie), ale wraz z człowiekiem, najczęściej w nogach zmarłego, rzadziej wzdłuż jego ciała. Wśród grobów, w których odkryto także szkielet ludzki, dziesięć było grobami podwójnymi, a 11 należało do mężczyzn. Posiadamy dane o ułożeniu szkieletów końskich w 16 grobach. Wynika z nich, iż wierzchowce grzebano układając je na boku (12 grobów – Czernichów, groby XI, 17, 38 i z 2007; Kijów, grób 115; Pień, grób 70; Stara Ładoga, grób 4; Szestowica, groby 36, 98, 110, 145 i 2/2006) lub na mostku z podkurczonymi nogami (4 groby – Guśin; Kijów, grób 106; Szestowica, groby 42 i 120), niekiedy wraz z przynależnymi im elementami rzędu (ogłowie z wędzidłem, siodło ze strzemionami). Można szacować, że w grobach komorowych na terenie Europy Wschodniej groby tego typu stanowią około 15-17% (por. Mihajlov K.A. 1997; 2001, 166-167).

Na cmentarzyskach zachodniosłowiańskich pochówki i szczątki koni należą do znalezisk rzadkich (por. m.in. Czerniak, Kabaciński 2004, 147, ryc. 11; Osypińska, Osypiński 2012; Socha, Sójkowska-Socha 2014, 46-47), choć natrafiono na nie także na nekropolach z grobami komorowymi (Dziekanowice – Wrzesińska, Wrzesiński 1998; Pier – Makowiecki 2010; Janowski 2013; Kałdus – Makowiecki, Makowiecka 2010), to jedynie pochówek ogiera z grobu 70 w Pniu wykazuje związek z omawianymi obiektami i sam najprawdopodobniej miał konstrukcję komory, choć w kształcie zbliżonym do ośmioboku.

W innych częściach Europy konie stanowiły ważny element obrzędów pogrzebowych już od pradziejów. U Awarów konia grzebano w pozycji leżącej na mostku, na ogół równoległe do zmarłego człowieka (na ogół płci męskiej), niekiedy na przedłużeniu jego grobu w nogach lub za głową. Znamy także pojedyncze groby koni lub groby zwierząt z symbolicznym pochówkiem człowieka. Liczba odkrytych grobów koni szacowana jest na około 6000, co biorąc pod uwagę blisko 60 000 znanych grobów awarskich stanowi około 10% (por. Bede 2014). U Węgrów natomiast do grobów składano jedynie czaszkę końską, nogi razem ze skórą, rzadziej cały szkielet niekiedy wraz z elementami rzędu, ułożone w okolicach nóg zmarłego najczęściej z jego lewej strony, rzadziej wzdłuż jego ciała. Wierchowce najczęściej odkrywane są w grobach mężczyzn, choć sporadycznie występują także w pochówkach kobiet i dzieci. Biorąc pod uwagę liczbę znalezisk można szacować, że co piątego zmarłego grzebano z koniem (Bailint 1972; Pletněva 2003, 115-135, ryc. 44.1-4). U Bałtów konie grzebano zawsze niespalone i prawie zawsze z elementami rzędu. W zdecydowanej większości przypadków były to całe zwierzęta, w pozycji na boku lub na mostku. Brak śladów okaleczeń może wskazywać, że wierchowce grzebane były żywcem. Ciała umieszczano albo w samodzielnym grobie, albo wraz z człowiekiem, obok niego. Na niektórych nekropoliach około 15% grobów stanowią pochówki samych czaszek i kończyn niekiedy ze skórą. Dobór ściśle określonych

elementów szkieletu wskazuje w tym przypadku na ofiarny charakter tych zabiegów. Podobnie jak znaleziska swobodnie rozrzuconych ciał, także znane z cmentarzysk na terenie Litwy czy północnej Rosji. W niektórych przypadkach groby koni nie zawierają w ogóle szkieletów, a jedynie elementy rzędu i oporządzenia jeździeckiego. Na części cmentarzysk pochówki koni tworzyły wydzieloną strefę i ułożone były w rzędach pomiędzy pochówkami ludzkimi (por. Golubeva 1981; Bertašius 2009; Bliujienė 2009; Zinoviev 2011). W Birce w 119 grobach komorowych odkryto 20 z pochówkami koni (16,8%): 16 męskich, trzy podwójne i jeden żeński. Konia grzebano na brzuchu lub na boku, zawsze w nogach zmarłych, na specjalnej platformie położonej wyżej niż sam zmarły (Gräslund 1980, 39-41). W Danii w 65 grobach komorowych odkryto 13 wierchowców (20% grobów komorowych), 11 w grobach mężczyzn i dwa w pochówkach kobiet (Eisenschmidt 1994, Abb. 16-17). Jeżeli uwzględnimy tylko groby męskie o znanym wyposażeniu, to okaże się, że zarówno w Birce, jak i w Danii konia grzebano nieomal z co trzecim pochowanym (odpowiednio 28,6% i 28,9%), natomiast w Europie Środkowo-Wschodniej odsetek pochowanych z wierchowcami jest znacznie mniejszy (11,9%). Częstość występowania grobów koni na różnych obszarach jest zresztą bardzo zróżnicowana. Przykładowo w Norwegii groby koni stanowią około 7% wszystkich grobów z okresu wikingów. Podobnie jest w Szkocji (7%) i Irlandii (4%), ale już w skolonizowanej przez Norwęgów Islandii, konia pochowano w co trzecim grobie (36%) (por. Sikora M. 2004).

Sposób ułożenia ciał koni względem szkieletu ludzkiego w grobach komorowych na terenie Europy Środkowo-Wschodniej wskazuje na dwojaki rodzaj wpływu. Z jednej strony, w niektórych grobach mamy do czynienia z sytuacją zbliżoną do tej znanej ze Skandynawii, czyli umieszczaniu zwierzęcia w nogach zmarłego wzdłuż krótszej krawędzi grobu – tak jest choćby w grobie 17 w Czernichowie; 36, 98 i 2/2006 w Szestowicy oraz 100 w Timerewie. Do sposobów tego trudno znaleźć analogie we wcześniejszych materiałach za-

chodnioeuropejskich (konie grzebano na ogół w osobnym grobie niedaleko pochówku ludzkiego – por. Müller-Wille 1971), jak i na cmentarzyskach Bałtów oraz z Europy południowej zamieszkaney przez ludy koczownicze. Wręcz przeciwnie jest w przypadku drugiego ze sposobów, kiedy mamy do czynienia z koniem ułożonym wzdłuż szkieletu ludzkiego – tak np. w Starej Ładodze, grób 4 czy Gušinie, lub w osobnym grobie, jak w Szestowicy, grób 120 i mniej pewnych grobach w 27, 38 i z 2007 r. w Czernichowie. Taki układ może być wynikiem licznych kontaktów z plemionami koczowniczymi, u których tradycja grzebania ulubionego wierzchowca w takim układzie z właścicielem był mocno zakorzeniona.

Oprócz szkieletów wierzchowców w 12 grobach komorowych, w różnych ich częściach, znaleziono szczątki innych gatunków zwierząt, zarówno w całości, jak i po fragmentowane¹⁵. Największą różnorodność stwierdzono w grobie 36 w Szestowicy, gdzie odkryto kości ptaka, barana, byka i świni. Szczątki świni i barana znaleziono także w grobie 42 z tego cmentarzyska, a świńska łopatka znajdowała się też w grobie 60/00 w Kałdusie. W grobie 23 w Czernichowie wystąpił róg byka, z kolei w grobie 100 w Timerewie, oprócz dwóch całych koni do grobu złożono także dwóch całych przedstawicieli bydła. Kości cielaka odkryto w grobie 348 na tej nekropolii, a w innym – grób 297 – znaleziono paliczki niedźwiedzia. Oprócz ssaków do grobów komorowych trafili także przedstawiciele awifauny. W grobie 6 w Pskowie „przy głowie” zmarłego odkryto koguta z obciętym łbem, a „przy stopach” głuszca, ponadto w tym samym pochówku wystąpiły kości innego bliżej nieokreślonego gatunku awifauny (ryc. 71). Brak też precyzyjnych danych na temat 10 kości ptasich z grobu 100 Szestowicy oraz 30/1999 z Kijowa, gdzie znaleziono też żebro ssaka. Znaleźiska te, w przypadku gdy mamy do czynienia z całymi szkieletami, traktowane są najczęściej jako ofiary, bądź, gdy w grobie znajdowane są pojedyncze kości, jako pozostałości obrzędowych uczty/

styp. Na takie kierunek interpretacji mają bez wątpienia wpływ przekazy źródeł pisanych, a zwłaszcza opisy podróżników arabskich informujące o takich praktykach w trakcie oraz po ceremoniach pogrzebowych (por. Słupecki 1984). W przypadku świńskiej łopatki z grobu 60/00 w Kałdusie, jeżeli przyjąć, że pierwotnie znajdowała się ona w organicznym pojemniku, mamy zapewne do czynienia z pożywieniem dla zmarłego.

3.4.5. Rabowanie grobów

Wyłącznie na cmentarzyskach na terenie Ukrainy i Rosji zarejestrowano ślady wkopów naruszających nasyp, pierwotny układ szczątków i wypełnisko w komorach grobowych. Łącznie świadectwa takich ingerencji odkryto aż w 24 kurhanach, w tym najliczniej w Czernichowie (groby XI, 17, 21, 39, z 1990 r. i z 2007 r. oraz mniej pewne 27 i 38) i Kijowie (groby 112, 113, 118, 1/1988, 2/1988, z 2001 r., 30/1999, 2/2002), gdzie odnotowano po 8 uszkodzonych grobów. Z tym, że w przypadku Czernichowa zniszczenia dotyczyły ponad 70% grobów komorowych (8 z 11 grobów), a w Kijowie „zaledwie” 27% (8 spośród 29 grobów). Mniej licznie ingerencje odnotowano na stanowiskach w Gniezdowie (grób 14/VII-1899), Pskowie (groby 3 i 6), Timerewie (groby 284 i 297) oraz w Szestowicy (groby 155 i 2 z 2006 r.). Część tych działań podjęta została niedawno, w czasie nowożytnych prac budowlanych, niektóre jeszcze w trakcie prac średniowiecznych (np. w czasie budowy Cerkwi Dziesięcinnej w Kijowie), a część zapewne w niedługo po pogrzebie (Mihajlov K.A. 2008e). Jak pokazują przykłady z innych stanowisk interwencje w grobach mogły mieć charakter jednorazowy, ale mogły być też dokonywane wielokrotnie (por. Aspöck 2011). Identyfikacja motywów, którymi kierowały się w takich wypadkach osoby otwierające grób jest trudna do oceny nie wiemy bowiem co zostało zabrane. Działania takie interpretowane są na ogół jako ślad rabunku i działalności przestępczej o charakterze ekonomicznym. Mogły mieć jednak całkowicie inne

¹⁵ Kości zwierzęce z grobu 13/00 w Kałdusie i 3 z Izborskogo rozkopa w Pskowie nie zostały zidentyfikowane archeozoologicznie.

podłoże. Mogło w nich chodzić o pozyskanie przedmiotów i kości, które miały służyć jako relikty przodków i umożliwić ich fizyczną obecność w społeczności żywych. Byłyby to zatem działania, które traktować należy jako związane z ceremoniami pogrzebowymi. Ich podłożem nie musiały być przesady i wierzenia pogańskie, jak choćby germański *haugbrot* (por. rozdział 2), albowiem Kościół, co prawda oficjalnie zakazywał takich praktyk, z drugiej jednak strony była do jedyna metoda na pozyskanie świętych relikwii (por. m.in. Klevnäs 2007; Haperen 2010; Bill, Daly 2012), przymyślał więc na nie oko.

3.5. WYPOSAŻENIE GROBOWE I CHRONOLOGIA

Groby komorowe to na ogół miejsca ostatniego spoczynku osób, które złożone zostały w nim, nie tylko w szacie czy ozdobach, które nosiły za życia, ale także wraz z szeregiem różnego rodzaju przedmiotów. Spośród 213 analizowanych grobów zaledwie w 16 nie znaleziono żadnych elementów, które można by potraktować jako wyposażenie (Czernichów, grób 1990 r.; Dziekanowice, groby II/05 i 61/08; Horodyszcze, grób 4; Kvetun', grób 103; Starigard/Oldenburg, grób 121; Pień, grób 70; Sovki, grób 6; Szestowica, groby 12/1, 63/1, 67, 107, 123, 124, 126 i 160), a w przypadku siedmiu dane takie nie zostały opublikowane (Gniezdowo, groby C-88; C-256, Dn-21, Dn-40, L-65 i L-66; Zelenyj Gaj, grób 1/2002). W niektórych pochówkach (Gniezdowo, groby C-198 i C-301; Kijów, groby 30/1999, 49/1999 i 12/1997; Psków, groby 1(80), 2(81) i 7) zachowały się nawet specjalne pojemniki lub skrzynie drewniane, niekiedy bogato zdobione¹⁶, na inwentarz grobowy, a w grobie 3 w Pskowie w komorze umieszczono specjalną skrytkę na dodatkowy komplet odzieży. W pochówkach komorowych odkrytych na terenie Europy Środkowej i Wschodniej złożono dary, które reprezentują ponad 90 kategorii wyrobów i można sądzić, że nie są to wszystkie z pierwotnie złożonych

– część wykonana z mniej trwałych surowców organicznych, jak drewno czy włókna roślinne, mogła bowiem nie przetrwać do naszych czasów. Wśród nich wyróżnić można elementy uzbrojenia i narzędzia, kilkanaście rodzajów biżuterii z kruszców szlachetnych i części stroju oraz naczynia. Wiele z nich to wyroby importowane. Wolno sądzić, że świadczą one o pozycji społecznej zmarłego, i to nie tylko za życia, ale także po śmierci – w świadomości współtowarzyszy, jego przynależności grupowej, religijnej, a także wykonywanej profesji czy sprawowanej funkcji. Wiele z nich ma też walor datujący, pozwalają bowiem na określenie chronologii grobów, w których je złożono. Można jedynie żałować, że ograniczony do opisu stan opublikowania znacznej części materiałów źródłowych i brak analiz antropologicznych z badań prowadzonych zwłaszcza pod koniec XIX i na początku XX w. na terenie dzisiejszej Rosji i Ukrainy, uniemożliwia pełniejsze ich omówienie.

W analizowanych zespołach wyróżniającą się grupę przedmiotów stanowią militaria odkryte w 77 grobach. W czterech przypadkach brak danych o płci zmarłych, ale w pozostałych zdecydowaną większość stanowiły groby mężczyzn. W jednym przypadku grot strzały znalazł się w grobie młodej kobiety (Udraj, grób SK-111-1), w pięciu innych elementy uzbrojenia umieszczono w grobach podwójnych, gdzie mężczyzn pochowano wraz z kobietą (Czernichów, grób XI; Gniezdowo, grób 14/VII-1899; Kijów, grób 1/1988; Korosten, grób 5; Szestowica, grób 42), a w jednym przypadku z innym mężczyzną (Gniezdowo, grób POL'-62). Militaria umieszczano także w grobach dzieci (topory – Psków, groby 4 i 5; Szestowica, grób 61/1; grot strzały – Udraj, grób KN-6; groty strzał i strzemiona – Kijów, grób 2/1998) i choć w tym wypadku niemożliwe jest ustalenie płci na podstawie oceny antropologicznej, to na podstawie pozostałych elementów wyposażenia pierwszym czterem przypisuje się płć męską, a osobnikowi pochowanemu w Kijowie (grób 2/1998) – płć żeńską. W siedmiu grobach elementy uzbrojenia umieszczono przy ciele koni (Czernichów, groby 27, 38 oraz z 2007 r., Szestowica, groby

¹⁶ W grobie 1(81) w Pskowie zachowało się 169 żelaznych okuć, a skrzyneczka w grobie 7 z tego cmentarza zdobiona była kolorowymi szybkami.

120, 98, 110 i 145), przy czym w trzech ostatnich wierzchowce złożono bezpośrednio obok szkieletów ludzkich.

Wśród militariów jedną z najliczniejszych grup stanowią miecze, będące w średniowieczu atrybutem wojownika/rycerza (ryc. 5.1; 7.1; 9.9; 11; 31; 51.2; 82.1; 95; 132.11; 141.1; 143.1; 156.1). Oręż ten był nie tylko skutecznym narzędziem walki, ale także niósł ze sobą określone treści w zakresie stanowienia prawa i sprawowania władzy. Odkryto jest w 24 grobach komorowych. W nawiązaniu do podziału typologicznego Jana Petersena (1919) zidentyfikować można wśród nich okazy typów E (2 egz. – Kijów, grób 117, Udraj, grób KN-5), H (3 egz. – Szestowica, groby 36 i 2 z 2006 r.; Kałdus, grób 364/02), S (Cieple, grób 43/2009), V (4 egz. – Kijów, grób 108; Szestowica, grób 110; Gniezdowo, groby 14/VII-1899 i Dn-4), W (2 egz. – Szestowica, grób 42; Timerewo, grób 100), X (4 egz. – Usadel, grób 38; Uznam, grób 135; Cedynia, grób 558; Kijów, grób z 2002 r., Wusterhausen, groby 55 i 112), Y (Kijów, grób 114) oraz Z (Cieple, groby 35/2008 i 42/2009)¹⁷. W grupie tej wątpliwości odnośnie przyporządkowania wzbudzają jedynie egzemplarze z grobów 364/02 z Kałdusa i z 2002 r. z Kijowa. Pierwszy zaliczany jest niekiedy do typu V (tak np. Kaźmierczak, Rybka 2010), a drugi do typu N (tak np. Androśuk, Zocenko 2012, 83). Kiepski stan zachowania pierwszego osłabia argumenty wysunięte przez autorów tej propozycji, a w przypadku drugiego, dostępne materiały ilustracyjne nie pozwalają przyjąć innej atrybucji niż proponowana przez autora badań (por. Movchan 2007)¹⁸. Problemem przy próbie typologicznego przyporządkowania główni znalezionej w grobie 100 w Usadel jest jej niekompletność oraz fakt, iż jest ona jednosieczna, cecha ta bowiem występuje w mieczach niezwykle rzadko. Niewykluczone, że mamy tu do czynienia z innym rodzajem broni siecznej. Miecze odkryte w grobach komo-

rowych, mimo iż część jest bogato zdobiona (np. miecze z grobów 35/2008, 42/2009, 43/2009 w Cieple), nie różnią się od odkrywanych na innych stanowiskach, i za wyjątkiem okazów typu W z Szestowicy (grób 42) i Timerewa (grób 100), reprezentują typy oręża powszechnie używanego od schyłku IX w. (typ E) przez wiek X (typy H, V, W, Y) aż do XI w. (typ S), a w przypadku typów Z i częściowo X także w XI-XIII w. (por. m.in. Jakobsson 1992; Kazakevičius 1996; Kainov 2012; Kara 2013, 128-129; Androśuk 2014). Miecze zaliczane do typów H, V, W i Y uważane są za dzieło rzemieślników zachodnioeuropejskich, natomiast okazy typu H i Z za wytwór skandynawski, choć dopuszcza się w ostatnim przypadku lokalną produkcję na terenach zamieszkiwanych przez Bałtów. Analizując rozmieszczenie zabytków zaobserwować można zgrupowanie starszych form mieczy (np. E, H, V, W) w grobach na terenie Rosji i Ukrainy, podczas gdy w grobach w Polsce i Niemczech mamy do czynienia na ogół z typami młodszymi (X, Z), a wyjątkiem są okazy z grobów 364/02 w Kałdusie i 43/2009 w Cieple (por. Janowski 2014a).

W pięciu przypadkach wraz z mieczami zachowały się resztki pochew wzmocnionych u dołu okuciami, tzw. trzewikami (ryc. 132.11; 143.1), a w dwóch grobach odkryto same trzewiki (ryc. 93.3). Reprezentują one typy I.2a według Petera Paulsena (1953) (Szestowica, grób 110; Gniezdowo, grób 14/VII-1899; Kijów, grób z 2002 r.), II.2 (Szestowica, grób 2 z 2006 r.) i II.3 (Szestowica, grób 42) tej klasyfikacji. Pierwszy z nich, o jak się powszechnie sądzi skandynawskiej genezie, reprezentowany jest dość licznie w materiałach datowanych na X-XI w. (por. Janowski 2006). Trzewiki dwóch pozostałych typów są zdecydowanie rzadsze, choć i w ich przypadku najpewniejsze jest skandynawskie pochodzenie i chronologia w ramach X w. (por. Paulsen 1953, 46-47; Zocenko 2012; Wyrwa, Janowski 2014). Ponadto, w grobie KN-2 w Udraj znaleziono trzewik bez innych elementów pochwy i bez miecza. Reprezentuje on typ IIIb według klasyfikacji V. Kazakevičiusa (1998), co pozwala przypisać mu proveniencję pruską i określić chronologię na XI w. (por. Janowski 2014b).

¹⁷ Miecze z grobów 105 i 116 w Kijowie są nieokreślone typologicznie. Pierwszy rozpadł się w trakcie wydobywania. Oba pozyskano w sposób nieprofesjonalny i są jedynie wzmiankowane w literaturze.

¹⁸ W opracowaniu Movchana (2007) miecz ilustrowany jest jedynie zdjęciami, a w pracy Ievleva (2009) rysunkiem. Na obu nieczytelny jest ewentualny podział głowicy będący niezbędnym elementem do wyróżnienia typu N.

Inne rodzaje broni białej wystąpiły mniej licznie i to wyłącznie w pochówkach na terenie Rusi. Łącznie w ośmiu grobach na cmentarzyskach w Kijowie (grób 108), Szestowicy (groby 36, 98, 145 (ryc. 159.1) i 2 z 2006 r.), Gniezdowie (grób POL'-11 – ryc. 55.1), Gočevie (kurhan IX) i Sedneve (grób 2) znaleziono skramasaksy lub jak je niekiedy określono – noże/"kindżały", a w pochówku 61/4 w Szestowicy odkryto szablę w pochwie wzmocnionej trzewikiem (ryc. 149.1). Skramasaksy, czyli długie jednosieczne noże były bronią, której geneza sięga czasów merowińskich. Później chętnie wykorzystywali ją wojownicy nie tylko w Europie zachodniej, ale także północnej i północno-wschodniej zwłaszcza w Finlandii, Szwecji oraz w Estonii i na Łotwie, głównie w X w., choć znane są nieliczne okazy starsze (por. Artem'ev 1998; Stjerna 2007; Kara 2013, 122). Znaleźiska skramasaksów na terenie Rosji i Ukrainy współwystępują z przedmiotami przypisywanymi kulturze skandynawskiej, co sugeruje związek tej broni z jej przedstawicielami. Mogły one stanowić główny oręż wojownika wyposażonego niekiedy dodatkowo we włócznię lub topór, albo być uzupełnieniem i bronią podrózną wojowników władających na co dzień mieczami (np. Kijów, grób 108; Szestowica, groby 36 i 2 z 2006 r.). Odosobnionym znaleziskiem jest szabla z pochówku 61/4 w Szestowicy. Broń ta jest niewątpliwie wynalazkiem ludów koczowniczych z terenu Azji, a okazy środkowoeuropejskie to na ogół importy, jednak w przypadku terenów dawnej Rusi liczyć należy się także z miejscową produkcją. Okaz z Szestowicy zaliczyć można do typu IA według A.N. Kirpičnikova (1966a, 68) i datować na 2. połowę X-XI w. Być może okuciem rękojeści szabli jest przedmiot znaleziony w grobie 4 w Pskowie (ryc. 70.2).

Biorąc pod uwagę liczebność znalezisk można sądzić, że wojownicy pochowani w grobach komorowych na terenie Europy Wschodniej i Środkowej równie często jak mieczem posługiwali się inną bronią ofensywną – włócznią (ryc. 51.1; 55.10; 57.11; 58.10; 61; 82.8; 104.1; 113.1; 141.2; 142.1; 143.2; 154.1; 159.6) i toporem (ryc. 51.3; 57.1; 58.7; 63.1; 73.1; 93.2; 95.2; 113.2; 139.1; 147.1; 149.2; 153.16). Groty broni drzewcowej znaleziono w 29 grobach,

w tym w 11, w których złożono także miecze. Topory natomiast wystąpiły w 35 pochówkach, ale tylko w pięciu wraz z mieczami. Jednocześnie włóczni i topora używało 10 wojowników, w trzech przypadkach wyposażonych także w miecze (Szestowica, grób 2 z 2006 r.; Gniezdowo, grób DN-4; Kijów, grób 117). Bliżko połowa grotów włóczni (11 egz.) reprezentuje typ I według A.N. Kirpičnikova (1966b) (Ciepłe, grób 35/2008; Czernichów, grób 38 i z 2007 r.; Gniezdowo, groby 14/VII-1899, Dn-4, POL'-11, POL'-61 i POL'-62; Szestowica, groby 2 z 2006 r., 41 i 42 – ryc. 51.1; 55.10; 57.11; 58.10; 104.1; 142.1; 143.2). Mniej liczne są okazy typu III (5 egz. – Kijów, grób 113; Szestowica, groby 36 i 98; Timerewo, grób 100, Czernichów, grób 27 – ryc. 82.8; 113.1; 141.2; 154.1) i V (3 egz. – Psków, grób 1; Gniezdowo, grób C-255; Szestowica, grób 145 – ryc. 61; 145.6) w tej klasyfikacji¹⁹. Okres użytkowania wymienionych form grotów jest podobny i stosunkowo szeroki, obejmuje bowiem kilka stuleci: IX-XII w. w przypadku typu I oraz X-XIII w przypadku dwóch pozostałych typów. Największą popularność zyskały one jednak w X-XI w. (Kirpičnikov 1966b, 9, 12-14, 16).

Wśród 34 znalezionych w grobach komorowych toporów wyróżnić można aż 5 typów²⁰. Najliczniejsze były formy zaopatrzone w młotek na obuchu, czyli czekany: typu II według A.N. Kirpičnikova (1966b), których znaleziono 10 egzemplarzy (Czernichów, grób 17; Gniezdowo, groby C-191, Dn-4, POL'-61 i POL'-62; Kijów, grób 108; Psków, groby 25 i 4; Szestowica, grób 98; Levenki, kurhan 1- ryc. 51.3; 57.1; 58.7; 63.1; 153.16) oraz typu I (3 egz. – Gniezdowo, grób C-160; Udraj, grób KN-2; Levenki, kurhan 2 – ryc. 93.2) i IA (Gniezdowo, grób C-255). Ich chronologia, zwłaszcza typu II, określona jest w dość wąskich ramach X-początek XI w. (Kirpičnikov 1966b, 33, 35). Nieznacznie szerzej – X-XI w. (por. Kirpičnikov 1966b, 35-37) – datowane są topory pozostałych typów: III

¹⁹ Brak danych pozwalających ustalić typy grotów z grobów: 103, 105, 117 i z 1972 r. w Kijowie, 4 w Szestowicy, 28 w Czernichowie, Guśinie i Sedneve (grób 2) oraz 42/2009 i 43/2009 w Ciepłym.

²⁰ Brak bliższych danych o toporach z ośmiu grobów: Czernichów, grób 27, Kijów, groby 117 i z 1984 r.; Gniezdowo, groby 12-VII-1900 i 1900-7a; Gočevo, kurhan IX; Guśin; Sednev grób 2.

(5 egz. – Kijów, grób 113; Psków, grób 5 oraz Szestowica, groby 2 z 2006 r., 21 i 61/1 – ryc. 113.2; 139.1; 147.1) oraz IV (8 egz. – Pień, grób 15; Szestowica, groby 61/4, 100 i 121; Korosten, grób 5, Psków, grób 3 ze stanowiska Izborskij XI raskop; Rapti-Navolok II, grób 8; Udraj, grób KN-5 – ryc. 73.1; 95.2; 149.2). W tym ostatnim typie na szczególną uwagę zasługuje jedyny w tym zestawieniu topór odkryty w grobie komorowym w Polsce. Okaz z grobu 15 w Pniu zdobiony jest bowiem techniką tauszowania srebrem i miedzią. Analogiczne przedmioty są znane z nielicznych znalezisk z terenu północno-wschodniej Europy i należy przypuszczać, że stanowi on import z tamtego właśnie regionu. Okaz ten traktować należy bardziej w kategoriach broni paradnej niż użytkowej, a jego chronologię na podstawie kształtu i zdobienia ustalić można na koniec X-1. połowę XI w. (por. Janowski 2010).

Z innych rodzajów broni obuchowej w grobach komorowych reprezentowany jest żelazno-brązowy kiścień znaleziony w grobie C-191 w Gniezdowie. Przyporządkować można go do typu IIA według A.N. Kirpičnikova (1966b, 59-62, ris. 12), datowanego w szerokich ramach od początku X aż po XIII w.

Broń miotająca oraz przedmioty z nią związane jak kołczan czy sajdak, są znaleziskami sporadycznymi w grobach komorowych. W pochówkach 42 i 110 w Szestowicy (ryc. 156.8-15) oraz 105 w Kijowie odkryto rogowe okładziny łuków refleksyjnych proveniencji madziarskiej, które datować można na X w. (Mikhailov, Kainov 2011). Według odkrywców pozostałościami łuku i kołczanu są również fragmenty organiczne odkryte w grobie 112 w Wusterhausen, zachowane jedynie w postaci smug w takim kształcie. Bez wątplenia natomiast elementy kołczanów w postaci metalowych wzmocnień i uchwytych znaleziono w grobach 36, 42, 98, 110 (ryc. 156.3-5) i 145 w Szestowicy oraz 105 i 113 w Kijowie (ryc. 114), nie mają one jednak walorów wyznaczników chronologii. Liczniejszą grupę zabytków broni miotającej stanowią groty strzał zarejestrowane w 31 grobach²¹ (ryc. 52.9; 57.7-9; 70.4; 78.5-9,

13-16; 82.6-7; 109.II; 114; 124. 4-9, 12-13; 132.1-10; 139.4; 143.7-11, 15-17; 156.3-5; 160.20-21). Reprezentowane są one przez liczne typy o różnym kształcie i przeznaczeniu, a jak pokazują przykłady z grobów 105, 113, 114 i 115 w Kijowie, w których odkryto kołczany z większą liczbą strzał, praktycznie każdy grot jest inny, zatem łuczник mógł mieć w kołczanie groty „na każdą okazję”. W pierwszym z nich odkryto 50 strzał, w dwóch kolejnych po 20, a w ostatnim 11. Część z odnalezionych w grobach komorowych grotów to okazy o kształcie lancetowatym nawiązujące do grotów znanych ze Skandynawii – zbliżone do typów A, C i D według Erika Wegraeusa (1986). Z Rusi znamy je najliczniej z jej obszarów północnych: gdzie ich znaleziska tworzyły skupiska w Timerewie (grób 100) i Gniezdowie (grób 14/VII-1899) oraz wokół nich. Kilka podobnych znaleziono także w Szestowicy (groby 36, 110, 145) (por. Kainov 1999). Pozostałe zabytki zbliżone są na ogół do typów 40-44 według A.F. Medvedeva (1966) z romboidalnym liściem (Gniezdowo, groby Dn-4 i POL'-62; Kijów, groby 113, 114, 2 z 1998 r. oraz z 2002). Z Kijowa z grobów 113 oraz odkrytego w 2002 r pochodzą natomiast pojedyncze groty o widełkowatym zakończeniu – typ 60 według A.F. Medvedeva (1966), a drugiego z nich także okaz o grocie odwrotnie trójkątnym – typ 54 według A.F. Medvedeva (1966). Wszystkie z nich używane były głównie w X i XI w., choć zdaniem A.A. Fetisova (2004) tylko liczniejsze kolekcje grotów traktować należy jako wyposażenie wojownika. W przypadku pojedynczych znalezisk skłonny jest On raczej uznać ich znaczenie symboliczno-magiczne i funkcję protekcyjną niż świadectwo profesji zmarłego.

Znacząco liczną grupę zabytków stanowią elementy oporządzenia jeździeckiego, znajdowane zwłaszcza w pochówkach koni. Ostrogi wystąpiły jedynie w ośmiu grobach, w pięciu przypadkach parami (Ciepłe, groby 35/2008, 42/2009 i 43/2009; Kijów, grób 118; Uznam, grób 135 i Usadel, grób 100), a w grobie 2/1988 w Kijowie i KN-4 w Udraj odkryto pojedyncze zabytki, przy czym pierwszy z nich bliżej nieokreślony typologicznie (ryc. 7.6, 8; 9.13-14; 17; 94.1). Pozostałe egzemplarze,

²¹ W czasie mężczyzny z grobu 61/08 w Dziekanowicach także odkryto grot strzały, uznać należy go tym samym za przyczynę śmierci, a nie za wyposażenie grobowe.

w oparciu o kształt i proporcje kabłąka i kolca zaklasyfikować można to typów: I.2 (Ciepłe, groby 35/2008 i 42/2009; Kijów, grób 118), II.1 (Uznam, grób 135 – ryc. 9.13-14) i II.4 (Usadel, grób 100 – ryc. 7.6, 8) według Zofii Hilczerówny (1956)²². Pierwsze z nich reprezentują jedną z najwcześniejszych form o zaczepach płytkowych i można datować je na X – początek XI w. (Hilczerówna 1956, 31), choć zdarzają się wyjątki pozwalające nieznacznie przesunąć górne ramy chronologiczne na koniec XI-1. połowę XII w. (por. Świątkiewicz 2002, 83-84). Niegdyś przypuszczano, że typ ten był wytworem miejscowym wykonywanym na ziemiach polskich w oparciu o pewne zapożyczenia (rodzaj zaczepów) z terenu Niemiec (Hilczerówna 1956, 34). Obecnie trzeba chyba jednak przyjąć, że przynajmniej część ostróg dotarła jako import, zważywszy na fakt zdecydowanie liczniejszego występowania tych ostróg na obszarze Skandynawii i Niemiec oraz wcześniejszego ich datowania na tym terenie (por. Kind 2002, ryc. 5). W przypadku zdobionej srebrem i miedzą pary z grobu 35/2008 w Ciepłym jest to bardzo prawdopodobne. Nie w pełni przekonująca jest natomiast, moim zdaniem, hipoteza o zachodnioeuropejskim pochodzeniu reprezentacyjnych, wykonanych z brązu i zdobionych przedstawieniami zoomorficznymi okazów z grobu 42/2009 (ryc. 17) w tej miejscowości, które zachowały się wraz z całym ozdobnym garniturem sprzączek i przywieszek (por. Ratajczyk 2013b). Wszystkie dostępne analogie pochodzą *de facto* z obszaru ziem polskich – podawany przez część badaczy (m.in. Wołoszyn 2004; Wachowski 2006) jako podobny okaz z duńskiego Nørre Longelse charakteryzuje się jedynie zbliżonym kształtem zaczepów, podczas gdy kształt i wszystkie pozostałe elementy ostrogi są odmienne. W odniesieniu do ostróg z Ciepłego skłonny jestem raczej przyjąć pochodzenie miejscowe lub północno-wschodni kierunek oddziaływań, biorąc pod uwagę choćby występowanie na terenach zamieszkiwanych przez Bałtów rozwiniętego brązownictwa oraz popularności zawieszek w postaci dzwoneczków i ozdób w kształcie zwierząt w tym koni. Z kolei zbliżony do typu I kształt ma żelazno-

brązowa ostroga z Udraj grób KN-4 (ryc. 94.1). Reprezentuje ona typ Menzlin wytwarzany w X w. w Europie północnej i na Wyspach Brytyjskich (por. Kind 2000; Błoński 2003). Ostrogi typu II odmiany 1 są nieznacznie młodsze od omówionych wcześniej. Według najnowszych ustaleń egzemplarze tego typu z ziem polskich datować należy na XI w., a z Meklemburgii pochodzą zabytki jeszcze młodsze (Błoński 2000, 59-61; Świątkiewicz 2002, 84-85). Najpóźniej spośród omawianych pojawiły się ostrogi odmiany 4, których użytkowanie przypadło na okres od połowy XII aż do końca XIII w. (Świątkiewicz 2002, 85-86).

Strzemiona były zdecydowanie liczniejsze niż ostrogi – znaleziono je, na ogół parami, w aż 28 grobach komorowych, przy czym w grobie 145 w Szestowicy w dwóch niezależnych kompletach – jeden przy jeźdźcu i jeden przy koniu (ryc. 51.6; 82.2; 104.2; 113.8-9; 124.1-2; 142.5; 143.5; 154.4-5; 156.2; 158.2; 160.14, 16). Co ciekawe, jedynie w trzech przypadkach (Ciepłe, groby 35/2008, 42/2009 i 43/2009) strzemiona odkryto wraz z ostrogami. Zdecydowanie najliczniejszą grupę tworzą zabytki, które można zaliczyć do typu I według A.N. Kirpičnikova (1973). Przynależą do niego okazy z 16 grobów (Czernichów, groby XI, 17, 27; Gniezdowo, groby 14/VII-1899, Dn-4 i C-191; Kijów, groby 113 i 2/1998; Szestowica, groby 2 z 2006 r., 36, 41, 42, 98, 120 i 145 oraz Timerevo, grób 100 – ryc. 51.6; 82.2; 113.8-9; 124.1-2; 142.5; 143.5; 154.4-5; 158.2; 160.14, 16). Pozostałe formy reprezentowane są pojedynczo: typ II (Szestowica, grób 110 – ryc. 156.2), III (Gniezdowo, grób 14/VII-1899), VII (Czernichów, grób z 2007 r. – ryc. 104.2)²³. Większość z nich występowała w X-XI w., jedynie egzemplarze typu VII są młodsze, bo choć pojawiły się już w wieku XI, to najliczniej używano ich w okresie późniejszym (Kirpičnikov 1973, 47-50; Novikov 2012). W zgodnej opinii badaczy strzemiona są wynalazkiem ludów azjatyckich i wszystkie z omówionych znaleziono na terytorium, gdzie dochodziło do licznych kontaktów miejscowej ludności z plemionami

²² Brak danych o ostrogach z grobu 43/2009 w Ciepłym.

²³ Brak danych o strzemionach z sześciu grobów (Gniezdowo, groby 12/VII-1900, 1900-7a; Gušin; Ciepłe, groby 42/2009 i 43/2009, Kijów, groby 108 i 117). Strzemiona z grobu 115 są nieokreślone typologicznie.

koczowniczymi. Pod wpływem tych kontaktów kształtowały się formy tych przedmiotów. Odmienne przedstawia się kwestia pochodzenia pary strzemion z grobu 35/2008 w Ciepłym, która jest inaczej wymodelowana oraz zdobiona srebrem i miedzią. Sklasyfikować można ją jako typ IIIC według W. Świątosławskiego (1990, 45-46). Analogiczne egzemplarze znane są przede wszystkim z terenu Europy Zachodniej i Środkowej oraz Skandynawii, gdzie występowały w 1. połowie XI w.

Mniej licznie od strzemion zachowały się elementy uzdy w postaci wędzideł. Znalezione je w 19 grobach komorowych, co interesujące, zawsze²⁴ wraz ze strzemionami (ryc. 51.4; 82.3, 5; 104.4; 113.7; 143.6; 153.12-13; 158.1; 160.13). Reprezentują one aż 7 typów zgodnie z podziałem A.N. Kirpičnikova (1973): typ I (Czernichów, grób 17; Szestowica, groby 36 i 42 – ryc. 143.6), Ia (Szestowica, grób 2), Ib (Czernichów, grób z 2007 r.; Szestowica, grób 98 – ryc. 104.4; 153.12-13), IV (Czernichów, grób XI; Szestowica grób 120; Timerewo, grób 100 – 2 wędzidła – ryc. 82.3; 158.1), II (Gniezdowo, grób DN-4 – ryc. 51.4), IV (Szestowica, grób 145; Kijów, grób 113; Ciepłe, grób 35/2008, Czernichów, grób 27 – ryc. 113.7; 160.13) oraz IVa (Gniezdowo, grób C-191)²⁵. Wędzidła nie mają większej wartości jako wyznacznik chronologii, datowanie ich ustalono bowiem w szerokich ramach X-XIII w.

Pozostałe elementy oporządzenia jeździeckiego, jak siodła i inne niż wędzidła części uzdy (np. okucia rzemieni m.in. w grobach 1900-7a i C-191 w Gniezdowie oraz 2 z 2006 r., 36, 42, 98, 110 i 145 w Szestowicy) są rzadkim znaleziskiem, co wynika po części z wykonania ich z surowców organicznych łatwo ulegających degradacji. Można przypuszczać, że obecność w 23 grobach komorowych strzemion powinna być skorelowana z wystąpieniem w nich także znacznej liczby siodła. Tymczasem jedynie w Szestowicy w kurhanach 2 z 2006 r., 42 (ryc. 144) i 110 (ryc. 156.6-7) oraz w Kijowie w grobach 115 i 118 odkryto ich większe fragmenty. W grobach 42 i 110

w Szestowicy oraz 118 w Kijowie miały one postać wykonanych z poroża okładzin łęków. Na uwagę zasługują zwłaszcza okazy z grobu 42, bogato zdobione wyobrażeniami zaczerpniętymi ze skandynawskiego stylu Mammen, co pozwala datować je na okres od połowy X do początku XI w. (por. Skorohod 2012).

Jednostkowymi znaleziskami są rękojeści pejczy odkryte w grobach: 100 w Timerewie oraz KN-2 i i KN-4 w Udraj. Pierwsze dwa przedmioty zaklasyfikować można do typu I według A.N. Kirpičnikova (1973, 71-74) (ryc. 82.4; 93.1). Podobne im okazy należą do znalezisk rzadkich, datowanych na IX-XI w. Rękojeści pejczy o takim kształcie są najpewniej pochodzenia skandynawskiego lub ugrofińskiego. Przemawia za tym ich odmienny charakter różniący je od okazów koczowniczych, a także obszar występowania w Europie Wschodniej ograniczony to terytorium północnej Rosji i państw bałtyjskich z najbardziej na południe wysuniętym znaleziskiem z terenu Gniezdowa (Kirpičnikov 1973, 72-73; Kulakov 2012). W tym konkretnym przypadku taki kierunek rozumowania potwierdza także fakt, iż pejcz z Timerewa wykonano z użytego wtórnie grotu włóczni typu I według J. Petersena (1919, 31) znanego prawie wyłącznie ze znalezisk skandynawskich z X w. (por. Solberg 1984, 85, 159-160; Zozulâ 2014). Trzeci okaz pejcza (ryc. 94.2) reprezentuje jeszcze rzadszy, ale zdecydowanie młodszy (XI-XIII w.) typ IV w klasyfikacji A.N. Kirpičnikova (1973, 74; por. Kokowsky 2003).

Unikalnymi przedmiotami znajdowanymi wyłącznie w grobach na terenie Rosji i Ukrainy są elementy uzbrojenia ochronnego: kolczugi, hełmy oraz tarcze. Nasza wiedza o nich jest jednak znikoma. Bliżej nieokreślone niewielkie fragmenty kolczug odkryto w grobach 100 w Timerewie oraz 117 w Kijowie. W tym ostatnim pochówku znaleziono także fragmenty hełmu oraz tarczy²⁶. Na ułamki hełmu i umbo natrafiono także w grobie 1/1988 w Kijowie, a na samą tarczę w kurhanie 14/VII-1899 z Gniezdowa. Najwięcej wiemy o umbie, które reprezentuje typ I według A.N. Kirpičnikova

²⁴ W grobie 103 w Kijowie nie ma informacji o strzemionach, ale nie znamy pełnego inwentarza tego odkrytego przypadkowo grobu.

²⁵ Brak danych o okazach z Ciepłego (groby 42/2009 i 43/2009), Kijowa (grób 108) i Gušina.

²⁶ O tarczy, bez podania bliższych danych wspomina A.N. Kirpičnikov (1971, 87).

(1971, 35-36) i może być datowane na 2. połowę X-XI w.

Różnorodność elementów uzbrojenia wskazuje, że pochowani z nim mężczyźni, o ile istotnie byli wojownikami, mogli reprezentować różne formacje wojskowe. Większość typów militariów reprezentuje formy uniwersalne, będące ówczesnie w powszechnym użyciu. Uwagę zwraca natomiast dysproporcja w wyposażaniu grobów w broń, zaznaczająca się szczególnie wyraźnie pomiędzy terenami dzisiejszej Rosji i Ukrainy, gdzie broń w grobach jest zjawiskiem stosunkowo częstym, a Polską i północnymi Niemcami, gdzie militaria należą do niezwykle rzadko rejestrowanych kategorii wyposażenia grobowego. Nie można jej tłumaczyć jedynie różnicami w chronologii odkrytych grobów. Jej podłożem musiały być różnice kulturowe i odmienne podejście do deponowania broni w grobach.

Militaria stanowiły element wyposażenia charakterystyczny dla grobów mężczyzn, natomiast głównie w pochówkach kobiecych odkryto liczny zestaw ozdób metalowych oraz wykonanych z kamieni półszlachetnych, szkła i bursztynu.

Ozdoby głowy znaleziono w 25 grobach, w których pochowano wyłącznie kobiety lub dzieci (dziewczyнки?). Były to zarówno kabłączki skroniowe (w 20 pochówkach – ryc. 29.1-4; 66.2; 83.1; 102.3; 117.1-8, 10; 121.33; 123.4, 9; 128.7), jak i zausznice (przy 10 zmarłych – ryc. 83.2; 102.2; 111.2-4)²⁷, a w jednym grobie był to diadem(?) (Szeszowica, grób 127/1). Kabłączki są najliczniejsze i reprezentują aż pięć typów²⁸. Do typu I według K. Musianowicz (1948/49) zaklasyfikować można okazy z grobu 49 w Pniu oraz jeden z trzech okazów z pochówku 356/02 w Kałdusie. Z kolei do typu II przynależy 5 egzemplarzy z grobu 57 w Pniu. Najliczniej reprezentowane są jednak kabłączki esowate – typ III, które odkryto w łącznej liczbie 17 sztuk w grobach: 58/2014

w Cieplem, 166/01 (4 egz. – ryc. 29.1-4) i 256/02 w Kałdusie oraz 32 (6 egz.) i 39 (5 egz.) w Pniu. Wszystkie mają średnicę mniejszą niż 20 mm, co pozwala umieścić je dodatkowo w odmiennie A. Wyłącznie w pochówkach kijowskich wystąpiły kabłączki typów IV i V. Do pierwszego z nich przynależą ozdoby z grobów o numerach 12/1997 (ryc. 121.33), 2/1998 (ryc. 123.4, 9) oraz 123 (ryc. 117.1-3, 5-6, 9), a do drugiego okazy z grobów 49/1999 (ryc. 128.9) i 123 (4 egz. – ryc. 123.1, 7-8, 10). Ponadto w sześciu grobach znaleziono ozdoby w kształcie pierścienia o splecionych końcach (jak kabłączki typu V) z paciorkiem szklanym na kabłąku (Timerewo, grób 100 – ryc. 83.1; Czernichów, grób 23 – ryc. 102.3; Gniezdowo, grób POI'76; Kijów, groby 123 – ryc. 117.4; i 49/1999; Psków, grób 1(80) – ryc. 66.2). Kabłączki skroniowe były popularną i charakterystyczną dla Słowianek formą ozdoby głowy. Noszono je w okolicach skroni, przymocowane do opaski wykonanej przeważnie ze skóry lub tkaniny (Kóčka-Krenz 1993, 42-43). Oprócz funkcji czysto estetycznej, mogły one pełnić także funkcje magiczne – niektórzy badacze wiążą je z kultem płodności (por. Hensel 1969). Okazy typu I występują stosunkowo nielicznie, zarówno na terenie Zachodniej, jak i Wschodniej Słowiańszczyzny. Zaczęto wytwarzać je już w VII-VIII w. i noszono aż do wieku XIV, jednak szczególne nasilenie ich użytkowania przypadło na IX-XIII w. (por. Kóčka-Krenz 1993, 44-45, mapa 1). Podobny zasięg występowania mają kabłączki typu II, które pojawiły się już w IX w., jednak okres ich powszechniejszego używania był krótszy i przypadał na X-XII w. (por. Kóčka-Krenz 1993, 45-46, mapa 2). Najliczniej reprezentowane, w omawianym zbiorze, kabłączki esowate są też najpowszechniejszą grupą ozdób. Egzemplarze odmiany o niewielkiej średnicy znajdowane są na stanowiskach datowanych począwszy od X w. aż do 2. połowy XIII w. (por. Kóčka-Krenz 1971, 110; 1993, 46-47, mapa 4). Nieco później, na początku XI w. lub ewentualnie w 2. połowie X w., pojawiły się okazy typów IV i V, które noszono jeszcze w wieku XIII (Musianowicz 1948/49, 206-208; Kóčka-Krenz 1993, 59-60).

²⁷ W grobie 39 w Pniu odkryto oba typy ozdób. Część „zausznice” ukraińskich określanych przez tamtejszych badaczy jako „visočnye kol'ca” zaliczono do typów IV i V w klasyfikacji kabłączków.

²⁸ Brak informacji o wyglądzie kabłączków z Szeszowicy, groby 7 i 127 pochówek 2, Korostena, grób 5, Żukowa Starego, grób II-12, Kvetun'a, grób 3.

Zausznice, reprezentujące trzy różne typy, odkryto w siedmiu grobach²⁹. W grobie 39 w Pniu i 23 w Czernichowie były to egzemplarze koszyczkowate (ryc. 102.2), w grobie 112 w Kijowie trzy z wisiorkiem kukurydzianym (ryc. 111.2-4), a w kurhanie 100 w Timerewie jedna z metalowymi paciorkami na kabłąku (ryc. 83.2). Pierwsza z ozdób należy do typu stosunkowo nielicznego, występującego w pasie od Meklemburgii po Polskę centralną, choć pojedyncze egzemplarze odkryto także w skarbach na terenie Skandynawii (Kostrzewski 1962, 164-168, mapa 7). Okres użytkowania zausznic koszyczkowatych przypadał w głównej mierze na X-XII w. (por. Kóčka-Krenz 1993, 64-65, mapa 16). Jeszcze rzadsze od omówionych są okazy z wisiorkiem kukurydzianym, które datowane są skarbami monet na X-XI w. (Kóčka-Krenz 1993, 82-83, mapa 32). Nieco młodsze (połowa X-XIII w.) są zausznice z paciorkami metalowymi (Kóčka-Krenz 1993, 62-63).

Niestety, brak większej liczby danych na temat złotego diademu/galonu z grobu 127/1 z Szestowicy.

Ozdoby górnej partii tułowia i ramion były znacznie liczniejsze aniżeli ozdoby głowy. Ponadto, o ile kabłączki i zausznice stanowiły wyłącznie biżuterię kobiecą, o tyle elementy spinające szatę odkrywano także w grobach męskich. Należą one do kilku zasadniczych typów³⁰. Najlichnieszą grupę fibul stanowiły niewątpliwie zapinki podkowiaste (ryc. 28.4; 55.3; 57.2; 58.1; 66.3; 86.12; 110.8; 117.13; 151.1; 153.3; 157.8). Odkryto je łącznie w 26 grobach³¹ (15(?) męskich, ośmiu kobiecych, jednym dziecięcym oraz dwóch podwójnych – dwóch mężczyzn oraz mężczyzna z kobietą. Część to zabytki srebrne, część wykonana została z żelaza. W zdecydowanej większości są to formy o końcach wywiniętych spiralnie ku górze (Kałdus, grób 60/00; Psków, grób 1(80); Szesto-

wica, groby 78, 98 i 110; Timerewo, groby 284 i 297; Kijów, grób 110; Gniezdowo, groby C-198, C-249, POI'-56, POI'-61 i POI'-62 – ryc. 28.4; 57.2; 58.1; 66.3; 86.12; 110.8; 151.1; 153.3; 157.8), choć z grobów w Gniezdowie znamy także zapinki o końcach ukształtowanych odmiennie: lejkowato (grób POI'-11 – ryc. 55.3), piramidalnie (grób C-191), bądź romboidalnie (grób C-160), które są dodatkowo zdobione³². Ozdoby te swoją genezę zawdzięczają ludom bałtyjskich, szybko zostały jednak zaadaptowane przez Skandynawów i Rusów, stąd trudno wskazać ich pochodzenie. Chronologia większości okazów zamyka się w ramach X-XI w., jedynie na obszarach bałtyjskich trwają one aż po wiek XIV (por. Olejarz 2011, tu starsza literatura).

Kolejną pod względem liczebności znalezisk grupę ozdób górnej partii tułowia stanowią zapinki żółwiowate. Odkryto je w 12 pochówkach komorowych, wyłącznie na terenie Rosji i Ukrainy (ryc. 47.5, 7; 66.1; 86.1, 3; 89.1; 90.1-2; 151.4). Wystąpiły one parami jedynie przy szkieletach kobiet i reprezentują różne warianty typów 51 (Gniezdowo, groby C-198, C-306 i POI'-25/II; Kijów, grób 124; Timerewo, groby 297 i 348; Szestowica, grób 78 – ryc. 47.7; 86.1, 3; 89.1; 90.1-2; 151.4) i 52 (Gniezdowo, grób 14/VII-1899; Kijów, grób 125; Psków, groby 1(80) i 3 – ryc. 66.1)³³ w klasyfikacji J. Peterse-
na (1928; por. Dedûhina 1967, 194-199; Jansson 1985, 67-88). Oba typy należą do najbardziej rozpowszechnionych w świecie wikińskim, a ich zdobnictwo nawiązuje do ornamentyki stylu Borre, stąd też ustalona dla tych zabytków chronologia zamyka się w granicach wieku X (ewentualnie do początku XI w. w przypadku zapinek typu 52) (por. Androśuk 1999b; Zocenko, Vergun 2007).

Mniej liczne od zapinek żółwiowatych były ozdoby okrągłe, zbliżone do typu Terslev. Odkryto je wyłącznie w grobach kobiecych w liczbie czterech egzemplarzy (Timerewo, grób 348; Gniezdowo, grób C-198 oraz Kijów, groby 124 i 49/1999 – ryc. 90.3; 128.10). Interesujące są zwłaszcza dwie pierwsze, zdobione trzema, a nie jak to zwykle ma miejsce, czte-

²⁹ Brak danych o wyglądzie 2 par srebrnych zausznic z grobu OI'-30 w Gniezdowie i 6 z Kvetuna.

³⁰ Niektórych zapinek z grobów C-301, C-306 i POI'-62 w Gniezdowie nie udało się przyporządkować typologicznie.

³¹ Uwzględniając, że zapinką podkowiastą jest zabytek z grobu 21 w miejscowości Biliv opisany przez E.N. Mel'nika (1901, 529) jako „бронзовая фибула или пряжка круглой кольцеобразной формы”

³² Brak danych o zapinkach z Gniezdowa groby 14/VII-1899 i C-290 oraz Kijowa grób 123 (ryc. 117.13).

³³ Brak bliższych danych o zapince z grobu 7 w Pskowie.

rema zwojami. Forma ta znana jest głównie ze stanowisk skandynawskich, ale także z rosyjskich datowanych na X w. (por. Kleingärtner 2007, 64-65; Eniosova 2008).

Inne typy zapinek wystąpiły pojedynczo. Odmienne niż okazy żółtawate i okrągłe, ozdobą głównie stroju męskiego były zapinki pierścieniowate. Egzemplarze takie znaleziono w grobach podwójnych – 112 w Kijowie (ryc. 111.7) i POL'62 w Gniezdowie (ryc. 58.1) oraz męskich – 108 i 116 w Kijowie (ryc. 116.II). Kształt zabytków z grobów 108 i 112 odpowiada typom 210-211 w klasyfikacji J. Petersena (1928) (typ IVC według J. Grahama-Campbella (1984, 32)). Dotychczas odkryto zaledwie kilkanaście podobnych przedmiotów, z czego większość w Skandynawii, gdzie datowane są na około połowę X w. Najmłodszy egzemplarz znany jest ze skarbu z Pskowa ukrytego w 2. dziesięcioleciu XI w. (Graham-Campbell 2007). Z kolei zabytek z grobu 116 to przedstawiciel typu 227 według J. Petersena (1928), stosunkowo popularnego w znaleziskach ruskich (por. Dedûhina 1967, 203-206). Z egzemplarza z Gniezdowa przetrwała do naszych czasów jedynie szpila, co utrudnia dalszą identyfikację. Całościowa ocena znalezisk ruskich wyraźnie wskazuje na związek tego elementu stroju z przybyszami z Europy północnej (por. Nosov, Hvošinska 2006).

Ozdobą stroju zarówno męskiego, jak i kobiecego, były zapinki równoramienne. Jedyne taki zabytek odkryty został w grobie kobiecym C-212 w Gniezdowie³⁴. Należy on do niezwykle rzadko spotykanego typu IVB:1 według G.-B. Aagård (1984). W Gniezdowie odkryto jeszcze jedną podobną, a z sześciu kolejnych analogicznych egzemplarzy cztery znaleziono nad jeziorem Melar w Szwecji, a po jednym na Gotlandii i duńskim dziś Bornholmie. Chronologia tych zabytków przypada na połowę IX-X w. (Aagård 1984, 102, 105; Thunmark-Nylen 1998, Tafel 75.2; por. grupa 3b według Riebau 1999, 40, 50, 89, Karte 4).

W odróżnieniu od okazów opisanych wcześniej wyłącznie strój męski spinały zapinki łukowate. Jedyne egzemplarz tego typu ozdoby

odkryty został w grobie 15 w Pskowie (ryc. 62.1). Przedmioty te znane są głównie z terenu Skandynawii, gdzie występowały w 2. połowie IX-X w. W Europie Wschodniej odkryto zaledwie kilkanaście egzemplarzy, wyłącznie w kontekstach datowanych na X w. (por. Arhenius 1984; Puškina 1999; Toropov 2014, 240).

W trzech grobach komorowych (Kijów, grób 49/1999 – ryc. 128.8; Pień, grób 38; Psków, grób 3) odkryto różnej długości łańcuszki wykonane z drutu srebrnego, ze zgiętych na pół ósemkowatych ogniów, łączonych każde z każdym. W Kijowie łańcuszek połączony był z zapinką okrągłą, a w Pskowie z zapinką podkowiastą. Sposób ułożenia ich w grobie 38 w Pniu (w okolicach szyi, na spojeniu obojczyków z mostkiem) wskazuje, że oba fragmenty musiały być przyszyte bezpośrednio do odzieży, którą spinały. W przypadku omawianych egzemplarzy nietypowa jest technika łączenia ogniów, wywodząca się ze Skandynawii, gdzie stosowano ją w okresie od początku X do początku XII w. (por. Kóčka-Krenz 1983, 78, 129, tabl. IX.8, XX.15).

Zapinki oprócz walorów estetycznych spełniały także funkcje praktyczne – spinały szaty. Inaczej było w przypadku kolii, które nie pełniły roli łącznika, a jedynie elementu zdobniczego. Kolie, czyli cienkie sznurki z nanizanymi na nie paciorkami, lub różnego rodzaju zawieszki stanowiły ozdoby kobiecej szyi (ryc. 90.12; 151.3; 160.2-3). W trzech grobach (Pień, groby 38 i 57 oraz Kałdus, grób 13/00 – ryc. 27.6) zachowały się specjalne srebrne zapięcia do kolii, w postaci klamerek wykonanych z blachy o grubości około 1-2 mm. Klamry omawianego typu wytwarzano głównie w okresie od X do połowy XI w. i należą one do znalezisk stosunkowo rzadkich. Warto też podkreślić, że większość okazów odkryto jak dotychczas w skarbach, na cmentarzyskach znaleziono jedynie nieliczne egzemplarze. Obszar ich występowania obejmuje głównie Pomorze, Wielkopolskę i Kujawy (por. Kóčka-Krenz 1993, 103-104, mapa 50). Pojedyncze egzemplarze zapieć do kolii znaleziono także w skarbach na terenie Skandynawii, choć przez tamtejszych badaczy zgodnie uznawane są one za import z terenu Słowiańszczyzny

³⁴ Według N.V. Eniosovej (2001) zapinką równoramienną jest też zachowana fragmentarycznie ozdoba z grobu C-301 w Gniezdowie.

(Kostrzewski 1962, 193-196, mapka 17). W innych grobach zapieć do kolii nie znaleziono, co pozwala sądzić, że wolne końce sznurków po prostu ze sobą zwijano. To proste rozwiązanie stosowano nawet w przypadku bardzo okazałych zestawów (np. Dziekanowice, grób 62/08; Psków, grób 1 – ryc. 66.2-11; czy Kijów, groby 12/1997 (ryc. 121.1-32) i 49/1999 (ryc. 128)). Zawartość kolii ograniczona była jedynie wyobraźnią ich wytwórców, którzy, jak pokazują zachowane przykłady, łączyli ze sobą ozdoby z różnych metali i różnych kształtów z paciorkami szklanymi i z kamieni półszlachetnych. Wśród zawieszek z metali znaleźć można: kaptorgi (ryc. 24.1-10, 13; 27.8-15), lunule (ryc. 66.9), krzyżyki (ryc. 24.14; 47.3; 52.1; 66.4; 72.2; 91.5; 95.1; 110.11; 129.34-35), zawieszki okrągłe czy maski (ryc. 66.7, 11)³⁵.

Kaptorgi znaleziono w pięciu grobach, odkrytych bez wyjątku na terenie Polski w łącznej liczbie 27 egzemplarzy (Dziekanowice, grób 62/08 – 14 egz. (ryc. 24.1-10, 13); Kałdus, grób 13/00 – 8 egz. (ryc. 27.8-15); Pień, grób 32 – 3 egz., grób 57 – 1 egz., grób 69 – 1 egz.). Ze względu na kształt oraz technikę i styl wykonania przedmioty te dzielone są na dwa zasadnicze typy: prostokątne i trapezowate. Za wyjątkiem jednej kaptorgi z kolii w grobie 62/08 w Dziekanowicach, wszystkie pozostałe zaliczyć należy do pierwszej grupy. Kaptorgi prostokątne należą do stosunkowo częstych znalezisk na terenie Wielkopolski i Polski Środkowej. Rzadziej występują na Pomorzu Zachodnim i w Meklemburgii, a z Pomorza Wschodniego znamy jedynie pojedyncze egzemplarze. Nieliczne okazy znaleziono natomiast w skarbach na terenie Skandynawii i Meklemburgii (por. Kostrzewski 1962, 196-200, mapka 18; Kóčka-Krenz 1993, 84-86, mapa 34). W starszej literaturze przedmiotu datowano je na 2. połowę X-XI w. (Stattler 1966, 234-235). Obecnie przyjmuje się, że w najwcześniejszej postaci – niezdobione kapsułki brązowe – mogły one pojawiać się już w końcu IX w. Zasięg występowania kaptorg trapezowatych w Polsce ograniczony jest

w praktyce do obszaru Wielkopolski i Kujaw, gdzie pojawiły się w końcu X w. i używano ich przez cały wiek XI (Kóčka-Krenz 1993, 86-87). Wśród badaczy brak jednomyślności odnośnie proveniencji i funkcji kaptorg. Przyjmuje się, że okazy prostokątne były wyrobem miejscowym, trapezowate zaś uważane są za importy ze wschodu (Stattler 1966, 235-236). W literaturze przedmiotu przypisuje się im funkcję przenośnych relikwiarzy (Kihl-Byczko 1970, 424-425). Zdaniem K. Szczepkowskiej-Naliwajek (2000, 26-27) pełniły one funkcję amuletów chroniących właściciela przed złymi mocami.

O ile kaptorgi wystąpiły jedynie w grobach na terenie Polski, o tyle lunule znalazły się w składzie kolii odkrytych wyłącznie w grobach komorowych na terenie Rosji i Ukrainy, w łącznej liczbie 13 sztuk znalezionych w siedmiu grobach (Szesztowica, groby 36 – 6 egz.; i 121/2; Gniezdowo, groby C-198 i POI'-25/II; Psków, grób 1(80) (ryc. 66.9); oraz Kijów, grób 2/1988 i 2/2002 – 2 egz.). Ozdoby odkryte w pięciu pierwszych grobach reprezentują typ I według Sylwii Małachowskiej i datować można je na koniec IX-XI w. (por. Kóčka-Krenz 1993, 87-90; Małachowska 1998, 74-82; Khamayko 2012b). O egzemplarzach kijowskich brak szczegółowych informacji.

Zawieszki dzwoneczkowate odkryto w czterech pochówkach męskich (Gniezdowo, grób Dn-4; Kijów, grób 108; Klonov, grób 16; Timerewo, grób 284), trzech kobiecych (Sednev, grób 1; Sądowa Wisznia i Timerewo, grób 297), dziecięcym (Pień, grób 40) i podwójnym (Korosten, grób 5). Ozdoby takie występują głównie na terenach zamieszkiwanych przez Bałtów i plemiona ugrofińskie oraz Słowian Wschodnich. Na obszarze Słowiańszczyzny Zachodniej nie należą do znalezisk zbyt częstych, a z terenu Skandynawii znamy jedynie pojedyncze egzemplarze (Kóčka-Krenz 1993, mapa 38; Malinowski 1993, ryc. 1). Pod względem kształtu i ornamentyki opisywane okazy zbliżone są typu 1 wyróżnionego przez Valentinę Al'fredovną Mał'm i Marię Vasilevną Fehner (1967). Analogiczne do nich dzwoneczki były szeroko rozpowszechnione na terenach nadbałtyjskich oraz na Rusi w okresie od końca X do początku XII w. (Mał'm, Fehner 1967,

³⁵ Kilku zawieszek nie udało się przyporządkować typologicznie (Psków, grób 6; Szesztowica, grób 78; Timerewo, grób 459; Gniezdowo, groby Dn-31 i POI'-76; Kijów, groby 110, 12/1997 i 30/1999).

142-145, ris. 20.1, 21; Kulakov 1990, 27). Oprócz funkcji ozdobnej przypisuje się im także rolę źródeł dźwięku o znaczeniu apotropaicznym – odstraszającym złe moce lub grzechotek w przypadku znalezisk w grobach dziecięcych (por. Gräslund 1984, 123; Malinowski 1993, 107-108). Dzwoneczki odkrywane w okolicach szyi i głowy, jak ma to miejsce w Timerewie i Gniezdowie, uważane są za zawieszki lub elementy naszyjników i ozdób głowy (Kóčka-Krenz 1993, 91; Malinowski 1993, 101-103, ryc. 6; 7; por. Dučyc 2001, mal. 11.3, 5-6). W Pniu odkryto je jednak w okolicach pasa i nóg. Zarejestrowane przy nich zaciemnienie jest przypuszczalnie pozostałością po tkaniu, do której zostały przymocowane. Można zatem przypuszczać, że były one naszyte na dolną część stroju (por. Dučyc 2001, mal. 6; 26). Jeszcze inaczej wyglądało to w Ciepłym (grób 42/2009) (ryc. 17), gdzie dzwoneczki stanowiły element garnituru ostróg (por. Ratajczyk 2013b).

Inne typy zawieszek wystąpiły pojedynczo lub zaledwie w dwóch-trzech egzemplarzach. Tylko z kobiecego grobu C-198 w Gniezdowie i z Sądowej Wiszni znamy zawieszki sercowate i kwadratowe, z kolei wyłącznie w grobach 14/VII-1899 i C-241/II w Gniezdowie znaleziono młotki Thora. Niecodziennym typem zawieszek są 2 srebrne maski, będące elementem kolii w grobie nr 1(80) w Pskowie (ryc. 66.7, 11). Te wytwory skandynawskich rzemieślników są rzadko spotykanym elementem ozdobnym, znajdowanym głównie w skarbach z okresu od końca X do początku XII w. (por. Novikova 1999). Nieco liczniejsze są zawieszki okrągłe odkryte w grobach 1(80) i 3 w Pskowie oraz C-198 i C-212 w Gniezdowie, 78 w Szestowicy i 30/1999 w Kijowie. Obie kijowskie a także okazy z grobów C-212 w Gniezdowie i 78 w Szestowicy reprezentują pod względem ornamentyki typ Terslev. Motywy wolutowe zdobią także pochodzącą z grobu C-198 w Gniezdowie, zawieszkę z umieszczonym w centrum ametystem. Zawieszki okrągłe nawiązują zdobnictwem do przedmiotów znanych ze Skandynawii. Z kolei egzemplarz z grobu 3 w Pskowie jest interesującym przykładem przerabiania ozdób, wykonano go bo-

wiem z dużej lunuli. Formy wszystkich wymienionych zawieszek są dość długotrwałe i można datować je w ramach X-XII w., przy czym okres najliczniejszego występowania przypadł na X-XI w. (por. Kóčka-Krenz 1993, 87-90; 92).

Osobnego omówienia wymagają zawieszki/krzyżyki znalezione w 15 grobach (ryc. 24.14; 47.3; 52.1; 66.4; 72.2; 91.5; 95.1; 110.11; 129.34-35). Większość egzemplarzy reprezentuje typy 1.2.1. lub 1.2.2. według Jörna Staeckera (1999a) (Psków, grób 1(80); Szestowica, grób 78; Timerewo, grób 459; Gniezdowo, groby C-198, C-301 (ryc. 47.3) i 14/VII-1899; Kijów, groby 124, 125 i 49/1999). Od prawidłowości tej odstają jedynie okazy z grobów KN-5 w Udraj (typ 1.1.1. – ryc. 95.1), Dn-4 w Gniezdowie (typ 1.2.4. – ryc. 52.1) oraz 49/1999 w Kijowie (ryc. 129.34-35) i 6 w Pskowie (typ 1.4.3. – ryc. 72.2), a przede wszystkim ekskluzywna srebrna zawieszka w kształcie krzyża niemieckiego z groby 62/08 z Dziekanowic (ryc. 24.14). Wszystkie wymienione zabytki datować można na X-XI w. i z dużym prawdopodobieństwem są one świadectwem przechodzenia elit społecznych na wiarę chrześcijańską (por. Androšuk 2011; Kleingärtner 2011; Ivakin 2012b; Kovalev 2012; por. rozdział 5.5).

Elementami kolii oprócz zawieszek były także paciorki wykonane ze srebra, kamieni półszlachetnych, szkła oraz bursztynu, a wyjątkowo, jak ma to miejsce w grobach 297 w Timerewie i Sądowej Wiszni, także z muszli kauri. Paciorki mogły stanowić jedyny składnik sznura lub częściej łączyć się ze sobą i z innymi ozdobami. Okazy srebrne znaleziono łącznie w 18 grobach (Dziekanowice, grób 62/08 (ryc. 24.11-12); Gniezdowo, grób C-198; Kałdus, grób 13/00 (ryc. 27.7); Kijów, groby 124 i z 2002 r.; Korosten, grób 5; Kvetun', grób 3; Pień, groby 32 i 57; Psków, grób 2(81); Żuków Stary, grób II-12; Sądowa Wisznia; Szestowica, groby 7, 17, 100 i 110; Timerewo, grób 284; Czernichów, grób 23 (ryc. 102.5-7), głównie kobiecych, choć także w dwóch męskich (Kijów, grób z 2002 r.; Timerewo, grób 284). W grobie w Peresopnicy wystąpiły paciorki brązowe (ryc. 136.1-5). Paciorki srebrne reprezentują różne typy: m.in. owalne wieloboczne, ażu-

rowe, malinowate, dwustożkowate, kuliste z półkolistymi wypustkami. W niektórych przypadkach mogą pochodzić z rozmontowanych zausznic lub podobnych ozdób (tak jest np. w Pniu). Ozdoby wymienionych typów użytkowano w stosunkowo długim odcinku czasu od końca IX do XII w. (por. Kóčka-Krenz 1993, 66-67, 97-101).

Liczniesze od srebrnych były paciorki szklane, które wystąpiły w 39 grobach (Gniezdowo, groby C-198, C-212, C-301 (ryc. 47.4), C-306 (ryc. 47.8), POL'-25/II i POL'-50; Kijów, groby 118, 124, 12/1997 (ryc. 121.7-21), 49/1999 (ryc. 128.2), z 2001 r. i 2/2002; Klonov, grób 16; Korosten grób 5; Kvetun', grób 3; Pień, groby 32 i 69; Psków, groby 1(80) i 7; Stara Ładoga, grób 4; Żuków Stary, groby I-12 i II-12; Sądowa Wisznia; Szestowica, groby 7, 8, 17, 22, 36, 78, 98, 100, 110, 121/2, 2, 145 (ryc. 160.2-3) i 155; Timerewo, groby 100 (ryc. 83.3), 348 (ryc. 89.3) i 459 (ryc. 91.7)) oraz z kamieni półszlachetnych, które odkryto w 29 pochówkach (Gniezdowo, groby C-212 i POL'-50; Kałdus, grób 13/00 – ryc. 27.16; Kijów, groby 112 (ryc. 111.5), 123 (ryc. 123.9), 124, 1/1988, 12/1997 (ryc. 121.1-6), 30/1999, 2/1998 (ryc. 123.8) i z 2001 r.; Kvetun', groby 3 i 6; Pień, groby 32, 38 i 57; Psków, groby 1(80) i 3; Żuków Stary, grób II-12; Szestowica, groby 7, 8, 78 i 100; Timerewo, groby 297 (ryc. 86.5-9) i 348 (ryc. 90.12)). Egzemplarze z bursztynu wystąpiły jedynie pięciokrotnie w: Kijowie, grób 123; Pskowie, grób 1(80); Timerewie, grób 459; Żuków Stary, grób I-12 i Sądowej Wiszni. Z zawartych w opracowaniach opisów dowiadujemy się, że paciorki szklane miały różnorodne kształty i kolor (zielone, niebieskie, żółte, mozaikowe), część z nich miała też zatopioną srebrną lub złotą folię, jednak ich szczegółowa analiza jest utrudniona przez brak odnośnych ilustracji, trudno też wskazać wśród nich krótkotrwałe formy, które mogłyby mieć istotne znaczenie dla oceny chronologicznej znalezisk.

Paciorki z kamieni półszlachetnych wykonywano głównie z kryształu górskiego (typy S001, S007, S010 w klasyfikacji Johana Callmera (1977)) oraz karneolu (typy T005, T007, T009 według J. Callmera (1977)), ale znamy także pojedyncze przykłady okazów z gra-

natu (Psków, grób 1(80)) i krwawnika (Kijów, grób 112). Karneol już od starożytności był ulubionym kamieniem Wschodu, ceniono go także w Grecji i Rzymie (Maślankiewicz 1960, 148-149). Wśród części badaczy panuje przekonanie, że w średniowieczu na tereny nadbałtyckie kryształ górski importowano z Bliskiego Wschodu, natomiast karneol z Kaukazu lub Indii (por. Müller 1970, 53; Charvát 2003, 75-76, tam starsza literatura). Jednym z powodów importu, mimo istnienia lokalnych źródeł, miałyby być brak technicznych możliwości obróbki tak twardego materiału, jak kryształ górski. Surowce te docierać miały najpierw do ośrodków produkcji na terenie Rusi Kijowskiej, a stamtąd poprzez sieć szlaków handlowych dalej na północ i zachód. Przesłanką do takich wniosków są liczne znaleziska paciorków z kamieni półszlachetnych we wczesnomiejskich ośrodkach tamtego obszaru (Gabriel 1991, 257; por. też Davidan 1998). Wyniki ostatnich analiz znacznie uprawdopodobniają jednak, wysuniętą w latach 70. XX w., przez J. Kaźmierczyka i M. Sachanbińskiego hipotezę o lokalnym sudeckim pochodzeniu części kamieni półszlachetnych odkrytych na terenie Śląska (por. Lisowska 2013, 143-150). Niewykluczone zatem, że odkryte w grobach komorowych w Pniu i Kałdusie paciorki także pochodziły z tych źródeł. Kryształ górski i karneol posiadają nie tylko walory estetyczne i zdobnicze, przypisywano im także znaczenie magiczne. W świecie islamu obu kamieni powszechnie używano do wytwarzania amuletów (por. Charvát 2003), a według L. Thunmark-Nylen znajdowane w grobach na terenie Skandynawii ozdoby z kryształu górskiego należy traktować jako świadectwo przyjęcia chrztu przez pochowanego w danej mogile (por. Kulesza 2007, 126).

Dopełnieniem biżuterii były ozdoby ręki i dłoni – pierścionki znane z 28 grobów (Pień, grób 71; Sowinki, grób 148 (ryc. 42.4); Psków, grób 1(80) (ryc. 66.13, 17); Szestowica, groby 36, 38/1, 98, 110 (ryc. 157.1), 118 i 2 z 2006 r.; Timerewo, groby 100, 297 (ryc. 86.4), 348 (ryc. 90.6), 459 (ryc. 91.4); Kijów, groby 107, 112 (ryc. 111. II.1), 12/1997 (ryc. 121.22-24), 30/1999 (ryc. 126.3-5) i 49/1999 (ryc. 128.11-12); Czernichów, grób

24; Gočevo, grób IX; Kitaevo, grób 1; Korosten, grób 5; Klonov, grób 16; Kvetun', grób 3; Pere-sopnica, grób 29 (ryc. 136.6); Żuków Stary, grób II-12; Sądowa Wisznia; Udraj, grób SK-111-1) oraz bransolety odkryte w ośmiu grobach wyłącznie na terenie Rosji i Ukrainy (Psków, groby 1(80) (ryc. 66.5, 16) i 7; Timerewo, groby 100 (ryc. 83.4) i 459 (ryc. 91.8); Gniezdowo, grób C-198; Kijów, grób 123 (ryc. 117.12, 14); Udraj, grób SK-111-1; Sądowa Wisznia). Pierścienie reprezentują rozmaite formy i typy³⁶, często o bardzo uniwersalnym i długotrwałym kształcie, jak choćby proste obrączki: złota z grobu 100 w Timerewie, srebrne z grobu 38/1 w Szestowicy i 112 w Kijowie; brązowe z grobów 71 w Pniu; 24 w Czernichowie; 98 w Szestowicy i 29 w Peresopnicy oraz szklane z grobu 118 w Szestowicy. Niekiedy nieskomplikowany kształt urozmaicano poprzez tordowanie (Sowinki, grób 148 – ryc. 42.4) czy umieszczenie ozdobnej tarczki (Kijów, grób 107). W Kijowie, grób 30/1999 (ryc. 126.3-5); Szestowicy, grób 2 z 2006 r. oraz Gočevie, grób IX znaleziono pierścionki w kształcie rozszerzonej w centrum taśmy, zwężającej się ku zawiniętym razem końcom. W grobie 36 w Szestowicy znaleziono srebrny pierścień zdobiony granulacją, w grobie 5 w Korosteniu – wity, a w Kitaewe, grób 1 srebrny okaz z oczkiem w kształcie kwiatka. Wszystkie wymienione trudno precyzyjnie datować. Inaczej jest w przypadku kilku pozostałych. Kształtem wyróżnia się niewątpliwie srebrny pierścień z oczkiem w kształcie czteroramiennej gwiazdy odkryty w Sądowej Wyszni, posiadający analogie głównie z X w. (Ratic 1971, 167), jak też okazy z grobu 49/1999 z Kijowa (ryc. 128.12), o nawiązaniach do bizantyjskiej biżuterii insygnialnej IX-X w. (por. Rjabceva 2014) oraz zbliżone do niego masywne egzemplarze z grobów 110 w Szestowicy (ryc. 157.1) i 1(80) w Pskowie (ryc. 66.13), z oczkami w wysokich koszyczkach otoczonych granulacją. Szczególnie ozdobny rodzaj biżuterii reprezentują także pierścienie znalezione w grobach 100, 297 (ryc. 86.4), 348 (ryc. 90.6) i 459 (ryc. 91.4) w Timerewie. W wykonane ze srebra obrączki

osadzono owalne oczka z karneolu, w jednym przypadku (grób 348) ozdobione napisem arabskim. W grobie 459 z pierścienia zachowało się jedynie oczko, trzy pozostałe są kompletne. Być może dwa owalne oczka z ametystu (ryc. 121.22-23) znalezione w grobie 12/1997 w Kijowie także są elementami takiego pierścienia. Kontekst większości analogicznych znalezisk pozwala na datowanie tych pierścieni na koniec X-początek XI w. (por. Zozulá 2012, 95; Černyšenko 2015).

Wśród bransolet także widać dużą różnorodność. Trzy okazy o skreślonych/związanych końcach (Gniezdowo C-198 i Timerewo groby 100 (ryc. 83.4) i 459 (ryc. 91.8)) reprezentują typ Ar1 według Martina Stenbergera (1958, 96), ponadto jedna jest tordowana (Sądowa Wisznia), dwie o końcach prostych (Kijów, grób 123 – ryc. 117.12, 14) oraz dwie zamykane na haczyk i uszko (Psków, grób 1(80) – ryc. 66.5, 16)³⁷. Wszystkie występowały powszechnie w X-XII w.

Licznymi elementami odkrytymi w grobach komorowych są fragmenty tkanin (ryc. 58.3; 69.II; 86.14.15; 153.2; 157.9). Można przypuszczać, że odzież posiadał na sobie każdy ze zmarłych, ale wykonany z nietrwałych materiałów ubiór uległ całkowitej degradacji. Do naszych czasów zachował się jedynie najtrwalszy z nich – jedwab. Inne tkaniny wykonane z włókien zwierzęcych (wełna) i roślinnych przechowały się jedynie przy sprzyjających warunkach np. w bezpośrednim kontakcie z przedmiotami metalowymi (Kałdus, grób 60/00; Szestowica, kurhan 2). Łącznie pozostałości odzieży odkryto w 39 grobach komorowych głównie na obszarze Ukrainy i w Rosji (Psków, groby 1(74), 3, 6 i 7; Szestowica, groby 36, 42, 78, 98, 110, 127/2, 145 i 2 z 2006 r.; Biliv, grób 32; Gušin; Klonov, grób 16; Levenki, kurhany 1 i 2; Timerewo, grób 100; Gniezdowo, groby 14/VII-1899, C-86, C-160, C-198, C-212, C-301, C-306, Ol'-30, Dn-4, Pol'-11, Pol'-25/II, Pol'-56, Pol'-61, Pol'-62 i Pol'-76; Kijów, groby 12/1997 i 49/1999), ale i w Polsce (Kałdus, grób 60/00; Pień, groby 15 i 40). Warto w tym miejscu podkreślić, że jedwab, importowany

³⁶ Brak danych o wyglądzie pierścieni z grobu SK-111-1 w Udraju i II-12 w Żukowie Starym.

³⁷ O dwóch brak informacji: Psków, grób 7 i Udraj, grób SK 111-1.

z Bliskiego Wschodu, był w średniowieczu cenniejszy bardziej niż złoto, a na ubrania z niego wykonane pozwolić mogli sobie jedynie najbogatsi (por. Vadeler 2014, tu starsza literatura). Fragmenty jedwabów odkryto zarówno w grobach kobiecych, jak i męskich, w kilku przypadkach w na tyle dużych fragmentach, że udało się na ich podstawie zrekonstruować strój męski jako rodzaj kaftana (m.in. Mihajlov K.A. 2005a; 2010b), a kobiece jako fartuch i tunikę (Zubkova, Orfinska 2008a; 2010; Zubkova, Orfinskaya, Lichachev 2007; Zubkova, Orfinskaya, Mikhailov 2010; Orfinskaya, Pushkina 2011). Niektóre z nich były bogato zdobione, jak choćby fartuch z grobu 3 w Pskowie z przedstawieniem sceny polowania perskiego księcia Bahram Gur (ryc. 69.II). Fragmenty jedwabów z Pnia nie są tak okazałe, ale opaska z grobu 40 była dodatkowo przetykana złotą nicią. Dwa niezwykle znaleziska odzieży kobiecej pochodzą z grobów Ol'-30 w Gniezdowie (ryc. 53.1) i 49/1999 w Kijowie (ryc. 129.2-29, 32-33). W pierwszym z nich odkryto 81 fragmentów kolorowego szkła, a w drugim 27 fragmentów. Miały one kolor niebieski, brązowy i żółty, i według wszelkiego prawdopodobieństwa naszyte były na odzież. Strój taki znany jest z bizantyjskiej ikonografii z X w. i produkowany był wyłącznie na eksport do krajów „barbarzyńskich” lub jako podarunek dyplomatyczny (por. Eniosova, Puškina 2012, 58-60; 2013, 233-234). W rekonstrukcji kroju odzieży pomocne były guziki informujące m.in. o długości szaty. Znalezione je wyłącznie na terenie Rosji i Ukrainy w 34 grobach. Wśród nich są zarówno groby mężczyzn (16 grobów – Czernichów, grób 17; Gniezdowo, groby C-86, C-157, Dn-4, L-129, POL'-11, POL'-61, POL'-62; Gušin; Kijów, grób 114; Psków, grób 6; Sednev, grób 2; Szestowica, groby 2, 21, 36, 42, 61/4 i 98 oraz Timerewo, groby 284, 297), jak i kobiet (10 grobów – Kijów, grób 2/2002; Sednev, grób 1; Sądowa Wisznia; Szestowica, groby 8, 17, 22, 38/1, 127/1 i 127/2 oraz Timerewo, grób 297), podwójne (Kijów, groby 118 i 1/1988) oraz grób konia (Czernichów, grób 38)³⁸. W większości przypadków znaleziono

³⁸ Brak danych o płci pochowanych w grobach C-66 i C-84 w Gniezdowie.

pojedynczy guzik, ale były także znaleziska liczniejsze. Przykładowo w Gniezdowie w grobie Dn-4 zachowała się taśma jedwabna z 24 guzikami, a w innym (grób POL'-62) z 10 brązowymi guzikami (zdobione guzka-mi) i 1 szklanym. W Szestowicy w grobach 36, 42, 61/4 i 98 znaleziono fragmenty tkanin z naszytymi guzikami w liczbie od 11 do 45 sztuk. W przypadku, gdy znana jest lokalizacja tych przedmiotów można precyzyjnie wskazać, iż znajdowały się one tylko w części poniżej pasa. Znaleziska takie występują jedynie w grobach komorowych, ale i tu nie we wszystkich, brak ich np. nad Wołgą (Timerewo), ale są w szwedzkiej Birce, gdzie nazywane są „wschodnimi kaftanami” (Mihajlov K.A. 2005a).

Dopełnieniem odzieży, zarówno kobiecej, jak i męskiej, były nakrycia głowy odkryte w Szestowicy, grób 2; Timerewie, grób 348 i Kijowie, grób 123 oraz torebki/sakiewki na drobne przedmioty znalezione w Uznamie, grób 135; Szestowicy, groby 42 (ryc. 145.I), 61/1, 61/4 (ryc. 149.3-5, 10, 14), 145 i 2 z 2006 r.; Timerewie, groby 100 i 284; Gniezdowie, groby C-160, C-255 i L-129; Kijowie, groby 49/1999 (ryc. 129.31, 39-58) i z 2002 r. (ryc. 133.1) oraz Klonov, grób 16.

W 40 grobach komorowych znaleziono różnego rodzaju sprzączki³⁹ i okucia, będące elementami pasów spinających odzież zmarłych, bądź stanowiące składniki oporządzenia jeździeckiego lub rzędu końskiego (ryc. 40.30; 48; 49; 51.5; 52.11; 73.3; 78.2-4; 82.13; 104.5; 113.3-6; 120.3; 123.5-6, 10-13; 130.3; 133.2; 136.11-12; 143.12; 145.II; 149.17; 158.4; 159.4; 160.6-12). Większość z nich reprezentuje formy długotrwałe, których nie można precyzyjnie osadzić w czasie – m.in. sprzączki lirowate (Rapti Navalok II, grób 8 – ryc. 73.3; Strujskoe, grób 3; Czernichów, grób 17; Kolnov, grób 16; Pere-sopnica, grób 29 – ryc. 136.11), owalne (Strujskoe, grób 4; Gusin; Kijów, grób 1/1988; Szestowica, groby 98 i 145 – ryc. 160.8), D-kształtne

³⁹ O co najmniej 20 egzemplarzach brak precyzyjnych danych lub nie zostały one opublikowane (Ciepłe, groby 42/2009 i 43/2009; Gniezdowo, groby 14/VII-1899 i C-249; Biliv, grób 21; Czernichów, groby 11, 21 i z 2007 r.; Kijów, groby 103, 105, z 1972 r. i z 2001; Klonov, grób 16; Korosten, grób 5; Szestowica, grób 78).

(Sowinki, grób 70 – ryc. 40.30), czy prostokątne (Kijów, grób 113; Peresopnica, grób 29 – ryc. 136.12; Szestowica, groby 96 i 145 – ryc. 160.6-7). Do wyjątków należą okazy z grobów w Starej Ładodze (grób 4 – ryc. 78.2) i Kijowie (grób z 2002 r. – ryc. 133.2), które reprezentują części stroju wytwarzane w warsztatach działających na terenach Europy południowej i produkujących według wzorów bizantyjskich. Pierwsza z nich należy do typu G1 według Mechthild Schulze-Dörrlamm (2009, 200-204) i powstała w okresie od 2. ćwierci IX do 2. ćwierci X w., a druga, której skuwka zdobiona jest motywem kroczonego gryfa w lewo, z podniesionym ogonem (typ G2, motyw 5 – Schulze-Dörrlamm 2009, 204-253) między 4. ćwiercią IX a końcem X w.

W grobach komorowych znaleziono znaczący zbiór monet. Wystąpiły one w 39 pochówkach, w łącznej liczbie ponad 100 sztuk⁴⁰ (Cieple, groby 35/2008 i 43/2009; Dziekanowice, grób 62/08; Gniezdowo, groby 14/VII-1899, C-66, C-160, C-212, C-249, POI'-11 i POI'-25/II; Kałdus, groby 60/00 i 422/04; Kijów, groby 108, 109, 110, 112, 123, 124, 125 i z 2002 r.; Psków, groby 1(80) i 6; Sednev, grób 2; Sowinki, grób 148; Szestowica, groby 36, 61/1, 78, 100, 110, 2 z 2006 r.; Timerewo, groby 100, 284, 297, 348 i 459; Udraj, groby KN-4 i KN-5; Usadel, grób 100 i Uznam, grób 135) (ryc. 28.7; 32.2; 42.3; 66.8, 10; 90.4-5; 110.1-4; 111.8; 117.11; 133.3-6). Zbiór ten jest niejednorodny i wydzielić można w nim dwie grupy różniące się pod względem składu i sposobu wykorzystania numizmatów. O ile w przypadku monet odkrytych w grobach komorowych w Rosji i na Ukrainie mamy, poza dwoma wyjątkami, do czynienia z pieniądzem arabskim i bizantyjskim, o tyle w pochówkach z Polski i Niemiec odwrotnie, poza jednym wyjątkiem, wystąpiły wyłącznie monety zachodnioeuropejskie. We wschodniej części omawianego obszaru numizmaty o takiej proveniencji odkryto jedynie w Udraj (grób KN-4) i w Timerewie (grób 348). Kolejną różnicą, to występowanie w grobach na terenie Ukrainy i Rosji, monet użytych wtórnie w postaci zawieszek jako elementów ko-

lii (m.in. Gniezdowo, groby 14/VII-1899, C-212 i POI'-25/II; Kijów, groby 110, 112 i 124; Psków, grób 6; Szestowica, groby 78, 100 i 110; Timerewo, grób 348). Najstarsze monety w zbiorze to dirhemy abbasydzkie Al-Mansura (759-760 r.) z grobu 125 w Kijowie i Al-Mahdiego (779/780 r.) z grobu C-212 w Gniezdowie, a najmłodsza to denar połabski (lata 1080-1150) z pochówku 100 w Usadel. Na terenie Rosji i Ukrainy jedynie w miejscowości Udraj w grobach: KN-4 (denar Ottona III – 996-1006 r.) i KN-5 (dirhem Mansura ibn Nuha II – 976-997 r.) odkryto monety młodsze niż dirhemy samanidzkie Mansura ibn Nuha (963-976 r.) z grobu 100 w Timerewie. Większość dirhemów pochodziła jednak z 1. połowy X w. (Fehner, Nedošivina 1987, Tablica 4; Ravdina 1988, 42, 46, 130-131; Puškina 1991, 242, nr 79; Put iz Varâg 1996, nr 323; Âkovleva 2006, 72; Movchan 2007; Eršova 2010a, 25; Kulešov 2012, 178-180; Kovalenko, Mocâ, Sytyj 2012, 328-329; Zozulâ 2011; 2012). Wśród monet z zachodniej części omawianego obszaru najstarsze są monety z grobów komorowych w Polsce: dirhem samanidzki (950-976 r.) i denar krzyżowy z Kałdusa (grób 60/00), denar saski tzw. typu Otton i Adelajda emisja z lat 983/4-1020 z Dziekanowic (grób 62/08) oraz denar Henryka IV (1002-1009) i naśladownictwo denara Karola Łysego – koniec X-1. połowa XI z Cieplego (groby 49/2009 i 35/2008) (Musiałowski 2010, Tabela 1; Paszkiewicz 2011; Suchodolski 2011; Ratajczyk 2013a, 343-344). Monety odkryte w grobach na terenie Meklemburgii pochodzą dopiero z połowy XI-połowy XII w. (Kluge 1992, 117, nr 9; Virk 2009, 239, nr 3).

W skład wyposażenia zmarłych pochowanych w grobach komorowych wchodziły również różnorodne naczynia. Pojemniki gliniane, całe oraz fragmenty znalezione zostały w 46 grobach (Biliv, grób 21; Cieple, grób 35/2008; Czernichów, groby 17, 21, 28, 38 i 39; Gniezdowo, groby C-301 (ryc. 47.2), C-306 (ryc. 47.11-12), Dn-4, POI'-30, POI'-56 i POI'-62; Gočevo, kurhan IX, Gušin; Kałdus, grób 454/04; Kijów, groby 12/1997 i 2/1998; Klonov, grób 16; Korosten, grób 5; Pień, groby 32 i 37; Psków, groby 25, 3 (Izborskij IX raskop), 5 i 7; Żuków Stary, grób I-10; Strujskoe, grób 3; Szestowica, groby

⁴⁰ W grobie 108 w Kijowie odkryto podobno około 40 monet, ale bardziej szczegółowe informacje posiadamy jedynie o 6 z nich.

2, 21, 36, 38/1, 61/1, 100, 118, 120, 145, 156 i 157; Timerewo, groby 284, 297, 348, 459; Udraj, grób KN-5, Uznam, grób 135; Wusterhausen, grób 112) (ryc. 7.7; 33.1-2; 52.15; 53.3; 63.2; 87.2-4; 89.4-5; 102.8; 121.36-37; 123.2-3; 139.10-11; 147.8; 151.8-9, 1; 158.5). Biorąc pod uwagę technologię i technikę wykonania, a także formę i zdobnictwo można stwierdzić, że naczynia te były na ogół wyrobami miejscowych garncarzy, choć w Timerewie odnaleziono okazy wykazujące cechy charakterystyczne na skandynawskiej tradycji garncarskiej (por. Sedyh 2001b; 2006b), a w grobie Ol'30 w Gniezdowie ułamek malowanego naczynia proveniencji bizantyjskiej (ryc. 53.3). Nieco liczniejszą, niż naczynia gliniane, grupę przedmiotów stanowiły wiadra odkryte w 48 pochówkach (Ciepłe, grób 35/2008; Czernichów, groby 27; Gniezdowo, groby 14/VII-1899, C-301, POI'-56, POI'-61 i POI'-62; Gušin; Kałdus, groby 13/00, 60/00, 364/02 i 422/04; Kijów, groby 110, 113, z 1984, 2/1988, z 2002 i 2/1998; Korosten, grób 5; Pień, groby 15, 32, 37, 39 i 40; Psków, groby 6 i 7; Rapti-Navolok II, grób 8; Sednev, grób 2; Sowinki, groby 70, 148; Stara Ładoga, grób 4; Szestowica, groby 21, 41, 61/4, 78, 98, 100, 145 i 155; Timerewo, grób 459; Uznam, grób 135) (ryc. 9.6; 27.2; 28.2; 31.2; 32.3; 41.15; 42.7; 57.12; 58.9; 87.1; 123.1; 142.4; 149.15; 154.2; 160.18-19). Większość z nich nie różniła się od powszechnie używanych do dziś, prostych wyrobów bednarskich wykonanych z klepek połączonych żelaznymi obręczami, mających kształt ściętego stożka lub cylindra. Do schematu tego nie przystawało pięć wiader odkrytych w Kałdusie w grobach 13 i 60 oraz Pniu w grobach 15, 32 i 37. Od zewnętrznej strony okuto je bowiem żelaznymi taśmami, w przypadku naczynia z grobu 37 dodatkowo posrebrzanymi i zdobionymi ornamentyką roślinną i zwierzęcą. Brak przesłanek by sądzić, że odkryte w grobach wiadra wykonywane były wyłącznie w celach obrzędowych i nie miały wcześniej zastosowania w życiu codziennym (Janowski, Kurasiński 2008, 70-72; Kurasiński w druku). Z drugiej strony ozdobny charakter niektórych z nich, wskazywać może na ich specjalne, funeralne przeznaczenie. Z ewentualnością taką liczyć należy się także w przy-

padku naczyń z grobów 39 i 40 w Pniu, które wykonano z innych tworzyw niż drewno, zapewne celowo z myślą o jednorazowym użyciu i o złożeniu do grobu. Inne naczynia drewniane, jak talerze, misy i czerpaki, niekiedy z metalowymi okuciami, wystąpiły w 14 grobach (Kałdus, groby 60/00 (ryc. 28.3) i 453/04; Pień, grób 15; Psków, groby 1, 3 i 6; Stara Ładoga, grób 11, Timerewo, groby 100 i 459 (ryc. 91.11); Gniezdowo, groby C-306 i Dn-13; Kijów, grób 1/1988; Sednev, grób 2; Udraj, grób KN-5). W tej grupie na uwagę zasługują zwłaszcza klonowy talerz z połączanymi okuciami z grobu 60/00 w Kałdusie (ryc. 28.3), misa ze srebrnymi okuciami z grobu DN-13 w Gniezdowie oraz czerpak z posrebrzonym okuciem zdobionym niello z grobu 6 w Pskowie (ryc. 72.1). Wśród pozostałych najliczniejsze są misy brązowe (ryc. 9.1; 27.1; 28.1; 66.20; 83.10; 90.12; 129.1). Łącznie znaleziono ich dziewięć. Okazy z grobów 13/00 i 60/00 w Kałdusie (ryc. 27.1; 28.1) oraz 15 w Pniu reprezentują typ niezdobionych mis z wywiniętą na zewnątrz krawędzią, licznie spotykany w basenie Morza Bałtyckiego – w X-XI w Skandynawii oraz później w XI-XIII w. na obszarze Finlandii i ziemiach zamieszkiwanych przez Bałtów (Müller 2006). Okaz z grobu 135 w Uznamiu (ryc. 9.1) ma podobny kształt, jest jednak zdobiony ornamentem geometrycznym, ale też i nieznacznie młodszy. Choć podobne do niego naczynia najliczniej odkryto na terenie Gotlandii w grobach z XI-XII w., to uważane są jednak za produkt rzemieślników nadreńskich (Trotzig 1991; Müller 2006). Pozostałe egzemplarze mis (Kijów, grób 49/1999 (ryc. 129.1); Psków, grób 1(80) (ryc. 66.20) oraz Timerewo, grób 100 (ryc. 83.10))⁴¹ nie mają wywiniętej na zewnątrz krawędzi, co pozwala zaliczyć je do grupy A według Gustafa Trotziga (1984) datowanej na X-XI w. Kształt tych naczyń wywodzi się jeszcze z tradycji rzymskiej i trudno wskazać miejsce ich produkcji.

Znaleziskami unikalnymi, niestety bez większych walorów datujących, są naczynia szklane odkryte w Szestowicy (grób 78) i Kijowie (grób 12/1997 – ryc. 121.35), a także

⁴¹ Ilustracja misy z grobu 459 w Timerewie nie pozwala na określenie kształtu. Brak też bliższych danych o misie z grobu 43/2009 w Ciepłym.

dwie łyżki: srebrna (Timerewo, grób 459 – ryc. 91.10) i z poroża (Kijów, grób 110 – ryc. 110.16) oraz znane wyłącznie z Szestowicy (groby 36, 110 i 2) rogi do picia ze srebrnymi okuciami. Analogie do tych przedmiotów z obszarów nadbałtyckiej Europy wyraźnie ukazują, że traktować należy je w kategoriach przedmiotów prestiżowych (por. m.in. Lindeberg 1984; 1989; Arwidsson 1984).

Część przedmiotów odkrytych w grobach komorowych nie przynosi istotnych danych dla określenia chronologii, zaliczana jest jednak do kręgu kultury elitarnej i świadczy o pozycji społecznej zmarłego. W pięciu grobach (Gniezdowo, groby C-191, C-249 i C-255; Stara Ładoga, grób 4 (ryc. 78.1) i Szestowica, grób 61/4 (ryc. 149.20)) odkryto łukowato wygięte szpikulce z poroża o długości około 10-15 cm, zdobione na tępych końcach główką zwierzęcą. W tej części znajdował się też otwór do umieszczenia metalowego kółka umożliwiającego zawieszenie przedmiotu przy pasie. W Gniezdowie znaleziono ich łącznie co najmniej 10, a analogiczne znane są z bogatych pochówków, nie tylko komorowych, datowanych na X w. z Kijowa, Timerewa, Czerlichowa, Szestowicy oraz ze Skandynawii. Ich funkcja nie jest precyzyjnie określona, ale według niektórych badaczy były to amulety, stylusy do pisania po korze czy wosku lub rozsupływacze węzłów (por. Moča 1990d, 127-128; Puškina 1993, 64-66, ris. 5.2-3; Šaveliev 2003; Kulakov 2004; Sergeeva, Ivakin 2013).

Z kręgiem kultury elitarnej zwyczajowo łączy się przedmioty związane z handlem. Odkryto je w 21 grobach komorowych, w zdecydowanej większości zlokalizowanych na terenie dzisiejszej Ukrainy i Rosji. Jedyne odstępstwami są groby: 70 z Sowinek (ryc. 40.1-26) i 43/2009 z Ciepłego, gdzie też zestaw przedmiotów są najliczniejsze. Na uwagę zasługuje tu pochówek 29 z Peresopnicy, w którym znaleziono dwie wagi, jedną małą brązową i większą żelazną wraz z dziewięcioma odważnikami (ryc. 136.16-17). Wśród utensyliów kupieckich najliczniejsze są odważniki⁴²: płaskokuliste (Gniezdowo, groby C-160,

Dn-4 (ryc. 52.7-8) i L-129; Szestowica, groby 21 i 98; Timerewo, grób 459; Sowinki, grób 70), kubooktaedryczne (Gniezdowo, grób POI'-11 (ryc. 55.4); Szestowica, grób 98 (ryc. 153.4-6, 8); Timerewo, grób 100 (ryc. 83.9); Sądowa Wisznia) oraz cylindryczne (Gniezdowo, grób C-66). Pojedyncze szalki, kompletne wagi lub ich elementy znaleziono w Gniezdowie, groby 14/VII-1899 i C-198; Kijowie, grób 110 (ryc. 110.12); Pskowie, grób 6; Sowinkach, grób 70, Ciepłym, grób 43/2009, Peresopnicy, grób 29 (ryc. 136.14), Udraju, grób KN-4 i Timerewie, grób 100 (ryc. 83.7). W tym ostatnim przypadku interesujący jest umieszczony na szalce napis w języku arabskim, który odczytać można jako „podatek, opłata celna” (por. Fehner, Ānina 1978). W grobach z Gniezdowa elementy wag i odważniki znaleziono w najbogatszych kurhanach zawierających militaria, biżuterię i przedmioty importowane. Na cmentarzyskach Gniezdowa, Timerewa i Szestowicy zauważyć można też pewną zbieżność – jeden na 13-15 grobów zawiera tego typu elementy (Puškina 1991, 234).

Z kręgiem kultury elitarnej łączyć można także elementy gier, na pozostałości których natrafiono wyłącznie w pochówkach wschodnioeuropejskich. Były to zarówno tzw. astragale, jak i pionki do zabaw planszowych. Pierwsze odkryto wyłącznie w Kijowie, w grobach 108 (1 egz.), 110 (157 egz.) i z 1984 r. (16 egz.), a drugie pojedynczo w grobach 100 i 284 w Timerewie i 61/1 w Szestowicy (2 egz. – ryc. 147.4-5) oraz w większych kompletach w grobach: 98 w Szestowicy (26 egz. – ryc. 155), OI'-30 w Gniezdowie (13 egz. – ryc. 53.2) i 108 w Kijowie (co najmniej 10 egz.). Pionki wykonane zostały z barwnego szkła (turkusowe, purpurowe, oliwkowe i wielobarwne), niekiedy połączanego i służyły zapewne do tradycyjnej gry skandynawskiej nazywanej hnefatafl i popularnej zwłaszcza w X i 1. połowie XI w. (Eniosova, Pushkina, Stolyarova 2011; Hamajko 2012a).

Oprócz omówionych wyżej elementów uzbrojenia, biżuterii, części stroju czy monet w grobach komorowych wystąpił również cały szereg przedmiotów związanych z codziennymi zajęciami: m.in. grzebienie, noże, osełki, krzesiwa czy przęśliki. Ich *stricte* utyli-

⁴² O kształcie odważników z grobu 36 w Szestowicy i 284 w Timerewie brak informacji.

tarna forma nie ulegała zmianom, co na ogół nie pozwala posiłkować się nimi przy datowaniu pochówków.

Grzebień znaleziono w 21 grobach, w większości przypadków męskich (Biliv, grób 32; Gniezdowo, grób C-160; Kijów, grób 110 (ryc. 110.15); Psków, groby 1(74) i 6; Szestowica, groby 21 (ryc. 139.8), 36, 61/4 (ryc. 149.16) i 98). W pochówkach kobiet było osiem grzebieli (Gniezdowo, groby C-198 i C-241/II; Kijów, groby 30/1999 (ryc. 126.1-2) i bez nru z 1999 r.; Szestowica, groby 38/1 i 78 (ryc. 151.5); Timerewo, grób 348 (ryc. 89.2; 90.10); Pień, grób 32), w grobach podwójnych – trzy (Gniezdowo, grób 14/VII-1899; Kijów, grób 1/1988; Szestowica, grób 42 – ryc. 143.20), a dla jednego brak określenia płci (Szestowica, grób 96). Niestety o połowie grzebieli ze względu na zły stan zachowania lub brak informacji w publikacjach nie możemy nic powiedzieć. Pozostałe reprezentują zasadniczo dwie odmiany typu VII w klasyfikacji E. Cnotliwego (1973) – 2 (Szestowica, groby 42 i 61/4; Kijów, groby 110 i 30/1999) oraz 7 (Psków grób 1(74) i Kijów grób bez nru z 1999 r.). Należą one do przedmiotów rozpowszechnionych w basenie Morza Bałtyckiego w okresie połowy IX-XI w. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują dwa egzemplarze z Gniezdowa (groby 14/VII-1899 oraz C-160) oraz jeden z Timerewa (grób 348 – ryc. 90.10), w których okładziny boczne wykonane zostały z brązu. Podobne okazy datowane są na okres od połowy X do przełomu X/XI w. (por. Zozulja 2012, 95; Dementeva 2014). Z dużym prawdopodobieństwem wszystkie uznać należy za produkt skandynawski, albo – w tym tylko z Haithabu znamy formy odlewnicze do ich wyrobu (por. Schietzel 2014, 421).

Noże były najliczniejszą kategorią przedmiotów – odkryto je w 103 grobach. Osełki odkryto w 26 grobach (Cieple, groby 42/2009 i 43/2009; Dziekanowice, grób I/05; Gniezdowo, groby C-160, Dn-4; POI'-11 i POI'-56; Gušin, Kijów, groby 110, 123, 1/1988 i bez numeru z 2002 r.; Korosten, grób 5; Pień, grób 15; Psków, grób 5; Sowinki, groby 70 i 148; Szestowica, groby 12/2, 21, 36, 38/2, 98 oraz 2 z 2006 r.; Timerewo, grób 348; Usadel, grób 38; Uznam, grób 135). Przedmiotom tym zwyczajowo przypisuje się

funkcję narzędzi służących do ostrzenia różnych narzędzi. Tymczasem większość z odkrytych w grobach komorowych ma regularne, precyzyjnie opracowane powierzchnie, bez śladów zużycia oraz otwory służące do zawieszenia. Część badaczy wskazywała, że biorąc pod uwagę odkrywanie tych artefaktów w kontekście bogato wyposażonych grobów i zabytków prestiżowych, traktować należy je raczej jako zawieszki, związane być może z kultem lub magią (por. Byčkova, Eniosova, Nilus, Puškina 2008, 313). Najnowsze badania nad tą kategorią przedmiotów (m.in. Ježek, Zavřel 2011; Ježek 2012; 2013) nie wykazały na powierzchni przedmiotów o takiej formie drobin żelaza i jego stopów, stwierdzono natomiast występowanie drobin metali szlachetnych: złota i srebra oraz metali kolorowych. W analizowanej grupie badaniom takim poddano jedynie „osełki” z grobu I/05 w Dziekanowicach (Wrzesińska, Wrzesiński 2014, 217) oraz grobów 70 i 148 z Sowinek (Ježek, Krzyszowski, Zavřel 2015), ale potwierdziły one wcześniejsze obserwacje. Wiele wskazuje, że w przedmiotach tych upatrywać należy albo – jak chce tego Martin Ježek – kamieni probierczych, służących do sprawdzania jakości monet czy kruszcu np. w trakcie wymiany handlowej, albo też traktować należy je jako symbole statusu bądź władzy (por. Mitchell 1985).

Krzesiwa wystąpiły w 18 grobach, na ogół męskich (Gniezdowo, groby C-160, C-191, POI'-11 (ryc. 55.11) i POI'-56; Levenki, kurhan 1; Rapti Navalok, grób 8; Szestowica, groby 21 (ryc. 139.9), 36, 38/2, 61/4 (ryc. 149.9) i 98 (ryc. 153.19); Usadel, grób 38 (ryc. 5.2))⁴³, ponadto w jednym grobie kobiecym (Psków, grób 2(81) (ryc. 68.1)), w jednym podwójnym (Kijów, grób 118) i jednym grobie dziecka(chłopiec?) (Szestowica, grób 61/1 – ryc. 147.6). Większość zabytków reprezentuje typ krzesiw dwukabłkowych, o łagodnie profilowanym kształcie charakterystycznym dla zabytków z X-XI w. (por. Kolčín 1959, ryc. 85). Na szczególną uwagę zasługują niewątpliwie dwa brązowe egzemplarze z grobu 118 w Kijowie i 2(81) z Psko-

⁴³ Brak danych o płci pochowanych w grobach 61/3 i 96 w Szestowicy.

wa zdobione przedstawieniem nazywanym w literaturze mylnie „Odyn i kruki”. Podobne przedmioty nie mają żadnego związku z kulturą skandynawską, ale pochodzą z zamieszkiwanych przez Ugrów terenów Przykambia, gdzie były wytwarzane w X- 1. połowie XI w. (Krylasova 2006).

Klucze, których znaleziono sześć egzemplarzy w pięciu przypadkach wystąpiły w grobach kobiet (Gniezdowo, grób Dn-31; Kijów, grób 30/1999 (dziecko); Psków, grób 2(81) – ryc. 68.2; Szestowica, grób 100; Timerewo, grób 348 – ryc. 90.7) oraz po jednym w grobie podwójnym (Kijów, grób 112 – ryc. 111.6) i w męskim (Peresopnica, grób 29 – ryc. 136.20). Zabytki te umieszczone w grobach traktować można jako symbol zamknięcia ziemskiego etapu życia, ale także jako symbol bogactwa lub własności, jeżeli uwzględnimy ideę grobu jako domu lub za klucz do niebios (por. Mocâ 1990d, 127; Kurasiński 2004). Według Emmy Nordström (2014, tu starsza literatura) w Birce klucze występują na ogół w grobach kobiet, najczęściej komorowych, wyposażonych także w narzędzia i przedmioty związane z handlem stąd też sugeruje ona uznanie ich za symbole statusu i kontroli nad prywatną własnością i bogactwem grupy.

Wśród narzędzi pracy na uwagę zasługuje zestaw narzędzi jubilerskich z grobu 29 w Peresopnicy (ryc. 136.7-10, 18, 22), kowalskich z grobu 36 w Szestowicy (ryc. 141.3-5), przedmioty do połowu ryb (Sowinki, grób 70 (ryc. 41.1-9); Gniezdowo, grób POI'-56) czy narzędzia rolnicze: sierpy (Napole, grób 13 – ryc. 35.1; Kijów, grób 1/1988 – ryc. 120.2) i okucie łopaty (Kijów, grób 1/1988 – ryc. 120.1). Często przedmioty takie interpretuje się jako symbol wykonywanych za życia zajęć, choć tak jednoznaczna interpretacja nie wydaje się uzasadniona, biorąc pod uwagę, że „przeznaczenie wszelakich przyborów i narzędzi nie ograniczało się wyłącznie do zaspokajania potrzeb bytowych, ale mogły one także demonstrować wielość ról spełnianych przez nią w grupie społecznej w ramach posiadanego statusu i – jak wszystkie komponenty świata materialnego – przyczyniać się do stabilizacji podstawowych kategorii kulturowych (np. płeć, wiek, rytuał)” (Kurasiński 2008, 48).

Znacznej grupy zabytków nie udało się bliżej przyporządkować lub nie miała ona wartości jako wyznaczniki chronologii, ze względu na swój jednostkowy charakter. Tak było choćby z przedmiotami łączonymi ze sferą wierzeń – amuletami oraz świecami i woskiem.

Ustalenie chronologii grobów w oparciu o wyniki analizy typologicznej przedmiotów można podeprzeć dzięki rozwijającym się wciąż niezależnym metodom szacowania wieku: metodzie radiowęglowej i dendrochronologii. Rzecz jasna, nie ma możliwości datowania w ten sposób źródeł pozyskanych w XIX czy na początku XX w., ale począwszy od lat 60. XX w. rozpoczęto wykonywanie takich analiz. Wynika z nich, iż najstarszym pochówkiem w omawianym zbiorze jest grób 11 ze Starej Ładogi, którego moment powstania, w oparciu o daty dendro, ustalić można na lata 880-900 (por. Mihajlov K.A. 2002; 2005, 427). Jest to też tym samym nie tylko najstarszy grób komorowy na terenie niegdyś Rusi, ale i jeden z najstarszych grobów komorowych okresu wikingów w Europie w ogóle⁴⁴. W Europie Wschodniej podobne badania prowadzono jeszcze w Gniezdowie. Wykazały one, że konstrukcje grobów komorowych DN-4 i C-306 zbudowano z drzew ściętych odpowiednio w latach 60.-70. X w. i 2. połowie lat 70. X w. (Karpuhin 2001). W Europie Środkowej konstrukcje drewniane zachowały się w stanie umożliwiającym przeprowadzenie analiz dendrochronologicznych jedynie w grobie 100 w Usadel. Analizy wykazały, że drewno wykorzystane do jego budowy pochodziło z drzew ściętych około 1150 r. (Schmidt 1992, 90-91). Wyjściem z tej sytuacji jest szacownie wieku szczątków kostnych metodą radiowęglową. Analizy tego typu są coraz liczniejsze, wiele z nich przeprowadzono dopiero niedawno i nie zostały jeszcze opublikowane⁴⁵. Dotychczas udostępniono wyniki dla kości ludzkich z grobu 40 w Pniu. Badania wykaza-

⁴⁴ W szwedzkiej Birce odkryto zaledwie kilka pochówków datowanych na koniec IX w., pięć pochodzi przypuszczalnie jeszcze z końca VIII w. (Eisenschmidt 1994, 70, 73).

⁴⁵ W Warszawie w trakcie konferencji poświęconej zagadnieniu grobów komorowych w Polsce, która odbyła się 10 kwietnia 2015 r., zaprezentowano nowe wyniki analiz radiowęglowych materiałów z Dziekanowic, Pnia i Kałdusa.

ły, że osobnik ten zmarł w 2. połowie X lub na początku XI w. (Goslar 2008). Podobne wyniki uzyskano dla serii prób z grobów w Kałdusie: 13/00 (1150±50 BP; 1100±50 BP Ki-9649 – kości ludzkie), 60/00 (1080±80 BP – węgle drzewne; 1080±70 BP, 1045±70 BP – tkanina; 1020±70 BP – drewno; 1060±60 BP Ki-9653 – kości ludzkie), 166/01 (980±60 BP) oraz 364 (1167±48 BP) (Bojarski, Chudziak, Drozd, Koperkiewicz, Kozłowski, Stawska 2010), a także z Dziekanowic, grób 62/08 (lata 890-1020 AD – Wrzesiński, 2011, 60-64). Przed rokiem tysięcznym dokonano też najpewniej pochówku w grobie 70 w Sowinkach (805-978 AD, 1145±30BP – drewno ze skrzyneczki zawierającej brązową wagę składaną – Krzyszowski 2014, 138).

Dokonany wyżej przegląd najważniejszych zabytków występujących w grobach komorowych pozwala na wysunięcie szeregu wniosków na temat ich chronologii, a w niektórych przypadkach także proveniencji, co może stanowić wskazówkę dla rozważań na statusem, pochodzeniem i przynależnością kulturową zmarłego. Większość kategorii przedmiotów znalezionych przy zmarłych używana była niestety na przestrzeni kilku stuleci i datowanie ich zamyka się w stosunkowo szerokich ramach IX-XIII w. Bardziej precyzyjne określenie wieku możliwe jest w przypadku zabytków proveniencji skandynawskiej, których chronologię oprócz można na ornamentach charakterystycznym dla kolejnych stylów zdobnictwa. Biorąc pod uwagę wyniki analizy typologiczno-chronologicznej zabytków oraz wyniki określenia wieku metodami niezależnymi pokusić można się o kilka wniosków.

Pierwszy wniosek dotyczy chronologii grobów komorowych. Najstarsze z nich, datowane już na schyłek IX w., rozpoznano w Rosji w Starej Ładodze. Kilka kolejnych, nieco młodszych datowanych na 1. połowę X w. pochodzi z Kijowa, Szestowicy i Gniezdowa. Dopiero jednak 2. połowa tego stulecia, a zwłaszcza przełom 3. i 4. ćwierci przyniosły znaczący wzrost liczby grobów komorowych na cmentarzyskach. W tym okresie pojawiają się groby m.in. w Timerewie i Czernichowie oraz na zachód od Kijowa i na Wołyniu, ale także pierwsze groby na ziemiach polskich

(Pień, Kałdus, Dziekanowice). Przełom stuleci to stabilizacja obrządku pogrzebowego, jego ewolucja, ale i stopniowy, powolny zanik grobów komorowych. Wyjątek stanowią tereny Pomorza Zachodniego oraz ziemi nowogrodzkiej, gdzie dopiero w 2. połowie XI i w 1. połowie XII w. konstrukcje takie zaczęły się pojawiać.

Kolejne wnioski dotyczą ewentualnego pochodzenia przedmiotów i ich właścicieli. W skład wyposażenia grobów komorowych w Europie Wschodniej i Środkowej wchodziło wiele przedmiotów luksusowych, jednak w przeciwieństwie do wykazującego skandynawski charakter wyposażenia grobów na terenie dawnej Rusi (m.in. zapinki żółtawate, okrągłe, równoramienne, czy pierścieniowate), w Polsce i północnych Niemczech przedmioty o takim pochodzeniu wystąpiły incydentalnie. Z kręgiem kultury północnej wiązać należy być może misy brązowe z Kałdusa (groby 13 i 60) i Pnia (grób 15) (por. Janowski, Kurasiński 2003), choć problem ten wymaga jeszcze dalszych pogłębionych studiów. Kolejna misa, odkryta w grobie 135 na Uznamiu reprezentuje grupę zabytków zdecydowanie młodszych i choć podobne występują licznie na Gotlandii w grobach z XI-XII w., to uważane są jednak za produkt rzemieślników nadreńskich (Trotzig 1991; por. Biermann 2008, 95). Wśród pozostałych przedmiotów obcej proveniencji brak takich, które uznać można za produkt skandynawski. Inkrustowany topór z Pnia pochodzi przypuszczalnie z Europy północno-wschodniej (Janowski 2010), jedwabna przepaska przetykana złotą nicią z Pnia stanowi import z Bizancjum (por. wyżej), a klonowy talerz z połączanymi okuciami z Kałdusa (ryc. 28.3) nawiązuje do sztuki anglo-iryskiej (Chudziak 2002, 438; 2003, 150). Trudno jednoznacznie określić pochodzenie mieczy odkrytych w grobach 364 w Kałdusie, 558 w Cedyni, 38 w Usadel i 135 w Uznamiu. Pierwszy z nich należy przypuszczalnie do typu H według J. Petersena (1919) i choć niegdyś sądzono, że broń o takiej formie jest wyrobem skandynawskim, obecnie pojawia się coraz więcej wątpliwości odnośnie miejsca ich produkcji (por. Kazakevičius 1996, 28-33). Pozostałe oka-

zy reprezentują szeroko rozpowszechniony, tak terytorialnie, jak i chronologicznie, typ X wymienionej klasyfikacji i jak się przypuszcza mogły być wytwarzane w różnych częściach Europy (por. Kazakevičius 1996, 67-70). Podobnie jest w przypadku wiader okutych żelaznymi taśmami odkrytych w Kałdusie (groby 13 i 60) i Pniu (groby 15, 32 i 37), które posiadają analogie nie tylko na terenie Skandynawii. Warto chociażby wspomnieć o współczesnych im oraz starszych okazach wielkomorawskich (por. Nadolski, Abramowicz, Poklewski 1959, 97-98). Dyskusyjne jest, moim zdaniem, skandynawskie pochodzenie przypisywane znalezionym w Kałdusie (ryc. 27.3; 28.5) i Sowinkach (ryc. 42.6) okuciom pochewek noży wyłącznie w oparciu o zdobiący je motyw żmii/węża (por. Chudziak 2001, 78; 2003, 148). Z terenu Skandynawii brak bowiem jakichkolwiek analogii czy pierwowzorów, a ogólna forma tych zabytków była szeroko rozpowszechniona w rejonie Morza Bałtyckiego. Niewykluczone, że stylizowana na skandynawską ornamentyka jest jedynie wynikiem zapożyczenia wątku zdobniczego. Warto też podkreślić, że analogiczne znalezisko z Tomic na Śląsku, określane jest jako wyrób miejscowy powstały przez adaptację wzorów bizantyjskich i ruskich (Wachowski 1975, 40-41, ryc. 27.5). Wszystkie pozostałe przedmioty odkryte w grobach komorowych na terenie Polski i Niemiec, a zwłaszcza srebrna biżuteria kobieca (kabłączki skroniowe, zausznicze, kaptorgi) mają charakter typowo słowiański. Wiele lokalnych odmian takich ozdób odkryto także w grobach w Rosji i na Ukrainie. Wydaje się więc, że choć wyposażenie to ma charakter luksusowy i świadczy o wysokiej pozycji społecznej zmarłych lub ich otoczenia, nie prowadzi jeszcze obcego kulturowo pochodzenia

pochowanych. Kolejnych wątpliwości dostarcza datowanie ustalone na podstawie tych oraz szeregu innych źródeł (m.in. monet) oraz wyników analiz C14 i dendrochronologicznych. Pochówki komorowe odkryte na Rusi pochodzą w większości z 4. ćwierci IX-X/XI w. (por. m.in. Androšuk 1995; Žarnov 1998; Mihajlov K.A. 2001, 168-169; 2004; Ivakin 2005; Ākovleva 2006; 2008), przy czym zwrócić należy uwagę, że najstarsze z nich odkryto w okolicach jeziora Ładoga, a im dalej na południe tym są one młodsze. Bogaty inwentarz o proveniencji skandynawskiej odkryty w grobach komorowych i innych sąsiadujących z nimi pochówkach, a także na leżących w sąsiedztwie nekropolii osiedlach, uprawdopodobnia hipotezę o obcym pochodzeniu pochowanych i daje podstawy by sądzić, że złożono w nich przedstawicieli z tego kręgu kulturowego. Wśród grobów z Europy Środkowej wyróżnić można natomiast dwie zasadnicze grupy. Pierwsza z nich obejmuje pochówki z Kałdusa, Pnia, Dziekanowic, Sowinek oraz grób 19/20 ze Starigardu/Oldenburgera, które datować można na 2. połowę X-1. połowę XI w. Druga zaś, w której umieścić należy groby 121-124 ze Starigardu/Oldenburgera, 38 i 100 z Usadel, 135 z Uznamia, 13 z Napola oraz 558 z Cedyni pochodzi z okresu między połową lub końcem XI a końcem XII w. Groby zaliczone do pierwszej grupy pochodzą zatem z okresu największej aktywności Skandynawów w Europie Wschodniej i Środkowej (por. Leciejewicz 2006) i możliwa jest w ich przypadku skandynawska atrybucja zmarłych. Groby zachodniopomorskie i meklemburskie są jednak młodsze o 100-150 lat i nie mają, żadnego związku ze Skandynawią okresu wikingów i najazdami czy to łupieżczymi czy kolonizacyjnymi przybyszów z Europy Północnej.

Status czy etnos – kim byli pochowani w grobach komorowych

Można podejrzewać, że dostrzegalne w obrzędzie pogrzebowym różnice w konstrukcji i kształcie grobu, sposobie potraktowania ciała zmarłego czy rodzaju, różnorodności i rozmieszczeniu darów grobowych stanowią odzwierciedlenie wizji życia pośmiertnego, a tym samym mogą być podstawą do wnioskowania o wyznawanej religii, a być może zatem i o różnym etnicznie pochodzeniu osób pochowanych według odmiennego obrzędu. Archeologia etniczności to bez wątpienia trudne pole badawcze, najeżone szeregiem pułapek w postaci prostych wyjaśnień i „oczywistych” odpowiedzi. Niestety, archeolog badający obcy *etnos* w materialnych źródłach kultury czyni to w sposób bardzo ograniczony i praktycznie wyłącznie w oparciu o przedmioty luksusowe, wykonane z rzadkich surowców lub zdobione, bo tylko te jest w stanie zidentyfikować w dostępnej masie materiału. Od stwierdzenia, że jakiś wyrób powstał na obcym terenie prowadzi daleka droga do wykazania obcego pochodzenia jego posiadacza. Trudno bowiem jednoznacznie rozstrzygnąć, czy dany przedmiot jest dowodem fizycznej obecności przedstawiciela obcej społeczności i przybył razem z nim, czy jest jedynie obcym, choć ładnym „towarem”, świadczącym o wyśmakowanym guście miejscowego nabywcy,

czy w końcu powstał na miejscu, zainspirowany obcymi wytworami.

Etymologię słowa „etniczny” wywieść można ze starożytnej greki, w której słowo „*ethnicos*” oznaczało poganina lub barbarzyńcę, a słowem „*ethnos*” określano zbiorowisko ludzi, tłum, plemię bądź naród (por. Markus 2004, 21). W archeologii niemal od początku jej powstania trwa dyskusja o miejscu i roli badań nad etnicznością (por. ostatnio Jones 1997; Markus 2004, 21-48; Brather 2004; 2011; Curta 2006; 2007; 2011; 2013; Downham 2012; a w literaturze polskiej Urbańczyk 2001; 2008; Sikora J. 2012; 2013a; 2013b, w tych pracach starsza literatura) oraz możliwościach tej nauki w badaniach nad nią. Wyróżnić można tu szereg postaw, od hiperoptymistycznych i skrajnie nacjonalistycznych (poglądy G. Kosiny, archeologia radziecka), według których wydzielone na podstawie różnic w źródłach archeologicznych kultury bez wątpienia odpowiadają obszarom życia poszczególnych plemion, po skrajnie pesymistyczne, według których wnioskowanie o etnosie na podstawie znalezisk archeologicznych nie jest możliwe, nie mamy bowiem wiedzy o etnicznych de-sygnatach kultury materialnej (por. Brather 2004). Tak jak zmieniają się postawy badawcze, tak ewolucji ulegają także definicje omawianego pojęcia. Na początku XX w. etnicz-

ność i pochodzenie etniczne bardzo mocno upolityczniono, a przynależność etniczna była wynikiem przyjęcia takiej bądź innej tożsamości kulturowej. Lata 60 i 70 XX w. przyniosły dyskusję nad tym zagadnieniem i debatę pomiędzy prymordialistami i instrumentalistami. Pierwsi uważali, że pochodzenie etniczne wynika z pierwotnego „załącznika”, ma charakter przyrodzony, to znaczy wraz z urodzeniem każdy nabywa cechy etniczne (etnonim, język, religię itd.), które pozostają później niezmiennie. Wiąż etniczna jest tu traktowana jako podstawowa i odporna na zmiany, a grupa pozostaje trwała i niezmienna przekazując swe wartości z pokolenia na pokolenie. Instrumentaliści z kolei uważali etniczność za wynik wyboru jednostki i środek politycznej mobilizacji oraz realizacji określonych celów, tak grupowych jak i indywidualnych. Współcześnie większość badaczy zgadza się z poglądami Maxa Webera, który zdefiniował grupę etniczną jako *„grupę ludzi połączonych przekonaniem o wspólnym pochodzeniu z powodu podobieństwa fizycznego lub obyczajów, lub obu jednocześnie, lub też przez pamięć o wspólnym pochodzeniu ze względu na wspomnienia kolonizacji i migracji i bez znaczenia, czy istnieją pomiędzy nimi relacje krwi”*. Pochodzenie nie jest zatem wrodzone i choć ludzie rodzą się z nim, to nie jest ono biologicznie powielane. Według Thomasa Hyllanda Eriksena pochodzenie etniczne traktować należy bardziej jako *„zbiór ustalonych społecznie znaków różnicujących”* (por. Kujawiński 2007, 135-140; Curta 2014, 2507-2508). Pochodzenie etniczne i etnos nie są zatem z góry nadane i niezmiennie, ale mogą ulegać modyfikacjom wraz ze zmianami poczucia tożsamości członków danej grupy i muszą być stale aktualizowane. A co ważne sama kategoria różnicy istnieje jedynie wtedy, gdy jest ktoś zdolny by ją zauważyć. Badania Reinharda Wenskusa, Herwiga Wolframa, czy Waltera Pohla ukazały heterogeniczny charakter społeczeństw „barbarzyńskiej” Europy. Ich etniczna tożsamość nie była związana z elementami kultury, jak strój, broń czy język, ale opierała się na wyznawanych wartościach, wspólnej tradycji i pamięci (Kujawiński 2007, 141). Moim zdaniem pogląd ten nie jest do końca słuszny.

O ile istotnie tradycja plemienna i mit wspólnego początku były najistotniejsze, to nie można odmówić takiej wartości także elementom kultury materialnej. Według pochodzącego z VII w. *„Origo gentis Longobardorum”* Longobardów wyróżniał strój, fryzura i **uzbrojenie** (por. Harrison 1991, 25). Także w późniejszym okresie średniowiecza znaleźć można przedmioty kultury materialnej, którym przypisuje się wartość wyznacznika przynależności etnicznej lub świadectw migracji ludzi z terenów ościennych (np. późnośredniowieczna ceramika stalowosza interpretowana jako świadectwo kolonizacji niemieckiej). Niestety wśród badaczy grobów komorowych często brak refleksji nad wyznacznikami (głównie materialnymi) etniczności oraz tym czy, i który przedmiot był (lub mógł być), a który nie, manifestacją przynależności do danego kręgu kulturowego czy etnosu. Brak też świadomości i rozróżnienia pomiędzy pochodzeniem, czyli fizyczną przynależnością do określonego terytorium, państwa czy obszaru językowego, a tożsamością, czyli identyfikacją z daną grupą. W moim odczuciu wyznacznikami identyfikacji grupowej mogły być elementy stroju czy ozdoby, choć każdorazowo należy uwzględnić kontekst w jakim przedmiot został odkryty i w jakim mógł być pierwotnie użytkowany. Przedmioty te miały walor komunikatywny i z daleka niejako informowały z przedstawicielem jakiej grupy mamy do czynienia. Pozwalały się tym samym zorientować, czy na przeciwko stoi swój/przyjaciół, którego nie należy się obawiać czy obcy/wróg, przed którym należy uciec.

Odkryty w inwentarzach grobów komorowych z Europy Środkowo-Wschodniej materiał źródłowy jest niezwykle bogaty i obejmuje przedmioty pochodzące z terenu całego praktycznie kontynentu, a także importowane z Azji i Bliskiego Wschodu. Na tym dużym terytorium zaobserwować można zdecydowane różnice w sposobie i charakterze wyposażenia pośmiertnego oraz konstrukcji grobów i rozmieszczeniu w nich darów. Zaczniemy od terytorium Rosji i Ukrainy tutaj bowiem bogactwo wyposażenia i różnorodność stosowanych w trakcie budowy komór rozwią-

zań konstrukcyjnych były największe, a także dlatego, że dyskusja nad tym zagadnieniem ma tu zdecydowanie najdłuższą tradycję. Już w XIX w. odkrycia w Naddnieprzu szeroko komentowanych grobów ciałopalnych zawierających bogaty inwentarz wskazujący na związki z elitą wojowników (np. Czarna Mogiła, czy Gulbiszcze), a z drugiej znaleziska grobów szkieletowych w konstrukcjach „zrębowych” z Kijowa, Szestowicy i Czernichowa wzbudziły zainteresowanie dwoistością obrządku pogrzebowego (Karger 1958, 227). V.B. Antonovič (1897) omawiając obrządek pogrzebowy w okolicach wczesnośredniowiecznego Kijowa zasugerował, aby pochówki ludzi wyposażonych w broń i wraz z końmi złożone w głębokich jamach przypisać słowiańskim Polanom. Z kolei Dimitrij Âkolevič Samokvasov (1908a, 16-17) sądził, że odkryte przez niego groby w drewnianych komorach są pochówkami Severjan. Podobnie myśleli Petr Ivanovič Smolicev (1931, 56) i Âdviga Vaclavovna Stankevič (1949, 56), którzy skupili się na tradycyjnym pojmowaniu terytorialności i w rozważaniach nie wzięli pod uwagę, że analogiczne pochówki znane są z okolic Kijowa. Pierwszym, który zwrócił uwagę na występowanie zabytków o cechach obcych był szwedzki archeolog T.J. Arne (1931). Zauważył On liczne zabytki kultury skandynawskiej w grobach z ukraińskiej Szestowicy i ich podobieństwo m.in. do znalezisk z Birki, stąd uznał je za mogiły Skandynawów. Zdecydowanie odmienne, nacechowane nacjonalizmem charakterystycznym dla pierwszych lat po II wojnie światowej, stanowisko zajął B.A. Rybakov (1949, 52-53). Uznał On, iż kurhany ciałopalne z Czernichowa, bliskie gniezdowskim i przyladożskim, są mogiłami słowiańskich, a konkretnie ruskich możnych, natomiast groby komorowe „znane tylko w południowej części Rusi [m.in. Czernichów – A.J.], to groby zeslawizowanych »szelbirov« i »olberov«⁴⁶ żyjących na czernichowskich stepach, potomków dawnych koczowniczych plemion”, którzy osiedli tu w IX-X w. i wtopili się w miejscową kulturę zachowując odmienny obrządek pogrzebowy.

⁴⁶ Nazwy te pojawiają się w „Słowie o pułku Igora” (por. Słowo 2008, 19, 65) i należeć mają do plemion koczowniczych pochodzenia tureckiego.

O jakimkolwiek „wareskim pochodzeniu ich posiadaczy nie może być mowy”. Badacz ten wprowadził nawet do nauki termin „plemię grobów zrębowych”. Z kolei D.I. Blifel'd (1954), analizując materiały z pobliskiej Szestowicy, doszedł do wniosku, że są to groby słowiańskiej drużyny. Późniejsze prace wykopaliskowe, zwłaszcza w Gniezdowie, przyniosły szereg odkryć rzucających nowe światło na pochodzenie pochowanych w grobach komorowych. Skończył się też okres pisania o szeregu zagadnień pod dyktando zamówienia politycznego. Tak jak niegdyś dominował pogląd o rodzimym charakterze grobów komorowych, tak obecnie przeważa stanowisko zgoła odmienne⁴⁷. Dziś znaczna część kurhanów ciałopalnych oraz praktycznie wszystkie groby komorowe odkryte na obszarze Rosji i Ukrainy uznawane są za pochówki Skandynawów (por. Avdusin 1974; 1976; 1993; Avdusin, Puškina 1988; 1989; Mihajlov K.A. 2001, 169-171, tu przegląd dyskusji). Szczególnie wyrazistym przykładem jest Gniezdowo. Znalezione w tutejszych kurhanach przedmioty o cechach skandynawskich oraz odkrycie w okolicy nekropolii osiedli świadczących o stałym zamieszkiwaniu osadników z Północy w tym regionie, w sposób bardzo przekonujący uprawdopodobniają hipotezę, iż przynajmniej część z tutejszych grobów jest miejscem ich ostatniego spoczynku. Kwestionowanie znaczącej roli Skandynawów w powstaniu państwa ruskiego nie wydaje się już dziś zasadne (por. Duczko 2006, tu przegląd dyskusji), stąd też groby komorowe z tego terenu uznawane są za miejsca pochówków Skandynawów. Wbrew pozorom koronnym argumentem nie jest tu moim zdaniem obecność komory w konstrukcji grobu, ale inne cechy pochówku, jak sposób ułożenia zmarłych, pochówki koni, a także liczne przedmioty pochodzące z kręgu kultury skandynawskiej. Poparciem dla takich sądów, jest też wymowa źródeł arabskich, wyraźnie rozróżniających Słowian od Rusów/Skandynawów. Choć jeżeli trzymać się literalnie przeka-

⁴⁷ Część badaczy wskazywała także na ewentualne wpływy ludów stepowych (por. Mihajlov K.A. 2001, 170). Opis zwyczajów pogrzebowych Turków autorstwa ibn Fadlāna jest w wielu elementach bardzo zbliżony do pogrzebu Rusa (por. rozdział 2).

zu ibn Fadlāna należy podkreślić, że dotyczy on obrzędów pogrzebowych Rusa o wysokim statusie społecznym, a zatem nie każdego szeregowego członka społeczności. Ponadto opis ten znajduje jedynie częściowe odzwierciedlenie w świadectwach archeologicznych. Pamiętać należy także, że Gniezdowo nie jest jedynym miejscem, gdzie występują groby komorowe, a skandynawskie pochodzenie zmarłych ustalono jedynie dla tu pochowanych i nie można przenosić tych ustaleń na złożonych w innych grobach komorowych, na innych cmentarzyskach, zwłaszcza, że inwentarze grobowe z nich pochodzące wykazują ogromne zróżnicowanie. Przykładowo, groby w Szestowicy zawierają elementy bizantyjskie, słowiańskie i skandynawskie, ale i koczownicze (Komar 2012, 353). Według V.A. Kol'cova (1971) są one jednak typowymi grobami Skandynawów. Argumentem na rzecz takiej hipotezy jest dla niego fakt, iż pojawiły się one w początkach X w., kiedy to ani u Słowian ani u lokalnych plemion nie stosowano choćby zbliżonej formy obrządku pogrzebowego, jest więc ona obca. Odkryte mogiły muszą być zatem pochówkami nosicieli idei takiej formy grobu – czyli w jego mniemaniu Skandynawów właśnie.

Charakter inwentarza w grobach z, bliższego Szestowicy, Czernichowa jest z kolei uważany za miejscowy, słowiański (Šekun 2000, 33). W Kvetun'u natomiast według Vasilija Andrejeviča Padina i Vladimira Vladimiroviča Bogomol'nikova – radymicki, według Olega Vasil'eviča Suhobokova – severjanski, według O.P. Moci – ruski, a według Evgenija Aleksandroviča Šinakova – do końca X w. severjanski, ale mamy też elementy innych kultur słowiańskich, a nawet ludów koczowniczych i finno-ugrskich (por. Polâkov, Šinakov 2012, 160). Anatolij Nikolaevič Kirpičnikov, Igor' Vasil'evič Dubov oraz Gleb Sergeevič Lebedev (1986, 231) próbowali niejako pogodzić zwaśnione strony i wprowadzili rozróżnienie: groby komorowe w konstrukcji słupowej – skandynawskie, groby o konstrukcji zrębowej – słowiańskie, a konkretnie polańskie. Hipoteza ta spotkała się z krytyką pióra O.P. Moci (1988, 67) i Ů.E. Źarnova (1990, 153).

Argumentem przeciw takim podziałom było w ich mniemaniu występowanie w ruskim budownictwie zarówno techniki zrębowej, jak i słupowej. Ponadto w Rosji i na Ukrainie przedmioty obcego pochodzenia, w tym skandynawskie, występują nie tylko w grobach komorowych, ale też w „zwykłych ziemnych jamach”. Ba, znane są nawet pochówki nie mające konstrukcji drewnianej, których inwentarz jest znacznie bogatszy niż ten w komorach. A zatem ewentualnych Skandynawów chowano zarówno w grobach zwykłych, bez konstrukcji drewnianej, jak i w komorowych, to nie obecność komory stanowi zatem, jak chce tego część badaczy, świadectwo obcego etnicznie pochodzenia zmarłego.

Omawiane zagadnienie odmiennie wygląda na terenie północnych Niemiec i Polski, gdzie prócz broni (miecze z Ciepłego i Kałdusa, topór z Pnia, ostrogi z Ciepłego) i kilku innych wyrobów (np. talerz klonowy z Kałdusa) będących importami zachodnioeuropejskiego bądź bałtyjskiego rzemiosła oraz tkanin jedwabnych (Pień) z Azji, większość przedmiotów, a zwłaszcza ozdoby i części stroju mają charakter czysto słowiański. Groby komorowe nie są typową formą pochówku w zachodniosłowiańskiej obrzędowości pogrzebowej i do niedawna w świadomości polskich badaczy problematyka ta nie istniała. Nie były bowiem znane obiekty grobowe o takiej konstrukcji, a nawet, jeżeli przez przypadek zostały one odkryte to ich interpretacja była odmienna. W latach 90. XX wieku odkrycia, najpierw w Sowinkach (Krzyszowski 1995; 1997) i nieco później w Kałdusie (Chudziak 2001; 2002; 2003; 2004; 2012) zmieniły tę sytuację diametralnie. Odsłonięte tam pochówki zinterpretowano jako komorowe, wskazując przy tym na ich podobieństwo to grobów ze szwedzkiej Birki oraz możliwość, że pochowano w nich przedstawicieli obcego etnosu. Znaleziska te podgrzały tym samym atmosferę, i tak już znacznie ocieploną przez Michała Karę (1991; 1992; 1993; 1998; 2001), który wskazał na możliwość identyfikacji fizycznej obecności Skandynawów w dorzeczu Odry i Wisły w oparciu o źródła archeologiczne. Sam przed

laty uległem tej prostej, romantycznej wizji (por. Janowski 2003; Janowski, Kurasieński 2003). W tym miejscu postawić należy pytanie, czy groby komorowe odkryte poza Skandynawią i Rusią, gdzie należy spodziewać się grobów przybyszów z północy, także należy interpretować w podobny sposób? Podobieństwo formy pochówków odkrytych na terenie Polski i północnych Niemiec do konstrukcji skandynawskich i ruskich skłania badaczy do takich wniosków. Jak zводnicze mogą być te analogie doskonale ilustruje grób 135 ze stanowiska „An Hain” na wyspie Uznam. Jego odkrywcą, wyraźnie sugerując się konstrukcją, datował go na 2. połowę X w. i określił jako skandynawski (Fries 2001). Po zakonserwowaniu zabytków i ich ponownej analizie okazało się jednak, że są wśród monety i inne przedmioty, które pochodzą dopiero z końca XI lub 1. tercji XII w., są zatem o blisko 100-150 lat młodsze niż wcześniej zakładano, a tym samym grób nie ma na pewno związku z ekspansją skandynawską X w. (por. Biermann 2006, 299-300; 2008, 88-91).

Powyższy przykład jaskrawo ilustruje ograniczenia w identyfikacji chronologicznej i etnicznej zmarłych pochowanych w grobach komorowych, jedynie na podstawie surowca, konstrukcji i rozmiaru grobu, zwłaszcza jeżeli weźmiemy pod uwagę wymienione wyżej różnice pomiędzy grobami z północnej i wschodniej oraz środkowej Europy. Moim zdaniem, tej szczególnej formy grobu nie można postrzegać tak jednostronnie jak to się niekiedy czyni. Interesujących danych do przemysłów dostarczają zwłaszcza wyniki coraz liczniejszych analiz specjalistycznych. Badania izotopowe kilkunastu szkieletów z cmentarzyska w Birce, wykazały, że populacja ta była heterogeniczna i poszczególni jej członkowie mogli wywodzić się z różnych regionów geograficznych (Linderholm, Hedenstierna-Jonson, Svensk, Lidén 2008). Jeszcze bardziej jaskrawo sugerują to wyniki badań DNA osób pochowanych w grobach łódziowych w Tuna i Osebergu. Wykazały one bowiem, iż zmarli pochowani w tych tak typowych dla Skandynawii konstrukcjach, nie byli najpewniej Skandynawami (Holck 2006, 205, 208; Price

2002, 237; 2008, 265)⁴⁸, podobnie zresztą jak wielu członków drużyny Haralda Sinozębego pochowanych w duńskim Trelleborgu (por. Price, Frei, Dobat, Lynnerup, Bennike 2011). Dalszych argumentów dostarczają także archeolodzy. Ponowna analiza części inwentarzy grobowych z Birki wykazała, że około 120 przedmiotów z grobów (w tym także komorowych) datowanych na X w. wykazuje analogie ruskie lub chazarskie. Niewykluczone, że jest to wynikiem nie tylko bliskich kontaktów handlowych czy militarnych, ale być może są one także dowodem na nieskandynawskie (w tym wypadku ruskie lub chazarskie) pochodzenie części zmarłych pochowanych na nekropolach tego emporium (por. Hedenstierna-Jonson, Holmquist Olausson 2006; Werbart 2006, 94-95). Pamiętać należy, iż Birka choć niewątpliwie skandynawska w sensie geograficznym, była też przede wszystkim osiedlem jak na owe czasy unikalnym, wieloetnicznym i wielokulturowym, gdzie następowało mieszanie się różnych wzorców i idei. Ośrodki rzemieślniczo-handlowe, takie jak Birka, Haithabu czy Stara Ładoga przyciągały przedstawicieli różnych narodowości. Były tym samym swego rodzaju konglomeratem wielu etnosów, a jak twierdzą sami skandynawie, idea grobu komorowego została na ich terytorium „zaimportowana” z północno-zachodniej Europy (Fryzji, Dolnej Saksonii i Westfalii), a „bogate groby komorowe z centrów handlowych w Hedeby i Birce wskazują na międzynarodowe powiązania i przypuszczalnie reprezentują rodziny wpływowych *obcych* i miejscowych kupców” (Gräslund, Müller-Wille 1992, 187; Price 2008). Poza Birką istnieje cały szereg stanowisk skandynawskich, jej współczesnych, i diametralnie od niej odmiennych. Studia Fredrika Svanberga (2003a; 2003b) doskonale ukazu-

⁴⁸ Przypomnijmy, że w miejscowości Oseberg z niezwykle bogato wyposażonym pochówku łódziowym datowanym dendrochronologicznie na 843 r. znaleziono szkielety dwóch kobiet w wieku 50-55 oraz 60-70. Według naukowych spekulacji jedną z pochowanych ma być Åsa, matka Halfdana Czarnego i babka Haralda Pięknowiąsego pierwszego króla Norwegii. Wyniki analiz izotopowych wykazały, że ich dieta była podobna i składała się w większości ze zwierząt lądowych, co może świadczyć o ich wysokim statusie społecznym. Dużo ciekawsze były wyniki badań DNA, które ujawniły, że młodsza z nich pochodziła przypuszczalnie z Bliskiego Wschodu (Holck 2006, tu starsza literatura).

ją niejednorodność kultury skandynawskiej, zwłaszcza w interesującym nas w niniejszym tekście aspekcie, jakim jest obrządek pogrzebowy. W Skandynawii okresu wikingów obrządek pogrzebowy cechowało silne zróżnicowanie, tak w sposobie traktowania ciała zmarłego (groby ciałopalne i szkieletowe), jak i w zewnętrznej formie miejsc ostatniego spoczynku. Wśród grobów ciałopalnych wyróżnić można pochówki popielnicowe, bezpopielnicowe, ze stosem, zagłębione w ziemi i rozrzucone na powierzchni, wśród szkieletowych natomiast groby ziemne w trumnie lub bez oraz komorowe właśnie. Dodatkowo w obu przypadkach mogły być to groby płaskie, kurhanowe lub łodziowe. Jak próbowałem wykazać w innym miejscu (Janowski 2011a; 2011b), aby móc wnioskować o „skandynawskość” grobów komorowych poza Skandynawią należałoby najpierw udowodnić, iż ta forma pochówku jest bezsprzecznie skandynawska i powszechna na tamtym terenie. Tymczasem jest to tylko jedna z licznych form obrządku pogrzebowego stosowanych w Skandynawii okresu wikingów. Omawiana konstrukcja, poza nielicznymi miejscami jak szwedzka Birka, czy duńskie Haithabu i Thumby-Bienebek, występuje na tamtejszych nekropolach raczej jednostkowo i trudno tym samym uznać ją, jak to się niekiedy czyni, za charakterystyczną dla tego kręgu kulturowego. Moim zdaniem, obserwację tę podkreśla fakt, iż groby komorowe nie znalazły szerszego uznania w oczach skandynawskich kronikarzy i skaldów (por. rozdział 2), którzy informują głównie o paleniu zwłok, pochówkach w łodziach i pod kurhanami (por. Janowski 2011b, 394; Gardela 2013). Czytelny w źródłach skandynawskich brak wzmianek o chowaniu zmarłych w grobach komorowych znajduje swoje odzwierciedlenie także w zachodnio-europejskich źródłach archeologicznych. Na terenie Wysp Brytyjskich gdzie aktywność Skandynawów trwała przeszło 250 lat i potwierdzona jest licznymi źródłami pisany, w przypadku żadnego z odkrytych tu blisko 300 grobów (Szkocja – 130 grobów, Irlandia – 71-76 grobów; Wyspa Man – 24 groby; Anglia – 30 cmentarzysk z około 70 grobami),

które zinterpretowano jako skandynawskie nie stwierdzono śladów drewnianej komory, mimo iż podobne konstrukcje, choć nieliczne, występowały na tym terenie w okresie wcześniejszym (por. Hills 1977; Williams 2006, 41, 117, 135-144). Szczególną cechą stwierdzonego tu obrządku pogrzebowego, podobnie jak na terenie Skandynawii, jest różnorodność stosowanych sposobów grzebania zwłok. W Szkocji gdzie odkryto je najliczniej zdecydowanie dominują groby szkieletowe, mniej liczne są pochówki ciałopalne. Jeśli idzie o formę to spotykane są zarówno groby płaskie, jak i kurhanowe, a także łodziowe i w obstawach kamiennych (Graham-Campbell, Batey 2005, 113-154). W Anglii i Irlandii zaś są to głównie pochówki szkieletowe, sporadycznie ciałopalne, w Anglii kurhanowe i płaskie, w Irlandii zaś bez wyjątku płaskie (Harrison 2001; Hadley 2006, 237-246). Na Wyspie Man z kolei występują wyłącznie groby szkieletowe, zarówno kurhanowe, jak i płaskie, a także kenotafy (Wilson 2008, 25-56).

Jeszcze bardziej enigmatyczne i intrygujące są źródła z terenu dzisiejszej Francji, skąd znamy zaledwie dwa(!) groby, które uznać można na podstawie wyposażenia za skandynawskie. Pierwszym jest odkryty w 1865 r. i datowany na 2. połowę IX w. pochówek kobiety z Pitres nad rzeką Seine wyposażony m.in. w dwie zapinki żółtawate. Drugie znalezisko pochodzi z 1906 r. i jest to datowany na 1. połowę X w. bogato wyposażony łodziowy, podwójny pochówek ciałopalny z Wyspy Groix u zachodnich wybrzeży Bretanii (Müller-Wille 1978, 70-71; Price 1989; Museet 1992, 89; Nissen Jaubert 2001, 165-166). Być może listę tę poszerzyć należy jeszcze o odkrycie z 1964 r. z Reville na zachodnim wybrzeżu Normandii. Na frankońskim cmentarzysku odsłonięto tu trzy konstrukcje kamienne: dwie w kształcie łodzi i jedną w postaci czterech prostokątnych płyt otoczonych trzema kamiennymi kręgami. Słaby stan zachowania znaleziska i bardzo skąpy materiał ruchomy – zaledwie 1(!) fragment naczynia mający analogie w materiałach z cmentarzyska w Birce – nie pozwalają jednak na jego jednoznaczne zaklasyfikowanie (Guillon 1998, 6; Nissen Jaubert 2001).

Nikłość znalezisk pochówków skandynawskich jest zastanawiająca i trudno ją wytłumaczyć w sposób nie budzący wątpliwości. Część badaczy przypuszcza, że o ile w pierwszym pokoleniu osadników grzebano jeszcze zgodnie z przyjętymi w ojczyźnie zwyczajami, to później zaprzestano tych praktyk, wikingowie/piraci stali się bowiem farmerami (Eldjarn 1984). Wskazuje się także na rolę chrześcijaństwa i szybkie przejście napływowej ludności na nową religię o odmiennym obrządku pogrzebowym (Harrison 2001, 74). Jeszcze dalej w rozważaniach idą Anne Nissen Jaubert i Dawn M. Hadley. Pierwsza z nich sądzi, że integracja Skandynawów we Francji musiała być całkowita, a akulturacja znacznie szybsza niż w Anglii oraz, że lokalne populacje osiągnęły zbyt wysoki poziom życia przejmując tradycję rzymską i propozycja Skandynawów nie była dla nich atrakcyjna (Nissen Jaubert 2001, 167). Druga natomiast uważa, iż *„Studia nad wczesnośredniowiecznymi grupami migracyjnymi wskazują jednak, że nie ma prostej korelacji pomiędzy formą pochówku a miejscem pochodzenia, a emigranci w nowym regionie często adoptują nową formę rytuału pogrzebowego. Tak więc nie powinniśmy oczekiwać, że skandynawscy osadnicy na pewno wykorzystali niezmieniony rytuał pogrzebowy ze swojej ojczyzny”* (Hadley 2006, 254). Moim zdaniem pamiętać należy także, że obce etnicznie wpływy śledzimy głównie w oparciu o elementy kultury elitarnej, te bowiem potrafimy stosunkowo łatwo wyróżnić, rzadko natomiast jesteśmy w stanie zaklasyfikować jako obce przedmioty produkowane masowo. Nie wykluczone, zatem, że część pochówków skandynawskich nie została zidentyfikowana, nie zawierała bowiem przedmiotów uznawanych za wyznaczniki tej społeczności.

Śladów komory nie zarejestrowano także w żadnym z 308 pochówków zasiedlonej przez Skandynawów Islandii (Eldjarn 1984), gdzie wbrew wizji kreowanej przez sagi stwierdzono wyłączne stosowanie inhumacji, a wśród form grobów obiekty kurhanowe i płaskie.

Poczynione obserwacje nie powinny dziwić, jeżeli uwzględnimy, że groby komorowe nie były „wynalazkiem skandynawskim”, nie były też w Skandynawii dominującą formą pochów-

ku, a o tym często zapominamy. Wręcz przeciwnie, jeżeli nie liczyć wspomnianej już Birki (119 grobów komorowych według ustaleń A.-S. Gräslund), to okaże się, że w Szwecji odkryto ich zaledwie około 20, w Norwegii około 30, a jedynie w Danii liczba ta jest większa – 103 (por. Janowski 2011a; 2011b). Podczas gdy w Europie Wschodniej liczbę takich pochówków szacować można na co najmniej 172 (73 w Rosji i 99 na Ukrainie), a w Polsce i Niemczech na 41, przy czym niewykluczone, że doliczyć należy to niejako 49 grobów odkrytych w Bodzi (por. Buko 2015). Suche dane liczbowe choć obrazują pewne tendencje, nie mogą być jednak koronnym argumentem. Groby komorowe z dorzecza Wisły i Odry oraz północnych Niemiec upodabnia do skandynawskich jedynie obecność w jamie grobowej konstrukcji drewnianej w formie komory, a różnią od nich wszystkie pozostałe cechy, takie jak zewnętrzny kształt grobu (w Skandynawii na ogół kurhan), pozycja ciała zmarłego (w Skandynawii głównie siedząca) i wyposażenie (w Skandynawii bogate i, rzecz jasna, o cechach skandynawskich). Zdecydowanie więcej podobieństw do pochówków z Europy Północnej dostrzec można w grobach komorowych z Europy Wschodniej. Zarówno forma zewnętrzna grobu – kurhan, jak i pozycja zmarłego oraz wyposażenie są tu w wielu przypadkach zbliżone, a obserwacja ta jest prawdziwa, zwłaszcza dla pochówków datowanych na 2. połowę X i początek XI w. W okresie późniejszym i tu następują zmiany, pozycja zmarłego staje się horyzontalna, komory mniejsze i płytsze, zanika wyposażenie. Czy zatem podobieństwo tylko w jednym elemencie – konstrukcji drewnianej w formie komory – jest wystarczające by groby te uznać za miejsce spoczynku przedstawicieli obcego etnosu?

Wydaje się, iż ta forma pochówku stanowiła raczej przejaw szerszej idei, i nie można wykorzystać jej do identyfikacji etnicznej zmarłego. Według M. Rębkowskiego (2007, 159) *„zwyczaj ten uznać można za szczególnie charakterystyczny dla wszystkich barbarzyńskich społeczeństw znajdujących się na etapie budowy państwa i jednoczesnej recepcji chrześcijaństwa”*. Porównanie chronologii grobów komorowych z periodyzacją przemian politycznych i religijnych na obszarze ich

występowania wykazuje daleko idącą zbieżność czasową. Przykładem mogą być liczne groby komorowe z okresu merowińskiego, które rozpatrywać należy jako miejsca pochówku lokalnych możnych może nawet pierwszych dynastów (por. Müller-Wille 1983). Podobną konstrukcję, nie nazywaną jednak grobem komorowym odkryto w datowanym na koniec IX w. grobie z Pragi (nazywanym grobem Świętopełka) (Tomková 2005, 336, Abb. 2).

Groby komorowe pojawiły się w północnej, a potem wschodniej i środkowej Europie w bardzo ważnym, przełomowym wręcz dla jej historii okresie. Stulecia IX i X w Szwecji i Danii, koniec IX-X w. na Rusi oraz 2. połowa X-początek XI w. w dzisiejszej Polsce i północnych Niemczech to okresy, które odcisnęły trwałe piętno na późniejszych dziejach tych terytoriów. Coraz liczniejsze kontakty, tej do niedawna barbarzyńskiej części Europy, z zachodnioeuropejskimi sąsiadami zaowocowały pojawieniem się nowych wzorców we wszystkich niemal dziedzinach życia, poczynając od codziennych zajęć gospodarskich, a na kulturze umysłowej kończąc. Zmiany dotyczyły także postrzegania siebie jako wspólnoty, która wymaga ochrony, co wiązało się z pojawieniem się ludzi zajmujących się taką profesją. Zaczęły powstawać osiedla zakładane według przemyślanego planu i o wyspecjalizowanej działalności, a także ufortyfikowane osady, w których można się było schronić (por. Leciejewicz 2007, 271-350). Tworzące się w tym okresie struktury osadnicze i administracyjne stawały się coraz trwalsze i ludności tych obszarów udawało się przeciwstawić ewentualnym wrogom, co prowadziło do jeszcze większego ich skonsolidowania. Kwestią czasu było kiedy ze struktur tych wyrośnie osoba, której uda się przejąć władzę nad całym terytorium. Dodatkowym czynnikiem, którego nie można lekceważyć, przyspieszającym jednoczenie mniejszych terytoriów w większe całości była nowa religia – chrześcijaństwo. Mieszkańcy dzisiejszej Szwecji zetknęli się z misjonarzami już w początkach IX w., a poczynając od misji Ansgara kontakty te praktycznie nie ustawały, i pod koniec X w. przynajmniej władca i jego

otoczenie byli chrześcijanami. W tym samym okresie duński król Harald Sinozęby (965 r.), a chwilę później polski książę Mieszko I ze swoim dworem (966 r.), i wielki książę kijowski Włodzimierz (988/989 r.) także przyjęli chrzest. Jedynie obszar Pomorza Zachodniego pozostawał pogański i bronił się przed naporem nowej religii, i dopiero misje Ottona z Bambergu w latach 1124-1128 przyniosły trwały skutek. Zbieżność pomiędzy tymi wydarzeniami, a pojawieniem się grobów komorowych nie może być przypadkowa. Krystalizujące się struktury niewątpliwie wymagały nowych ludzi, oddanych władcy i gotowych służyć i spieszyć mu z pomocą. Część cmentarzysk, na których odkryto groby komorowe występuje w bezpośrednim sąsiedztwie grodów, których znaczenie dla wczesnośredniowiecznej sieci osadniczej i struktur administracyjnych podkreślają źródła pisane (np. Kijów, Czernichów czy Psków) czy wyniki prac wykopaliskowych (np. Dziekanowice-Ostrów Lednicki; Kałdus-Chełmno) lub ośrodków rzemieślniczo-handlowym położonych na głównych szlakach komunikacyjnych (np. Gniezdowo). Zachodniopomorskie Cedynia, Uznam, czy Usadel także były ośrodkami o znaczeniu ponadlokalnym i słuszny jest jak sądzę, wyrażany w literaturze pogląd (Biermann 2008; 2012) by pochówki komorowe tu odkryte uznać za świadectwo przemian społeczno-politycznych i wiązać z przedstawicielami miejscowych elit kształtujących obraz późniejszego księstwa zachodniopomorskiego. Podobny mechanizm działał prawdopodobnie w przypadku datowanych na XI-XII w. grobów komorowych z ziemi nowogrodzkiej, które łączyć można z okresem tworzeniem zrębów Republiki Nowogrodzkiej (1136 r.) i różnicowaniem lokalnej społeczności.

Wiele wskazuje zatem, że to nie pochodzenie etniczne zmarłych było czynnikiem decydującym o sposobie ich grzebania, kształcie grobu i wyposażeniu, ale ich status. Na niektórych terytoriach i w niektórych społecznościach Skandynawowie istotnie mogli stanowić dominujący element i byli chowani w grobach komorowych, ale nie dlatego, że byli Skandynawami, ale dlatego, że tworzyli miejscową elitę.

Między pogaństwem a chrześcijaństwem

Problem jak odróżnić grób poganina od człowieka ochrzczonego zajmuje badaczy od dawna. Przeświadczenie, iż stosunek dawnych społeczności do śmierci odzwierciedla ich wyobrażenia religijne i stanowi ważny składnik wierzeń religijnych zaważyło na uznaniu znalezisk sepulkralnych za bardzo istotne źródła w badaniach nad systemami religijnymi. Chrześcijaństwo wprowadziło nową koncepcję śmierci oraz zmartwychwstania ciała i duszy a także życia wiecznego. Musiało to siłą rzeczy doprowadzić do zmian w postrzeganiu zmarłych i ich roli w społeczności. Zagadnienie to dla obszaru Słowiańszczyzny jest jednak kwestią bardzo złożoną inne były bowiem wymogi Kościoła łacińskiego, a inne Kościoła wschodniego, inaczej też przebiegała chrystianizacja Słowiańszczyzny Zachodniej i Wschodniej. Podkreślić należy, iż jeżeli idzie o chrześcijaństwo łacińskie to dokumenty soborowe nie dają jednoznacznych wskazówek odnośnie traktowania ciała zmarłego, pewne informacje znaleźć można natomiast w kapitułach i dekretych władców (por. Zoll-Adamikowa 1967, przypis 6; Rębkowski 2007, 89-97; 2014, 191-192; Wiszewski 2015). Książę czeski Brzetysław I w dekretych z 1039 r. piętnował chowanie zmarłych na polach i w lasach, nakładając na „*zuchwalców w tej rzeczy*” karę materialną – wołu dla archidiakona i 300

monet do skarbu księcia oraz obowiązek ponownego pochówku ciała w ziemi poświęconej (por. Vaněček 1952, 134; Kronika Kosmasa 2006, 193). Zakazy te nie były skuteczne, skoro jego wnuk Brzetysław II na początku swoich rządów (1092 r.) „*zapalony wielką gorliwością wiary chrześcijańskiej*” zmuszony był wypłenić pogrzeby, które odbywały się w lasach i na polach (Kronika Kosmasa 2006, 278). W tym samym mniej więcej czasie (1092 r.) na synodzie w Szabolcs, król węgierski Władysław I Święty usankcjonował kary za pochówek poza terenem cmentarza, odmówił też chrześcijańskiego pogrzebu osobom ekskomunikowanym. W kilka lat później (1100 r.) pierwsze z postanowień powtórzył jego bratanek Koloman w punkcie 73 swoich dekretów (por. Berend, Laszlovszky, Szakács 2007, 334). Analogiczny zakaz odnaleźć można także w katechezie Ottona z Bambergu dla nawracanych Pomorza (1. połowa XII w.). Misjonarz zakazał też kładzenia na grobach kijów, na których miałyby siadywać duchy zmarłych (Wikarjak 1979, 112).

Jak widać z powyższego władcy środkowoeuropejscy zakazywali jedynie chowania zmarłych poza cmentarzami chrześcijańskimi lub terenem poświęconym na polach i lasach z dala od siedzib ludzkich. Całkowicie brak wzmianek o zakazie palenia ciał zmar-

łych czy sypaniu kurhanów. Te odnajdujemy natomiast w prawach zachodnioeuropejskich. W wydany w 785 r. przez Karola Wielkiego zbiorze praw *Capitulatio de partibus Saxoniae* nazywanym też „Kapitularem padernborskim” znalazła się informacja o uznaniu za pogański zwyczaju palenia zwłok i karze śmierci wymierzanej za ten proceder. Odstępstwem od nowej wiary miało być także grzebanie zmarłych w kurhanach (Effros 1997, 269). Podobnie w dokumencie spisany za panowania króla niemieckiego Konrada I w 918 r.(?) i wystawionym z myślą o Słowianach i innych ludach, które „*żyją według starych praw*”, wspomniano o nakazie odbycia pokuty za dokonanie pochówku nie na cmentarzu, ale w kurhanie na sposób pogański (Kahl 2008, 60). Interesujące informacje przynoszą także źródła późniejsze (XIII w.), a zwłaszcza kompendium liturgiki autorstwa Wilhelma Duranda z Mende. Podkreślono w nim potrzebę dokonania pochówku chrześcijanina w ziemi poświęconej, ale w sytuacji wyjątkowej (np. w trakcie wyprawy) dopuszczano także dokonanie tego gdzie indziej, pod warunkiem, że miejsce to oznaczone zostanie krzyżem. Zdaniem Duranda zmarli powinni być składani do grobu w całości, z głową skierowaną na zachód i stopami na wschód. Dopuszcza on chowanie razem w jednym grobie zmarłych męża i żonę, albo zmarłego wraz z jego rodzicami (Rębkowski 2014, tu starsza literatura).

W przypadku Kościoła wschodniego, charakteryzującego się autokefaliczną strukturą próżno szukać tego typu nakazów i zakazów. Jak słusznie zauważył Marcin Wołoszyn (2011, 20) fakt ten utrudniał wprowadzenie i egzekwowanie reguł oraz unifikację i wymuszenie jednorodnych norm postępowania.

Dyskusja prowadzona wśród archeologów dotyczy głównie kwestii, które z przejawów i konsekwencji wprowadzenia nowej religii zaobserwować można w źródłach archeologicznych (por. Schülke 1999), przy założeniu, że zmiana w rytuale pogrzebowym nie wynikała z wewnętrznych przeobrażeń sfery wierzeniowej, ale była wynikiem zewnętrznych bodźców ideologicznych. Wśród badaczy istnieje zasadniczo zgodność, że głównym prze-

jawem zmiany ideologicznej jest odejście od kremacji zwłok i zastąpienie jej inhumacją. Rytuał ten w strefie nadbałtyckiej traktowany jest jako *par excellance* chrześcijański i obcy wcześniejszym schematom pojęciowym. Tak sądzą nie tylko badacze Słowiańszczyzny, ale także Skandynawii. Kolejne kryteria będące podstawą do wnioskowania o religii wyznawanej przez zmarłego, ale o czym często zapominamy, może głównie przez żałobników są już traktowane dość dowolnie i brak jednomyślności w ich ustalaniu. Badacze polscy wśród innych wyznaczników wymieniają ułożenie ciała na osi wschód-zachód z głową skierowaną na zachód oraz brak darów grobowych (por. m.in. Zoll-Adamikowa 1988; Nilsson 2000; Sanmark 2004, 265-266; Rębkowski 2006; 2007, 91; w tych pracach starsza literatura). Nieco bardziej rozbudowany zestaw kryteriów stosują archeolodzy fińscy, według których wyznacznikami chrystianizacji są: 1 – przejście z ciałopalenia na inhumację; 2 – orientacja grobów na osi E-W; 3 – obecność trumien; 4 – brak wyposażenia; 5 – obecność symboli religijnych – krzyżyków; 6 – pozycja rąk⁴⁹. Kryteria te są jednak krytykowane przez badaczy skandynawskich, którzy wychodzą z założenia, że w niektórych kwestiach poświęconych pochówkom Kościół był elastyczny (por. Wessman 2010, 78-82). I tak, według A.-S. Gräslund (2011a, 118-119) wskazać można sześć podstawowych kryteriów, które mogą wyróżniać groby chrześcijańskie od pogańskich: 1. metoda pochówku, 2. orientacja grobu, 3. zewnętrzny kształt grobu, 4. umiejscowienie grobu, 5. wyposażenie grobowe, 6. ceremonia pogrzebowy. Żaden z autorów zajmujących się omawianą problematyką nie precyzuje jednak czy aby uznać grób za chrześcijański spełnione muszą być wszystkie kryteria naraz czy też nie, a jeżeli nie wszystkie, to które są najistotniejsze. Zdecydowana większość ze wskazanych wyżej cech obrządku pogrzebowego jest możliwa do obserwacji

⁴⁹ Nieco odmienne kryteria wymienia Derek Fewster (2000, 96-98), choć zgadza się iż są nimi inhumacja, orientacja wschód-zachód, brak wyposażenia i obecność symboli jak krzyżyki, czy zawieszki krzyżowe. Zauważa natomiast, że w materiale archeologicznym nie znajdują potwierdzenia dzwonnice, wskazywane przez niektórych badaczy jako wyznacznik cmentarza chrześcijańskiego.

archeologicznej i w niniejszym rozdziale spróbuję przeanalizować groby komorowe z obszaru Europy Środkowej i Wschodniej pod kątem ewentualnych różnic w tych aspektach.

5.1. METODA POCHÓWKU – SPOSÓB POSTĘPOWANIA Z CIAŁEM ZMARŁEGO

Obrządek pogrzebowy w Europie Środkowej i Wschodniej okresu X-XI w. był bardzo mocno zróżnicowany. Aż do schyłku X w. na całym tym terytorium dominowało palenie zmarłych, choć znane są też pojedyncze groby szkieletowe, których pojawienie się w tym okresie interpretowane jest najczęściej jako przykład indywidualnej konwersji, niekiedy w połączeniu z obcym etnicznie pochodzeniem zmarłego. Sytuacja uległa zmianie w końcu stulecia, kiedy to najpierw polski książę Mieszko I ze swoim dworem (966 r.), a następnie wielki książę kijowski Włodzimierz (988/989 r.) przyjęli chrzest. Konwersja władców nie oznaczała bynajmniej, że w jednej chwili cała ludność podległego im terytorium zmieniła przyzwyczajenia i zaczęła chować swoich zmarłych w jedynym słusznym, narzuconym nową wiarą obrządku pogrzebowym. Późniejsze reakcje pogańskie jedynie podkreślają, że proces chrystianizacji był długotrwały i przebiegał z oporami nie tylko zresztą u Słowian (por. Sikorski 2014). Jak słusznie też zauważył Marian Rębkowski (2007, 12) chrystianizacja to proces praktycznie niekończący się, który trzeba powtarzać z każdym następnym pokoleniem. Według Anne-Sofie Gräslund (2001, 45-63) chrystianizację rozpatrywać należy w dwóch płaszczyznach, jako proces polityczny – chrystianizacja elit, i jako proces religijny – chrystianizacja na poziomie poszczególnych członków społeczności. Zakres logiczny tych dwóch terminów odpowiada wprowadzonym na gruncie polskim przez Helenę Zoll-Adamikową (1988, 185) pojęciom: chrystianizacja pozorna oraz chrystianizacja trwała. Zwraca Ona przy tym uwagę, że w początkowym okresie niejako równolegle funkcjonowały dwa typy cmentarzysk: przykościelne i nieprzykościelne, na których za-

obserwować można różnice w przestrzeganiu i realizacji nakazów Kościoła. Na pierwszych już od początku zmarłych chowano według wymogów nowej religii, na drugich występują elementy rytuałów pogrzebowych niezgodnych z eschatologią chrześcijańską. Powstanie pierwszych było wynikiem akcji inicjowanej i wspomaganej przez aparat państwowy, natomiast cmentarzyska nieprzykościelne to efekt działalności misyjnej, która nie stosowała przymusu i była bardziej tolerancyjna względem praktyk odbiegających od formalnych nakazów (por. Zoll-Adamikowa 1967, 43-46; 1995, 175-176; 2000).

Pomimo oporów i niechęci społeczeństwa względem nowej wiary można oczekiwać, że wraz z rozwojem sieci instytucji kościelnych proces chrystianizacji postępował, docierając do coraz bardziej odległych od centrów regionów, a wraz z nim następowały także zmiany w obrządku pogrzebowym i dla okresu XI i XII w. już można przeciwstawić sobie dwie formy pochówku: groby ciałopalne – pogańskie i groby szkieletowe – chrześcijańskie.

Czy takie wyróżnienie przeprowadzić można także dla grobów z X i początku XI w. i czy groby komorowe z tego okresu, wszak bez wyjątku szkieletowe są grobami chrześcijan? Odpowiedź na tak sformułowane pytanie nie jest jednoznaczna, zwłaszcza, jeżeli weźmiemy pod uwagę, że *gros* grobów komorowych z terytorium dzisiejszej Rosji i Ukrainy pochodzi już ze schyłku IX i 1. połowy X w., a zatem z okresu zdecydowanie poprzedzającego oficjalny chrzest Rusi. Wpływ chrześcijaństwa na zmiany w obrządku pogrzebowym wydaje się nie ulegać wątpliwości, ale wziąć pod uwagę należy także inne czynniki, a sama metoda pochówku nie daje do tego podstaw (por. niżej). Trzeba też jednak pamiętać, że składanie zmarłych niespalonych cechowało obrządek ludów koczowniczych niezależnie od wyznawanej przez nich religii. Awarzy, którzy pojawili się w Europie w końcu VI w. chowali swoich zmarłych niespalonych, w początkowym okresie wraz ze skremowanym szkieletem konia, a później ze szkieletem niespalonym. Oficjalne przyjęcie chrześcijaństwa nastąpiło pod koniec VIII w. i była to decyzja *stricte* politycz-

na, bo na obszarze ich władztwa już w latach 30. VII w. istniała enklawa chrześcijan, a sami Awarowie mieli też z nimi rozległe kontakty (Szymański 1979, 107-110). Obrządek szkieletowy charakteryzował także rytuały Węgrów, którzy chowali swoich zmarłych z głową ułożoną w kierunku zachodnim i na cmentarzyskach płaskich. Miało to miejsce na długo przed oficjalną chrystianizacją ich państwa, która nastąpiła w 974 r., co ciekawe w obrządku łacińskim pomimo wcześniejszych częstych kontaktów z Kościołem wschodnim za pośrednictwem Bizancjum i rozpowszechnieniu tej tradycji eschatologicznej. W czasie swojej wędrówki do Europy zetknęli się oni także wcześniej z chrześcijaństwem w wydaniu chazarским (Dąbrowska 1979, 203-206, 227). Chazarowie są zresztą ludem, którego wpływ na obrządek pogrzebowy Słowian wschodnich należy poważnie rozważyć. Koczownicy ci pojawili się na arenie dziejów w VI w. i na terenach położonych w bezpośrednim sąsiedztwie plemion słowiańskich (międzyrzecze Dniepru i Wołgi) stworzyli własne państwo, które kontrolowało część szlaku handlowego od „Waregów do Greków”. Kres istnienia Kaganatu w końcu X w. położyły działania kijowskiego kniazia Świętopelka, który w 965 r. zdobył szereg miast, w tym stolicę Itil. Religia Chazarów zwłaszcza w początkowym okresie charakteryzowała się dużą tolerancją, a elementy pogaństwa mieszały się z islamem i chrześcijaństwem. Przełom nastąpił w końcu VIII w. kiedy to chazarские elity przyjęły judaizm, co wywołało wrogość sąsiadów i zaważyło na późniejszych losach państwa (por. Nagrodzka-Majchrzyk 1975; Mocja 1996, 87-92). Obrządek pogrzebowy Chazarów przez cały okres był obrządkiem szkieletowym i jedynie sporadycznie stosowano ciałopalenie. W grobach umieszczano też niekiedy szkielety koni lub ich fragmenty (Pletněva 2003, 55-60). Osłabienie Chazarów wykorzystali Pieczyngowie. Kolejny ważny dla dziejów Europy wschodniej lud koczowniczy, który pojawił się na kartach historii w początkach X w., gdy zagroził Rusi kijowskiej. Ich stosunki z tym sąsiadem były na ogół wrogie, aż do 1036 r. i oblężenia Kijowa, z którego zwycięsko

wyszli wojownicy Jarosława Mądrego. Całkowicie rozbici Pieczyngowie zepchnięci zostali do drugorzędnej roli. Religia Pieczyngów jest trudna do zdefiniowania, widać też jej ewolucję od wierzeń pogańskich, przez mazdeizm, manicheizm aż po islam i chrześcijaństwo. Stosowany przez nich obrządek pogrzebowy w głównych założeniach nie różnił się zbyt od innych wymienionych wcześniej ludów koczowniczych. Obowiązywało składanie ciał niespalonych zwróconych głową na zachód (mężczyźni) lub wschód (kobiety). W grobach mężczyzn z lewej strony składano ciało konia lub jego fragmenty (Tryjarski 1975; Mocja 1996, 92-93; Pletněva 2003, 115-135, ryc. 44.1-4).

Przytoczone przykłady doskonale ilustrują fakt, że na obszarze Europy we wczesnym średniowieczu zamieszkiwały społeczności, które składały do grobów niespalone ciało zmarłego, a które nie były chrześcijanami. Na terenie Słowiańszczyzny pierwsze szkieletowe groby, które uznać można za chrześcijańskie pojawiły się w 2. połowie VIII w. w strefie oddziaływań państwa Karolingów i wskazują na wsparcie chrystianizacji przez władzę świecką. Na obszarach położonych dalej na wschód, stosowano obrządek szkieletowy, co wskazywałoby na oddziaływania misjonarzy, ale groby przykrywano kurhanami, które około połowy IX w. zaczęły zanikać zastępowane przez płaskie cmentarzyska rzędowe (Zoll-Adamikowa 2000, 104-105).

Patrząc na omawiane zagadnienie w szerszej historycznej perspektywie zauważyć można, że u ludów Barbaricum okres kształtowania się nowych struktur społecznych cechowało odwrócenie się od dawnych zwyczajów, co w przypadku obrządku pogrzebowego oznaczało właśnie stosowanie inhumacji (por. Leciejewicz 1997, 45-49).

5.2. ORIENTACJA CIAŁA ZMARŁEGO

Kolejnym z elementów uznawanych za typowy dla eschatologii chrześcijańskiej jest orientacja ciała wzdłuż osi wschód-zachód z głową zmarłego usytuowaną od strony zachodniej i twarzą zwróconą ku wschodowi, tj.

ku Jerozolimie i życiu wiecznemu (por. Rębowski 2006). Odwrotnie chowani mieli być duchowni, zwyczaj ten rozpowszechnił się jednak dopiero w XVI w. (Dąbrowska 1997, 8).

Jak wspominałem w rozdziale poprzednim nie posiadamy informacji o ułożeniu zmarłych względem kierunków świata w 56 grobach. W pozostałych przypadkach stwierdzono dominację orientacji zachodniej (53,5%), a przy uwzględnieniu w tej grupie także grobów, których oś odchyłona była na północ i południe dominacja ta jest bardzo wyraźna (77,7%). Zdecydowanie mniej jest pochówków o orientacji wschodniej (10,2%), choć nieznacznie wskaźnik ten wzrasta (13,4%) jeżeli, jak wyżej, zaliczymy tu także groby, których oś była odchyłona. Incydentalnie wystąpiły groby, w których zmarłego ułożono na osi północ-południe, głową w kierunku północnym (6,4%) lub południowym (2,5%). Gdyby chcieć trzymać się literalnie przyjętych założeń, większość grobów komorowych uznać należy za groby ludności schryścianizowanej, problem w tym, że, jak pokazują materiały ze stanowisk, na których groby komorowe odkryto licznie brak konsekwencji w przestrzeganiu orientacji. Wyjątek stanowi cmentarzysko w Dziekanowicach, na którym wszystkich zmarłych pochowano głowami w kierunku zachodnim, a co trzeba podkreślić nekropola ta znajduje się w sąsiedztwie ruin jednej z najstarszych świątyń chrześcijańskich w Polsce. Z kolei w Czernichowie w czterech grobach mamy orientację zachodnią, a w jednym wschodnią. W Kijowie brak czytelnych reguł i zmarłych chowano z głową skierowaną w różnych kierunkach świata. Liczne przykłady z cmentarzysk europejskich pokazują, że zwyczaj grzebania ciał na osi wschód-zachód nie jest specyficznie chrześcijański i nie może być wykorzystywany jako jedyne kryterium wnioskowania, choć można rozpatrzyć go jako argument dodatkowy. Orientacja ta była orientacją zalecaną, a nie obligatoryjną i znane są liczne odstępstwa od niej, nawet w pochówkach wewnątrz i wokół świątyń (Dąbrowska 1997, 8). Ponadto ułożenie ciała zmarłego na osi wschód-zachód wykorzystywano także w okresie przedchrześcijańskim

(por. Nilsson 2000, 76; Gräslund 2011a). Być może zatem ekspozycja taka podyktowana była innymi przyczynami: płcią czy wiekiem. Dla przykładu na nekropolii w Pniu kobiety i dzieci płci żeńskiej ułożono głowami na wschód, natomiast głowami na zachód: mężczyznę i chłopca. Z kolei w Ciepłym wszystkie groby o bardzo zbliżonym i bogatym w broń wyposażeniu usytuowano na osi północ-południe – trzech mężczyzn pochowano ułożonych głową w kierunku północnym, a jednego w kierunku południowym.

5.3. ZEWNĘTRZNY KSZTAŁT GROBU

Odpowiedź na pytanie o związek zewnętrznego kształtu grobu z wyznawaną religią dla większości wydaje się oczywista. Większość badaczy wskazywałaby bowiem grób przykryty nasypem, czyli kurhan, jako świadectwo praktyk pogańskich, natomiast grób płaski – jako chrześcijański. Moim zdaniem to rozróżnienie tylko pozornie jest słuszne. W przypadku tego kryterium zaobserwować można diametralną różnicę pomiędzy częścią zachodnią, a wschodnią omawianego terytorium. W części zachodniej (Niemcy, Polska) groby komorowe to wyłącznie groby płaskie, natomiast w części wschodniej praktycznie bez wyjątku mamy do czynienia z pochówkami podkurhanowymi, nawet jeżeli współcześnie kształt mogiły nie jest już czytelny. Czy zatem wszystkie groby w części zachodniej do pochówki chrześcijan, natomiast te w części wschodniej to groby pogan? Na pewno nie, jeżeli uwzględnimy inne przejawy kultu chrześcijańskiego, jak choćby symbole religijne, które zdecydowanie liczniej znaleziono właśnie w grobach zlokalizowanych na terenie dzisiejszej Rosji i Ukrainy. Być może zatem liczyć należy się z faktem, iż na terenie tym wraz z chrystianizacją zmienił się obrządek pogrzebowy z kremacji na inhumację, w początkowym okresie pozostano natomiast przy znanej i utrwalonej w miejscowej kulturze i krajobrazie formie zewnętrznej grobu. Jak zauważyła H. Zoll-Adamikowa (1995, 176) kurhan jako forma grobu przetrwał na obsza-

rze oddziaływania Kościoła wschodniego, aż do XIII w. Warto dodać, iż dopiero w tym samym mniej więcej czasie (XIII-XIV w.) kurhan został uznany za pogańską formę sepulkralną w prawie szwedzkim (Gräslund 2011a, 119). U Skandynawów nie widać też specjalnie chęci odcinania się od tej formy grobu i dawnych zwyczajów, skoro w jednym z norweskich dokumentów z początku XIV w. (1316 r.) znaleźć można informację, iż świadkowie w sprawach spadkowych obliczają genealogię od „kopca”, czyli czasów pogańskich (por. Skre 1997, 43). Starsze przykłady zachodnioeuropejskie także pokazują, że przez długi czas kurhan nie był traktowany jako symbol pogaństwa, a stan rzeczy zmienił dopiero kapitularz Karola Wielkiego (por. Effros 1997, 283).

5.4. UMIEJSCOWIENIE GROBU

To zagadnienie jest najtrudniejszym do przeanalizowania kryterium chrystianizacji, z tej racji, że nasza wiedza o otoczeniu cmentarzysk, ich pierwotnej topografii i rozmieszczeniu poszczególnych grobów względem siebie i względem ewentualnych świątyń jest znikoma i wybiórcza. Niekompletny stan ich rozpoznania także nie ułatwia zadania. Praktycznie żadne cmentarzysko z grobami komorowymi nie zostało przebadane w całości. Przegląd tego zagadnienia dokonany w rozdziale 3.3 pokazuje, że z dzisiejszego punktu widzenia praktycznie brak reguł w lokalizacji grobów komorowych. Jedynie badacze cmentarzyska (stan. 4) w Kałdusie, które zostało niemal kompletnie zbadane doszli do wniosku, że sześć z tutejszych grobów tworzyło grupę inicjalną, od której rozpoczęło się użytkowanie tego miejsca do celów sepulkralnych. Groby te zlokalizowane były około 300 m od grodziska, na terenie którego w 1. ćwierci XI w. podjęto nieudaną próbę wzniesienia murowanej bazyliki. Trudno jednak stwierdzić, czy w miejscu tym lub w najbliższej okolicy istniała jakaś starsza świątynia drewniana. Z kolei na nekropolii dziekanowickiej groby komorowe tworzyły wyraźną koncentrację w części północno-wschodniej cmentarzyska i są też jednymi z najstarszych. Możliwe za-

tem, że także w tym wypadku mówić można o grupie inicjalnej, a samo cmentarzysko powstało na brzegu jeziora, na wyspie którego zlokalizowano rezydencję monarszą i jedną z najstarszych świątyń we władztwie Piastów.

Można podejrzewać, że zanim w okolicy, w której żyli chrześcijanie wzniesiono kościół i konsekrowano cmentarz, zmarli chowani byli na już istniejących pogańskich nekropoliach. Miejsce ich pochówku mogło być wydzielone lub wskazane jakimś symbolem, np. krzyżem wbitym w ziemię. Tak sugerował wspomniany wyżej Wilhelm Durand z Mende (por. Rębkowski 2014). Grodziska i znaki tego typu na omawianych cmentarzyskach z grobami komorowymi nie przetrwały jednak do naszych czasów, chyba że za pozostałości takowych uznamy czworoboczne zarysy odkryte wokół grobów w Dziekanowicach (groby I/05, II/05, 20, 60, 61 i 62), Pniu (groby 15 i 40), Kałdusie (grób 125/01) czy Napolu (grób 13) interpretowane jako pozostałość rowów (Dziekanowice, Napolé), płotów (Kałdus) czy palisad (Pień). W Skandynawii panował zwyczaj, że nie budowano kościoła na cmentarzysku przedchrześcijańskim, nawet jeżeli pochowano na nim także chrześcijan, zdarzały się natomiast przypadki ich budowy w bezpośrednim sąsiedztwie (Nilsson 2000, 79). Na żadnym z cmentarzysk z grobami komorowymi nie odkryto jednak reliktów współczesnych im świątyni. Rozważania na temat umiejscowienia grobu i ewentualnych je związków z przestrzenią pozostawić należy zatem bez konkluzji.

5.5. WYPOSAŻENIE GROBOWE

Groby komorowe to w większości przypadków pochówki osób, przy których złożono wiele, różnorodnych i często bardzo wyszukanych i wysmakowanych przedmiotów: broń, ubiory, naczynia gliniane, metalowe i drewniane, a nawet skrzyneczki i torby oraz sakiewki zawierające liczne drobne przedmioty codziennego użytku. Zaledwie w 16 z nich nie odkryto żadnych przedmiotów, choć trudno jednoznacznie uznać ich brak za przejaw chrystianizacji zmarłego. Niewykluczone, że

w grobach tych znajdować mogły się jakieś przedmioty, ale wykonano je z nietrwałych materiałów. Wiedza o nich jest dla nas dziś niedostępna.

Chrześcijańska koncepcja życia po śmierci nie wymagała obecności w grobie przedmiotów materialnych, które zmarły miałyby wykorzystać w dalszej egzystencji. Być może, dlatego w świadomości większości badaczy funkcjonuje pogląd, że groby chrześcijan nie powinny zawierać wyposażenia pośmiertnego. Tymczasem realia archeologiczne pokazują sytuację wręcz odwrotną, tzn. wzrost liczby przedmiotów w grobach po dacie oficjalnej chrystianizacji danego obszaru, a zwyczaj ten utrzymywał się około 100-150 lat od momentu przyjęcia chrztu (Dąbrowska 1997, 11, 12). Z punktu widzenia archeologa istotnych odpowiedzi może udzielić sposób złożenia i lokalizacja przedmiotu w grobie. Założyć można, że nie wszystkie przedmioty, które trafiły do grobu stanowiły doczesną własność osoby pochowanej, tak jak i nie trafiały do niego wszystkie przedmioty, które posiadał. Pewna ich część mogła należeć do żałobników, którzy z pobudek osobistych lub nakazów obrzędowych chcieli bądź musieli obdarować zmarłego (por. Wawrzeniuk 2002, 77-78). Kwestią dyskusyjną pozostaje określenie, które ze znalezionych przedmiotów traktować należy jako rzeczy osobiste zmarłego, a które zostały przyniesione i dane przez krewnych lub innych członków społeczności. Część przedmiotów, w tym biżuteria czy elementy stroju, stanowiła zapewne rzeczy osobiste zmarłego, noszone i wykorzystywane na co dzień, stąd trudno nazwać je wyposażeniem czy darem grobowym. Zdecydowanie trudniejsza jest interpretacja obecności w grobie broni i narzędzi pracy, a zwłaszcza naczyń i resztek żywności. Pierwsze mogły przecież za życia służyć zmarłemu do wykonywania codziennych czynności, być symbolem statusu, sprawowanej funkcji czy urzędu. Były to jednak przedmioty dużych rozmiarów, których umieszczenie w grobie było niejako niezależne od zmarłego. Odrębny problem stanowią resztki żywności oraz naczynia, które jak można podejrzewać na podstawie nielicznych niestety

danych pierwotnie mogły zawierać pożywienie lub napoje. Wyniki analiz chemicznych serii próbek pobranych z wiader odkrytych na cmentarzysku w Sowinkach pozwoliły stwierdzić, że w naczyniu z grobu 148 znajdował się materiał pochodzenia zwierzęcego (mięso bez kości), z kolei wiadro w grobie nr 70 prawdopodobnie zawierało ziarna zbóż lub nasiona rośliny oleistej z dodatkiem wina lub piwa (Krzyszowski 2014, 139-147, 149; Kurasiński w druku). Problematyczna jest także interpretacja monet złożonych do grobu (ryc. 28.7; 32.2; 42.3; 66.8, 10; 90.4-5; 110.1-4; 111.8; 117.11; 133.3-6). Część z nich znajdowała się w przytroczonych do pasa sakiewkach i torebkach, część została użyta wtórnie i jako zawieszki stanowiła elementy kolii na szyjach pochowanych, była więc niejako integralnym elementem stroju codziennego (por. niżej). Część monet umieszczona była jednak w dłoni lub w ustach zmarłego i mogła się tam znaleźć wyłącznie w wyniku zabiegów dokonanych przez żałobników. Numizmaty złożone w ten sposób przy zmarłym określane są zwyczajowo jako „obol zmarłego” lub „obol Charona” w nawiązaniu do greckiego przewoźnika dusz. Zwyczaj ten ma swoją tradycję sięgającą czasów przedchrześcijańskich, ale liczne przykłady wyraźnie pokazują, że nie można uważać go wyłącznie za pogański. Jak chce część badaczy moneta umieszczona w grobie stała się z czasem substytutem wszystkich dóbr posiadanych przez zmarłego. Numizmaty trafiały do grobów zarówno w późnym średniowieczu, jak i czasach nowożytnych i nazywane były *tributum Petri*. Jak pokazuje przykład papieża Innocentego XI (zm. 1689 r.), któremu włożono do trumny 12 złotych i srebrnych monet symbolizujących 12 lat pontyfikatu, Kościół zaadaptował ten obyczaj do obrzędowości chrześcijańskiej (por. ostatnio Miechowicz 2012, tu starsza literatura).

Odrębny problem stanowią znaleziska przedmiotów uważanych za symbole religijne – młotków Thora i krzyżyków (ryc. 24.14; 52.1; 66.4; 72.2; 91.5; 95.1; 110.11; 129.34-35). W grobach komorowych elementów tych jest stosunkowo niewiele. Młotki Thora, jedne z najbardziej pogańskich symboli okresu wikingów,

wystąpiły jedynie w dwóch grobach na terenie Gniezdowa (groby C-241/II i 14/VII-1899). W pierwszym z nich (kobięcym) znalazł się on jako element kolii, a w drugim (podwójnym) jako pojedyncza zawieszka w „męskiej” części komory. W obu przypadkach groby interpretowane są jako pochówki Skandynawów. Jak zauważył J. Staecker (1999b, 97-98) młotki Thora pojawiły się liczniej w Danii dopiero wraz z początkami sukcesów misyjnych arcybiskupa Unni w 936 r. i późniejszym chrztem Haralda Sinozębego (965 r.), można zatem traktować je jako wyraz reakcji i manifestacji przeciw chrześcijaństwu. Podobne zależności dostrzec można także na terenie południowej i centralnej Szwecji, a także na Olandii. Co ciekawe w grobie 14/VII-1899 w części „kobiecej” komory znaleziono krzyżyk-zawieszkę. Był to jedyny grób podwójny, w którym zmarłego pochowano z krzyżykiem. Pozostałe 14 to groby pojedyncze (Dziekanowice, grób 62/08; Gniezdowo, groby C-198, C-301 i Dn-4; Kijów, groby 125(2 egz.), 117 (2 egz.), 110, 124 oraz 49/1999; Psków, groby 1(80) i 6; Szestowica, grób 78; Timerewo, grób 459 oraz Udraj, grób KN-5). Większość egzemplarzy reprezentuje proste formy, o mało wyszukanym kształcie, co skłania do taktowania ich raczej w kategorii symbolu niż ozdoby (por. rozdział 3.5). Osiem krzyżyków znaleziono przy szkieletach kobiecych, cztery przy mężczyznach, a jeden w grobie dziecka zapewne płci męskiej. Przewaga grobów kobiecych zawierających krzyżyki może być zastanawiająca, ale co ciekawe w szwedzkiej Birce z dziesięciu grobów, w których odkryto krzyżyki dziewięć należało do kobiet, a jeden był podwójny, ale krzyżyk znaleziono przy osobie płci żeńskiej (Gräslund 2003, 485). Podobną prawidłowość zauważyć można w innych regionach Skandynawii (Staecker 2003, 478) i na Rusi (Androśuk 2011, 78-89). A.-S. Gräslund (1997, 320, 324-327; 2001, 65-90; 2003; 2011b) sądzi, że chrześcijaństwo, w porównaniu do religii tradycyjnej, niosło wiele treści atrakcyjnych dla kobiet i we wczesnej fazie chrystianizacji częściej niż mężczyźni zmieniały one wiarę (por. także Wołoszyn 2003, zwłaszcza 87-88). Według J. Staeckera (1997, 439) kobiety, w grobach których znale-

ziono symbole religijne należały do „wyższej klasy społecznej”. Jego zdaniem znaleziska na ogół w grobach kobiecych nie oznaczają, że mężczyźni z tej samej grupy mieli awersję do nowej religii ale, że jedynie mniej chętnie eksponowali niektóre symbole. Niemniej jednak przykłady sukcesów misyjnych wśród kobiet znamy nie tylko z wczesnośredniowiecznej Skandynawii, ale i innych regionów i czasów późniejszych (por. Gräslund 2011a, 120-121, tu starsza literatura). Jeżeli interpretacja ta jest słuszna to niewykluczone, że obecność w grobie krzyżyka istotnie jest świadectwem przechodzenia elit społecznych na wiarę chrześcijańską (por. Androśuk 2011; Ivakin 2012b; Kovalev 2012).

Być może symbolami chrześcijańskimi świadczącymi o częstszym i przechodzeniu kobiet na wiarę chrześcijańską są także lunule (ryc. 66.9). Te zawieszki w kształcie półksiężyca w obiegowej opinii uznawane są za element pogański, tymczasem jak zwróciła ostatnio uwagę Natalia Khamayko (2012b) w okresie słowiańskim, poprzedzającym chrystianizację miały one kształt „trójrożny” – półksiężyc z występem w centrum. Lunule w wersji „dwurogiej”, wywodzą się natomiast z obszaru śródziemnomorskiego, a na teren Europy Wschodniej dotarły w IX w. za pośrednictwem Bizancjum. W grobach komorowych lunule wystąpiły wyłącznie na terenie Rosji i Ukrainy i wyłącznie w grobach kobiecych (7 grobów), w liczbie 13 sztuk, w dwóch przypadkach wchodząc w skład kolii wraz z krzyżykami (Gniezdowo, grób C-198 i Psków, grób 1(80)).

Oprócz krzyżyków, młotków Thora i lunul w grobach komorowych odkryto jeszcze kilka przedmiotów, które interpretować można jako symbole religijne. Szczególne ich nagromadzenie wystąpiło zwłaszcza w grobie 6 z Pskowa. Oprócz wspomnianego krzyżyka odkryto tu bowiem deskę z monogramem Chrystusa. Zabytek unikalny i bez precedensu. Według Romana Kovaleva (2012) symbolami związanymi z religią chrześcijańską mogły być także folis Romana I oraz zawieszka trapezowata (ryc. 72.3). Moneta wykonana została z brązu i nie miała wielkiej wartości materialnej, ale biorąc pod uwagę widoczny na niej wizeru-

nek chrześcijańskiego władcy i symbole religijne, traktowana mogła być jak ikona. Podobnie interpretowana jest zawieszka z imitacji solida Bazylego I i Konstantyna (lata 869-879) z grobu 122 (kobiety) w Kijowie koło Cerkwii Dziesięcinnej. Srebrna, jedynie połączana moneta nie miała wielkiej wartości materialnej, ale dla właścicielki mógł liczyć się symbol krzyża i Chrystusa Stwórcy (por. Petrukhin, Pushkina 1997, 251-252; Musin 2002, 170-173). Monety bizantyjskie z podobnymi wyobrażeniami – brązowe folisy Bazylego I (867-886 r.), Leona VI (lata 90. IX w.), Leona VI i Aleksandra I (908-912 r.) oraz Konstantyna VII i Heleny (920 r.) wystąpiły w grobie odkrytym w 2002 r. w Kijowie (ryc. 133.3-6), a srebrne miliarensy Romana I (920-945 r.) oraz Konstantyna VII i Romana II (945-959 r.) znaleziono wraz ze srebrnym krzyżykiem w grobie 1(80) w Pskowie (ryc. 66.8, 10).

W grobie 6 z Pskowa interesującym zabytkiem jest też zawieszka trapezowata (ryc. 72.3), na której z jednej strony znajduje się wizerunkiem ptaka z krzyżem greckim nad głową, a z drugiej dwuząb z kluczem. Dwuząb był symbolem pierwszych członków dynastii Rurykowiczów, wśród znanych przedstawień brak jednak podobnego wizerunku. Według R. Kovaleva dwuząb na zawieszce z Pskowa był symbolem kniazini Olgi. Pochowany w pskowskim grobie mężczyzna należałby zatem do jej otoczenia. Ta urodzona w okolicach Pskowa władczyni, w czasie małoletności swojego syna Światosława sprawowała regencję w księstwie kijowskim i dokonała indywidualnej konwersji około 30 lat przed oficjalnym chrztem Rusi. W XVI w. Kościół prawosławny oficjalnie uznał ją za świętą i ogłosił „równą apostołom”.

Innym zabytkiem, który bez wątpienia traktować należy jako symbol wyznawanej religii jest brązowa pieczęć z przedstawieniem postaci z głową otoczoną nimbem, Ewangelią i literami IC[Jezus]-XC[Christus] z grobu 61/1 z Szestowicy (ryc. 147.7). Według niektórych badaczy typ przedstawienia widoczny na tej pieczęci pojawił się po 945 r. (Musin 1999, 142). Co interesujące, w grobie tym pochowano dziecko.

Według Leny Thunmark-Nylen jako świadectwo przyjęcia chrztu traktować należy także ozdoby z kryształu górskiego (por. Kulesza 2007, 126), a tych w grobach komorowych znaleziono nie mało.

Problem obecności wyposażenia pośmiertnego w grobach w kontekście przemian religijnych wczesnego średniowiecza nie doczekał się dotychczas kompleksowego rozwiązania (por. Dąbrowska 1997 11-12). Jednoznaczne traktowanie przedmiotów znajdujących przy zmarłych jako przejawów pogańskich wierzeń nie wydaje się uzasadnione, jeżeli weźmiemy pod uwagę, że praktyki takie stosowane były nawet przez hierarchów Kościoła i panujących, którzy chowani byli wraz z przynależnymi im insygniami sprawowanej funkcji. Kościół stopniowo ograniczał cechy obrządku odzwierciedlającego aktualną rzeczywistość społeczną, w tym zwłaszcza manifestację pozycji poprzez atrybuty władzy. Nie mniej jednak pochówki monarsze a także dostojników Kościoła nadal wyróżniały się monumentalnym kształtem i insygniami władzy (por. Leciejewicz 1997, 54-55). Można założyć, że jeżeli pewne elementy starych obrzędów przetrwały kilkaset lat i zakorzeniły się w chrześcijaństwie stając się jego integralną częścią, to w okresie tuż po wprowadzeniu nowej wiary odstępstw tych mogło być więcej, a obecność w grobie przedmiotów używanych przez zmarłego za życia, nie była traktowana jako złamanie jej zasad.

5.6. CEREMONIE POGRZEBOWE

Cechą charakterystyczną grobów komorowych, o czym wspomniałem wcześniej, jest obecność przy zmarłych licznych przedmiotów, które mogły być im potrzebne w pośmiertnej egzystencji. Oprócz nich ze zmarłymi grzebano ulubione zwierzęta. W 29 grobach komorowych na obszarze Rosji i Ukrainy znaleziono szkielety koni, w tym w czterech grobach złożono po dwa wierzchowce (por. rozdział 3.4.5.). Grób konia, najpewniej w komorze odkryto także na cmentarzysku w Pniu. Interpretacja tego zjawiska nie jest jednoznaczna. Z jednej strony obyczaj ten wydaje się ze wszechmiar

pogański, z drugiej patrząc na ludy koczownicze, u których był praktykowany (m.in. Awario- wie, Węgrzy, Chazarowie) zwyczaju chowania mężczyzn wraz z wierzchowcem nie zaniechano nawet po wprowadzeniu nowej religii – chrześcijaństwa.

Podobnie niejednoznaczna jest interpretacja szkieletów innych gatunków zwierząt oraz pojedynczych kości (por. rozdział 3.4.5.), w których upatrywać należy ofiar lub resztek pożywienia.

Ze sferą wierzeń o charakterze pogańskim łączyć można przedmioty o znaczeniu apotropaicznym: ząb rekina i belemnit z grobu 39 w Pniu oraz amulety z zębów bobra w grobach 21 (ryc. 139.2) i 61/I (ryc. 147.2) w Szestowicy, szable dzika z grobów 106 i 110 (3 egz. – ryc. 110.18) w Kijowie, a z ostatniego z nich także kilkanaście muszli z otworami do zawieszenia (ryc. 110.17). Analogiczne, ochronne znaczenie miały też zapewne orzechy laskowe, w które zaopatrzono zmarłych pochowanych w grobach C-160, C-255 i POL'-76 w Gniezdowie oraz 60/00 w Kałdusie. W tym miejscu trzeba jednak zwrócić uwagę, że o ile u niektórych ludów indoeuropejskich, a zwłaszcza Germanów, leszczyna i jej owoce były istotnym elementem wierzeń i praktyk przedchrześcijańskich (por. Niewęgłowski 1993), to w przypadku części znalezisk archeologicznych ich kontekst jest odmienny. W Skandynawii, m.in. w Mammen, Horning i Sebbesund, orzechy laskowe znalezione zostały w grobach wokół ciał zmarłych, co wskazuje na ich symboliczne znaczenie, jednak okoliczności sugerują, że w tym przypadku umieszczono je w kontekście chrześcijańskim (Kulesza 2007, 175).

Zarówno szkielety koni, jak i ich fragmenty oraz kości innych zwierząt, stanowiące świadectwo ich celowego pochówku bądź ofiary, a także amulety z nich wykonane oraz resztki będące pozostałością pożywienia znaleziono wyłącznie w grobach komorowych datowanych na 2. połowę X i początek/1. połowę XI w. i z nielicznymi wyjątkami wyłącznie na obszarze Europy Wschodniej. Trzeba w tym miejscu wskazać, że niektóre z tych praktyk znane są na tym obszarze także z pochówków zdecydowanie młodszych, dokonanych w kil-

kaset lat po chrzcie Rusi (por. Panova 2004, 151-152).

Kolejną grupą przedmiotów, którą interpretować można jako pozostałość ceremonii pogrzebowych są woskowe świece i placiki wosku. Obiekty te należą do nielicznych, a odkryto je w ośmiu pochówkach na rosyjskich i ukraińskich nekropolach w Gniezdowie (groby C-198, C-301 (ryc. 47.1) i C-306 (ryc. 47.6, 9-10), Pskowie (groby 3 i 6); Szestowicy (kurhan 42); Timerewie (grób 100 – ryc. 83.6) i Sedneve (grób 2), choć ostatnie znalezisko jest niepewne – T. Puškina (1997, 131) jako fragment wosku interpretuje bowiem grudkę opisaną przez D.A. Samokvasova jako smoła (Samokvasov 1908, 205).

Wśród grobów ze świecami dostrzec można pewną prawidłowość. Wszystkie z nich to groby kurhanowe, szkieletowe, a zmarłych ułożono głową na zachód, niekiedy z odchyleniem na południe. Ponadto świece i fragmenty wosku znajdowano na ogół w grobach kobiecych (Gniezdowo, groby C-198, C-301 i C-306; Psków, grób 3) lub w przypadku grobów podwójnych w „kobiecej” części komory (Timerewo, grób 100). Wyjątkami są: grób 6 z Pskowa i 2 z Sedneva, w których pochowano mężczyzn oraz kurhan 42 w Szestowicy, gdzie znalezisko nie jest jednoznaczne. Bardzo zbliżona jest chronologia tych grobów – wszystkie są datowane na 2. połowę X w. Różne było natomiast rozmieszczenie świec, choć na ogół umieszczano je na obrzeżach we wschodniej (Gniezdowo, groby C-301 i C-306; Psków, grób 6) i południowej (Psków, grób 3; Szestowica, grób 42) partii komory. Odmienny układ wystąpił w grobach C-198 z Gniezdowa i 100 z Timerewa, w których świece rozstawiono w części zachodniej. Liczba świec w obrębie przestrzeni grobowej wahała się ona od jednej (Psków, grób 6; Szestowica, grób 42; Timerewo, grób 100) do aż 12 (Gniezdowo, grób C-306). Wszystkie z nich, za wyjątkiem okazu z grobu 100 w Timerewie, choć różnią się wymiarami mają charakterystyczny, zbliżony do siebie kształt mocno wyciągniętego stożka. Na ogół analizy nie wykazały śladów knotów. Być może uległy one rozkładowi, ale w niektórych przypadkach ich brak może też wskazywać,

że przedmioty te umieszczano w grobach nie tyle z intencją ich spalenia, ile jako symbole – substytuty „prawdziwych” świec.

Trzeba odnotować, że z Europy Wschodniej analogiczne znaleziska pochodzą także z innych pochówków znalezionych na tych samych nekropoliach co groby komorowe (Gniedzowo, kurhan L-148 – Puškina 1997, 131; Timerewo, kurhan 323 – Fehner 1963, 118-119; Puškina 1997, 130), ale także pojedynczo na innych cmentarzyskach (Saki – Spicyn 1906, 200; Puškina 1997, 130; Starcy – Zavitnevič 1894, 140; Puškina 1997, 131, ris. 2.6; Vahruševo, kurhan CXVI – por. Puškina 1997, 129).

Z tego samego oraz nieco wcześniejszego okresu pochodzą znaleziska północno-europejskie. Z Norwegii znamy je z grobów łodziowych w Grønhaug i Storhaug w okolicach Avaldnes (Lorange 1888, 4; Schetelig 1912, 223, Fig. 519, 523), Oseberg (Brøgger 1917; 1945, 12), a także Larvik (Schetelig 1912, 223) i Lille Gullkronen (kurhan 7 – Grieg 1923, 8-13). Nieznacznie młodsze są przykłady duńskie z grobów w Jelling (Eisenschmidt 1994, 114-115; Iversen, Nielsen 1995, 144), Mammen (Iversen, Näsman 1991, 56-58; Leth-Larsen 1991) oraz Sølsted i Brandstrup (Nielsen, Iversen 1992; Iversen, Nielsen 1995, 143-144, Fig. 3-4, 12; Pedersen 1997a, 254, 260, Fig. 12; 1997b, 78, Fig. 50-51).

Wosk i wykonywane z niego świece, służyły rzecz jasna do oświetlania pomieszczeń, ale były też ważnymi przedmiotami handlu i elementem danin. Przez wzgląd na przeznaczenie i formę, świeca związana jest także nierozdzielnie z żywiołem ognia i symboliką światła. Liczne przykłady etnograficzne wskazują na poszukiwanie analogii pomiędzy życiem człowieka a świecą oraz wnoszenie o nadchodzącym niepowodzeniu lub śmierci z przedwczesnego jej zgaśnięcia (Fischer 1921, 47-50, 67-70, 186-193; Biegeleisen 1929, 324-352; 1930, 17-18). Świeca to symbol przemijania i autodestrukcji, symbol światła, miłości, pamięci i ofiary na cześć zmarłego, ale też rzucanej klątwy i magicznej siły (Fischer 1921, 294; Nedošivina, Fehner 1985, 112; Kopaliński 1990, 417-419; de Chapeaurouge 2014, 200-201). Ambivalentny charakter sprawiał, że chętnie

wykorzystywano ją w rytuałach religijnych, zarówno chrześcijańskich, jak i pogańskich, także pogrzebowych. Wśród badaczy brak jednomyślności w kwestii interpretacji takich znalezisk. Część z nich uważa, że nie mają one w ogóle związku z obrzędem pogrzebowym, ale są śladem późniejszej działalności rabusiów. Być może wnioski takie są wynikiem interpretacji znaleziska z Jelling, gdzie świeca znaleziona została na dachu „wyrabowanej” komory, a jej obecność uważana jest za efekt działań Haralda Sinozębego i przeprowadzoną przez niego ekshumacją ciała ojca (por. Iversen, Nielsen 1995, 144). W przypadku zdecydowanej większości grobów zawierających świece brak jednak możliwości połączenia ich z działalnością rabusiów, nie ma bowiem ewidentnych śladów ich działań. Część badaczy ukraińskich i rosyjskich jest skłonna uznać świece za element pogańskich obrzędów pogrzebowych⁵⁰, części wskazuje jednocześnie na symbolikę pogańską i chrześcijańską (Puškina 1997). Osobiście skłaniam się ku ostatniemu z tych rozwiązań (Janowski 2014c) i tak interpretowana jest chociażby „gromnica” umieszczona na płycie wierzchniej trumny we wnętrzu komory grobowej w duńskim Mammen (Iversen, Näsman 1991, 56-58; Leth-Larsen 1991).

Podsumowując prowadzone rozważania, trudno o jednoznaczne stwierdzenie czy groby komorowe są pochówkami pogan, czy też ludzi wyznających wiarę chrześcijańską. Charakter obrządku pogrzebowego, nieliczne pozostałości ceremonii oraz przedmioty złożone przy zmarłych łączą w sobie oba światy. Z jednej strony są w nich elementy uważane za pogańskie: groby pod kurhanami, ofiary ze zwierząt i specyficzne symbole kultu (młotki Thora), a z drugiej elementy chrześcijańskie: obrządek szkieletowy z głową skierowaną na zachód, symbole kultu chrześcijańskiego (krzyżyki, lunule), czy świece. Tylko pozornie łatwiej o odpowiedź na to pytanie w kontekście grobów odkrytych w Niemczech i w Polsce, które występują w jednolitym kulturowo krajobrazie, wyłącznie na płaskich cmenta-

⁵⁰ Wnioski takie wypływają z rozmów z badaczami rosyjskimi i ukraińskimi.

rzyskach z grobami szkieletowymi. W części wschodniej natomiast, groby komorowe występują na cmentarzyskach kurhanowych o mieszanym charakterze wraz z grobami ciałopalnymi, których forma zewnętrzna, czy wyposażenie grobowe nie różnią się. Różnice pomiędzy obydwooma terytoriami są diametralne, nie można jednak patrzeć na groby komorowe środkowo- i wschodnioeuropejskie z jednakowej perspektywy i stosować tych samych kryteriów oceny. Część badaczy zapomina, że chrystianizacji tych terenów dokonywały dwa odłamy Kościoła katolickiego, których obrzędy, nakazy i zakazy różnią się, i które krzewienie nowej wiary prowadziły w odmienny sposób. Inna była ich struktura, a zatem i możliwości egzekwowania norm oraz realny wpływ na ich stosowanie. Inne było też podłoże prowadzonych działań misyjnych. Kościół wschodni cechowała znaczna niezależność poszczególnych świątyń, a niektóre elementy obrządku pogrzebowego traktowane przez Kościół zachodni jako pogańskie (kurhan, oraz obecność przedmiotów i szczątków zwierzęcych w grobach) przeżywały się na podległym mu obszarze, aż do okresu nowożytnego (por. Panova 2004).

Warto w tym miejscu zwrócić także uwagę na fakt, że groby komorowe w wielu przypadkach są starsze lub współczesne oficjalnej dacie przyjęcia chrześcijaństwa na Rusi. Według Aleksandra Evgen'eviča Musina (1999, 145-146) w krzewieniu nowej wiary na tym obszarze, wyróżnić można kilka etapów, przy czym większość z nich poprzedzała oficjalną konwersję.

Etap I przypadający na połowę i 2. połowę IX w., kiedy to dochodzi do zmian w strukturze społecznej – pojawiła się drużyna oraz warstwa kupców. Doszło wówczas także do zmian w obrządku pogrzebowym, pojawiły się pierwsze szkieletowe groby komorowe.

Etap II przypadający na koniec IX w.-1. połowę X w., kiedy to pojawiły się nowe typy chrześcijańskiej kultury materialnej, nastąpił rozwój kultury drużynniczej i grobów komorowych. Warto wspomnieć, że przynajmniej częściowe schrystianizowanie wyższych warstw społecznych w tym okresie potwier-

dzają przekazy źródłowe. W „Powieści minionych lat” pod rokiem 898 czytamy: „*Gdy Słowianie byli już ochrzczeni, kniaziowie Rościszlaw i Świętopętk, i Kocel posłali po cesarza Michała, mówiąc: Ziemia nasza ochrzczona, lecz nie ma nauczyciela, który by nami kierował i pouczał nas, i objaśniał księgi święte ...*” (Powieść 1999, 20). A w opisie rozmów pokojowych z Bizancjum w 945 r. znajduje się taki passus: „*A ktokolwiek ze strony ruskiej zechce zerwać taką przyjaźń, to niech, ci co przyjęli chrzest, przyjmą zemstę od Boga Wszechmogącego, osądzenie na potępienie wieczne; ci zaś, którzy nie są ochrzczeni, niech nie mają pomocy ani od Boga, ani od Peruna*” (Powieść 1999, 38). To samo źródło wspomina też o indywidulanej konwersji, jak choćby o pewnym Waregu, który „*przyszedł z Grecji i zachował wiarę chrześcijańską*” (Powieść 1999, 66). Schrystianizowanie części ruskiej drużyny i mieszkańców Rusi było więc faktem.

Etap III (lata 60-70 X w.) to dalszy wzrost liczby chrześcijańskich symboli i chowanie wysokich rangą chrześcijan w grobach komorowych. Zjawisko to obserwujemy niejako makroskopowo rejestrując zdecydowany progres w liczbie grobów z tego okresu. Na koniec tego etapu przypadło zaprzestanie użytkowania cmentarza w Kijowie w miejscu późniejszej cerkwi Dziesięcinnej, co może mieć związek z reakcją pogańską Światosława.

Wreszcie etap IV przypadający na 4. ćwierć X-2. połowa XI w. związany był z oficjalną chrystianizacją Rusi (988 r.).

W każdym z tych etapów część zmarłych grzebano w drewnianych komorach, co nie może być przypadkiem. Ludność tego terytorium, zwłaszcza zamieszkująca znacznie większe ośrodki położone na szlakach handlowych, tak jak omawiane tu Gniezdowo, Kijów, Psków, Timerewo czy Szestowica, a przede wszystkim warstwa możnych i drużyna dzięki wyprawom oraz docierającym do ich osiedli kupcom zetknęła się z chrześcijaństwem przypuszczalnie przynajmniej 100 lat wcześniej (por. zbiorczo Petrukhin. Pushkina 1997, 247, 249). Sądzę, że to właśnie groby komorowe są świadectwem powolnego przechodzenia elit społecznych na wiarę chrześcijańską. Podobnego zdania jest obecnie także część

badaczy rosyjskich i ukraińskich (m.in. Musin 2002; Mihajlov K.A. 2007, 41; Ivakin 2008, 8-9; Kovalenko 2014, 241).

Wśród polskich mediewistów brak prób tak szerokiego postrzegania problemu chrystianizacji, stąd datowanie grobów szkieletowych najwcześniej na 2. połowę X w., a zatem po dacie chrztu Mieszka I (por. Urbańczyk 2015). Wyjątek stanowi Pomorze Zachodnie, gdzie mamy do czynienia z takimi grobami datowanymi na 2. połowę X w. (m.in. cmentarzyska Cedynia, stan. 2a; Wolin-Młynówka) mimo, iż oficjalna chrystianizacja tych ziem nastąpiła dopiero w wyniku misji Ottona z Bambergu w latach 1124-1128 (por. Rębkowski 2007, 112-113).

Trudności w identyfikacji grobów komorowych jako miejsc spoczynku chrześcijan wynikają, moim zdaniem, z nałożenia się w ich przypadku kilku aspektów – nie tylko nowej religii, ale i statusu oraz poziomu społecznego pochowanych, a w niektórych przypadkach także ich obcego pochodzenia. Jak zauważył G.S. Lebedev (1971) w Birce wydzielić można trzy grupy grobów komorowych. Najwcześniejsze – z IX w. są, w jego opinii, rezultatem chrystianizacji. Z kolei groby z X w. zawierają liczne elementy „pogańskie” (groby po-

dwójne, pochówki koni, liczne wyposażenie grobowe), które według niego są dowodem, że nowy obrządek pogrzebowy na obszarze Szwecji był nie tylko świadectwem wyznawanej religii, ale i poziomemu społecznemu. Także L. Leciejewicz (1956, 157-158) uważał, iż „groby szkieletowe czy też komorowe wyposażone różnorodnie są przejawem wpływów chrześcijańskich, stopionych jednak silnie z elementami pogańskimi” i dalej, iż bogate groby komorowe z „wyposażeniem jeźdźcy i zespołem broni oraz kobiece – komorowe lub szkieletowe z krzyżykiem, zapinkami i nożycami”, często oba typy wyposażone także w odważniki, części wag, importy i ozdoby, położone blisko osady na krańcu cmentarz są miejscami grzebalnymi przedstawicieli klasy *negotiatores*, miejscowego możnowładztwa trudniącego się wojną i handlem. Dane porównawcze wskazują, że w komorach drewnianych chowano przeważnie ludzi możnych.

Wydaje się, iż sztywne przestrzeganie zasad nowego obrządku pogrzebowego nie było tak istotne dla Kościoła, jak sam fakt zmiany, która się dokonała i przejścia od ciałopalenia do inhumacji, a chrześcijaństwo tego okresu postrzegać należy bardziej w kategorii modelu kulturowego niż rzeczywistej konwersji.

Podsumowanie

Książka niniejsza powstała czyniąc niejako zadość postulatowi wysuniętemu w 1958 r. przez M.K. Kargera w monografii Kijowa, aby problem grobów komorowych zbadać na szerokim ogólnosłowiańskim tle. W świadomości wielu, zwłaszcza polskich badaczy, istnieje wiedza o tego rodzaju konstrukcjach odsłoniętych na obszarze Skandynawii oraz być może kilku bogato wyposażonych i prestiżowych pochówkach z Gniezdowa, Kijowa czy Szestowicy, podczas gdy pozostałe, mniej okazałe, badane w odległych czasach czy opublikowane w wydawnictwach o zasięgu lokalnym, uszły uwadze i nie znalazły się dotychczas w puli, która stała się później podstawą ich interpretacji jako całego zjawiska. Sądzę, że to właśnie brak szerszej wiedzy o innych odkryciach legł u podstaw narodzin w Polsce mitu „skandynawskich” grobów komorowych, które są skandynawskie, bo są komorowe, i na odwrót. Bezkrytycznie niekiedy przejęto nazwę i wynikające z niej obciążenia (etniczne, kulturowe itp.) bez upewnienia się, czy rejestrowane w trakcie badań wykopaliskowych elementy rytuału pogrzebowego, konstrukcja oraz rodzaj wyposażenia grobowego i chronologia istotnie pozwalają na taką interpretację.

Przyznaję, iż kiedy przystępowałem do pisania książki to jej układ i metoda przedsta-

wienia materiału wydawały mi się oczywiste. Zabrać dane o jak największej liczbie grobów komorowych, porównać je ze sobą pod względem budowy i rozmiarów, płci i wieku pochowanych w nich zmarłych oraz liczebności i sposobu ich wyposażenia pośmiertnego, a następnie wyciągnąć wnioski. W toku kwerendy i wraz z postępem analizy zacząłem jednak dochodzić do wniosku, że to co początkowo brałem za jednolitą i dającą się łatwo ująć w spójne ramy kategorię obrządku pogrzebowego wcale taką nie jest, ba, wręcz przeciwnie, różni badacze różnie ją postrzegają i formułują. Definicja grobu komorowego nie jest więc kanonem, ale zbiorem dowolnie łączonych lub eliminowanych wartości, do których, gdy zajdzie potrzeba, badacze wprowadzają własne założenia. Przyjęcie przez badacza takiej lub innej definicji ma swoje znaczące konsekwencje, wpływa bowiem na włączenie lub wyłączenie pewnych zjawisk z pola obserwacji i rozważań. Wszyscy praktycznie zgadzają się, że niezmienną cechą grobu komorowego jest konstrukcja w kształcie domu, jednak próby dążenia do zobiektywizowania tego zjawiska poszły w stronę ich wydzielania na podstawie parametrów wielkościowych, czy czasu powstania, z oderwaniem od rzeczywistych i istotnych z punktów widzenia ówczesnych ludzi elementów obrządku po-

grzebowego. Postępowanie takie prowadzi do rozmycia sensu, który – jak sądzę – kryje się pod pierwotnym założeniem, aby grób komorowy stanowił próbę ukazania prestiżu zmarłego poprzez monumentalizację miejsca jego ostatecznego spoczynku. Trudno wszak zakładać, aby żałobnicy zastanawiali się nad precyzyjnymi wymiarami grobu, ale już nad jego lokalizacją w obrębie cmentarzyska czy wyposażeniem pośmiertnym na pewno tak. Dochodzimy zatem do paradoksalnej sytuacji, w której identyfikacja grobu jako komorowego prawdziwa jest jedynie dla określonej definicji „grobu komorowego”. Czy zatem groby o takiej formie realnie i obiektywnie istniały? Pessimizm badawczy, który kryje się w tym pytaniu wydaje się ze wszech miar uzasadniony. Zebrany na końcu katalog doskonale ilustruje istniejącą w omawianej grupie grobów różnorodność technik konstrukcji, kształtu, rozmiarów, ułożenia ciała zmarłego oraz liczebności i rodzaju wyposażenia pośmiertnego, a także chronologii poszczególnych pochówków. Dość powiedzieć, że choć istnieją pewne cechy, które występują w więcej niż jednym przypadku, to każdy z tych grobów jest inny. Różne ramy definicji powodują, że do worka z napisem „groby komorowe” trafiają obiekty skrajnie od siebie różne. Czy zatem wszystkie z nich są grobami komorowymi? Czy mimo wszystko istnieją jakieś cechy wspólne, uwzględniając przy tym, że dane o niektórych z nich dotarły do nas pozbawione części informacji, straconych przez niekorzystne warunki środowiska sprzyjające destrukcji materii organicznej czy niewłaściwą metodykę prac archeologicznych i dokumentacji?

W moim przekonaniu nie uda się odpowiedzieć na to pytanie, jeżeli będziemy patrzyli na groby komorowe wyłącznie przez pryzmat ich konstrukcji czy wymiarów lub wyłącznie wyposażenia czy chronologii. Dopiero uwzględnienie wszystkich tych czynników i umieszczenie grobów w szerszym tle pozwoli dostrzec pewne prawidłowości.

Bogate i zróżnicowane wyposażenie cechowało wiele pochówków na cmentarzyskach środkowo-wschodnioeuropejskich, a zatem to konstrukcja drewniana umieszczona w jamie

grobowej czyniła je wyjątkowymi. Jej obecność jest zatem niezbędna do uznania grobu za komorowy i wszystkie obiekty spełniające to kryterium powinny zostać rozpatrzone niezależnie od chronologii. Czy musiała mieć ona ściśle określone wymiary, by była wyjątkowa? Nie sądzę. Uważam, że na grób komorowy patrzeć należy jak na dość luźną ideę uhonorowania zmarłego za pomocą drewnianej konstrukcji wyodrębniającej przestrzeń wokół jego ciała. Jej rozmiary nie były ściśle zdefiniowane (praktycznie każdy z odkrytych „grobów komorowych” ma inny kształt i wymiary), wystarczała wielkość niezbędna do sprawowania rytuałów, która mogła być po prostu większa niż potrzebna na złożenie samego ciała. Należy zgodzić się z K.A. Mihajlovem, że grób komorowy to jedynie specjalny, finalny element określonego rytuału pogrzebowego. Badacz ten zakłada jednak sytuację idealną, w której wszystkie elementy rytuały są dla nas czytelne. Liczyć należy się wszak z sytuacją, że ten sam rytuał może dać różny wynik obserwowany archeologicznie i odwrotnie, że dwa różne rytuały przetrwają do naszych czasów w postaci bardzo do siebie zbliżonych reliktyw. Wystarczy założyć istnienie dwóch grobów komorowych, z których jeden jest całkowicie przysypany ziemią i jego wnętrze jest niedostępne dla otoczenia, a w drugim szczytowa część konstrukcji znajduje się powyżej gruntu, i jest stale i w łatwy sposób dostępna dla żałobników. Dla archeologa, na pewnym poziomie obserwacji oba pozostawia w ziemi „identyczny” ślad, choć są świadectwem odmiennych sposobów sprawowania rytuałów pogrzebowych. Opisy podróźników arabskich doskonale obrazują, że rytuały te mogły być bardzo rozbudowane (por. Lewicki 1955; 1962), a większość z nich i tak pozostaje po za obszarem percepcji współczesnych badaczy.

W tym miejscu trzeba zwrócić uwagę na ewolucję formy grobu komorowego, która jest niedostrzegalna, kiedy rozpatrujemy groby z pojedynczego stanowiska, terytorium, jednego okresu w dziejach czy wyposażone w analogiczny sposób. Pochówki najstarsze z końca IX i 1. połowy X w. występują jedynie

na terenie Rosji i Ukrainy, i na ogół są to groby w dużych konstrukcjach drewnianych nakrytych kurhanem, ze zmarłych często w pozycji siedzącej, z licznym i bogatym wyposażeniem grobowym, pochodzącym z wymiany dalekosiężnej i łupów wojennych. Można podejrzewać, że pozycja społeczna i miejsce zamieszkiwania warunkowały dostępność do dóbr luksusowych, a ich wartość była tym wyższa im większa była odległość, którą musiały przebyć od miejsca powstania, i im dalej było do szlaków komunikacyjnych, a zatem trudniej było je pozyskać. Obok grobów bogato wyposażonych funkcjonują w tym okresie również konstrukcje zdecydowanie mniejsze i ubożej wyposażone. W 2. połowie X w. liczba grobów komorowych zdecydowanie wzrosła. Pojawiły się wśród nich pochówki wyposażone w militaria, groby podwójne, a niekiedy wraz z wierzchowcami. Sergei Zozulja (2013, 125), w analizowanych przez siebie grobach komorowych z Timerewa, dostrzegł zmiany w stosunku do starszych konstrukcji odkrytych w Kijowie i Gniezdowie. Według niego młodsze groby były płytsze, co rzutowało na inną – horyzontalną pozycję zmarłego.

Przełom X/XI w. stanowił punkt kulminacyjny w rozwoju idei grobu komorowego w Europie Środkowo-Wschodniej. Z czasem konstrukcja drewniana zaczęła zanikać. Pozostała jedynie duża jama grobowa, do której trafiała już nie obszerna komora, ale zdecydowanie mniejszych rozmiarów skrzynia, a z czasem jedynie trumna. Zanika też wyposażenie, co w pierwszym rzędzie dotyczy grobów zwierząt i militariów oraz naczyń, a w dalszej kolejności także pozostałych przedmiotów. Ostatnim akordem zwyczaju grzebania zmarłych w drewnianych komorach są groby zachodniopomorskie oraz z okolic Nowogrodu z końca XI-XII w., które pojawiły się, gdy w Europie Środkowo-Wschodniej ta forma pochówku praktycznie nie był już stosowana.

Czy zatem można postawić znak różności pomiędzy grobami komorowymi z początkowego okresu ewolucji i jej finalnym efektem? Jeżeli przedstawiona ewolucja istotnie miała miejsce, to z logicznego punktu widzenia tak. Z drugiej strony rytuały, które można

było dokonać w grobach z obszerną konstrukcją drewnianą były niemożliwe do przeprowadzenia w „komorach ziemnych”. W tych ostatnich ciało zmarłego było na trwałe przysypane/unieruchomione już w trakcie ceremonii pogrzebowej, podczas gdy w komorach drewnianych z przykryciem proces zasypywania grobu następował stopniowo. W obu idea życia pośmiertnego realizowana była zatem odmiennie. W międzyczasie nastąpić zatem musiała zmiana w sposobie postrzegania i traktowania przodków. Przyczyny tych zmian mogły mieć podłoże społeczne, polityczne bądź religijne. Badacze stawiając znak równości pomiędzy tymi grobami i określając je wspólnym terminem „komorowy” muszą pamiętać, że jeżeli ich precyzyjnie nie zdefiniują to czytelnik nie będzie wiedział o czym tak naprawdę piszą, albo, co bardziej prawdopodobne, w obu dostrzeże dużych rozmiarów, bogato wyposażone pochówki z bronią i precjozami. Pod termin „grób komorowy” podłoży bowiem ogólnie znane wartości, z którymi jest on na ogół utożsamiany – grób z wewnętrzną konstrukcją drewnianą, osoby o wyższym statusie społecznym i zapewne obcego pochodzenia. Niebezpieczeństwo jest tym większe, jeżeli odbiorcą będzie młody badacz lub pasjonat historii, który w oparciu o taką kategoryzację, bez sprawdzenia faktów rozpocznie dyskusję na temat stosunków społecznych, przynależności etnicznej, statusu, zamożności itp.

Należy zresztą zastanowić się także nad tym, jakie były powody powstawania grobów komorowych? Czy była to jedynie chęć uhonorowania zmarłego czy także powody natury religijnej? Czy rzeczywiście, jak chcą tego niektórzy, groby komorowe są reakcją miejscowych elit na chrystianizację, postrzeganą jako zagrożenie spójności wewnętrznej wspólnoty? Jeżeli uznać słuszność tej hipotezy to pojawienie się grobów komorowych mogło być wynikiem kryzysu ideowego wspólnoty w kontakcie z religią chrześcijańską, a ostentacja rytuału pogrzebowego, bogactwo darów grobowych i złożona, niecodzienna konstrukcja grobu podkreślić miały pozycję i przywiązanie do tradycji. Według S. Eisenschmidt

(1994, 75-80) czynnikiem, który wpłynął na rozprzestrzenienie grobów komorowych w Danii były polityczne i kulturowe naciski cesarstwa Ottonów. Elita duńskiego społeczeństwa została zmuszona do zademonstrowania politycznego znaczenia i religijnej niezależności za pomocą „pysznego” obrządku pogrzebowego. Trudno jednoznacznie ocenić wpływ religii na obrządek pogrzebowy, niemniej jednak obserwacje archeologiczne i etnograficzne wskazują, że w momencie stresu i napięcia, kiedy stare tradycje ulegają szybkim przeobrażeniom nowe tradycje celowo ewoluują. Przykłady duńskie pokazują, że od momentu chrystianizacji groby tracą pewne dotychczasowe elementy a zyskują nowe (Roesdahl 2006). Według M. Iversen (1991) grób z Mammen jest modyfikacją grobu jeźdźca mimo, iż brak w nim elementów tradycji nie występujących w tego typu pochówkach. Osobiście uważam, że tak jednoznaczne traktowanie grobów komorowych jako wyłącznie pogańskich nie jest uzasadnione. Przyjmuje się, iż społeczeństwo skandynawskie było bardzo tolerancyjne i przez jakiś czas po konwersji dwie religie współistniały ze sobą (Roesdahl 2006). Sądzę, że sytuacja taka mogła mieć miejsce nie tylko na północy Europy. Racjonalnie rzecz biorąc bez rozwiniętej sieci kościołów, klasztorów i innych przybytków bożych sprawowanie przez władzę realnej kontroli nad religijnymi poczynaniami poddanych było praktycznie niemożliwe. Nic nie stoi na przeszkodzie, by przynajmniej część grobów komorowych interpretować jako miejsce ostatniego spoczynku chrześcijan, choć równie wiele przemawia za koncepcją diametralnie odmienną. Podobnie, jeżeli założymy, że wytwory kultury materialnej są wiarygodnym źródłem wiedzy o przynależności etnicznej, to łatwo dostrzec, że w grobach tych pochowani zostali ludzie o odmiennym stroju, a zatem zapewne i innej tożsamości kulturowej. Nie zawsze, jak chcą tego niektórzy, musieli być to Skandynawowie. Formalne podobieństwo grobów odkrytych w Europie Środkowej i Wschodniej do analogicznych

struktur występujących na terenie Skandynawii (głównie Szwecja i Dania), nie jest dostatecznym dowodem na uznanie fizycznej obecności przybyszów z Północy. Problem ich identyfikacji jest dużo bardziej złożony. Jak wspomniałem wyżej jedynym niezmiennym i stałym elementem grobów była ich drewniana, zanikająca z czasem, konstrukcja. I to ona stanowić może klucz to tych zagadnień. We wczesnym średniowieczu jedną z form podkreślenia statusu i znaczenia zmarłego dla danej społeczności była monumentalizacja grobu tak, by przybrał on jak najbardziej widoczne rozmiary (por. Gräslund 2006, 161). Taka potrzeba mogła być dodatkowo uwypuklona większą liczbą i różnorodnością wyposażenia pośmiertnego czy okazalszym nasypem, nie mniej jednak już sama obecność komory drewnianej wskazuje na niepoślednią rolę pochowanego w danej społeczności. Na niektórych terytoriach i w niektórych społecznościach Skandynawowie istotnie mogli stanowić element dominujący i byli chowani w grobach komorowych, ale nie dlatego że byli Skandynawami, ale dlatego, że stanowili miejscową elitę. To ona też dzięki pozycji, piastowanym urządzeniom i zgromadzonym dobrom cechowała się większą mobilnością, a tym samym miała większe możliwości zapoznania się z nowymi trendami. Zapewne też szybciej i łatwiej im ulegała, zwłaszcza jeżeli w wyniku zmian wzrastały jej wpływy i władza. Czynnikiem ten mógł spowodować chęć indywidualnej konwersji, poprzedzającej oficjalną „państwową”, religia chrześcijańska niosła bowiem ze sobą szereg idei atrakcyjnych z punktu widzenia elit.

Groby komorowe to bez wątpienia niezwykle intrygująca forma obrządku pogrzebowego. Forma, która występowała w różnym czasie i z różnym nasileniem na znacznym obszarze Europy i wśród różnych społeczności na etapie kształtowania się podziałów społecznych i formowania elit, które widziały potrzebę manifestacji swojego statusu, czy to przez ostentację majątku, odmienną religią, czy obrządek pogrzebowy.

Katalog grobów „komorowych” z terenu Europy Środkowo-Wschodniej

Niniejszy katalog (stan na kwiecień 2015 r.) zawiera podstawowe informacje na temat grobów odkrytych w Europie Środkowo-Wschodniej, które badacze lub autorzy opracowań określili jako groby komorowe⁵¹. Katalog sporządzono według podziału geograficznego, a kraje (Niemcy, Polska, Rosja, Ukraina) i stanowiska na ich obszarze zostały ułożone alfabetycznie. W katalogu starano się zaprezentować podstawowe informacje na temat każdego pochówku. Przedstawione w nim materiały zestawione zostały we

dług następującego schematu: 1. Miejscowość, gmina, kraj, 2. Stanowisko nr, 3. Nr grobu, 4. Konstrukcja i stan zachowania, 5. Wymiary: długość, szerokość, głębokość, 6. Płeć i wiek zmarłego, 7. Orientacja szkieletu, 8. Wyposażenie, 9. Datowanie, 10. Literatura, 11. Uwagi (jeżeli konieczne).

Łącznie w katalogu zebrano podstawowe informacje o 213 grobach „komorowych” z terenu Polski (34 groby), Niemiec (7 grobów), Rosji (73 groby) i Ukrainy (99 grobów).

⁵¹ W katalogu nie uwzględniono kilku nie dających się zweryfikować stanowisk z terytorium Ukrainy wprowadzonych do literatury poświęconej grobom komorowym przez A.P. Mocie (1990a; 1990b) jedynie na podstawie informacji o deskach lub drewnie w obłożeniu ścian, a niekiedy także ponad i pod szkieletami, przy braku jakichkolwiek danych na temat rozmiarów grobów. Tak jest w przypadku stanowisk Żulány (por. Rusanova 1966, 33), Ágnátin (por. Antonovič 1893, 30-34; 1895, 59-60), Višgorod (por. Antonovič 1895, 18; Dobženok 1950, 90) czy Porebel (Ponebel k. Równego) o którym wiemy jedynie, że „Rozkopano kurhan. Wewnątrz zrąb drewniany zawierający jeden szkielet ludzki” (por. Cynkałowski 1961, 159). Nie ujęto także niepublikowanego stanowiska Tolstolec, do którego A.P. Mocâ (1990a; 1990b) przywołuje maszynopis oraz grobu w cmentarzyska Tabaevka, który jest grobem ciepłym (por. Samokvasov 1916a, 64-65). Nie uwzględniono także około 20 grobów z obszaru Rosji z okolic Nowogrodu, jedynie wzmiankowanych

w literaturze bez podania jakichkolwiek szczegółów, z miejscowości: Izbriž'e, Čelmuže, Karasenske czy Pekunovo (por. Sobolev 1997a, 272; 1997b, 185; 2001, 119) oraz grobu komorowego nr 8 z Pskowa odkrytego w 2009 r., który znany jest jedynie z doniesień internetowych. W przypadku Niemiec świadomie nie uwzględniono materiałów z terenu północnego Szlezewiku (m.in. Haithabu), który w średniowieczu stanowił część Danii. Z obszaru Polski nie włączono natomiast materiałów z cmentarzyska w Bodzi, gm. Lubanie, gdzie według wstępnych doniesień odkryto 49 grobów określonych jako komorowe, a którego pełne opracowanie ukazało się już po zamknięciu prac nad katalogiem (por. Buko 2015). W trakcie badań cmentarzysk na ziemiach polskich kilkakrotnie rejestrowano pochówki dużych jamach niekiedy z zachowanymi konstrukcjami drewnianymi, których nie interpretowano jednak jako groby komorowe (np. Radom, grób 41, jama grobowa 2,70 × 1,60 m – Kurasiński, Skóra 2012, 71, ryc. 1).

NIEMCY

STARIGARD/Oldenburg, Kreis Ostholstein

Stanowisko: Nördliches Gräberfeld

Nr grobu: 19/20 (badania w 1986 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja komory słupowa;

Wymiary komory: długość – 2,80 m, szerokość – 2,24 m, głębokość – 1,20 m;

Płeć i wiek zmarłego: grób podwójny: mężczyzna (19), *maturus*; mężczyzna (20), *juvenis*;

Orientacja szkieletów: czaszki na W;

Wypożenie: mężczyzna (19): brązowe zakończenie rzemienia, brązowe okucie rzemienia; mężczyzna (20) – brak;

Datowanie: 2. połowa X w.;

Literatura: Eisenschmidt 1994, 106; Gabriel, Kempke 2011, 56-57, Taf. 25-29.

Stanowisko: Östliches Gräberfeld

Nr grobu: 121 (badania w 1986 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 5,20 m, szerokość – 3,60 m, głębokość – 1,45 m; **Wymiary komory:** długość – 4,00 m, szerokość – 2,40 m, ale przestrzeń wewnętrzna 2,80 × 1,15 m; wewnątrz trumna 2,20 × 0,67-0,73 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, *maturus*;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: brak;

Datowanie: 2. połowa X-połowa XI w.

Literatura: Eisenschmidt 1994, 106; Gabriel, Kempke 2011, 83, Taf. 59-61, 103-105.

USADEL, Landkreis Mecklenburgische Seenplatte

Stanowisko: nr 33

Nr grobu: 38

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja komory zrębowa?, otoczona rzadką kolistą palisadą(?);

Wymiary komory: długość – 3,38 m, szerokość – 2,00 m, głębokość – powyżej 1,00 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, *juvenis*;

Orientacja szkieletu: czaszka na E;

Wypożenie: miecz żelazny w pochwie, krzesiwo, nóż żelazny z fragmentem skórzanej pochewki, osełka, gwoździe, pręt żelazny;

Datowanie: XI-XII w.;

Literatura: Schmidt 1991, 281-282; 1992, 75-76, Taf. 33; Biermann 2008, 91-92; Goßler 2008; Pollex 2010, 544-545; Janowski 2011a; 2011b; 2014a, 59, 68-69, 72, ryc. 19-20.

Nr grobu: 100

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, w większej konstrukcji (11,4 × 4,7 m) nazywanej domem zmarłych, brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,50 m, szerokość – 1,00 m, głębokość – 1,50 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, *adultus-maturus*;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: miecz (?) żelazny jednosieczny, nóż żelazny, 2 ostrogi posrebrzane, naczynie gliniane, moneta (denar – 1080-1150), drewniana rękojeść noża, 2 gwoździe żelazne;

Datowanie: połowa XII w. (dendro ok. 1150 r.)

Literatura: Kluge 1992; Schmidt 1992, 90-91, Taf. 40-41; Goßler 2008; Biermann 2008, 91-92; Janowski 2011a; 2011b; 2014a, 59, 68-69, 72, ryc. 21-22.

UZNAM, Landkreis Vorpommern-Greifswald

Stanowisko: An Hain

Nr grobu: 135 (badania w 2000 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski?, konstrukcja komory zrębowa?, bardzo mocno zniszczony,

Wymiary komory: długość – 3,10 m, szerokość – 2,70 m, głębokość (zachowana) – 0,20 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna(?), brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na SE;

Wypożenie: miecz żelazny w pochwie, nóż żelazny, 2 osetki, sakiewka z osetką i pincetą, kolec żelazny, 2 ostrogi, misa brązowa, wiadro, 2 monety (denar saski 1030-1050 lub 1050-1060), fragmenty ceramiki, 11 gwoździ żelaznych z konstrukcji komory;

Datowanie: koniec XI-1. tercja XII w. (na podstawie monet);

Literatura: Fries 2001; Biermann 2003, 17; 2004, 153; 2006, 299-300; 2008, 88-91; 2009, 35, 196, Taf. 20; 55-56; Virk 2009, 239; Janowski 2011a; 2011b; Ježek 2013, 722; Janowski 2014a, 60, 68-69, 73, ryc. 23-24.

WUSTERHAUSEN, Landkreis Ostprignitz-Ruppin

Stanowisko: Gräberfeld

Nr grobu: 55 (badania w 2006 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski?, konstrukcja komory – brak danych, bardzo mocno zniszczony;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,10 m, szerokość – nieznana; wewnątrz konstrukcja drewniana: długość – 2,10 m, szerokość – co najmniej 1,30 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna(?), brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na E;

Wypożenie: miecz żelazny w pochwie, nóż żelazny, wiadro drewniane;

Datowanie: XI-XII w.;

Literatura: Bauer, Biermann, Brauer, Kersting, Lettow 2009, 332-337; Bauer 2012a, 70-77; 2012b, 157; Brather 2012, 78-85; Brauer 2012, 86-96; Eilbracht 2012; Jungklaus 2012, 174; Janowski 2014a, 60, 68-69, 72, ryc. 26a, 27a; 2014d.

Nr grobu: 112 (badania w 2006 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski?, konstrukcja komory – brak danych, grób bardzo mocno zniszczony;

Wymiary: zachowane wymiary komory na poziomie szkieletu: długość – 1,30-1,40 m, szerokość – 0,80-0,90 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna(?), brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na E;

Wypożenie: miecz żelazny, nóż żelazny, łuk?, kołczan? z okuciem brązowym, fragment ceramiki;

Datowanie: XI-XII w.;

Literatura: Bauer, Biermann, Brauer, Kersting, Lettow 2009, 332-337; Bauer 2012a, 70-77; 2012b, 162; Brauer 2012, 86-96; Jungklaus 2012, 180; Janowski 2014a, 60, 68-69, 72, ryc. 26b, 27b; 2014d.

POLSKA

CEDYNIA, gm. Cedynia

Stanowisko: nr 2

Nr grobu: 558 (badania w 1971 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary komory: długość – 2,80 m, szerokość – 2,30 m, głębokość – 0,80-1,20 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, *adultus*;

Orientacja szkieletu: czaszka na SW;

Wypożenie: miecz żelazny, nóż żelazny, okucie pasa;

Datowanie: 2. połowa XII w.;

Literatura: Filipowiak 1972, 105, ryc. 7-8; 1973, 35, 38-39, ryc. 17-19; Malinowska-Łazarczyk 1982a, 23-24; 1982b, 132-133; Biermann 2008, 92-93, Fig. 5; Janowski 2011a, 261, Abb. 2; 2011b, ryc. 6; 2014a.

CIEPŁE, gm. Gniew⁵²

Stanowisko: nr 6

Nr grobu: 35/2008

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja komory zrębowa, elementy drewniane całkowicie rozłożone;

Wymiary: wkop jamy grobowej 3,60 × 2,30 m; **Wymiary komory:** długość – 2,90 m, szerokość – 1,95 m, głębokość – 0,75 m; wewnątrz konstrukcji drewniana skrzynia 2,60 × 1,00 × 0,40 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, *maturus*;

Orientacja szkieletu: czaszka na N;

Wypożenie: miecz żelazny, żelazny grot włóczni, 2 ostrogi żelazne, 2 strzemiona żelazne, elementy ogłowia (wędzidło, sprzączki, okucia), wiadro drewniane, naczynie ceramiczne z 56 kośćmi zwierzęcymi, moneta (srebrny denar francuski), 20 gwoździ z konstrukcji komory;

Datowanie: koniec X-1. połowa XI w.;

Literatura: Paszkiewicz 2011, 574; Pudło 2011; Ratajczyk 2011, 562-566; 2013a, 335-338.

Nr grobu: 42/2009

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary: wkop jamy grobowej 3,60 × 2,10 m; **Wymiary komory:** długość – 3,00 m, szerokość – 1,70 m, głębokość – 0,75 m; wewnątrz konstrukcji drewniana skrzynia – 2,70 × 1,00 × 0,40 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, *maturus*;

Orientacja szkieletu: czaszka na N;

Wypożenie: miecz żelazny, żelazny grot włóczni, 2 ostrogi brązowe z garniturem do mocowania, 2 strzemiona żelazne, elementy ogłowia (wędzidło, sprzączka), wiadro drewniane z okuciami, osełka, srebrne blaszki, okucia skrzyni;

Datowanie: koniec X-1. połowa XI w.;

Literatura: Ratajczyk 2013a, 339-341; 2013b.

Nr grobu: 43/2009

⁵² Dane odnośnie wymiarów i konstrukcji grobów z Ciepłego pochodzą bezpośrednio od badaczki stanowiska Pani mgr Zdzisławy Ratajczyk z Muzeum Archeologicznego w Gdańsku i mogą różnić się od tych znanych z literatury. Za wszelkie informacje zwłaszcza niepublikowane bardzo serdecznie dziękuję.

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja komory zrębowa?;

Wymiary komory: długość – 2,70 m, szerokość – 1,20 m; wewnątrz konstrukcji drewniana trumna 2,40 × 0,60 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, wczesny *adultus*;

Orientacja szkieletu: czaszka na N;

Wyposażenie: miecz żelazny, żelazny grot włóczni, 2 ostrogi żelazne, 2 strzemiona żelazne, wędzidło, sprzączki, waga i odważniki, misa brązowa z fragmentami tkaniny, wiadro drewniane, ośelka, mone-ta (denar Henryka IV), okucia trumny;

Datowanie: 1. połowa XI w.;

Literatura: Paszkiewicz 2011, 574; Ratajczyk 2013a, 343-344.

Nr grobu: 47/2009

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja komory słupowa?, elementy drewniane całkowicie rozłożone;

Wymiary jamy grobowej: długość: 2,80-3,00 m, szerokość – 1,90-2,00 m; **Wymiary komory:** długość – 2,80-3,00 m, szerokość – 1,90 m, wewnątrz mury 2,10 × 1,30 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, *adultus/maturus*;

Orientacja szkieletu: czaszka na S;

Wyposażenie: wiadro drewniane z obręczami żelaznymi, oprawka kościana;

Datowanie: koniec X-1. połowa XI w.;

Literatura: Ratajczyk 2013a, 344-345.

Nr grobu: 58/2014

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary komory: długość – 3,00 m, szerokość – 1,40-1,45 m, wewnątrz skrzynia drewniana – 2,00 × 0,70-0,75 m;

Płeć i wiek zmarłego: grób podwójny: mężczyzna, brak danych; kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletów: czaszki na N;

Wyposażenie: kobieta: kabłączek skroniowy, okucie pochewki noża; mężczyzna: nóż żelazny;

Datowanie: X/XI-1. ćwierć XI w.;

Literatura: niepublikowany.

DZIEKANOWICE, gm. Łubowo

Stanowisko: nr 22a

Nr grobu: I/05

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja nieokreślona, elementy drewniane całkowicie rozłożone, otoczony czworobocznym rowem o wymiarach zewn. 5,00 × 3,80 m i szerokości do 0,30 m;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,50 m, szerokość – 1,80 m, głębokość – 1,20 m;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, *adultus* (30 lat);

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wyposażenie: 2 noże żelazne we wspólnej pochewce, ośelka, ozdoba srebrna, 6 żelaznych okuć komory;

Datowanie: 1. połowa XI w.;

Literatura: Wrzesiński 2010, 63, ryc. 3; Janowski 2011a; 2011b; Wrzesińska, Wrzesiński 2014, 217, 222.

Nr grobu: II/05

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja nieokreślona, elementy drewniane całkowicie rozłożone, otoczony czworobocznym rowem o wymiarach zewn. 5,00 × 3,80 m i szerokości do 0,30 m;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,90 m, szerokość – 1,55 m, głębokość – 1,20 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, *maturus*;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wyposażenie: brak;

Datowanie: 1. połowa XI w.;

Literatura: Wrzesiński 2010, 64, ryc. 4; Janowski 2011a; 2011b.

Nr grobu: 20/08

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja nieokreślona, elementy drewniane całkowicie rozłożone, otoczony czworobocznym rowem o długości zewn. 4,40 m, szerokość nieokreślona (rów zniszczony);

Wymiary jamy grobowej: zarejestrowana długość – 2,70 m, szerokość – 1,80 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, *maturus*;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wyposażenie: nóż żelazny z drewnianą rękojeścią;

Datowanie: 1. połowa XI w.;

Literatura: Wrzesiński 2010, 67.

Nr grobu: 60/08

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja nieokreślona, elementy drewniane całkowicie rozłożone; otoczony czworobocznym rowem o wymiarach zewn. 4,40 × 3,80 m i szerokości do 0,30-0,35 m;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,20 m, szerokość – 0,95-1,00 m, wewnątrz skrzynia drewniana;

Płeć i wiek zmarłego: dziecko, *infans I*;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: nóż żelazny z drewnianą rękojeścią owiniętą srebrnym drutem, 3 okucia żelazne skrzyni i kotwa;

Datowanie: 1. połowa XI w.;

Literatura: Wrzesiński 2010, 66, ryc. 5; Janowski 2011a; 2011b.

Nr grobu: 61/08

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja nieokreślona, elementy drewniane całkowicie rozłożone, otoczony czworobocznym rowem o wymiarach zewn. 4,80 × 4,25 m i szerokości do 0,40 m;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,15 m, szerokość – 1,20 m, wewnątrz skrzynia drewniana;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, *juvenis*;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: brak, w czaszce grot strzały (przynajmniej śmierci), 7 taśmowatych okuć skrzyni i 2 gwoździe żelazne;

Datowanie: 1. połowa XI w.;

Literatura: Wrzesiński 2010, 66, ryc. 6; Janowski 2011a; 2011b.

Nr grobu: 62/08

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja nieokreślona, elementy drewniane całkowicie rozłożone, otoczony czworobocznym rowem o wymiarach zewn. 5,00 x? (rów zniszczony) i szerokości do 0,40 m;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,20 m, szerokość – 1,80 m, głębokość – 1,60 m; wewnątrz trumna drewniana – 2,35 × 0,50-0,60 m;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, *adultus*;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: kolia z 14 srebrnych kaptorg, 2 paciorków srebrnych i srebrnej zawieszki krzyżowej, moneta (denar Ottona i Adelajdy), 13 okuć żelaznych z konstrukcji trumny i 2 gwoździe żelazne;

Datowanie: koniec X-początek XI w. (1095±30 BP; 890-1020 AD – C14 z kości; 1550±30 BP – C14 z węgli drzewnych z wypełniską);

Literatura: Wrzesiński 2010, 66-67, ryc. 7; 2011; Kleingärtner 2011; Sikorski 2011; Suchodolski 2011; Wrzesińska 2011; Sikora J. 2015, 155.

KAŁDUS, gm. Chełmno

Stanowisko: nr 4

Nr grobu: 13/00 (obiekt 71)

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja komory słupowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 4,00 m, szerokość – 2,20 m; **Wymiary komory:** długość – 2,70 m, szerokość – 1,90 m;

Płeć i wiek zmarłego: grób podwójny: mężczyzna, *adultus*; kobieta, *maturus*;

Orientacja szkieletów: czaszki na W;

Wypożenie: mężczyzna: misa brązowa, 2 noże w jednej pochewce z brązowymi okuciami, nieokreślony przedmiot żelazny; kobieta: kolia z 8 kaptorg, kolia z 21 paciorków z karneolu i kryształu górskiego spiętych srebrną klamrą, paciorek srebrny, wiadro drewniane okute blachą, kości zwierzęce;

Datowanie: X/XI-1. połowa XI w. (1150±50 BP Ki-9648 – kości ludzkie; 1100±50 BP Ki-9649 – kości ludzkie);

Literatura: Chudziak 2001; 2002; 2003, Bojarski 2003, 26-28; Chudziak 2004, ryc. 1; Bojarski, Chudziak, Drozd, Koperkiewicz, Kozłowski, Stawska 2010, 440-441, tabl. 2-4, fot. 8.a-c; Janowski 2011a; 2011b; Chudziak 2012; Sikora J. 2015, 153.

Uwagi: wymiary grobu w publikacji (Bojarski, Chudziak, Drozd, Koperkiewicz, Kozłowski, Stawska 2010) niezgodne z ryciną i informacjami z wcześniejszych publikacji.

Nr grobu: 60/00 (obiekt 140)

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja komory słupowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,20 m, szerokość – 2,30 m, głębokość – 0,60 m; **Wymiary komory:** długość – 3,20 m, szerokość – 2,30 m; wewnątrz mary 2,30 × 0,80 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, *adultus/maturus*;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: misa brązowa, wiadro drewniane okute blachą, misa drewniana toczona z połączanymi okuciami, talerz drewniany, fragment drewnianego kubka, dwa noże w jednej pochewce z okuciami, żelazna zapinka podkowiasta, brązowa skuwka, fragment skórzanego buta, fragmenty tkanin, fragment monety (denar krzyżowy), orzech laskowy i kość zwierzęca;

Datowanie: X/XI-1. połowa XI w. (1080±80 BP Ki-8891 – węgle drzewne; 1080±70 BP Ki-9055 – tkanina;

1045±70 BP Ki-9056 – tkanina; 1020±70 BP Ki-9054 – drewno; 1060±60 BP Ki-9653 – kości ludzkie);

Literatura: Chudziak 2001; 2002; 2003; Bojarski 2003, 26-28; Chudziak 2004, ryc. 2; Grupa 2004; Bojarski, Chudziak, Drozd, Koperkiewicz, Kozłowski, Stawska 2010, 456-457, tabl. 12-14, fot. 16.a-c, 17.a-d; Janowski 2011a; 2011b; Chudziak 2012; Sikora J. 2015, 153.

Uwagi: wymiary grobu w publikacji (Bojarski, Chudziak, Drozd, Koperkiewicz, Kozłowski, Stawska 2010) niezgodne z ryciną i informacjami z wcześniejszych publikacji.

Nr grobu: 125/01 (obiekt 202)

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja komory słupowa; otoczony czworobocznym (?) (zachowany z dwóch stron) płotem? o wymiarach zewn. 4,50 × 3,20 m i szerokości do 0,10-0,15 m;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,10 m, szerokość – 1,70 m, głębokość – 0,54 m; **Wymiary komory:** długość – 3,10 m, szerokość – 1,70 m, wewnątrz trumna 1,80 × 0,60 m;

Płeć i wiek zmarłego: ?, *infans II* (we wcześniejszych publikacjach mężczyzna, *juvenis*);

Orientacja szkieletu: czaszka na E;

Wyposażenie: nóż żelazny;

Datowanie: X/XI-1. połowa XI w.;

Literatura: Chudziak 2002; 2003; Bojarski 2003, 26-28, ryc. 9; Bojarski, Chudziak, Drozd, Koperkiewicz, Kozłowski, Stawska 2010, 477, tabl. 31, fot. 23.a-d; Janowski 2011a; 2011b; Chudziak 2012.

Uwagi: wymiary grobu w publikacji (Bojarski, Chudziak, Drozd, Koperkiewicz, Kozłowski, Stawska 2010) niezgodne z ryciną i informacjami z wcześniejszych publikacji.

Nr grobu: 166/01 (obiekt 328)

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja słupowa?

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,73 m, szerokość – 1,78 m, głębokość – 0,46 m; **Wymiary komory:** długość – 2,73 m, szerokość – 1,78 m; wewnątrz trumna drewniana – 1,15 × 0,75 m (!);

Płeć i wiek zmarłego: ?, dorosły (we wcześniejszych publikacjach kobieta – Chudziak 2002; Bojarski 2003);

Orientacja szkieletu: czaszka na NW;

Wyposażenie: 4 srebrne kabłączki, 2 noże żelazne w jednej pochewce;

Datowanie: X/XI-1. połowa XI w. (980±60 BP Ki-9663);

Literatura: Chudziak 2002; 2003; Bojarski 2003, 26-28, ryc. 10; Chudziak 2004, ryc. 4; Bojarski, Chudziak, Drozd, Koperkiewicz, Kozłowski, Stawska 2010, 491, tabl. 40, fot. 30.a-d; Janowski 2011a; 2011b; Chudziak 2012.

Uwagi: wymiary grobu w publikacji (Bojarski, Chudziak, Drozd, Koperkiewicz, Kozłowski, Stawska 2010) niezgodne z ryciną i informacjami z wcześniejszych publikacji.

Nr grobu: 356/02 (obiekt 757)

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja komory słupowa?;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,24 m, szerokość – 1,60 m, głębokość – 0,30 m; **Wymiary komory:** długość – 2,24 m, szerokość – 1,60 m; pochówek A w trumnie 1,90 × 0,50 m;

Płeć i wiek zmarłego: grób podwójny: B (pierwotny) – dziecko, *infans I*; A (dostawiony) – kobieta, *adultus*; Orientacja szkieletów: czaszki na W;

Wyposażenie: kobieta: 3 kabłączki skroniowe;

Datowanie: X/XI-1. połowa XI w.;

Literatura: Bojarski, Chudziak, Drozd, Koperkiewicz, Kozłowski, Stawska 2010, 557-558, tabl. 95.1, fot. 61.b-d; Chudziak 2012.

Nr grobu: 364/02 (obiekt 798)

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja komory słupowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,60 m, szerokość – 1,20-1,35 m, głębokość – 0,44 m; **Wymiary komory:** długość – 2,60 m, szerokość – 1,20-1,35 m; wewnątrz trumna drewniana – 2,20 × 0,60 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, *senilis*;

Orientacja szkieletu: czaszka na SE;

Wyposażenie: miecz żelazny w pochwie skórzanej, nóż żelazny, wiadro drewniane z żelaznymi obęczami, 5 nieokreślonych przedmiotów żelazne⁵³;

Datowanie: X/XI-1. połowa XI w.; (1167±48 BP);

Literatura: Bojarski 2005, 112, 114, ryc. 18-20; Bojarski, Chudziak, Drozd, Koperkiewicz, Kozłowski, Stawska 2010, 560, tabl. 97-98, fot. 63.a-d; Kaźmierczak, Rybka 2010; Janowski 2011a; 2011b; Chudziak 2012; Sikora J. 2015, 153.

Nr grobu: 422/04 (obiekt 955)

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja komory słupowa;

⁵³ Autorzy badań podają, że jeden z nich ma być fragmentem ostrogi. Na podstawie dostępnych rycin interpretacja taka jest wątpliwa.

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,00 m, szerokość – 1,30 m, głębokość – 0,40 m; **Wymiary komory:** długość – 3,00 m, szerokość – 1,30 m; wewnątrz trumna drewniana – 2,20 × 0,55-0,76 m;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta?, *maturus* (we wcześniejszych publikacjach mężczyzna);

Orientacja szkieletu: czaszka na E;

Wypożenie: wiadro drewniane z żelaznymi obręczami, nóż żelazny, moneta (denar krzyżowy);

Datowanie: X/XI-1. połowa XI w.;

Literatura: Bojarski 2007, 270, ryc. 10; Bojarski, Chudziak, Drozd, Koperkiewicz, Kozłowski, Stawska 2010, 580, tabl. 109, fot. 76.a-d; Janowski 2011a; 2011b; Chudziak 2012.

Uwagi: wymiary grobu w publikacji (Bojarski, Chudziak, Drozd, Koperkiewicz, Kozłowski, Stawska 2010) niezgodne z ryciną i informacjami z wcześniejszych publikacji.

Nr grobu: 453/04 (obiekt 995)

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja komory słupowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,20 m, szerokość – 1,60 m, głębokość – 0,90 m; **Wymiary komory:** długość – 3,20 m, szerokość – 1,60 m; wewnątrz trumna drewniana – 2,35 × 0,52-0,55 m;

Płeć i wiek zmarłego: ?, *adultus* (we wcześniejszych publikacjach kobieta, *juvenis-adultus*);

Orientacja szkieletu: czaszka na E;

Wypożenie: nóż w skórzanej pochewce, 2 naczynia gliniane, 2 naczynia drewniane(?);

Datowanie: X/XI-1. połowa XI w.;

Literatura: Bojarski 2007, 270-271, ryc. 11; Bojarski, Chudziak, Drozd, Koperkiewicz, Kozłowski, Stawska 2010, 591, tabl. 118, fot. 84.a-c; Janowski 2011a; 2011b; Chudziak 2012.

Uwagi: wymiary grobu w publikacji (Bojarski, Chudziak, Drozd, Koperkiewicz, Kozłowski, Stawska 2010) niezgodne z ryciną i informacjami z wcześniejszych publikacji.

NAPOLE, gm. Kowalewo Pomorskie

Stanowisko: nr 6

Nr grobu: 13 (badania w 1991 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, brak śladów konstrukcji drewnianej; otoczona czworobocznym rowem 4,70 × 3,50 m;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,30 m, szerokość – 2,00 m, głębokość – 0,35 m;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, *maturus*;

Orientacja szkieletu: czaszka na E;

Wypożenie: nóż żelazny, sierp żelazny;

Datowanie: połowa XI w. (według Bojarski 2014; w starszych publikacjach – koniec XI-połowa XII w.);

Literatura: Stawska 1993, 141; 2003; Janowski 2011a; 2011b; Bojarski 2014, 180, ryc. 5.

PIEŃ, gm. Dąbrowa Chełmińska

Stanowisko: nr 9

Nr grobu: 15 (badania w 2005 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja komory zrębowa; otoczona palisadą? – zachowane dwa boki (S – zachowana długość około 5,50 m i W – zachowana długość około 7,5 m), zadookumentowana głębokość wkopu pod palisadę 0,75 m, a szerokość 0,40 m;

Wymiary jamy grobowej: zachowana długość – około 4,00 m, szerokość – 2,10 m; **Wymiary komory:** długość – 3,40 m, szerokość – 1,90 m, głębokość – 0,50 m; wewnątrz mary: 2,65 × 1,05 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, *maturus*;

Orientacja szkieletu: czaszka na E;

Wypożenie: topór żelazny tauszowany srebrem i miedzią; wiadro drewniane okute żelaznymi taśmami; misa brązowa; czepak drewniany; nieokreślony przedmiot drewniany (talerz?); ośełka z fyllitu; nóż żelazny; fragmenty tkaniny jedwabnej;

Datowanie: 4. ćwierć X-1. połowa XI w.;

Literatura: Drozd, Janowski 2007a; 2007b; Drozd, Janowski, Poliński 2009; Janowski 2010; 2011a; 2011b; 2013.

Nr grobu: 32 (badania w 2006 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary jamy grobowej: zachowana długość – 3,70 m (od strony W wkop), szerokość – 2,20 m; **Wymiary komory:** długość – 3,00 m, szerokość – 1,50 m, głębokość – 1,26 m;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, *maturus*;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: 6 srebrnych kabłączków skroniowych; spięta srebrną klamrą kolia z 3 srebrnych kapłorg, 11 srebrnych paciorków, 16 paciorków z karneolu, 15 paciorków z kryształu górskiego oraz ok.

400 paciorków z niebieskiego szkła; wiadro drewniane okute żelaznymi taśmami; naczynie gliniane; nóż żelazny; pół przęślika glinianego; nieokreślony przedmiot kościany (grzebień?); nieokreślony przedmiot żelazny; fragment ceramiki;

Datowanie: 4. ćwierć X-1. połowa XI w.;

Literatura: Drozd, Janowski 2009; Drozd, Janowski, Poliński 2009; Janowski 2011a; 2011b; 2013.

Nr grobu: 37 (badania w 2006 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary jamy grobowej: zachowana długość – 3,20 m (od strony E wkop), szerokość – 1,95 m; **Wymiary komory:** długość – 2,60 m, szerokość – 1,45 m, głębokość – 0,86 m;

Płeć i wiek zmarłego: dziecko, *infans I*;

Orientacja szkieletu: czaszka na E;

Wypożenie: wiadro drewniane okute żelaznymi posrebrzanymi taśmami; 2 noże żelazne; muszla; 2 fragmenty ceramiki;

Datowanie: 4. ćwierć X-1. połowa XI w.;

Literatura: Drozd, Janowski, Poliński 2009; Janowski 2011a; 2011b; 2013.

Nr grobu: 38 (badania w 2007 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,20 m, szerokość – 1,95 m; **Wymiary komory:** długość – 2,00 m, szerokość – 1,60 m, głębokość – 0,80 m;

Płeć i wiek zmarłego: dziecko, *infans I*;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: kolia z 7 paciorków z kryształu górskiego i 4 z karneolu spięta srebrną klamrą oraz łańcuszek srebrny i nożyk żelazny;

Datowanie: 4. ćwierć X-1. połowa XI w.;

Literatura: Drozd, Janowski, Poliński 2009; Janowski 2011a; 2011b; 2013.

Nr grobu: 39 (badania w 2007 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,20 m, szerokość – 1,40 m; **Wymiary komory:** długość – 2,00 m, szerokość – 1,10 m, głębokość – 0,50 m;

Płeć i wiek zmarłego: dziecko, *infans I*;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: 5 srebrnych kabłączków skroniowych; srebrna zausznica koszykowata; wiaderko drewniane z żelaznymi obręczami; nożyk żelazny; ząb rekina i belemnit;

Datowanie: 4. ćwierć X-1. połowa XI w.;

Literatura: Drozd, Janowski, Poliński 2009; Janowski 2011a; 2011b; 2013.

Nr grobu: 40 (badania w 2007 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja komory zrębowa; otoczona podwójną palisadą w kształcie kwadratu o wymiarach zewnętrznych odpowiednio: 7 × 7 m i 5 × 5 m i szerokości około 0,30-0,35 m;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,00 m, szerokość – 2,30 m; **Wymiary komory:** długość – 2,80 m, szerokość – 1,80 m, głębokość – 1,60 m; wewnątrz mniejsza skrzynia (?);

Płeć i wiek zmarłego: dziecko, *infans I*;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: pas z jedwabiu przetykanego złotą nicią, z mosiężnymi połączanymi okuciami na końcach i 2 połączanymi mosiężnymi dzwoneczkami; 3 dzwoneczki z brązu; 2 oprawki z poroża; wiadro drewniane z żelaznymi obręczami; nożyk żelazny; 4 gwoździe żelazne i 10 okuć żelaznych z konstrukcji skrzyni;

Datowanie: 4. ćwierć X-1. połowa XI w. (1085 ± 30 BP – C14 z kości);

Literatura: Drozd, Janowski, Poliński 2009; Janowski 2011a; 2011b; 2013; Sikora J. 2015, 156-157.

Nr grobu: 49 (badania w 2007 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,05 m, szerokość – 1,10 m; **Wymiary komory:** długość – 2,00 m, szerokość – 1,00 m, głębokość – 0,70 m;

Płeć i wiek zmarłego: dziecko, *infans I*;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: srebrny kabłączek skroniowy i żelazny nożyk;

Datowanie: 4. ćwierć X-1. połowa XI w.;

Literatura: Drozd, Janowski, Poliński 2009; Janowski 2011a; 2011b; 2013.

Nr grobu: 57 (badania w 2007 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,30 m, szerokość – 0,90-1,40 m; **Wymiary komory:** długość – 1,90 m, szerokość – 0,90 m, głębokość – 0,40 m;

Płeć i wiek zmarłego: dziecko, *infans I*;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: 5 srebrnych kabłączków skroniowych; kaptorga srebrna, paciorek srebrny, połowa zapięcia kolii oraz paciorek z karneolu i nożyk żelazny;

Datowanie: 4. ćwierć X-1. połowa XI w.;

Literatura: Drozd, Janowski, Poliński 2009; Janowski 2011a; 2011b; 2013.

Nr grobu: 69 (badania w 2009 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja komory nieokreślona;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,00 m, szerokość – 2,00 m, **Wymiary komory:** długość – 2,60 m, szerokość – 1,50 m, głębokość – 0,90 m;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, *adultus*;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: fragment kaptorgi, paciorek szklany;

Datowanie: 4. ćwierć X-1. połowa XI w.;

Literatura: Drozd, Janowski, Poliński 2011; Janowski 2011a; 2011b; 2013.

Nr grobu: 70 (badania w 2009 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja nieokreślona w kształcie owalu zbliżonego do ośmioboku;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,10 m, szerokość – 2,70 m; **Wymiary komory:** długość – 2,50 m, szerokość – 2,50 m, głębokość – 1,00 m;

Płeć i wiek: koń, samiec, 2,5 roku;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: brak;

Datowanie: 4. ćwierć X-1. połowa XI w.;

Literatura: Makowiecki 2010; Drozd, Janowski, Poliński 2011; Janowski 2011a; 2011b; 2013.

Nr grobu: 71 (badania w 2009 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja komory zrębowa?;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,80 m, szerokość – 1,80 m; **Wymiary komory:** długość – 2,70 m, szerokość – 1,70 m, głębokość – 0,80 m;

Płeć i wiek zmarłego: dziecko, *infans II* (ok. 13 lat);

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: pierścione srebny, nożyk żelazny;

Datowanie: 4. ćwierć X-1. połowa XI w.;

Literatura: Drozd, Janowski, Poliński 2011; Janowski 2011a; 2011b; 2013.

SOWINKI, gm. Mosina⁵⁴

Stanowisko: nr 23A

Nr grobu: 70

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja nieokreślona;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,63 m, szerokość – 1,22-1,48 m, głębokość – 0,74 m; wewnątrz konstrukcja drewniana (skrzynia/trumna?): 2,55 × 0,59 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, *juvenis* (15-20 lat);

Orientacja szkieletu: czaszka na E;

Wypożenie: 2 oścień żelazne, 6 haczyków żelaznych do wędek, 2 szydła, nożyce, 3 noże, sprzączka do pasa, wiadro, brązowe okucia pasa, 2 ośelki, waga i 19 odważników w drewnianej skrzyneczce;

Datowanie: koniec X-początek XI w. (1145±30BP Poz 43127, 805-978 AD – drewno ze skrzyneczki zawierającej brązową wagę składaną);

Literatura: Krzyszowski 1992; 1993; 1994, 12-13; 1995, 64; 1997; Piaskowski 1999; Szymański 2000; Janowski 2011a; 2011b; Jeżek, Zavřel 2011, 128; Jeżek 2013, 718; Krzyszowski 2014; Jeżek, Krzyszowski, Zavřel 2015; Sikora J. 2015, 157-158.

Nr grobu: 148

Konstrukcja i stan zachowania: grób płaski, konstrukcja komory zrębowa?;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,80 m, szerokość – 2,70 m, głębokość – 1,15 m; wewnątrz skrzynia drewniana 2,40 × 0,90 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, *juvenis*;

Orientacja szkieletu: czaszka na E;

Wypożenie: 2 noże we wspólnej pochewce z okuciami z brązu platerowanego złotem, ośelka, wiadro, pierścień srebrny, moneta (dirhem – 950-976 r.), okucia komory;

Datowanie: koniec X-początek XI w.;

Literatura: Krzyszowski 1992; 1993; 1994, 12-13; 1995, 64; Piaskowski 1999; Janowski 2011a; 2011b; Jeżek,

⁵⁴ W literaturze zamieszczono informacje o dwóch grobach komorowych z Sowinek (nr 70 i 148), jednak dostępnych źródeł wynika, że wśród 158 odkrytych grobów było jeszcze kilka (nr 69, 135, 151 i 156) o bardzo dużych rozmiarach (długość 3,40-3,80 m) i z konstrukcjami drewnianymi (por. Krzyszowski 1995, 51; Janowski 2011b, 386, przypis 4), które być może także zaliczyć należy do tej kategorii.

Zavřel 2011, 128-129; Ježek 2013, 718; Krzyszowski 2014; Ježek, Krzyszowski, Zavřel 2015.

ROSJA

ALEFINO, rejon starodubski

Nr grobu: 1 (badania 1989 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan średnica 16 m, wysokość 1,80 m; konstrukcja komory słupowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,70 m, szerokość – 2,07 m, głębokość 1,44 m, dach na słupach;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na SW;

Wyposażenie: żelazne kółko, nóż żelazny;

Datowanie: koniec XI w.;

Literatura: Gur'ânov 1993, 32; Šinakov, Gur'ânov, Čubur 2011, 39, ris. 25.

GNIEZDOWO, rejon smoleński

Centralna grupa kurhanów

Nr grobu: X-1898

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan, średnica 7,60 m (3,60 sążnia) i wysokość 1,50 m (0,75 sążnia), konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary: brak danych;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wyposażenie: brak pewności co do inwentarza kurhanu, który określany jest jako kompleks znalezisk z badań w październiku 1898 r.; wg Spicyna: naczynie gliniane, figurka gliniane w 2 fragmentach, 3 grudki srebra, 2 żelazne trzpienie; wg Bulkina i Kainova także miecz żelazny?;

Datowanie: X w.;

Literatura: Spicyn 1905, 36, ris. 131; Bulkin 1982, 140; Žarnov 1991, 207; 1998; Put iz Varâg 1996, 58, nr 345; Mihajlov K.A. 2001, 160; Kainov 2012, 28, fig.17-18.

Nr grobu: 14/VII-1899 (kurhan 97)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan; konstrukcja komory – brak danych; kurhan wyrobowany

Wymiary: brak danych;

Płeć i wiek zmarłego: grób podwójny: mężczyzna, brak danych; kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletów: brak danych;

Wyposażenie: miecz żelazny, grot włóczni, 6 grotów strzał, umbo, trzewik pochwy miecza, okucia pasa, strzemiona, 2 zapinki żółtawate; kolca z zawieszkami (młotki Thora), zapinka podkowiasta; krzyż-zawieszka, moneta/zawieszka (dirhem – 913 r.), 2 szalki od wagi, paciorki szklane i z kamieni półszlachetnych, sprzączki, zawieszki, grzebień, nożyce, wiadro, noże, fragmenty tkanin, gwoździe;

Datowanie: X w.;

Literatura: Spicyn 1905, 53-54; Bulkin 1982; Ravdina 1988, 42; Žarnov 1991, 207; Mihajlov K.A. 2001, 160; 2007b, 147; Novikov 2012.

Uwagi: pochówek konia.

Nr grobu: 12-VII-1900

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan, konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary: brak danych;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna(?), brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wyposażenie: topór, 2 strzemiona;

Datowanie: X w.?

Literatura: Bulkin 1982, 140; Žarnov 1998, 95; Mihajlov K.A. 2001, 160; Novikov 2012.

Nr grobu: 1900-7a

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan, konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary: brak danych;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna(?), brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wyposażenie: topór, strzemię, uzda;

Datowanie: X w.;

Literatura: Žarnov 1998, 95; Mihajlov K.A. 2001, 160; Novikov 2012.

Nr grobu: C-66

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan, konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary: brak danych;

Płeć i wiek zmarłego: brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wyposażenie: odważnik ołowiany, fragment mone-ty (dirhem – 1. połowa X w.);

Datowanie: 1. połowa X w.;

Literatura: Puškina 1991, 242, nr 79; Žarnov 1991, 207, 208; Mihajlov K.A. 2001, 160.

Nr grobu: C-84

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan; konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary: brak danych;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wyposażenie: brązowy guzik;

Datowanie: brak danych;

Literatura: Žarnov 1991, 207-209; Mihajlov K.A. 2001, 160.

Nr grobu: C-86

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan; konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,00 m, szerokość – 1,80 m, głębokość – 0,75 m; **Wymiary komory:** długość – 2,90 m, szerokość – 1,30 m, głębokość – 0,50 m (według Žarnov 1998, tab. 1);

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wyposażenie: 2 guziki z fragmentem tkaniny;

Datowanie: brak danych;

Literatura: Žarnov 1991, 207, 210; 1998; Mihajlov K.A. 2001, 160.

Nr grobu: C-88

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan; konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary: brak danych;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wyposażenie: brak danych;

Datowanie: brak danych;

Literatura: Žarnov 1998; Mihajlov K.A. 2001, 160.

Nr grobu: C-157

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan; konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,00 m, szerokość – 2,85 m, głębokość – 1,00 m; **Wymiary komory:**

długość – 2,15 m, szerokość – 2,05 m, głębokość – 0,80 m (według Žarnov 1998, tab. 1);

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wyposażenie: 12 guzików;

Datowanie: brak danych;

Literatura: Žarnov 1991, 207; 1998; Mihajlov K.A. 2001, 160.

Nr grobu: C-160 (badania w 1990 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan; konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary: brak danych;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna,?;

Orientacja szkieletu: czaszka na SW;

Wyposażenie: 5 grotów strzał, topór żelazny, krzesiwo żelazne, 3 fragmenty krzemienia, osełka, nóż z drewnianą rękojeścią, zapinka podkowiasta, pas z 69 brązowymi blaszkami, sakiewka zdobiona 19 brązowymi blaszkami, 3 orzechy laskowe, 1/2 monety (dirhem – 937-938r.), odważnik z brązu, grzebień z poroża, liczne fragmenty tkanin jedwabnych i wełnianych;

Datowanie: 2. połowa X-XI w.;

Literatura: Put iz Varâg 1996, 55-56, nr 306-326; Mihajlov K.A. 2001, 160; Šerbakova 2010.

Nr grobu: C-171

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan; konstrukcja komory słupowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,00 m, szerokość – 1,70 m, głębokość – 1,90 m; **Wymiary komory:** długość – 2,65 m, szerokość – 1,30-1,60 m, głębokość – 1,00 m (według Žarnov 1998, tab. 1);

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wyposażenie: brak; 30 gwoździ żelaznych z konstrukcji komory;

Datowanie: brak danych;

Literatura: Žarnov 1991, 207-209; 1998; Mihajlov K.A. 2001, 160.

Nr grobu: C-191 (badania w 1976 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan; konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,80 m, szerokość – 2,50 m, głębokość – 1,30 m; **Wymiary komory:** długość – 2,75 m, szerokość – 2,40 m, głębokość – 1,00 m (według Žarnov 1998, tab. 1);

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wyposażenie: nóż żelazny, sercowate okucia pasa z brązu, brązowe okucia uzdy, krzesiwo żelazne, szpikulec z poroża, oprawka stożkowata z poroża, sprzączka żelazna, żelazna zapinka podkowiasta, topór żelazny, żelazno-brązowy kiścień, żelazne wędzidło, 2 żelazne strzemiona

Datowanie: X w.;

Literatura: Avdusin, Belocerkovskaâ, Puškina 1977; Andreeva 1980, 59-60; Žarnov 1991, 207; 1998; Put iz Varâg 1996, 54-55, nr 293-305; Mihajlov K.A. 2001, 160; Novikov 2012.

Uwagi: pochówek konia.

Nr grobu: C-198 (badania w 1976 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan 9 × 8,50 m, wysokość 1 m; konstrukcja komory zrębowa; pochówek w pozycji siedzącej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,35 m, szerokość – 2,30 m, głębokość – 1,50 m; **Wymiary komory:** długość – 3,30 m, szerokość – 2,20 m, głębokość – 1,00 m (według Žarnov 1998, tab. 1);

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wyposażenie: 2 brązowe zapinki żółtawate, srebrna zapinka okrągła z ametystem w centrum, kolia z 26 paciorków (24 szklane, 2 srebrne), 7 zawieszek różnych kształtów (lunula, krzyżyk, 2 okrągłe, sercowata, 2 kwadratowe), srebrna zapinka podkowiasta, srebrna bransoleta, grzebień z poroża, waga, nóż żelazny, żelazny uchwyt skrzyneczki, tkanina jedwabna; igielnik, 8 świec.

Datowanie: 3. ćwierć X w.;

Literatura: Avdusin, Belocerkovskaâ, Puškina 1977; Lihter, Šapova 1991, tabl. 2, nr 35; Žarnov 1991, 207-208; Pushkina 1993; Put iz Varâg 1996, 53-54, nr 274-292; Petrukhin, Pushkina 1997; Puškina 1997, 130; Žarnov 1998; Fehner 1999; Mihajlov K.A. 2001, 160; Dement'eva 2007, 258-259, nr 72; Mihajlov K.A. 2007b, 147; Eniosova 2008; Eniosova, Puškina 2012; 2013, 231; Janowski 2014c.

Nr grobu: C-212 (badania w 1977 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan; konstrukcja komory zrębowa; pochówek w pozycji siedzącej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,50 m, szerokość – 1,60 m, głębokość – 1,10 m; **Wymiary komory:** długość – 1,60 m, szerokość – 1,10 m, głębokość – 0,60 m (według Žarnov 1998, tab. 1);

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wyposażenie: brązowa zapinka równoramienna, kolia z 30 paciorków ze szkła (23 egz.), karneolu (4 egz.) i kryształu górskiego (3 egz.), 2 zawieszki brązowe, fragmenty tkanin, moneta/zawieszka (dirhem – 779/780 r.);

Datowanie: X w.;

Literatura: Avdusin, Kameneckaâ, Puškina 1978; Ravdina 1988, 45-46; Lihter, Šapova 1991, tabl. 2, nr 37; Žarnov 1991, 207-208; Put iz Varâg 1996, 59, nr 363, 63, nr 410; Žarnov 1998; Eniosova 2001; Mihajlov K.A. 2001, 160.

Nr grobu: C-241/II (badania w 1977 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan, wysokość 0,20 m; w kurhanie dwa groby; konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary: brak danych;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, brak danych; brak danych, brak danych;

Orientacja szkieletów: czaszki zwrócone w przeciwnych kierunkach na W i na E, w literaturze brak informacji, która z nich w którą stronę świata;

Wyposażenie: naszyjnik z młoteczkami Thora, igielnik z poroża, grzebień;

Datowanie: X w.;

Literatura: Avdusin, Kameneckaâ, Puškina 1978; Novikova 1991, 181; Žarnov 1991, 207; Put iz Varâg 1996, 68, nr 483; Žarnov 1998; Mihajlov K.A. 2001, 160.

Nr grobu: C-249

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan; konstrukcja komory słupowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,50 m, szerokość – 1,10 m, głębokość – 1,45 m; **Wymiary komory:** długość – 2,50 m, szerokość – 1,10 m, głębokość – 0,75 m (według Žarnov 1998, tab. 1);

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na N;

Wyposażenie: sprzączka, okucie zakończenia rzemienia, nóż żelazny, brązowa zapinka podkowiasta, szpikulec z poroża z głową smoka, fragment monety (dirhem – 914-933 r.);

Datowanie: 2. połowa X w.;

Literatura: Avdusin, Kameneckaâ, Puškina 1979, 67, nr 478; Ravdina 1988, 46; Žarnov 1991, 207; Puškina 1993; Put iz Varâg 1996, 58, nr 353, 67, nr 478; Žarnov 1998; Mihajlov K.A. 2001, 160; Kulakov 2004.

Nr grobu: C-255 (badania w 1978 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan; konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary: brak danych;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wyposażenie: topór żelazny, grot włóczni, strzemiona, kołczan ze strzałami; zapinka podkowiasta, osełka, szpikulec z poroża z głową smoka, pas skórzany z sakiewką z okuciami a w niej krzesiwo, krzemień i 3 orzechy laskowe i fragment kółka srebrnego;

Datowanie: 2. połowa X w.;

Literatura: Avdusin, Kamenecka, Puškina 1979, 48; Žarnov 1991, 207; Puškina 1993; Put iz Varâg 1996, 66, nr 437, 67, nr 479; Žarnov 1998; Mihajlov K.A. 2001, 160; Kulakov 2004.

Uwagi: pochówek konia.

Nr grobu: C-256

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan; konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary: brak danych;

Płeć i wiek zmarłego: brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wyposażenie: brak danych;

Datowanie: brak danych;

Literatura: Žarnov 1998; Mihajlov K.A. 2001, 160.

Nr grobu: C-290

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan; konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary: brak danych;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wyposażenie: zapinka podkowiasta;

Datowanie: brak danych;

Literatura: Žarnov 1991, 207, 209; Mihajlov K.A. 2001, 160.

Nr grobu: C-301 (badania w 1982 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan 9 × 9,50 m i wysokości 0,50 m; konstrukcja komory zrębowa, pochówek w pozycji siedzącej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,00 m, szerokość – 3,00 m, głębokość – 0,80 m; **Wymiary komory:** długość – 2,30 m, szerokość – 2,25 m, głębokość – 0,40 m (według Žarnov 1998, tab. 1);

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na E;

Wyposażenie: kolia z 50 paciorków szklanych, w tym ze złotą i srebrną folią, srebrny krzyżyk-zawieszka, fragment zapinki, wiaderko, naczynie gliniane, 11 świeczek woskowych, pudełeczko z kory brzozonej, fragmenty jedwabiu przetykanego złotą nicią;

Datowanie: 3. ćwierć X w.;

Literatura: Puškina 1984; Avdusin, Puškina 1988; 1989; Lihter, Šapova 1991, tabl. 2, nr 43; Žarnov 1991, 207; Put iz Varâg 1996, 56-57, nr 327-332; Petrukhin, Pushkina 1997; Puškina 1997, 130-131; Žarnov 1998; Fehner 1999; Eniosova 2001; Mihajlov K.A. 2001, 160; 2007b, 147; 2010b, 271; Orfinskaya, Pushkina 2011; Puškina, Orfinskaja 2011; Eniosova, Puškina 2012; Muraševa 2012, 94, 127-129; Orfinska 2012; 2014; Janowski 2014c.

Nr grobu: C-306 (badania w 1982 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan 9 × 9,50 m i wysokości 0,50 m; konstrukcja komory słupowa; pochówek w pozycji siedzącej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,90 m, szerokość – 2,40 m, głębokość – 0,90 m; **Wymiary komory:** długość – 2,68 m, szerokość – 2,35 m, głębokość – 0,40 m (według Žarnov 1998, tab. 1);

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na S;

Wyposażenie: 2 zapinki żółtewate; zapinka brązowa, fragmenty jedwabiu i ubioru, naczynie gliniane, toczony kubek drewniany, paciorek szklany, 12 świeczek woskowych;

Datowanie: 4. ćwierć X w. (dendro – 2. połowa lat 70. X w.);

Literatura: Puškina 1984; Avdusin, Puškina 1988; 1989; Žarnov 1991, 207-208; Puškina 1997, 131; Žarnov 1998; Karpuhin 2001; Mihajlov K.A. 2001, 160; Janowski 2014c.

Olszańska grupa kurhanów**Nr grobu: Ol'-30 (badania w 1988 r.)**

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan; konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 6,90 m, szerokość – 4,90 m, głębokość – 2,00 m; **Wymiary komory:** długość – 6,90 m, szerokość – 4,80 m, głębokość – 2,00 m (według Žarnov 1998, tab. 1);

Płeć i wiek zmarłego: grób czterosobowy: 2 mężczyzn, brak danych; 2 kobiety, brak danych;

Orientacja szkieletów: brak danych;

Wyposażenie: 2 pary srebrnych zausznic, 13 szklanych pionków do gry i plansza(?), fragmenty tkanin przetykanych złotą nicią; 81 fragmentów kolorowego szkła – naszywki na odzież;

Datowanie: X w.;

Literatura: Žarnov 1991, 207, 209, 211; Put iz Varâg 1996, 68, nr 490; Žarnov 1998; Mihajlov K.A. 2001, 160; 2007b, 148; 2010b, 271; Eniosova, Pushkina, Stolyarova 2011a; 2011b; Muraševa 2012, 87, 88; Eniosova, Puškina 2012, 58-61, ris. 6.3; Eniosova, Puškina 2013, 228, 232-234.

Uwagi: pochówki 2 koni.

Dnieprowska grupa kurhanów

Nr grobu: Dn-4 (badania w 1984 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan 11 × 11,50 m i wysokości 0,90 m; konstrukcja komory słupowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,05 m, szerokość – 2,60 m, głębokość – 1,25 m; **Wymiary komory:** długość – 3,05 m, szerokość – 2,60 m, głębokość – 0,50 m (według Žarnov 1998, tab. 1);

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wyposażenie: miecz żelazny, czekan żelazny, żelazny grot włóczni, wędzidło, 2 strzemiona, groty strzał, dzwoneczki brązowe, 2 osetki, naczynie gliniane, krzyżyk-zawieszka, 2 odważniki żelazno-brązowe, fragmenty tkanin przetykanych złotą nicią, 24 guziki; zapasowe ubranie z 8 guzikami, kilka innych drobniejszych przedmiotów;

Datowanie: 3. tercja X w. (dendro – lata 60-pocz. 70. X w.);

Literatura: Avdusin, Puškina 1986, 40; 1988; 1989; Puškina 1991, 240, nr 52-53, ris. 2.10; Žarnov 1991, 207, 210; Petrukhin, Pushkina 1997, 250-251; Kainov 1998, 208; Müller-Wille 1998; Žarnov 1998; Fehner 1999; Karpuhin 2001; Mihajlov K.A. 2001, 160; 2005a, 57; 2007b, 148; Byčkova, Eniosova, Nilus, Puškina 2008, 312-313; Mihajlov K.A. 2008b, 335-336; 2010b, 271; Kainov 2012, 53-54; Novikov 2012; Eniosova, Puškina 2013, 231.

Uwagi: pochówek konia.

Nr grobu: Dn-13 (badania w 1984 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan; konstrukcja komory słupowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,60 m, szerokość – 2,10 m, głębokość – 1,10 m; **Wymiary komory:** długość – 2,60 m, szerokość – 1,80-2,00 m, głębokość – 1,00 m (według Žarnov 1998, tab. 1);

Płeć i wiek zmarłego: brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wyposażenie: drewniana misa ze srebrnymi okuciami;

Datowanie: 2. połowa X w.;

Literatura: Avdusin, Puškina 1986, 40; Žarnov 1991, 207, 208; 1998; Mihajlov K.A. 2001, 160.

Nr grobu: Dn-21

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan; konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary: brak danych;

Płeć i wiek zmarłego: brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wyposażenie: brak danych;

Datowanie: brak danych;

Literatura: Žarnov 1998; Mihajlov K.A. 2001, 160.

Nr grobu: Dn-31

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan; konstrukcja komory słupowa; pochówek w pozycji siedzącej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,40 m, szerokość – 1,50 m, głębokość – 0,80 m; **Wymiary komory:** długość – 2,40 m, szerokość – 1,45 m, głębokość – 0,60 m (według Žarnov 1998, tab. 1);

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wyposażenie: nożyce, klucz, igielnik brązowy, zawieszka brązowa;

Datowanie: X w.?

Literatura: Žarnov 1991, 207, 209; 1998; Mihajlov K.A. 2001, 160.

Nr grobu: Dn-40

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan; konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,85 m, szerokość – 1,20 m, głębokość – 0,85 m; **Wymiary komory:** długość – 2,85 m, szerokość – 0,95-1,00 m, głębokość – 0,75 m (według Žarnov 1998, tab. 1);

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wyposażenie: brak danych;

Datowanie: brak danych;

Literatura: Žarnov 1991, 207; 1998; Mihajlov K.A. 2001, 160.

Lesnaja grupa kurhanów

Nr grobu: L-65

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan; konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary: brak danych;

Płeć i wiek zmarłego: brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wyposażenie: brak danych;

Datowanie: brak danych;

Literatura: Žarnov 1998, 95; Mihajlov K.A. 2001, 160; 2008d, 60, przypis 11.

Nr grobu: L-66

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan; konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary: brak danych;

Płeć i wiek zmarłego: brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wyposażenie: brak danych;

Datowanie: brak danych;

Literatura: Žarnov 1998, 95; Mihajlov K.A. 2001, 160; 2008d, 60, przypis 11.

Nr grobu: L-129

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan; konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary: brak danych;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wyposażenie: pas skórzany z sakiewką, 8 guzików, 2 odważniki żelazno-brązowe;

Datowanie: brak danych;

Literatura: Puškina 1991, 239, nr 36-37; Žarnov 1991, 207, 210; 1998, 95; Mihajlov K.A. 2001, 160.

Zaolszanska grupa kurhanów

Nr grobu: Pol'-11 (badania w 1979 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan 8,75 × 8,20 m i wysokości 0,50 m; konstrukcja komory słupowa (zrębowa – według Žarnov 1998);

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,60 m, szerokość – 2,00 m, głębokość – 0,70 m; **Wymiary komory:** długość – 2,60 m, szerokość – 2,00 m, głębokość – 0,50 m (według Žarnov 1998, tab. 1);

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na SW;

Wyposażenie: tkanina lniana i 12 brązowych guzików, brązowa zapinka podkowiasta, guzik brązowy, 2 noże żelazne, 2 osetki, krzesiwo, krzemień, skramasaks z pochwie skórzanej z brązowymi okuciami, fragment drugiego skramasaksa, odważnik brązowy, 1/2 monety (dirhem – 892-907 r.), grot włóczni, 2 nieokreślone przedmioty żelazne;

Datowanie: 2. połowa X w.;

Literatura: Avdusin, Kameneckaâ, Puškina 1980; Ravdina 1988, 46; Kameneckaâ 1989, 150-151; 1991, 135, 165, ris. 5; Puškina 1991, 240, nr 65; Žarnov 1991, 207; 1998; Mihajlov K.A. 2001, 160; 2008b, 335-336; Byčkova, Eniosova, Nilus, Puškina 2008, 312-313.

Nr grobu: POL'-25/II (badania w 1979 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan 7,50 × 7,90 m i wysokości 0,70 m; konstrukcja komory zrębowa, grób birtualny;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,80 m, szerokość – 1,30 m, głębokość – 0,75 m; **Wymiary komory:** długość – 2,80 m, szerokość – 1,30 m, głębokość – 0,55 m (według Žarnov 1998, tab. 1);

Płeć i wiek zmarłego: grób podwójny: mężczyzna, brak danych; kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletów: czaszki na NW;

Wyposażenie: 2 zapinki żółtawate, nóż, kolia z 2 monet/zawieszek (miliarens 886-912 r.; dirhem 905/906 r.), lunuli i 2 paciorków szklanych,

Datowanie: 2. połowa X w.;

Literatura: Avdusin, Kameneckaâ, Puškina 1980; Ravdina 1988, 46; Kameneckaâ 1989, 150; 1991, 135, 137, 140, 167, ris. 12.4; Žarnov 1991, 206-209; 1998; Mihajlov K.A. 2001, 160.

Uwagi: w urnie kości dziecka (chłopca?) i zwierzęcia oraz fragmenty grzebienia z poroża, 2 blaszki brązowe, 5 brązowych guzików, 7 ułamków nieokreślonych przedmiotów z brązu, 2 ułamki nieokreślonych przedmiotów z żelaza.

Nr grobu: POL'-30 (badania w 1979 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan 5 × 4 m i wysokości 0,15 m; konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,00 m, szerokość – 1,30 m; wewnątrz zagłębienie: długość – 1,85 m, szerokość – 0,52 m, głębokość – 0,82 m;

Płeć i wiek zmarłego: brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na SW;

Wyposażenie: fragment ceramiki;

Datowanie: 2. połowa X w.;

Literatura: Kameneckaâ 1991, 135, 168.

Nr grobu: POL'-50 (badania w 1979 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan zniwelowany, konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,50 m, szerokość – 1,25 m, głębokość – 0,90 m; **Wymiary komory:** dłu-

gość – 2,40 m, szerokość – 1,20 m, głębokość – 0,80 m (według Žarnov 1998, tab. 1);

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na SW;

Wypożenie: kolia z 5 paciorków (3 szklane i 2 z karneolu) i srebrnej zawieszki, kółko srebrne (zausznicza?), nóż żelazny z drewnianą rękojeścią, nieokreślony przedmiot z brązu, 2 paciorki szklane;

Datowanie: 2. połowa X w.;

Literatura: Kameneckaâ 1991, 135, 170, ris. 11.18-19, 21-22; 12.6, 9; Žarnov 1991, 207; 1998; Mihajlov K.A. 2001, 160.

Nr grobu: POL'-56 (badania w 1980 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan 7,70 × 7,15 m i wysokości 0,70 m; brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,00 m, szerokość – 2,00 m, głębokość – 0,93 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: gwóźdź żelazny, 2 fragmenty ceramiki, naczynie gliniane, haczyk, ośelka, wiadro drewniane z żelaznymi obręczami, fragmenty skóry, 2 ośelki, nóż żelazny, krzesiwo, nieokreślony przedmiot żelazny, okucie brązowe, zapinka podkowiasta z fragmentem tkaniny;

Datowanie: 2. połowa X w.;

Literatura: Kameneckaâ 1991, 135, 137, 171; Byčkova, Eniosova, Nilus, Puškina 2008, 312-313.

Nr grobu: POL'-61 (badania w 1980 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan 9,50 × 9,40 m i wysokości 1 m; konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,40 m, szerokość – 3,20 m, głębokość – 1,30 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na SW;

Wypożenie: topór żelazny, grot włóczni, wiadro drewniane z żelaznymi obręczami, zapinka podkowiasta z fragmentem tkaniny, nóż żelazny, szydło, 3 groty strzał, 3 brązowe guziki;

Datowanie: 2. połowa X w.;

Literatura: Kameneckaâ 1989, 151; 1991, 135, 171, ris. 6; Žarnov 1991, 207; Mihajlov K.A. 2001, 160.

Nr grobu: POL'-62 (badania w 1980 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan 11 × 11 m i wysokości 0,60 m; konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 4,30 m, szerokość – 4,10 m, głębokość – 1,35 m; **Wymiary komory:** dłu-

gość – 4,20 m, szerokość – 4,00 m, głębokość – 0,70 m (według Žarnov 1998, tab. 1);

Płeć i wiek zmarłego: grób podwójny: mężczyzna, brak danych; mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletów: czaszki na SW;

Wypożenie: żelazna zapinka podkowiasta, kolec żelazny, żelazny grot włóczni, 2 fragmenty ceramiki, guzik szklany, topór żelazny, fragmenty tkaniny jedwabnej przetykanej srebrną nicią; 5 nieokreślonych przedmiotów żelaznych, nóż żelazny, fragment brązowej zapinki pierścieniowatej, nit, 14 gwoździ, 10 guzików brązowych, fragmenty wiadra(?);

Datowanie: 2. połowa X w.;

Literatura: Kameneckaâ 1981, 54; 1989, 151; 1991, 135, 171-172, ris. 7; Žarnov 1991, 207; 1998; Fehner 1999; Mihajlov K.A. 2001, 160; 2005a, 57; 2007b, 149.

Nr grobu: POL'-76 (badania w 1980 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan 7,30 × 6,30 m i wysokości 0,35 m; brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,70 m, szerokość – 2,10 m, głębokość – 0,85 m;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: pręt żelazny, zausznicza ze szklanym paciorkiem, szklana zawieszka, nóż żelazny z drewnianą rękojeścią, nieokreślony przedmiot żelazny, fragmenty skóry, nożyce, okucie srebrne, łupina orzecha laskowego, fragmenty tkanin przetykanych złotą nicią;

Datowanie: 2. połowa X w.;

Literatura: Kameneckaâ 1991, 135, 173, ris. 12.10, 16; Žarnov 1991, 207; Mihajlov K.A. 2001, 160; 2007b, 148; 2010b, 271.

GOČEVO⁵⁵, obwód kurski

Nr grobu: kurhan IX

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan średnica 12 m (obwód 56 arszynów), wysokość 5 m (7 arszynów), brak śladów konstrukcji drewnianej;

⁵⁵ Według niektórych badaczy (por. Šaveliev 2001; 2002; Šaveliev, Šaveliev 2001; 2003) za groby komorowe uznać należy także kurhany I, X, XXVII, XXX, XXXIII, XLV, LX, LXVIII, XCVII, CXXVII i CVLII. Interpretacja ta nie jest moim zdaniem prawidłowa. Z opublikowanych przez D.A. Samokvasova (1915, 9, 11, 13, 14, 17, 21, 23, 27-28, 32, 35) danych wynika jednoznacznie, że groby te miały do 2,10 m długości (do 3 arszynów) i zaledwie 0,70-1,00 m szerokości (1-1,5 arszyna), brak też informacji o konstrukcjach drewnianych.

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,84 m (4 arszyny), szerokość – 1,42 m (2 arszyny), głębokość – 2,84 m (4 arszyny);

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wypożenie: srebrna kółko, srebrny pierścień, topór żelazny, żelazny nóż/kindżał(?) w drewnianej pochwie z miedzianymi okuciami, naczynie gliniane;

Datowanie: XI w.;

Literatura: Samokvasov 1915, 11; Mocâ 1990a, 89; Šaveliev 2001, 22; 2002, 211; Šaveliev, Šaveliev 2001, 89; 2002, 98; 2003, 195.

KVETUN⁵⁶, rejon trubeckij

Nr grobu: kurhan 3

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan średnica 6 m, wysokość 0,50 m; konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,45 m, szerokość – 1,50 m; **Wymiary komory:** długość – 3,45 m, szerokość – 1,50 m wewnątrz trumna 2,60 × 0,55-0,70 × 0,55 m;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: kabłączek srebrny i brązowy, kolia z 7 paciorków (2 szklanych, 2 miedzianych, i 3 z karneolu);

Datowanie: XI w.;

Literatura: Padin 1958, 220-221; Mocâ 1990a, 87; Padin 2004, 115-116.

Nr grobu: kurhan 6

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan średnica 6 m, wysokość 0,50 m, konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,40 m, szerokość – 2,80 m; głębokość – 1,40 m;

Płeć i wiek zmarłego: grób potrójny: mężczyzna, wiek średni; kobieta (1), młoda; kobieta (2), brak danych;

Orientacja szkieletów: czaszki na W;

Wypożenie: kobieta (1): 3 paciorki z karneolu, 7 zausznice z brązu i 5 miedzianych, pierścień miedziany; kobieta (2): zawieszka monetopodobna, 2 srebrne zausznice, 10 zausznice miedzianych;

Datowanie: XI-XII w.;

Literatura: Padin 1976, 203, ris. 2.4-7; Mocâ 1990a, 87; Padin 2004, 109-110.

Nr grobu: kurhan 103

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan średnica 14 m, wysokość 1,60 m, konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,20 m, szerokość – 2,60-2,80 m, **Wymiary komory:** długość – 2,94 m, szerokość – 1,20-1,30 m; wysokość – 1,40 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: brak;

Datowanie: X-XIII w.;

Literatura: Padin 1976, 202.

Nr grobu: kurhan 142

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan średnica 8 m, wysokość 0,70 m, konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,40 m, szerokość – 1,60 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, „starszy”;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: grot strzały, nóż z kościaną rękojeścią; brązowa zapinka podkowiasta⁵⁷;

Datowanie: X w.;

Literatura: Padin 1976, 202, ris. 2.8; 3.2, 4; Mocâ 1990a, 81.

Uwagi: w części NW i E kurhanu pochówki wtórne dwóch mężczyzn.

LEVENKI, rejon starodubski

Nr grobu: kurhan 1

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy około 16 m (obwód 70 arszynów) i wysokości ponad 2 m (3 arszyny), konstrukcja komory zrębowa, szkielet zawinięty w korę brzożową;

Wymiary komory: długość – 2,13 m (3 arszyny), szerokość – 1,78 m (2,5 arszyna), głębokość – 2,13 m (3 arszyny);

Płeć i wiek zmarłego: brak danych (mężczyzna?), brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

⁵⁶ Jako groby komorowe interpretowane są także kurhany 82, 102 i 113 (Šinakov 1995, 82). Odkryto w nich konstrukcje drewniane, ale są to groby ciałopalne (por. Padin 1976, 201). W opinii E.A. Šinakova (1995, 83) za komorowe uznać należy także jeszcze 10 innych grobów (nr 4, 7, 62, 73, 84, 100, 100, 142, 177, 193) mimo, iż V.A. Padin (1976) wyraźnie wskazuje, że nie odkryto w nich śladów konstrukcji drewnianej.

⁵⁷ Z podpisu pod ryciną 2 wynika, że w grobie tym znajdować się miały także nożyce kabłąkowe oraz kościany rozdzielacz (por. Padin 1978, ris. 2.6-7) brak jednak na ich temat informacji w tekście.

Wyposażenie: czekan żelazny, brązowa zapinka podkowiasta, brązowa sprzączka, srebrne kółko, krzesiwo i krzemień, tkanina, wiadro, nóż żelazny;

Datowanie: X w.;

Literatura: Samokvasov 1892, 71; 1908a, 209; 1908b, 17; 1916a, 82, 86, ris. 86; Blifel'd 1954, 152.

Nr grobu: kurhan 2

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy około 16 m (obwód 70 arszynów) i wysokości 3,50 m (5 arszynów), konstrukcja komory zrębowa, szkielet zawinięty w korę brzożową?

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,13 m (3 arszyny), głębokość – 1,78 m (2,5 arszyna);

Płeć i wiek zmarłego: brak danych (mężczyzna?), brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wyposażenie: żelazny czekan, liczne tkaniny, czapka futrzana, sznurek z ludzkich(?) włosów (długość około 2 m – 3 arszyny) ze srebrnym kółkiem, nóż z rękojeścią z poroża, nieokreślony zdobiony przedmiot drewniany z formie ptasiej głowy, kulka drewniana, gwoździe z konstrukcji komory. W nasypie kurhanu znaleziono żelazny grot strzały;

Datowanie: X w.;

Literatura: Samokvasov 1892, 71-72; 1908a, 209; 1908b, 17; 1916a, 86-87, ris. 87-90.

PSKÓW, obwód pskowski

Stanowisko: na ul. Lenina

Nr grobu: 1 (badania w 1974 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan; konstrukcja komory nieokreślona;

Wymiary jamy grobowej: długość – około 2,70 m, szerokość – około 1,70 m; **Wymiary komory:** długość – około 2,50 m, szerokość – około 1,50 m; głębokość – 0,75-0,82 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, *adultus-maturus* (30-50 lat);

Orientacja szkieletu: czaszka na E;

Wyposażenie: grot włóczni, naczynie z kory brzożowej;

Datowanie: X-XI w.;

Literatura: Labutina 1975, 22; 1983, 150-153, ris. 7-9; Sedov 1992, 151; Milûtina 1994; Małyševa 2003, 106; Salmin 2012, 109-110.

Nr grobu: 15 (badania w 1976 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: brak danych; konstrukcja komory zrębowa?;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,50 m, szerokość – 1,40 m, **Wymiary komory:** długość – 2,50 m, szerokość – 1,40 m, głębokość – 0,30 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, *adultus* (25-30 lat);

Orientacja szkieletu: czaszka na E;

Wyposażenie: brązowa zapinka łukowata, nóż żelazny z drewnianą rękojeścią, żelazny uchwyt do żagwi;

Datowanie: X-początek XI w.;

Literatura: Labutina, Kil'dûševskij, Ur'eva 1981, 75, ris. 1.5; 3.6, 13-14; Stalsberg 1982, 273-274, 289; Milûtina 1994; Sedov 1992, 151-152; Puškina 1999; Małyševa 2003, 106.

Nr grobu: 25 (badania w 1979 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan; konstrukcja komory nieokreślona;

Wymiary: brak danych;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, *juvenis*?;

Orientacja szkieletu: czaszka na SW;

Wyposażenie: topór, naczynie gliniane;

Datowanie: 2. połowa X w.;

Literatura: Kolosova, Harlašov 1983; Milûtina 1994; Salmin 2012, 107.

Stanowisko: Trupehovskij I raskop

Nr grobu: 1(74) (badania w 1998 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: brak danych; brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość (zarejestrowana) – 2,00 m, szerokość – co najmniej 3,20 m, głębokość – 1,20-1,30 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, *maturus*;

Orientacja szkieletu: czaszka na SW;

Wyposażenie: grzebień, odzież przetykana złotymi nitkami;

Datowanie: X w.;

Literatura: Zakurina 2006; Mihajlov K.A. 2007b, 148; Labutina, Małyševa, Zakurina, Âkovleva, Mihajlov 2009, 390-392.

Stanowisko: Starovoznesenskij I raskop

Nr grobu: 1(80) (badania w 2003-2004 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy do 10 m (rekonstruowana), konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 4,50 m, szerokość – 4,00 m; **Wymiary komory:** długość – 3,30 m, szerokość – 2,70 m, głębokość – 1,80 m;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, *adultus*;

Orientacja szkieletu: czaszka na SW;

Wypożażenie: 60 przedmiotów: m.in. 2 zapinki żółtawowate – jako element kolii, liczne zawieszki w tym lunula, krzyżyk, 2 monety bizantyjskie (miliarensy Romana I (920-945 r.) oraz Konstantyna VII i Romana II (945-959 r.)), 2 maski(!) srebrne, zawieszka okrągła, kolia z 19 paciorków szklanych, granatowych + 1 bursztynowy, zapinka podkowiasta, 2 bransolety srebrne, 2 pierścionki, nóż z kościaną rękojeścią opłataną srebrem w pochewce z brązowymi okuciami, ośelka, misa brązowa, skrzynia z żelaznymi okuciami (zachowane 169 elementów);

Datowanie: 3. ćwierć-koniec X w.;

Literatura: Âkovleva 2004; 2006; 2008, 419; Labutina, Małyševa, Zakurina, Âkovleva, Mihajlov K.A. 2009, 394-404; Zubkova, Orfinskaja 2009; Eniosova, Puškina 2013, 218.

Stanowisko: Starovoznesenskij II raskop

Nr grobu: 2(81) (badania w 2004 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy do 8 m (rekonstruowana), konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,95-3,20 m, szerokość – 2,30-2,40 m, głębokość – 1,10-1,30 m; **Wymiary komory:** długość – 2,45 m, szerokość – 1,50-1,60 m; głębokość – 1,30 m;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, *maturus*;

Orientacja szkieletu: czaszka na SW;

Wypożażenie: krzesiwo z brązowym uchwytem, kluczyk żelazny, nożyk z kościaną rękojeścią oplecioną srebrnym drutem, drewniana szkatułka z żelaznymi okuciami;

Datowanie: 2. połowa X w.;

Literatura: Mihajlov A.V. 2006; Âkovleva 2008, 419-420; Labutina, Małyševa, Zakurina, Âkovleva, Mihajlov 2009, 404-406; Mihaljov, Salmin 2010.

Stanowisko: Starovoznesenskij IV raskop

Nr grobu: 3 (badania w 2006 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy 10-12 m (rekonstruowana), konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 4,70-5,00 m, szerokość – 3,90 m, głębokość – 1,80 m; **Wymiary ko-**

mory: długość – 4,20 m, szerokość – 3,70 m, głębokość – 1,80 m;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wypożażenie: paciorek srebrny, okrągła zawieszka srebrna wykonana z dużej lunuli, 8 świec całych i we fragmentach, 2 srebrne kółeczka od zawieszek, tkanina jedwabna z zapinkami żółtawymi, naczynie z kory brzożowej, 3 przedmioty drewniane przypominające wiosła;

Datowanie: 2. połowa X w.;

Literatura: Âkovleva 2008, 420; 2009; Mihajlov K.A. 2008b; Zubkova, Orfinskaja 2008a; 2008b; 2009; 2010; Zubkova, Orfinskaja, Mikhailov 2010a; Janowski 2014c.

Uwagi: grób wyrabowany w średniowieczu.

Stanowisko: Starovoznesenskij V raskop

Nr grobu: 4 (badania 2007 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy 10-12 m (rekonstruowana), konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 5,20 m, szerokość – 5,50 m, głębokość – 1,80 m; **Wymiary komory:** długość – 4,20 m, szerokość – 4,10 m, głębokość – 1,80 m;

Płeć i wiek zmarłego: grób podwójny: mężczyzna, brak danych; dziecko, *infans II*;

Orientacja szkieletów: brak danych;

Wypożażenie: mężczyzna: srebrne okucia pochwów, około 70 przedmiotów żelaznych przypominających nity szkutnicze; dziecko: topór, okucie szabli;

Datowanie: 2. połowa X w.;

Literatura: Âkovleva 2008, 420; Salmin 2012, 106-107, 113.

Stanowisko: Podznoevskij XII raskop

Nr grobu: 5 (badania w 2008 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan, konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary komory: długość – 2,60 m, szerokość – 2,40 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna(?), brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wypożażenie: toporek żelazny, grot strzały, nóż w pochewce skóranej, naczynie gliniane, pas skórzany z brązowymi okuciami i ośelką ze srebrnym uszkiem;

Datowanie: 2. połowa X w.;

Literatura: Âkovleva 2010, 15; Salmin 2012, 108-109.

Nr grobu: 6 (badania w 2008 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan, konstrukcja komory zrębowa; grób wyrabowany w średniowieczu. W konstrukcji komory wykorzystano wtórnie elementy łodzi

Wymiary jamy grobowej: długość – 5,60 m, szerokość 5,56 m; **Wymiary komory:** długość – 3,96 m, szerokość 3,90 m; wewnątrz łożo drewniane

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, *maturus* (45-55 lat);

Orientacja szkieletu: czaszka na NW;

Wypożenie: świeca woskowa, deska drewniana z namalowanym krzyżem i monogramem Chrystusa, krzyżyk/zawieszka, grzebień z poroża, sakiewka skórzana a w środku moneta (dirhem – 914-943 r.), samorodek złota, nóż owinięty srebrnym drutem, srebrna zawieszka trapezowata ze znakiem Rurykowiczów, srebrna zausznica, nóż, fragmenty odzieży z 16 srebrnymi guzikami, wiadro drewniane, miska drewniana ze szczątkami ptaka, czerpak drewniany ze srebrnym okuciem zdobionym niello, pudełko brzożowe z wagą składaną (2 szalki i imadełko), 3 monety (2 dirhemy – 953/954 r.; 924-928 r., oraz folis Romana I - 931-944 r.), kości ptaków (kogut i głusiec);

Datowanie: około 960 r.;

Literatura: Eršova 2010a; 2010b; Åkovleva 2010, 16; Kovalev 2012; Janowski 2014c.

Nr grobu: 7 (badania w 2008 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan?, konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary komory?: długość – 3,60 m, szerokość – 2,30 m;

Płeć i wiek zmarłego: „dziewczynka”, brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wypożenie: naczynie gliniane, wiaderko drewniane z żelaznymi obręczami, fragmenty skrzyneczki zdobionej kolorowymi szybkami, paciorki szklane, srebrna bransoleta, 2 srebrne zapinki podkowiaste, nakrycie głowy przetykane srebrnymi i złotymi nićmi;

Datowanie: 2. połowa X w.;

Literatura: Åkovleva 2010, 16.

Stanowisko: Izborskij XI raskop

Nr grobu: 3 (badania w 2006 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan?, konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary komory: długość – 2,60 m, szerokość – 1,75 m, głębokość – 0,60 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna?, *juvenis*;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: topór żelazny, naczynie gliniane, gwóźdź żelazny, kości zwierzęce;

Datowanie: 2. połowa X-początek XI w.;

Literatura: Zakurina, Stepanov 2008, 15-16.

RAPTI-NAVOLOK', obwód leningradzki

Cmentarzysko II

Nr grobu: 8 (badania w 1996 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan, owalny 6 × 5 m, wysokość 0,50 m; konstrukcja komory nieokreślona;

Wymiary jamy grobowej: długość – 4,80 m, szerokość – 2,90 m, głębokość – 0,80-0,90 m (według Sobolev 1997a)⁵⁸; **Wymiary komory:** długość – 4,50 m, szerokość – 2,30 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: topór żelazny, wiadro drewniane, nóż z drewnianą rękojeścią w skórzanej pochewce z brązowym okuciem, krzesiwo i krzemień, brązowa sprzączka;

Datowanie: 2. połowa XI-XII w.;

Literatura: Sobolev 1997a; 1997b.

STARA ŁADOGA, obwód leningradzki

Stanowisko: Plakun

Nr grobu: 11 (badania w 1968 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy 13 m i wysokości 0,30 m, grób komorowy pod spalną łodzią?

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,80 m, szerokość – 1,75 m, głębokość – 0,70 m; **Wymiary komory:** długość – 2,15 m, szerokość – 0,95 m, głębokość – 0,35-0,40 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, *senilis* (60-70 lat);

Orientacja szkieletu: czaszka na NE;

Wypożenie: naczynie z kory brzożowej, fragmenty skór, wiele nieokreślonych przedmiotów żelaznych i brązowych, 64 nity z konstrukcji łodzi;

Datowanie: IX-IX/X w. (880-900 r.);

Literatura: Korzuhina, Davidan 1969; Stalsberg 1982, 290; Nazarenko 1985, 168, ris. 4-5; Mihajlov K.A. 1996; Stalsberg 2001, 388-389; Mihajlov K.A. 2002; 2003a,

⁵⁸ W innej pracy z 1997 r. V.Ů Sobolev (1997b) podaje odmienne rozmiary kurhanu (8 × 5 m) i komory (4,50 × 2,70 m).

155; 2003b; 2005b; Frenkel' 2008, 232-234; Androśuk 2011.

Stanowisko: *Bolšaâ Mogila k/Plakun*

Nr grobu: 4 (badania w 1971 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: owalny kurhan o wymiarach 37 × 25 m i wysokości 6,20 m; w nasypie kilka pochówków birtualnych; konstrukcja komory – brak danych; wykorzystane drewniane elementy łodzi;

Wymiary komory: długość – 3,50 m; szerokość (uchwycona) – 1,20 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na N;

Wypożenie: 14 grotów strzał, żelazne fragmenty wiadra, 3 nity żelazne, paciorek szklany; kościany przedmiot zakończony głową smoka; 2 srebrne połączane blaszki, brązowa sprzączka, gwóźdź żelazny, nieokreślony przedmiot żelazny;

Datowanie: 2.-3. ćwierć X w.;

Literatura: Stalsberg 1982, 290-291; Nosov 1985, 151-154, ris. 6-8; Petrov 1994; Mihajlov K.A. 1994; 1995; 1997; Stalsberg 2001, 390; Mihajlov K.A. 2003b; 2006; Androśuk 2011.

Uwagi: na E od komory pochówki 2 koni.

STRUJSKOE, obwód twerski

Nr grobu: kurhan 3 (badania w 1987 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan 7,50 × 10 m, wysokość ponad 1,20 m; konstrukcja komory – brak danych; pochówek w pozycji siedzącej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,40 m, szerokość – 3,00 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna?, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: sprzączka lirowata, kółka od pasa, nóż żelazny, naczynie gliniane;

Datowanie: XI-XII w.;

Literatura: Lesman, Olejnikov 1997.

Nr grobu: kurhan 4 (badania w 1987 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan 7,5 × 10 m, wysokość ponad 1,2 m; konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary jamy grobowej: długość – 4,60 m, szerokość – 2,70 m; wewnątrz grobowiec: długość – 3,70 m, szerokość – 1,65 m; w części wschodniej w przestrzeni pomiędzy komorą w grobowcem palenisko; zmarły przykryty warstwą kory;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: nóż z kościaną rękojeścią, brązowa sprzączka owalna;

Datowanie: koniec X-początek XI w.;

Literatura: Olejnikov 2001.

TIMEREWO, obwód jarosławski

Nr grobu: 100 (badania w 1974 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o wymiarach 13 × 14,25 m i wysokości 0,75-1,00 m; konstrukcja komory nieokreślona;

Wymiary jamy grobowej: długość – 5,20 m, szerokość – 3,75 m, głębokość – 0,30 m;

Płeć i wiek zmarłego: grób podwójny: mężczyzna, brak danych; kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletów: czaszki na SW;

Wypożenie: mężczyzna: miecz żelazny, grot włóczni, 2 groty strzał, 2 noże żelazne, żelazne okucia kołczana, fragmenty kolczugi, rękojeść pejcza, 2 strzemiona żelazne, 2 wędzidła żelazne, raki do chodzenia po lodzie; kobieta: złoty pierścień, kabłączek srebrny z nanizanym paciorkiem szklanym, zausznicza srebrna, paciorki (szklane i z kamieni półszlachetnych), kłódka, naczynie drewniane z brązowymi okuciami, bransoleta, oczko z karneolu, szklany pionek do gry, fragmenty tkanin, a ponadto futerał skórzany z zawartością: 6 i pół monety (dirhemy 963-976 r.), szalka wagi, odważnik, misa brązowa, świeca z wosku, 7 nitów żelaznych;

Datowanie: lata 70-80. X w.;

Literatura: Mal'm, Nedošivina, Poljakova, Fehner 1975, 68; Fehner, Ānina 1978; Nedošivina, Fehner 1985, 110-112; Fehner, Nedošivina 1987, ris. 1-2, 5; Ravdina 1988, 116; Dubov, Sedyh 1989; Nedošivina 1991, ris. 1.I, 2, 4-5; Dubov, Sedyh 1993, 145-146; 1995, 108; Dobrovol'skij, Dubov, Sedyh 1996, 178-179; Muraševa 1997, Fig. 3; Petrukhin, Pushkina 1997, 251; Puškina 1997, 129-130; Dubov 1999, 31; Sedyh 2000, 176-177, 179, 181-184; Stalsberg 2001, 399; Sedyh 2006a; Nedošivina, Zozulā 2012, 183-184; Zozulā 2013; 2014; Janowski 2014c.

Uwagi: pochówki 2 koni i 2 krów, koguta i głąszca.

Nr grobu: 284 (badania w 1987 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan, konstrukcja komory nieokreślona, pochówek w pozycji siedzącej; grób wyrabowany;

Wymiary komory: długość – 1,90 m, szerokość – 1,40 m, głębokość – 0,75 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wypożenie: brązowa zapinka podkowiasta, nóż żelazny, uchwyt do łuczywa, sakwa, a w niej kościany pionek do gry, odważnik, okucie pasa, 2 fragmenty miki, 2 fragmenty monet (dirhemy – 918-919 r.), guziki, 2 dzwoneczki, 2 paciorki szklane, 2 naczynia gliniane;

Datowanie: połowa-2. połowa X w.;

Literatura: Dubov, Sedyh 1993, 148; 1995, 110; Dobrovol'skij, Dubov, Sedyh 1996, 180; Sedyh 2000, 176, 179; 2001a, 178-179; 2001b, 155, ris. 3; Nedošivina, Zozulâ 2012, 187.

Nr grobu: 297 (badania w latach 1984-1985)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy 16 m i wysokości 1,55 m; konstrukcja komory nieokreślona;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,30 m, szerokość – 2,50 m, głębokość – 0,62 m; **Wymiary komory:** długość – 2,60 m, szerokość – 1,60 m, głębokość – 0,13-0,25 m;

Płeć i wiek zmarłego: grób podwójny: kobieta, *adultus/maturus*, dziecko (dziewczynka), *infans II*;

Orientacja szkieletów: czaszki na W;

Wypożenie: kobieta: srebrna zapinka podkowiasta, igielnik kościany z żelaznymi igłami na łańcuszku ze srebrnych i brązowych ogniw, nożyce żelazne, nóż z drewnianą rękojeścią owiniętą srebrnym drutem, 2 paciorki z kryształu górskiego, 1 paciorek szklany i muszli kauri (?), 2 naczynia gliniane; dziewczynka: 2 zapinki żółtawate, moneta/zawieszka (dirhem – 803-804 r.), 2 paciorki z kryształu górskiego i muszli kauri (?), guziki z odzieży, pierścień srebrny z oczkiem z karneolu, naczynie gliniane, paliczki niedźwiedzia;

Datowanie: 2.-3. ćwierć X w.;

Literatura: Sedyh 1986, 72; 1987, 101; Dubov, Sedyh 1992, 116-122; 1993, 147-148; 1995, 109-110; Dobrovol'skij, Dubov, Sedyh 1996, 180-181; Sedyh 2000, 176, 179, 181-182; 2001a, 179-180; Mihajlov K.A. 2007b, 148; 2010a, 155-156; Nedošivina, Zozulâ 2012, 187.

Uwagi: grób wyrabowany.

Nr grobu: 348 (badania w 1976 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan, brak śladów konstrukcji drewnianej; pochówek w pozycji siedzącej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,90 m, szerokość – 1,80 m, głębokość – 0,60 m;

Płeć i wiek zmarłego: grób birtualny, kobieta, brak danych; kobieta?, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na SW;

Wypożenie: ciałopalny: fragmenty 2 zapinek żółtawatych, grzebień z poroża, paciorki; grób szkieletowy: 2 zapinki żółtawate, brązowa połączona zapinka okrągła, kolia z 7 paciorków z kryształu górskiego i 6 szklanych, brązowego dzwoneczka i 2 zawieszek wykonanych z monet (dirhem – 803/804 r.; denar – 900 r.), grzebień z poroża z brązową połączoną nakładką(?), srebrny pierścionek z oczkiem z karneolu, okrycie głowy przetykane srebrną nicią, nóż z drewnianą rękojeścią ze srebrną owijką, pośluczone naczynia gliniane, klucz, zawieszka, nieokreślone przedmioty żelazne, kości zwierzęce;

Datowanie: 3. ćwierć X w. (przełom X-XI w. według Zozulâ 2012);

Literatura: Mal'm, Nedošivina, Fehner 1977, 59-60; Lesman 1981; Nedošivina, Fehner 1985, 110; Fehner, Nedošivina 1987, ris. 9; Ravdina 1988, 116-117; Dubov, Sedyh 1992, 122; 1993, 146; Dobrovol'skij, Dubov, Sedyh 1996, 181; Muraševa 1997, 68, Fig. 2; Sedyh 2000, 176, 179, 181-182; Mihajlov K.A. 2007b, 148; Zozulâ, Stukalova 2010; Muraševa 2012, 112-114; Nedošivina, Zozulâ 2012, 184; Zozulâ 2012; Sedyh, Zozulâ 2015, 101.

Nr grobu: 459 (badania w 1977 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan; brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,75 m, szerokość – 3,00 m, głębokość – 0,70 m;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wypożenie: srebrny naszyjnik z nanizanymi 6 szklanymi paciorkami i 3 srebrnymi zawieszkami (2 okrągłe), srebrna bransoleta, srebrny pierścień, paciorki bursztynowe, srebrny krzyżyk zrobiony z monety (dirhem – 969-970 r.), fragment monety (dirhem nieokreślony), drewniana misa ze srebrną blachą na dnie, wiadro drewniane z żelaznymi obręczami, brązowa misa, nożyce żelazne, szkatułka z żelaznymi okuciami, zapięcie łańcuszka, odważnik brązowy, srebrna łyżka, nóż żelazny, 2 naczynia gliniane;

Datowanie: koniec X-początek XI w.;

Literatura: Mal'm, Nedošivina, Fehner 1978, 72; Fehner, Nedošivina 1987, ris. 6-7; Dubov, Sedyh 1993, 146-147; Dobrovol'skij, Dubov, Sedyh 1996, 181-182;

Petrukhin, Pushkina 1997; Sedyh 2000, 176, 179, 181-183; Zozulâ 2011; Muraševa 2012, 130-131; Nedošivina, Zozulâ 2012, 187; Zozulâ 2013.

UDRAJ, obwód nowogrodzki

Kamennaja nasyp – czworoboczny nasyp o wymiarach 18 × 19 m i wysokości 1 m. W nim łącznie 6 pochówków.

Nr grobu: KN-2

Konstrukcja i stan zachowania: konstrukcja komory nieokreślona;

Wymiary jamy grobowej: długość – 4,00 m, szerokość – 2,60 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: brązowy trzewik pochwy miecza, czekan z inkrustacją srebrną, oprawka stożkowata, rękojeść pejcza?

Datowanie: XI w.;

Literatura: Platonova 1998.

Nr grobu: KN-4

Konstrukcja i stan zachowania: konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,20 m, szerokość – 1,40 m, **Wymiary komory:** długość -1,90, szerokość – 1,00 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: żelazno-brązowa ostroga, grot strzały(?), kościana rękojeść pejcza, moneta (denar Ottona III – 996-1006), brązowa waga z odważnikami, przedmiot ołowiany ze srebrną koszulką;

Datowanie: 1. połowa XI w.;

Literatura: Platonova 1998, ris. 2.2.

Nr grobu: KN-5

Konstrukcja i stan zachowania: konstrukcja komory zrębowa?;

Wymiary jamy grobowej: długość – 4,70 m, szerokość – 2,80 m, **Wymiary komory:** długość – 4,50 m, szerokość – 2,60 m, głębokość – 1,10-1,20 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: miecz, topór, moneta (dirhem – 979-997 r.), srebrny krzyżyk, okucia pasa, naczynie gliniane, naczynie drewniane;

Datowanie: 1. połowa XI w.;

Literatura: Platonova 1998, ris. 2.1.

Nr grobu: KN-6

Konstrukcja i stan zachowania: konstrukcja komory nieokreślona;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,70 m, szerokość – 1,70 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna?, *infans II*;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: grot strzały;

Datowanie: 1. tercja XII w.

Literatura: Platonova 1998, ris. 3.

Nr grobu: SK 111-1

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy 16 m i wysokości 1,50 m; konstrukcja komory nieokreślona;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,10 m, szerokość – 2,60 m, **Wymiary komory:** długość – 2,60 m, szerokość – 1,20 m⁵⁹;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, *juvenis*;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: 2 bransolety srebrne, srebrny pierścień, brązowa sprzączka, srebrne kółko z paciorkiem szklanym, nóż żelazny, grot strzały, zapinka podkowiasta;

Datowanie: 1. tercja XII w.;

Literatura: Platonova 1998, ris. 4; Sobolev 2001, 117-118.

UKRAINA

BILIV (Belev), rejon rówieński

Nr grobu: 21 (badania w 1897 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan, średnica około 10 m (obwód 38 kroków), wysokość 1 m, konstrukcja komory zrębowa?;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,10 m, szerokość – 2,40 m, głębokość – 1,20 m; wewnątrz trumna 2,05 × 0,55 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna?, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: zapinka podkowiasta?, kółko żelazne, żelazny przedmiot w kształcie „szczypiec”, sprzączka, nóż, wiadro, naczynie gliniane;

Datowanie: X-XI w.;

Literatura: Mel'nik 1901b, 529; Mocâ 1990a, 80.

⁵⁹ V.Ů. Sobolev (2001) podaje inne wymiary długość – 3,90 m, szerokość – 2,90 m, wewnątrz konstrukcja komory zrębowa 2,50 × 1,70 m.

Nr grobu: 28 (badania w 1897 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan, średnica około 20 m (obwód 78 kroków), wysokość 3,30 m, konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary komory: długość – 3,00 m, szerokość – 2,80 m, wewnątrz trumna 2,30 × 1,10 m;

Płeć i wiek zmarłego: brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na SW;

Wypożenie: wiadro, 5 gwoździ z konstrukcji drewnianej;

Datowanie: X-XII w.;

Literatura: Mel'nik 1901a, 506; 1901b, 530.

Nr grobu: 32 (badania w 1897 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan, średnica około 28 m (obwód 100 kroków), wysokość 4 m, konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary komory: długość – 3,10 m, szerokość – 2,40 m; wewnątrz trumna: 2,00 × 0,70 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: tkaniny wełniane i skóra, grzebień z poroża, srebrna zawieszka kolistą, nóż żelazny;

Datowanie: X w.;

Literatura: Mel'nik 1901a, 493, 495, 505-506; 1901b, 531-532; Mocâ 1990a, 73.

CZERNICHÓW, obwód czernichowski⁶⁰

Stanowisko: *Mogilnik na Boldinoj gore*

Nr grobu: kurhan XI (badania w 1908 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy około 18 m (obwód 80 arszynów) i wysokości około 5 m (7 arszynów), otoczony rowem z 4 przejściami, konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – około 3 m (4 arszyny), szerokość – około 2,50 m (3,5 arszyna), głębokość – 2,80 m;

Płeć i wiek zmarłego: grób podwójny: mężczyzna, „dorosły”; mężczyzna, „młody”;

Orientacja szkieletów: brak danych;

Wypożenie: przy szkieletach ludzkich: 3 blaszki, fragmenty skorodowanych przedmiotów żelaznych, 2 gwoździe żelazne; przy koniu: wędzidło, strzemiona, sprzączki; według O. Černenko 2000, także lunula, 6 paciorków (5 srebrnych i 1 szklany);

⁶⁰ B.A. Rybakov (1949, 22), O. Šekun (2000, 30) i L. Āsnov'ska (2006, 232) wspominają o odkryciu w roku 1903/1904 przez P.M. Dobrovolskiego jeszcze jednego grobu komorowego wojownika z koniem. Informacji tej nie udało się jednak zweryfikować.

Datowanie: X w.;

Literatura: Samokvasov 1916b, 31; Rybakov 1949, 22; Blifel'd 1954, 155; Mocâ 1990c, 92; Černenko 2000, 11-12; Āsnov'ska 2006, 232-233; Mocâ, Kazakov 2011, 189.

Uwagi: pochówek konia. Grób wyrabowany. W części NW kurhanu około 70 cm od powierzchni wystąpił młodszy pochówek.

Mogilnik v „Berizkah”**Nr grobu: 17 (badania w 1952 r.)**

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan 13 × 14 m i wysokości 2 m; konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 4,60-5,00 m, szerokość – 3,15-3,80 m; **Wymiary komory:** długość – 2,80 m, szerokość – 2,40 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna(?), brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: czekan żelazny, sprzączka z brązu, sprzączka z żelaza, brązowa blaszka, 2 strzemiona, wędzidło, 2 brązowe guziki, fragmenty ceramiki;

Datowanie: X w.;

Literatura: Blifel'd 1965, 127-131, ris. 13-15, tabl. IV.8, 14; V.6, 10-12; VI.3, 5, 9; Mocâ 1990c, 92; Mocâ, Kazakov 2011, 197-198, ryc. na s. 220

Uwagi: w nogach pochówki 2 koni. Grób wyrabowany.

Grupa centralna**Nr grobu: 21 (badania 1988 r., ul. Kujbyševa 13)**

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan całkowicie zniszczony, konstrukcja komory słupowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,20 m, szerokość – 3,30 m, głębokość – 0,75 m;

Płeć i wiek zmarłego: brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: fragment sprzączki, fragmenty ceramiki;

Datowanie: XI w.;

Literatura: Šekun 2000, 32; 2007, 110; Āsnov'ska 2006, 235; Sitij 2013, 39, ris. 25-26.

Uwagi: grób wyrabowany w średniowieczu.

Nr grobu: 23 (badania w 1995 r., ul. Konsomol'ska 28, kurhan 1)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan średnica 9 m, otoczony rowem, konstrukcja komory słupowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,20 m, szerokość – 3,60 m, głębokość – 0,80 m;

Płeć i wiek zmarłego: grób podwójny: mężczyzna, *maturus*; kobieta, „młoda”;

Orientacja szkieletów: czaszki na W;

Wyposażenie: mężczyzna: brak; kobieta: kabłączek skroniowy, zausznicza, kółko szklane, 3 paciorki srebrne, naczynie gliniane, kości zwierzęce;

Datowanie: XI w.;

Literatura: Šekun 2000, 31; Âsnov'ska 2006, 235; Šekun 2007, 109, ris. 2.1-8; Mocâ, Kazakov 2011, 199; Sitij 2011, 254; 2013, 60, ris. 48.

Nr grobu: 24 (badania w 1995 r., ul. Konsomol'ska 28, kurhan 2)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan średnica około 5 m, otoczony rowem, konstrukcja komory słupowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,00 m, szerokość – 1,40 m, głębokość – 0,65 m; wewnątrz konstrukcja drewniana 2,20 × 1,10 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna?, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wyposażenie: obrączka brązowa;

Datowanie: XI w.;

Literatura: Šekun 2000, 31-32; Âsnov'ska 2006, 235; Šekun 2007, 109-110; Sitij 2013, 60, ris. 48.

Nr grobu: 27 (badania w 1989 r., ul. Kocûbins'kogo 52)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan, konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,20 m, szerokość – 4,40 m; wymiary komory – brak danych;

Płeć i wiek zmarłego: grób konia; (szkielet człowieka wyrobowany?);

Orientacja szkieletów: czaszki na W;

Wyposażenie: elementy uzdy (3 kółka i 12 brązowych blaszek), wędzidło, strzemiona, wiadro, topór, grot włóczni, brązowa zapinka podkowiasta;

Datowanie: przełom X-XI w.;

Literatura: Šekun 2000, 31; Âsnov'ska 2006, 235; Šekun 2007, 109, ris. 2.10-17; Mocâ, Kazakov 2011, 199; Sitij 2013, 67, ris. 54.

Nr grobu: brak (badania w 1990 r., ul. Gor'kogo 34, Szkoła Milicji)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan, konstrukcja komory słupowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 4,00 m, szerokość – 2,50 m, głębokość – 1,00 m;

Płeć i wiek zmarłego: brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wyposażenie: brak;

Datowanie: XI w.;

Literatura: Sitij 2009, 292; 2011, 254.

Uwagi: grób wyrobowany w średniowieczu.

Nr grobu: brak (badania w 2007 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: konstrukcja komory słupowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,00 m, szerokość – 2,70 m;

Płeć i wiek zmarłego: grób podwójny: ludzki i zwierzęcy (koń);

Orientacja szkieletu: czaszka na E;

Wyposażenie: wędzidło, strzemie, grot włóczni, nóż żelazny, sprzączka;

Datowanie: koniec X-początek XI w.;

Literatura: Kazakov, Černenko 2008; Mocâ, Kazakov 2011, 201-202, ryc. na s. 222; Sitij 2011, 251;

Uwagi: grób wyrobowany.

Grupa wschodnia

Nr grobu: 28 (badania w 1985 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan, konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,80 m, szerokość (uchwycona) – 1 m, głębokość ponad 2 m;

Płeć i wiek zmarłego: brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wyposażenie: grot włóczni, 2 naczynia gliniane;

Datowanie: połowa X w.;

Literatura: Šekun 2000, 32; 2007, 110-111, ris. 3.2, 6; Mocâ, Kazakov 2011, 199.

Nr grobu: 38 (badania w 1997 r., ul. Frinze 24a)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan, konstrukcja komory słupowa;

Wymiary jamy grobowej: na powierzchni: długość – 4,60 m, szerokość – 3,95 m; na głębokości 1,30 m: długość – 3,40 m, szerokość – 2,90 m;

Płeć i wiek zmarłego: grób konia; (szkielet człowieka wyrobowany?);

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wyposażenie: człowiek?: 4 guziki, grot włóczni, fragmenty naczyń;

Datowanie: przełom X-XI w.;

Literatura: Šekun 2000, 32; Âsnov'ska 2006, 235-236; Šekun 2007, 111-112, ris. 2.9; Mocâ, Kazakov 2011, 201, ryc. na s. 222; Sitij 2013, 76, ris. 67.

Uwagi: grób wyrobowany.

Nr grobu: 39 (badania w 1997 r., ul. Frinze 24a)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan, konstrukcja komory słupowa;

Wymiary jamy grobowej: na powierzchni: długość – 5 m, szerokość – 4,10 m; na głębokości 2,05 m: długość – 4,20 m, szerokość – 3,20 m;

Płeć i wiek zmarłego: brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wypożenie: naczynie gliniane;

Datowanie: przełom X-XI w.;

Literatura: Āsnov'ska 2006, 235-236; Šekun 2007, 112; Mocā, Kazakov 2011, 200;

Uwagi: grób wyrobowany.

GUŠIN, rejon czernichowski**Nr grobu: Wielki Kurhan (badania w 1878 r.)**

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy około 18 m (obwód 80 arszynów) i wysokości około 4,20 m (6 arszynów), otoczony rowem szerokości około 3 m (4 arszyny) i głębokości 1 m (1,5 arszyna), konstrukcja komory zrębową, przykryta dachem;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,84 m (4 arszyny), szerokość – 2,84 m (4 arszyny), głębokość – 1,00 m;

Wymiary komory: długość – 2,84 m (4 arszyny), szerokość – 2,84 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: topór, grot włóczni, 2 strzemiona, wędzidło żelazne, sierp żelazny, nóż, osetka, krzesiwo i krzemień 6 brązowych guzików, 4 brązowe okucia pasa, sprzączka, wiadro, nieokreślony przedmiot drewniany z resztkami tkaniny wełnianej i skóry, naczynie gliniane;

Datowanie: X w.;

Literatura: Samokvasov 1892, 62; 1908a, 193-195, ris. 60-61; 1916a, 77, 80, ris. 79-83; Rybakov 1949, 21; Blifel'd 1954, 152; Āsnov'ska 2006, 232; Komar 2012, 357.

Uwagi: pochówek konia.

HORODYSZCZE, rejon luckij**Nr grobu: kurhan 4**

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan, średnica około 13,50 m (obwód 52 kroki), wysokość 2,15 m, konstrukcja komory zrębową;

Wymiary komory: długość – 2,90 m, szerokość – 1,60 m, głębokość – 1,00 m; wewnątrz trumna 2,00 × 0,50 m i wysokości 0,45 m;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: brak, powyżej komory szkielet ptaka;

Datowanie: X-XIII w.

Literatura: Mel'nik 1901b, 555.

KIJÓW, miasto wydzielone

Stanowisko: *cmentarzysko I, grupa kurhanów 1 (Cerkiew Dziesięcinna, Starokievskaja gora)*

Nr grobu: 105 (badania w 6.III.1892 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: pierwotnie kurhan; konstrukcja komory zrębową;

Wymiary komory: długość – 3,00 m, szerokość – 2,00 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna(?), brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na N;

Wypożenie: miecz żelazny, grot włóczni, łuk i kołczan z 50 strzałami, rzemień ze sprzączką;

Datowanie: X w.;

Literatura: Hojnovskij 1893, 40-42; Golubeva 1949, 113; Blifel'd 1954, 151; Karger 1958, 167, ris. 21; Kilievič 1982, 151; Androšuk, Osadčij 1994; Ivakin V.G. 2011, 275.

Nr grobu: 106 (badania w 26-27.II.1892 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: pierwotnie kurhan; konstrukcja brak danych;

Wymiary jamy grobowej: głębokość – 3,00 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na E;

Wypożenie: grot strzały, naszyjnik srebrny, amfora, miska gliniana, kieł dzika;

Datowanie: X w.;

Literatura: Hojnovskij 1893, 28-29; Karger 1958, 167-168, ris. 22; Ivakin V.G. 2011, 278.

Uwagi: pochówek konia.

Nr grobu: 107 (badania w 21.III.1892 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: pierwotnie kurhan; konstrukcja brak danych;

Wymiary komory: brak danych;

Płeć i wiek zmarłego: grób podwójny: mężczyzna, brak danych; kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletów: brak danych;

Wypożenie: amfora, naczynie szklane, kościany grot strzały; kobieta: brązowy pierścień,

Datowanie: X w.;

Literatura: Hojnovskij 1893, 24; Karger 1958, 168-169; Ivakin V.G. 2011, 278.

Nr grobu: 109 (badania w 1908 r., 2006 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: pierwotnie kurhan; konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 6,40 m, szerokość – 6,30 m, **Wymiary komory:** długość – 5,80 m, szerokość – 5,00 m (według Ivakin 2011, natomiast w pracy Ivakin, Ioannisân, Jolšin, Lukoms'kij 2012, 134 podane są inne wymiary);

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna(?), brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: sprzączka brązowa, brązowe okucie rzemienia, fragmenty ceramiki, nieokreślone przedmioty żelazne, 2 monety z 1908? (dirhemy 880/881-892/893 r.), 2 monety z 2006 r. (dirhemy – 900-910 r.);

Datowanie: X w.;

Literatura: Karger 1958, 172-174, ris. 25; Potin 1971, 114-115; Ravdina 1988, 72-73; Androšuk, Pančenko, Kovalûh 1996, 44; Mihajlov K.A. 2004, 42-43; Kozûba 2005, 189-191; Ivakin, Ioannisân 2008, 204; Ivakin V.G. 2008, 9; 2011, 274; Ivakin, Ioannisân, Jolšin, Lukoms'kij 2012, 134; Kulešov 2012, 179; Hamajko 2014, 138, 139, 141-143.

Nr grobu: 110 (badania w 1909 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: pierwotnie kurhan; konstrukcja komory zrębowa; pochówek w pozycji siedzącej;

Wymiary komory: długość – 3,00 m, szerokość – 2,00 m;

Płeć i wiek zmarłego: ?, dziecko, *infans II* (6-8 lat);

Orientacja szkieletu: czaszka na NW;

Wypożenie: 2 monety/zawieszki (dirhemy – 911-912 r.), srebrne okucie w kształcie krzyża, 157 astragali baranich, 2 wiaderka drewniane, łyżka z poroża, fragment grzebienia, piszczałka kościana, żelazny miniaturowy toporek, żelazny nożyk z kościaną rękojeścią, zapinka podkowiasta, imadełko wagi, 2 osetki, nieokreślone żelazne, 3 szable dzika, kilka-naście przewierconych muszli, łyżeczka/zawieszka kościana;

Datowanie: 1. ćwierć X w.;

Literatura: Golubeva 1949, 112; Karger 1958, 174-176, ris. 26-27, tabl. XVI-XIX; Potin 1971, 114-115; Kilievič 1982, 150; Ravdina 1988, 73; Androšuk, Osadčij 1994; Androšuk, Pančenko, Kovalûh 1996, 43; Petrukhin, Pushkina 1997, 251; Mihajlov K.A. 2004, 43; Mihajlov, Elšin 2004, 228; Kozûba 2005, 191, ris. 4-5; Mihajlov K.A. 2010a, 153-154; Ivakin V.G. 2011, 274; 2012b; Kulešov 2012, 178-179; Ježek 2013, 720; Sergeeva, Ivakin 2013; Hamajko 2014, 139, 143.

Nr grobu: 112 (badania 1936 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: pierwotnie kurhan; konstrukcja komory zrębowa; pochówki w pozycji siedzącej;

Wymiary komory: długość – 3,50 m, szerokość – 3,30 m;

Płeć i wiek zmarłego: grób podwójny: kobieta, brak danych; mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletów: czaszki na W;

Wypożenie: kolia z 8 paciorków z krwawnika i 8 monet (dirhemy – 900-923 r.), 3 zausznice srebrne, srebrna zapinka pierścieniowata, srebrny pierścień, brązowy kluczyk, 2 perły;

Datowanie: X w.;

Literatura: Golubeva 1949, 112; Blifel'd 1954, 155; Karger 1958, 178-182, tabl. XX-XXII; Potin 1971, 114-115; Kilievič 1982, 150; Ravdina 1988, 73; Androšuk, Osadčij 1994; Androšuk, Pančenko, Kovalûh 1996, 43; Mihajlov K.A. 2004, 43; Mihajlov, Elšin 2004, 228; Ivakin V.G. 2011, 274; Kulešov 2012, 179; Hamajko 2014, 139, 143-144.

Uwagi: pochówek konia. Grób wyrabowany.

Nr grobu: 113 (badania 1939 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: pierwotnie kurhan; konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary komory: długość – 2,80 m, szerokość – 2,60 m, głębokość – 0,75-0,95 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na NE;

Wypożenie: wiadro drewniane, kołczan z 20 strzałami, 2 strzemiona, 8 brązowych okuć uprząży, 5 sprzączek żelaznych, wędzidło, topór żelazny, grot włóczni, nieokreślone przedmioty żelazne, fragment naczynia glinianego;

Datowanie: X w.;

Literatura: Karger 1940; Golubeva 1949, 113; Karger 1951, 86-93, ris. 61-66; Blifel'd 1954, 152; Karger 1958, 182-185, ris. 29-33, tabl. XXIII; Kilievič 1982, 151; Androšuk, Osadčij 1994; Androšuk, Pančenko, Kovalûh 1996, 43; Mihajlov K.A. 2004, 43-44; Ivakin V.G. 2011, 275; Muraševa 2012, 96; Hamajko 2014, 139, 143-144.

Uwagi: grób wyrabowany.

Nr grobu: 115 (badania w 1926 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: pierwotnie kurhan; konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,00 m, szerokość – 2,50 m, głębokość 0,70 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna(?), brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na N;

Wypożenie: siodło, 2 strzemiona, podkowa, kołczan z 11 strzałami, nóż żelazny, osetka, kółko żelazne, 176 brązowych blaszek z uzdy w trzech kształtach, wiadro dreniane;

Datowanie: X w.;

Literatura: Karger 1958, 187-188, ris. 35; Ivakin V.G. 2011, 278.

Uwagi: pochówek konia.

Nr grobu: 114 (badania w 1946 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: pierwotnie kurhan; konstrukcja komory słupowa;

Wymiary jamy: długość – 3,00 m, szerokość – 1,70 m;

Wymiary komory: długość – 3,00 m, szerokość – 1,70 m;

Płeć i wiek zmarłego: grób podwójny: mężczyzna, brak danych; kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletów: czaszki na N;

Wypożenie: mężczyzna: miecz żelazny, kołczan z 20 strzałami, 3 brązowe guziki; kobieta: brak wyposażenia;

Datowanie: X w.;

Literatura: Golubeva 1949, 113; Karger 1951, 182, ris. 135-138; Blifel'd 1954, 153; Karger 1958, 185-187, ris. 34, tabl. XXIV-XXV; Kilievič 1982, 151; Androšuk, Osadčij 1994; Mihajlov K.A. 2005a, 58; Ivakin V.G. 2011, 275; Muraševa 2012, 95.

Nr grobu: 123 (badania 1937 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: pierwotnie kurhan; konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary komory: długość – 2,50 m, szerokość – 1,00 m;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na S;

Wypożenie: czepiec przetykany złotą nicią, 9 zausznic/kolczyków, 2 bransolety ze srebrnego drutu, 16 paciorków, srebrna zapinka podkowiasta, moneta (dirhem – 943-954 r.);

Datowanie: 2. połowa X w.;

Literatura: Golubeva 1949, 112-113; Kopilov 1951; Karger 1958, 206-207, ris. 44, tabl. XXVII; Potin 1971, 114-115; Kilievič 1982, 150-151; Ravdina 1988, 73-74; Androšuk, Osadčij 1994; Androšuk, Pančenko, Kovalûh 1996, 43; Mihajlov K.A. 2004, 44-45; Mihajlov, Elšin 2004, 228; Mihajlov K.A. 2007b, 148; Ivakin V.G. 2011, 274-275; Kulešov 2012, 180; Hamajko 2014, 139, 143-144.

Nr grobu: brak (badania w 1972 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: pierwotnie kurhan; konstrukcja komory nieokreślona (zniszczona);

Wymiary: długość – 2,20 m;

Płeć i wiek zmarłego: brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wypożenie: grot włóczni, żelazna sprzączka od uzdy;

Datowanie: X-XI w.

Literatura: Kilievič 1982, 151-152; Ivakin V.G. 2011, 275.

Uwagi: pochówek konia.

Nr grobu: brak (badania w 1984 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: pierwotnie kurhan; konstrukcja komory słupowa, dach;

Wymiary komory: długość – 3,65 m, szerokość – 0,90 m⁶¹, głębokość – 0,75 m; wewnątrz trumna drewniana;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna?, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: topór, nóż z kościaną rękojeścią, pas z brązowymi okuciami, 2 wiadra, 16 astragali;

Datowanie: X w.;

Literatura: Kilievič, Harlašov 1986; Sagajdak 1988, 128; Androšuk, Osadčij 1994; Movčan, Borov'skij, Gončar 2003, 114-115, ris. 1; Ivakin V.G. 2011, 275.

Nr grobu: 2/1988 (badania w 1988 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: pierwotnie kurhan; konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary komory: długość – 3,00 m, szerokość – 3,00 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna?, brak danych (zachowane tylko nogi);

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: wiadro z okuciami, żelazna ostroga, nóż żelazny, pręt brązowy zdobiony, lunula srebrna; przy koniu: wędzidło;

Datowanie: X-XI w.;

Literatura: Borovskij, Kalûk 1993, 8-9; Movčan 2002, 62; Movčan, Borov'skij, Gončar 2003, 115-116; Androšuk 2004, 20-22; Ivakin V.G. 2011, 275-276.

Uwagi: W nogach pochówek konia; czaszka psa. Grób wyrabowany.

Nr grobu: 1/1988 (badania w 1988 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: pierwotnie kurhan; konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary komory: długość – 4,00 m, szerokość – 4,00 m;

⁶¹ W pracy S.R. Kilieviča i V.A. Harlašov z 1986 r. podano wymiary 3,65 × 9 m (!).

Płeć i wiek zmarłego: grób podwójny?, (szkielety nie zachowały się?);

Orientacja szkieletów: brak danych;

Wyposażenie: 70 srebrnych połączonych okuć pasa, srebrna owalna sprzączka do pasa, 3 zakończenia pasa, 9 srebrnych guzików, grzebień kościany w oprawce, 4 srebrne okładziny od dwóch drewnianych naczyń, 6 paciorków z karneolu, 11 paciorków szklanych, nóż żelazny, umbo żelazne od tarczy, fragment hełmu, osełka, okucie łopaty, sierp;

Datowanie: X w.;

Literatura: Borovskij, Kalûk 1993, 4-8, ris. 2.1-16, 3; Movčan 2002, 61-62; Movčan, Borov'skij, Gončar 2003, 115; Androšuk 2004, 22; Mihajlov K.A. 2005a, 58; Ivakin V.G. 2011, 276.

Uwagi: grób wyrabowany.

Nr grobu: z 1999 r.

Konstrukcja i stan zachowania: pierwotnie kurhan; konstrukcja brak danych;

Wymiary jamy grobowej: szerokość – 0,72 m, głębokość – 1,60 m;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, *senilis* (55-60 lat);

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wyposażenie: kolia z 11 paciorków (z karneolu i szklanych) i złotego kółka, 6 złotych kółek, grzebień, nóż żelazny;

Datowanie: X w.;

Literatura: Movčan Borov'skij, Gončar 2003, 116-117; Ivakin V.G. 2011, 277.

Nr grobu: brak (badania w 2002 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: pierwotnie kurhan; konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,60 m, szerokość – 3,40 m; **Wymiary komory:** długość – 3,20 m, szerokość – 3,00 m, głębokość – 0,70 m; wewnątrz mary 2,15 × 1,30 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, *maturus*;

Orientacja szkieletu: czaszka na SW;

Wyposażenie: miecz żelazny w pochwie z trzewikiem, sprzączka, wiadro z żelaznymi obręczami, kołczan z 26 strzałami, torba skórzana z brązowymi okuciami, nóż, osełka, 4 monety bizantyjskie (folisy Bazylego I – 867-886 r.; Leona VI – lata 90. IX w., Leona VI i Aleksandra I – 908-912 r.; Konstantyna VII i Heleny – 920 r.), 2 paciorki srebrne;

Datowanie: 1. połowa X w.;

Literatura: Movčan 2002, 62; 2007; Kleingärtner, Müller-Wille 2008, 376-383; Ievlev 2009; Ivakin V.G. 2011, 276; Eniosova, Puškina 2013, 218-219.

Stanowisko: *cmentarzysko I, pochówki samodzielne*

Nr grobu: 103 (badania w 1878 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: pierwotnie kurhan; konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary: brak danych;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wyposażenie: m.in. grot włóczni, sprzączka, wędzidło;

Datowanie: X w.;

Literatura: Antonovič 1895, 36; Karger 1958, 166-167; Ivakin V.G. 2011, 278.

Uwagi: pochówek konia.

Nr grobu: 108 (badania w 1900 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: pierwotnie kurhan; konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary: brak danych;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna(?), brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wyposażenie: miecz żelazny, nóż/kindżał z kościaną rękojeścią, topór, 38 srebrnych blaszek – okucia uzdy/rzemienia?, 2 dzwoneczki, co najmniej 10 szklanych pionków do gry, astragal, 2 strzemiona, wędzidło, około 40 monet (znane 6 – dirhemy – 900 r. oraz 914-943 r.) i może zapinka pierścieniowata;

Datowanie: X w.;

Literatura: Karger 1958, 169-172, ris. 23, tabl. 13-15; Dedûhina 1967, 203; Potin 1971, 114-115; Ravdina 1988, 72; Ivakin V.G. 2011, 278.

Uwagi: pochówek konia.

Nr grobu: 2/1998

Konstrukcja i stan zachowania: pierwotnie kurhan; konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,40 m, szerokość – 2,30 m, głębokość – 1,00-1,50 m; **Wymiary komory:** długość – 2,40 m, szerokość – 2,30 m;

Płeć i wiek zmarłego: dziecko (dziewczynka?), *infans I* (6-7 lat);

Orientacja szkieletu: czaszka na S;

Wyposażenie: 2 srebrne zausznice, kolia z 8 paciorków z karneolu, 2 naczynia gliniane, wiadro drewniane, 2 strzemiona, 10 grotów strzał, metalowe elementy uzdy, sprzączka, zakończenie rzemienia;

Datowanie: 2. połowa X w. (według Ivakin, Kozûba 2003);

Literatura: Ivakin, Kozûba 2000; 2003, 39-40, ris. 2-3; Movčan, Borov'skij, Gončar 2003, 116; Ivakin G.J. 2005, 290, ris. 10-12; Mihajlov K.A. 2010a, 155; Ivakin V.G. 2011, 277.

Uwagi: Ivakin, Kozûba (2003, 40) sugerują, że jest to grób podwójny, w którym mamy do czynienia z ke-notafem mężczyzny (wyposażenie jeźdźca)!

Nr grobu: z 2001 r.

Konstrukcja i stan zachowania: pierwotnie kurhan; konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,95 m, szerokość – 1,40 m, głębokość – 0,90 m;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, *maturus* (30-40 lat);

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wyposażenie: wiadro drewniane, sprzączka, zausznica, fragmenty naczyńia glinianego;

Datowanie: X w.;

Literatura: Ivakin V.G. 2011, 277.

Uwagi: grób wyrabowany w średniowieczu

Stanowisko: *cmentarzysko I, grupa kurhanów 2 (klasztor Mihajlovskij Zlotoverhnyj)*

Nr grobu: 12/1997

Konstrukcja i stan zachowania: pierwotnie kurhan; konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,50 m, szerokość – 2,60 m, głębokość – 0,50 m; wewnątrz trumna 1,49 × 0,56 m;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta?, brak danych (szkielet całkowicie rozłożony);

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wyposażenie: srebrny kabłączek skroniowy, kolia z 32 paciorków (16 szklanych, 7 z karneolu, 1 z kryształu górskiego, 7 srebrnych i 1 brązowy), tkanina przetykana złotą nicią, 4 guziki, 3 oczka pierścionków (2 z ametystu), nożyk żelazny, naczynie szklane, naczynie gliniane; koszyczek pleciony z kory brzo-zowej;

Datowanie: koniec X-początek XI w. (2. połowa X w. według Ivakin, Kozûba 2003);

Literatura: Ivakin, Kozûba 2003, 38-39; Ivakin G.J. 2005, 287, ris. 1; 2007, 180, Fig. 3; Ivakin V.G. 2011, 277-278.

Nr grobu: 30/1999

Konstrukcja i stan zachowania: pierwotnie kurhan; konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,75 m, szerokość – 2,15 m; głębokość – 0,85 m; **Wymiary komory:** długość – 2,25 m, szerokość – 1,75 m;

Płeć i wiek zmarłego: dziecko (dziewczynka?), *infans II* (11-12 lat);

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wyposażenie: 3 pierścionki, grzebień z poroża w pochewce, 2 srebrne zawieszki okrągłe; żelazne okucia skrzyneczki, kluczyk, nożyk żelazny, kości zwierzęce (ptasie); 20 gwoździ z konstrukcji komory;

Datowanie: 2. połowa X w. (według Ivakin, Kozûba 2003);

Literatura: Ivakin, Kozûba 2003, 40-41, ris. 4; Ivakin G.J. 2004; 2005, 288, ris. 2-3; 2007, 183-184, Fig. 4-5; Mihajlov K.A. 2010a, 155; Ivakin V.G. 2011, 276.

Uwagi: grób wyrabowany.

Nr grobu: 49/1999 (badania w 1999 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: pierwotnie kurhan; konstrukcja komory zrębowa, mocno uszkodzony;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,00 m, szerokość – 3,45 m, głębokość – 0,90 m; **Wymiary komory:** długość – 3,00 m, szerokość – 2,70 m;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, *juvenis* (16-18 lat);

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wyposażenie: drewniana skrzyneczka z żelaznymi okuciami, misa brązowa, nożyce żelazne, pinceta żelazna, sprzączka z brązu, 27 fragmentów niebieskiego, brązowego i żółtego szkła (pierwotnie naszyte na odzież?), opaska przetykana srebrną nicią, złota zausznica z nanizanym paciorkiem, kolia z 20 szklanych paciorków i 5 srebrnych zawieszek (3 okrągłe i 2 w typie węgierskim), srebrna zapinka okrągła ze srebrnym łańcuszkiem, a na nim 2 pierścionki, torba skórzana wykładana jedwabiem ze srebrnymi okuciami, 2 srebrne krzyżyki/okucia; nóż z rękojeścią owiniętą drutem;

Datowanie: 2. połowa X w.;

Literatura: Ivakin, Kozûba 2003, 41-43, ris. 5-7; Ivakin G.J. 2004; 2005, 288-289, ris. 4-8; 2007, 184-189, Fig. 6-10; Mihajlov K.A. 2007b, 149; 2008a, 18; Kleingärtner, Müller-Wille 2008, 369-376; Ivakin V.G. 2011, 276-277; 2012b.

Stanowisko: *cmentarzysko II, grupa kurhanów 1*

Nr grobu: 118 (badania w 1899 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: pierwotnie kurhan o średnicy 40 m i wysokości 2 m; brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 4,50 m, szerokość – 3,15 m, głębokość – 1,50 m;

Płeć i wiek zmarłego: grób podwójny; mężczyzna(?), brak danych; brak danych, brak danych;

Orientacja szkieletów: czaszki na SE;

Wypożenie: szkielet 1: 2 szklane paciorki, brązowy guzik, ostroga żelazna, brązowe kółko i kościana okładzina łęku siodła, drewniana misa ze srebrnymi okuciami; szkielet 2: ostroga, krzesiwo brązowe, szklane naczynie miniaturowe;

Datowanie: 2. połowa X w.;

Literatura: Golubeva 1949, 113; Karger 1958, 191-195, ris. 38-40; Androšuk 2004, 39; Ivakin V.G. 2011, 278.

Uwagi: grób wyrabowany

Nr grobu: 124 (badania w lat 90. XIX w.)

Konstrukcja i stan zachowania: pierwotnie kurhan; konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary: brak danych;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta?, brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wypożenie: 2 zapinki żółtawate, zapinka okrągła, 2 zausznice srebrne, srebrna kabłączek z paciorkiem, złote kółeczko, kolca z paciorków (z karneolu i kryształu górskiego, 1 szklany, 1 srebrny, 1 bursztynowy), krzyżyk brązowy, srebrna zawieszka prostokątna 2 monety/zawieszki (bizantyjskie – lata 931-944), gwóźdź żelazny

Datowanie: X w.;

Literatura: Golubeva 1949, 108; Karger 1958, 208-210, ris. 45, tabl. 28; Dedûhina 1967, 194; Potin 1971, 114-115; Ivakin V.G. 2011, 278-279.

Stanowisko: cmentarzysko II, grupa kurhanów 2

Nr grobu: 116 (badania w 1872 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: pierwotnie kurhan; konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary: brak danych;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna(?), brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wypożenie: miecz żelazny, zapinka pierścieniowata;

Datowanie: X w.;

Literatura: Golubeva 1949, 113; Karger 1958, 189-190; Dedûhina 1967, 203; Ivakin V.G. 2011, 279.

Uwagi: pochówek konia.

Nr grobu: 2/2002 (badania w 2002 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: pierwotnie kurhan; konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,33 m, szerokość – 1,24 m, głębokość – 2,20 m; w dnie kolejna jama: długość – 2,24 m, szerokość – 0,90 m, głębokość – 0,73 m; w niej trumna 2,50 × 0,58 × 0,30 m;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, *maturus* (40-50 lat);

Orientacja szkieletu: czaszka na SW;

Wypożenie: 10 szklanych paciorków, 2 lunule srebrne, srebrna zausznica, srebrny guzik i kulka/gałka, gwóźdź z konstrukcji trumny;

Datowanie: X w.;

Literatura: Ivakin V.G. 2011, 275.

Uwagi: grób wyrabowany w średniowieczu.

Stanowisko: cmentarzysko II, grupa kurhanów 3

Nr grobu: 117 (badania w 1876 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: pierwotnie kurhan; konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary: brak danych;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wypożenie: według I relacji (Antonovič 1879): kolczuga, szyszak, miecz żelazny, 2 strzemiona, 8 grotów strzał, grot włóczni, topór żelazny; według II relacji (Rogovič – według Karger 1958) – oprócz wymienionych wyżej także: siodło ze strzemionami, kołczan ze strzałami, 2 krzyżyki/zawieszki, osełka, 2 zapinki żółtawate?; fragmenty pasa;

Datowanie: X w.;

Literatura: Antonovič 1879, 252-253; Golubeva 1949, 113; Karger 1958, 190-191; Ivakin V.G. 2011, 277; 2012b.

Uwagi: pochówek konia.

Nr grobu: 125 (badania w 1876 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan, konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary: brak danych;

Płeć i wiek zmarłego: brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: 5 kabłączków z paciorkami (4 złote, 1 srebrny), 2 zapinki żółtawate, 2 srebrne krzyżyki, moneta (dirhem 759-760 r.), osełka;

Datowanie: X w.;

Literatura: Golubeva 1949, 107-108; Karger 1958, 210-212, tabl. 29; Dedûhina 1967, 194; Potin 1971, 114-115; Ravdina 1988, 74; Ivakin V.G. 2011, 279.

KITAEVO, rejon kijowski

Nr grobu: 1 w grupie I (badania w 1973 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan średnica 7 m, wysokość 0,90 m, konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary komory: długość – około 2,80 m, szerokość – około 2,00 m; grób I w kłodzie – 1,65 × 0,60 m, grób II w kłodzie – 2,00 × 0,55 m;

Płeć i wiek zmarłego: grób podwójny: I - kobieta, brak danych; II – kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletów: czaszki na W;

Wypożenie: grób I – brązowy kabłaczek skroniowy; grób II – srebrny pierścień, brązowy kabłaczek skroniowy;

Datowanie: X w.;

Literatura: Movčan, Stepanenko 1976, 112, 214, ris. 2, 6.

KLONOV, rejon repkinskij

Nr grobu: 16 (badania 1985 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan, średnica 9 m, wysokość 1,10 m; konstrukcja komory zrębowa?;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,50 m, szerokość – 1,70 m, wysokość – 1,30 m; **Wymiary komory:** długość – 3,50 m, szerokość – 1,70 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, „młody”;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: torebka skórzana wewnątrz: fragmenty tkaniny i skóry, 2 sprzączki lirowate, brązowe kółko, dzwoneczek, szklany paciorek, sprzączka żelazna, pierścień brązowy, nóż, naczynie gliniane;

Datowanie: X w.;

Literatura: Mocâ 1988, 114; 1990a, 74; Âsnov'ska 2006, 235.

KOROSTEN, rejon korostenski

Nr grobu: 5 (badania w 1911 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan, średnica 18,20 m, wysokość 4,50 m; konstrukcja komory zrębowa; nad komorą skupiska kamieni;

Wymiary komory: długość – 3,50 m, szerokość – 2,40 m;

Płeć i wiek zmarłego: grób podwójny: mężczyzna, brak danych; kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletów: czaszki na W;

Wypożenie: mężczyzna: topór żelazny, nóż żelazny, osetka; ozdoba/zawieszka(?) z łupku, wiaderko drewniane, sprzączka brązowa, srebrny pierścień, naczynie gliniane; kobieta: 5 srebrnych kabłaczków skroniowych, 4 srebrne paciorki, 2 zawieszki z karneolu, 3 paciorki ze szkła, srebrny dzwoneczek i srebrny pierścień; 11 gwoździ z konstrukcji komory;

Datowanie: XI w.;

Literatura: Viežžev 1954, 146, ris. 1; Mocâ 1990a, 86; Zvizdec'kij, Petrauskas, Pol'gij 2004, 54.

PERESOPNICA, rejon rówieński

Nr grobu: 29 (badania w 1898 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan, średnica około 13,5 m (obwód 52 kroki), wysokość 2,70 m, otoczony rowem szerokości 0,3-0,5 m, z przejściem od wschodu, konstrukcja komory zrębowa?;

Wymiary komory: długość – 3,00 m, szerokość – 2,00 m; wewnątrz trumna: 2 × 0,60 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, „młody”;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: srebrny medalik(?)/zawieszka, srebrne kółko, brązowe okucie pasa i 2 brązowe sprzączki (lirowata i prostokątna), kółko brązowe (pierścione?), klucz żelazny, 2 noże żelazne, paciorki brązowe, drewniana skrzyneczka (33 × 20 × 12 cm) z żelaznymi okuciami i zamkiem, kowadło, młotek złotniczy, 2 wagi składane (mała brązowa i duża żelazna), 9 odważników, 9 matryc złotniczych, 8 gwoździ z konstrukcji trumny;

Datowanie: X-XI w.

Literatura: Mel'nik 1901a, 506-509; 1901b, 540-542, tabl. VIII; Korzuhina 1946, 45-46; Mocâ 1990a, 80.

SEDNEV, rejon czernichowski

Nr grobu: kurhan 1 (badania w 1886 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy około 11 m (obwód 50 arszynów) i wysokości około 4,50 m (6 arszynów), konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary komory: długość – 2,13 m (3 arszyny), szerokość – 1,78 m (2,5 arszyna);

Płeć i wiek zmarłego: brak danych (kobieta?), brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: żelazny nóż, 2 brązowe guziki, żelazna zapinka podkowiasta, pinceta brązowa, brązowy dzwoneczek, żelazna blaszka; gwoździe z konstrukcji komory;

Datowanie: X w.;

Literatura: Samokvasov 1892, 70; 1908a, 205; 1908b, 17; 1916a, 80, ris. 84; Blifel'd 1954, 152; Âsnov'ska 2006, 232; Komar 2012, 359.

Nr grobu: kurhan 2 (badania w 1886 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy około 9 m (obwód 40 arszynów) i wysokości ponad 2 m (3 arszyny), konstrukcja komory zrębowa;

Wymiary komory: długość – 2,13 m (3 arszyny), szerokość – 1,78 m (2,5 arszyna);

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: topór, grot włóczni, duży żelazny nóż(?), 3 brązowe guziki, srebrna zapinka podkowiasta, 4 srebrne okucia pochewki noża, wiadro, naczynie drewniane z tkaniną i 1/4 monety (dirhem) oraz grudką smoły/wosku;

Datowanie: X w.;

Literatura: Samokvasov 1892, 70; 1908a, 205; 1908b, 17; 1916a, 82, ris. 85; Blifel'd 1954, 152; Ravdina 1988, 110; Puškina 1997, 131; Âsnov'ska 2006, 232; Komar 2012, 359, 361; Janowski 2014c.

SOVKI, okolica Kijowa

Nr grobu: 6 (badania w 1915 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan średnica 7 m, wysokość 1 m, konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,50 m, szerokość – 2,25 m; wewnątrz trumna?;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta?, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: brak;

Datowanie: X-XI w.;

Literatura: Samojlovskij 1954, 154.

ŻUKÓW STARY (Starožukov), rejon rówieński
grupa kurhanów I

Nr grobu: 10

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan, średnica około 10 m (obwód 40 kroków), wysokość 1,80 m, konstrukcja komory zrębowa?;

Wymiary komory: długość – 3,60 m, szerokość – 2,60 m; wewnątrz trumna 2,60 × 0,50 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na NW;

Wypożenie: grot strzały?, naczynie gliniane;

Datowanie: X-XII w.;

Literatura: Mel'nik 1901b, 517-518; Mocâ 1990b, 100.

Nr grobu: 12

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan, średnica około 19,50 m (obwód 76 kroków), wysokość 2,40 m, konstrukcja komory zrębowa?;

Wymiary komory: długość – 2,00 m, szerokość – 1,40 m; głębokość – 1,00 m;

Płeć i wiek zmarłego: brak danych, dziecko;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: paciorek szklany, paciorek bursztynowy;

Datowanie: X-XII w.;

Literatura: Mel'nik 1901b, 518; Mocâ 1990b, 100.

cmentarzysko II

Nr grobu: 12

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan, średnica około 19,50 m (obwód 76 kroków), wysokość 2,40 m, konstrukcja komory zrębowa?;

Wymiary komory: długość – 2,70 m, szerokość – 1,20 m;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: 4 kabłączki skroniowe, 4 paciorki (z karneolu, szkła i 2 srebrne); pierścionek brązowy; gwoździe z konstrukcji komory;

Datowanie: XI w.

Literatura: Mel'nik 1901b, 521-522; Mocâ 1990a, 86; 1990a, 100.

SĄDOWA WISZNIA, rejon mościski

Nr grobu: brak (odkrycie przypadkowe w 1962 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan, słabo zachowany, konstrukcja komory zrębowa?;

Wymiary komory: długość – 2,00 m, szerokość – 1,50 m, głębokość – 0,60-0,70 m;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, *maturus* (45-50 lat);

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: zausznicza srebrna, kolia z 27 szklanych paciorków, 3 paciorków srebrnych, 7 srebrnych zawieszek sercowatych, zawieszka okrągła, 8 paciorków bursztynowych, 10 muszelek, dzwoneczek, 5 guzików, srebrna bransoleta, srebrny pierścień, 16 srebrnych okrągłych okuć (odzieży lub pasa), tkanina z 5 okrągłymi i 28 sercopodobnymi okuciami, odważnik kuboktaedryczny;

Datowanie: koniec X-początek XI w.;

Literatura: Ratič 1971, 162-168; Mocâ 1990a, 80.

SZESTOWICA, rejon czernichowski

I grupa kurhanów

Nr grobu: kurhan 2 (badania w 1958 r., kurhan 73)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan zniwelowany, wysokość 0,05-0,10 m; brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,65 m, szerokość – 1,70 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wyposażenie: topór żelazny, nóż żelazny, 2 guziki brązowe, naczynie gliniane;

Datowanie: 1. połowa X w.;

Literatura: Blifel'd 1977, 114, ris. 7, tabl. I.1-5; Androśuk 1995; 1999a, tab. 7.

Nr grobu: kurhan 4 (badania w 1958 r., kurhan 71)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan zniwelowany, wysokość 0,20 m; brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,30 m, szerokość – 1,50 m, głębokość – 1,10 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wyposażenie: grot włóczni;

Datowanie: X-XI w.;

Literatura: Blifel'd 1977, 114-115, tabl. I.6; Androśuk 1999a, tab. 7.

Nr grobu: kurhan 7 (badania w 1958 r., kurhan 79)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy 6 m i wysokości 0,25 m; brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,95 m, szerokość – 1,25 m, głębokość – 1,35 m; na głębokości 1,20 m pozostałości drewnianej trumny/skrzyni?;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, *senilis* (65-75 lat);

Orientacja szkieletu: czaszka na SW;

Wyposażenie: kabłaczek skroniowy, kolia z 10 paciorków (7 szklanych, 2 posrebrzane, 1 z karneolu), nóż żelazny;

Datowanie: 1. połowa X w.;

Literatura: Blifel'd 1977, 115-116, ris. 8, tabl. I.9-10; Androśuk 1995; 1999a, tab. 7.

Nr grobu: kurhan 8 (badania w 1956 r., kurhan 24)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy 10-11 m i wysokości 0,35 m; brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,15 m, szerokość – 0,70 m, głębokość – 1,70 m;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, *adultus* (25-35 lat);

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wyposażenie: guzik brązowy, kolia z 17 paciorków (15 szklanych, 1 kamienny (gagał?), 1 z karneolu), nóż żelazny, kółko z drutu;

Datowanie: X-XI w.;

Literatura: Blifel'd 1977, 116-117, ris. 9, tabl. I.8, 11-13; Androśuk 1999a, tab. 7.

Nr grobu: kurhan 12 (pochówek 1) (badania w 1958 r., kurhan 81)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan zniwelowany, wysokość 0,10 m; brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,75 m, szerokość – 1,25 m, głębokość – 1 m;

Płeć i wiek zmarłego: brak danych (szkielet słabo zachowany);

Orientacja szkieletu: czaszka na SW;

Wyposażenie: brak;

Datowanie: X-XI w.;

Literatura: Blifel'd 1977, 119; Androśuk 1999a, tab. 7.

Nr grobu: kurhan 12 (pochówek 2) (badania w 1958 r., kurhan 81)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan zniwelowany, wysokość 0,10 m; brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,70 m, szerokość – 1,20 m, głębokość – 1,20 m;

Płeć i wiek zmarłego: brak danych (szkielet słabo zachowany);

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wyposażenie: nóż żelazny, osetka;

Datowanie: X-XI w.;

Literatura: Blifel'd 1977, 119, tabl. II.20-21; Androśuk 1999a, tab. 7, 103.

Nr grobu: kurhan 17 (badania w 1958 r., kurhan 61)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan zniwelowany, wysokość 0,40 m; brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,65 m, szerokość – 0,60-1,30 m, głębokość – 1,30 m;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, *adultus* (25-35 lat);

Orientacja szkieletu: czaszka na NW;

Wyposażenie: guzik brązowy, dwa paciorki (srebrny i szklany), nóż żelazny;

Datowanie: 1. połowa X w.;

Literatura: Blifel'd 1977, 120-121, tabl. II. 7-9, 12; Androśuk 1995; 1999a, tab. 7.

Nr grobu: kurhan 21 (badania w 1956 r., kurhan 22)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy 8 m i wysokości 0,40 m; konstrukcja komory słupowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,10-3,25 m, szerokość – 2,70-2,90 m, głębokość – 1,40 m; komora miała mniejsze (bliżej nieokreślone) rozmiary;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna,?;

Orientacja szkieletu: czaszka na SW;

Wypożenie: topór, grot strzały, amulet z zęba niedźwiedzia(?), krzesiwo, nóż żelazny, ośelka, grzebień z poroża, guzik z fragmentem tkaniny, odważnik, wiadro drewniane, 2 naczynia gliniane, nit żelazny;

Datowanie: 2. połowa X w.;

Literatura: Blifel'd 1977, 121-122, tabl. V.1-8,10, 12-13; Androśuk 1995; 1999a, 103; Mihajlov K.A. 2001, 160.

Nr grobu: kurhan 22 (badania w 1957 r., kurhan 43)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy 6-6,50 m i wysokości 0,20-0,25 m; brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,15 m, szerokość – 0,80 m, głębokość – 1,50 m;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: guzik brązowy, 4 paciorki szklane, nóż żelazny, nit żelazny;

Datowanie: 1. połowa X w.;

Literatura: Blifel'd 1977, 123, tabl. II.11, 13-17, 19; Androśuk 1995; 1999a, tab. 7.

Nr grobu: kurhan 36 (badania w 1925 r., kurhan II)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy 17,5 m i wysokości 1,40-1,50 m; konstrukcja komory zrębowej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,00 m, szerokość – 2,00 m, głębokość – 1,60-2,40 m;

Płeć i wiek zmarłego: grób podwójny: mężczyzna, brak danych; kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletów: czaszki na NNW;

Wypożenie: mężczyzna: miecz żelazny, skramasaks z drewnianą rękojeścią, kołczan, 13 grotów strzał, 2 strzemiona, wędzidło, okrągła sprzączka żelazna, grot włóczni, kleszcze kowalskie, młoteczek, kowadełko, pilnik, ośelka, dłuto(?), róg do picia ze srebrnymi okuciami, 16 brązowych guzików, 3 żelazne odważniki, grzebień kościany, krzesiwo z krzemieniem, złote nitki, nożyk, srebrna okładzina; kości zwierzęce (barana, byka i świni), naczynie gliniane,

wiadro; kobieta: kolca z 6 srebrnych lunul i 74 paciorków szklanych, pierścioneł srebrny, 1/2 monety (dirhem – 927 r.); nożyce żelazne, nóż żelazny, kości ptaka; ponadto w różnych częściach jamy: 2 noże żelazne, płytka kościana, fragmenty nieokreślonych przedmiotów żelaznych, kora brzołowa;

Datowanie: 1. połowa X w.;

Literatura: Smolicev 1926, 179; Blifel'd 1977, 128-131; Ravdina 1988, 129-130; Androśuk 1995, 119; Artem'ev 1998, 229; Androśuk 1999a, 103-104; Mihajlov K.A. 2001, 160; Kovalenko, Černenko 2003, 91-92; Āsnov'ska 2006, 233; Kovalenko 2006, 152-153; Černenko 2007, ris. 37; 38.2; 39.2; Mihajlov K.A. 2007b, 148-149; 2008b, 334; Kovalenko 2012, 154; Muraševa 2012, 99.

Uwagi: w nogach pochówek konia.

Nr grobu: kurhan 38 (pochówek 1) (badania w 1957 r., kurhan 32)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy 8 m i wysokości 0,30-0,40 m; w kurhanie łącznie 9 grobów; brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,60 m, szerokość – 0,75 m, głębokość – 1,50 m; na głębokości około 1,00 m ślady niezidentyfikowanej konstrukcji drewnianej (trumna?)

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, *adultus* (25-30 lat);

Orientacja szkieletu: czaszka na NW;

Wypożenie: guzik brązowy, kółko brązowe, kółko srebrne (pierścień?), nożyce, grzebień z poroża, nóż żelazny, naczynie gliniane;

Datowanie: 1. połowa X w.;

Literatura: Blifel'd 1977, 131-132, ris. 14-15, tabl. VII. 1-4, 9-10, 14; Androśuk 1995; 1999a, tab. 7, 104.

Nr grobu: kurhan 38 (pochówek 2) (badania w 1957 r., kurhan 32)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy 8 m i wysokości 0,30-0,40 m; w kurhanie łącznie 9 grobów; brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,80 m, szerokość – 1,00 m, głębokość – 1,40 m; wewnątrz trumna/skrzynia drewniana o wymiarach 2,60 × 0,50 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, *maturus* (35-45 lat);

Orientacja szkieletu: czaszka na NW;

Wypożenie: ośelka, odważnik, krzesiwo, 2 grot strzał, nóż żelazny;

Datowanie: 2. połowa X w.;

Literatura: Blifel'd 1977, 132-133, ris. 14-15, tabl. VII. 6-8; Androšuk 1995; 1999a, tab. 7, 104.

Nr grobu: kurhan 41 (badania w 1957 r., kurhan 28)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy 11 m i wysokości 0,30 m; konstrukcja komory zrębowa?

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,50 m, szerokość – 1,50 m, głębokość – 2,60 m; wewnątrz konstrukcja drewniana o wymiarach ok. 1,60 × 0,80 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, *maturus*;

Orientacja szkieletu: czaszka na NW;

Wypożenie: grot włóczni, nóż żelazny, kabłak od wiadra; w nasypie kurhanu: fragment strzemienia żelaznego i nóż żelazny;

Datowanie: 1. połowa X w.;

Literatura: Blifel'd 1977, 137-138, tabl. X.1-5; Androšuk 1995, 118; 1999a, 104; Mihajlov K.A. 2001, 161.

Nr grobu: kurhan 42 (badania w 1925 r., kurhan X)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy 13,40 m i wysokości 1,80 m, konstrukcja komory słupowa?, pochówek mężczyzny w pozycji siedzącej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 4,00-4,20 m, szerokość – 3,20-3,35 m, głębokość – 1,10 m; wewnątrz mniejsza konstrukcja drewniana: długość – 3,15 m, szerokość – 2,50 m;

Płeć i wiek zmarłego: grób podwójny: mężczyzna, brak danych; kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletów: czaszki na SW;

Wypożenie: na obu pochówkach tkanina wełniana, w jamie grobowej: 43 brązowe guziki, kilka okuć, 2 okucia zakończenia pasa, 6 brązowych okuć pasa, torba skórzana z 15 brązowymi okuciami, nóż żelazny, grzebień z poroża z futerałem; mężczyzna: miecz żelazny w pochwie z trzewikiem, żelazny grot włóczni, 3 strzemiona żelazne, wędzidło żelazne, kościane elementy łuku z sajdakiem, 18 grotów strzał, w tym 13 całych, 2 kościane okładziny siodła, czaszki świni i barana, воск;

Datowanie: 2. połowa X w.;

Literatura: Smolicev 1926, 179; 1931; Blifel'd 1954, 154-155; 1977, 138-141, tabl. XI, XII; Lesman 1981; Androšuk 1995; 1999a, 104; Petrukhin, Pushkina 1997, 251; Puškina 1997, 131-132; Mihajlov K.A. 2001, 160; Kovalenko, Černenko 2003, 92-93; Āsnov'ska 2006, 233; Černenko 2007, ris. 39.3; 40.1-3, 7; 41-42; 43.1-6, 12; 2009; Mikhailov K.A. 2008b, 335; Mihajlov, Kainov 2011, fig. 2.1; Muraševa 2012, 99-101; Skorohod 2012; Terešenko 2012.

Uwagi: w nogach pochówek konia.

Nr grobu: kurhan 61 (pochówek 1) (badania w 1957 r., kurhan 52)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan podłużny: długość 21 m, szerokość 7 m, wysokość 0,30-0,40 m; w kurhanie łącznie 4 pochówki; konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,20-2,40 m, szerokość – 1,40 m; wewnątrz drewniana trumna: 1,80 × 0,40-0,50 m;

Płeć i wiek zmarłego: dziecko (mężczyzna?), brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: sakiewka z pieczęcią brązową, amulet, pionki do gry, oprawka stożkowata?, krzesiwo żelazne i krzemień, nóż żelazny, topór żelazny, ½ monety (dirhem – 935/936 r.), naczynie gliniane, 12 żelaznych ćwieków z konstrukcji trumny;

Datowanie: 2. połowa X w.;

Literatura: Blifel'd 1977, 150-151, tabl. XVII.2-4, 6-7, 9, 19, ris. 28-29; Ravdina 1988, 130; Androšuk, Osadčij 1994; Androšuk 1995; Beleckij 1998; Androšuk 1999a, 105; Mihajlov K.A. 2001, 161; Kovalenko 2011, 244.

Nr grobu: kurhan 61 (pochówek 3) (badania w 1957 r., kurhan 52)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan podłużny: długość 21 m, szerokość 7 m, wysokość 0,30-0,40 m; w kurhanie łącznie 4 pochówki; brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,50 m, szerokość – 1,40 m;

Płeć i wiek zmarłego: brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: nóż żelazny, krzesiwo;

Datowanie: 2. połowa X w.(?);

Literatura: Blifel'd 1977, 151, ris. 27, tabl. XVII.13, 18; Androšuk 1999a, tab. 7.

Nr grobu: kurhan 61 (pochówek 4) (badania w 1957 r., kurhan 52)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan podłużny: długość 21 m, szerokość 7 m, wysokość 0,30-0,40 m; w kurhanie łącznie 4 pochówki; konstrukcja komory słupowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,00 m, szerokość – 2,00 m; wewnątrz mniejsza konstrukcja drewniana;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, *maturus*;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wyposażenie: szabla w pochwie z trzewikiem, topór żelazny, 26 brązowych guzików, nożyk żelazny, sprzączka brązowa, kabłak od wiadra, przęślik gliniany, torba skórzana z kilkunastoma okuciami brązowymi, a w środku szydło z kościaną rękojeścią, grzebień z poroża, krzesiwo żelazne z krzemieniem, nożyce żelazne, szpikulec z poroża;

Datowanie: 2. połowa X w.;

Literatura: Blifel'd 1977, 151-154, tabl. XVII.1, 5, 8, 10-12, 14-17, 20, tabl. XVIII, ris. 30; Androśuk, Osadčij 1994; Androśuk 1995; Beleckij 1998; Androśuk 1999a, 105; Mihajlov K.A. 2001, 160; Kovalenko 2011, 244; Sitij 2011, 255.

Nr grobu: kurhan 63 (pochówek 1) (badania w 1958 r., kurhan 63)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy 7 m i wysokości 0,30 m; brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,10 m, szerokość – 0,70-1,30 m, głębokość – 0,80 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, „starszy”;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wyposażenie: brak;

Datowanie: X-XI w.;

Literatura: Blifel'd 1977, 155, ris. 32; Androśuk 1999a, tab. 7.

Nr grobu: kurhan 67 (pochówek 2) (badania w 1958 r., kurhan 61)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy 8 m i wysokości 0,40 m; brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,40 m, szerokość – 0,60 m, głębokość – 0,90 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, *maturus* (40-50 lat);

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wyposażenie: brak;

Datowanie: X-XI w.;

Literatura: Blifel'd 1977, 156-157, ris. 34; Androśuk 1999a, tab. 7;

Nr grobu: kurhan 78 (badania w 1958 r., kurhan 56)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o wysokości 0,30 m, rozplantowany; konstrukcja komory zрубowa?; pochówek skurczony na prawym boku;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,40 m, szerokość – 3,00 m, głębokość – 1,95 m; **Wymiary komory:** długość – 2,50, szerokość – 2,00-2,50 m;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na S;

Wyposażenie: 2 zapinki żółtawate, srebrna zapinka podkowiasta, kolba w skład której wchodziły: krzyżyk srebrny, paciorki ze szkła (8 szt.), karneolu (5 szt.), kryształu górskiego (17 szt.), 2 okrągłe zawieszki srebrne, 2 monety/zawieszki (dirhemy 909/910 r., 913/914 r.), wiadro drewniane, kołec od sprzączki, fragment grzebień, fragmenty naczynia szklanego, tkanina jedwabna przetykana srebrną nicią, naczynia gliniane;

Datowanie: 1. połowa X w.;

Literatura: Blifel'd 1977, 160-163, tabl. XXI-XXII; Lesman 1981; Ravdina 1988, 130; Androśuk, Osadčij 1994; Androśuk 1995, 119; 1999a, 105-106; Mihajlov K.A. 2001, 160; Dement'eva 2007, 268, nr 111; Mihajlov K.A. 2007b, 148.

Nr grobu: kurhan 96 (badania w 1959 r., kurhan 57)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy 8 m i wysokości 0,40 m; brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,00 m, szerokość – 1,30-1,70 m, głębokość – 0,80 m;

Płeć i wiek zmarłego: brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na NW;

Wyposażenie: sakiewka/torebka a w niej nóż żelazny, krzesiwo, krzemień, grzebień z poroża, sprzączka brązowa, blaszka brązowa, 2 trzpienie żelazne; w nasypie kurhanu 16 fragmentów ceramiki i 2 guziki brązowe;

Datowanie: 1. połowa X w.;

Literatura: Blifel'd 1977, 169-170, ris. 41, tabl. XXVI.2-9, 12; Androśuk 1995; 1999a, tab. 7.

Nr grobu: kurhan 98 (badania w 1946 r., kurhan 6)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy 14 m i wysokości 1 m; brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 5,00 m, szerokość – 3,00 m, na dnie długość – 4,00 m, szerokość – 2,50 m, głębokość – 1,50 m;

Płeć i wiek zmarłego: grób podwójny: mężczyzna, brak danych; kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletów: czaszki na W;

Wyposażenie: mężczyzna: topór żelazny, tkanina jedwabna spięta brązowymi guzikami, skramasaks, dwa noże, krzesiwo, osetka z różnokolorowego łupku, zapinka podkowiasta, tłumok z jedwabnej tkaniny z brązowymi guzikami i 4 odważniki, wiadro drewniane, 26 szklanych pionków do gry, grzebień z poroża, kobieta: kolia z 90 szklanych paciorków, pierścione (?) z drutu brązowego; przy szkieletach konia: żelazny grot włóczni, 2 strzemiona, wędzidło, sprzączki i żelazne elementy uzdy, nóż żelazny;

Datowanie: 2. połowa X w.;

Literatura: Stankevič 1962, 23-27, ris. 6b, 9-10; Blifel'd 1977, 170; Androšuk, Osadčij 1994; Androšuk 1995; Artem'ev 1998, 229; Androšuk 1999a, 106; Mihajlov K.A. 2001, 160; 2005a, 58; Kovalenko 2006, 158-159; Mihajlov K.A. 2008b, 334; Hamajko 2012a.

Uwagi: w nogach pochówek konia.

Nr grobu: kurhan 100 (badania w 1958 r., kurhan 65)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy 8 m i wysokości 0,40 m; brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,00 m, szerokość – 2,00 m, głębokość – 1,10 m;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, „młoda”;

Orientacja szkieletu: czaszka na NW;

Wyposażenie: kolia z 8 paciorków (3 srebrne, 1 z kryształu górskiego, 4 szklane) i monety (dirhem 895-896 r.); klucz, rurka kościana, nóż żelazny, kółko brązowe, wiadro drewniane, naczynie gliniane, 10 kości ptasich; w nasypie fragment ceramiki, gwóźdź żelazny.

Datowanie: 1. połowa X w.;

Literatura: Blifel'd 1977, 171-172, ris. 42, tabl. XXVII.1-5, 7-9; Androšuk 1995; 1999a, tab. 7, 106.

II grupa kurhanów

Nr grobu: kurhan 107 (badania w 1956 r., kurhan 1)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy 13 m i wysokości 0,50 m; brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,80 m, szerokość – 0,80 m, głębokość – 1,80 m;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, *maturus* (50-60 lat);

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wyposażenie: brak;

Datowanie: X-XI w.;

Literatura: Blifel'd 1977, 174-175; Androšuk 1999a, tab. 7.

Nr grobu: kurhan 110 (badania w 1927 r., kurhan XXV)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy 15,6 m i wysokości 1,35 m; konstrukcja komory – brak danych, oba pochówki w pozycji siedzącej;

Wymiary jamy grobowej: w stropie długość – 4,45 m, szerokość – 3,50 m; na dnie długość – 3,60-3,70 m, szerokość – 2,50 m; wymiary komory nieco mniejsze;

Płeć i wiek zmarłego: grób podwójny: mężczyzna, brak danych; kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletów: czaszki na NW;

Wyposażenie: mężczyzna: miecz żelazny w pochwie z trzewikiem, kościane okładziny łuku w sajdaku, kilka grotów strzał, dwie oprawki kościane, róg do picia ze srebrnymi okuciami; żelazna zapinka podkowiasta, kobieta: kolia z 98 paciorków (4 srebrne, 92 szklane) i monety/zawieszki (dirhem – lata 907-914); pierścień srebrny; przy koniu: 40 okuć/blaszek brązowych; 2 strzemiona żelazne, 2 kościane okładziny siodła, sprzączka żelazna, 2 noże żelazne, tkanina przetykana srebrną nicią;

Datowanie: początek X w.;

Literatura: Blifel'd 1977, 175-177, tabl. XXX-XXXII, ris. 43; Lesman 1981; Ravdina 1988, 131; Androšuk, Osadčij 1994; Androšuk 1995, 119; Artem'ev 1998, 229; Androšuk 1999a, 106-107; Mihajlov K.A. 2001, 160; 2007b, 149; Černenko 2007, 35.1, 3, 8-11; 39.1; 40.4; 45.1; Mihajlov, Kainov 2011, fig. 2.1.

Uwagi: w nogach pochówek konia.

Nr grobu: kurhan 155 (badania w 1983 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan; konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary: brak danych;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wyposażenie: wiadro z żelaznymi okuciami, skrzynka drewniana z okuciami, srebrne zawieszki, szklane paciorki;

Datowanie: X w.;

Literatura: Kovalenko, Mocâ, Šekun 1985, 288; Āsnov'ska 2006, 235; Sitij 2006, 174, 179.

Uwagi: grób wyrabowany.

III grupa kurhanów

Nr grobu: kurhan 117 (badania w 1956 r., kurhan 6)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy 13 m i wysokości 1 m; brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,25 m, szerokość – 2,25 m, głębokość – 0,85 m;

Płeć i wiek zmarłego: brak szkieletu;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wypożenie: nóż żelazny;

Datowanie: X-XI w.;

Literatura: Blifel'd 1977, 179, tabl. XXXIII.3; Androśuk 1999a, tab. 7.

Nr grobu: kurhan 118 (badania w 1958 r., kurhan 77)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan „mały”; brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,50 m, szerokość – 1,80 m, głębokość – 1,50 m; wewnątrz trumna drewniana;

Płeć i wiek zmarłego: brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: 2 pierścienie szklane, nóż żelazny, fragmenty ceramiki, 2 gwoździe z konstrukcji trumny,

Datowanie: X-XI w.;

Literatura: Blifel'd 1977, 179, tabl. XXXIII.1-2, 4, 10-11; Androśuk 1999a, tab. 7.

Nr grobu: kurhan 119 (badania w 1958 r., kurhan 75)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan „niewielki”; konstrukcja komory słupowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,90 m, szerokość – 1,60 m, głębokość – 2,00 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna?, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na SW;

Wypożenie: nożyk żelazny, 4 gwoździe żelazne;

Datowanie: X-XI w.(?);

Literatura: Blifel'd 1977, 179-180, tabl. XXXIII.12-15; Mihajlov K.A. 2001, 160.

Nr grobu: kurhan 120 (badania w 1958 r., kurhan 85)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o wysokości do 1 m; konstrukcja komory słupowa;

Wymiary: brak danych;

Płeć i wiek zmarłego: –, grób konia;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: 2 strzemiona żelazne, wędzidło żelazne, sprzączka żelazna, naczynie gliniane, szpila pierścieniowata;

Datowanie: X-XI w.?

Literatura: Blifel'd 1977, 180-181, tabl. XXXIV; Mihajlov K.A. 2001, 160.

Nr grobu: kurhan 121 (pochówek 1) (badania w 1958 r., kurhan 76)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan „niewielki”; brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,50 m, szerokość – 0,85-1,60 m, głębokość – 1,15 m; wewnątrz drewniana trumna;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna?, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: topór żelazny, nóż żelazny, 3 gwoździe żelazne;

Datowanie: 2. połowa X w.;

Literatura: Blifel'd 1977, 181, ris. 47, tabl. XXXIII.5-6, 16-18, 22; Androśuk 1995; 1999a, tab. 7.

Nr grobu: kurhan 121 (pochówek 2) (badania w 1958 r., kurhan 76)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan „niewielki”; brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,30 m, szerokość – 0,90-1,10 m; wewnątrz drewniana trumna;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: kolia z 23 paciorków szklanych i srebrnej lunuli, nóż żelazny, 3 gwoździe żelazne;

Datowanie: 1. połowa X w.;

Literatura: Blifel'd 1977, 181, ris. 47, tabl. XXXIII.7-8, 19-21; Androśuk 1995; 1999a, tab. 7.

IV grupa kurhanów

Nr grobu: kurhan 123 (badania w 1927 r., kurhan XXVI)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy 16 m i wysokości 1,35 m; brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,10-3,20 m, szerokość – 1,70 m;

Płeć i wiek zmarłego: szkieletu brak;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wypożenie: brak, 2 całe gwoździe i fragmenty z trumny?;

Datowanie: X-XI w.;

Literatura: Blifel'd 1977, 183; Androśuk 1999a, tab. 7.

Nr grobu: kurhan 124 (badania w 1927 r., kurhan XXVII)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy 8,60 m i wysokości 0,52 m; brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,30 m, szerokość – 0,80 m, głębokość – 1,40 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na NW;

Wypożenie: brak, gwoździe z trumny(?);

Datowanie: X-XI w.;

Literatura: Blifel'd 1977, 183; Androśuk 1999a, tab. 7.

Nr grobu: kurhan 126 (badania w 1927 r., kurhan XXIX)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy 7,60 m i wysokości 0,35 m; brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,53 m, szerokość – 1,20 m, głębokość – 1,30 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na NW;

Wypożenie: brak;

Datowanie: X-XI w.;

Literatura: Blifel'd 1977, 183; Androśuk 1999a, tab. 7.

Nr grobu: kurhan 127 (pochówek 1) (badania w 1927 r., kurhan XXX)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy 7,20 m i wysokości 0,40 m; brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,40 m, szerokość – 0,80 m, głębokość – 1,40 m;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta?, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: złota plecionka taśma (diadem?), 4 guziki brązowe;

Datowanie: X-XI w.;

Literatura: Blifel'd 1977, 183-184; Androśuk 1999a, tab. 7.

Nr grobu: kurhan 127 (pochówek 2) (badania w 1927 r., kurhan XXX)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy 7,20 m i wysokości 0,40 m; brak śladów konstrukcji drewnianej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 2,25 m, szerokość – 0,90 m, głębokość – 1,26 m;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: kabłączek skroniowy, guzik brązowy, tkanina;

Datowanie: X-XI w.;

Literatura: Blifel'd 1977, 184; Androśuk 1999a, tab. 7.

VI grupa kurhanów

Nr grobu: kurhan 2 (badania w 2006 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy 12-12,50 m i wysokości 0,50 m; konstrukcja komory zrębowa?; pochówek w pozycji siedzącej;

Wymiary jamy grobowej: długość – 4,40 m, szerokość – 3,96 m; głębokość – 1,70 m; **Wymiary komory:** długość – 4,40 m, szerokość – 3,96 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna, *juvenis*;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: miecz żelazny w pochwie z trzewikiem, czapka skórzana ze srebrnym kołpaczkiem, skramasaks z pochwie okutej brązem, osełka, siódło zdobione 20 srebrnymi blaszkami, 2 strzemiona żelazne, uzda nabijana srebrnymi blaszkami z wędzidłem, 2 rogi do picia: duży ze srebrnymi okuciami i mały, grot włóczni, topór, nóż, torba skórzana z 3 srebrnymi zdobieniami, kolia z 40 szklanych paciorków; 2 pierścienie srebrne, 5 fragmentów tkanin wełnianych i jedwabnych; moneta (dirhem – 909-910 r.);

Datowanie: 1. połowa X w.;

Literatura: Kovalenko, Mocâ 2006; Kozak 2007; Mihajlov K.A. 2007a; 2007b, 149; Mocâ, Kovalenko, Osadčij, Sitij 2007; Mihajlov K.A. 2008a, 18-19; 2008b, 335; 2010b, 269-270; Kovalenko, Mocâ, Sytyj 2012, 321-345; Zocenko 2012;

Uwagi: w nogach pochówek konia. W publikacji V. Kovalenko i A. Moci (2006) wymieniona jest jeszcze drewniana tarcza. Być może jest to grób podwójny, o czym może świadczyć kolia z 40 szklanych paciorków. Grób wyrabowany.

Nr grobu: kurhan 145 (badania w 1925 r., kurhan XII)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan o średnicy 15,80 m i wysokości 2 m; konstrukcja komory słupowa; Wymiary jamy grobowej na wierzchu: długość – 4,10 m, szerokość – 2,65 m; niżej: długość – 3,50 m, szerokość – 1,70 m, głębokość – 1,45 m;

Płeć i wiek zmarłego: dwa groby: ludzki i zwierzęcy (koń);

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wypożenie: przy człowieku: kilka brązowych okuć i 3 sprzączki, brązowe okucia torby, zęb konia, fragmenty przedmiotów żelaznych, 12 fragmentów ceramiki, 2 strzemiona żelazne, 4 groty strzał; przy koniu: kolia ze 195 paciorków szklanych i brązowego dzwoneczka, fragment tkaniny z 8 brązowymi guzikami, 2 sprzączki żelazne, żelazne nożyce kabłąkowe, nóż żelazny, żelazne okucia wiadra, grot włóczni;

ni, wędzidło, skramasaks z drewnianą rękojeścią i brązowym trzewikiem pochwy;

Datowanie: 2. połowa X w.;

Literatura: Smolicev 1926, 179; Blifel'd 1977, 188-189, tabl. XXXVII-XXXVIII; Artem'ev 1998, 229; Androśuk 1999a, 107; Mihajlov K.A. 2001, 160; 2005a, 58; Âsnov'ska 2006, 233; Černenko 2007, ris. 34.2; 36.1-6; 38.1; 40.5-6; 44.4; 48.

Nr grobu: kurhan 156 (badania w 1984 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan?; konstrukcja komory słupowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,20 m, szerokość – 2,50 m, głębokość – 1,15 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna?, brak danych;

Orientacja szkieletu: brak danych;

Wypożenie: żelazne haczyki, groty strzał, gwoździe, sprzączka, naczynie gliniane;

Datowanie: X-początek XI w.;

Literatura: Kovalenko, Šekun 1986, 247; Hamajko 2004, 297; Âsnov'ska 2006, 235; Sitij 2006, 174, 182.

Nr grobu: kurhan 157 (badania w 1999 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan, całkowicie zniwelowany, otoczony rowem, konstrukcja komory słupowa;

Wymiary jamy grobowej: na powierzchni: długość – 4,20 m, szerokość – 3,20 m; na dnie długość – 3,00 m, szerokość – 1,10 m;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna?, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na SW;

Wypożenie: nóż żelazny; naczynie gliniane;

Datowanie: koniec X-XI w.;

Literatura: Hamajko 2004, 297; Âsnov'ska 2006, 236; Sitij 2006, 174, 182; Skorohod 2010, 16.

Nr grobu: 160 (badania w 2001 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan, całkowicie zniwelowany, otoczony rowem, konstrukcja komory słupowa;

Wymiary jamy grobowej: długość – 3,50 m, szerokość – 2,30 m, głębokość – 1,10 m;

Płeć i wiek zmarłego: kobieta, „starsza”;

Orientacja szkieletu: czaszka na SW;

Wypożenie: brak;

Datowanie: X-XI w.;

Literatura: Hamajko 2004, 297; Âsnov'ska 2006, 236; Sitij 2006, 174, 182; 2009, 293, ris. 1; 2011, 254-255; Skorohod 2010, 15.

ZELENYJ GAJ, obwód sumski

Stanowisko: nr 1

Nr grobu: 1/2002 (badania w 2002 r.)

Konstrukcja i stan zachowania: kurhan; konstrukcja komory – brak danych;

Wymiary jamy grobowej: długość – 4,00 m, szerokość – 2,75 m, głębokość – 0,20 m; wewnątrz mniejsza konstrukcja drewniana;

Płeć i wiek zmarłego: mężczyzna?, brak danych;

Orientacja szkieletu: czaszka na W;

Wypożenie: brak danych;

Datowanie: XI-XII w.;

Literatura: Osadčij 2004, 272.

Bibliografia

Bibliography

- Aagård G.-B. 1984. Gleicharmige Spangen. W: G. Arwidsson (red.), *Birka II:1. Systematische Analysen der Gräberfunde*. Stockholm, 95-110.
- Abegg-Wigg A., Lau N. (red.), *Kammergräber im Barbaricum. Zu Einflüssen und Übergangsphänomenen von der vorrömischen Eisenzeit bis in die Völkerwanderungszeit*. Neumünster/Hamburg.
- Aleksandrov A.A. 2006. O sidâčih pogrebeniâh X v.: istoriâ i mif. W: I.K. Labutina (red.), *Arheologîâ i istoriâ Pskova i pskovskoj zemli. Materialy 51-ego nauchnogo seminara*. Pskov, 341-351.
- Andersen S.W. 1987. Traehede – en nordslesvigsk vikingegravplads. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1986, 165-186.
- Andreeva E.G. 1980. Osteologičeskie materialy iz Gnezdova. *Sovetskââ arheologîâ* 1980 (1), 56-63.
- Androšuk F.O. 1995. Topografiâ ta hronologîâ Šestovickogo mogil'nika. *Arheologîâ* 1995 (3), 115-122.
- Androšuk F.O. 1999a. *Normani i Slov'âni u Podesen'ni (modeli kul'turnoj vzaemodij dobi rann'ogo sredn'oviččâ)*. Kijv.
- Androšuk F.O. 1999b. K datirovke skandinavskih fibul tipa Petersen-51. *Vita Antiqua* 1, 89-93.
- Androšuk F.O. 2004. Skandinavskie drevnosti v social'noi topografii drevnego Kievâ. *Ruthenica* 3, 7-47.
- Androšuk F.O. 2011. Symbols of Faith or Symbols of Status? Christian Objects in Tenth-Century Rus'. W: I. Garipzanov, O. Tolochko (red.), *Early Christianity on the Way from the Varangians to the Greeks*. Ruthenica Supplementum 4. Kiev, 70-89.
- Androshchuk F. [Androšuk F.O.] 2014. *Viking swords. Swords and social aspects of weaponry in Viking Age societies*. Stodkholm.
- Androšuk F.O., Osadčij R.M. 1994. Pro kul'turnij tip ta konstruktivno-ritual'ni osoblivosti kamer-nih pohovan' Pivdennoj Rusi (za materialami Kievâ ta Černigova). *Arheologîâ* 1994 (3), 99-106.
- Androšuk F., Pančenko M., Kovalûh M. 1996. Do peredistorii sporudžennâ Desâtinnj cerkvi (hronologičnij analiz pohoval'nih kompleksiv). W: L. Palamarčuk (red.), *Cerkva Bogorodici Desâtinna v Kievi. Do 1000-littâ osvâčennâ*. Kiiv, 43-46.
- Androšuk F., Zocenko V. 2012. *Skandinavskie drevnosti ũžnoj Rusi. Katalog*. Paris.
- Aner E. 1952. Das Kammergräberfeld von Haithabu. *Offa* 10, 61-115.
- Antonovič V.B. 1879. Arheologičeskie nahodki i raskopki v Kievskoj gubernii 1876. W: V.S. Ikonnikov (red.), *Čteniâ v istoričeskom obšetve Nestora letopisca. Kniga 1 – 1873-1877 gg*. Kiev', 244-261.
- Antonovič V.B. 1893. *Drevnosti ũgo-zapadnago kraâ. Raskopki v stranie Drevlân*. Sankt-Peterburg.
- Antonovič V.B. 1895. *Arheologičeskaâ karta kievskoj gubernii*. Moskva.
- Antonovič V.B. 1897. O tipah pogrebenija v kurganah Kievskoj gubernii. W: *Trudy VIII Arheologičeskogo s'ezda v Moskve 1890*, 4. Moskva, 68-69.
- Arbman H. 1936. En kammargrav från vikingatiden vid Långtora, Uppland. *Fornvännen* 31, 89-98.
- Arbman H. 1940. *Birka I. Die Gräber. Tafeln*. Uppsala.
- Arbman H. 1943. *Birka I. Die Gräber. Text*. Uppsala.
- Arbman H. 1955. *Svear i Österviking*. Stockholm.
- Arents U., Eisenschmidt S. 2010. *Die Gräber von Haithabu. Die Ausgrabungen in Haithabu* 15. Herbst.

- Arne T.J. 1931. Skandinavische Holzkammergräber aus der Wikingerzeit in der Ukraine. *Acta Archaeologica* 2, 285-302.
- Arrhenius B. 1984. Bügelfibeln. W: G. Arwidsson (red.), *Birka II:1. Systematische Analysen der Gräberfunde*. Stockholm, 38-44.
- Artem'ev A.R. 1998. Skramasaks iz pskovskogo nekropolâ X-načala XI vv. *Arheologičeskie Vesti* 5 (1996-1997), 228-232.
- Arvidsson G. 1984. Glas. W: G. Arwidsson (red.), *Birka II:1. Systematische Analysen der Gräberfunde*. Stockholm, 203-212.
- Aspöck E. 2011. Past "disturbances" of graves as a source: taphonomy and interpretation of reopened early medieval inhumation graves at Brunn am Gebirge (Austria) and Winnall II (England). *Oxford Journal of Archaeology* 30 (3), 299-324.
- Avdusin D.A. 1974. Skandinavskie pogrebeniâ v Gnezdove. *Vestnik Moskovskogo Universiteta* 1974 (1), 74-86.
- Avdusin D.A. 1976. Skandinavskie ingumacii v Gnezdove. W: VII Vsesoûznaâ konferenciâ po izučeniû istorii, ekonomiki, literatury i âzyka skandinavskih stran i Finlândi. *Tezisy dokladov*. Leningrad-Moskva, 122-123.
- Avdusin D.A. 1993. Ob etniczeskom sostave nasele-niâ Gnezdova. W: XII Konferenciâ po izučeniû istorii, ekonomiki, literatury i âzyka skandinav-skikh stran i Finlândii. *Tezisy dokladov*. Moskva, 107-108.
- Avdusin D.A., Belocerkovskaâ I.V., Puškina T.A. 1977. Raskopki v Gnezdove. *Arheologičeskie Otkry-tiâ* 1976 goda, 41.
- Avdusin D.A., Kameneckaâ E.V., Puškina T.A. 1978. Raskopki v Gnezdove. *Arheologičeskie Otkry-tiâ* 1977 goda, 46-47.
- Avdusin D.A., Kameneckaâ E.V., Puškina T.A. 1979. Raskopki v Gnezdove. *Arheologičeskie Otkry-tiâ* 1978 goda, 48-49.
- Avdusin D.A., Kameneckaâ E. V., Puškina T.A. 1980. Raskopki v Gnezdove. *Arheologičeskie Otkry-tiâ* 1979 goda, 43-44.
- Avdusin D.A., Puškina T.A. 1986. Raskopki v Gnezdove. *Arheologičeskie Otkrytiâ* 1984 goda, 40-41.
- Avdusin D.A., Puškina T.A. 1988. Three chamber graves at Gnezdovo. *Fornvännen* 83 (3), 20-33.
- Avdusin D.A., Puškina T.A. 1989. Tri pogrebal'nye kamery iz Gnezdova. W: G.A. Fedorov-La-bydov (red.), *Istoriâ i kul'tura drevnerusskogo goroda*. Moskva, 190-205.
- Avlasovič A.M. 2015. «Sidâčie» pogrebeniâ kurgan-nyh nekropole Mogilevskogo Podneprov'â v vostočnoevropejskom kontekste. *Vestnik Po-lockogo gosudarstvennogo universiteta. Seriâ A. Gumanitarnye nauki* 9, 111-120.
- Balint Č. 1972. Pogrebeniâ s konâmi u Vengrov v IX-X vv. W: V.N. Černecov (red.), *Problemy arheolo-gii i drevnej istorii Ugrov*. Moskva, 176-188.
- Bauer U. 2012a. Die Schwerter aus den Gräbern Bef. 55 und 112. W: F. Biermann, F. Schopper (red.), *Ein spätslawischer Friedhof mit Schwertgräbern von Wusterhausen an der Dosse*. Arbeits-berichte zur Bodendenkmalpflege in Brand-enburg 23. Wünsdorf, 70-77.
- Bauer U. 2012b. Archäologischer Katalog der Gräber. W: F. Biermann, F. Schopper (red.), *Ein spätsla-wischer Friedhof mit Schwertgräbern von Wus-terhausen an der Dosse*. Arbeitsberichte zur Bodendenkmalpflege in Brandenburg 23. Wünsdorf, 157-173.
- Bauer U., Biermann F., Brauer O., Kersting T., Lettow H. 2009. Spätslawische Gräber mit Schwert-beigabe von Wusterhausen an der Dosse. Ein Vorbericht. W: A. Klammt, F. Biermann, T. Kersting (red.), *Siedlungsstrukturen und Bur-gen im westslawischen Raum*. Beiträge zur Ur-und Frühgeschichte Mitteleuropas 52. Lan-genweißbach, 327-337.
- Becker C.J. 1953. Ein Kammergrab des 10. Jahrhun-derts aus Bornholm. *Acta Archaeologica* 24, 153-163.
- Becker M. 2014. Die Kammer als Grab – Gommern und Vergleichbares. W: A. Abegg-Wigg, N. Lau (red.), *Kammergräber im Barbaricum. Zu Einflüssen und Übergangsphänomenen von der vorrömischen Eisenzeit bis in die Völkerwande-rungszeit*. Neumünster/Hamburg, 229-240.
- Bede I. 2014. Le cheval dans les rites funéraires de la période avare: une forme d'individuation? (fin Vie-début IX e siècle après J.-C. ; Bassin des Carpates). W: I. Bede, M. Detante (red.), *Rencontre autour de l'animal en contexte funé-raire*. Saint-Germain, 211-225.
- Beleckij S.V. 1998. Kto był pohoronon v kurgane 61 Šestovickogo mogil'nika? W: D.A. Mačinskij (red.), *Ladoga i epoha Vikingov*. Sankt-Peter-burg, 59-61.
- Beleckij S.V. 2011. Pskov v I-načale II tysâčeletiâ n.e. *Rossijskij Arheologičeskij Ezegodnik* 1, 361-395.
- Berend N., Laszlovszky J., Szakács B.Z. 2007. The king-dom of Hungary. W: N. Berend (red.), *Chri-stianization and the Rise of Christian Monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900-1200*. Cambridge, 319-368.
- Bertašius M. 2009. orse Graves, Sacrifice, and the Performers of Public Rituals. W: A. Bliujienė (red.), *The horse and man in european antiquity (worldview, burial rites and military and every-day life)*. *Archaeologia Baltica* 11. Klaipėda, 305-312.
- Biegeleisen H. 1929. *U kolebki. Przed ołtarzem. Nad mo-giłą*. Lwów.
- Biegeleisen H. 1930. *Śmierć w obrzędach, zwyczajach i wierzeniach ludu polskiego*. Warszawa.
- Biermann F. 2003. „Sie sollten die christlichen Toten nicht unter den Heiden in Wäldern oder auf Feldern bestatten ...“ – Die Entwicklung der Grabsitten vom 7./9. bis zum 12./13. Jahrhun-

- dert in Pommern. *Baltische Studien* N.F. 89, 7-24.
- Biermann F. 2004. Nowe badania wczesnośredniowiecznego Uznamia. *Materiały Zachodniopomorskie Nowa Seria* 1 (1), 149-166.
- Biermann F. 2006. Usedom – an early and high medieval political and economic centre in the Oder estuary. W: K.M. Hansen, K.B. Pedersen (red.), *Across the western Baltic. Proceedings from an archaeological conference in Vordingborg*. Vordingborg, 293-304.
- Biermann F. 2008. Medieval élite burials in eastern Mecklenburg and Pomerania. *Antiquity* 82 (315), 87-98.
- Biermann F. 2009. *Bootsgrab – Brandgrab – Kammergrab. Die slawischen Gräberfelder von Usedom im Kontext der früh- und hochmittelalterlicher Bestattungssitten in Mecklenburg und Pommern*. Rahden.
- Biermann F. 2012. Resümee. W: F. Biermann, F. Schopper (red.), *Ein spätslawischer Friedhof mit Schwertgräbern von Wusterhausen an der Dosse*. Arbeitsberichte zur Bodendenkmalpflege in Brandenburg 23. Wünsdorf, 145-156.
- Biermann F., Schopper F. (red.) 2012. *Ein spätslawischer Friedhof mit Schwertgräbern von Wusterhausen an der Dosse*. Arbeitsberichte zur Bodendenkmalpflege in Brandenburg 23. Wünsdorf.
- Bill J., Daly A. 2012. The plundering of the ship graves from Oseberg and Gokstad: an example of power politics? *Antiquity* 86 (333), 808-824.
- Blifel'd D.I. 1954. K istoričeskoj ocenke družinnyh pogrebenij v srubnyh grobnicah srednego Podneprov'â IX-X vv. *Sovetskaâ arheologičâ* 20, 148-162.
- Blifel'd D.I. 1965. Drevn'orus'kij mogil'nik v Černigovi. *Arheologičâ* 18, 105-138.
- Blifel'd D.I. 1977. *Davn'orus'ki pam'âtki Šestovici*. Kiev.
- Bliujienė A. (red.) 2009. *The horse and man in european antiquity (worldview, burial rites and military and everyday life)*. *Archaeologia Baltica* 11. Klaipėda.
- Błaszczak D., Goslar T., Zaitz E., Zaitz M. 2015. Datowanie radiowęglowe grobu nr 19 z cmentarzyska w Krakowie na Zakrzówku. *Materiały Archeologiczne* 40, 221-236.
- Błoński M. 2000. Średniowieczne ostrogi z grodziska na Zawodziu w Kaliszu. *Archeologia Polski* 45 (1-2), 53-91.
- Błoński M. 2003. Ostroga z Radachówki nad Świdrem. W: M. Dulinicz (red.), *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*. Lublin-Warszawa, 109-114.
- Bojarski J. 2003. Cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie na ziemi chełmińskiej (stanowisko 4). Wstępne wyniki badań. W: H. Paner, M. Fudziński (red.), *XIII Sesja Pomorzoznawcza 2, Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*. Gdańsk, 19-30.
- Bojarski J. 2005. Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego cmentarzyska szkieletowego w Kałdusie koło Chełmna (stanowisko 4). Badania 2002-2003 rok. W: H. Paner, M. Fudziński (red.), *XIV Sesja Pomorzoznawcza 2, Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*. Gdańsk, 103-118.
- Bojarski J. 2007. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie koło Chełmno (stanowisko 4). Wstępne wyniki badań. W: G. Nawrońska (red.), *XV Sesja Pomorzoznawcza. Materiały z konferencji 30 listopada-02 grudnia 2005*. Elbląg, 263-274.
- Bojarski J. 2014. Atrybuty władzy na przykładzie grobów z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Napolu, woj. kujawsko-pomorskie. W: W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Królowie i biskupi, Rycerze i chłopcy – identyfikacja zmarłych. Funeralia Lednickie. Spotkanie 16*. Poznań, 173-186.
- Bojarski J., Chudziak W. 2009. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe w Kałdusie (województwo kujawsko-pomorskie), stanowiska 1, 2 i 4 (badania w latach 2005-2007). W: A. Janowski, K. Kowalski, S. Słowiński (red.), *XVI Sesja Pomorzoznawcza, część 1, Od epoki kamienia do okresu wczesnośredniowiecznego*. *Acta Archaeologica Pomoranica* 3. Szczecin, 293-310.
- Bojarski J., Chudziak W., Drozd A., Koperkiewicz A., Kozłowski T., Stawska V. 2010. Katalog źródeł. W: W. Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 4)*. Mons Sancti Laurenti 5. Toruń, 189-603.
- Borovskij J.E., Kalûk O.P. 1993. Doslidžennâ kijvs'ko-go ditincâ. W: P.P. Toločko (red.), *Starodavnij Kijv: arheologični doslidženiâ 1984-1989*. Kijv, 3-42.
- Boye L. 2014. Chamber graves on Zealand in the late Roman Iron Age. W: A. Abegg-Wigg, N. Lau (red.), *Kammergräber im Barbaricum. Zu Einflüssen und Übergangsphänomenen von der vorrömischen Eisenzeit bis in die Völkerwanderungszeit*. Neumünster/Hamburg, 123-132.
- Brather Seb. 2004. *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie*. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde – Ergänzungsbände 42. Berlin-New York.
- Brather Seb. 2011. Ethnizität und Mittelalterarchäologie. Eine Antwort auf Florin Curta. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 39, 161-172.
- Brather Seb. 2012. Die Goldborten aus Grab Bef. 55. W: F. Biermann, F. Schopper (red.), *Ein spätslawischer Friedhof mit Schwertgräbern von Wusterhausen an der Dosse*. Arbeitsberichte zur

- Bodendenkmalpflege in Brandenburg 23. Wünsdorf, 78-85.
- Brauer O. 2012. Die beiden Schwert- und Kammergräber. W: F. Biermann, F. Schopper (red.), *Ein spätslawischer Friedhof mit Schwertgräbern von Wusterhausen an der Dosse*. Arbeitsberichte zur Bodendenkmalpflege in Brandenburg 23, Wünsdorf, 56-61.
- Brieske V. 2011. Tradition und Akkulturation. Neue Untersuchungen zum „Fürsten“ von Beckum. W: B. Ludowici, H. Poppelmann (red.), *Das Miteinander, Nebeneinander und Gegen-einander von Kulturen. Zur Archäologie und Geschichte wechselseitiger Beziehungen im 1. Jahrtausend n.Chr.* Neue Studien zur Sachsenforschung 2. Hannover, 124-133.
- Brøgger A.W. 1917. Osebergfundets historie. W: A.W. Brøgger, H. Shetelig (red.), *Osebergfundet* 1. Kristiania, 1-119.
- Brøgger A.W. 1945. Oseberggraven – Haugbrottet. *Viking* 9, 1-44.
- Brøndsted J. 1936. Danish inhumation graves of the Viking Age. *Acta Archaeologica* 7, 81-228.
- Buko A. (red.) 2015. *Bodzia. A Late Viking-Age Elite Cemetery in Central Poland*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450-1450, 27. Leiden-Boston.
- Buko A., Duczek W., Kara M., Sobkowiak-Tabaka I. 2013. Bodzia: a unique Viking Age cemetery with chamber-like graves from central Poland. W: B. Stanisławski, S. Moździoch, P. Wiszewski (red.), *Scandinavian Culture in Medieval Poland*. Wrocław, 353-372.
- Bulkin V.A. 1982. „Kurgan 97” iz raskopok S.I. Sergeeva v Gnezdove. W: A.D. Stol'ár (red.), *S'evernaâ Rus' i ee sosedi v epohu rannego srednevekov'â*, Leningrad, 138-142.
- Byčková J.V., Eniošova V.N., Nilus I.M., Puškina T.A. 2008. Točil'nye kamni pod mikroskopom: novye dannye ob ispol'zovanii i proishozhdenii oselok iz Gnezdova. W: A.P. Derebânko, N.A. Makarov (red.), *Trudy II (XVIII) Vserossijskogo arheologičeskogo S'ezda v Suzdale* 2. Moskva, 312-314.
- Callmer J. 1977. *Trade beads and bead trade in Scandinavia ca. 800-1000 AD*. Lund.
- Celmiņš A. 2002. Daži Rīgas un Ziemeļkurzemes 11.-14.gadsimta etniskās vēstures aspekti. *Vēstspils muzeja raksti* 2, 156-171.
- Charvat P. 2003. Kameny mluví? K výskytu křišťálu a karneolu v raném středověku českých zemí. W: L. Šmejda, P. Vařeka (red.), *Sedmdesát neustupných let. Sborník k životnímu jubileu prof. Evžena Neustupného*. Plzeň, 75-79.
- Chawiłkowska E. 1978. Wiadomości perskiego pisarza Gardīdżī'ego (XI w.) o ludach wschodniej i Środkowej Europy. *Slavia Antiqua* 25, 141-172.
- Choińska-Bochdan E. 1998. Najdawniejsze dzieje Gniewu i okolicy (od pradziejów do wczesnego średniowiecza i w początkach życia miejskiego). W: B. Śliwiński (red.), *Dzieje miasta Gniewu do 1939 roku*. Pelplin, 23-55.
- Chudziak W. 2001. Wczesnośredniowieczne komory grobowe z Kałdusa pod Chełmem na Pomorzu Wschodnim. *Slavia Antiqua* 42, 63-96.
- Chudziak W. 2002. Ślady skandynawskiej obrzędowości w Kałdusie na Pomorzu Wschodnim. W: J. Wrzesiński (red.), *Popiół i kość. Funeralia Lednickie, Spotkanie 4*. Poznań, 433-447.
- Chudziak W. 2003. Wikingierzeitliche Spuren des skandinavischen Brauchtums in Kałdus (Ostpommern). *Archäologisches Korrespondenzblatt* 33 (1), 143-156.
- Chudziak W. 2004. Niektóre okoliczności przepływu rzeczy i idei we wczesnym średniowieczu – instruktywne przykłady „chełmińskie”. W: S. Moździoch (red.), *Wędrowki rzeczy i idei w średniowieczu. Spotkania Bytomskie* 5. Wrocław, 183-197.
- Chudziak W. (red.), 2010. *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 4)*. Mons Sancti Laurenti 5. Toruń.
- Chudziak W. 2012. Raz jeszcze w kwestii grobów komorowych z Kałdusa na Pomorzu Nadwiślańskim. W: W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Obcy. Funeralia Lednickie. Spotkanie 14*. Poznań, 313-320.
- Chudziak W., Bojarski J., Stawska V. 2010. Chronologia cmentarzyska. W: W. Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 4)*. Mons Sancti Laurenti 5. Toruń, 105-120.
- Ciesielska A. 2001. Koncepcje grup społecznych i sposoby ich badania w archeologii procesualnej, postprocesualnej i neomarksistowskiej. *Przegląd Archeologiczny* 49, 5-15.
- Ciesielska A. 2009. Cmentarzyska jako źródła do badania struktury społecznej. W: W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Metody. Źródła. Dokumentacja. Funeralia Lednickie. Spotkanie 11*. Poznań, 43-48.
- Curta F. 2006. rec. Brather S., *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*. *Archaeologia Bulgarica* 10 (1), 91-94.
- Curta F. 2007. Some remarks on ethnicity in medieval archaeology. *Early Medieval Europe* 15 (2), 159-185.
- Curta F. 2011. Medieval Archaeology and Ethnicity: Where are We? *History Compass* 9 (7), 537-548.
- Curta F. 2013. The elephant in the room. A reply to Sebastian Brather. *Ephemeris Napocensis* 23, 165-176.
- Curta F. 2014. Ethnic Identity and Archaeology. W: C. Smith (red.), *Encyclopedia of Global Archaeology*. New York, 2507-2514.
- Cynkałowski A. 1961. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa.

- Czerniak L., Kabaciński J. 2004. Archeologiczne badania ratownicze Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu na trasie autostrad A-1 i A-2 w Wielkopolsce i na Kujawach w roku 2001 i 2002. W: Z. Bukowski (red.), *Raport 2001-2002. Wstępne wyniki konserwatorskich badań archeologicznych w strefie budowy autostrad w Polsce za lata 2001-2002*. Warszawa, 141-155.
- Černenko O. 2000. Materiali z raskopok D.Â. Samokvasova 1908 r. na Boldinich Gorah u fondah ČOIM. W: V. Čepurnij (red.), *Nekropoli Černigivšini (tezi dopovidej mižnarodnoj naukovoj konferenciji)*. Černigiv, 10-12.
- Černenko O. 2007. Archeologiczna kolekcja Černigivskogo istoričnogo muzeu imeni V.V. Tarnovskogo (1896-1948 rr.). *Skarbnica Ukrajs'koj kultury* 9 (1). Černigiv.
- Černenko O. 2009. Archeologični doslidžennâ kurganu X Šestovic'kogo mogil'nika. W: O.P. Kovalenko (red.), *Selo nad Desnoû-Šestovicâ. Zbirnik statej ta materialiv*. Nizin, 95-105.
- Černyšenko D.Û. 2015. Perstni „saltovskogo” tipa v ženskom kostûme (po materialam Timevskogo mogil'nika). W: A.N. Kirpičnikov (red.), *Ladoga i Ladožskaâ zemlâ v epohu srednevekov'â* 5. Sankt-Peterburg, 222-226.
- Dark K.R. 1995. *Theoretical Archaeology*. New York.
- Davidan O.I. 1998. Serdolikovy izdeliâ iz Staroj Ladogi. *Arheologičeskij Sbornik* 33, 123-132.
- Dąbrowska E. 1979. Węgrzy. W: W. Szymański, E. Dąbrowska. *Awarzy. Węgrzy*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 133-236.
- Dąbrowska E. 1997. Liturgia śmierci a archeologia: uwagi o wyborze miejsca pochowania, orientacji, ułożenia ciała i jego ubiorze w średniowiecznej Europie Łacińskiej. *Kwartalnik Historyczny* 104 (4), 3-14.
- de Chapeaurouge D. 2014. *Symbole chrześcijańskie*. Kraków.
- Dedûhina V.S. 1967. Fibuly skandinavskiego tipa. W: B.A. Rybakov (red.), *Očerki po istorii russkoj derevni X-XIII vv*. Moskva, 191-206.
- Dement'eva A.S. 2007. „Podveski gnezdovskogo tipa” na territorii Drevnej Rusi X-XII vv. W: V.V. Muraševa (red.), *Gnezdo. Rezul'taty kompleksnyh issledovanij pamâtnika*. Sankt-Peterburg, 211-271.
- Dement'eva A.S. 2014. Odnostronnie sostavnye grebni s metalličeskimi nakładkami iz Gnezdova. *Rossijskaâ arheologija* 2014 (1), 143-147.
- Dębski A. 2014. Osadnictwo wczesnośredniowieczne. W: D. Minta-Tworzowska (red.), *Badania archeologiczne na terenie „Zbiornika przeciwpowodziowego Racibórz Dolny na rzece Odrze, województwo śląskie (polder)” 3(1). Tworków, Stanowisko 9. Poznań-Wrocław*, 237-285.
- Dobrovol'skij I.G., Dubov I.V., Sedych V.N. 1996. Monetnye nahodki v Âroslavskom Povolž'e i ih značenie dlâ etnosocial'nyh i hronologičeskich harakteristik kompleksov. W: A.S. Mel'nikova (red.), *Monety, medali, žetony*. Moskva, 175-191.
- Downham C. 2012. Viking Ethnicities: A Historiographic Overview. *History Compass* 10 (1), 1-12.
- Dobženok V.I. 1950. Oglâd arheologičnogo vivčennâ drevn'ogo Višgoroda za 1934-1937 rr. *Arheologija* 3, 64-92.
- Drozd A. 2007. Postrzeganie przestrzeni grzebalnej we wczesnym średniowieczu w świetle badań cmentarzysk szkieletowych. W: W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Środowisko pośmiertne człowieka. Funeralia Lednickie. Spotkanie 9*. Poznań, 273-281.
- Drozd A., Janowski A. 2007a. Wczesnośredniowieczny grób komorowy z Pnia. W: W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Środowisko pośmiertne człowieka. Funeralia Lednickie. Spotkanie 9*. Poznań, 163-168.
- Drozd A., Janowski A. 2007b. Wczesnośredniowieczny inkrustowany topór z miejscowości Pień na ziemi chełmińskiej. W: M. Bogacki, M. Franz, Z. Pilarczyk (red.), *Wojskowość ludów Morza Bałtyckiego. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego*. Toruń, 106-127.
- Drozd A., Janowski A. 2009. Wczesnośredniowieczne groby komorowe – sposoby eksploracji i dokumentacji. W: W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Metody. Źródła. Dokumentacja. Funeralia Lednickie. Spotkanie 11*. Poznań, 371-380.
- Drozd A., Janowski A., Poliński D. 2009. Wczesnośredniowieczne groby komorowe na cmentarzysku w Pniu koło Bydgoszczy (badania 2005-2007). W: A. Janowski, K. Kowalski, S. Słowiński (red.), *XVI Sesja Pomorzoznawcza, część 1, Od epoki kamienia do okresu wczesnośredniowiecznego. Acta Archaeologica Pomorania* 3. Szczecin, 351-366.
- Drozd A., Janowski A., Poliński D. 2011. Badania ratownicze przeprowadzone w 2009 roku na średniowieczno-nowożytnym cmentarzysku w Pniu, gm. Dąbrowa Chełmińska, woj. kujawsko-pomorskie (stanowisko 9). W: M. Fudziński, H. Paner (red.), *XVII Sesja Pomorzoznawcza I*. Gdańsk, 513-521.
- Dubov I.V. 1979. Timerevskij kompleks – protogorodskoj centr v zone slavâno-finskih kontaktov. W: A.N. Kirpičnikov, V.A. Rybakov, E.A. Râbinin (red.), *Finno-Ugry i Slavâne*. Leningrad, 110-118.
- Dubov I.V. 1999. Pogrebeniâ s mečami v Âroslavskich mogil'nikah (k etničeskij i socâl'noj ocenke). W: E.N. Nosov (red.), *Rannesrednevekove drevnosti severnoj Rusi i ee sosedej*. Sankt-Peterburg, 26-34.

- Dubov I.V., Sedyh V.N. 1989. Kamernye grobnicy Âroslavskogo Povolž'â. W: *XI Vsesoûznaâ konferenciâ po izučeniû istorii, ekonomiki, literatury i âzyka skandinavskih stran i Finlândi. Tezisy dokladov*. č. 1. Moskva, 148-149.
- Dubov I.V., Sedyh V.N. 1992. Novye issledovaniâ Timerevskogo mogil'nika. W: A.N. Kirpičnikov, E.A. Râbinin (red.), *Drevnosti slavân i fino-ugrov*. Sankt-Peterburg, 115-123.
- Dubov I.V., Sedyh V.N. 1993. Kamernye i srubnye grobnicy Âroslavskogo Povolž'â. W: *Istoričeskaâ etnografiâ. Problemy arheologii i etnografii* 4. Sankt-Peterburg, 143-152.
- Dubov I.V., Sedyh V.N. 1995. Timerevo v svete novjših issledovanij. W: I.V. Dubov (red.), *Drevnââ Rus': novye issledovaniâ*. Sankt-Peterburg, 102-117.
- Dučyc L.U. 2001. *Kascûm žyharnoj Belarusi X-XIII stst.* Minsk.
- Duczko W. 2006. *Ruś Wikinów*. Warszawa.
- Effros B. 1997. De partibus Saxoniae and the Regulation of Mortuary Custom: A Carolingian Campaign of Christianization or the Suppression of Saxon Identity? *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 75, 267-286.
- Egorov V.L. (red.) 1999. *Gnezdovskij mogil'nik. Issledovaniâ i publikacii. Čast 1. Arheologičeskie raskopki 1874-1901 gg. (po materialam GIM)*. Trudy Gosudarstvennogo Istoričeskogo Muzeâ 36. Moskva.
- Eilbracht H. 2012. Zur kulturhistorischen Bewertung der Goldborten aus Grab Bef. 55. W: F. Biermann, F. Schopper (red.), *Ein spätslawischer Friedhof mit Schwertgräbern von Wusterhausen an der Dosse*. Arbeitsberichte zur Bodendenkmalpflege in Brandenburg 23. Wünsdorf, 86-96.
- Eisenschmidt S. 1994. *Kammergräber der Wikingerzeit in Altdänemark*. Bonn.
- Eisenschmidt S. 1997. *Kammergräber der Wikingerzeit in Altdänemark*. W: *Archäologie in Schleswig* 4 (1995), Symposium Wohlde 31.3-1.4.1995. Haderslev, 79-90.
- Eldjárn K. 1984. Graves and Grave goods: survey and evaluation. W: A. Fenton, H. Pálsson (red.), *The Northern and Western Isles in the Viking World. Survival, continuity and change*. Edinburgh, 2-11.
- Ellis H.R.E. 1968. *The Road to Hel. A Study of the Conception of the Dead in Old Norse Literature*. New York.
- Engelhardt C. 1881. Jernalderens Gravskikke i Jylland. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1881, 79-184.
- Eniosova N.V. 2001. Skandinavskie rel'efnye fibuly iz Gnezdova. W: V.V. Muraševa (red.), *Arheologičeskij sbornik. Gnezdovo. 125 let issledovaniâ pamâtnika*. Trudy Gosudarstvennogo Istoričeskogo Muzeâ 124. Moskva, 83-92.
- Eniosova N.V. 2008. Fibuly tipa "Terslev" na territorii drevnej Rusi. W: *XVI Konferenciâ po izučeniû skandinavskih stran i Finlândii. Materialy konferencii*, č. 1. Moskva-Arhangelsk, 193-196.
- Eniosova N.V., Puškina T.A. 2012. *Nahodki vizantijskogo proishoždeniâ iz rannegorodskogo centra Gnezdovo v svete kontaktov meždu Rus'û i Konstantinopolem v X v. Sugdejskij sbornik* 5, 34-85.
- Eniosova N.V., Puškina T.A. 2013. Finds of Byzantine origin from the early urban centre Gnezdovo in the light of the contacts between Rus' and Constantinople (10th – early 11th centuries AD). W: L. Bjerg, J. Lind, S. Sindbaek (red.), *From Goths to Varangians: Communication and Cultural Exchange Between the Baltic and the Black Sea*. Århus, 213-255.
- Eniosova N., Pushkina T., Stolyarova E. 2011a. Glass gaming pieces from the Viking-age early urban centre Gnezdovo. W: *History, Technology and Conservation of Ancient Metal, Glass and Enamels. International Symposium. Program and Abstracts*. November 16-19.2011, Athens, Greece, Athens, 68-69.
- Eniosova N., Puškina T., Stolârova E. 2011b. Steklânnye šaški iz raskopok v Gnezdovo. W: P.G. Gajdukov (red.), *Steklo Vostočnoj Evropy v drevnosti, srednevekov'e i Novoe vremâ: izučenie i restavraciâ. Tezisy dokladov*. Moskva, 24-25.
- Eršova T.E. 2010a. Pogrebenie 6 pskovskogo kamernogo nekropol'â i priveska so znakom Rûrikovičej. W: I.K. Labutina (red.), *Arheologiâ i istoriâ Pskova i pskovskoj zemli. Seminar imeni akademika V.V. Sedova. Materialy 55-go zasedaniâ*. Pskov, 24-29.
- Eršova T.E. 2010b. Serebrânââ podveska s izobraženiem tamgi Rûrikovičej iz kamernogo pogrebeniâ v Pskove. W: E.N. Nosov, S.V. Beleckij (red.), *Kraeugol'nyj kamen'. Arheologiâ, istoriâ, iskusstvo, kul'tura Rossii i sopredel'nyh stran* 1. Sankt-Peterburg-Moskva, 300-306.
- Fehner M.V. 1963. Timerevskij mogil'nik (kratkoe opisanie pogrebenij). W: A.P. Smirnov (red.), *Âroslavskoe Povolž'e X-XI vv. po materialam Timerevskogo, Mihajlovskogo i Petrovskogo mogil'nikov*. Moskva, 98-125.
- Fehner M.V. 1999. Tkani iz Gnezdova. W: N.G. Nedošivina (red.), *Arheologičeskij Sbornik. Pamâti Marii Vasil'evny Fehner*. Trudy Gosudarstvennogo Istoričeskogo Muzeâ 111. Moskva, 8-10.
- Fehner M.V., Ânina S.A. 1978. Vesy s arabskoj nadpis'û iz Timereva. W: V.I. Kozenkova, J.A. Krasnov, I.G. Rozenfel'dt (red.), *Voprosy drevnej i srednevekovoj arheologii Vostočnoj Evropy*. Moskva, 184-192.
- Fehner M.V., Nedošivina N.G. 1987. Etnokul'turnaâ harakteristika timerevskogo mogil'nika po materialam pogrebal'nogo inventarâ. *Sovetskaâ arheologiâ* 1987 (2), 70-89.

- Fetisov A.A. 2004. Funkcii strel v pograbal'nom inventare „družinnyh kurganov“. *Rossijskaâ arheologiâ* 2004 (3), 89-98.
- Fewster D. 2000. Approaches to the Conversion of the Finns: Ideologies, Symbols, and Archaeological Features. W: G. Armstrong, I.N. Wood (red.), *Christianizing Peoples and Converting Individuals*. International Medieval Research 7. Turnhout, 89-100.
- Filipowiak W. 1972. Cedynia 972-1972. *Z otchłani wieków* 38 (2), 99-106.
- Filipowiak W. 1973. Gospodarcze i polityczne znaczenie Cedyni w początkach państwowości polskiej. W: T. Białecki, K. Sobczak (red.), *1000 lat dziejów oręża polskiego. Cedynia-Siekierki 972-1945-1972* (Materiały z sesji naukowej Dębno 2-3 VI 1972). Szczecin, 13-53.
- Fischer A. 1921. *Zwyczaję pogrzebowe ludu polskiego*. Lwów.
- Fischer S. 2014. Swedish Migration Period chamber graves. W: A. Abegg-Wigg, N. Lau (red.), *Kammergräber im Barbaricum. Zu Einflüssen und Übergangsphänomenen von der vorrömischen Eisenzeit bis in die Völkerwanderungszeit*. Neumünster/Hamburg, 387-406.
- Fischer S., Soulat J., Victor H. 2009. Two papers on chamber graves. W: U. v. Freedon, H. Friesinger, E. Wamers (red.), *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa*. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 12. Bonn, 185-201.
- Floderus E. 1938. Ett kammargravfält i Västergötland. *Fornvännen* 33, 360-364.
- Friðriksson A. 2000. Viking Burial Practices. W: K. Eldjárn, A. Friðriksson, *Kuml og haugfé úr heiðnum sið á Íslandi*. Reykjavík, 549-610.
- Frenkel' J.V. 2008. Skandinavskij mogil'nik Plakun: vremâ pervyh pogrebenij i problema sopostavimosti hronologičeskikh skal. W: I.K. Labutina (red.), *Arheologiâ i istoriâ Pskova i pskovskoj zemli. Seminar imeni akademika V.V. Sedova. Materialy 53-ego zasedaniâ*. Pskov, 164-176.
- Fries H. 2001. Das Kammergrab von Usedom, Lkr. Ostvorpommern. Ein Vorbericht. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 48, 295-302.
- Gabriel I. 1991. Handel und Fernverbindungen. W: M. Müller-Wille (red.), *Starigard/Oldenburg. Ein slawischer Herrschersitz des frühen Mittelalters in Ostholstein*. Neumünster, 251-278.
- Gabriel I., Kempke T. 2011. *Die Grabfunde. Einführung und archäologisches Material, Starigard/Oldenburg*. Hauptburg der Slawen in Wagrien VI. Offa-Bücher 85. Neumünster.
- Gardela L. 2013. Dead or alive? "Chamber graves" and their inhabitants in the Old Norse literature and Viking Age archaeology. W: B. Stanisławski, S. Moździoch, P. Wiszewski (red.), *Scandinavian Culture in Medieval Poland*. Wrocław, 373-392.
- Gogłóza W. 2013. Spór o historyczność sag Islandczyków w perspektywie antropologii prawa. W: Z. Władek, J. Stelmasiak W. Gogłóza, K. Kukuryk (red.), *Księga życia i twórczości. Księga pamiątkowa dedykowana Romanowi A. Tokarczykowi* 5. Prawo. Lublin, 64-89.
- Golotvin A.N. 2014. *D.Â. Samokvasov i izučenie slavâno-russkikh drevnostej*. Voronež.
- Golubeva L.A. 1949. Kievskij nekropol'. W: N.N. Voronin (red.), *Materialy i issledovaniâ po arheologii drevnerusskikh gorodov* 1. Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR 11. Moskva-Leningrad, 103-118.
- Golubeva L.A. 1981. Konskie pogrebeniâ v kurganah severo-vostočnoj Rusi VIII-XI vv. *Sovetskaâ arheologiâ* 1981 (4), 87-98.
- Goßler N. 2008. Neue Überlegung zur Interpretation des spätslawischen Siedlungskomplex am Tollensesee und an der Lieps. W: F. Biermann, U. Müller, T. Terberger (red.), *„Die Dinge beobachten ...“*. Archäologische und historische Forschungen zur frühen Geschichte Mittel- und Nordeuropas. Festschrift für Gunter Mangelndorf zum 60. Geburtstag. Rahden, 177-188.
- Graham-Campbell J. 1984. Western influences on penannular brooches and ringes pins. W: G. Arwidsson (red.), *Birka II:1. Systematische Analysen der Gräberfunde*. Stockholm, 31-38.
- Graham-Campbell J. 2007. From New York to Moscow: Some Viking-age Brooches from Sweden. W: U. Fransson, M. Svedin, S. Bergerbrant, F. Androschuk (red.), *Cultural interaction between east and west. Archaeology, artefacts and human contacts in northern Europe*. Stockholm Studies in Archaeology 44. Stockholm, 307-311.
- Graham-Campbell J., Batey C.E. 2005. *An Archaeological Survey*. Edinburgh.
- Gräslund A.-S. 1980. *Birka IV. The Burial Custom. A study of the graves on Björkö*. Stockholm.
- Gräslund A.-S. 1984. Schellen. W: G. Arwidsson (red.), *Birka II:1. Systematische Analysen der Gräberfunde*. Stockholm, 119-124.
- Gräslund A.-S. 1997. The christianisation of Central Sweden from the female perspective. W: M. Müller-Wille (red.), *Rom und Byzanz im Norden Mission und Glaubenwechsel im Ostseeraum während des 8.-14. Jahrhunderts* 1. Mainz, 313-329.
- Gräslund A.-S. 2001. *Ideologi och Mentalitet: Om religionsskiftet i Skandinavien från en arkeologisk horisont*. Uppsala.
- Gräslund A.-S. 2003. The role of Scandinavian women in Christianisation: the neglected evidence. W: M. Carver (red.), *The Cross Goes*

- North. Processes of Conversion in Northern Europe, AD 300-1300.* York, 483-496.
- Gräslund A.-S. 2006. Prestige graves – for men, women and children: Mortuary behaviour among the élites of the Mälars valley in the second half of the first millennium AD, with some remarks from a gender perspective. W: C.v. Carnap-Bornheim, D. Krausse, A. Wesse (red.), *Herrschaft-Tod-Bestattung. Zu den vor- und frühgeschichtlichen Prunkgräbern als archäologisch-historische Quelle.* Internationale Fachkonferenz, Kiel 16.-19. Oktober 2003. Bonn, 161-168.
- Gräslund A.-S. 2011a. Some aspects of the Christianization of Central Sweden. W: J. Pentikainen (red.), *Shamanism and Northern Ecology.* Berlin-New York, 117-124.
- Gräslund A.-S. 2011b. Female Elites in Viking Age Scandinavia during the Christianization. W: D. Quast (red.), *Weibliche Eliten in der Frühgeschichte – Female Elites in Protohistoric Europe.* Mainz, 267-278.
- Gräslund A.S., Müller-Wille M. 1992. Burial customs in Scandinavia during the Viking Age. W: E. Roesdahl, D.M. Wilson (red.), *From Viking to Crusader. Scandinavia and Europe 800-1200.* Uddevalla, 186-187.
- Grettir's Saga 1974. *Grettir's Saga*, tłum. D. Fox, H. Pálsson. Toronto.
- Grieg S. 1923. Gravpladsene i Lille Guldkrone og paa Berg. *Oldtiden Tidsskrift for norsk forhistorie* 10 (1), 1-58.
- Grupa M. 2004. Textiles from the early medieval cemetery at Kałdus, Pomerania, Poland. W: J. Maik (red.), *Princeless invention of humanity – textiles.* Acta Archaeologica Lodziensia 50 (1). Łódź, 101-104.
- Grupa M. 2008. *Tkaniny z cmentarzyska w Pniu, gm. Dąbrowa Chełmińska, st. 9*, maszynopis.
- Guillon J.-Ch. 1998. Brief presentation of a thesis on the Viking presence in France from the 9th to the 11th century: sources and set of problems. *Viking Heritage Newsletter* 1998 (4), 5-7.
- Gurânov V.N. 1993. Kamernye pogrebeniâ na Brânșine. W: *Slov'âni i Rus' u naukovij spadșini D.Â. Samokvasova.* Černigiv, 31-33.
- Hadley D.M. 2006. *The Vikings in England. Settlement, Society and Culture.* Manchester.
- Haperen M.C. v. 2010. Rest in pieces: an interpretive model of early medieval 'grave robbery'. *Medieval and Modern Matters* 1, 1-36.
- Hamajko N.V. 2004. Dualizm poselens'koj strukturi Šestovic'kogo kompleksu. W: O.P. Mocâ (red.), *Starodavnij Iskorosten' i slov'âns'ki gradi VIII-X st.* Kijv, 295-302.
- Hamajko N.V. 2012a. Gral'nij nabir iz zaplavnogo kurganu Šestovici. *Arheologîâ i davnâ istoriâ Ukraini* 8, 121-128.
- Hamajko N.[V.] 2014. Kamerni pohovannâ nekropolâ Desâtinnoj cerkvi: problemi interpretacii. *Opus mixtum* 2, 137-147.
- Khamayko N. [Hamajko N.V.] 2012b. Crescent pendants (lunnitsa) in 11th-13th century Rus': Pagan amulet or Christian ornament? W: M. Salamon, M. Wołoszyn, A.E. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M.P. Kruk, A. Sulikowska-Gaska (red.), *Rome, Constantinople and newly-converted Europe. Archaeological and historical Evidence* 2. Kraków- Leipzig- Rzeszów-Warszawa, 503-525.
- Härke H. 1992. *Angelsächsische Waffengräber des 5. bis 7. Jahrhunderts.* Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters Beiheft 6. Köln-Bonn.
- Harrison D. 1991. Dark Age Migrations and Subjective Ethnicity: The Example of the Lombards. *Scandia* 57 (1), 19-36.
- Harrison S.H. 2001. Viking Graves and Grave-goods in Ireland. W: A.-Ch. Larsen (red.), *The Vikings in Ireland.* Roskilde, 61-76.
- Hedenstierna-Jonson C., Holmquist Olausson L. 2006. *The Oriental Mounts from Birka's Garrison. An expression of warrior rank and status.* Antikvariskt Arkiv 81. Stockholm.
- Hensel W. 1969. O magicznej funkcji wczesnośredniowiecznych kabłączków skroniowych. *Slavia Antiqua* 16, 243-251.
- Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z. 1987. *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej* 6. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.
- Hilczerówna Z. 1956. *Ostrogi polskie z X-XIII wieku.* Poznań.
- Hills C. 1977. Chamber grave from Spong Hill, North Elmham, Norfolk. *Medieval Archaeology* 21, 167-176.
- Hojnovskij I.A. 1893. *Raskopki velikoknâžeskago dvora drevnâgo grada Kieva, proivedennyâ verhoû 1892 goda.* Kiev'.
- Holck P. 2006. The Oseberg Ship Burial, Norway: New Thoughts On the Skeletons From the Grave Mound. *European Journal of Archaeology* 9 (2-3), 185-210.
- Ievlev M.M. 2009. A remarkable 10th century warrior burial from the tumulus on the Territory of Prince Volodymyr's Town in Kyiv, Ukraine. W: M. Wołoszyn (red.), *Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th century.* Kraków, 659-666.
- Ivakin G.J. 2004. Skandinaviska gravfynd i Kiev. *Historiska Nyheter. Specialnummer om Olga & Ingegerd*, 50-53.
- Ivakin G.J. 2005. Pogrebeniâ X – pervoj poloviny XI v. iz raskopok Mihajlovskogo Zlatoverhnogo monastyra (1998-1999 gg.). W: N.A. Makarov, A.V. Černecov (red.), *Rus' v IX-XIV vekah. Vzaimodejstvie Severa i Ŭga.* Moskva, 287-303.

- Ivakin G.J. 2007. Excavations at St. Michael Golden Domes Monastery in Kiev. W: A. Aibabun, H. Ivakin (red.), *Kiev-Cherson-Constantinople, Ukrainian Papers at the XXth International Congress of Byzantine Studies (Paris, 19-25 August 2001)*. Kiev-Simferopol-Paris, 177-220.
- Ivakin G.J., Ioannisân O.M. 2008. Perši pidsumki vi-včennâ Desâtinnoj cerkvi u 2005-2007 rr. W: G. Ivakin (red.), *D'ieslovo. Zbirka prac' na pošanu dijsnogo člena Nacional'noj akademij nauk Ukraini Petra Petroviča Toločka z nagodi jogo 70-riččâ*. Kijv, 191-213.
- Ivakin G.J., Ioannisân O.M., Jolšin D.D., Lukoms'kij Ū.V. 2012. Doslidžennâ Desâtinnoj cerkvi v Kievi u 2007-2008 rr. W: P.P. Toločko (red.), *Material'na ta duhovna kul'tura Pivdennoj Rusi*. Kijv-Černigiv, 130-138.
- Ivakin G., Kozûba V. 2000. Pohovannâ X stolittâ na Sofijskij Ploši v Kievi. *Vostočnoevropejskij Arheologičeskij Žurnal* 5 (6), 50-55.
- Ivakin G., Kozûba V. 2003. Novi pohovannâ X-XI st. Verhn'ogo Kieva (z rozkopok arhitekturno-arheologičnoj ekspedicii 1997-1999 pp.). W: P.P. Toločko (red.), *Družinni starožitnosti central'no-shidnoj Evropi VIII-XI st.* Černigiv, 38-50.
- Ivakin V.G. 2008. Pohoval'ni pam'âtki družinnoj dobi ta hristiâns'ki kul'tovi sporudi XI-XIII stolit': ideologič zmini či spadkoemnictvo? Topografični aspekt problemi. *Lavrs'kij al'manah* 22, 5-11.
- Ivakin V.G. 2011. Kievskie pogrebeniâ X veka. *Stratum plus* 2011 (5), 243-286.
- Ivakin V.G. 2012a. Kijvski pohovalni kameri. W: P.P. Toločko (red.), *Material'na ta duhovna kul'tura Pivdennoj Rusi*. Kijv-Černigiv, 122-129.
- Ivakin V.G. 2012b. Burial grounds and graves in medieval Kiev (10th to 13th century). W: M. Salamon, M. Wołoszyn, A.E. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M.P. Kruk, A. Sulikowska-Gaska (red.), *Rome, Constantinople and newly-converted Europe. Archaeological and historical evidence 1*. Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa, 625-637.
- Iversen M. 1991. Genudgravningen af Bjerringhøj 1986. W: M. Iversen (red.), *Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid*. Højbjerg, 27-42.
- Iversen M., Näsman U. 1991. Mammengravens inhold. W: M. Iversen (red.), *Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid*. Højsberg, 45-66.
- Iversen M., Nielsen B.H. 1995. Brandstrup III. Axe and taper from two Viking Age chamber graves. *Journal of Danish Archaeology* 11 (1993), 136-149.
- Iversen R. 2014. The chamber grave at Ellekilde – A late Roman Iron Age princely burial and cemetery from Torslunde, East Zealand, Denmark. W: A. Abegg-Wigg, N. Lau (red.), *Kammergräber im Barbaricum. Zu Einflüssen und Übergangsphänomenen von der vorrömischen Eisenzeit bis in die Völkerwanderungszeit*. Neumünster/Hamburg, 133-144.
- Jakobsson M. 1992. *Krigarideologi och vikingatida svärstypologie*. Stockholm Studies in Archaeology 11. Stockholm.
- Âkovleva E.A. 2004. Nytt gravfynd frl'n furstinnan Olgas tid i centrala Pskov. *Historiska Nyheter. Specialnummer om Olga & Ingegerd*, 18-20.
- Âkovleva E.A. 2006. Kamernoe pogrebenie X v. iz Starovoznesenskogo raskopa. W: I.K. Labutina (red.), *Arheologijâ i istorijâ Pskova i pskovskoj zemli. Materialy 51-ego naučnogo seminarâ, posvâšennogo pamâti akademika V.V. Sedova*. Pskov, 66-78.
- Âkovleva E.A. 2008. "Kamernye" pogrebeniâ pskovskogo nekropolâ. W: A.P. Derebânko (red.), *Trudy II (XVIII) Vserossijskogo arheologičeskogo S'ezda v Suzdale 2*. Moskva, 419-421.
- Âkovleva E.A. 2009. Kamernoe pogrebenie 3 iz nekropolâ v ūžnoj časti okol'nogo goroda Pskova. *Arheologičeskie Otkrytiâ 2006 goda*, 106-108.
- Âkovleva E.A. 2010. Arheologijâ v Pskove v 2008 godu. W: I.K. Labutina (red.), *Arheologijâ i istorijâ Pskova i pskovskoj zemli. Seminar imeni akademika V.V. Sedova. Materialy 55-go zasedaniâ*. Pskov, 12-24.
- Âkovleva E.A., Salmina E.V., Koroleva E.V. 2012. Pskov. W: N.A. Makarov (red.), *Rus' v IX-X vekah. Arheologičeskââ panorama*. Moskva-Vologda, 139-159.
- Janowski A. 2003. Misy brązowe męskim atrybutem wyposażenia? Groby wczesnośredniowieczne z misami brązowymi na terenie ziem polskich. W: W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Kobieta-Śmierć-Mężczyzna. Funeralia Lednickie. Spotkanie 5*. Poznań, 331-347.
- Janowski A. 2006. Brązowe i srebrne trzewiki pochew mieczy z X-XIII w. z terenu Polski. Uwagi o proveniencji i datowaniu. *Acta Militaria Mediaevalia* 2, 23-50.
- Janowski A. 2010. From the North-Eastern to Central Europe. Silver-inlaid Axe from the Early Medieval Chamber Grave in Pień on the Chełmno Land (Poland). W: I.K. Labutina (red.), *Arheologijâ i istorijâ Pskova i pskovskoj zemli. Seminar imeni akademika V.V. Sedova. Materialy 55-go zasedaniâ*. Pskov, 164-176.
- Janowski A. 2011a. Early medieval chamber graves on the south coast of the Baltic Sea. W: F. Biermann, T. Kersting, A. Klammt (red.), *Der Wandel um 1000. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte der 18. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Greifswald, 23. bis 27. März 2009. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 60*. Langenweissbach, 257-267.
- Janowski A. 2011b. „Jeżeli umrze ktoś znaczny z nich, kopią dlań grób podobny do obszer-

- nego domu...". Kilka uwag o tzw. grobach komorowych na terenie Europy Środkowej i Wschodniej. W: S. Cygan, P.N. Kotowicz, M. Glinianowicz (red.), *„In silvis, campis... et urbe”. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*. Rzeszów-Sanok, 385-402.
- Janowski A. 2013. Are the chamber graves from Pień really Scandinavian? W: B. Stanisławski, S. Moździoch, P. Wiszewski (red.), *Scandinavian Culture in Medieval Poland*. Wrocław, 395-409.
- Janowski A. 2014a. Groby 558 i 1120 z Cedyni na tle wczesnośredniowiecznych zachodniopomorskich pochówków z mieczami. W: P. Migdalski (red.), *Civitas Cedene*. Studia i materiały do dziejów Cedyni 1. Chojna-Szczecin-Cedynia, 53-103.
- Janowski A. 2014b. Trzewiki pochew mieczy pochodzenia bałtyjskiego znalezione na współczesnych ziemiach polskich. *Pruthenia* 7 (2012), 7-35.
- Janowski A. 2014c. Przestrzeń rozświetlona. Znaleziska świec i wosku w grobach komorowych na terenie Europy Środkowowschodniej. W: T. Kurasiński, K. Skóra (red.), *Grób w przestrzeni – przestrzeń w grobie. Przestrzenne uwarunkowania w dawnej obrzędowości pogrzebowej*. Acta Archaeologia Lodzinsia 60. Łódź, 121-130.
- Janowski A. 2014d. rec. Ein spätslawischer Friedhof mit Schwertgräbern von Wusterhausen an der Dosse, Hrsg. F. Biermann, F. Schopper, Arbeitsberichte zur Bodendenkmalpflege in Brandenburg, Heft 23, 2012, 216 Seiten, 284 Abbildungen, ISBN-10: 3910011705, ISBN-13: 978-3910011700. *Slavia Antiqua* 55, 254-258.
- Janowski A. w przygotowaniu. Grób komorowy jaki jest każdy widzi ... inaczej. Kilka słów o definicji. W: D. Błaszczyk (red.), *Pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza*. Warszawa.
- Janowski A., Kurasiński T. 2003. The Graves with bronze bowls in the area of Early-Piast Poland (10th/11th to 12th century). Issues of Slavic-Scandinavian contacts. *Archaeologia Historica* 28, 653-675.
- Janowski A., Kurasiński T. 2008. (Nie)militarne naczynia. Fakty i mity. W: W. Świętosławski (red.), *Nie tylko broń – niemilitarne wyposażenie wojowników w starożytności i średniowieczu*. Acta Archaeologica Lodziensia 54. Łódź, 61-88.
- Jansson I. 1985. *Ovala spännbucklor. En studie av vikingatida standardsmycken med utgångspunkt från Björköfynden*. Uppsala.
- Âsnov'ska L. 2006. Osnovni etapi živčennâ pohovan' kamernogo tipu na teritorii Černigivskogo Podesennâ. W: P.P. Toločko (red.), *Rus' na perehresti svitio (miždunarodni vplivi na formu-vannâ davn'orus'koj dežavi) IX-XI st.* Černigiv, 232-237.
- Jażdżewski K. 1951. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lutomiersku pod Łodzią w świetle badań z 1949 r. *Materiały Wczesnośredniowieczne* 1, 91-191.
- Ježek M. 2012. Prubiřský kámen raně středověké společnosti. *Archeologické rozhledy* 64 (1), 26-58.
- Ježek M. 2013. Touchstones of archaeology. *Journal of Anthropological Archaeology* 32 (4), 713-731.
- Ježek M., Zavřel J. 2011. Probiersteine als Prüfstein der Archäologie. Nachweis und Kontexte eines Hilfsmittels zur Metallanalyse im Mittelalter. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 39, 125-160.
- Ježek M., Krzyszowski A., Zavřel J. 2015. Early medieval touchstones from Sowinki, Greater Poland. *Germania* 91, 177-186.
- Jones S. 1997. *The archaeology of Ethnicity. Constructing identities in the past and present*. London-New York.
- Jørgensen L. 1991. Våbengrave og krigeraristokrati. Etableringen af en entralmagt på Bornholm i det 6.-8. årh. e.Kr. W: P. Mortensen, B.M. Rasmussen (red.), *Fra Stamme til Stat i Danmark 2, Hovdingesamfund og Kongemagt*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 22 (2). Aarhus, 109-125.
- Jungklaus B. 2012. Anthropologischer Katalog der Gräber. W: F. Biermann, F. Schopper (red.), *Ein spätslawischer Friedhof mit Schwertgräbern von Wusterhausen an der Dosse*. Arbeitsberichte zur Bodendenkmalpflege in Brandenburg 23. Wünsdorf, 174-193.
- Kahl H.-D. 2008. Das Würzburger Sondersendrecht für christianisierte Slawen und sonstige Nichtfranken. Ein Rechtstext aus der Zeit König Konrads I. (918?). Einführung, Edition und deutsche Übersetzung. *Studia Mythologica Slavica* 11, 39-64.
- Kainov S.Ů. 1998. Meči iz raskopok Gnezdova. W: G.V. Vilinbahov, V.M. Masson (red.), *Voennaâ arheologîâ. Oružie i voennoe delo v istoričeskoj i socâl'noj perspektive. Materialy Meždunarodnoj konferencii 2-5 sentâbrâ 1998 g.* Sankt-Peterburg, 205-209.
- Kainov S.Ů. 1999. Lancetovidnye nakonečniki strel iz raskopok Gnezdova. W: E.N. Nosov (red.), *Rannesrednevekovye drevnostii Severnoj Rusi i ee sosedej*. Sankt-Peterburg, 49-62.
- Kainov S.Ů. 2012. Swords from Gnezdovo. *Acta Militaria Mediaevalia* 8, 7-68.
- Kameneckâ E.V. 1981. Raskopki v Gnezdove. *Arheologičeskie Otkrytiâ 1980 goda*, 54-55.
- Kameneckâ E.V. 1989. Kamernye pogrebeniâ zalošanskoj kurgannoj grupy Gnezdova. W: XI Vsesoŭznaâ konferenciâ po izučeniû istorii, ekonomiki, literatury i âzyka skandinavskih stran i Finlândi. Tezisy dokladov 1. Moskva, 150-151.

- Kameneckaa E.V. 1991. Zaol'skaa kurgannaâ gruppa Gnezdova. W: D.A. Avdusin (red.), *Smolensk i Gnezdovo (k istorii drevnerusskogo goroda)*. Moskva, 125-174.
- Kara M. 1991. Z badań nad wczesnośredniowiecznymi grobami z uzbrojeniem z terenu Wielkopolski. W: L. Leciejewicz (red.), *Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Zachodniej*. Wrocław, 99-120.
- Kara M. 1992. The Graves of the Armed Scandinavians from the Middle and the Younger Viking Period from the Territory of the First Piasts' State. W: T. Dickinson, E. James (red.), *Death and Burial, Pre-printed Papers, A Conference on Medieval Archeology in Europe 21st-24th September 1992 at the University of York* 4. York, 167-177.
- Kara M. 1993. Siły zbrojne Mieszka I. Z badań nad składem etnicznym, organizacją i dyslokacją drużyny pierwszych Piastów. *Kronika Wielkopolski* 3 (62), 33-47.
- Kara M. 1998. Wczesnośredniowieczny grób uzbrojonego kupca z miejscowości Ciepłe na Pomorzu Gdańskim w świetle ponownej analizy chronologicznej. W: H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński (red.), *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i Sacrum*. Poznań, 505-524.
- Kara M. 2001. Frühmittelalterliches Grab eines bewaffneten Kaufmannes aus dem ort Ciepłe (Warmhof) in Danziger Pommern im Lichte einer erneuten Analyse. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica* 23 (1), 113-144.
- Kara M. 2013. Wybrane groby z uzbrojeniem z cmentarzyska w Bodzi pod Włocławkiem – przyczynek do studiów nad obecnością „wikin-gów” w państwie pierwszych Piastów. W: T. Sawicki (red.), *Studia nad dawną Polską* 3. Gniezno, 117-132.
- Karger M.K. 1940. Pogrebenie kievского дружинника X v. *Kratkie Soobšeniâ* 5, 79-82.
- Karger M.K. 1951. *Arheologičeskie issledovaniâ drevnego Kieva. Otčety i materialy (1938-1947 gg.)*. Kiev.
- Karger M.K. 1958. *Drevnij Kiev* 1. Moskva-Leningrad.
- Karpuhin A.A. 2001. Nekotorye rezul'taty dendroanaliza materialov iz raskopok w Gnezdove. W: V.V. Muraševa (red.), *Arheologičeskij sbornik. Gnezdovo. 125 let issledovaniâ pamâtnika*. Trudy Gosudarstvennogo Istoričeskogo muzeâ 124. Moskva, 114-115.
- Kazakevičius V. 1996. *IX-XIII a. baltų kalavijai*. Vilnius.
- Kazakevičius V. 1998. Iš vėlovojo geležies amžiaus Baltų ginklų istorijos (kalavijų makštų galų apkalai). *Lietuvos Archeologija* 15, 287-332.
- Kazakov A.L., Černenko O.E. 2008. Pohovannâ kamernogo typu na teritorii Černigiv'skogo poredgoroddâ. W: O.P. Mocâ (red.), *Starodavnij Iskorosten' i slov'ans'ki gradi. Zbirka naukovykh praci* 1. Korosten', 163-165.
- Kaźmierczak R., Rybka K. 2010. Wczesnośredniowieczny miecz z grobu 364. W: W. Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 4)*. Mons Sancti Laurenti 5. Toruń, 175-179.
- Kihl-Byczko E. 1970. W sprawie pochodzenia i funkcji kaptorg trapezowatych. W: W. Hensel (red.), *I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej* 5. Wrocław-Warszawa-Kraków, 423-428.
- Kilievič S.R. 1982. *Detinec Kieva IX-pervoj poloviny XIII vekov. Po materialam arheologičeskikh issledovanij*. Kiev.
- Kilievič S.R., Harlašov V.A. 1986. Raskopki Fedorovskogo monastyra v Kieve. *Arheologičeskie Otkrytiâ 1984 goda*, 241.
- Kind T. 2002. Archäologische Funde von Teilen der Reitausrüstung aus Europa und ihr Beitrag zur Kultur- und Sozialgeschichte der Ottonenzeit. W: J. Henning (red.), *Europa im 10. Jahrhundert Archäologie einer Aufbruchzeit*. Mainz am Rhein, 283-299.
- Kirpičnikov A.N. 1966a. *Drevnerusskoe orużie 1, Meči i sabli IX-XIII vv.* Arheologičeskie SSSR, seria E 1-36. Moskva
- Kirpičnikov A.N. 1966b. *Drevnerusskoe orużie 2, Kop'â, sulicy, boevye topory, bulavy, kisteny IX-XIII vv.* Arheologičeskie SSSR, seria E 1-36. Moskva.
- Kirpičnikov A.N. 1971. *Drevnerusskoe orużie 3, Dospieh, kompleks boevykh sredstv IX-XIII vv.* Arheologičeskie SSSR, seria E 1-36. Leningrad.
- Kirpičnikov A.N. 1973. *Snarâżenie vsadnika i verhovogo konâ na Rusi IX-XIII vv.* Arheologičeskie SSSR, seria E 1-36. Leningrad.
- Kirpičnikov A.N., Dubov I.V., Lebedev G.S. 1986. Rus' i Varâgi (russko-skandinavskij otnošeníâ domongol'skogo vrmeni). W: E.A. Melnikova (red.), *Slavâne i skandinavj*. Moskva, 189-297.
- Kleingärtner S. 2007. *Der Pressmodelfund aus dem Hafen Haithabu*. Die Ausgrabungen in Haithabu 12. Neumünster.
- Kleingärtner S. 2011. The Cross-Shaped Pendant. W: J. Wrzesiński, A.M. Wyrwa (red.), *Srebrny naszyjnik z kaptorgami i krzyżowana zawieszka z Dziekanowic*. Dziekanowice-Lednica, 81-95.
- Kleingärtner S., Müller -Wille M. 2008. Zwei Kammergräber des 10. Jahrhunderts aus der Stadt Izjaslavs und Vladimirs in Kiev. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 59 (2), 367-386.
- Klevnäs A.M. 2007. Robbing the dead at Gamla Uppsala, Sweden. *Archaeological Review from Cambridge* 22 (1), 24-42.
- Kluge B. 1992. Lieps. Der numismatische Befund. W: V. Schmidt, Lieps. *Die slawischen Gräberfelder und Kultbauten am Südeinde des Tollensesees*. Lübsdorf, 115-118.
- Kmietowicz A., Kmietowicz F., Lewicki T. (red.) 1985. *Ibn Faḍlān. Kitāb (na podstawie Rękopisu*

- meszhedzkiego). Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny 3. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.
- Kobyliński Z. 1988. Things as symbol, the boat in the early-medieval culture of northern Europe. *Archaeologia Polona* 27, 185-200.
- Kóčka-Krenz H. 1971. Esowate kabłączki skroniowe z terenów Polski północno-zachodniej. *Fon-tes Archaeologici Posnanienses* 22, 97-143.
- Kóčka-Krenz H. 1983. *Złotnictwo skandynawskie IX-XI wieku*. Poznań.
- Kóčka-Krenz H. 1993. *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*. Poznań.
- Kóčka-Krenz H., Sikorski A. 1998. Grób „księżniczki” z Dębczyna koło Białogardu w woj. koszalińskim (stan. 53). W: H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński (red.), *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i Sacrum*. Poznań, 525-535.
- Kokowscy E. i A. 2003. Nahajka z rękojeścią w kształcie ptasich głów z Gródka nad Bugiem. W: M. Dulnicz (red.), *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*. Lublin-Warszawa, 355-364.
- Kol'catov V.A. 1971. Kamerny grobnicy Šestovickogo mogil'nika. W: *Tezisy dokladov V Vsesoiuznoj konferencii po izucenii skandinavskih stran i Finlandii*. Moskwa, 18-21.
- Kolčin B.A. 1959. Železobrabatyvaûsee remeslo Novgoroda Velikogo. *Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR* 65, 7-120.
- Kolosova I.O., Harlašov B.N. 1983. Družinnoe pogrebenie pskovskogo mogil'nika. *Sovietskaâ Arheologiâ* 1983 (2), 241-244.
- Komar A.V. 2012. Černigov i Nižnee Podesen'e. W: N.A. Makarov (red.), *Rus v IX-X vekah. Arheologičeskaâ panorama*. Moskwa-Vologda, 334-364.
- Konča S.V. 2007. Bylini i arheologiâ (pohoval'nij obrâd X st.). *Magisterium* 27, 84-89.
- Konča S.V. 2010. Byliny o Svätogore i vopros ob istorizme bylinnogo eposa. *Drevnââ Rus'. Voprosy medievistiki* 4(42), 42-55.
- Kopaliński W. 1990. *Słownik symboli*. Warszawa.
- Kopilov F.B. 1951. Zrubne pohovannâ bilâ Desâtinnoj Cerkvi. *Arheologiâ* 5, 233-235.
- Koptev A.V. 2010. Reconstructing the Funeral Ritual of the Kievan Prince Igor (Primary Chronicle, sub anno 945). *Studia Mythologica Slavica* 13, 87-106.
- Korzuhina G.F. 1946. O tehnikie tiseniâ i peregorodčatoj emali v Drevnej Rusi X-XII vv. *Kratkie Soobšeniâ* 13, 45-54.
- Korzuhina G.F., Davidian O.I. 1969. Raskopki na uročiše Plakun bliz Staroj Ladogi. *Arheologičeskie Otkrytiâ* 1968 goda, 16-17.
- Kossack G. 1974. Prunkgräber. Bemerkungen zu Eigenschaften und Aussagewert. W: G. Kossack, G. Ulbert (red.), *Studien zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag* 1. München, 3-33.
- Kostrzewski J. 1962. O pochodzeniu ozdób srebrnych z polskich skarbów wczesnośredniowiecznych. *Slavia Antiqua* 9, 139-211.
- Kovalenko V. 2006. Načal'nye etapy izučeniâ Šestovickogo arheologičeskogo kompleksa. *Russkij sbornik* 2-3, 148-161.
- Kovalenko V. 2011. Hrisiane nekrešenoj Rusi (po materialam Dneprovskogo Levoberež'â. W: S.V. Cvetkov (red.), *Načala russkogo mira*. Sankt-Peterburg, 234-247.
- Kovalenko V. 2012. Vikingi na shodi Evropi: v pošukah slavi či novoj bat'kivšini?. W: P.P. Toločko (red.), *Material'na ta duhovna kul'tura Pivdennoj Rusi*. Kijv-Černigiv, 147-165.
- Kovalenko V., Černenko O. 2003. Perši doslidžennâ v Šestovici. W: P.P. Toločko (red.), *Družinni starožitnosti central'no-shidnoj Evropi VIII-XI st.* Černigiv, 84-101.
- Kovalenko V., Mocâ A. 2006. Viking iz Šestovici. *Rodina* 10, 40-43.
- Kovalenko V., Mocâ A., Sytyj Ū. 2003. Arheologičeskie issledovaniâ Šestovickogo kompleksa v 1998-2002 gg. W: P.P. Toločko (red.), *Družinni starožitnosti central'no-shidnoj Evropi VIII-XI st.* Černigiv, 51-83.
- Kovalenko V., Mocâ A., Sytyj Ū. 2004. Doslidžennâ v Šestovici v 2001-2002 pp. W: N.A. Gavrilûk (red.), *Arheologični vidkrittâ v Ukraïni 2002-2003*. Kijv, 16-18.
- Kovalenko V., Mocâ A., Sytyj Ū. 2012. Novejšie skandinavskie nahodki v pogrebeniâh Šestovicy. W: F.O. Androšuk, V. Zocenko. *Skandinavskie drevnosti ūžnoj Rusi. Katalog*. Paris, 321-350.
- Kovalenko V.P., Mocâ A.P., Šekun A.V. 1985. Raboty Šestovickoj ekspedicii. *Arheologičeskie Otkrytiâ* 1983 goda, 287-288.
- Kovalenko V.P., Šekun A.V. 1986. Issledovaniâ v Šestovici. *Arheologičeskie Otkrytiâ* 1984 goda, 247.
- Kovalev R.K. 2012. Grand Princess Olga of Rus' Shows the Bird: Her 'Christian Falcon' Emblem. *Russian History* 39 (4), 460-517.
- Kozak J., Ratajová K. 2008. Mrtví a jejich poklady. Funkce mohyl podle staroseverských ság. *Archeologické rozhledy* 60 (1), 3-35.
- Kozak O.D. 2007. Rezultati antropologičnogo doslidžennâ kistkovih reštok, znajdenih u kameri kurganu 2, kurgannoj grupi 6 Šestovic'ko-ko mogil'nika u 2006 r. W: N.A. Gavrilûk (red.), *Arheologični doslidžennâ v Ukraïni 2005-2007 rr.* Kijv-Zaporizžâ-Dike Pole, 298.
- Kozûba V.K. 2005. Doslidžennâ sadibi Desâtinnoj cerkvi u Kievi v 1908-1914 rr. (za materialami šodennikiv D.V. Mileeva). *Ruthenica* 4, 169-214.

- Kristjánsson J. 1997. *Eddas and Sagas. Iceland's Medieval Literature*. Reykjavík.
- Krogh K.J. 1983. The royal Viking-age monuments at Jelling in the light of recent archaeological excavations. *Acta Archaeologica* 53, 183-216.
- Kronika Kosmasa. 2006. *Kosmasa Kronika Czechów*, przekł., wstęp i komentarze M. Wojciechowska. Wrocław.
- Krylasova N.B. 2006. Ob interpretacii kresal s sŭžetom izvestnym v istoriografii kak „Odin i vorony”. *Rossijskaâ arheologiâ* 2006 (4), 64-72.
- Krzyszowski A. 1992. Wstępne wyniki badań archeologicznych na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku szkieletowym z X/XI – XI wieku z miejscowości Sowinki, gm. Mosina, woj. poznańskie, stanowisko 23A. *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 1, 83-102.
- Krzyszowski A. 1993. Sowinki, gm. Mosina, woj. Poznańskie. *Informator Archeologiczny. Badania rok 1989*, 74-76.
- Krzyszowski A. 1994. Wstępne wyniki badań archeologicznych na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku w Sowinkach, gm. Mosina, woj. Poznańskie. *Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych Oddział PAN w Krakowie* 36 (1-2), 11-14.
- Krzyszowski A. 1995. Ein reiches Gräberfeld aus dem 10./11. Jh. in Sowinki bei Poznań. *Slavia Antiqua* 36, 49-72.
- Krzyszowski A. 1997. Frühmittelalterliches Grab eines Kaufmannes aus Sowinki bei Poznań in Grosspolen. *Germania* 75 (2), 639-671.
- Krzyszowski A. 2014. Wiadra klepkowe i naczynia ceramiczne z wczesnopiastowskiego cmentarzyska w Sowinkach k/Poznań. W: T. Kurasiński, K. Skóra (red.), *Grób w przestrzeni – przestrzeń w grobie. Przestrzenne uwarunkowania w dawnej obrzędowości pogrzebowej*. *Acta Archaeologica Lodziensia* 60. Łódź, 137-158.
- Kujawiński J. 2007. Etniczność w badaniach nad wczesnym średniowieczem. W: J. Dobosz, J. Kujawiński, M. Matla-Kozłowska (red.), *I polsko-czeskie forum młodych mediewistów*. Poznań, 135-147.
- Kulakov V.I. 1990. *Drevnosti prussov VI-XIII vv.* Moskva.
- Kulakov V.I. 2004. Zoomorfnye rogovye naveršia epohi vikingov v Prussii i na Rusi. *Kratkie Soobšeniâ* 216, 15-26.
- Kulakov V.I. 2012. Železnoe knutoviše iz mogil'nika Kleine Kaup i rol' statusnyh bičej v vostočno-evropejskih drevnostâh X-XI vv. *Archaeologia Lituana* 13, 117-128.
- Kulesza P. 2007. *Normanowie a chrześcijaństwo. Recepcja nowej wiary w Skandynawii w IX i X wieku*. Wrocław-Racibórz.
- Kulešov V.S. 2012. Kievskie klady pervoj poloviny X v. i numizmatičeskaâ hronologiâ mogil'nika na Starokievskoj Gore. W: D.D. Jelšin (red.), *Pervye kamennye hramy drevnej Rusi*. Trudy Gosudarstvennogo Ermitaža 65. Sankt-Peterburg, 162-184.
- Kurasiński T. 2004. Wędrować w zaświaty. O znaczeniu klucza w przestrzeni grobowej (na przykładzie znalezisk z terenu Polski wczesnopiastowskiej). *Archaeologia Historica* 29, 225-238.
- Kurasiński T. 2008. Nie tylko broń. Drobne przedmioty codziennego użytku na wyposażeniu wczesnośredniowiecznego wojownika w świetle znalezisk grobowych z ziem polskich (X-XIII w.). W: W. Świętosławski (red.), *Nie tylko broń – niemilitarne wyposażenie wojowników w starożytności i średniowieczu*. *Acta Archaeologica Lodziensia* 54. Łódź, 27-50.
- Kurasiński T. w druku. Chowanie zmarłych z wiadrami we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich. Zwyczaj pogański czy chrześcijański? *Slavia Antiqua*.
- Kurasiński T., Skóra K. 2012. Militaria z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska szkieletowego w Radomiu, stan. 4. *Acta Militaria Mediaevalia* 8, 69-89.
- Labutina I.K. 1975. Raskopki v Pskove. *Arheologičeskie Otkrytiâ 1974 goda*, 21-22.
- Labutina I.K. 1983. Izučenie načal'nyh otloženíj kul'turnogo sloâ v predelah steny 1309 g. W: V.V. Sedov (red.), *Arheologičeskoe izučenie Pskova*. Moskva, 137-159.
- Labutina I.K., Kil'duševskij V.I., Ur'eva A.F. 1981. Drevnesrusskij nekropol' Pskova (po razskopkam 1976 g.). *Kratkie Soobšeniâ* 166, 69-77.
- Labutina I.K., Malyševa N.N., Zakurina T.J., Âkovleva E.A., Mihajlov A.V. 2009. Drevnerusskij nekropol' Pskova. W: N.A. Makarov (red.), *Arheologičeskie otkrytiâ 1991-2004 gg. Evropejskaâ Rossiâ*. Moskva, 386-407.
- Lamm J.K. 1973. En folkvandringstida kammargrav vid Torsätra. *Fornvännen* 68, 81-89.
- Lebedev G.S. 1971. Kamernye mogily Birki. W: *Tezisy dokladov V Vsesoŭznoj konferencii po izučeníu skandinavskih stran i Finlandii*. Moskva, 11-13.
- Leciejewicz L. 1956. Cmentarzysko w Birce. Próba interpretacji społecznej. *Archeologia* 6 (1954), 141-159.
- Leciejewicz L. 1997. Wyznacznik pozycji społecznej w rytuale pogrzebowym wcześniejszego średniowiecza. W: R. Michałowski (red.), *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*. Warszawa, 45-55.
- Leciejewicz L. 2006. Normanowie nad Odrą i Wisłą w IX-XI wieku. W: M. Rębkowski, S. Możdziej (red.), L. Leciejewicz, *Opera selecta. Z dziejów kultury średniowiecznej Polski i Europy*. *Collectio archaeologica, historica et ethnologica* 1. Wrocław, 157-170.
- Leciejewicz L. 2007. *Nowa postać świata. Narodziny średniowiecznej cywilizacji europejskiej*. Wrocław.

- Lehtosalo-Hilander P.-L. 1982a. *Luistari 1. The Graves*. Helsinki.
- Lehtosalo-Hilander P.-L. 1982b. *Luistari 3. A Burial-Ground Reflecting The Finnish Viking Age Society*. Helsinki.
- Lesman Ü.M. 1981. O sidâčih pogrebeniâh v drevnerusskih mogil'nikah. *Kratkie Soobšeniâ* 164, 52-58.
- Lesman Ü.M., Olejnikov O.M. 1997. Kvazikamernoe pogrebenie v mogil'nike Strujskoe na Verhej Volge i problema proišhoždeniâ drevnerusskih sidâčih pogrebenij. W: *XIII Konferenciâ po izučeniû istorii, ekonomiki, literatury i âzyka skandinavskih stran i Finlândii. Tezisy dokladov*. Moskva-Petrozavodsk, 180-183.
- Leth-Larsen B. 1991 *Mammenlyset*. W: M. Iversen (red.), *Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid*. Højsberg, 109-122.
- Lewicki T. 1955. Obrzędy pogrzebowe pogańskich Słowian w opisach podróżników i pisarzy arabskich głównie z IX-X w. *Archeologia* 5, 122-154.
- Lewicki T. 1962. Les rites funéraires païens des Slaves occidentaux et des anciens Russes d'après les relations – remontant surtout aux IX-XIe siècles – des voyageurs et des écrivains Arabes. *Folia Orientalia* 5, 1-74.
- Lewicki T. 1966. Wczesnośredniowieczni pisarze arabscy o obrzędach pogrzebowych pogańskich Słowian. *Z otchłani wieków* 32(4), 221-230.
- Lewicki T. (red.) 1977. *Ibn Rosteh. Kitâb Al-Aṣṣlâq an-naḥḥa*. Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny 2 (2). Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Lihter J.A., Šapova J.L. 1991. Gnezdovskie busy. Po materialam raskopok kurganov i poseleniâ. W: D.A. Avdusin (red.), *Smolensk i Gnezdovo (k istorii drevnerusskogo goroda)*. Moskva, 244-259.
- Lindeberg I. 1984. Trinkhörner. W: G. Arwidsson (red.), *Birka II:1. Systematische Analysen der Gräberfunde*. Stockholm, 231-232.
- Lindeberg I. 1989. Löffel. W: G. Arwidsson (red.), *Birka II:3. Systematische Analysen der Gräberfunde*. Stockholm, 135-136.
- Linderholm A., Hedenstierna Jonson Ch., Svensk O., Lidén K. 2008. Diet and status in Birka: stable isotopes and grave goods compared. *Antiquity* 82 (316), 446-461.
- Lorange A. 1888. *Storhaugen paa Karmøen. Nyt Skibsfund fra Vikingetiden*. Bergens Museums Aarsberetning for 1887 (4).
- Mägi M. 2002. *At the crossroads of space and time. Graves, changing society and ideology on Saaremaa (Oselt), 9th-13th centuries AD*. Tallinn.
- Magnusen F., Thomsen C.J. 1827. *Efterretninger om Monumenterne ved Jellinge, samt de i Aarene 1820 og 1821 der foretagne Undersøgelser*. *Antiquariske Annaler* 4, 64-139.
- Major A.F. 1924. Ship Burials in Scandinavian Lands and the Beliefs That Underlie Them. *Folklore* 35 (2), 113-150.
- Makowiecki D. 2010. *Depozyt szkieletowy konia z badań archeologicznych w miejscowości Pień, stan. 9, gm. Dąbrowa Chełmińska (sezon badań 2009)* (maszynopis w archiwum IA UMK w Toruniu).
- Makowiecki D., Makowiecka M. 2010. Charakterystyka zwierzęcych depozytów szkieletowych. W: W. Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 4)*. Mons Sancti Laurenti 5. Toruń, 159-165.
- Malinowska-Łazarczyk H. 1982a. *Cmentarzysko średniowieczne w Cedyni 1*. Szczecin.
- Malinowska-Łazarczyk H. 1982b. *Cmentarzysko średniowieczne w Cedyni 2*. Szczecin.
- Malinowska-Łazarczyk H. 1985. Badania wykopaliskowe na cmentarzysku w Cedyni w latach 1976-1985. *Materiały Zachodniopomorskie* 31, 85-115.
- Malinowski T. 1993. O wczesnośredniowiecznych dzwoneczkach z ziem polskich. *Archeologia Polski* 38 (1), 95-122.
- Mal'm V.A., Fehner M.V. 1967. *Priveski-bubenčiki*. W: B.A. Rybakov (red.), *Očerki po istorii russkoj derevni X-XIII vv*. Moskva, 133-148.
- Mal'm V.A., Nedošivina N.G., Polâkova G.F., Fehner M.V. 1975. Timerevskij mogil'nik bliz Âroslavlâ. *Arheologičeskie Otkrytiâ 1974 goda*, 67-68.
- Mal'm V.A., Nedošivina N.G., Fehner M.V. 1977. Raskopki timerevskogo mogil'nika v Âroslavlje. *Arheologičeskie Otkrytiâ 1976 goda*, 59-60.
- Mal'm V.A., Nedošivina N.G., Fehner M.V. 1978. Issledovaniâ timerovskogo mogil'nika bliz Âroslavlâ. *Arheologičeskie Otkrytiâ 1977 goda*, 72-73.
- Malyševa N.N. 2003. *Drevnerusskij nekropol' Pskova X-načala XI v. (osnovnye itogi issledoavniâ)*. W: V.V. Sedov (red.), *Pskov v rossijskoj i evropejskoj istorii (k 1100-letiu letopisnogo upominaniâ)* 1. Moskva, 103-111.
- Małachowska S. 1998. Wczesnośredniowieczne zawieszki półksiężycowate znalezione na terenie ziem polskich. *Archeologia Polski* 43 (1-2), 37-127.
- Markus F. 2004. *Living on Another Shore. Early Scandinavian settlement on the North-Western Estonian Coast*. Uppsala.
- Martin M. 1976. *Das fränkische Gräberfeld von Basel-Bernerring*. Basel-Mainz.
- Maślankiewicz K. 1960. *Kamienie szlachetne*. Warszawa.
- Medvedev A.F. 1966. *Ručnoe metatel'noe orużie (luk i strely, samostrel) VIII-XIV vv*. *Arheologičeskie SSSR, seria E 1-36*. Leningrad.

- Meier D. 1997. Siedlungen-Gräberfeld-Kirche. Das Beispiel Kosel bei Hedeby/Haithabu. W: M. Müller-Wille (red.), *Rom und Byzanz im Norden Mission und Glaubenwechsel im Ostseeraum während des 8.-14. Jahrhunderts* 1. Mainz, 201-219.
- Mel'nik E.N. 1901a. Raskopki v zemle Lučan, proizvedennyâ v 1897 i 1898 gg. W: *Trudy XI Arheologičeskogo s'ezda v Kiev 1899* 1. Moskva, 479-513.
- Mel'nik E.N. 1901b. Dnevnik raskopok v zemle Lučan. W: *Trudy XI Arheologičeskogo s'ezda v Kiev 1899* 1. Moskva, 514-576.
- Mihajlov A.V. 2006. Kamernoe pogrebenie Starovoznesenskogo II raskopa. W: I.K. Labutina (red.), *Arheologičiâ i istoriâ Pskova i pskovskoj zemli. Materialy 51-ego naučnogo seminara, posvâšennogo pamâti akademika V.V. Sedova*. Pskov, 79-87.
- Miechowicz Ł. 2012. Coins in the Western and Eastern Slavs burial practices in the Middle Ages – relicts of pagan beliefs or a sign of Christian traditions? W: M. Salamon, M. Wołoszyn, A.E. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M.P. Kruk, A. Sulikowska-Gaska (red.), *Rome, Constantinople and newly-converted Europe. Archaeological and historical evidence* 1. Kraków -Leipzig-Rzeszów-Warszawa, 613-624.
- Mihajlov A.V., Salmin S.A. 2010. Lapeč iz kamernogo pogrebeniâ 2 Starovoznesenskogo raskopa v Pskove (opyt rekonstrukcii). W: A.A. Peskova, O.A. Šeglova, A.E. Musin (red.), *Slavâno-russkoe ŭvelirnoe delo i ego istoki*. Sankt-Peterburg, 493-496.
- Mihajlov K.A. 1995a. Eše raz o Plakunskoj sopkovidnoj nasypi. W: *Arheologičiâ i istoriâ Pskova i pskovskoj zemli 1994. Materialy naučnogo seminara*. Pskov, 64-65.
- Mihajlov K.A. 1995b. Zahoronenie voina s konâmi na veršine Plakunskoj sopkovidnoj nasypi v svete pogrebal'nyh tradicij epohi vikingov. *Novgorod i novgorodskââ zemlâ* 9, 50-54.
- Mihajlov K.A. 1996. Ūžnoskandinavskie čerty v pogrebal'nom obrâde Plakunskogo mogil'nika. *Novgorod i Novgorodskââ zemlâ* 10, 52-59.
- Mihajlov K.A. 1997. Pogrebenie voina s konâmi na veršine Plakunskoj sopkovidnoj nasypi v svete pogrebal'nyh tradicij epohi vikingov. W: A.N. Kirpičnikov, E.N. Nosov (red.), *Drevnosti Povolhov'â*. Sankt-Peterburg, 105-116.
- Mihajlov K.A. 2001. Drevnerusskie kamernye pogrebeniâ i Gniezdovo. W: V.V. Muraševa (red.), *Arheologičeskij sbornik. Gnezdovo. 125 let issledovaniâ pamâtnika*. Trudy Gosudarstvennogo Istoričeskogo muzeâ 124. Moskva, 159-175.
- Mihajlov K.A. 2002. Skandinavskij mogil'nik v uročiše Plakun (zametki o hronologii i topografii). W: A.N. Kirpičnikov (red.), *Ladoga i ee sosedi v epohu srednevekov'â*. Sankt-Peterburg, 63-68.
- Mihajlov K.A. 2003a. Kurgannye mogil'niki Staroj Ladogi. W: G.V. Golubeva (red.), *Staraâ Ladoga drevnââ stolica Rusi. Katalog vystavki*. Sankt-Peterburg, 153-158.
- Mihajlov K.A. 2003b. Vremâ poâvleniâ kamernyh pogrebenij w Staroj Ladoge. W: A.D. Mačinskij (red.), *Ladoga pervââ stolica Rusi. 1250 let nepreryvnoj žizni*. Sankt Peterburg, 73-78.
- Mihajlov K.A. 2004. Kievskij âzyčeskij nekropol' i cerkov' Bogorodicy Desâtinnaâ. *Rossijskââ arheologičiâ* 2004 (1), 35-45.
- Mihajlov K.A. 2005a. Drevnerusskie kaftany „vostočnogo” tipa (moda, proishoždenie, hronologičiâ). *Vestnik molodyh učenyh* 2005 (1), 56-65.
- Mihajlov K.A. 2005b. A Scandinavian Cemetery At Plakun (Notes On Its Geography and Topography). *Russian History* 32 (3-4), 419-432.
- Mihajlov K.A. 2006. Elitarnye mogily Staroj Ladogi na fone pogrebal'nyh tradicij epohi vikingov. W: A.N. Kirpičnikov (red.), *Ladoga i Ladožskaâ zemlâ v epohu srednevekov'â* 1. Sankt-Peterburg, 47-53.
- Mihajlov K.A. 2007a. Opis' nahodok tekstilâ iz pogrebal'nogo kompleksa Šestovica-2006 grupa kurganov 6 kurgan 2 (raskopki: A.P. Moci, V.P. Kovalenko). W: N.A. Gavrilûk (red.), *Arheologični doslidžennâ v Ukrajinі 2005-2007 rr.* Kijv-Zaporizžâ-Dike Pole, 298-299.
- Mihajlov K.A. 2007b. Rannie obrazcy drevnerusskogo zolotnogo šit'â iz Černigova i Šestovicy. W: O.V. Kovalenko (red.), *Černigiv u seredn'ovičnij ta ranno'modernij istorii Central'no-Shidnoj Evropi*. Černigiv, 138-153.
- Mihajlov K.A. 2008a. New discoveries of Viking Age textiles in Ukraine and Russia. *Archaeological Textiles Newsletter* 47, 17-20.
- Mihajlov K.A. 2008b. Zapasnoj komplekt pogrebal'nogo kostûma v drevnerusskikh pogrebal'nyh kamerah. W: I.K. Labutina (red.), *Arheologičiâ i Istorîâ Pskova i Pskovskoj Zemli. Seminar imeni akademika V.V. Sedova. Materialy 53-ego zasedaniâ*. Pskov, 332-340.
- Mihajlov K.A. 2008c. K voprosu o rasprostraneni drevnerusskikh pogrebal'nyh kamer na Levoberež'e Dnepra. *Russkij Sbornik* 4, 38-42.
- Mihajlov K.A. 2008d. Topografiâ mogil'nikov s kamernymi pogrebeniâmi v Severnoj i Vostočnoj Evrope. W: A.N. Kirpičnikov (red.), *Ladoga i Ladožskaâ zemlâ v epohu srednevekov'â* 2. Sankt-Peterburg, 49-67.
- Mihajlov K.A. 2008e. Sledy srednevekovyh grabitelej v drevnerusskikh pogrebal'nyh kamerah (poiski zakonomernostej). W: I.K. Labutina (red.), *Arheologičiâ i Istorîâ Pskova i Pskovskoj Zemli. Seminar imeni akademika V.V. Sedova. Materialy 53-ego zasedaniâ*. Pskov, 341-350.
- Mihajlov K.A. 2010a. Detskie pogrebeniâ v nekropole pervyh drevnerusskikh gorodov. *Arheologičeskie Vesti* 16 (2009), 151-159.

- Mihajlov K.A. 2010b. Vizantijskie vlianiâ na paradnyj kostûm severoevropskoj i drevnerusskoj aristokratii epohi vikingov. W: A.E. Musin, N.V. Hvošinskaâ (red.), *Dialog kul'tur i narodov srednevekovoj Evropy*. Sankt-Peterburg, 262-279.
- Mihajlov K.A. 2011. Chamber-graves as interregional phenomenon of the Viking Age: from Denmark to Old Rus. W: M. Rębkowski (red.), *Ekskluzywne życie – dostojny pochówek. W kręgu kultury elitarnej wieków średnich*. Wolińskie Spotkania Mediewistyczne 1. Wolin, 205-221.
- Mihajlov K.A., Elšin D.D. 2004. Novye arhivnye materialy po arheologičeskomu izučeniû drevnego Kieva. *Arheologičeskie Vesti* 11, 226-232.
- Mikhailov K.A., Kainov S.Yu. 2011. Finds of structural details of composite bows from ancient Rus. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 62 (1), 221-237.
- Mihajlova E.R. 2014. Rannesrednevekovye poseleniâ i kurgany v komplekse pamâtnikov Rapti-Navolok na Čeremeneckom ozere. *Stratum Plus* 2014(5), 273-286.
- Milûtina N.N. 1994. Nekotorye rezul'taty izučeniâ drevnerusskogo kladbiša Pskova (pogrebal'nyj obrâd). W: V.V. Sedov (red.), *Arheologičeskoe izučenie Pskova 2*. Pskov, 128-150.
- Mitchell S.A. 1985. The Whetstone as Symbol of Authority in Old English and Old Norse. *Scandinavian Studies* 57 (1), 1-31.
- Mocâ O.P. 1988. Kurgannyj mogil'nik X v. u s. Klonov. W: P.P. Toločko (red.), *Černigov i ego okru-ga v IX-XIII vv.* Kiev, 110-118.
- Mocâ O.P. 1990a. Pogrebal'nye pamâtniki ûznorusskih zemel IX-XIII vv. Kiev.
- Mocâ O.P. 1990b. Srubnye grobnicy Ŭžnoj Rusi. W: P.P. Toločko (red.), *Problemy arheologii Ŭžnoj Rusi*. Kiev, 99-107.
- Mocâ O.P. 1990c. Pohovannâ skandinaviv na Pivdni Kijvs'koj Rusi. *Arheologîâ* 1990 (4), 90-97.
- Mocâ O.P. 1990d. Nekorotye svedeniâ o rasprostraneni hristianstva na ŭge Rusi po dannym pogrebal'nogo obrâda. W: V.M. Zubar' (red.), *Obrâdy i verovaniâ drevnego naseleniâ Ukrainy*. Kiev, 114-134.
- Mocja [Mocâ] O. 1996. Koczownicy Ukrainy i ich sąsiedzi w końcu I - na początku II tysiąclecia n.e. W: J. Chochorowski (red.), *Koczownicy Ukrainy*. Katowice, 87-106.
- Mocâ O., Kazakov A. 2011. *Davn'orus'kij Černigiv*. Kijv.
- Mocâ O.P., Kovalenko V., Osadčij E., Sitij J. 2007. Nova kamerna grobnicâ z Šestovici. W: N.A. Gavrilûk (red.), *Arheologični doslidžennâ v Ukraïni 2005-2007 rr.* Kijv-Zaporizžâ-Dike Pole, 295-297.
- Montgomery J. 2000. Ibn Fadlan and the Rusiyyah. *Journal of Arabic and Islamic Studies* 3, 1-25.
- Morawski W., Zaitz E. 1977. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Krakowie na Zakrzówku. *Materiały Archeologiczne* 17, 51-169.
- Movchan I. 2004. Väringagrav i Kiev. *Historiska Nyheter. Specialnummer om Olga & Ingegerd*, 54-56.
- Movchan I. 2007. A 10th-century Warrior's Grave from Kiev. W: A. Aibabun, H. Ivakin (red.), *Kiev-Cherson-Constantinople. Ukrainian Papers at the XXth International Congress of Byzantine Studies (Paris, 19-25 August 2001)*. Kiev-Simferopol-Paris, 221-224.
- Movčan I., Borov'skij J., Gončar V. 2003. Novi znahidki z družinnogo nekropolâ verhn'ogo Kieva. W: P.P. Toločko (red.), *Družinni starožitnosti central'no-shidnoj Evropi VIII-XI st.* Černigiv, 114-120.
- Movčan I.I., Stepanenko L.Â. 1976. Rozkopki poseleniâ ta mogil'nika v Kytaevo. W: P.P. Toločko (red.), *Arheologični doslidžennâ starodavn'ogo Kieva*. Kijv, 108-118.
- Müller U. 2006. *Zwischen Gebrauch und Bedeutung. Studien zur Funktion von Sachkultur am Beispiel mittelalterlichen Handwaschgeschirrs (5./6. bis 15./16. Jahrhundert)*. Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, Beiheft 20. Bonn.
- Müller v. A. 1970. Karneolperlen aus Haithabu (Ausgrabungen 1963-1964). W: M. Müller-Wille (red.), *Das archäologische Fundmaterial I der Ausgrabung Haithabu 1963-1964. Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu 4*. Neumünster, 53-55.
- Müller-Wille M. 1970. Bestattung im Boot. Studien zu einer nordeuropäischen Grabsitte. *Offa* 25-26, 7-203.
- Müller-Wille M. 1971. Pferdegrab und Pferdeopfer im frühen Mittelalter. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 20, 119-248.
- Müller-Wille M. 1978. Das Schiffgrab von der Ile de Groix (Bretagne) – Ein Exkurs zum „Bootkammergrab von Haithabu“. W: B. Arrhenius, Ch. Brade, M. Müller-Wille, *Ausgrabungen in Haithabu (1963–1980): Das archäologische Fundmaterial der Ausgrabung Haithabu 3*. Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu 12. Neumünster, 48-84.
- Müller-Wille M. 1983. Royal and aristocratic graves in central and western Europe in the Merovingian period. W: J.P. Lamm, H.-A. Nordström (red.), *Vendel Period Studies, Transactions of the Boat-grave symposium in Stockholm, February 2-3, 1981*. Stockholm, 109-116.
- Müller-Wille M. 1987. *Das wikingerzeitliche Gräberfeld von Thumby-Bienebek in Schwansen (Kr. Rendsburg-Eckernförde) 2*. Offa-Bucher 62. Neumünster.
- Müller-Wille M. 1991. Wikingerzeitliche Kammergräber. W: M. Iversen (red.), *Mammen*.

- Grav, kunst og samfund i vikingetid*. Højsberg, 181-187.
- Müller-Wille M. 1998. Zwei Grabfunde des 10. Jahrhunderts in europäischer Perspektive: Rösta (grab IV) im nördlichen Schweden und Gnezdowo (Grab Dn-4) im westlichen Russland. W: E. Hübner, E. Klug, J. Kusber (red.), *Zwischen Christianisierung und Europäisierung. Beiträge zur Geschichte Osteuropas in Mittelalter und Früher Neuzeit*. Stuttgart, 51-68.
- Muraševa V.V. 1997. The Viking Age monuments in the Jaroslavl region on the upper Volga. W: P. Hansson (red.), *The rural Viking in Russia and Sweden. Lectures*. Örebro, 65-81.
- Muraševa V.V. 2012. Epoha formirovaniâ drevnerusskogo gosudarstva (IX-X vv.). W: V.V. Muraševa (red.), *Meč i zlatnik k 1150-letiiu založeniâ drevnerusskogo gosudarstva. Katalog vystavki*. Moskva, 36-131.
- Museet L. 1992. The Scandinavians and the Western European continent. W: E. Roesdahl, D.M. Wilson (red.), *From Viking to Crusader. The Scandinavians and Europe 800-1200*. Uddevalla, 88-95.
- Musiłowski A. 2010. Analiza numizmatyczna wcześnieśredniowiecznych monet. W: W. Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 4)*. Mons Sancti Laurenti 5. Toruń, 139-157.
- Musianowicz K. 1948/49. Kabłączki skroniowe – próba typologii i chronologii. *Światowit* 20, 115-232.
- Musin A.E. 1999. Meč i krest: novoe religioznoe soznanie Drevnej Rusi po dannym arheologii. W: E.N. Nosov (red.), *Rannesrednevekovye drevnostii Severnoj Rusi i ee sosedej*. Sankt-Peterburg, 134-150.
- Myl'nikov V.P. 2008. *Drevnââ drevoobrabotka (metodika izučeniâ pogrebal'nyh konstrukcij)*. Novosibirsk.
- Nadolski A. 1949. Lutomiersk. *Z otchłani wieków* 18 (9-10), 156.
- Nadolski A., Abramowicz A., Poklewski T. 1959. *Cmentarzysko z XI wieku w Lutomiersku pod Łodzią*. Acta Archaeologica Universitatis Łodziensis 7. Łódź.
- Nagrodzka-Majchrzyk T. 1975. Chazarowie. W: K. Dąbrowski, T. Nagrodzka-Majchrzyk, E. Tryjarski. *Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 377-477.
- Nazarenko V.A. 1985. Mogil'nik v uročiŝe Plakun. W: V.V. Sedov (red.), *Srednevekovaâ Ladoga*. Leningrad, 156-169.
- Nedošivina N.G. 1991. Predmety vooruženiâ, snarâženie vsadnika i verhovogo konâ timerovskogo mogil'nika. W: M.V. Sedova (red.), *Materialy po srednevekovoï arheologii severo-vostočnoj Rusi*. Moskva, 165-181.
- Nedošivina N.G., Fehner M.V. 1985. Pograbal'nyj obrâd timerovskogo mogil'nika. *Sovetskaâ arheologiâ* 1985 (2), 101-115.
- Nedošivina N.G., Zozulâ S.S. 2012. Kurgany Âroslavskogo Povolž'â. W: N.A. Makarov (red.), *Rus' v IX-X vekah. Arheologičeskaâ panorama*. Moskva-Vologda, 179-194.
- Niewęglowski A. 1993. Leszczyna i orzechy laskowe jako materialne korelaty religii w Polsce przedchrześcijańskiej. W: M. Kwapiński, H. Paner (red.), *Wierzenia przedchrześcijańskie na ziemiach polskich*. Gdańsk, 47-55.
- Nielsen B.N., Iversen M. 1992. Troens Lys. *Skalk* 1992 (5), 3-8.
- Nilsson B. 2000. Early Christian burials in Sweden. W: G. Armstrong, I.N. Wood (red.), *Christianizing Peoples and Converting Individuals*. International Medieval Research 7. Turnhout, 73-82.
- Nissen Jaubert A. 2001. Some aspects of Viking Research in France. *Acta Archaeologica* 71, 159-169.
- Nordström E. 2014. The trading Lady of the House at Birka. W: H. Alexandersson, A. Andreeff, A. Bünz (red.), *Med hjärta och hjärna: En vänbok till professor Elisabeth Arwill-Nordbladh*. Göteborg, 295-311.
- Nosov E.N. 1985. Sopkovidnaâ nasyp' bliz uročiŝa Plakun v Staroj Ladoge. W: V.V. Sedov (red.), *Srednevekovaâ Ladoga. Novye arheologičeskie otkrytiâ i issledovaniâ*. Leningrad, 147-155.
- Nosov E.N., Hvoŝinskaâ N.V. 2006. Nekotorye aspekty izučeniâ kol'cevidnyh bulavok na territorii Drevnej Rusi. W: A.N. Kirpičnikov, E.N. Nosov, A.I. Saksa (red.), *Slavâne i finno-ugry: kontaktne zony i vzaimodejstvie kul'tur*. Sankt-Peterburg, 130-140.
- Novikov V.V. 2012. Ornamentirovannoe stremâ iz Gnezdova. W: I.V. Beločerkovskaâ (red.), *Obrazy vremeni. Iz istorii drevnego iskusstva. K 80-letiiu S.V. Studzičkoj*. Moskva, 162-166.
- Novikova E.J. 1999. Podveski-maski iz kladov Švecii, Vostočnoj Pribaltiki i Drevnej Rusi. W: N.G. Nedošivina (red.), *Arheologičeskij sbornik. Pamâti Marii Vasil'evny Fehner*. Trudy Gosudarstvennogo Istoričeskogo Muzeâ 111. Moskva, 47-53.
- Novikova G.L. 1991. Skandinavskie amulety iz Gnezdova. W: D.A. Avdusin (red.), *Smolensk i Gnezdovo (k istorii drevnerusskogo goroda)*. Moskva, 175-199.
- Olejarz A. 2011. Wczesnośredniowieczne zapinki podkowiaste z ziem polskich. Uwagi na temat chronologii, rozprzestrzenienia i genezy. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 53, 231-258.
- Olejniov O.M. 2001. Kurgan nomer 4 kurgannoj grupy „Strujskoe” (Tverskaâ oblast'). *Novgorod i novgorodskâ zemlia* 15, 23-36.

- Orfinskaâ O.V. 2012. Parčovoe plat'e X v. iz Gnezdovskogo nekropolâ. *Arheologičeskie Vesti* 18, 97-107.
- Orfinskaâ O.V. 2014. L'nânoe plat'e X veka iz pogrebeniâ C-301 mogil'nika Gnezdovo. *Arheologičâ Podmoskov'â* 10, 257-264.
- Orfinskaya O., Pushkina T. 2011. 10th century AD textiles from female burial C-301 at Gnezdovo, Russia. *Archaeological Textiles Newsletter* 53, 35-51.
- Osadčij E.N. 2004. Kurgannyj pogrebal'nyj obrâd severânskogo i drevnerusskogo naseleniâ srednih tečenij Psla i Vorskly (metodičeskij aspekt). W: E.I. Prokof'ev (red.), *Desninskie drevnosti* 3. Brânsk, 268-278.
- Ossowski W. 2010. *Przemiany w skutnictwie rzeczonym w Polsce. Studium archeologiczne*. Gdańsk.
- Osypińska M., Osypiński P. 2012. Pochówek konia i szczątki zwierząt z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Jordanowie, woj. lubuskie. *Archeologia Polski* 57 (1-2), 247-260.
- Padin V.A. 1958. Materialy iz raskopok kvetunskih kurganov X-XIII vv. *Sovetskaâ arheologičâ* 1958 (2), 218-226.
- Padin V.A. 1976. Kvetunskij drevnerusskij mogilnik. *Sovetskaâ arheologičâ* 1976 (1), 197-210.
- Padin V.A. 2004. *Srednee Podesen'e (Trubčevskaâ okrug) v VI-V vv. do n.e. – X-XII vv. n.e. po materialam arheologičeskikh issledovanij*. Brânsk.
- Panova T.D. 2004. *Carstvo smerti. Pogrebal'nyj obrâd srednevekovoj Rusi XI-XVI vekov*. Moskva.
- Parker-Pearson M. 1999. *The Archaeology of Death and Burial*. Stroud.
- Paszkiewicz B. 2011. Monety z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Ciepłem. W: M. Fudziński, H. Paner (red.), *XVII Sesja Pomoroznawcza* I. Gdańsk, 571-576.
- Pedersen A. 1997a. Sølsted and Møllemosegård burial customs in 10th-century Denmark. W: M. Müller-Wille (red.), *Rom und Byzanz im Norden. Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.-14. Jahrhunderts* 1. Mainz, 249-278.
- Pedersen A. 1997b. Sølsted – nye oplysninger om et velkendt fund. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1996, 37-111.
- Peters D. 2011. *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Soest. Studien zur Gesellschaft in Grenzraum und Epochenumbruch*. Münster.
- Petersen J. 1919. *De norske vikingesverd en typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben*. Kristiania.
- Petersen J. 1928. *Vikigetidens smykker*. Stavanger.
- Petrov N.I. 1994. Sopkovidnaâ nasyp' bliz uročiša Plakun v Staroj Ladoge: sociokul'turnaâ poziciâ v "bloke" pogrebal'nyh tradicij severnogo Povolhov'â. *Novgorod i novgorodskâ zemlia* 8, 23-36.
- Petruchin V.Y., Pushkina T.A. 1997. Old Russia: The earliest stages of Christianization. W: M. Müller-Wille (red.), *Rom und Byzanz im Norden. Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.-14. Jahrhunderts* 1. Mainz, 247-258.
- Piaskowski J. 1999. Metaloznawcze badania noży żelaznych z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Sowinkach, gm. Mosina, woj. poznańskie. *Folia Praehistorica Posnaniensia* 9, 231-243.
- Platonova N.I. 1998. Kamernye pogrebeniâ XI-načala XII vv. v novgorodskoj zemle (analiz pogrebal'nogo obrâda). W: V.V. Sedov (red.), *Trudy VI Meždunarodnogo Kongressa slavânskoj arheologii* 4. *Obščestvo, ěkonomika, kul'tura i isskustvo slavân*. Moskva, 372-380.
- Pletněva S.A. 2003. *Kočevniki južnorusskikh stepej v epohu srednevekov'â (IV-XIII veka)*. Voronež.
- Polâkov G.P., Šinakov E.A. 2012. Etničeskij i social'nyj sostav predgorodskih centrov srednego Podesen'â v period složenîâ, rascveta i krizisa drevnerusskogo gosudarstva (serecina X-seredina XII vv.). (Po materialam statistiko-kombinatornogo analiza 1986 goda kvetun'skogo nekropolâ). *Vestnik Brânskogo gosudarstvennogo universiteta* 2012 (2), 156-164.
- Pollex A. 2010. *Glaubensvorstellungen im Wandel. Eine archäologische Analyse der Körpergräber des 10. bis 13. Jahrhunderts im nordwestslawischen Raum*. Berliner Archäologische Forschungen 6. Rahden.
- Pomorze 1979. *Pomorze zachodnie w żywotach Ottona*, przekł., wstęp i komentarze J. Wikarjak. Warszawa.
- Porzeziński A. 2012. *Osadnictwo ziemi cedyńskiej we wczesnym średniowieczu*. Chojna.
- Potin V.M. 1971. Monety v pogrebenâch drevnej Rusi i ih značenie dlâ arheologii i etnografii. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitaža* 12, 49-119.
- Powieść 1999. *Powieść minionych lat*. Oprac. F. Sielicki. Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Price N.S. 1989. *The Vikings in Brittany*. London.
- Price N.S. 2002. *The Viking Way. Religion and War in Late Iron Age Scandinavia*. AUN 31. Uppsala.
- Price N.S. 2008. Dying and the Dead: Viking Age mortuary behavior. W: S. Brink, N. Price (red.), *The Viking World*. London-New York, 257-273.
- Price T.D., Frei K.M., Dobat A.S., Lynnerup N., Benike P. 2011. Who was in Harold Bluetooth's army? Strontium isotope investigation of the cemetery at the Viking Age fortress at Trelleborg, Denmark. *Antiquity* 85 (328), 476-489.
- Pudło A. 2011. Wstępne opracowanie antropologiczne materiału szkieletowego z cmentarzyska wczesnośredniowiecznego (nr 6) w miejscowości Ciepłe, gm. Gniew, sezon 2005-2008.

- W: M. Fudziński, H. Paner (red.), *XVII Sesja Pomoroznawcza I*. Gdańsk, 577-588.
- Puškina T. 1984. Raskopki v Gnezdove. *Arheologičeskie Otkrytiâ 1982 goda*, 78-79.
- Puškina T. 1991. Torgovij inventar' iz kurganov Smolenskogo Podneprov'â. W: D.A. Avdusin (red.), *Smolensk i Gnezdovo (k istorii drevnerusskogo goroda)*. Moskva, 226-243.
- Puškina T. 1993. Izdeliâ kostoreznogo remesla iz Gnezdova. W: N.G. Nedošivina (red.), *Srednevekovye drevnosti Vostočnoj Evropy*. Moskva, 57-68.
- Puškina T. 1997. Vosk i sveci v drevnerusskikh pogrebeniâh. W: I.V. Belocerkovskaâ (red.), *Arheologičeskij sbornik. Pogrebal'nyj obrâd*. Moskva, 122-133.
- Puškina T. 1999. Ob odnoj gruppe skandinavskih fibul na territorii drevnej Rusi. W: V.V. Sedov (red.), *Drevnosti Pskova. Arheologičiâ, istoriâ, arhitektura*. Pskov, 81-83.
- Puškina T.A., Orfinskaâ O.V. 2011. Tekstil iz ženskogo kamernogo pogrebeniâ C-301 v Gnezdove. W: I.K. Labutina (red.), *Arheologičiâ i istoriâ Pskova i pskovskoj zemli. Seminar imeni akademika V.V. Sedova. Materialy 57-go zasedaniâ*. Moskva-Pskov, 92-99.
- Put iz Varâg 1996. *Put iz Varâg v Greki i iz Grek...* Moskva.
- Quast D. 2014. Die Steinkammergräber aus Wrocław-Zakrzów. W: A. Abegg-Wigg, N. Lau (red.), *Kammergräber im Barbaricum. Zu Einflüssen und Übergangsphänomenen von der vorrömischen Eisenzeit bis in die Völkerwanderungszeit*. Neumünster/Hamburg, 323-342.
- Ratajczyk Z. 2011. Nowe odkrycia na cmentarzysku z okresu wczesnego średniowiecza w Ciepłem, gm. Gniew, stanowisko 6. W: M. Fudziński, H. Paner (red.), *XVII Sesja Pomoroznawcza I*. Gdańsk, 553-570.
- Ratajczyk Z. 2013a. The cemetery in Ciepłe – current research results. W: B. Stanisławski, S. Możdziejch, P. Wiszewski (red.), *Scandinavian Culture in Medieval Poland*. Wrocław, 323-351.
- Ratajczyk Z. 2013b. Jednak ostrogi – brązowe okucia typu lutomierskiego w świetle najnowszych badań na cmentarzysku w Ciepłem, gm. Gniew. *Slavia Antiqua* 54, 275-286.
- Ratič O.O. 1971. Bagate pohovannja rubežu X-XI st. u Sudovij Viśni. *Seredini viki na Ukraini* 1, 162-168.
- Ravdina T.V. 1988. *Pogrebeniâ X-XI vv. s monetami na territorii Drevnej Rusi. Katalog*. Moskva.
- Rębkowski M. 2006. Kilka uwag w sprawie genezy orientacji pochówków szkieletowych we wczesnym średniowieczu. W: M. Dworaczek, A.B. Kowalska, S. Możdziejch, M. Rębkowski (red.), *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*. Szczecin-Wrocław, 514-520.
- Rębkowski M. 2007. *Chryścianizacja Pomorza Zachodniego. Studium archeologiczne*. Szczecin.
- Rębkowski M. 2014. Cmentarz w chrześcijańskiej przestrzeni średniowiecza. W: W: T. Kurasiński, K. Skóra (red.), *Grób w przestrzeni – przestrzeń w grobie. Przestrzenne uwarunkowania w dawnej obrzędowości pogrzebowej*. Acta Archaeologia Lodzinsia 60. Łódź, 191-196.
- Riebau M.H. 1999. Die gleicharmigen Fibeln der Wikingerzeit. W: G. Mangelsdorf (red.), *Von der Steinzeit zum Mittelalter*. Greifswalder Mitteilungen 3. Frankfurt am Main, 23-119.
- Ringstedt N. 1997. *The Birka Chamber-Graves. Economic and Social Aspects. An analysis based on quantitative methods*. Stockholm Archaeological Reports 32. Stockholm.
- Râbceva S. 2014. Perstni s polusferičeskimi šitkami i specyfika perstižnogo ūvelirnogo ubora X-XII vv. naseleniâ Vostočnoj, Central'noj i Ūgo-Vostočnoj Evropy. *Revista Arheologică. serie nouă* 10 (1-2), 143-167.
- Roesdahl E. 2006. Aristocratic burial in late Viking Age Denmark. W: C.v. Carnap-Bornheim, D. Krausse, A. Wesse (red.), *Herrschaft-Tod-Bestattung. Zu den vor- und frühgeschichtlichen Prunkgräbern als archäologisch-historische Quelle*. Internationale Fachkonferenz, Kiel 16.-19. Oktober 2003. Bonn, 169-183.
- Rusanova I.P. 1966. *Kurgany polân X-XII vv.* Moskva.
- Rybakov B.A. 1949. Drevnosti Černigova. W: N.N. Voronin (red.), *Materialy i issledovaniâ po arheologii drevnerusskikh gorodov 1. Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR 11*. Moskva-Leningrad, 7-93.
- Sagajdak M.A. 1988. O konstrukciâh pogrebal'nyh kompleksov kievšiny i černigovšiny IX-XI vv. W: P.P. Toločko (red.), *Černigov i ego okruha v IX-XIII vv.* Kiev, 127-134.
- Saga o Njalu 1968. *Saga o Njalu*, tłum A. Załuska-Strömberg. Poznań.
- Salmin S. 2012. Nahodki predmetov vooruženiâ iz rannesrednevekovykh pogrebal'nyh pamâtnikov na territorii Pskova. *Acta Archaeologica Albaruthenica* 8, 106-119.
- Samojlov's'kij I.M. 1954. Slov'ânskij mogil'nik na r. Pronivšini pid Kievom. *Arheologičiâ* 9, 154-157.
- Samokvasov D.A. 1878. Instrukciâ dlâ naučnogo issledovaniâ kurganov (i dopolneniâ k nej A.P. Bogdanova). W: *Antropologičeskaja vystavka IOLEAZ 2*. Moskva, 51-55.
- Samokvasov D.A. 1892. *Osnovaniâ hronologičeskoj klasifikacii i katalog kollekcii drevnostej*. Varšava.
- Samokvasov D.A. 1897. Instrukciâ dlâ naučnogo issledovaniâ kurganov. *Izvestiâ tavričeskoj učennoj arhivnoj kommissii* 4, 46-52.
- Samokvasov D.A. 1908a. *Mogily russkoj zemli*. Moskva.
- Samokvasov D.A. 1908b. *Severânsnaâ zeml'â i Severâne po gorodišam i mogilam*. Moskva.

- Samokvasov D.A. 1908c. *Raskopki drevnih mogil i opisanie, hranenie i izdanie mogil'nyh drevnostej*. Moskva.
- Samokvasov D.A. 1915. *Dnevnik' raskopok' v' okrestnostâh s. Gočeva, Oboânskago uzda, Kurskoj gubernii*. Moskva.
- Samokvasov D.A. 1916a. *Mogil'nyâ drevnosti Severânskoj Černigošiny*. Moskva.
- Samokvasov D.A. 1916b. *Raskopki severânskikh kurganov v Černigove vo vremâ XIV Arheologičeskogo s'ezda i naučnoe ih značenie*. Moskva.
- Sanmark A. 2004. *Power and Conversion – a Comparative Study of Christianization in Scandinavia*. Occasional Papers in Archaeology 34. Uppsala.
- Schade T. 2014. Das wikingergezeitliche Gräberfeld von Kosel-Ost (Kosel LA 198), Kreis Rendsburg-Eckernförde. *Offa* 67-68 (2010-2011), 203-322.
- Schietzel K. 2014. *Spurensuche Haithabu. Dokumentation und Chronik 1963-2013*. Neumünster-Hamburg.
- Schjødt J.P. 2007. Ibn Fadlan's Account of a Rus Funeral: To What Degree Does It Reflect Nordic Myths? W: P. Hermann, J.P. Schjødt, R.T. Kristensen (red.), *Reflections on Old Norse Myths*. Studies in Viking and Medieval Scandinavia 1. Turnhout, 133-148.
- Schmidt V. 1991. Das Bestattungswesen der Lutizen. W: F. Horst, H. Keiling (red.), *Bestattungswesen und Totenkult in ur- und frühgeschichtlicher Zeit*. Berlin, 275-284.
- Schmidt V. 1992. *Lieps. Die slawischen Gräberfelder und Kultbauten am Südende des Tollensesees*. Lübsdorf.
- Schülke A. 1999. On Christianisation and Grave Finds. *European Journal of Archaeology* 2(1), 77-106.
- Schulze-Dörrlamm M. 2009. *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschlâge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Teil II. Die Schnallen mit Scharnierbeschlâg und die Schnallen mit angegossenem Riemendurchzug des 7. bis 10. Jahrhunderts*. Mainz.
- Schuster J. 2014. Dobór i układ darów w inhumacyjnych grobach książęcych z pierwszej połowy I tysiąclecia po Chr. w północnej i środkowej Europie. *Wiadomości Archeologiczne* 65, 5-44.
- Sedov V.V. 1992. Skandinavische Elemente in frühmittelalterlichen Pskow. W: A. Lot, E. Mugurevics, A. Caune (red.), *Die Kontakte zwischen Ostbaltikum und Skandinavien im frühen Mittelalter*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 9. Stockholm, 143-154.
- Sedyh V.N. 1986. Issledovaniâ u d. Bol'shoje Timerevo. *Arheologičeskie Otkrytiâ 1984 goda*, 71-72.
- Sedyh V.N. 1987. Issledovaniâ v Timerove. *Arheologičeskie Otkrytiâ 1985 goda*, 100-101.
- Sedyh V.N. 2000. Timerevo – un centre proto-urbain sur la grande voie de la Volga. W: M. Kazanski, A. Nercassian, C. Zuckermann (red.), *Les Centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*. Paris, 173-197.
- Sedyh V.N. 2001a. Novye dannye k istorii Velikogo Volžskogo puti. W: F.Š. Huzin (red.), *Velikij Volžskij put'*. Kazan', 173-188.
- Sedyh V.N. 2001b. Ob odnoj gruppe lepnoj keramiki na pamâtnikah drevnej Rusi. *Tverskoj Arheologičeskij Sbornik* 4 (2), 153-157.
- Sedyh V.N. 2006a. Vooruženie naseleniâ Âroslavskogo Povolž'â epohi rannego srednevekov'â po materialam âroslavskikh mogil'nikov. W: *Meždunarodnââ naučno-praktičeskââ konferenciâ „Voennoe delo Rossii i ee sosedej v prošlom, nastoâšem i budušem”*. 29-31 marta 2005 g. Sankt-Peterburg-Moskva, 142-151.
- Sedyh V.N. 2006b. Skandinav, finno-ugry i slavâne v Timereve. W: A.N. Kirpičnikov, E.N. Nosov, A.I. Saksa (red.), *Slavâne i finno-ugry: kontaktnye zony i vzaimodejstvie kul'tur*. Sankt-Peterburg, 153-160.
- Sedyh V.N., Zozulâ S.S. 2015. Denarii v Âroslavskom Povolže (po materialam Timerevskogo i Mihajlovskogo arheologičeskikh kompleksov). W: *Vosemnadcataâ vserossijskââ numizmatičeskââ konferenciâ*. Moskva, 100-102.
- Sergeeva M.S., Ivakin V.G. 2013. Pohodžennâ predmetiv kostoriznogo virobnictva z pohovan' družinnogo mogil'nika Kieva. W: W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Migracje. Funeralia Lednickie. Spotkanie 15*. Poznań, 221-229.
- Shetelig H. 1912. *Vestlandske graver fra jernalderen*. Bergen.
- Sikora J. 2012. Kości, zapinki, DNA czy broń? Problematyka etniczna w badaniach wczesnośredniowiecznych cmentarzysk szkieletowych w Polsce. W: W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Obcy. Funeralia Lednickie. Spotkanie 14*. Poznań, 333-344.
- Sikora J. 2013a. Ethnos or ethos? Some remarks on interpretation of early medieval elite burials in northern Poland. W: B. Stanisławski, S. Moździoch, P. Wiszewski (red.), *Scandinavian Culture in Medieval Poland*. Wrocław, 411-436.
- Sikora J. 2013b. O interpretacji etnicznej wczesnośredniowiecznych pochówków elitarnych. Skandynawowie w państwie pierwszych Piastów i na Pomorzu. *Slavia Antiqua* 54, 61-96.
- Sikora J. 2015. Początki inhumacji w Polsce pierwszych Piastów. Jak wczesne? W: W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Cmentarzyska – relacje społeczne i międzykulturowe. Funeralia Lednickie. Spotkanie 17*. Poznań, 151-164.
- Sikora M. 2004. Diversity in Viking Age Horse Burial: A comparative study of Norway, Iceland, Scotland and Ireland. *The Journal of Irish Archaeology* 12-13, 87-109.
- Sikorski A. 2011. Sznurek z kaptorg grobu komorowego. W: J. Wrzesiński, A.M. Wyrwa, (red.),

- Srebrny naszyjnik z kaptorgami i krzyżowana zawieszka z Dziekanowic. Dziekanowice-Lednica, 115-118.*
- Sikorski D.A. 2014. Chrystianizacja germańskiej Germanii od VI do początku IX wieku. W: J. Dobosz, J. Strzelczyk (red.), *Chrystianizacja Europy. Kościół na przełomie I i II tysiąclecia*. Poznań, 231-244.
- Sitij J.M. 2006. Do pytanâ pro misiecznahodžennâ kurganiv to kurgannyh grup v ur. Korovel' v s. Šestovicâ. W: P.P. Toločko (red.), *Rus' na perehresti svitiv (miždinarodni vplivi na formuvannâ davn'orus'koj dežavi) IX-XI st.* Černigiv, 173-186.
- Sitij J.M. 2009. Kameri, „psevdokameri” ta mogili černigivs'kogo nekropolâ. *Černigivs'ki Starožitnosti* 2, 292-296.
- Sitij J.M. 2011. Mogily hristian Černigova X veka (k postanovke problemy). W: S.V. Cvetkov (red.), *Načala russkogo mira*. Sankt-Peterburg, 248-265.
- Sitij J.M. 2013. *Hristiâns'ki pohoval'ni pam'âtki davn'orus'kogo Černigova*. Černigiv.
- Skorohod V.M. 2010. Sadibna zabudova pivničnoj častini posadu gorodiša Korovel' u X- na počatku XI st. *Siverâns'kij litopis* 6, 11-19.
- Skorohod V.M. 2012. Kistâni nakladki dlâ ozdoblennâ luki sidla z Šestovickogo nekropolâ. W: P.P. Toločko (red.), *Material'na ta duhovna kul'tura Pivdennoj Rusi*. Kijv-Černigiv, 282-286.
- Skre D. 1997. Haug og grav. Hva betyr gravhaugene? W: A. Christensson, E. Mundal, I. Øye (red.), *Middelalderens symboler*. Kulturtekster 11. Bergen, 37-52.
- Słowo 2008. *Słowo o wyprawie Igora*, przekład A. Sarwa. Sandomierz.
- Słupecki L.P. 1984. Obrządek pogrzebowy pogańskich Rusów w świetle relacji Ibn Fadlana. *Euhemer – Przegląd Religioznawczy* 134, 83-99.
- Smolicev P.I. 1926. Rozkopi siverâns'kih mogil v s. Šestovici, na Černigivšini, ulitku 1925 roku. *Ukraina: naukovej dvohimisâčnik ukrajnoznavstva* 1, 178-180.
- Smolicev P.I. 1931. Podvijni pohovannâ X st. kolo Šestovici na Černigivšini. *Zapiski Černigivs'kogo naukowego tovaristva. Praci istoriko-kraeznavčoj sekcii* 1. Černigiv, 56-64.
- Sobolev V.Ů. 1997a. O drevnerusskich kamernyh pogrebeniâh Novgorodskoj zemli. W: S.V. Beleckij (red.), *Pamâtniki stariny. Konceptii. Otkrytiâ. Versii, Pamâti Vasiliâ Dmitieviča Beleckogo 1919-1997* 2. Sankt-Peterburg-Pskov, 272-277.
- Sobolev V.Ů. 1997b. Kamernoe zahoronenie v mogil'nike Rapti-Navolok II v kontekste stanovleniâ drevnerusskogo pogrebal'nogo obrâda. W: XIII Konferenciâ po izučeniû istorii, ekonomiki, literatury i âzyka skandinavskih stran i Finlândii. *Tezisy dokladov*. Moskva-Petrozavodsk, 183-185.
- Sobolev V.Ů. 2001. Ob odnom pogrebal'nom komplekse drevnerusskogo vremeni. W: D.A. Mačinskij, A.A. Selin (red.), *Migracii i osedlost' ot Dunaâ do Ladogi v I tysâceletii hristianskoj ery*. Sankt-Peterburg, 117-121.
- Socha K., Sójkowska-Socha J. 2014. Od birtualnego cmentarzyska ludności kultury mogiłowej po osadę średniowieczną. Wstępne wyniki badań wykopaliskowych wielokulturowego stanowiska nr 20 w Górzycy, pow. ślubicki. *Archeologia Środkowego Nadodrza* 11, 7-52.
- Solberg B. 1984. *Norwegian Spear-heads from the Merovingian and Viking Periods*. Bergen.
- Soulat J. 2007. *Merovingian Chamber Graves in France*. http://www.academia.edu/1707689/Chamber_Grave_in_Merovingian_Gaul, dostęp 1.01.2015.
- Spicyn A.A. 1905. Gnezдовskie kurgany v' raskopkah' S.I. Sergeeva. *Izvestiâ Imperatorskoj Arheologičeskoj Komissii* 15. Sankt-Peterburg', 6-70.
- Spicyn A.A. 1906. Otčet' o raskopkah', proizvedennyh' v' 1905 g. I. Abramovym' v' Smolenskoj gub. *Zapiski otdeleniâ russkoj i slavânskoj arheologii Russkogo arheologičeskogo obšestva* 8 (1), 185-211.
- Staecker J. 1997. Legends and mysteries. Reflections on the evidence for the early mission in Scandinavia. W: H. Andersson, P. Carelli, L. Engdahl (red.), *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*. Lund Studies in Medieval Archaeology 19. Lund, 419-454.
- Staecker J. 1999a. *Rex regnum et dominus dominorum. Die wikingzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdanemark und Schweden*. Lund.
- Staecker J. 1999b. Thor's hammer – Symbol of Christianization and Political Delusion. *Lund Archaeological Review* 5, 89-104.
- Staecker J. 2003. The Cross goes North: Christian symbols and Scandinavian women. W: M. Carver (red.), *The Cross Goes North. Processes of Conversion in Northern Europe, AD 300-1300*. York, 463-482.
- Stalsberg A. 1982. Scandinavian relations with Northwestern Russia during the Viking age: The archaeological evidence. *Journal of Baltic Studies* 13 (3), 267-295.
- Stalsberg A. 2001. Scandinavian Viking-Age Boat Graves in Old Rus'. *Russian History* 28 (1-4), 359-401.
- Stankevič J.V. 1962. Šestovickoe poselenie i mogil'nik po materialam raskopok 1946 goda. *Kratkie Soobšeniâ* 87, 6-30.
- Stattler E. 1966. Kontakty handlowe ludności wcześniejszej z krajami arabskimi we wcześniejszym średniowieczu (IX-XI w.). *Slavia Antiqua* 13, 199-269.

- Stawska V. 1993. Komunikat z badań wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Napolu, gm. Kowalewo Pomorskie, woj. toruńskie, stan. 6. W: J. Chudziakowa (red.), *Badania archeologiczne ośrodka toruńskiego w latach 1989-1992*. Toruń, 139-144.
- Stawska V. 2003. Cmentarzyska wczesnośredniowieczne z ziemi chełmińskiej w świetle najnowszych badań. W: W. Chudziak (red.), *Studia nad osadnictwem średniowiecznym ziemi chełmińskiej* 5. Toruń, 89-108.
- Stein F. 1993. Grabkammern bei Franken und Alamannen. Beobachtungen zur sozialen Gliederung und zu den Verhältnisse nach der Eingliederung der Alamannen in das merowingische Reich. W: G. Jenal (red.), *Herrschaft, Kirche, Kultur. Festschrift für Friedrich Prinz zu seinem 65. Geburtstag*. Beiträge zur Geschichte des Mittelalters 37. Stuttgart, 3-41.
- Stenberger M. 1958. *Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit* 1. Uppsala.
- Stjerna N. 2007. Viking-age Seaxes in Uppland and Västmanland: Craft Production and Eastern Connections. W: U. Fransson, M. Svedin, S. Bergerbrant, F. Androshchuk (red.), *Cultural interaction between east and west. Archaeology, artefacts and human contacts in northern Europe*. Stockholm Studies in Archaeology 44. Stockholm, 243-248.
- Stolpe H. 1878. Meddelanden från Björkö. 1. En kristen begravningsplats. *Månadsblad* 7 (76-78 – 1878), 671-684.
- Stylegar F.-A. 2005. Kammergraver fra vikingatiden i Vestfold. *Fornvännen* 100 (3), 161-177.
- Stylegar F.-A. 2014. Chamber graves and other 'oversized' graves in roman and migration Period Norway. W: A. Abegg-Wigg, N. Lau (red.), *Kammergräber im Barbaricum. Zu Einflüssen und Übergangsphänomenen von der vorrömischen Eisenzeit bis in die Völkerwanderungszeit*. Neumünster/Hamburg, 183-196.
- Suchodolski S. 2011. Moneta z grobu 62/08. W: J. Wrzesiński, A.M. Wyrwa (red.), *Srebrny naszyjnik z kaptorgami i krzyżowana zawieszka z Dziekanowic*. Dziekanowice-Lednica, 111-114.
- Svanberg F. 2003a. *Decolonizing the Viking Age* 1. Stockholm.
- Svanberg F. 2003b. *Death Rituals in South-East Scandinavia AD 800-1000. Decolonizing the Viking Age* 2. Lund.
- Szczepkowska-Naliwajek K. 2000. Głos w dyskusji na konferencji z 7 kwietnia 2000 r. W: M. Barbasiewicz (red.), *Początki Tysiąclecia. Autoryzowany zapis dwu konferencji*. Warszawa, 26-27.
- Szymański W. 1979. Awarzy. W: W. Szymański, E. Dąbrowska. *Awarzy. Węgrzy*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 7-131.
- Szymański W. 2000. rec. A. Krzyszowski, Frühmittelalterliches Grab eines Kaufmannes aus Sowinki bei Poznań in Großpolen, Germania, r. 75, 1997, cz. 2, 639-671. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 48 (3-4), 197-199.
- Świątkiewicz P. 2002. *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne z Pomorza Zachodniego*. Acta Archaeologica Lodziensia 48. Łódź.
- Świętosławski W. 1990. *Strzemiona średniowieczne z ziem Polski*. Łódź.
- Šekun O. 2000. Novi pohovannâ v grobnicâh na teritorii černigivs'kogo peredgoroddja. W: V. Čepurnij (red.), *Nekropoli Černigivšini (tezi dopovidej mižnarodnoj naukoj konferenciji)*. Černigiv, 30-33.
- Šekun O. 2007. Novi doslidžennâ černigivs'kogo kurgannogo nekropolâ. W: O.V. Kovalenko (red.), *Černigiv u sereďn'ovičnij ta ranno'omodernij istorii Central'no-Shidnoj Evropi*. Černigiv, 106-117.
- Šinakov E.A. 1995. Kamernye zahroneniâ Srednego Podesenâ. W: E.I. Prokof'ev (red.), *Desninskie drevnosti*. Brânsk, 81-85.
- Šinakov E.A., Gur'ânov V.N., Čubur A.A. 2011. *Pogrebal'nyj obrâd srednego Podesen'â kak istočnik dlâ istoričeskijh rekonstrukcij*. Brânsk.
- Šaveliev A.S. 2001. Kamernye pogrebeniâ gočevskogo mogil'nika (voprosy atribucii, socio-kul'turnoj interpretacii). W: E.A. Šinakov (red.), *Problemy slavâno-russkoj arheologii černigovo-vrânskijh zemel'* 6. Brânsk, 20-24.
- Šaveliev A.S. 2002. Kamernye pogrebeniâ Gočevskogo mogil'nika (voprosy atribucii, socio-kul'turnoj interpretacii). *Russkij sbornik*, 209-213.
- Šaveliev A.(S.), Šaveliev S.(P.) 2001. Kamernye pogrebeniâ gočevskogo nekropolâ na verhnem Psle. W: Černyšev A.A., Černyšev A.S. (red.), *Verhnij Psël: (reka Psël v Kurskoj i Belgorodskoj oblastâh)*. Kursk, 86-98.
- Šaveliev A.(S.), Šaveliev S.(P.) 2002. Burial mounds with cairns in the Southeast Russia (Kurgany s kamernymi pogrebeniâmi na ũgo-vosto-ke Rusi). W: *Northern Archaeological Congress. Abstracts/(Severnyj Arheologičeskij Kongress. Tezisy dokladov)*. Ekaterinburg-Khanty Mansiisk, 97-100.
- Šaveliev A.(S.), Šaveliev S.(P.) 2003. Kamernye ingumacii Gočeva: ũgo-vostočnâ replika varâgo-russkogo pogrebal'nogo obrâda. W: P.P. Toločko (red.), *Družinni starožitnosti central'no-shidnoj Evropi VIII-XI st.* Černigiv, 194-200.
- Šaveliev S. 2003. Zoomorfnye ostrokočniki iz sostava družinnyh drevnostej Evropi VIII-XI vv. W: P.P. Toločko (red.), *Družinni starožitnosti central'no-shidnoj Evropi VIII-XI st.* Černigiv, 185-193.
- Šerbakova E.E. 2010. Tekstil iz mužskogo pogrebeniâ kurgana C-160 v Gnezdovie. *Rossijskaâ arheologijâ* 2010 (1), 82-93.
- Terešenko O.V. 2012. Nabirnij poâs z 42-go kurganu Šestovic'kogo nekropolâ: variant rekon-

- strukcji. W: P.P. Toločko (red.), *Material'na ta duhovna kul'tura Pivdennoj Rusi*. Kijv-Černigiv, 299-307.
- Ters'kij S. 2003. *Peresopnicâ. Kraeznavčij naris*. Rivne.
- Thunmark-Nylen L. 1998. *Die Wikingerzeit Gotlands II. Typentafeln*. Stockholm.
- Tomková K. 2005. Die frühmittelalterliche Elite aus der Sicht der Gräberfelder auf der Prager Burg und ihren Vorfeldern. W: P. Kouřil (red.), *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas*. Brno, 335-352.
- Toropov S.E. 2014. Slučajnye nahodki skandinavskih predmetov epohi vikingov v Priil'men'e: iz kolekcij Novgorodskogo muzeâ. *Arheologičeskie Vesti* 20, 225-252.
- Trotzig G. 1984. Gefäße aus Kupfer und seinen Legierungen. W: G. Arwidsson (red.), *Birka II:1, Systematische Analysen der Gräberfunde*. Stockholm, 219-230.
- Trotzig G. 1991. *Craftsmanship and function. A study of metal vessels found in Viking Age tombs on the island of Gotland*. Stockholm.
- Tryjarski E. 1975. Pieczyngowie. W: K. Dąbrowski, T. Nagrodzka-Majchrzyk, E. Tryjarski. *Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 479-625.
- Uino P. 1997. *Ancient Karelia. Archaeological studies*. Helsinki.
- Urbańczyk P. 2001. Archeologia etniczności – fikcja czy nadzieja?. W: A. Buko, P. Urbańczyk (red.), *Archeologia w teorii i w praktyce*. Warszawa, 137-146.
- Urbańczyk P. 2008. Nordmannowie, Normanowie i Norwegowie. W: A. Buko, W. Duczko (red.), *Przez granice czasu*. Pułtusk, 489-498.
- Urbańczyk P. 2011. Do „grobowej deski” i dalej – społeczna funkcja elitarnych pochówków w świecie nordyckim. W: M. Rębkowski (red.), *Ekskluzywne życie – dostojny pochówek. W kręgu kultury elitarnej wieków średnich*. Wołyńskie Spotkania Mediewistyczne 1. Wolin, 193-203.
- Urbańczyk P. 2015. Jak (s)chowano pierwszych polskich chrześcijan W: W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Cmentarzyska – relacje społeczne i międzykulturowe*. *Funeralia Lednickie. Spotkanie 17*. Poznań, 129-142.
- Vadeler M. 2014. *Silk for the Vikings*. Oxford.
- Vaněček V. 1952. Novy text (varianta) dekretu Breislavovich z. r. 1039. *Slavia Antiqua* 3, 131-135.
- Victor H. 2009. The Archaeological Material Culture behind the Sagas. W: A. Ney, H. Williams, F.C. Ljungqvist (red.), *Á austrvega. Saga and East Scandinavia 2. Preprint Papers of The 14th International Saga Conference Uppsala, 9th-15th August 2009*. Gävle, 991-997.
- Viezhev R.I. 1954. Roskopki kurganiv u Korosteni ta poblizu Ovrucha v 1911 g. *Arheologija* 9, 145-153.
- Virk W. 2009. Die Münzen der slawischen Gräberfeld „am Hain“ und an der Priesterstraße in der Stadt Usedom, Lkr. Ostvorpommern. W: F. Biermann. *Bootsgrab – Brandgrab – Kammergrab. Die slawischen Gräberfelder von Usedom im Kontext der früh- und hochmittelalterlicher Bestattungssitten in Mecklenburg und Pommern*. Rahden, 237-240.
- Wachowski K. 1975. *Cmentarzyska doby wczesnopiaśtowskiej na Śląsku*. Wrocław.
- Wachowski K. 2006. Funkcja okuć typu lutomierskiego. *Archeologia Polski* 51 (1-2), 155-161.
- Wawrzyniuk J. 2002. Grób i jego wartości poznawcze. W: J. Wrzesiński (red.), *Popiół i kość. Funeralia Lednickie 4*. Sobótka-Wrocław, 75-82.
- Wegraeus E. 1986. Die Pfeilspitzen von Birka. W: G. Arwidsson (red.), *Birka II:2, Systematische Analysen der Gräberfunde*. Stockholm, 21-34.
- Werbart B. 2006. The invisible identities: cultural identity and archaeology. W: V.-P. Herva (red.), *People, material culture and environment in the North. Proceedings of the 22nd Nordic Archaeological Conference, University of Oulu, 18-23 August 2004*. Oulu, 83-99.
- Wessman A. 2010. *Death, Destruction and Commemoration. Tracing ritual activities in Finnish Late Iron Age cemeteries*. Helsinki.
- Williams H. 2006. *Death and memory in early medieval Britain*. Cambridge.
- Wilson D.M. 2008. *The Vikings in the Isle of Man*. Aarhus.
- Wiszewski P. 2015. Historyczne refleksje nad chrystianizacją Polski w kontekście funeralnym. W: W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Cmentarzyska – relacje społeczne i międzykulturowe*. *Funeralia Lednickie. Spotkanie 17*. Poznań, 121-127.
- Wołoszyn M. 2003. Czy kobiety szybciej i chętniej niż mężczyźni ulegały chrystianizacji?. W: W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Kobieta-Śmierć-Mężczyzna. Funeralia Lednickie. Spotkanie 5*. Poznań, 81-92.
- Wołoszyn M. 2004. Obecność ruska i skandynawska w Polsce w X-XII w. – wybrane problemy. W: M. Salamon, J. Strzelczyk (red.), *Wędrowka i etnogeneza w starożytności i średniowieczu*. Kraków, 245-276.
- Wołoszyn M. 2011. Bizantyński i łaciński model chrystianizacji w świetle danych archeologicznych – uwagi dyskusyjne. W: S. Cygan, P.N. Kotowicz, M. Glinianowicz (red.), *„In silvis, campis... et urbe”. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*. Rzeszów-Sanok, 13-31.
- Worsaae J.A. 1869. Om Mammen-fundet fra heden-skabets slutningstid. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1869, 203-218.
- Wrzesińska A. 2011. Opracowanie antropologiczne szkieletu z grobu komorowego. W: J. Wrze-

- siński, A.M. Wyrwa (red.), *Srebrny naszyjnik z kaptorgami i krzyżowana zawieszka z Dziekanowic. Dziekanowice-Lednica*, 101-110.
- Wrzesińska A., Wrzesiński J. 1998. Grób konia z Dziekanowic. *Studia Lednickie* 9, 103-115.
- Wrzesińska A., Wrzesiński J. 2014. Kto się nie leni, zrobi złoto z kamieni – osełki w grobach wczesnego średniowiecza. W: T. Kurasiński, K. Skóra (red.), *Grób w przestrzeni – przestrzeń w grobie. Przestrzenne uwarunkowania w dawnej obrzędowości pogrzebowej*. Acta Archaeologia Lodziesia 60. Łódź, 197-223.
- Wrzesiński J. 2010. Kto wierzy w Odyna? Czyli zagadkowe groby w państwie Piastów. W: M. Bogacki, M. Franz, Z. Pilarczyk (red.), *Religia ludów Morza Bałtyckiego. Stosunki polsko-duńskie w dziejach*. Toruń, 58-76.
- Wrzesiński J. 2011. Grób ze srebrnym naszyjnikiem z Dziekanowic. W: J. Wrzesiński, A.M. Wyrwa (red.), *Srebrny naszyjnik z kaptorgami i krzyżowana zawieszka z Dziekanowic. Dziekanowice-Lednica*, 13-80.
- Wrzesiński J., Wyrwa A.M. (red.), 2011. *Srebrny naszyjnik z kaptorgami i krzyżowana zawieszka z Dziekanowic. Dziekanowice-Lednica*.
- Wyrwa A.M., Janowski A. 2014. Dolne okucie pochwy miecza z przedstawieniem ludzkiej twarzy z Łekna (stan. 5). *Fontes Archaeologici Posnanienses* 50, 323-346.
- Zakurina T.J. 2006. Pogrebenie 1(74) Trupehovskogo I raskopa v Pskove. W: I.K. Labutina (red.), *Arheologija i istorija Pskova i pskovskoj zemli. Materialy 51-ego naučnogo seminara, posvâšennogo pamâti akademika V.V. Sedova*. Pskov, 59-66.
- Zakurina T.J., Stepanov S.V. 2008. Arheologičeskie raskopki na Zaveliče (Izborskie IX-XI raskopy). W: I.K. Labutina (red.), *Arheologija i istorija Pskova i pskovskoj zemli. Seminar imeni akademika V.V. Sedova. Materialy 53-ego zasedaniâ*. Pskov, 11-29.
- Zavitnevič V.Z. 1894. Arheologičeskiâ rozyskaniâ v bassejne reki Bereziny. *Otčet' Imperatorskoj Arheologičeskoj Komissii za 1892 god'*. Sankt-Peterburg, 124-153.
- Zeller K.W. 1988. Bestattungsformen und Beigabensitte. W: H. Dannheimer (red.), *Die Bajuwaren. Von Severin bis Tassilo 488-788. Rosenheim und Mattsee*. Munich, 29-236.
- Zinoviev A.V. 2011. Horse burials of Samland, Natanen and adjacent areas in context of antique and medieval symbolic culture. *Archaeologia Lituana* 12, 79-86.
- Zocenko V.M. 2012. Nakonečnik pihov meča z rozkopok v Šestovici 2006 r. W: P.P. Tołocko (red.), *Material'na ta duhovna kul'tura Pivdennoj Rusi*. Kijv-Černigiv, 111-113.
- Zocenko V., Vergun O. 2007. Oval Brooches in Southern Rus' and their Social Interpretation. W: U. Fransson, M. Svedin, S. Bergerbrant, F. Androshchuk (red.), *Cultural interaction between east and west. Archaeology, artefacts and human contacts in northern Europe*. Stockholm Studies in Archaeology 44. Stockholm, 188-196.
- Zoll-Adamikowa H. 1967. Małopolskie cmentarzyska z X-XII wieku a kwestia recepcji chrześcijaństwa w Małopolsce. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 15 (1), 41-54.
- Zoll-Adamikowa H. 1977. Typy konstrukcji drewnianych w słowiańskich kurhanach ciałopalnych. *Acta Archaeologica Carpathica* 17, 73-119.
- Zoll-Adamikowa H. 1988. Przyczyny i formy recepcji rytuału szkieletowego u Słowian nadbałtyckich we wczesnym średniowieczu. *Przegląd Archeologiczny* 35, 183-229.
- Zoll-Adamikowa H. 1995. Modele recepcji rytuału szkieletowego u Słowian wschodnich i zachodnich. *Światowit* 40, 174-184.
- Zoll-Adamikowa H. 2000. Postępy chrystianizacji Słowian przed rokiem 1000 (na podstawie źródeł nekropolicznych). W: A. Żaki (red.), *Święty Wojciech i jego czasy*. Kraków, 103-109.
- Zozulâ S.S. 2011. Neobyčnyj krest iz dirhema konca X v., najdenyj na territorii Timerevskogo mogil'nika. *Nomizma* 2, 18-19.
- Zozulâ S.S. 2012. Datirovka kamernogo pogrebeniâ v kurgane 348 Timerevskogo nekropola. *Rossijskââ arheologija* 2012 (4), 90-98.
- Zozulâ S.S. 2013. Pogrebeniâ 100 i 459 iz Timereva. K voprosu o poâvlenii kamernogo obrâda pogrebeniâ na territorii Âroslavskogo Povol'žâ. W: V.E. Rodinkova, A.N. Fedorina (red.), *Novye materialy i metody arheologičeskogo issledovaniâ*. Moskva, 124-125.
- Zozulâ S.S. 2014. Plet' iz Timereva. *Arheologičeskie Vesti* 20, 217-224.
- Zozulâ S.S., Stukalova T.J. 2010. Anglijskij denarij načala IX v. iz Timerevskogo arheologičeskogo kompleksa. *Nomizma* 1, 86-88.
- Zubkova E.S., Orfinskaâ O.V. 2008a. Predvaritel'nye itogi issledovaniâ tekstilâ iz pogrebeniâ no 3 Starovezdneskogo IV raskopa v Pskove. W: I.K. Labutina (red.), *Arheologija i Istoriâ Pskova i Pskovskoj Zemli. Seminar imeni akademika V.V. Sedova. Materialy 53-ego zasedaniâ*. Pskov, 56-75.
- Zubkova E.S., Orfinskaâ O.V. 2008b. Tekstil iz kamernogo pogrebeniâ Pskova (Raskopki 2006 g.). W: XVI Konferenciâ po izučeniû skandinavskih stran i Finlândii. *Materialy konferencji* 1. Moskva-Arhangelsk, 196-198.
- Zubkova E.S., Orfinskaâ O.V. 2009. Opyt issledovaniâ i rekonstrukcii tekstilâ iz raskopok pogrebenij v Pskove. W: A.E. Musin (red.), *Horošie dni. Pamjâti Aleksandra Stepanoviča Horoševa*. Veliki Novgorod-Sankt-Peterburg-Moskva, 294-309.

- Zubkova E.S., Orfinskaâ O.V. 2010. Rezultaty issledovaniâ tekstilâ iz raskopok v Pskove v 2006 g. *Arheologičeskie Vesti* 16 (2009), 160-172.
- Zubkova E., Orfinskaya O., Lichachev D. 2007. New discovery of Viking Age clothing from Pskov, Russia. *Varangian Voice* 71, 2-5.
- Zubkova E.S., Orfinskaya O.V., Mikhailov K.A. 2010. Studies of the Textiles from the Excavation of Pskov in 2006. W: E. Andersson Strand, M. Gleba, U. Mannering, Ch. Munkholt, M. Ringgaard (red.), *North European Symposium for Archaeological Textiles X*. Oxford, 291-298.
- Zvizdec'kyj B.A., Petrauskas A.V., Pol'guy V.I. 2004. Novi doslidžennja starodavn'ogo Iskoroštenâ. W: O.P. Mocâ (red.), *Starodavnij Iskorošten' i slov'âns'ki gradi VIII-X st.* Kijv, 51-86.
- Žarnov Ŭ.E. 1990. Gnezdovo i Šestovica (problemy sravnitel'nogo analiza dvuh arheologičeskikh pamâtnikov). W: Černigov i ego okryga v IX-XIII vv. *Tezisy dokladov istoriko-arheologičeskogo seminarâ.* Černigov, 152-155.
- Žarnov Ŭ.E. 1991. Ženskie skandinavskie pogrebeniâ v Gnezdove. W: D.A. Avdusin (red.), *Smolensk i Gnezdovo (k istorii drevnerusskogo goroda)*. Moskva, 200-225.
- Žarnov Ŭ.E. 1998. Gnezdovskie kurgany s ostatkami trupopoloženiâ. W: V.L. Ânin, T.A. Puškina (red.), *Istoričeskaâ arheologiâ. Tradicii i perspektivy. K 80-letiiu co dlâ poždeniâ Daniila Antonovicza Avdusina*. Moskva, 92-105.

Chamber graves in Central and Eastern Europe. Selected problems

Summary

1. INTRODUCTION

A burial ceremony, understood as a collection of beliefs and practices relevant to the death and the treatment of the body of the deceased is undoubtedly one of the most interesting signs of rituals followed by our ancestors. The funeral rite was not only a way to commemorate a member of the community, but also one of the underlying forms of group identification which enabled the defining of both internal and external social relationships as well as strengthening the feeling of bonds and belonging to a particular group. Differences and similarities in the construction and the shape of graves, the way the body was treated and the character and the number of grave furnishings have become a key to their identification and classification by archaeologists. Such differences are usually interpreted as manifestations of diversification within a group, and graves of either a complex structure or furnished with luxurious items or items of higher material value are considered to be burial sites of members enjoying high social status. One of such forms was the chamber grave in the early Middle Ages. This book is devoted to the discussion of selected issues relevant to this form of a funeral rite. The basis for these considerations is a corpus of 213 finds from the territory of Central and Eastern

Europe, i.e. contemporary Germany, Poland, Russia and Ukraine, which were inhabited in the past by Slavonic tribes.

2. CHAMBER GRAVES IN WRITTEN SOURCES

The chapter discusses written sources providing information on the use of a wooden, house/chamber-shaped structure. Their number is scarce, and the most reliable ones are Arabic sources, the pattern for which is the so called *Anonymous Relation* dated at the second half of the 9th century. Information it includes can also be found in *Book of Precious Jewels* by Ibn Rosteh, and *The Ornament of Histories* by al-Gardīdzī. Both describe a funeral of a wealthy Rus' during which the body of the deceased was placed in a grave which looked like a big house. An almost identical account, but relevant to the Turkish, is given by Ibn Faḍlān in his work *The Book*. He wrote that the Rus cremate the dead, but before that they keep the corpses in a 'grave of wood' for 10 days.

Occasional references in Old Norse sagas could be complementary to Arabic sources (poem *Hervararkviða* [The Waking of Angantyr] from *Hervarar saga ok Heiðreks*; *Njáls Saga*, *Grettis saga Ásmundarsonar*, *Harðar saga*), as well as Old Russian byliny (*Mykhaylo Potyk*,

Ilya Muromets and *Svyatogor*). In the first ones we find information about breaking into a barrow, coming into contact with its resident and robbing a sword (*haugbrot*), which would allow the presumption that there must have been enough space inside the grave necessary for such performing deeds, while the latter say about big graves of wooden structures.

While Arabic sources could be called direct ones as their authors lived in the times concurrent with practising such burial rites, or even participated in such rituals themselves, sagas and byliny were half-legendary tales, folklore and narrative transmitted orally and written in a totally different social and religious environment a few hundred years after byliny as a genre arose. Discussions on the credibility of those tales have been continuing for quite some time now, and the opinion prevailing today is that there is always a grain of truth in them and as such they must be trusted. Byliny in turn, despite historical motifs are more a testimony to the knowledge about the existence with wooden internal structures and a projection of this fact into the past.

Irrespective of the source value of those scarce accounts it needs to be noted that information on chamber graves appear in the context of funeral ceremonies of people holding high social status, heroes and the wealthy, almost exclusively men.

3. CHAMBER GRAVES IN ARCHAEOLOGICAL SOURCES

The chapter examines archaeological sources uncovered in chamber graves.

The first issue addressed in the chapter is the definition of the term 'chamber grave' itself (**chapter 3.1.** Chamber grave – between definition and reality) which, as the review of literature would indicate, can be understood in a variety of ways. A chamber grave might include both cremation as well as inhumation burials, with or without a wooden structure, of a considerable size but also small, providing it meets certain other criteria, or finally both the one in which the body of the deceased was 'richly' or 'poorly' equipped to depart this life. Variances are relevant not only to indi-

vidual historical periods, but also territories. Lack of consistency results in uncovering a 'chamber grave' practically on every archaeological dig; all depends on the definition accepted by an archaeologist. In the tangle of opinions a certain evolution of the definition could be noted, which shows in their growing complexity; there is a growing number of conditions that need to be taken into account for a grave to be considered a chamber one. In Central and Eastern Europe definitions coined by two Scandinavian researchers: Anne-Sofie Gräslund and Silke Eisenschmidt, as well as their modifications (e.g. by Ūrija Edvardoviča Žarnova or Vsevoloda Ivakin) where the underlying criterion is the size of the grave are the most popular. Such an approach was subject to criticism by Kirill Alekseevič Mihajlov; however, his definition stands ground in case of burials selected by him only.

In my opinion the definition should be as broad as possible. It is only then that it will be possible to note consistency and conclude if, and in what shape, the form of a grave called a chamber one is a manifestation of more general rites and beliefs adhered to by the deceased and mourners and whether it is a manifestation of the form of a funeral rite which was in fact practised in the past. I would suggest defining a chamber grave as the inhumation grave, of immovable wooden structure, in the shape of a small building/chamber, erected over the body of the deceased on his burial site.

In order to understand the difficulty with the identification and interpretation of chamber graves the presentation of the underlying deduction was necessary. **Chapter 3.2.** (History of research into the field of chamber graves in Central and Eastern Europe) presents almost 200-year-old history of such research into the field in Northern as well as Central and Eastern Europe, as well as the condition and reliability of available information which is relevant to them. Conclusions are not optimistic, particularly with regard to graves uncovered in Russia and Ukraine which, apart from most recent sites, were published selectively and enigmatically.

Grave fields with chamber graves were not to be found in isolation from other signs of funeral rites, sometimes being a part of big, multi-part, multi-stage settlement structures. This issue is presented in **chapter 3.3.** (Geography and topography of burial sites with chamber graves in Central and Eastern Europe). While observing the distribution of burial sites with chamber graves it can be noted that such necropolises were to be found usually next to centres performing both settlement and administration functions and that the characteristic feature of the topography of chamber graves in those burial sites is the same lack of rules as there is in case of Scandinavian necropolises.

Further **chapter 3.4.** (Construction of graves and funeral rites) explores directly chamber graves and their contents.

Considering the external shape of chambers a substantial difference between the territory of contemporary Poland and Germany on the one hand and the territory of Russia and Ukraine on the other hand (**chapter 3.4.1.**) needs to be noted. In the first territory there are only flat graves without any exception, while in the latter there are kurgan barrows. In a few necropolises in the western part of the area discussed here square outlines were noted; they were identified as remains of ditches, fences or palisades. No corresponding structures can be found either in Scandinavia or Eastern Europe; however, they were identified in Western Europe and dated at the period between the 6th and the 8th centuries where they were interpreted as an extra element discerning the burial site of the privileged members of society.

Unfortunately, in the case of over 10% chamber graves uncovered in Central and Eastern Europe the sizes are either unknown, or the data was not published (**chapter 3.4.2.**). In case of others such data is available; however, it is often selective and incomplete. The smallest pit graves measured 2.05-2.25 x 0.70-0.90 m, while the biggest measured from 5.00-5.20 up to 6.40-6.90 m in length and from 3.00-3.70 up to 6.30 m in width. In case of chambers themselves the divergences are also consider-

able. The length of the smallest of them was from 1.60-1.90 up to 2.00-2.15 m and the width from 0.90-1.10 up to 1.40-2.05 m. The biggest were up to 7 m; the majority of them, however, were in the middle of the scale. The comparison of the results of findings relevant to Poland and Germany and those relevant to Russia and Ukraine indicates that although data relevant to the middle of the scale is comparable, there are differences relevant to extreme parts. The smallest graves (up to 2 m) are more frequent in the territory of Poland and Germany, while there is only one measuring over 3.51 m. Similarly, in case of width there are slightly more narrow graves (up to 1.50 m) and one very wide (over 3.01 m). Summing up it could be concluded that in the case of 117 chamber graves registered in the territory of Russia and Ukraine almost 20% do not meet the size criteria adopted in definitions, while in Poland this concerns about 14.6 %.

Even less data than the one relevant to the sizes is available about the technology used for the construction of chambers. In case of 41 graves no major wooden structures were found; in the case of further 32 graves no data as to whether they existed is available. The type of wall construction was successfully established in the case of 116 graves. A variety of log-framed chambers with a total number of 80 prevailed over 36 pole-framed chambers. In some cases also other details were registered: the floor or load-bearing structures of the roof. Wood from trees cut down in the surrounding area was used for building purposes; most probably it was not specially selected, if recycled wood was used as well.

Apart from wooden chambers themselves also other constructions were made; due to their dimensions they can be called sarcophagi (8 graves), coffins (24 graves), biers or stretchers (4 graves).

Skeletons of no fewer than 237 people were found in 213 graves interpreted as inhumation ones; among them there were skeletons of 118 men (63% adults) and 69 women (37% adults) at various age and 21 children (**chapter 3.4.3.**). No data about the gender of 29 bodies is available. Unfortunately, no data about the

age of the deceased buried in 132 graves is known either. In case of other ones there is an overwhelming majority of adults (48 people) in comparison to the young (15 people) and children (16 people). The proportions with regard to gender and age which were noted are different from the ones noted in Scandinavia. The positioning of the body is also different. In western part of the area discussed here the deceased were placed in the supine position without any exception, while in Russia and Ukraine there were 13 graves in which the deceased was buried in a sitting position. This feature is characteristic of Scandinavia.

No data about positioning of the body in relation to the directions of the world is available in the case of 52 graves. (**chapter 3.4.4.**) In other cases the west position for the grave was the dominant one (52.9% graves), sometimes with deviation to the south (15.5%) or to the north (9%). The east position was used in the case of 21 bodies (13.5%), two with deviation to the north. 12 bodies were buried with heads to the west, while four with heads to the south. The tendencies noted were typical of inhumation graves in the Baltic Sea region since the introduction of inhumation.

25 graves of horses a unique feature of chamber graves uncovered in the territory of Ukraine and Russia (**chapter 3.4.5.**). Generally the burials were in one pit together with the human, most often at the feet of the deceased or along his body, rarely in a separate grave. Out of 16 horses 12 were laid on their side, other ones on breastbone with legs tucked up. The way the body of the horse was positioned against the human skeleton indicates two types of influences: on the one hand we deal with a situation similar to the one practised in Scandinavia, i.e. the location of an animal at the feet of the deceased along the shorter end of the grave. This type is specifically Scandinavian and any analogies are difficult to find, not only in earlier West European materials, but also among the Balts or nomads. Quite the opposite is the case with regard to the latter way, where the horse was positioned along the human skeleton. Such a way may result from contacts with nomadic peoples.

Apart from skeletons of horses remains of other species of animals were found in 12 chamber graves, both in whole, as well as fragmented. Such finds, when preserved in whole, are as a rule considered offerings or, when separate bones are found in graves, as leftovers of ceremonial feasts / funeral receptions.

Traces of digging interrupting the sides, original positioning of remains and fills (**chapter 3.4.6.**) were registered on burial sites located in Ukraine and Russia only. Some of those activities were undertaken during modern building works, some during medieval works, some most probably not long after the funeral. Such activities are usually interpreted as evidence of robbery and criminal activities of underlying economic issue. However, the motives behind them might have been totally different: striving to obtain goods and bones which were to serve as relics of forefathers and ensure their physical presence in the community of the living.

Further **chapter 3.5.** (Grave furnishings and chronology) explores the characteristic features of grave furnishings found in chamber graves in the context of their origin and chronology. The development of research into some categories of finds and the re-interpretation of some of older opinions on their provenance make the opinions presented in some cases considerably divergent from the ones found in the literature on the subject.

Grave goods next to bodies of the deceased were found in an overwhelming majority of 213 graves. No such goods were noted only in case of 16 burials, while in the case of 7 of them they were not published. The goods represent more than 90 categories of artefacts which, as might be presumed, are evidence of rank of the deceased, his belonging to a social and religious community, as well as practised trade and exercised function.

Among collections subject to analysis here weaponry, uncovered in 77 graves, mostly men's, is a distinctive one. Swords, sometimes with scabbard chapes, were uncovered in 24 graves, while seaxes in eight. In comparison to them pole weapons and axes is more numerous. Spearheads were uncovered in 29 graves,

including 11 ones in which swords were deposited as well. Axes were uncovered in 25 burials, however, in only 5 of them together with swords. 10 warriors used simultaneously the spear and the axe, in 3 cases the burials included swords as well. Ranged weapons make up a more numerous group; it includes mainly arrowheads (31 graves). Quite a numerous group is made up of elements of horse harness: spears (8 graves) stirrups (28 graves) and bits (19 graves), as well as saddles (5 graves). Other weaponry includes isolated finds: a sabre (1 grave), flails (1 grave); whip handles (3 graves); elements of protective weaponry: mail (2 graves); helmets (2 graves) and shields (2 graves). Most weapons belong to universal types, commonly used at that time. Worth noting is the disproportion in furnishings graves with weapons between the territories of contemporary Russia and Ukraine, where weapons in graves are quite a widespread phenomenon on the one hand, and Poland and northern Germany on the other hand, where weapons are relatively rare category of finds registered in grave furnishings.

Weapons were an element of grave furnishing characteristic of men's graves, while it was mainly in woman's graves that numerous collections of jewellery made of metal, half-precious stones, glass and amber were found. Head decorations (temple rings, earrings, and tiara) were found in 25 graves. More numerous than them were definitely decorations of upper parts of the body and shoulders: fibulae (horse-shoe shaped: 26 graves; turtle-shaped: 12 graves; Terslev: 4 graves, ring-shaped: 4 graves; isosceles: 1 grave; arch-shaped: 1 grave) and necklaces with various charms (crosses: 15 graves; bells: 9 graves, lunule – 7 graves, kaptorgas: 5 graves; and less numerous heart-shaped and square ones, Thor's hammers, masks, Terslev) and beads (glass: 39 graves; made of semi-precious stones: 29 graves; silver: 17 graves; amber: 5 graves). They were complemented by jewellery worn on hands and fingers: rings (28 graves) and bracelets (8 graves).

Numerous goods found in chamber graves also include pieces of apparel (39 graves) and

their parts (i.e. buttons, headgear: 3 graves; bags / purses: 14 graves), as well as buckles (40 graves). Chamber grave furnishings included also various vessels (buckets: 48 graves; pottery: 46 graves; bronze bowls: 9 graves; as well as other such as glass vessels or wooden plates, bowls or scoops were found in 16 graves. Goods relevant to trade were found in 20 graves (scales and weights), while in 39 graves 100 coins were found. Elements of games (9 graves) and spikes of antlers (5 graves) need to be associated with the culture of the *élite*.

Apart from the ones discussed above chamber grave furnishings included also a whole array of goods relevant to daily activities, i.e. knives (103 graves), whetstones (26 graves), combs (20 graves), flint and steels (18 graves), keys (6 graves) or spindle supports, as well as tools (jeweller's, blacksmith's, fishing gear, farming tools). The classification of a considerable number of finds was either impossible or, alternatively, the finds were of little value as far as chronology indices are concerned due to their isolated character.

Apart from goods found next to bodies of the deceased data about the chronology of the graves was provided by radiocarbon and dendrochronological analyses.

The data available allows concluding that the oldest graves are located in Staraja Ladoga and date at the close of the 9th century. Further ones, a bit younger, are located in Kiev, Shestovitsa and Gnëzdovo and date at the first half of the 10th century. However, it is no earlier than in the second half of the century, and especially at the turn of the third and the fourth quarter of that century that a noticeable increase in the number of chamber graves on burial sites is to be noted. In that period graves appear in e.g. Timërevo and Chernihiv and to the west of Kiev and in Volhynia, but also first graves in the territory of Poland (Pień, Kałdus, Dziekanowice). The turn of the centuries means stability in the burial ceremony, its evolution, but also gradual vanishing of chamber graves. West Pomerania and Novgorod Land are exceptions; such structures began to ap-

pear no earlier than in the second half of the 11th and the first half of the 12th century.

Further conclusions are relevant to the possible provenience of goods and their owners. Grave goods included many luxuries, however, contrary to grave furnishings indicating their Scandinavian origin in the territory of former Old Russia (i.e. turtle-shaped, circular, isosceles or ring-shaped fibulae) goods of such origin in Poland and northern Germany were incidental.

4. STATUS OR ETHNOS – WHO WERE THE DISEASED BURIED IN CHAMBER GRAVES?

Further issue addressed in the book is finding the answer to the question whether the chamber grave was a place of burial of a member of the *élite* or a representative of a foreign community. Formal resemblance of graves from the territory of Central and Eastern Europe to structures found in Scandinavia (mainly in Sweden and Denmark), and in the case of graves in the territory of Russia and Ukraine also the presence of goods of Scandinavian provenance, sparked a heated discussion on the ethnic origin of those buried in chambers. The discussion centred on a narrow collection of finds and conclusions were unquestioningly applied to remaining graves.

Having a look at this phenomenon from a wider perspective reveals that chamber graves were not a 'Scandinavian invention', nor were they the dominating form of burial in Scandinavia; statistics indicates that they are equally numerous in Central and Eastern Europe. Chamber graves in catchment area of the Vistula and the Odra and northern Germany resemble Scandinavian ones only in terms of wooden, chamber-shaped structure and differ in terms of all the other features, such as the external shape of the grave (mostly barrow in Scandinavia), the positioning of the body (mostly sitting one in Scandinavia) and furnishings (a rich one and, obviously, displaying Scandinavian features in Scandinavia). Definitely more similarities to burials in Northern Europe can be noted in chamber graves from Eastern Europe. Both the external form of the

grave: the barrow, as well as the positioning of the body of the diseased and furnishings are in many cases similar, and this observation holds true, particularly with regard to burials dated at the second half of the 10th and the beginning of the 11th centuries. In later periods changes are to be noted also here: the positioning of the body is becoming horizontal, chambers are becoming smaller and shallower and furnishings are disappearing.

It seems that the form of burial would need to be considered a manifestation of some broad idea, and it cannot be used for ethnic identification of the deceased. The comparison of the chronology of chamber graves with the timeline of political and religious transformations in the territory where they were found indicates their widespread concurrence and many factors indicate they are evidence of social and political transformations and establishing new *élites*. I do not think it was the ethnic origin of the diseased which was the overriding criterion for the type of a burial rite, the shape of grave and furnishing, but their status. In some territories and in some communities the Scandinavians could in fact have been the dominating element and were buried in chamber graves, but not because they were Scandinavians, but because they were members of the local *élite*.

5. BETWEEN PAGANISM AND CHRISTIANITY

The period in which chamber graves appear coincides with the period when attempts at Christianisation in Central and Eastern Europe were made, which resulted in the appearance in elements which could be considered religious symbols. This chapter examines the influence that the new religion had on burial customs and addressed the question about the possible, if any, connection between this form of a grave and the diseased buried in them, and Christianity. This issue was analysed in the context of such criteria as: 1. the burial rite: the way the body of the diseased was treated; 2. positioning of the grave, 3. external shape of the grave; 4. location of the grave; 5. grave furnishings; 6. burial rite.

The analysis carried out did not provide an unambiguous answer to the question asked. On the one hand there are thoroughly pagan elements in chamber graves: graves under kurgan barrows, animal offerings and specific symbols of faith (Thor's hammers), while on the other hand there are Christian elements: (crosses, lunulae) or candles. It must not be forgotten either that the area discussed here was subject to Christianisation by two branches of Roman Catholic Church, which understood their mission in different ways and in which the applicable dos and don'ts were at variance. Hence graves in Central and Eastern Europe cannot be looked upon from the same perspective and the same criteria for their assessment can by no means be applied.

Personally, I am convinced that it was chamber graves that are the evidence of conversion of the élite to Christianity. The wealthy were buried in them; and it was the wealthy that had an earlier contact with the new religion than other members of the tribe, and considering that the new faith offered many elements which were attractive from their point of view, they would often succumb to it long before the official conversion.

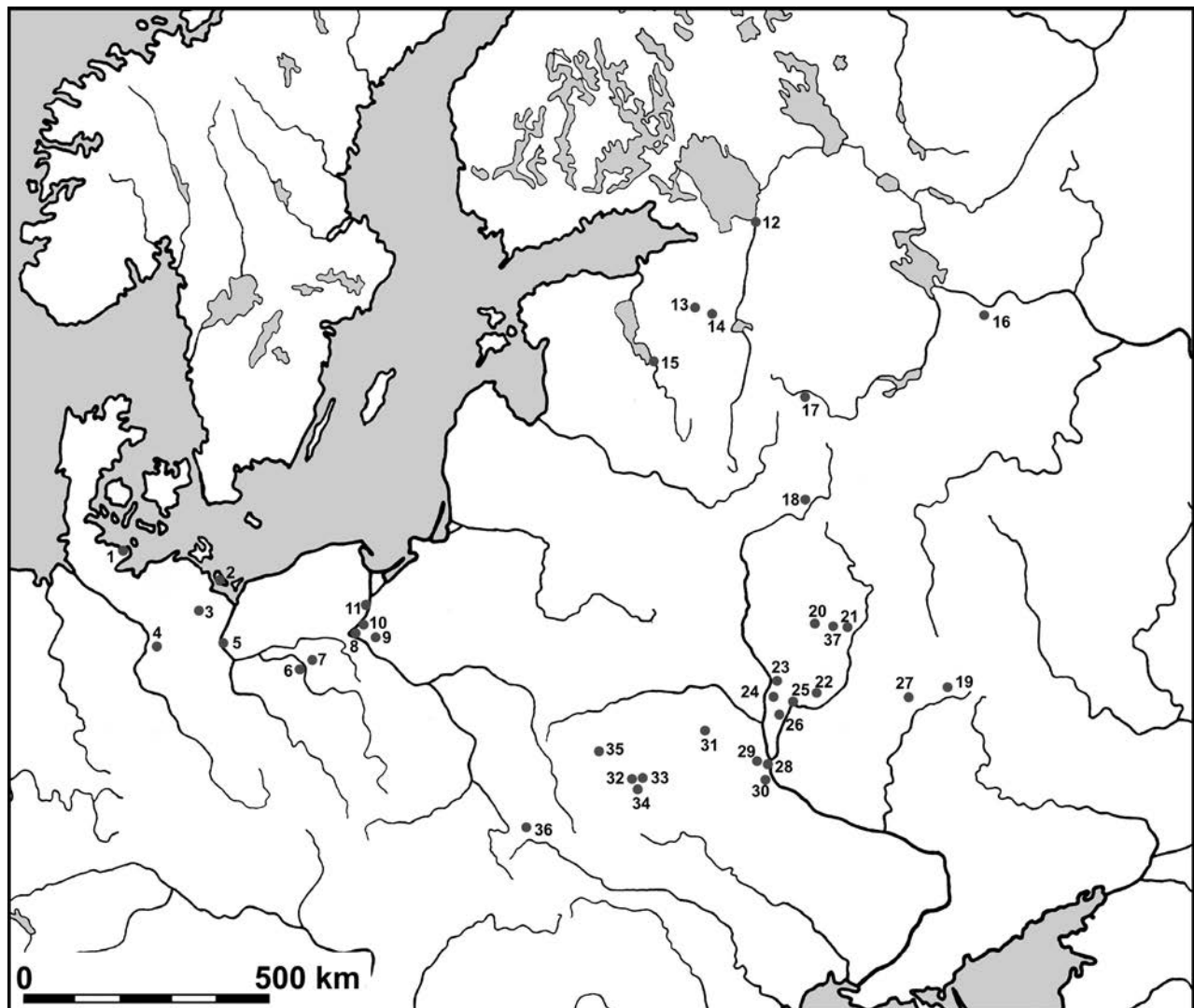
6. RÉSUMÉE

Discussion on issues addressed in chapters 4 and 5 first held by Soviet (and later by Ukrainian and Russian) scholars, and thereafter Polish ones, was later transferred on a higher level and covered also the issue of influences of foreign communities on establishing the foundations of statehood as well as social and administration structures in territories subject to discussion. A closer analysis of this issue based on the widest possible corpus of sources and in a wider European perspective clearly indicates that the problem is a complex one and far from being clearly settled. An attempt at the summary of earlier considerations is made in the last chapter, highlighting climax points of the development and evolution of chamber graves. (**chapter 6**).

The catalogue compiled at the end of this study (**chapter 7**) includes basic and the most extensive data possible about graves in the territory of Central and Eastern Europe, with reference to which explorers or later interpreters used the epithet 'chamber'. Its compilation comes out of striving to avoid numerous references to the same literature, which would only result in increasing the volume of the text without contributing to its content.

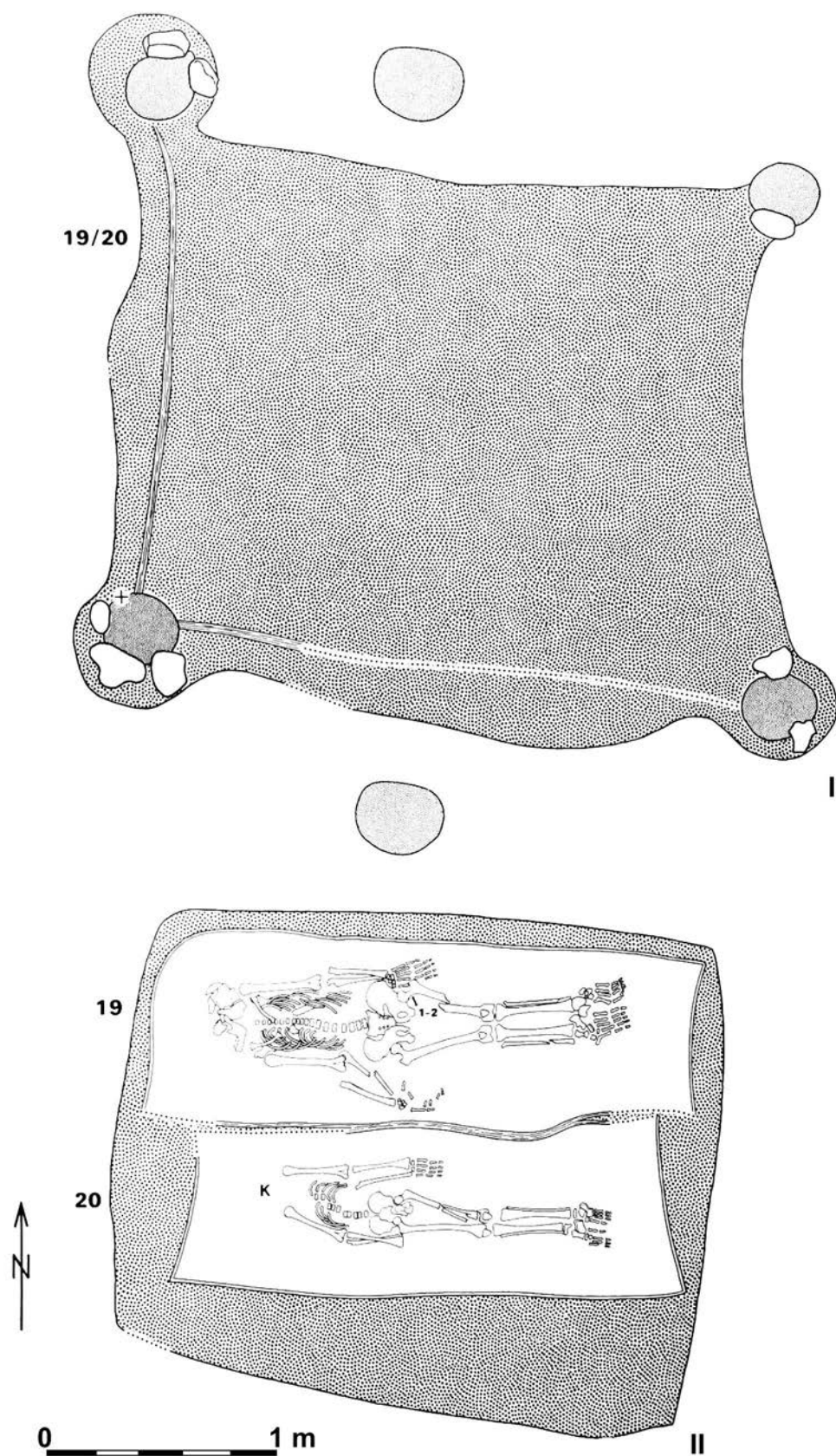
Ryciny

Figures

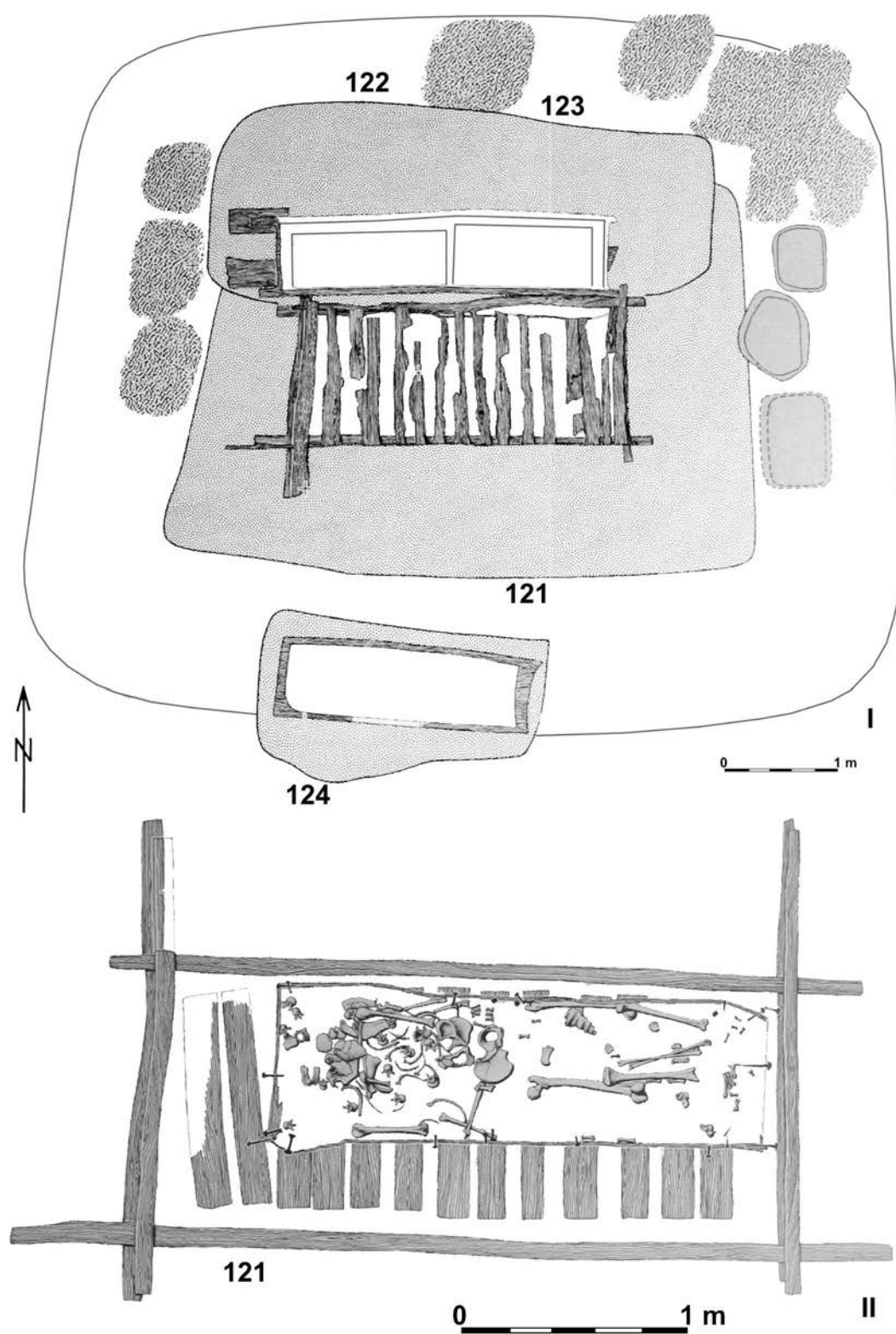
Ryc. 1. Rozmieszczenie znalezisk grobów komorowych w Europie Środkowej i Wschodniej. Niemcy: 1 – Starigard/Oldenburg, 2 – Uznam, 3 – Usadel, 4 – Wusterhausen; Polska: 5 – Cedynia, 6 – Sowinki, 7 – Dziekanowice, 8 – Pień, 9 – Napole, 10 – Kałdus, 11 – Ciepłe; Rosja: 12 – Stara Ładoga, 13 – Rapti-Navalok, 14 – Udraj, 15 – Psków, 16 – Timerewo, 17 – Strujskoe, 18 – Gniezdowo; 19 – Gočevo; Ukraina: 20 – Levenki, 21 – Kvetun', 22 – Sednev, 23 – Klonov, 24 – Gušin, 25 – Czernichów, 26 – Szestowica, 27 – Zelenyj Gaj, 28 – Kijów; 29 – Sovki; 30 – Kitaewo; 31 – Korosten; 32 – Żuków Stary; 33 – Biliv; 34 – Peresopnica; 35 – Horodyszczce; 36 – Sądowa Wisznia, 37 – Alefino (opr. A. Janowski)

Fig. 1. Location of chamber graves in Central and Eastern Europe. GERMANY: 1 – Starigard/Oldenburg, 2 – Usedom, 3 – Usadel, 4 – Wusterhausen; POLAND: 5 – Cedynia, 6 – Sowinki, 7 – Dziekanowice, 8 – Pień, 9 – Napole, 10 – Kałdus, 11 – Ciepłe; RUSSIA: 12 – Staraja Ladoga, 13 – Rapti-Navalok, 14 – Udraj, 15 – Pskov, 16 – Timërevo, 17 – Strujskoe, 18 – Gnëzdovo; 19 – Gočevo; UKRAINE: 20 – Levenki, 21 – Kvetun', 22 – Sednev, 23 – Klonov, 24 – Gušin, 25 – Chernigov, 26 – Shestovitsa, 27 – Zelenyj Gaj, 28 – Kiev; 29 – Sovki; 30 – Kitaewo; 31 – Korosten; 32 – Stożukov; 33 – Biliv; 34 – Peresopnica; 35 – Horodyšče; 36 – Sądowa Višna, 37 – Alefino (Edited by A. Janowski)

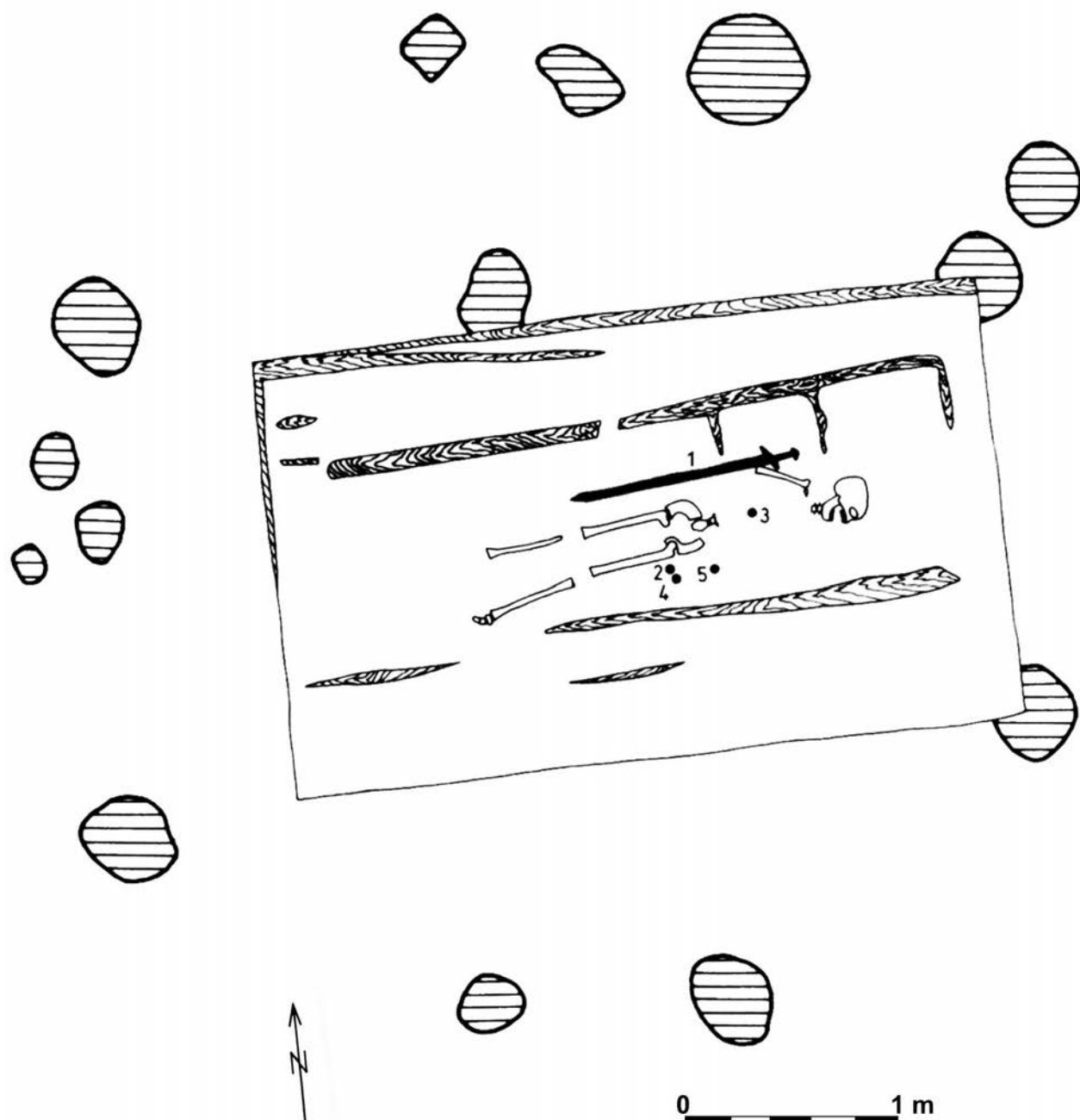
Ryc. 2. Starigard, grób 19/20 – plan. I – strop, II – poziom szkieletów (wg Gabriel, Kempke 2011, Taf. 25, 28) (opr. A. Janowski)

Fig. 2. Starigard, grave 19/20 – plan. I – upper part, II – skeleton level (after Gabriel, Kempke 2011, Table 25, 28) (Edited by A. Janowski)

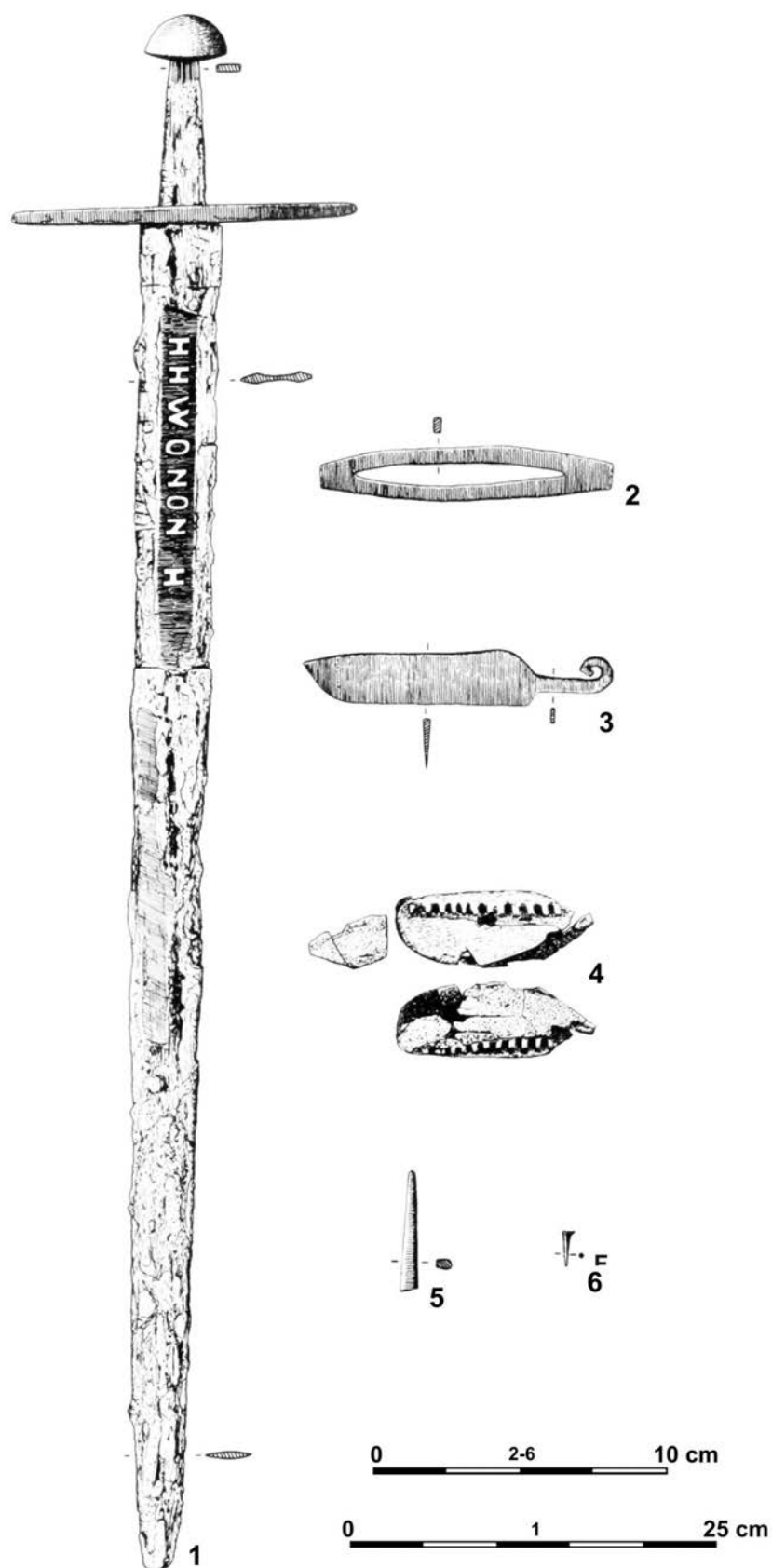
Ryc. 3. Starigard, grób 121 – plan (wg Gabriel, Kempke 2011, Taf. 59, 61) (opr. A. Janowski)

Fig. 3. Starigard, grave 121 – plan (after Gabriel, Kempke 2011, Table 59, 61) (Edited by A. Janowski)

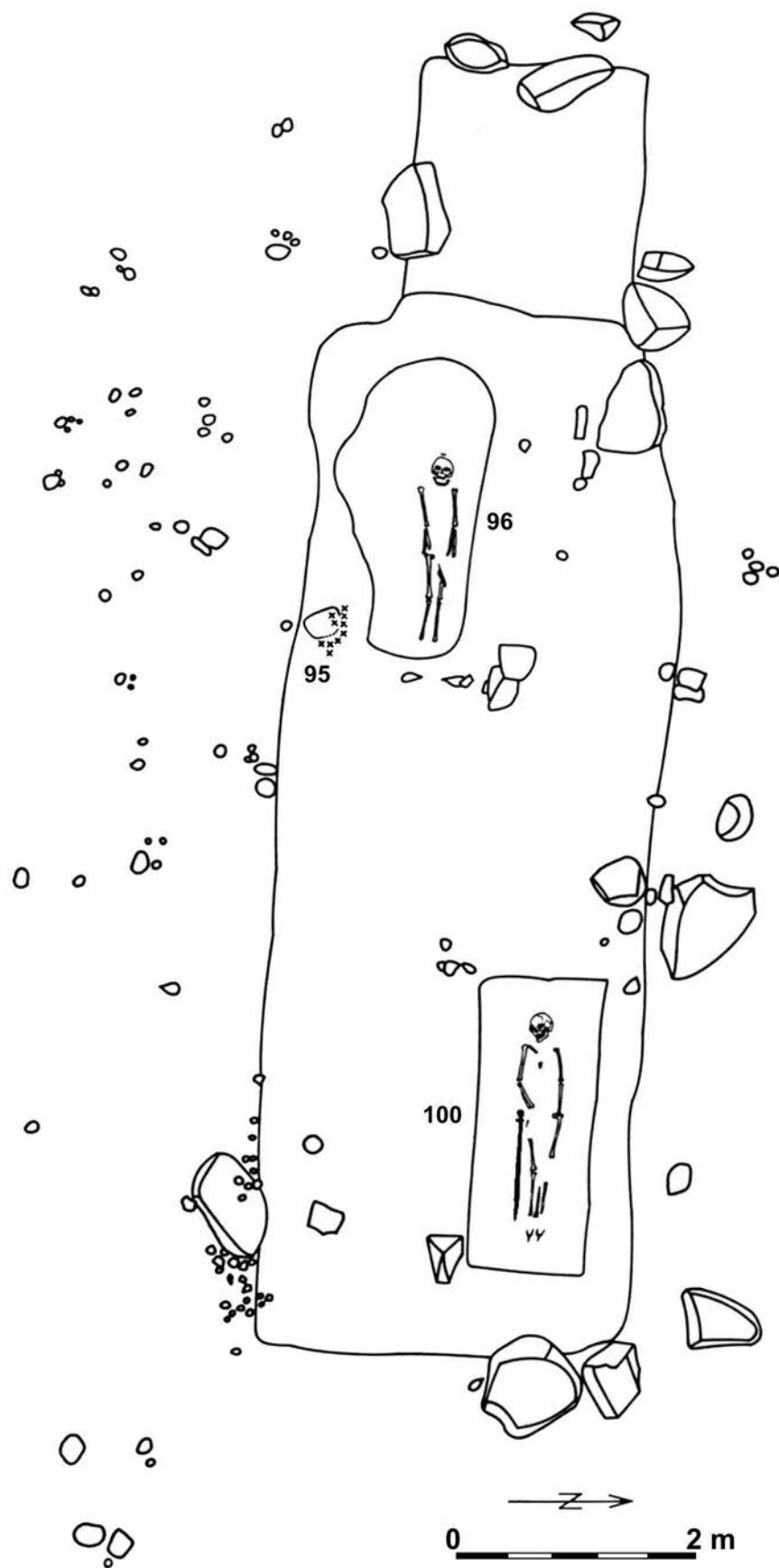
Ryc. 4. Usadel, grób 38 – plan (wg Schmidt 1992, Taf. 33) (opr. A. Janowski)

Fig. 4. Usadel, grave 38 – plan (after Schmidt 1992, Table 33) (Edited by A. Janowski)

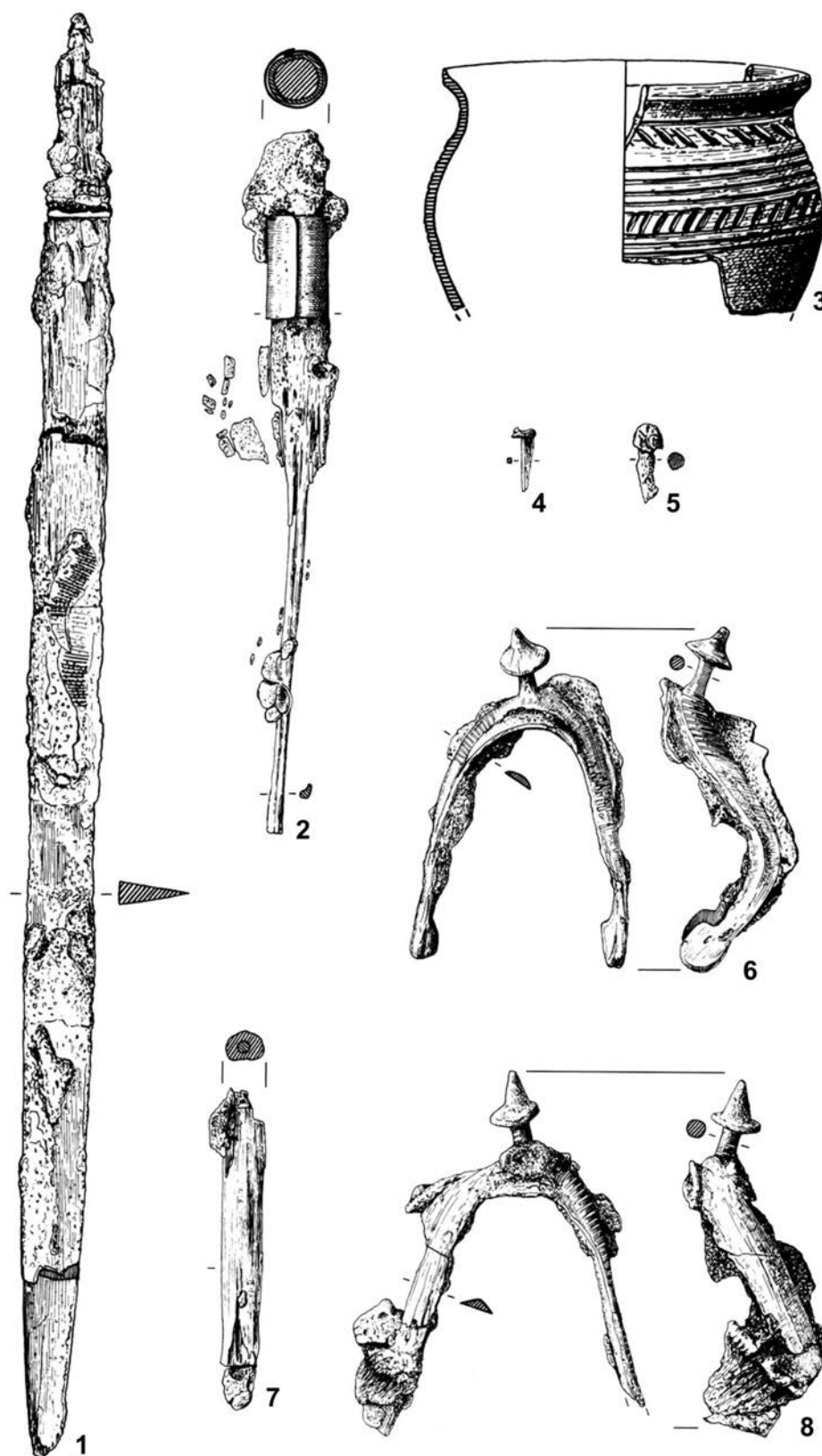
Ryc. 5. Usadel, grób 38 – wyposażenie: 1 – miecz żelazny, 2 – krzesiwo, 3 – nóż żelazny, 4 – fragment skórzanego pochewki, 5 – pręt żelazny, 6 – gwóźdź (wg Schmidt 1992, Taf. 33) (opr. A. Janowski)

Fig. 5. Usadel, grave 38 – grave goods: 1 – iron sword, 2 – fire steel, 3 – iron knife, 4 – part of leather scabbard, 5 – iron bar, 6 – nail (after Schmidt 1992, Table 33) (Edited by A. Janowski)

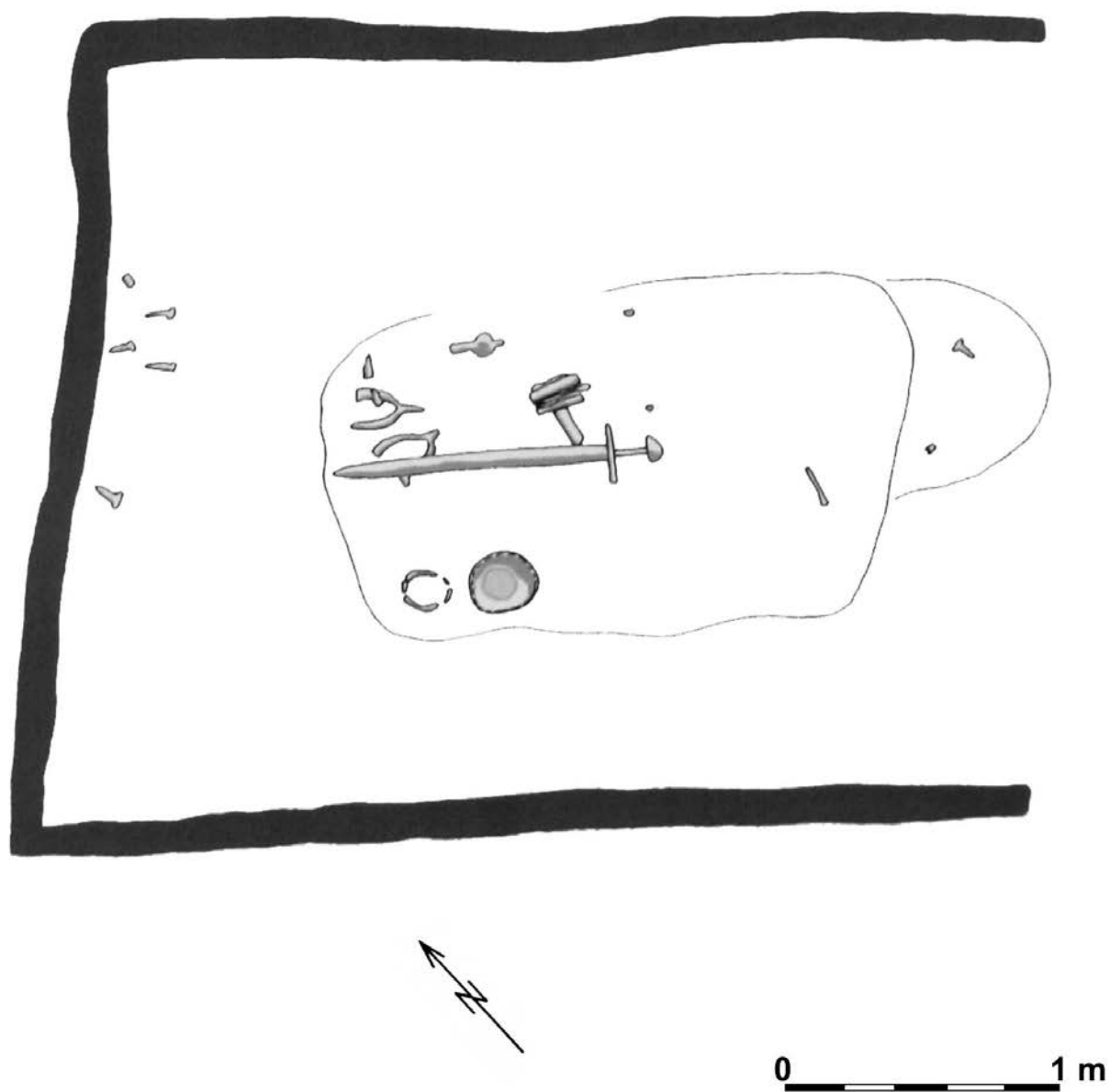
Ryc. 6. Usadel, grób 100 – plan (wg Schmidt 1992, Taf. 40) (opr. A. Janowski)

Fig. 6. Usadel, grave 100 – plan (after Schmidt 1992, Table 40) (Edited by A. Janowski)

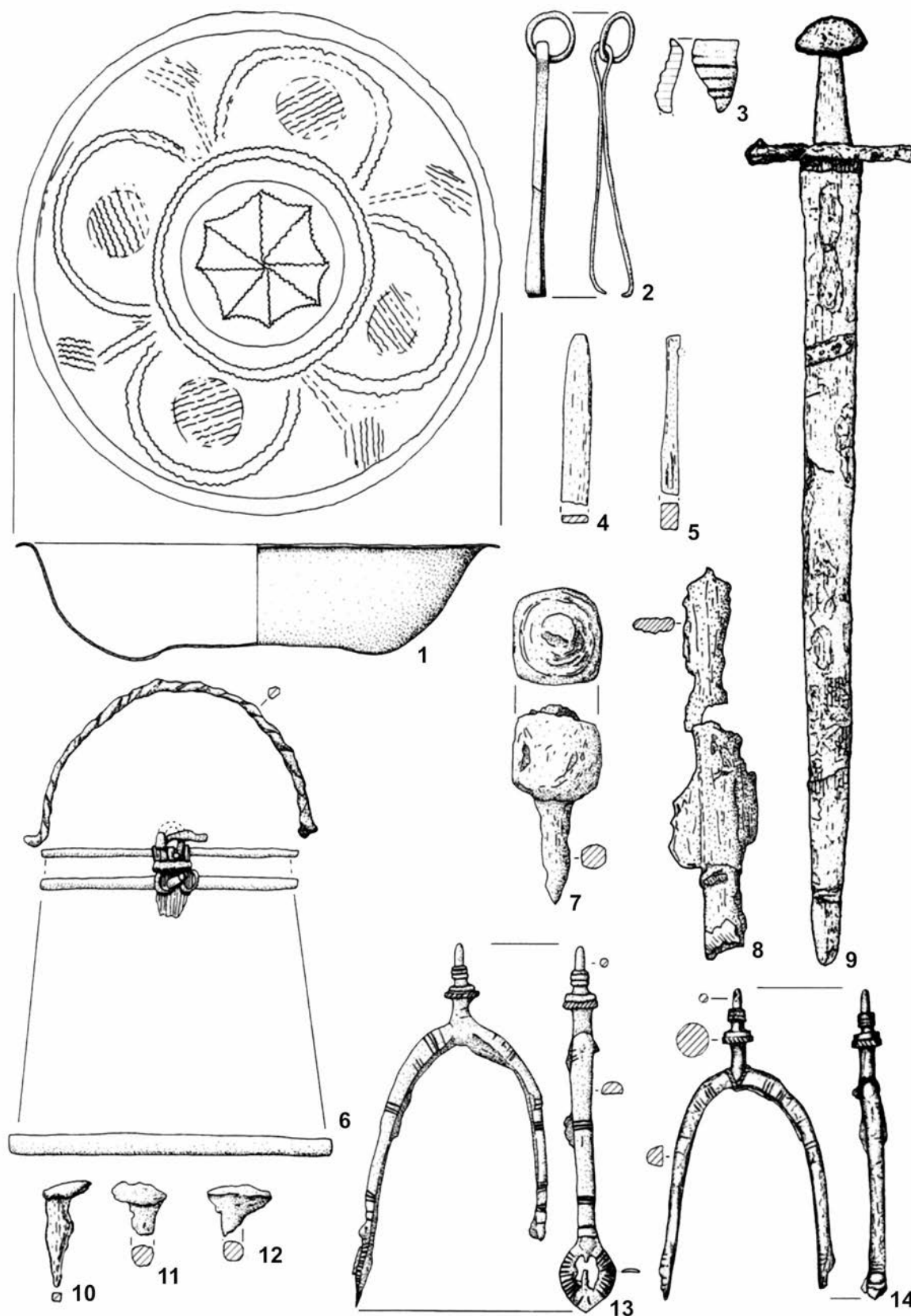
Ryc. 7. Usadel, grób 100 – wyposażenie: 1 – miecz żelazny jednosieczny, 2 – nóż żelazny, 3 – naczynie gliniane, 4-5 – gwoździe żelazne, 6, 8 – ostrogi, 7 – drewniana rękojeść (wg Schmidt 1992, Taf. 41) (opr. A. Janowski)

Fig. 7. Usadel, grave 100 – grave goods: 1 – iron single-edged sword, 2 – iron knife, 3 – ceramic vessel, 4-5 – iron nails, 6, 8 – spurs, 7 – wooden handle (after Schmidt 1992, Table 41) (Edited by A. Janowski)

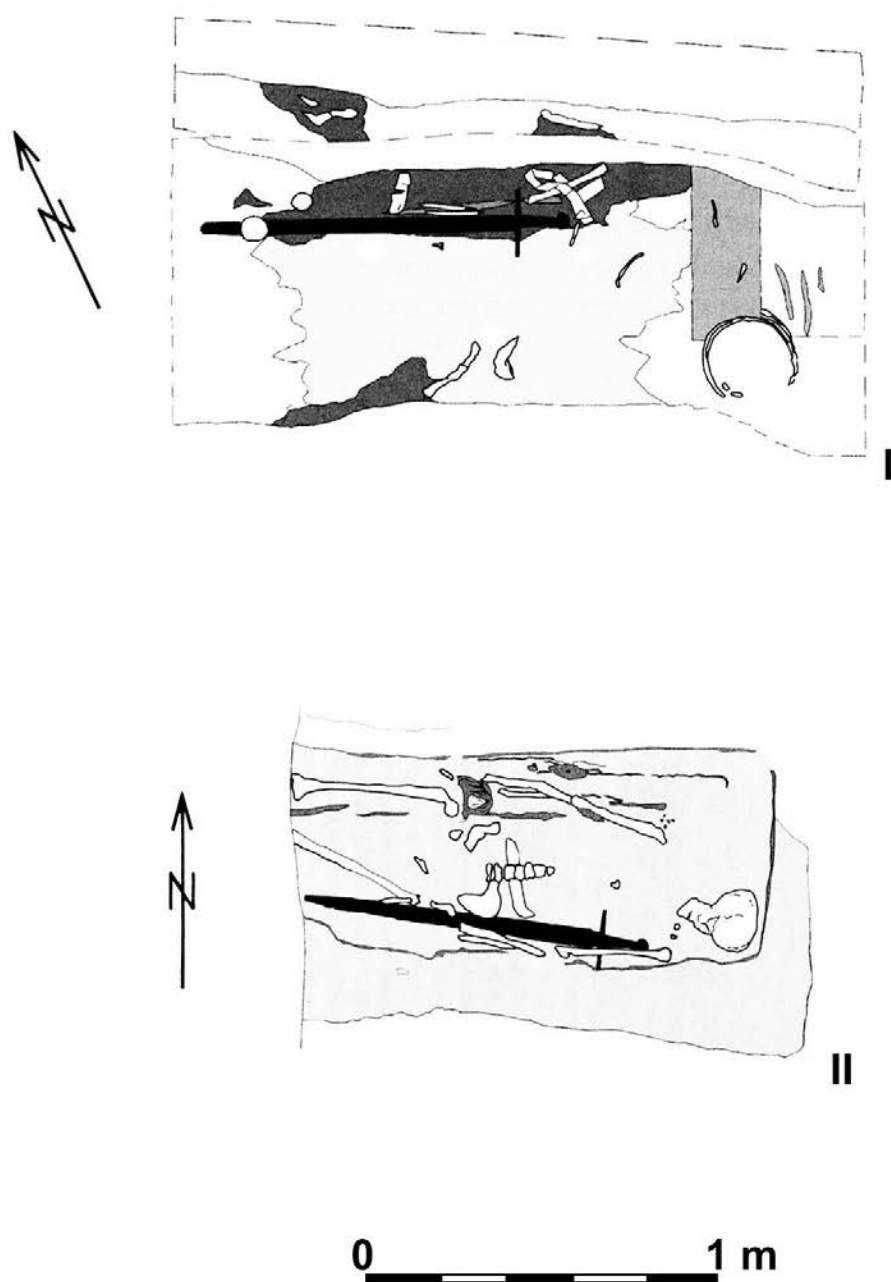
Ryc. 8. Uznam, grób 135 – plan (wg Biermann 2009, Taf. 20) (opr. A. Janowski)

Fig. 8. Usedom, grave 135 – plan (after Biermann 2009, Table 20) (Edited by A. Janowski)

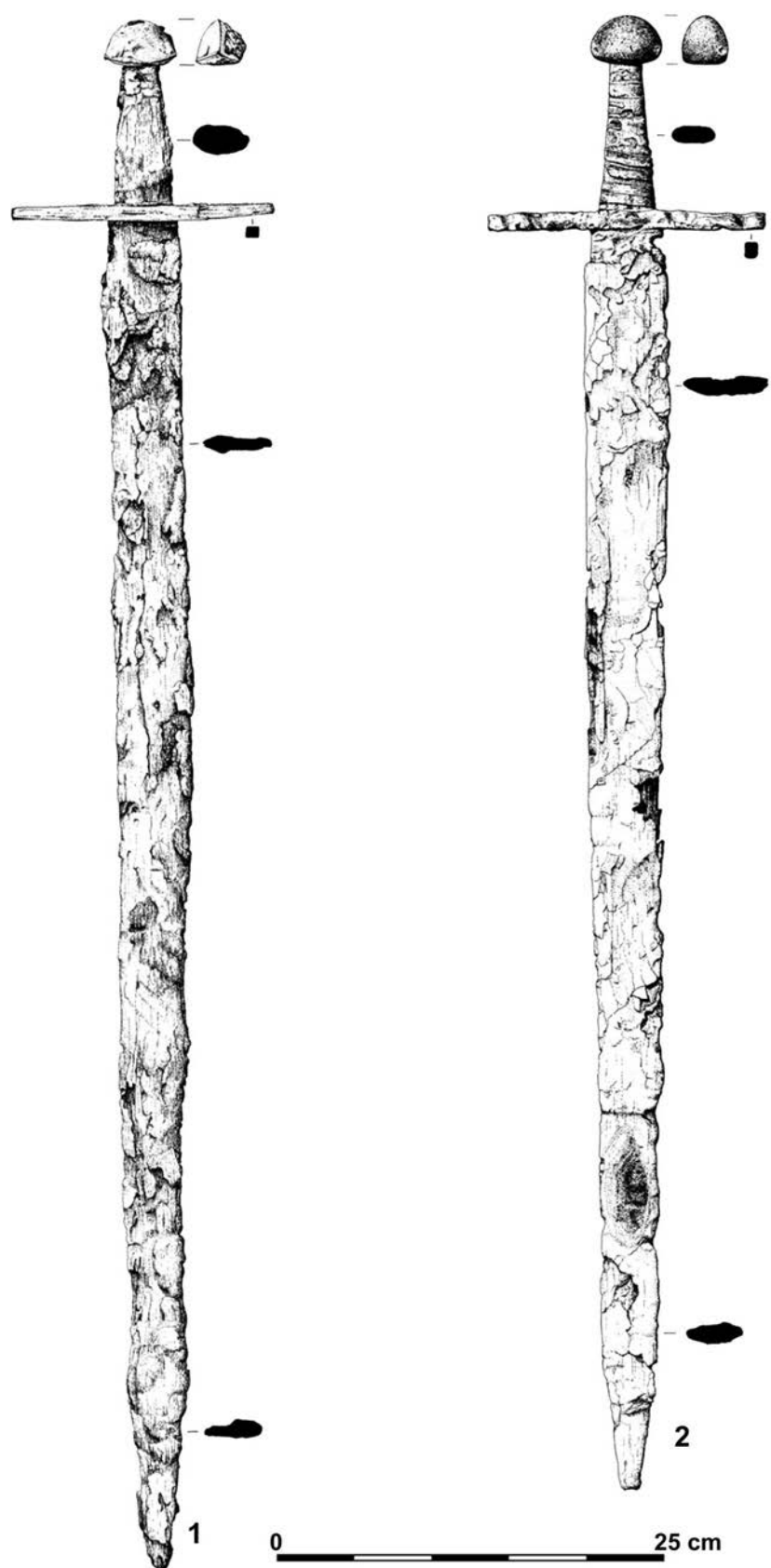
Ryc. 9. Usdom, grób 135 – wyposażenie. 1 – miska brązowa, 2 – pinceta, 3 – ceramika, 4-5 – ośelki, 6 – wiadro, 7 – kołec żelazny, 8 – nóż, 9 – miecz, 10-12 – nity, 13-14 – ostrogi (wg Biermann 2008, Fig. 3) (opr A. Janowski)

Fig. 9. Usdom, grave 135 – grave goods. 1 – bronze bowl, 2 – tweezers, 3 – fragment of ceramic vessel, 4-5 – whetstones, 6 – bucket, 7 – iron spike, 8 – knife, 9 – sword, 10-12 – rivets, 13-14 – spurs (after Biermann 2008, Fig. 3) (Edited by A. Janowski)

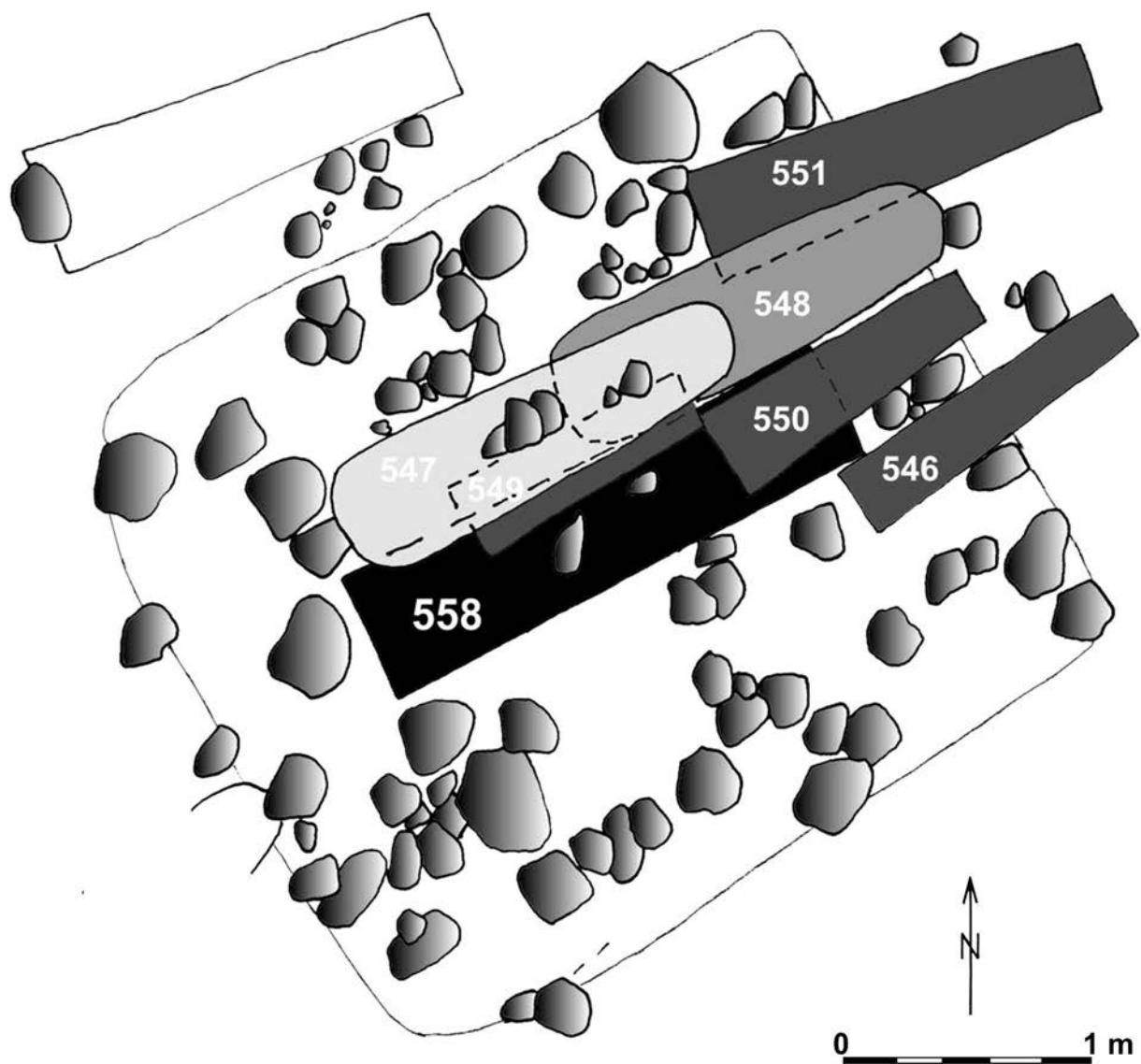
Ryc. 10. Wusterhausen, plany grobów: I – grób 55 (wg Brauer 2012, Abb. 57), II – grób 112 (wg Bauer 2012b, Abb. 177) (opr. A. Janowski)

Fig. 10. Wusterhausen, plans of graves: I – grave 55 (after Brauer 2012, Fig. 57), II – grave 112 (after Bauer 2012b, Fig. 177) (Edited by A. Janowski)

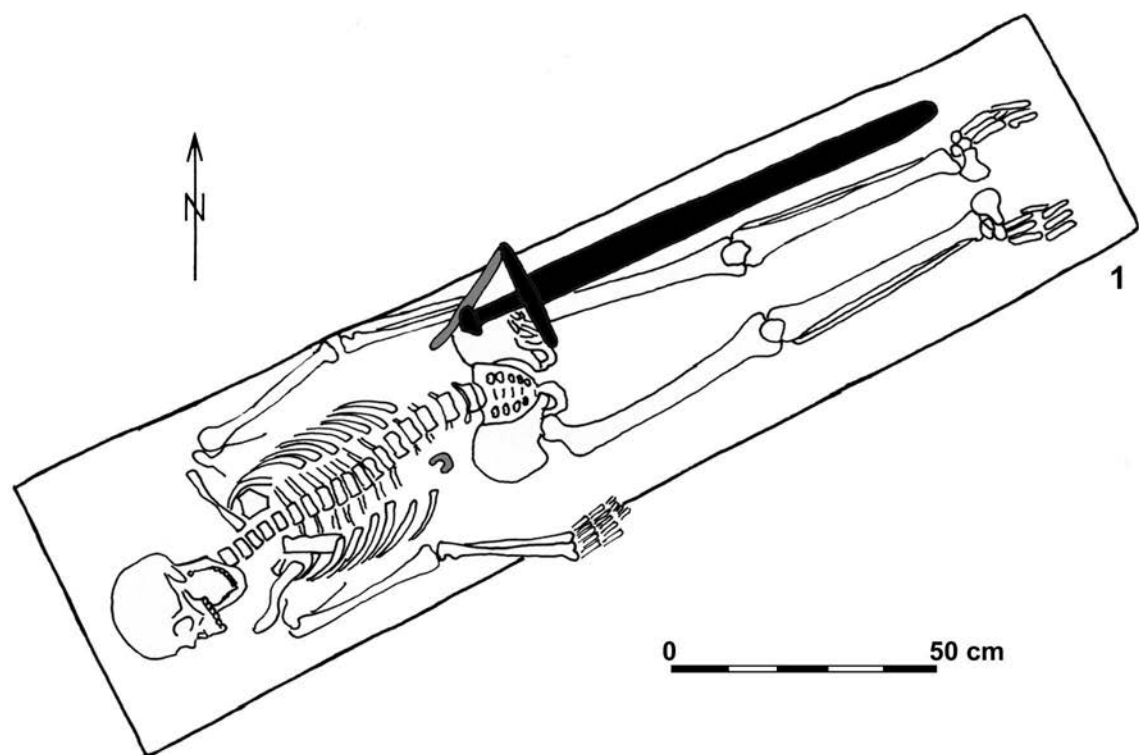
Ryc. 11. Wusterhausen, miecze z grobów 55(1) i 112 (2) (wg Bauer 2012a, Abb. 72) (opr. A. Janowski)

Fig. 11. Wusterhausen, swords from graves 55(1) and 112 (2) (after Bauer 2012a, Fig. 72) (Edited by A. Janowski)

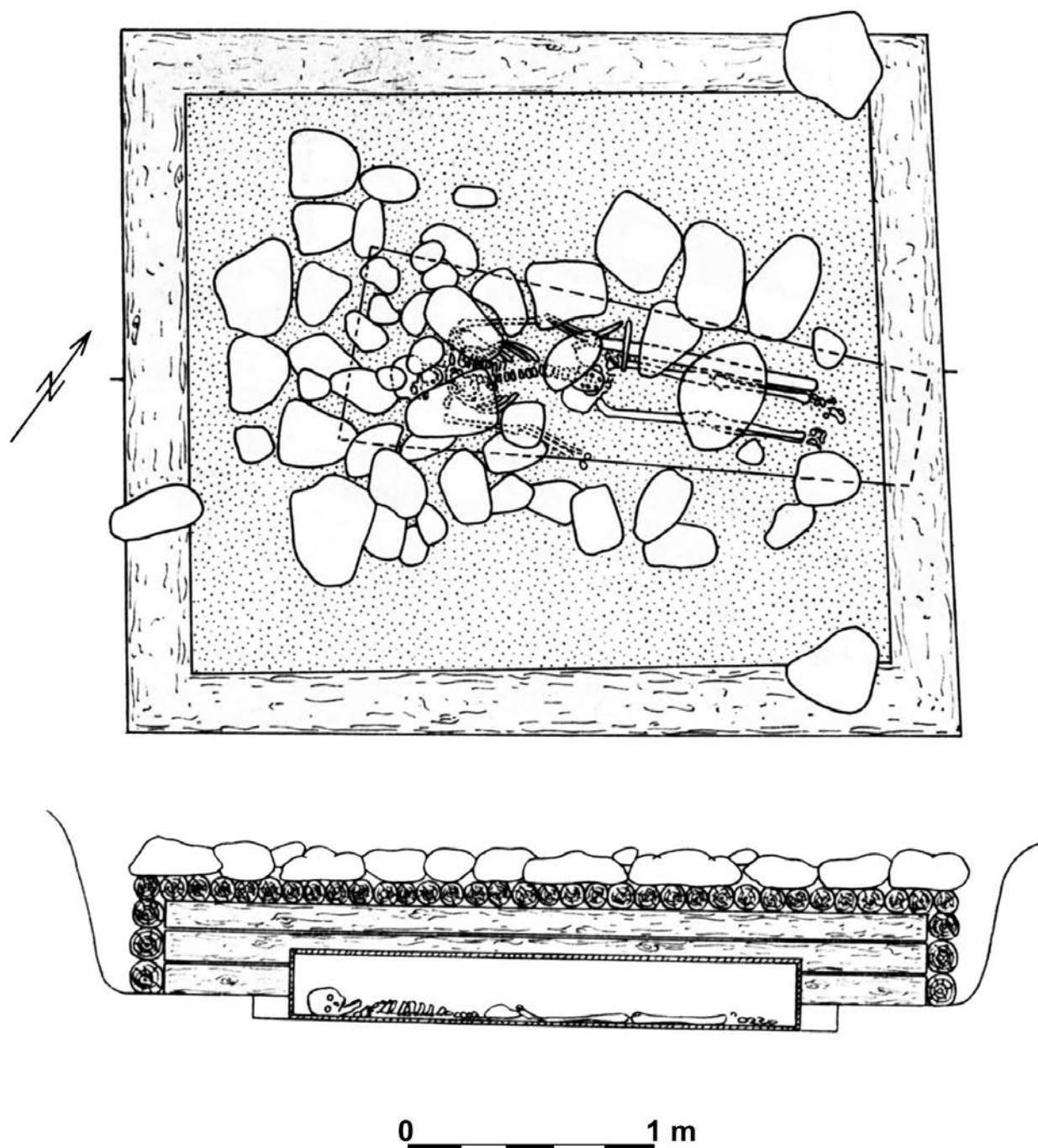
Ryc. 12. Cedynia. Fragment planu cmentarzyska z grobem 558 według dokumentacji polowej (rys. Cz. Krocak). Rozwarstwienie chronologiczne. Faza I (najstarsza – grób 558) – kolor czarny, faza II – kolor ciemnoszary, faza III – kolor szary, faza IV (najmłodsza) – kolor jasnoszary (opr. A. Janowski)

Fig. 12. Cedynia. Part of plan of burial ground with grave 558, after field documentation (drawn by Cz. Krocak). Chronological stratification: Phase I (the oldest – grave 558) – black, Phase II – dark gray, Phase III – gray, Phase IV (the youngest) – light grey (Edited by A. Janowski)

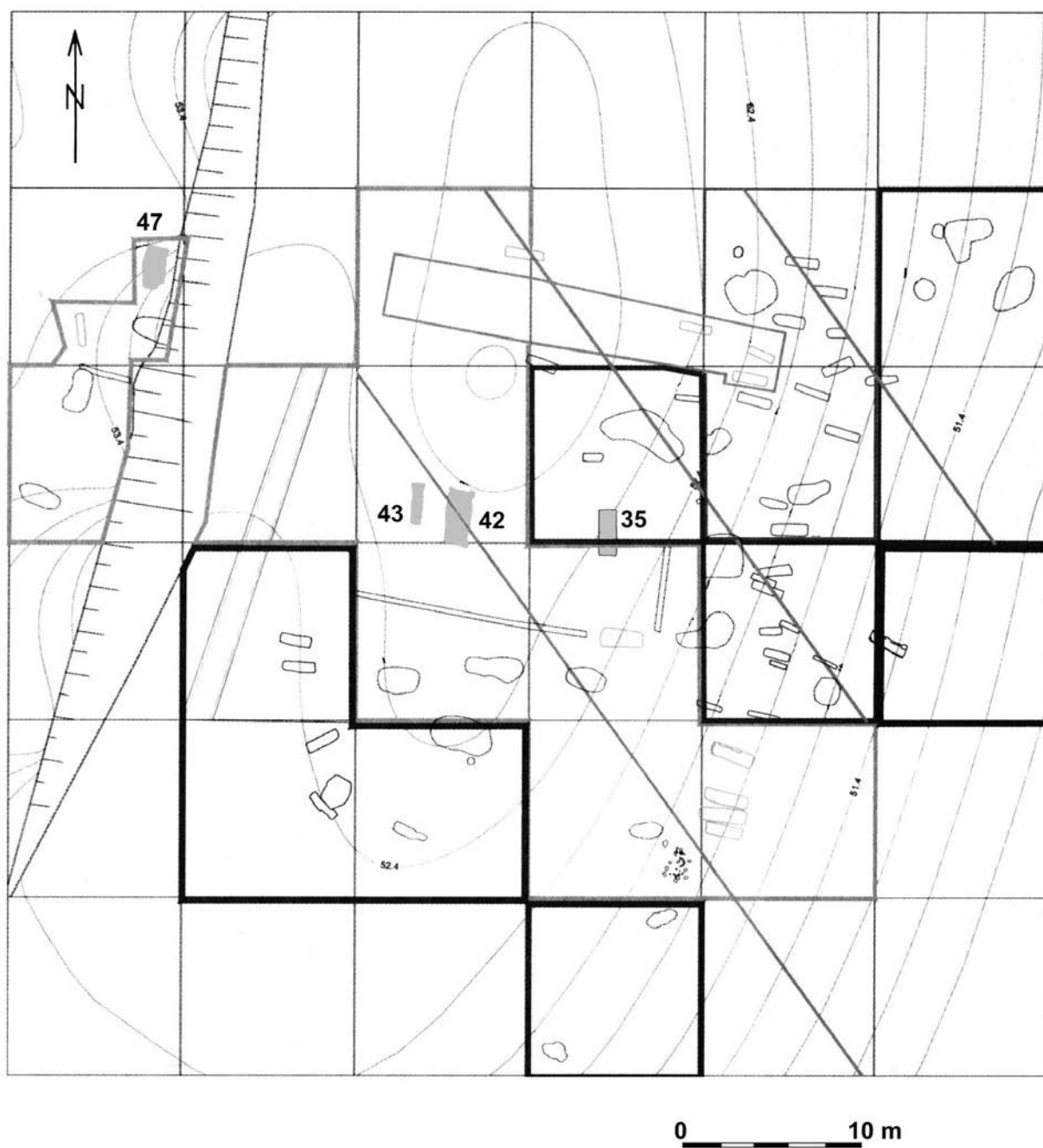
Ryc. 13. Cedynia, grób 558. 1 – plan wg dokumentacji polowej (rys. Cz. Krocak), 2 – dokumentacja fotograficzna (fot. H. Malinowska-Łazarczyk) (wg Janowski 2014a, ryc. 4)

Fig. 13. Cedynia, grave 558. 1 – plan after field documentation (drawn by Cz. Krocak), 2 – photographic documentation (photo by H. Malinowska-Łazarczyk) (after Janowski 2014a, Fig.4)

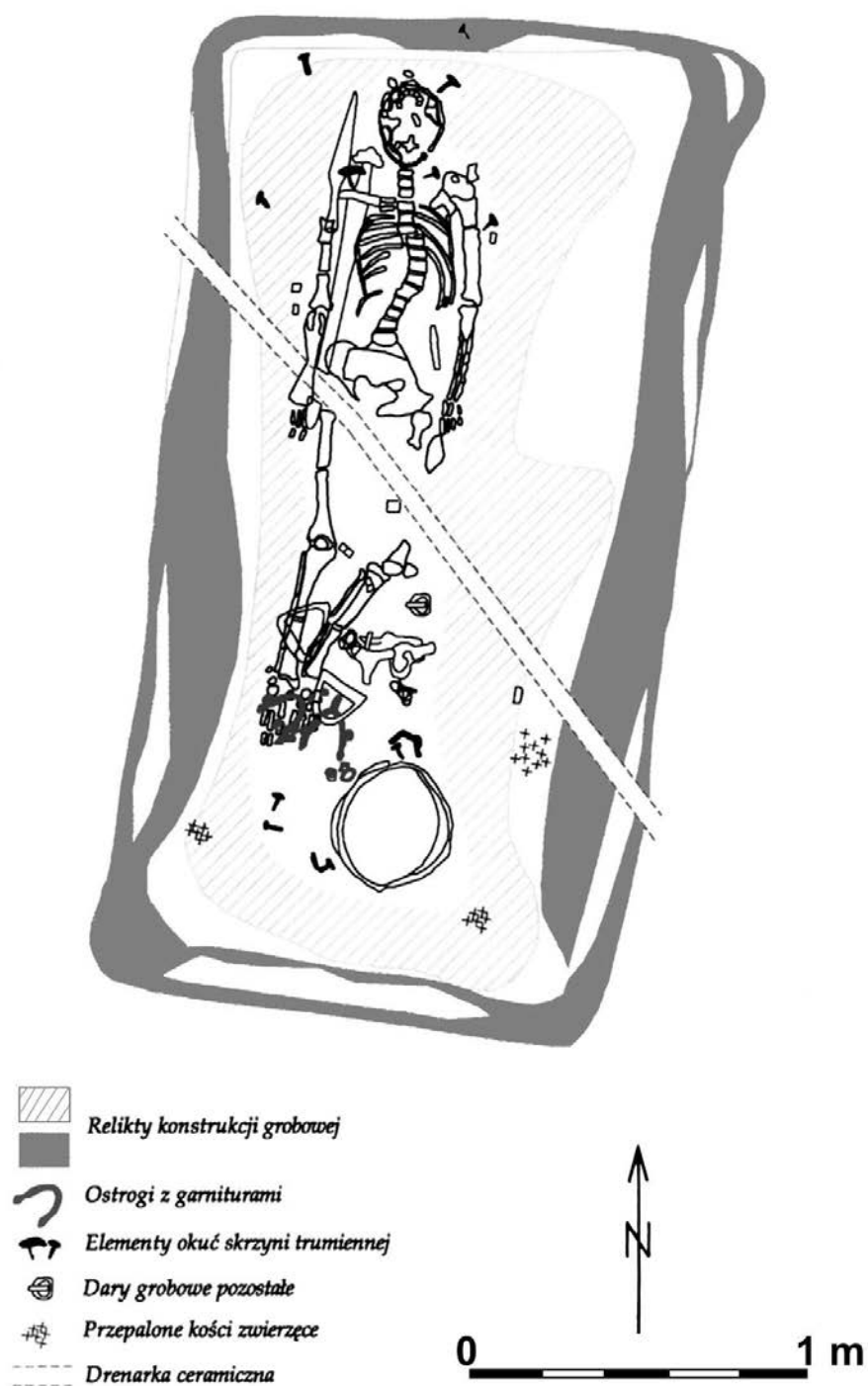
Ryc. 14. Cedynia, grób 558 – wyidealizowana rekonstrukcja (wg Filipowiak 1972, ryc. 7) (opr. A. Janowski)

Fig. 14. Cedynia, grave 558 – idealized reconstruction (after Filipowiak 1972, Fig. 7) (Edited by A. Janowski)

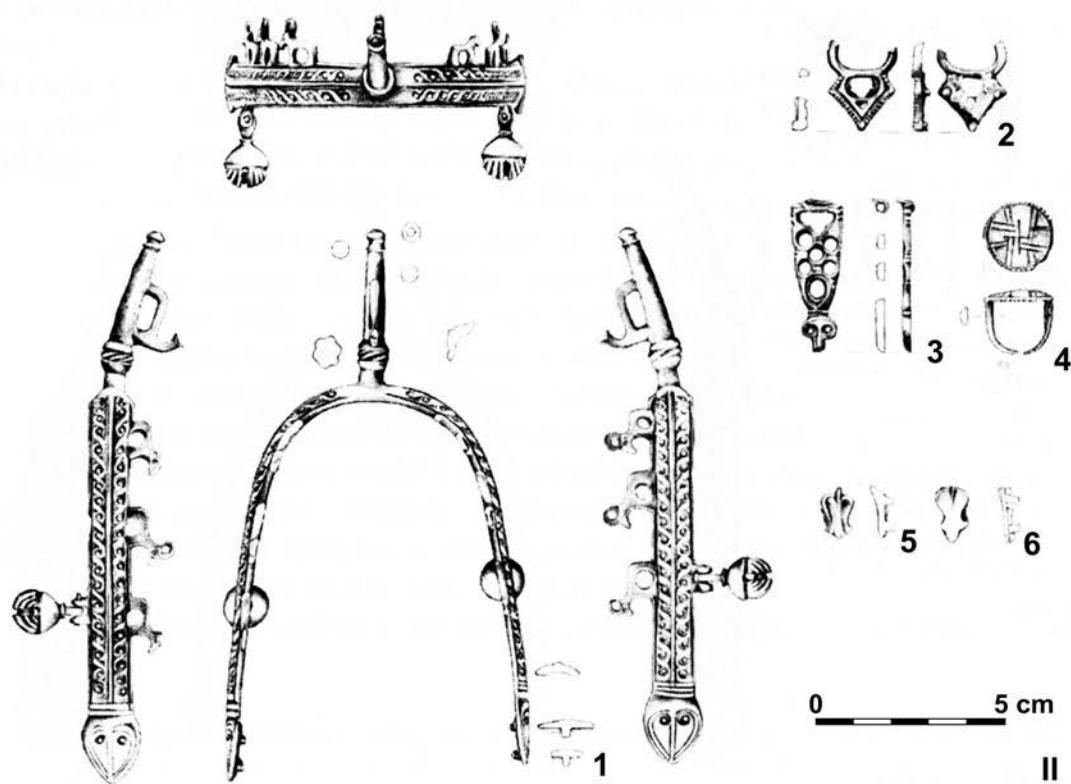
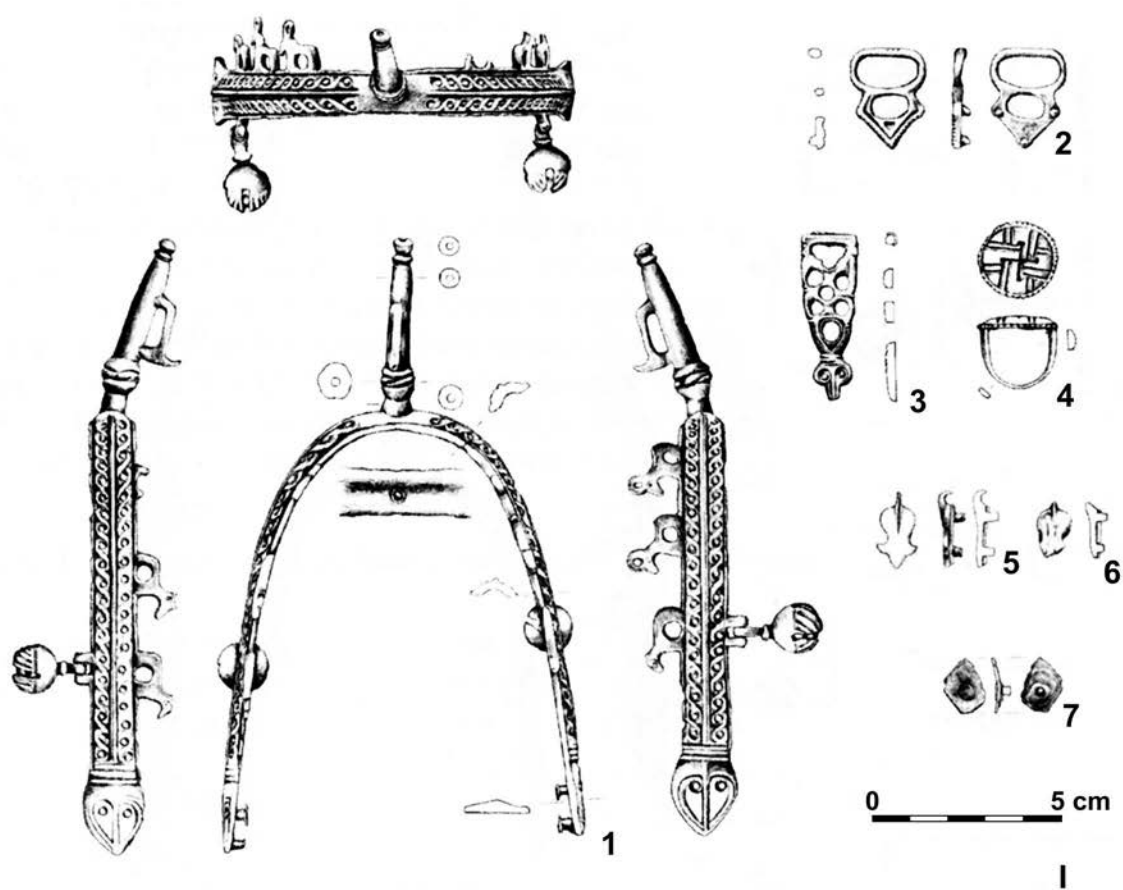
Ryc. 15. Cieple. Plan cmentarzyska z grobami odkrytymi w latach 2007 i 2009 (wg Ratajczyk 2013a, fig. 5) (opr. A. Janowski)

Fig. 15. Cieple. Plan of burial ground with graves uncovered in 2007 and 2009 (after Ratajczyk 2013a, Fig. 5) (Edited by A. Janowski)

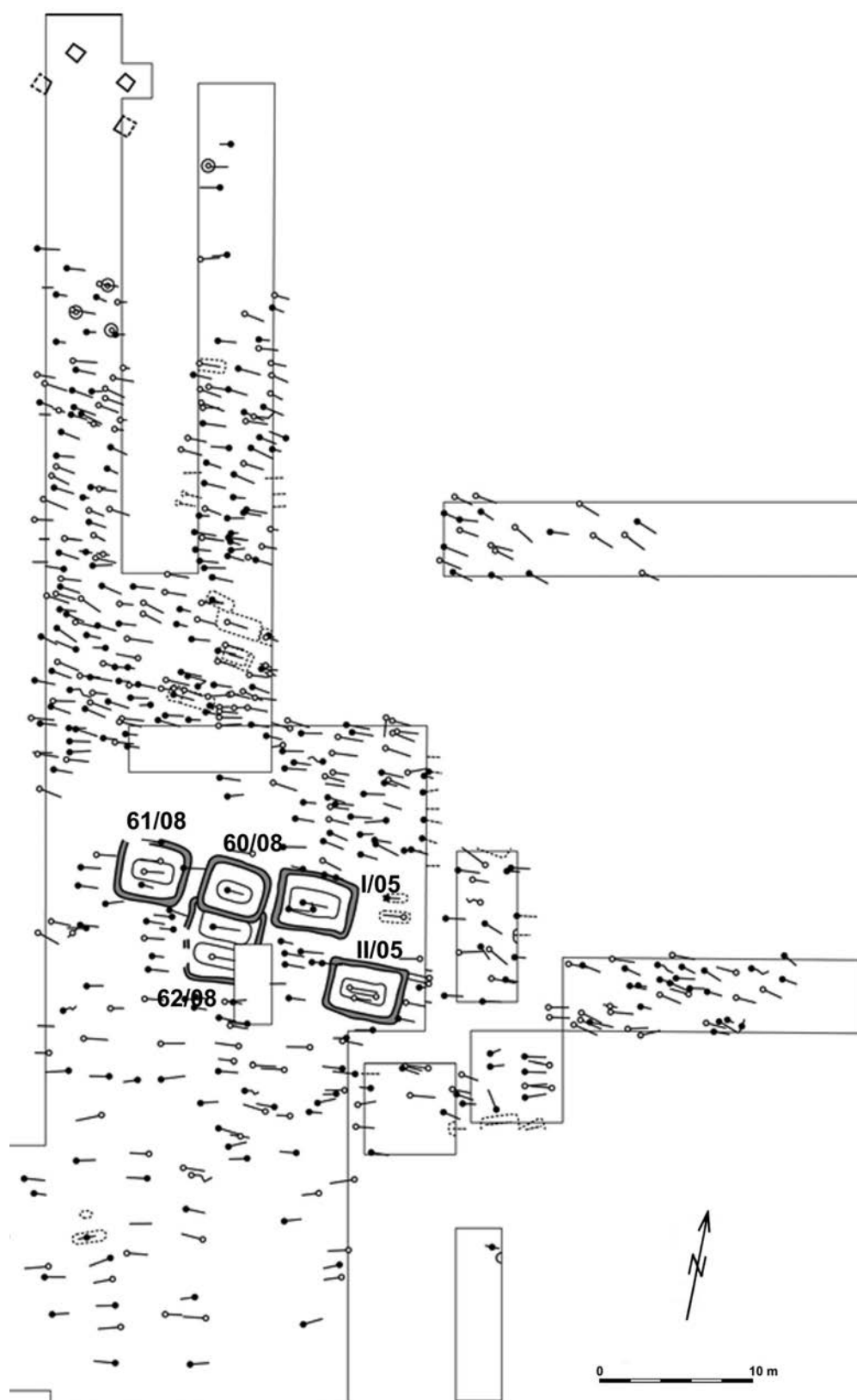
Ryc. 16. Cieple, grób 42/2009 – plan (wg Ratajczyk 2013b, ryc. 2) (opr. A. Janowski)

Fig. 16. Cieple, grave 42/2009 – plan (after Ratajczyk 2013b, Fig. 2) (Edited by A. Janowski)

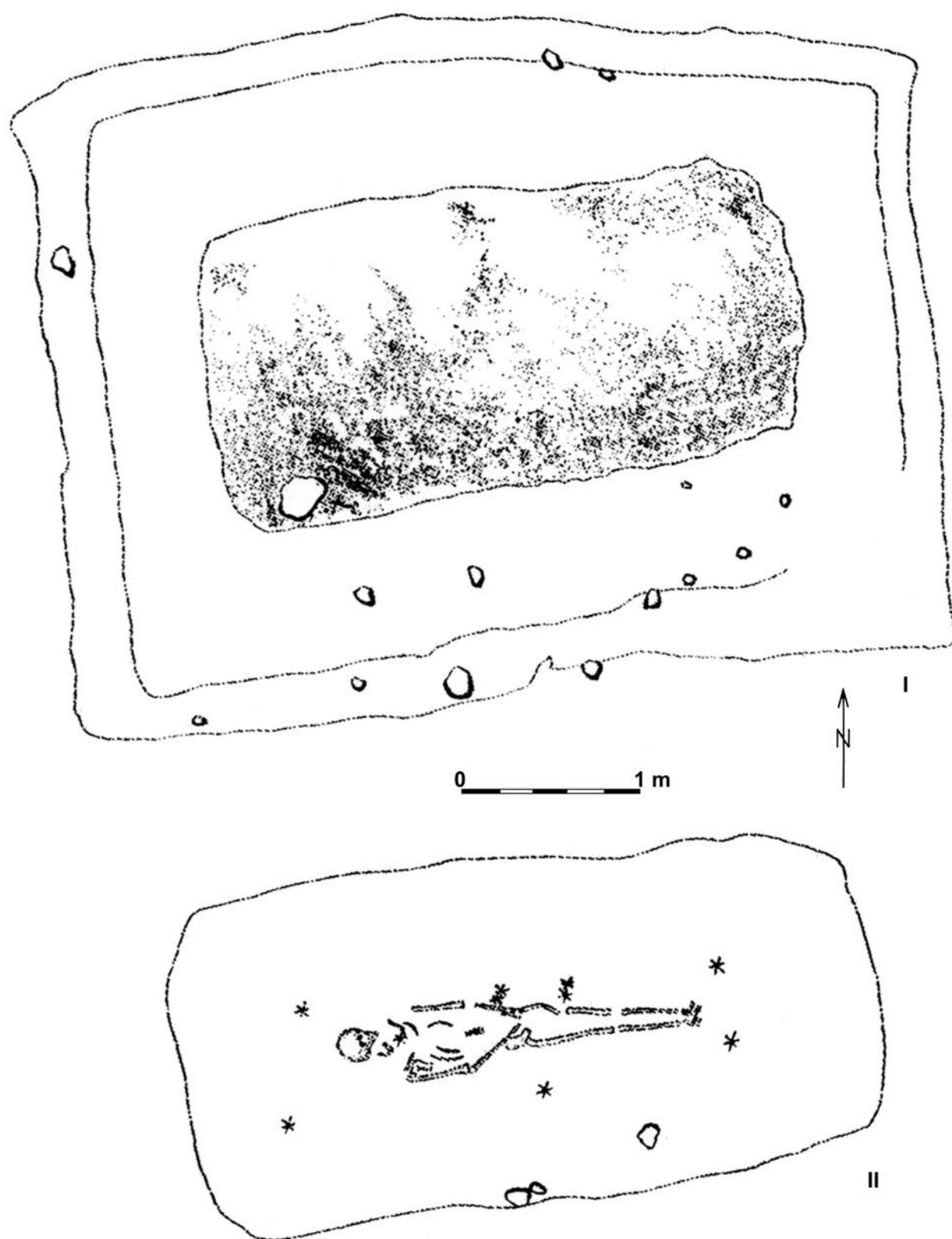
Ryc. 17 Ciepłe, grób 42/2009 – ostrogi wraz z garniturami (wg Ratajczyk 2013b, tabl. I-II) (opr. A. Janowski)

Fig. 17. Ciepłe, grave 42/2009 – spurs with sets (after Ratajczyk 2013b, Table I-II) (Edited by A. Janowski)

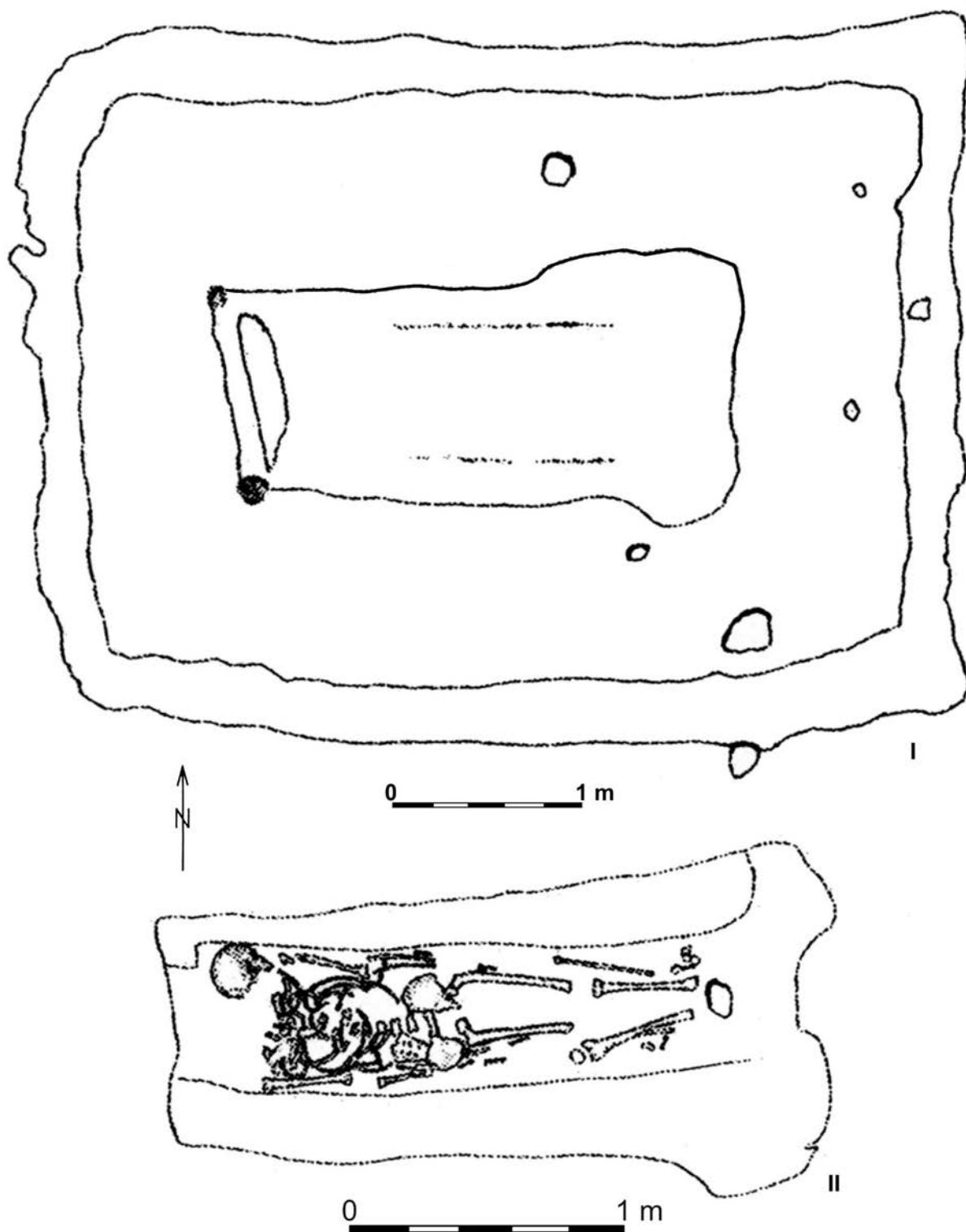
Ryc. 18. Dziekanowice. Plan części NE cmentarzyska z grobami komorowymi (wg Wrzesiński 2010, ryc. 2) (opr. A. Janowski)

Fig. 18. Dziekanowice. North-eastern part of burial ground with chamber graves (after Wrzesiński 2010, Fig. 2) (Edited by A. Janowski)

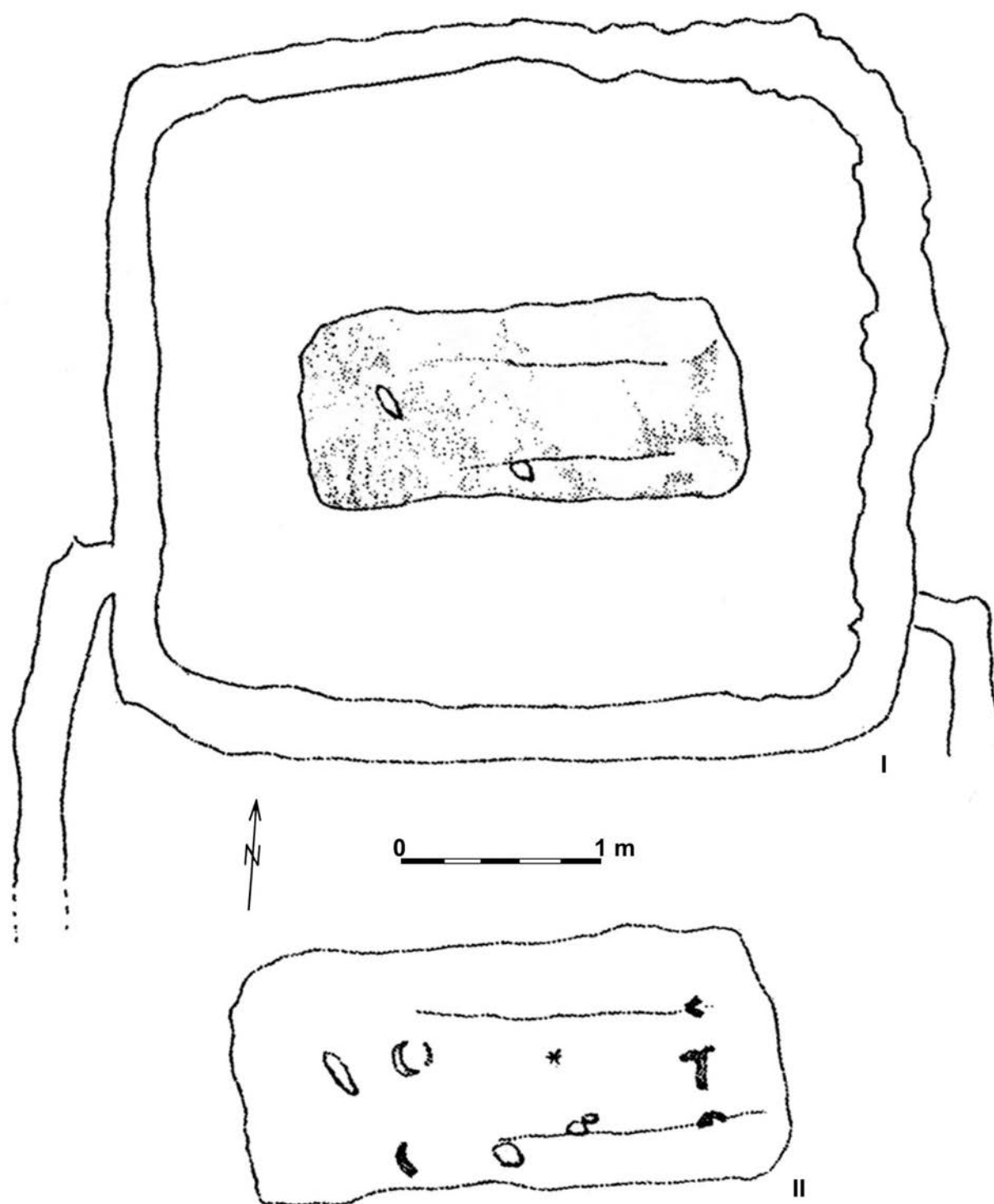
Ryc. 19. Dziekanowice, grób I/05 – plan. I – strop, II – poziom szkieletu (wg Wrzesiński 2010, ryc. 3) (opr. A. Janowski)

Fig. 19. Dziekanowice, grave I/05 – plan. I – upper part, II – skeleton level (after Wrzesiński 2010, Fig. 3) (Edited by A. Janowski)

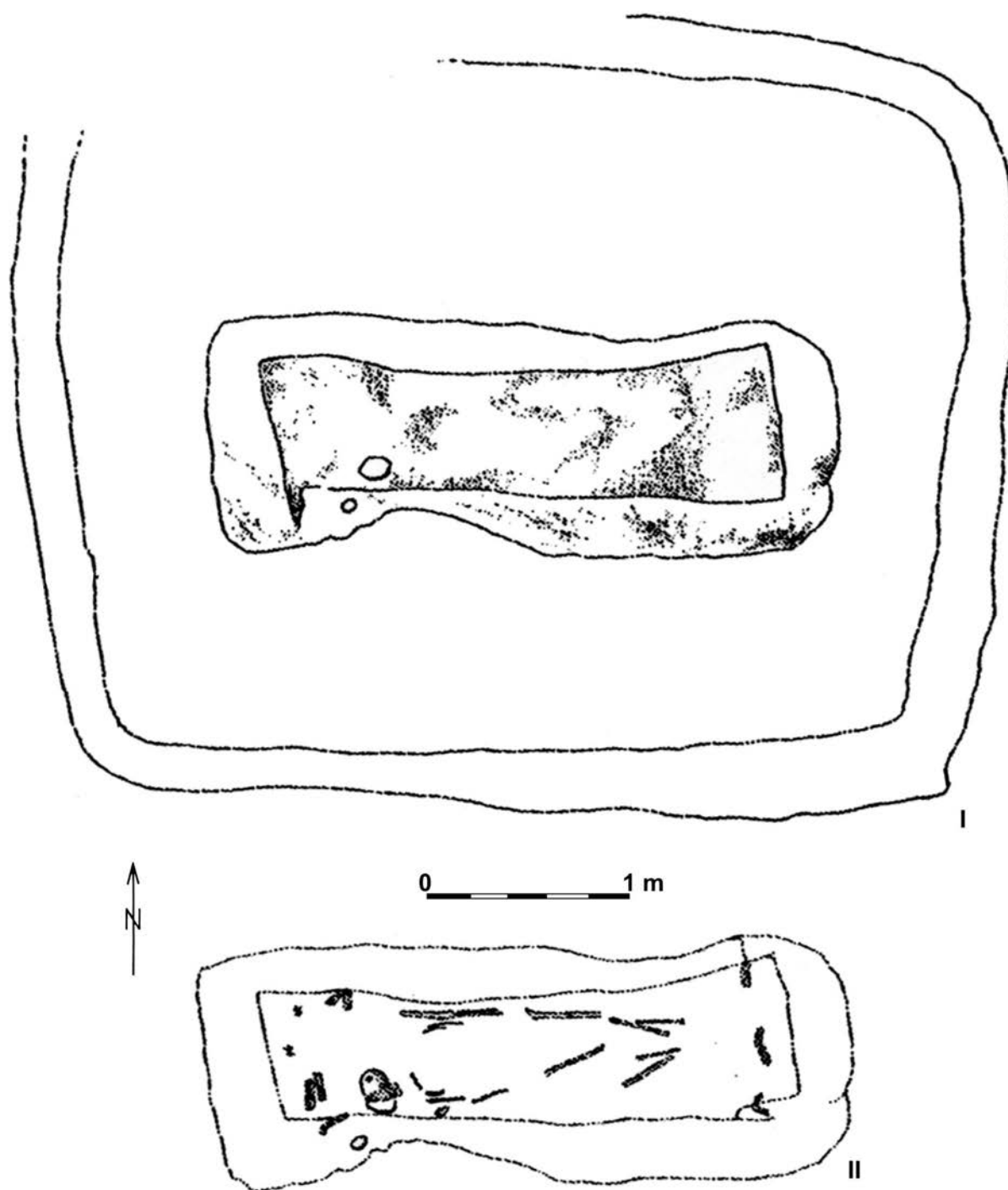
Ryc. 20. Dziekanowice, grób II/05 – plan. I – strop, II – poziom szkieletu (wg Wrzeński 2010, ryc. 4) (opr. A. Janowski)

Fig. 20. Dziekanowice, grave II/05 – plan. I – upper part, II – skeleton level (after Wrzeński 2010, Fig. 4) (Edited by A. Janowski)

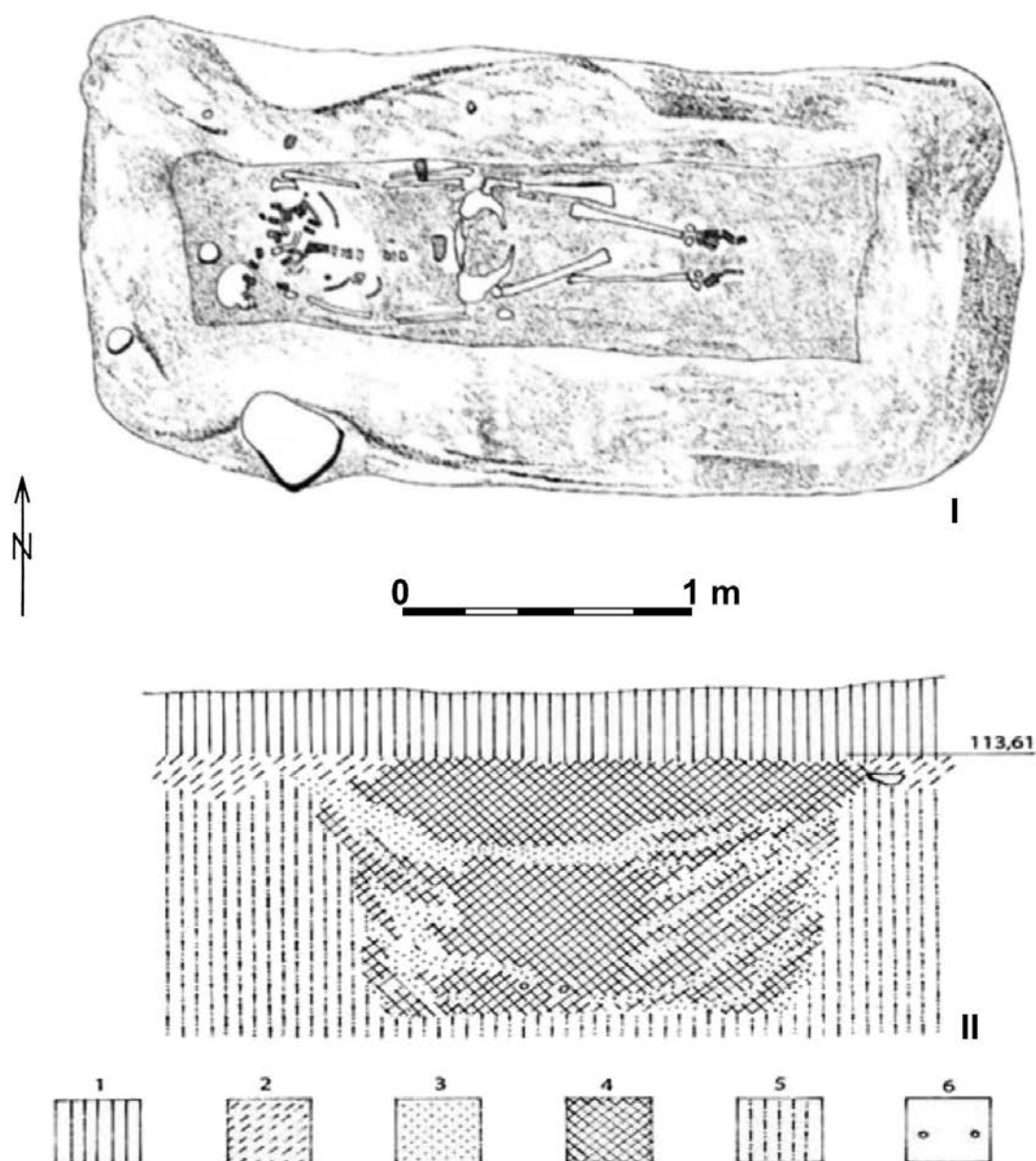
Ryc. 21. Dziekanowice, grób 60/08 – plan. I – strop, II – poziom szkieletu (wg Wrzesiński 2010, ryc. 5) (opr. A. Janowski)

Fig. 21. Dziekanowice, grave 60/08 – plan. I – upper part, II – skeleton level (after Wrzesiński 2010, Fig. 5) (Edited by A. Janowski)

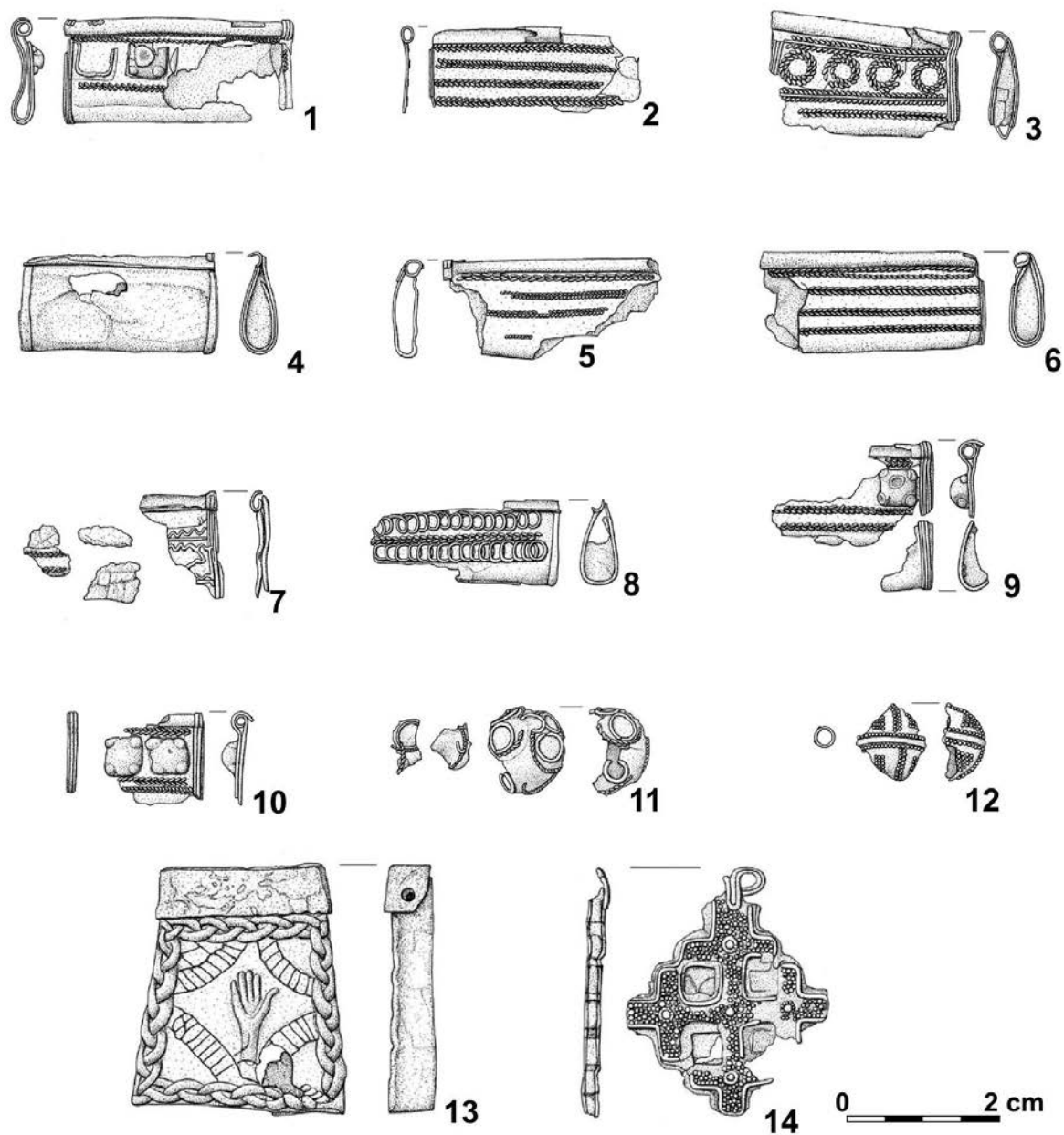
Ryc. 22. Dziekanowice, grób 61/08 – plan. I – strop, II – poziom szkieletu (wg Wrzesiński 2010, ryc. 6) (opr. A. Janowski)

Fig. 22. Dziekanowice, grave 61/08 – plan. I – upper part, II – skeleton level (after Wrzesiński 2010, Fig. 6) (Edited by A. Janowski)

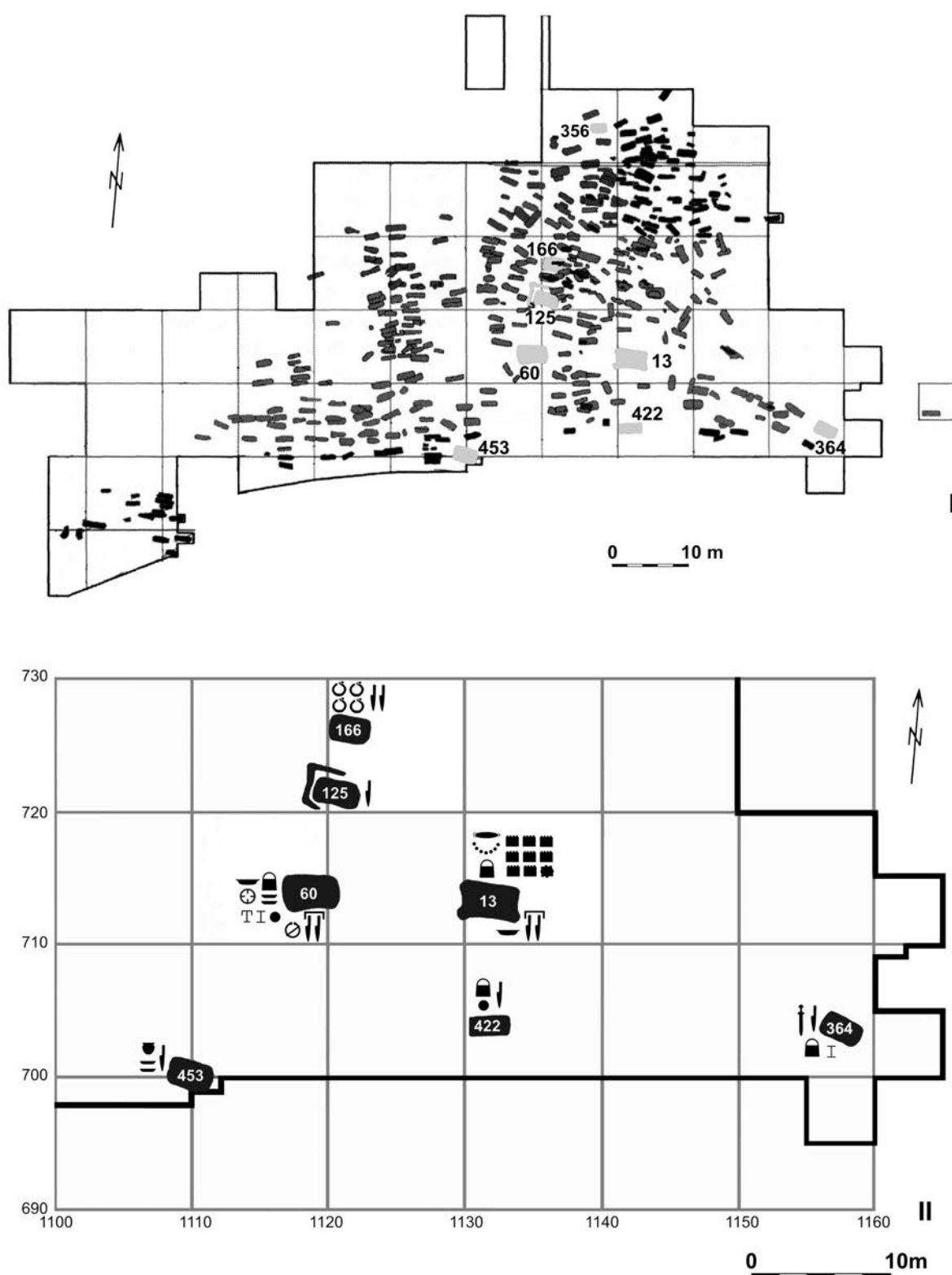
Ryc. 23. Dziekanowice, grób 62/08. I – plan, II – profil (wg Wrzesiński 2011, ryc. 5-6) (opr. A. Janowski)

Fig. 23. Dziekanowice, grave 62/08. I – plan, II – profile (after Wrzesiński 2011, Fig. 5-6) (Edited by A. Janowski)

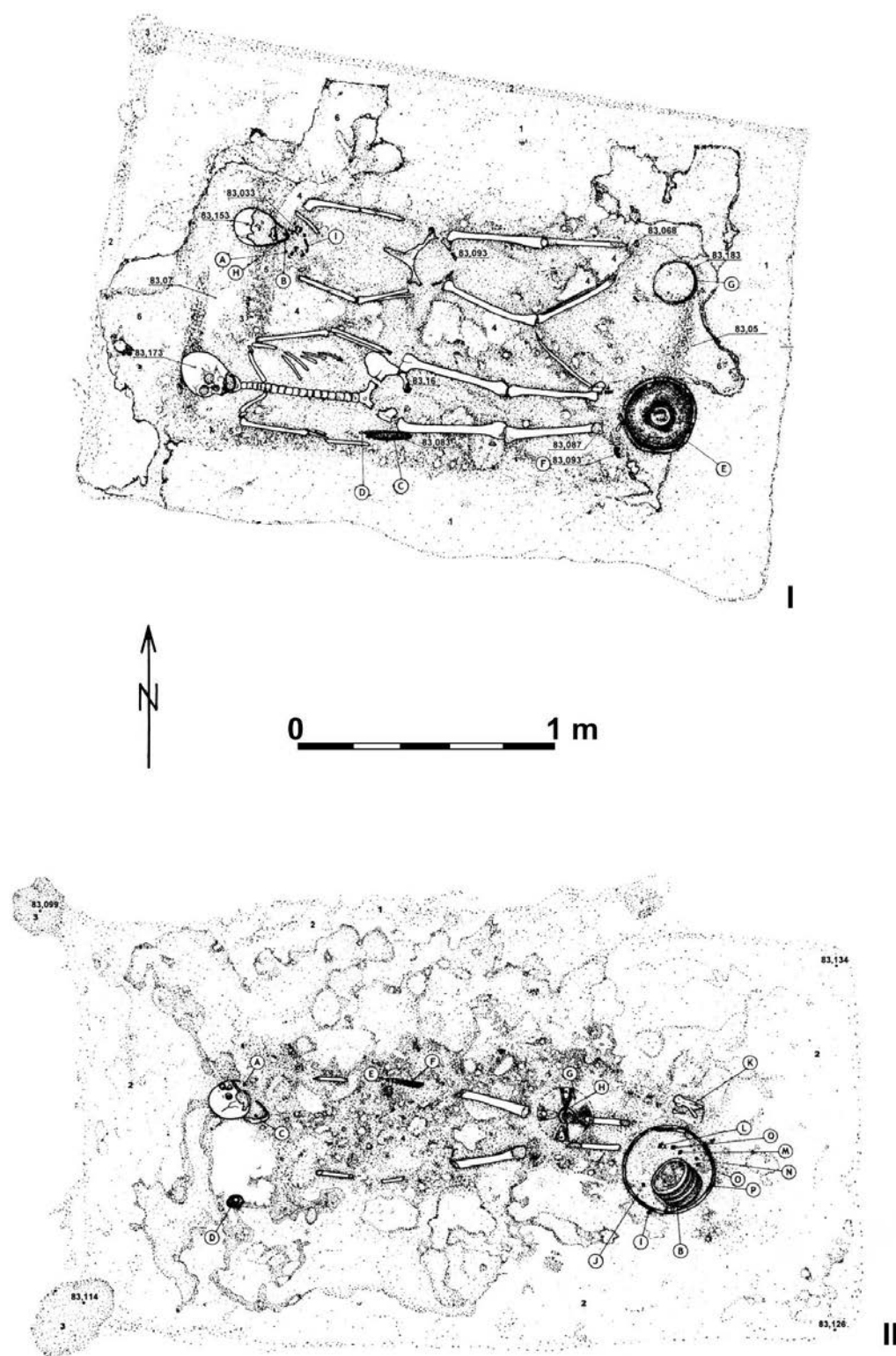
Ryc. 24. Dziekanowice, grób 62/08 – elementy naszyjnika: 1-10, 13 – kaptorgi, 11-12 – paciorki, 14 – zawieszka typu Hiddensee (wg Wrzesiński 2011, ryc. 16-22, 24-25, 27-31) (opr. A. Janowski)

Fig. 24. Dziekanowice, grave 62/08 – necklace elements: 1-10, 13 – kaptorgas, 11-12 – beads, 14 – Hiddensee pendant (after Wrzesiński 2011, Fig. 16-22, 24-25, 27-31) (Edited by A. Janowski)

Ryc. 25. Kałdus, cmentarzysko stan. 4. I – plan (wg Janowski 2011b, ryc. 4), II – plan części południowej z grobami komorowymi (wg Janowski 2011a, Fig. 6) (opr. A. Janowski)

Fig. 25. Kałdus, burial ground site 4. I – plan (after Janowski 2011b, Fig. 4), II – southern part of burial ground with chamber graves (after Janowski 2011a, Fig. 6) (Edited by A. Janowski)

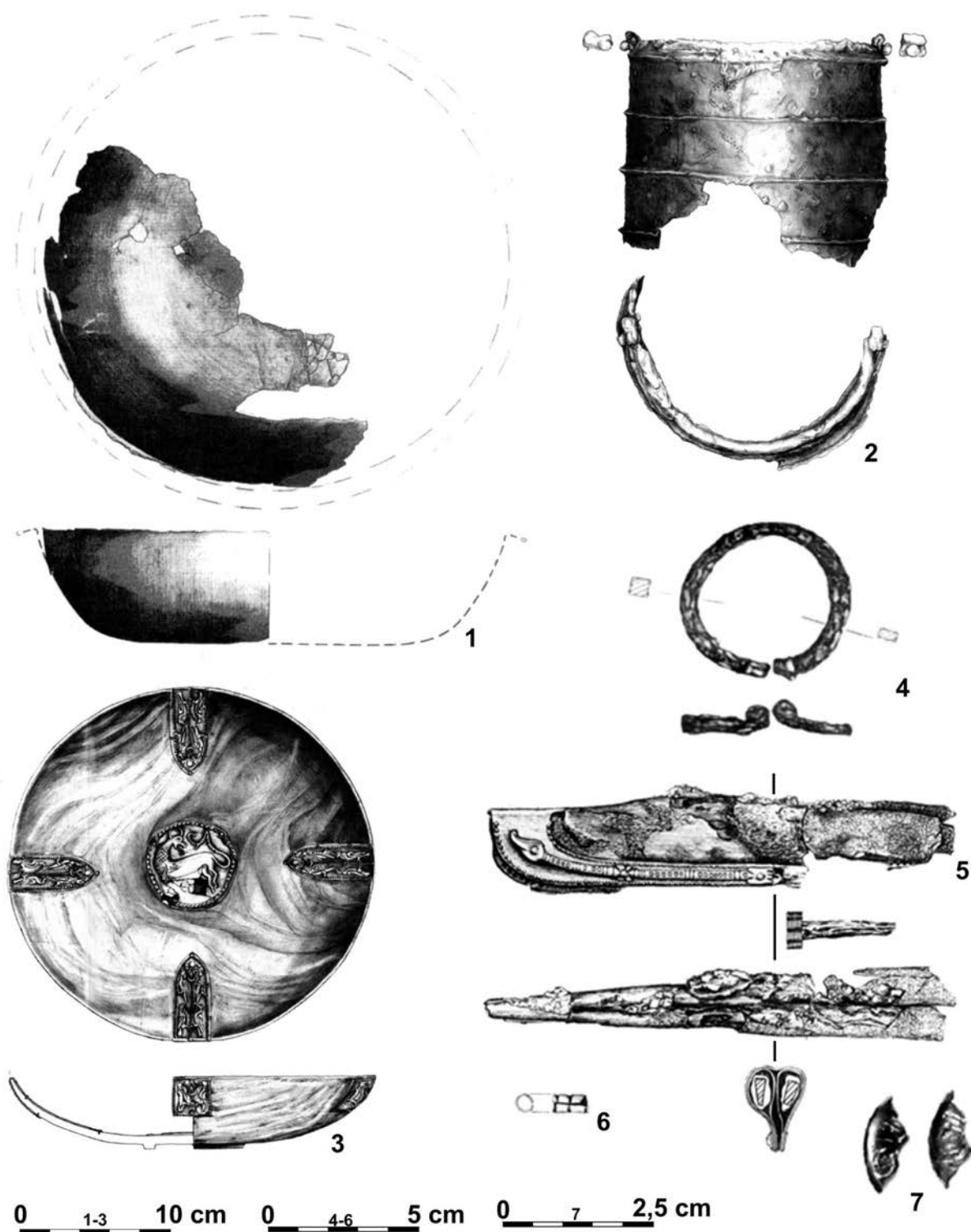
Ryc. 26. Kałdus. I – plan grobu 13, II – plan grobu 60 (wg Chudziak 2001, ryc. 3, 9) (opr. A. Janowski)

Fig. 26. Kałdus. I – plan of grave 13, II – plan of grave 60 (after Chudziak 2001, Fig. 3, 9) (Edited by A. Janowski)

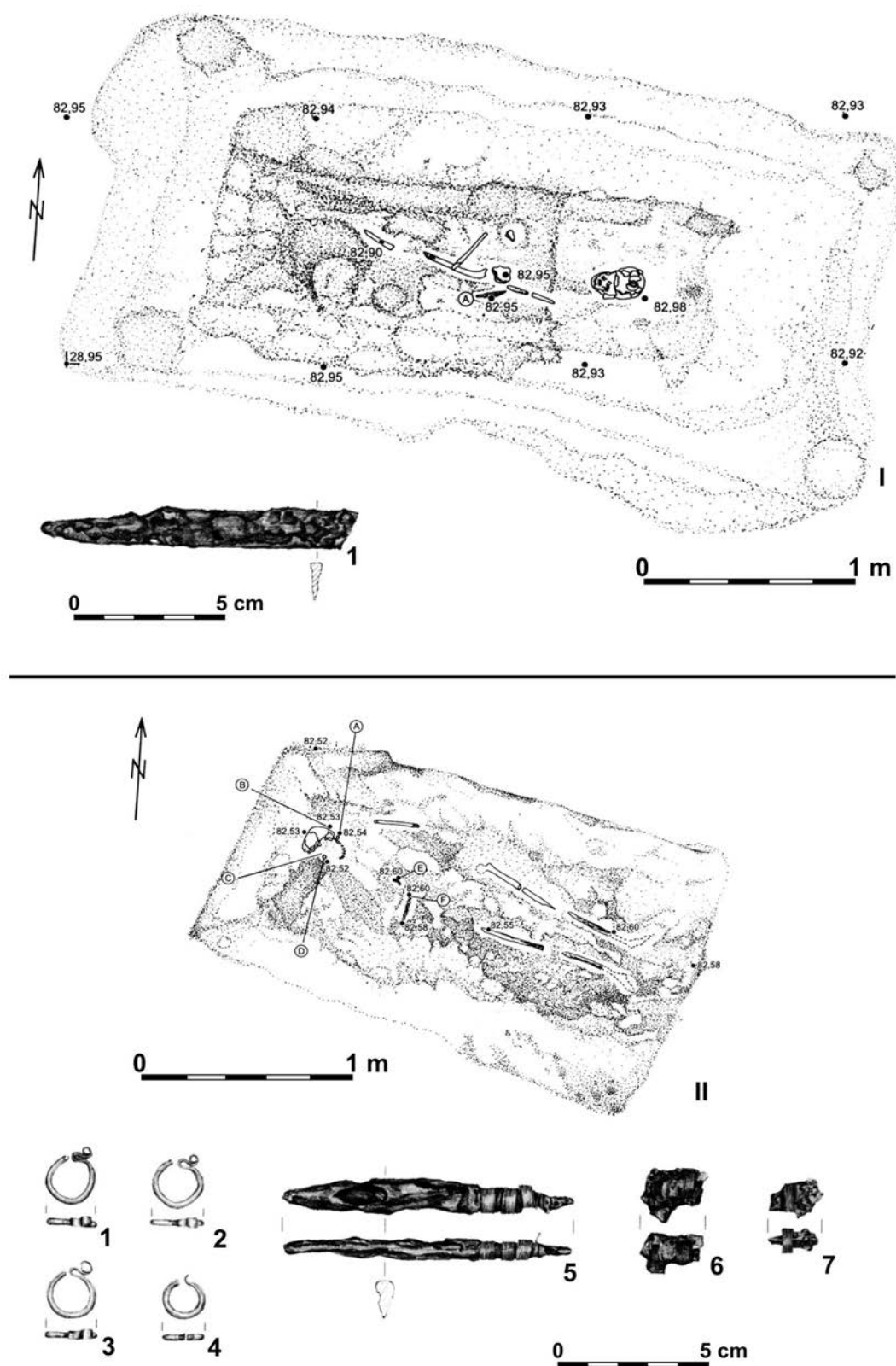
Ryc. 27. Kałdus, grób 13 – wyposażenie: 1 – misa brązowa, 2 – wiadro, 3 – okucie pochewki noża, 4-5 – noże, 6 – zapięcie kolii, 7 – paciorek srebrny, 8-15 – kaptorgi, 16 – paciorki (wg Chudziak 2001, ryc. 4-8) (opr. A. Janowski)

Fig. 27. Kałdus, grave 13 – grave goods: 1 – bronze bowl, 2 – bucket, 3 – knife scabbard fitting, 4-5 – knives, 6 – clasp, 7 – silver bead, 8-15 – kaptorgas, 16 – beads (after Chudziak 2001, Fig. 4-8) (Edited by A. Janowski)

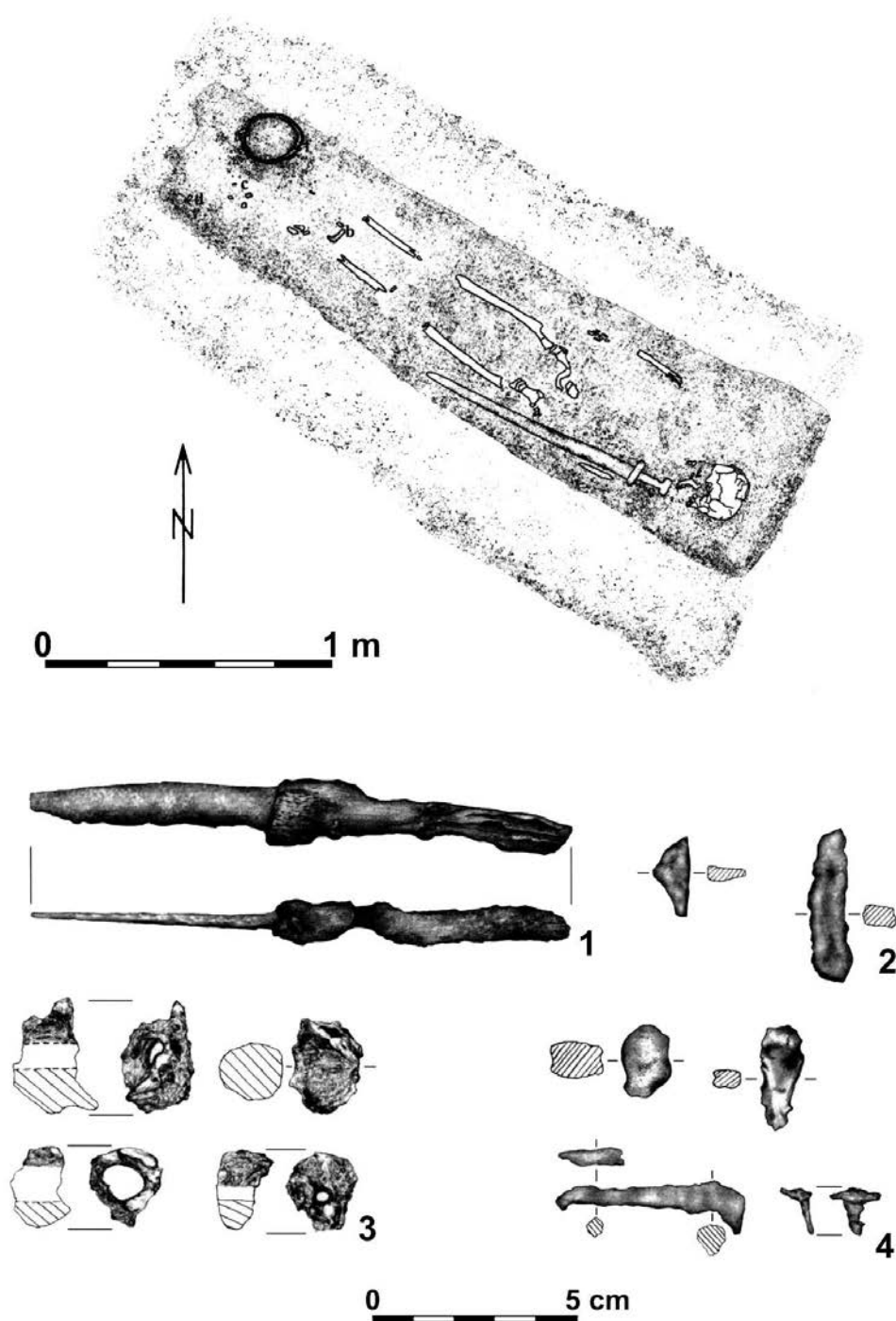
Ryc. 28. Kałdus, grób 60 – wyposażenie: 1 – misa brązowa, 2 – wiadro, 3 – talerz drewniany z okuciami, 4 – zapinka podkowiasta, 5 – nóż w pochewce z okuciami, 6 – okucie rzemienia, 7 – moneta (wg Chudziak 2001, ryc. 10-14) (opr. A. Janowski)

Fig. 28. Kałdus, grave 60 – grave goods: 1 – bronze bowl, 2 – bucket, 3 – wooden plate with fittings, 4 – horse shoe-shaped fibula, 5 – knife in scabbard with fittings, 6 – strap-fitting, 7 – coin (after Chudziak 2001, Fig. 10-14) (Edited by A. Janowski)

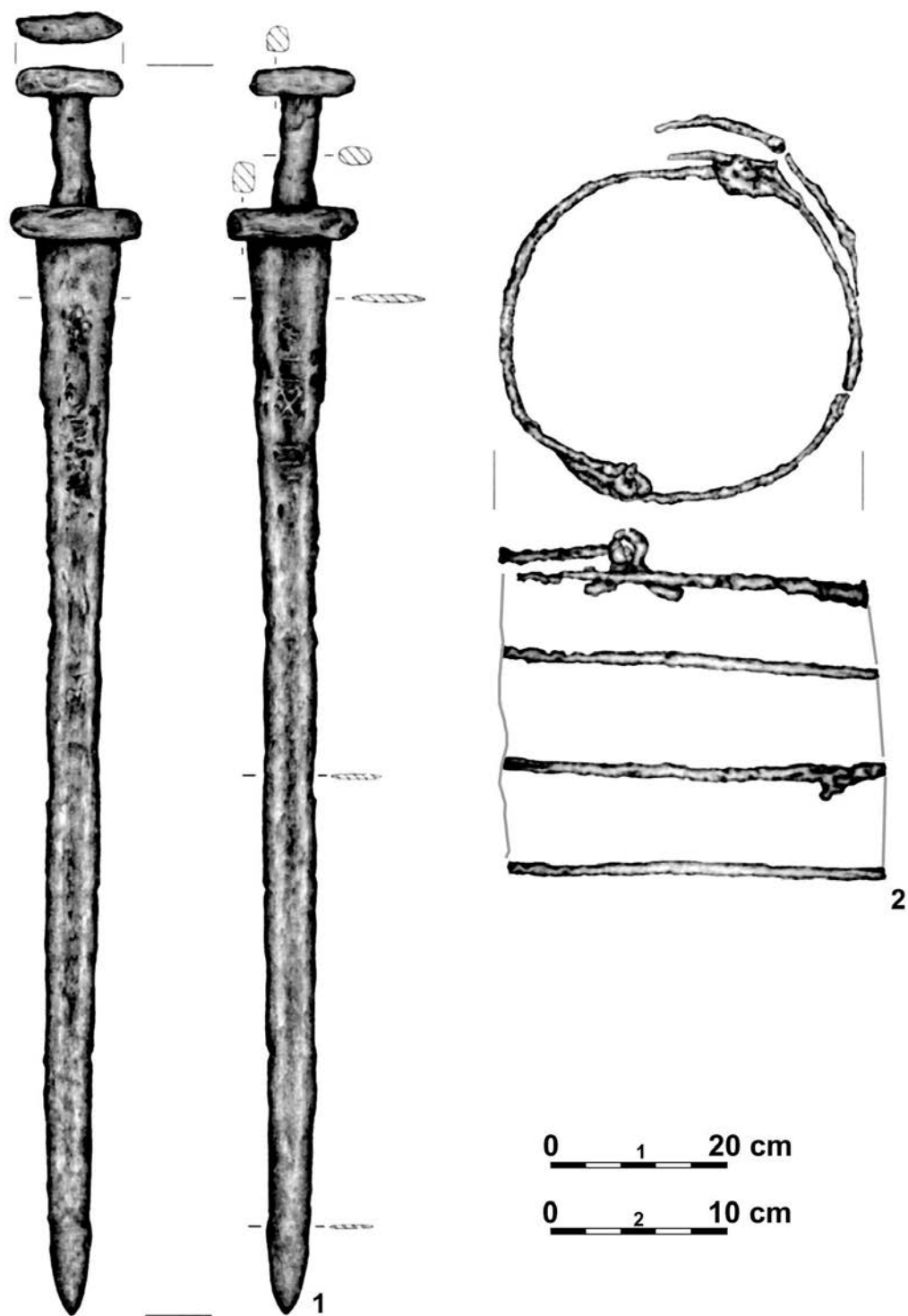
Ryc. 29. Kałdus, plany i wyposażenie grobów: I – grób 125; 1 – nóż; II – grób 166; 1-4 – kabłączki skroniowe, 5-7 – noże (wg Chudziak 2010, tabl. 31; Bojarski 2003, ryc. 9-10) (opr. A. Janowski)

Fig. 29. Kałdus, plans and grave goods: I – grave 125; 1 – knife; II – grave 166; 1-4 – temple-rings, 5-7 – knives (after Chudziak 2010, Table 31; Bojarski 2003, Fig. 9-10) (Edited by A. Janowski)

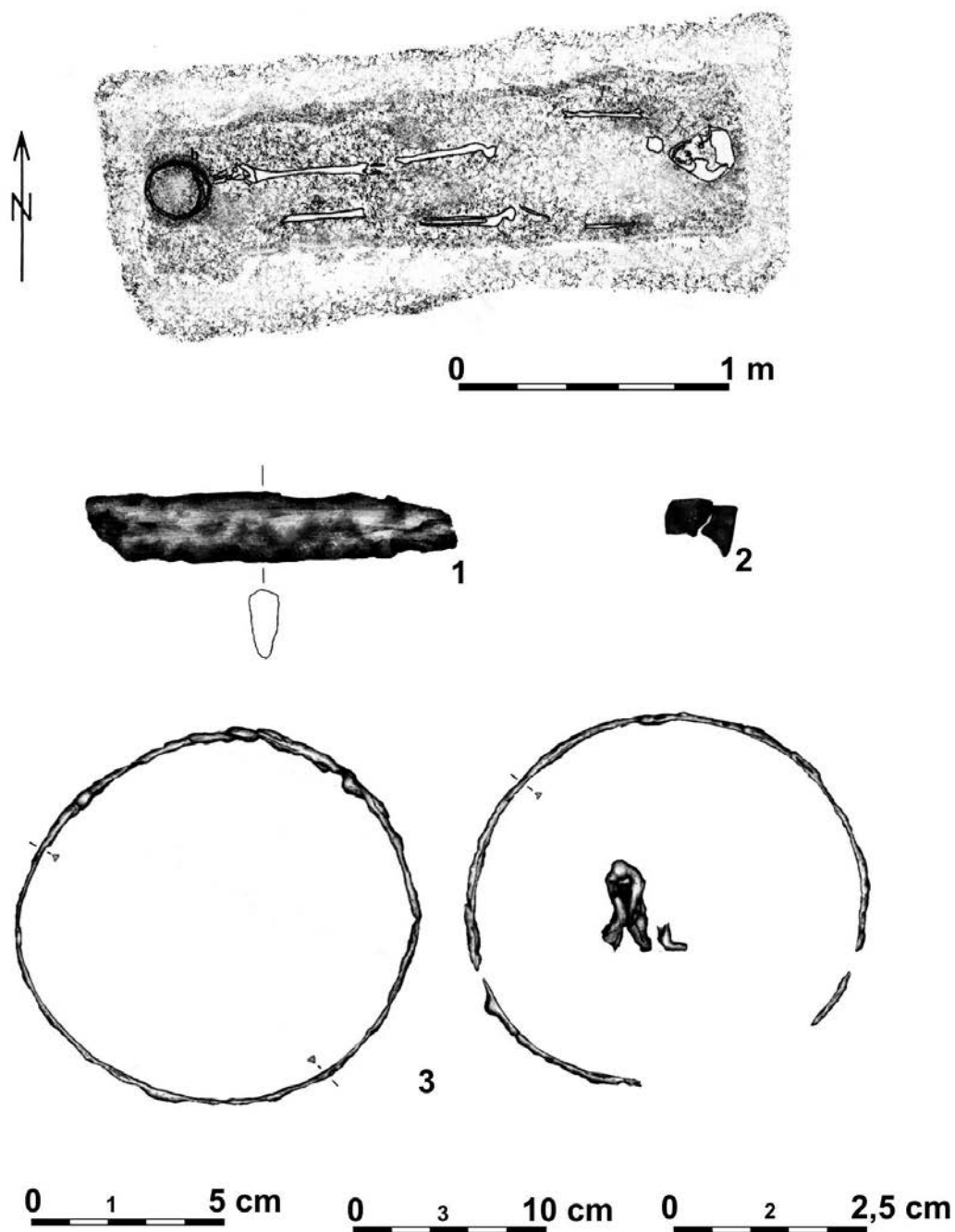
Ryc. 30. Kałdus, grób 364 – plan i wyposażenie: 1 – nóż, 2-4 – nieokreślone przedmioty żelazne (wg Chudziak 2010, tabl. 97) (opr. A. Janowski)

Fig. 30. Kałdus, grave 364 – plan and grave goods: 1 – knife, 2-4 – unidentified iron objects (after Chudziak 2010, Table 97) (Edited by A. Janowski)

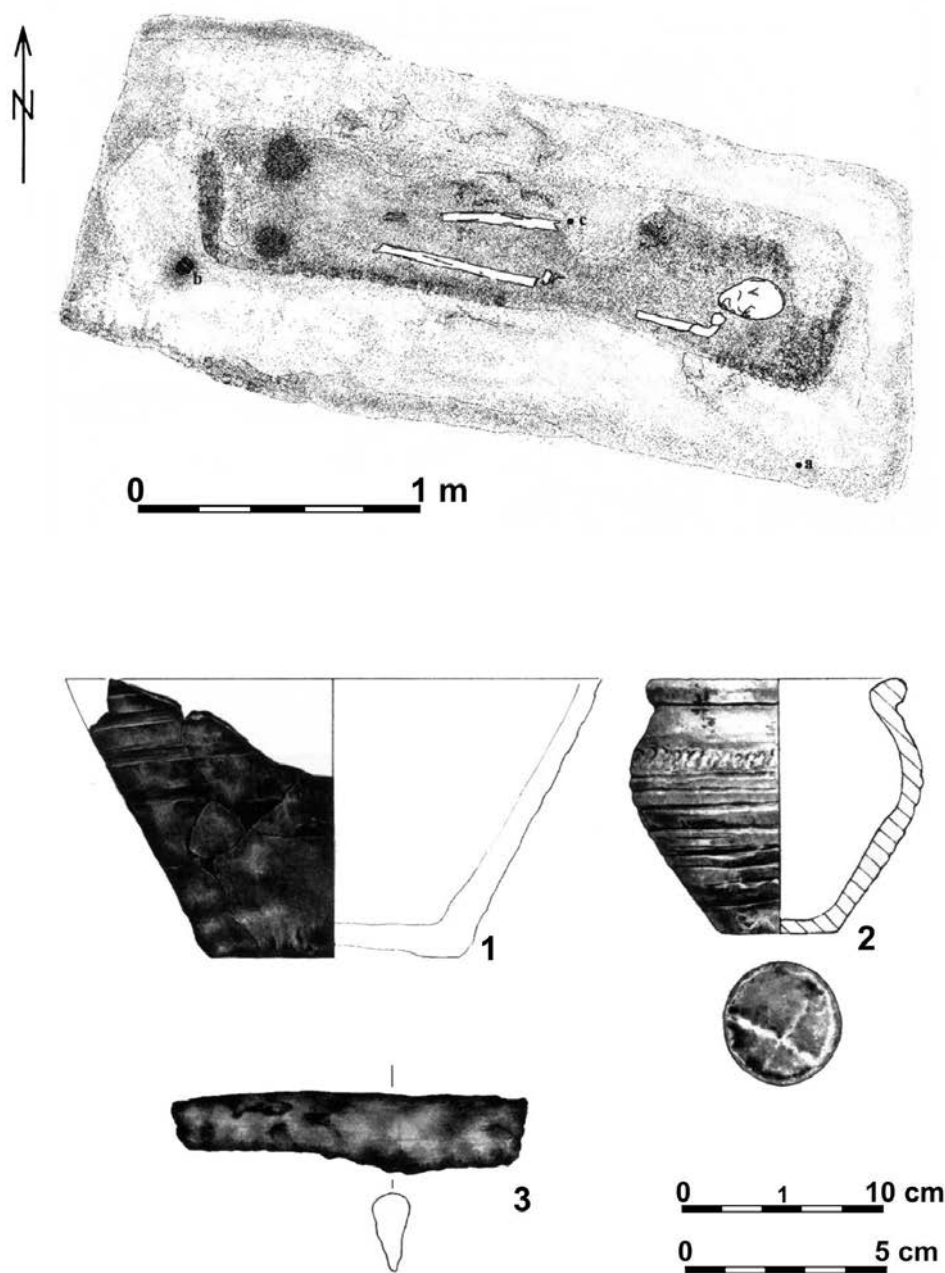
Ryc. 31. Kałdus, grób 364 – wyposażenie. 1 – miecz żelazny w pochwie skórzanej, 2 – wiadro drewniane (wg Chudziak 2010, tabl. 98) (opr. A. Janowski)

Fig. 31. Kałdus, grave 364 – grave goods. 1 – iron sword in leather scabbard, 2 – wooden bucket (after Chudziak 2010, Table 98) (Edited by A. Janowski)

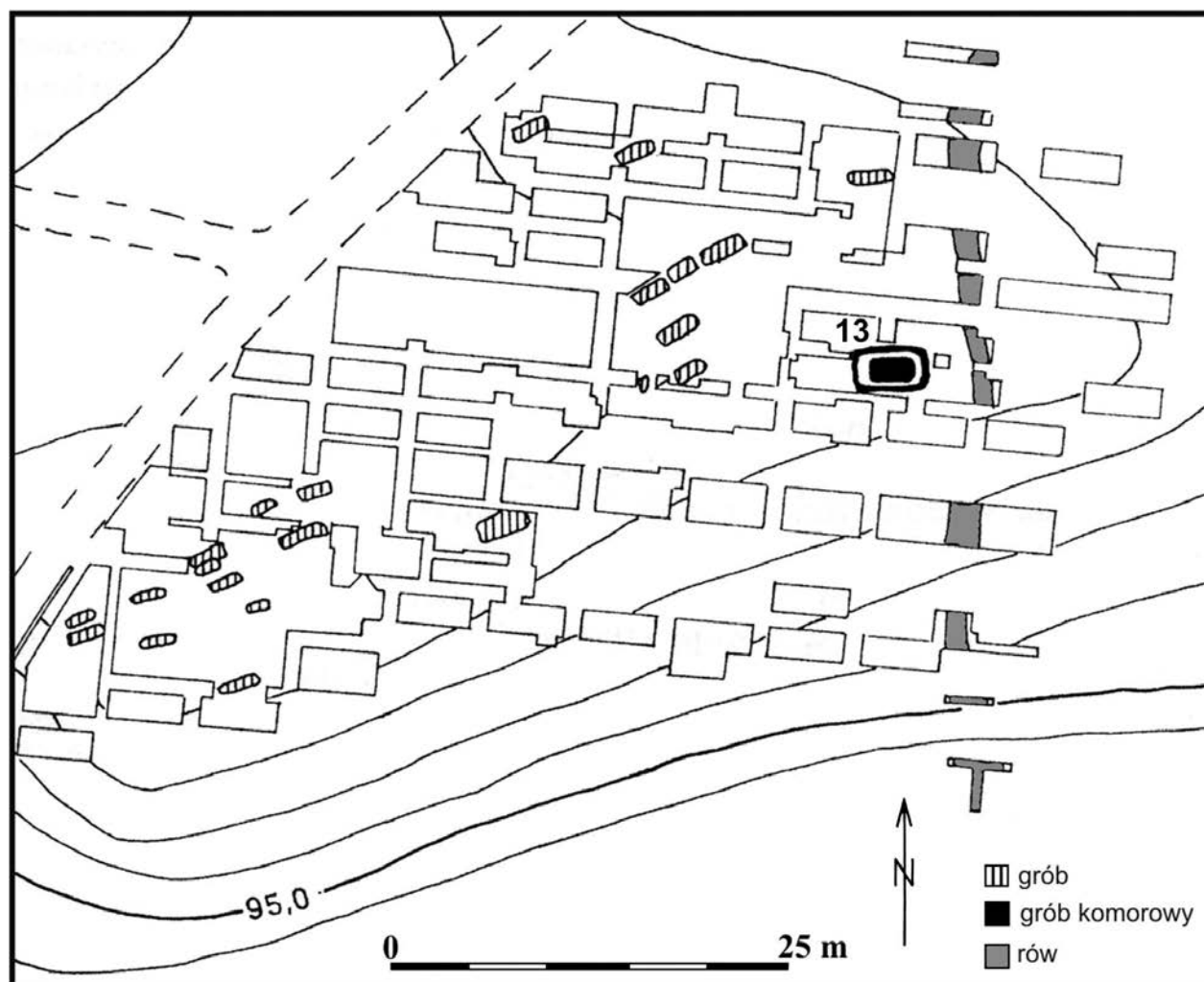
Ryc. 32. Kałdus, grób 422 – plan i wyposażenie: 1 – nóż żelazny, 2 – moneta, 3 – wiadro drewniane z żelaznymi obręczami (wg Chudziak 2010, tabl. 109) (opr. A. Janowski)

Fig. 32. Kałdus, grave 422 – plan and grave goods: 1 – iron knife, 2 – coin, 3 – wooden bucket with iron fittings (after Chudziak 2010, Table 109) (Edited by A. Janowski)

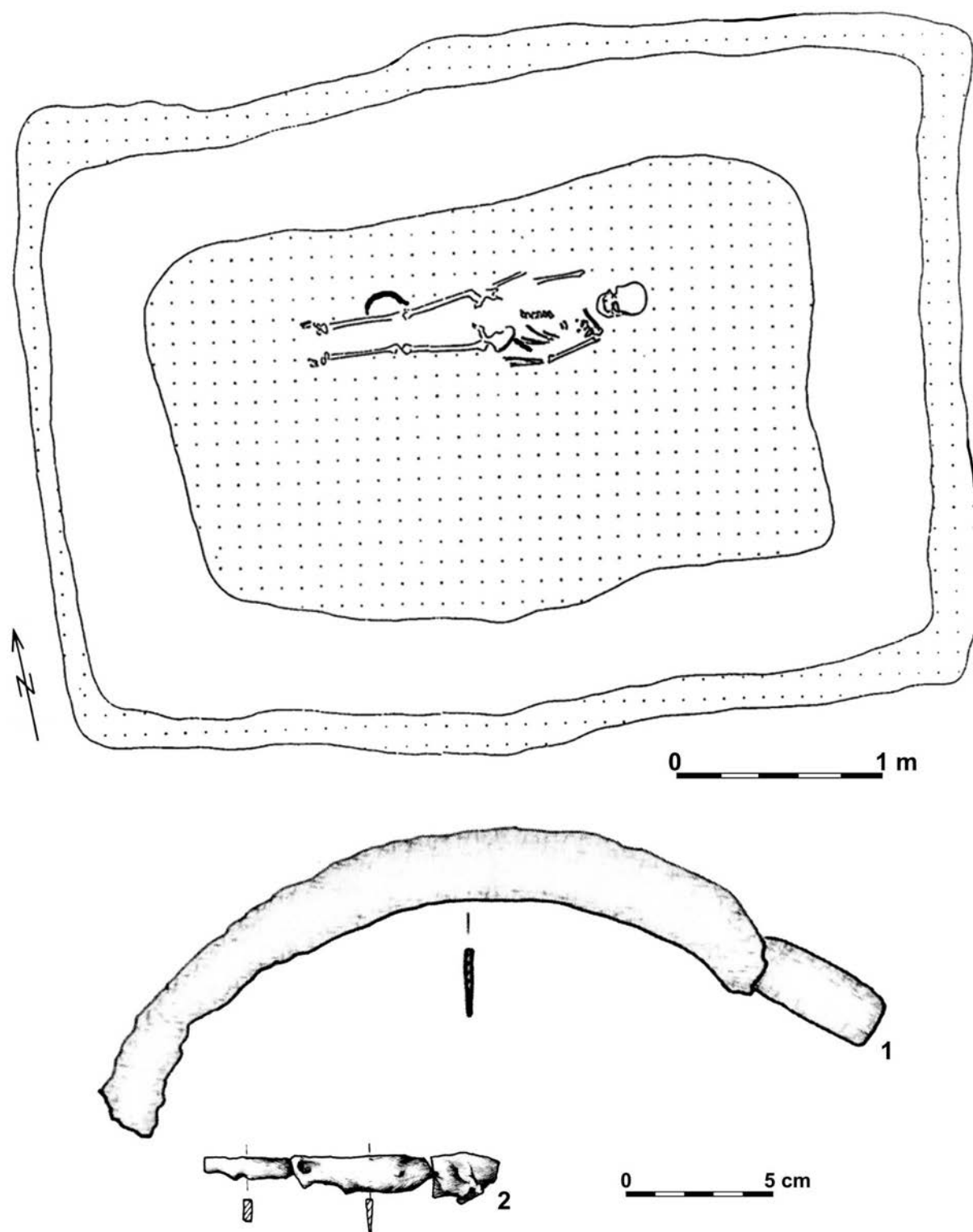
Ryc. 33. Kałdus, grób 453 – plan i wyposażenie: 1-2 – naczynia gliniane, 3 – nóż w skórzanej pochewce (wg Chudziak 2010, tabl. 118) (opr. A. Janowski)

Fig. 33. Kałdus, grave 453 – plan and grave goods: 1-2 – ceramic vessels, 3 – knife with leather scabbard (after Chudziak 2010, Table 118) (Edited by A. Janowski)

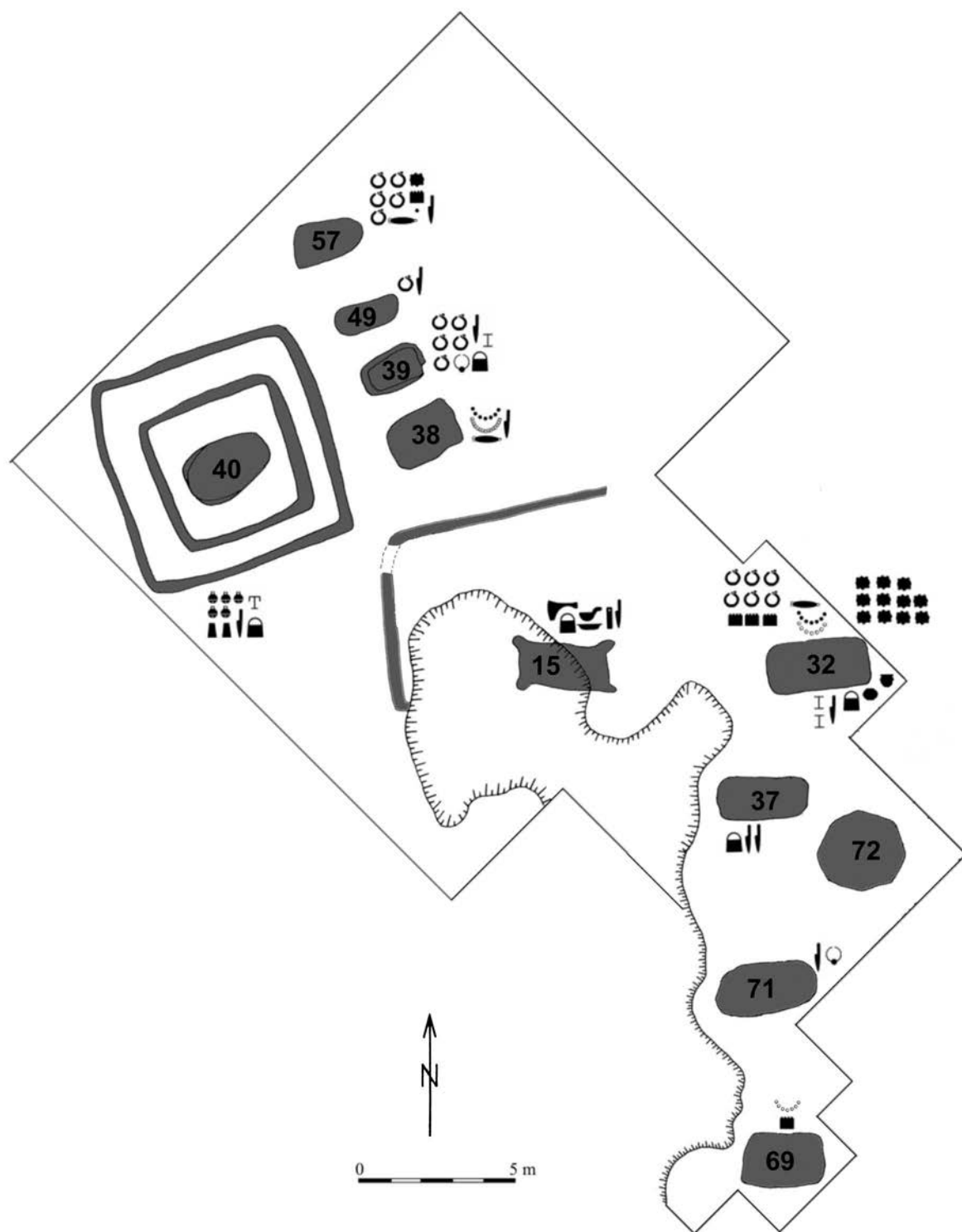
Ryc. 34. Napole, lokalizacja grobu 13 na planie cmentarzyska (wg Stawska 2003, ryc. 4) (opr. A. Janowski)

Fig. 34. Napole. Plan of burial ground with grave 13 (after Stawska 2003, Fig. 4) (Edited by A. Janowski)

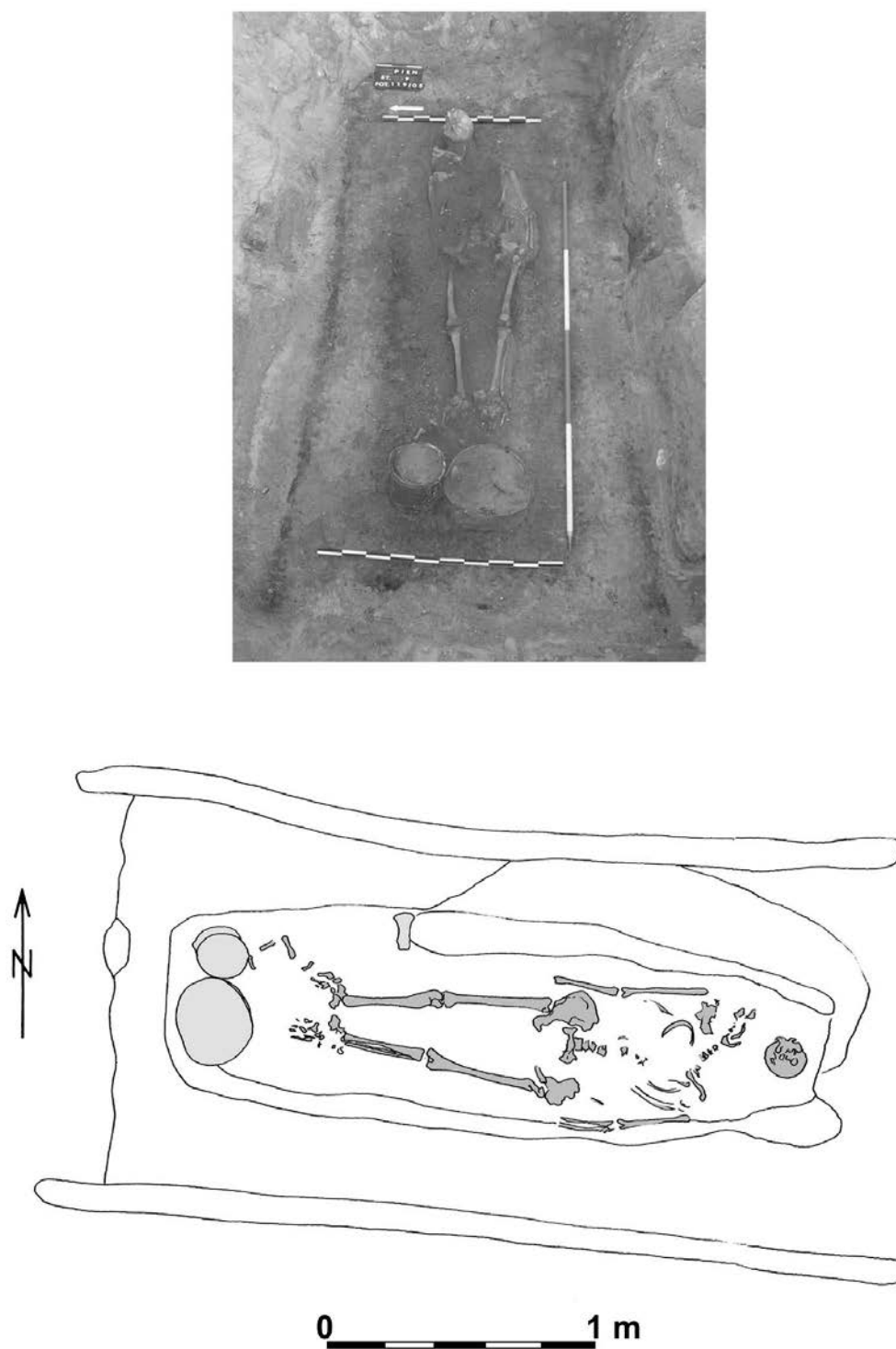
Ryc. 35. Napole, grób 13 – plan i wyposażenie: 1 – sierp, 2 – nóż (wg Stawska 1993, ryc. 1; Bojarski 2013, ryc. 5.c-d) (opr. A. Janowski)

Fig. 35. Napole, grave 13 – plan and grave goods: 1 – sickle, 2 – knife (after Stawska 1993, Fig. 1; Bojarski 2013, Fig. 5.c-d) (Edited by A. Janowski)

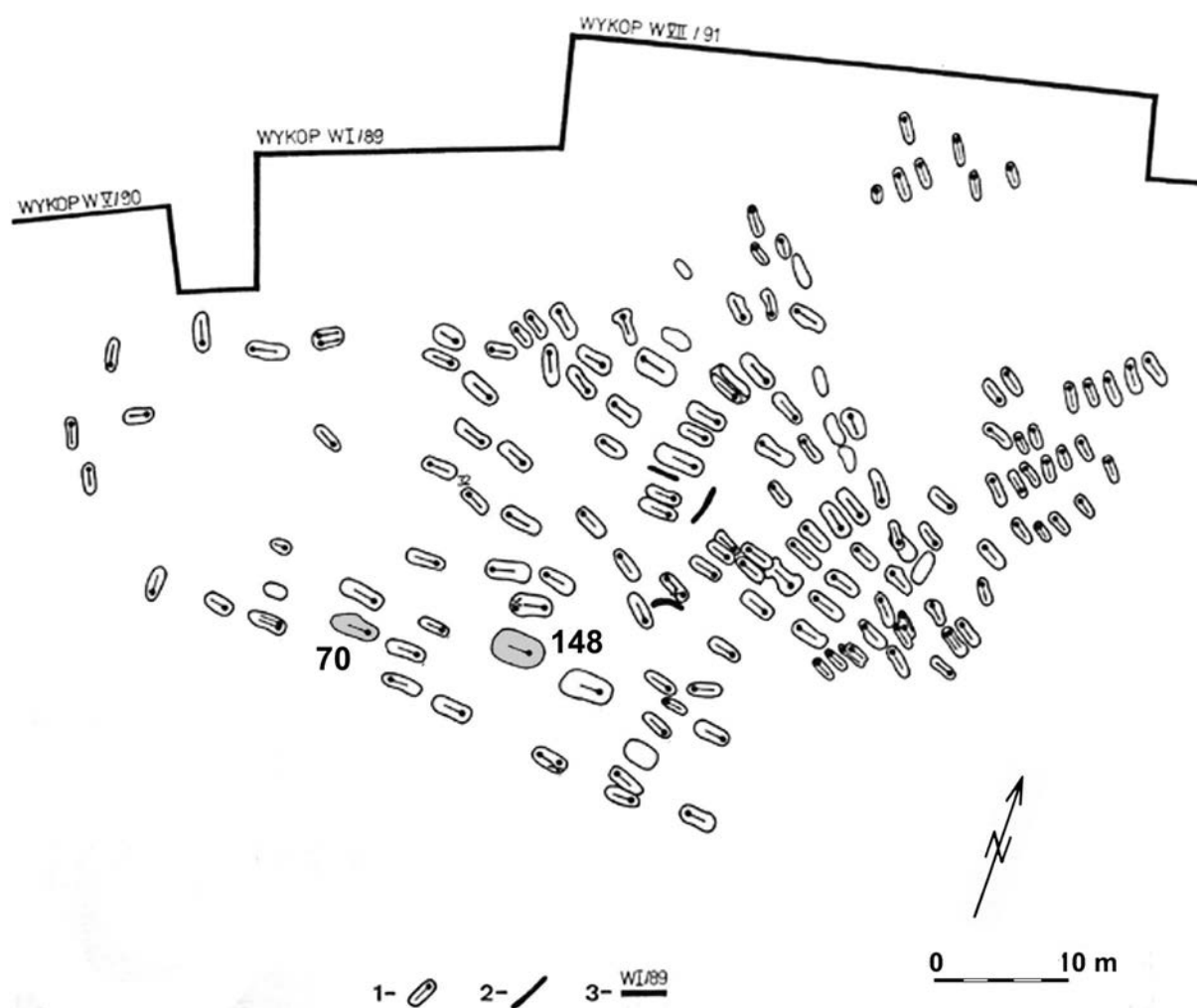
Ryc. 36. Pień, plan cmentarzyska (opr. A. Janowski)

Fig. 36. Pień, plan of the burial ground (Edited by A. Janowski)

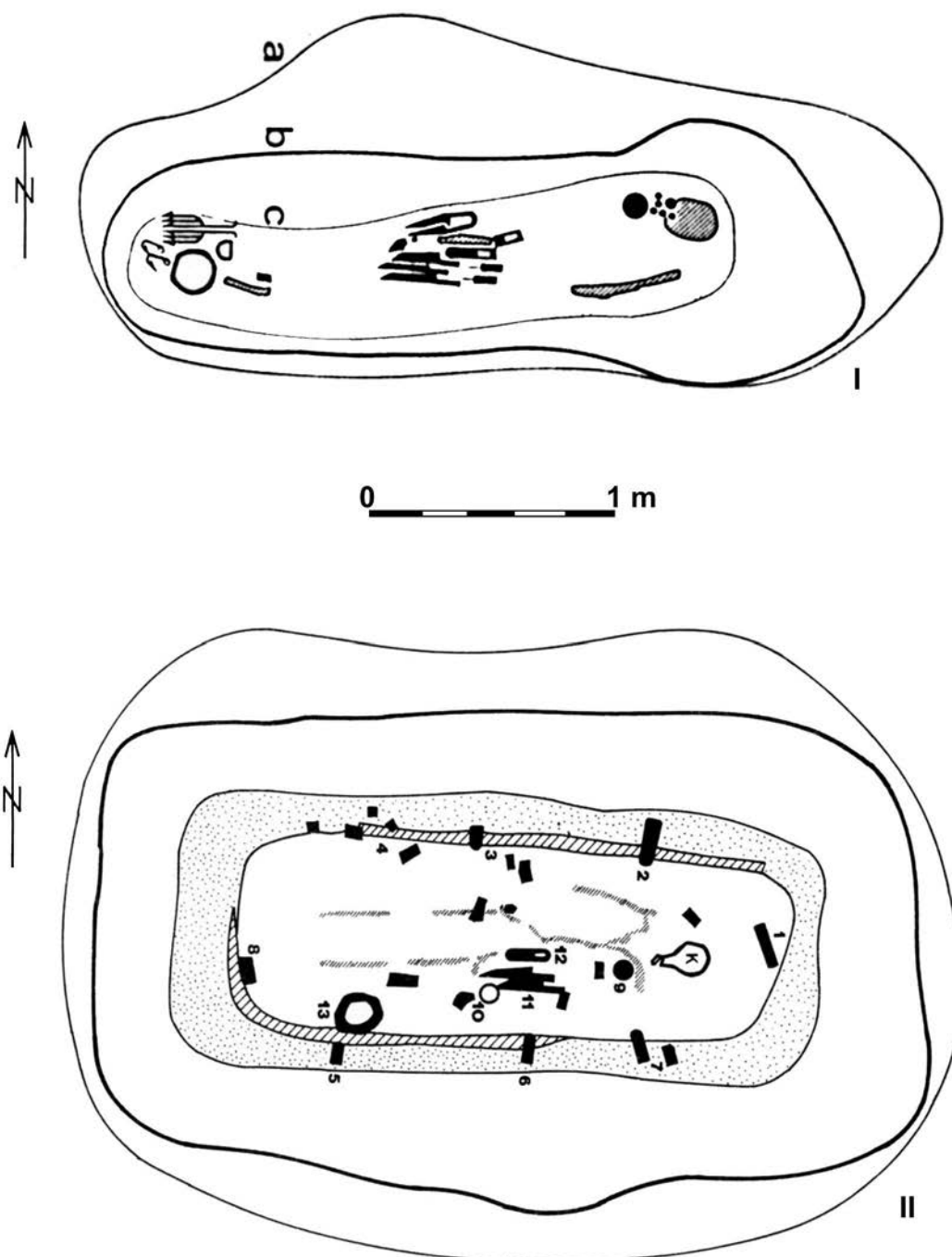
Ryc. 37. Pień, grób 15 (opr. A. Janowski)

Fig. 37. Pień, grave 15 (Edited by A. Janowski)

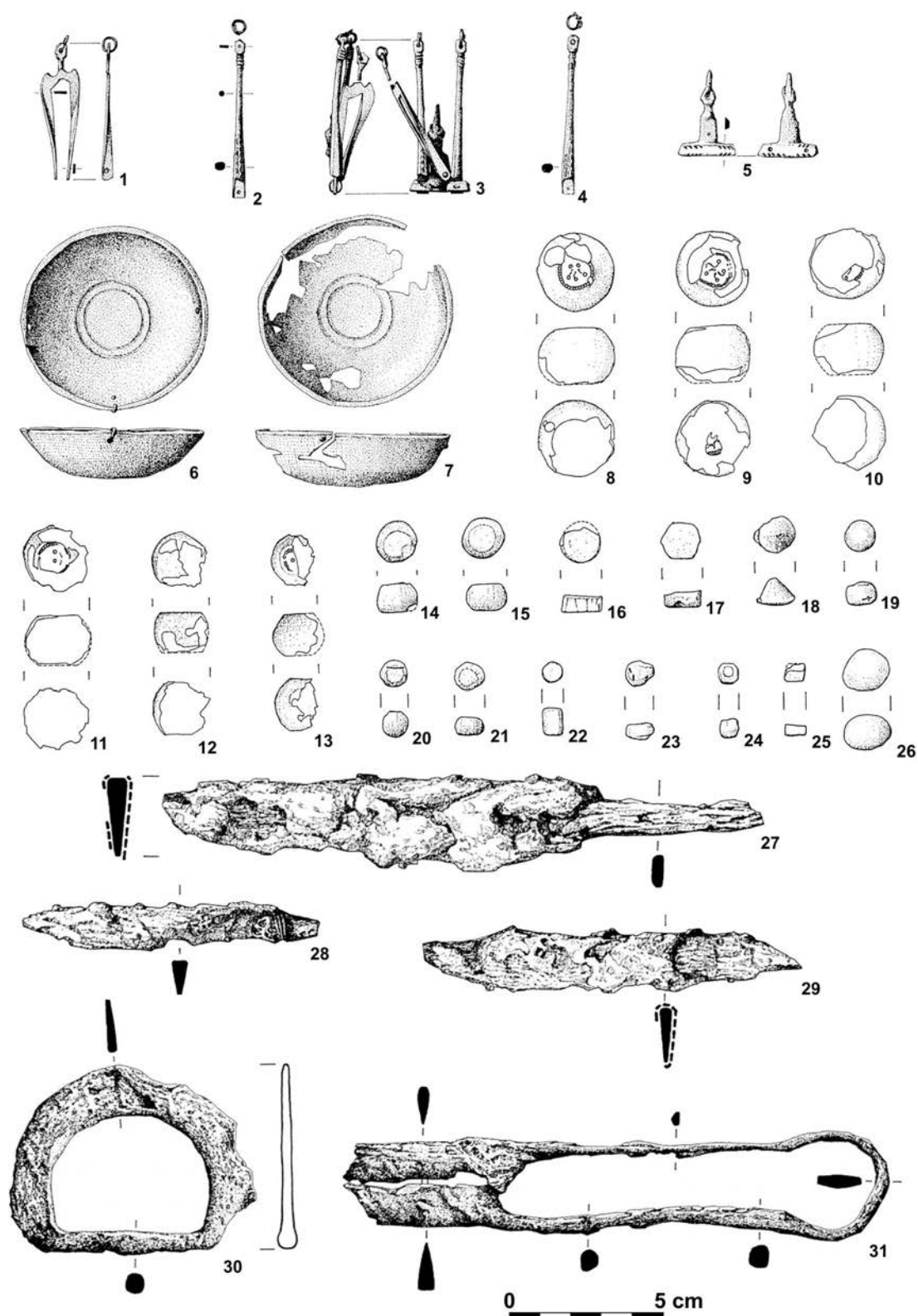
Ryc. 38. Sowinki, lokalizacja grobów 70 i 148 na planie cmentarzyska (wg Krzyszowski 1995, Abb. 1) (opr. A. Janowski)

Fig. 38. Sowinki. Plan of the burial ground with graves 70 and 148 (after Krzyszowski 1995, Fig. 1) (Edited by A. Janowski)

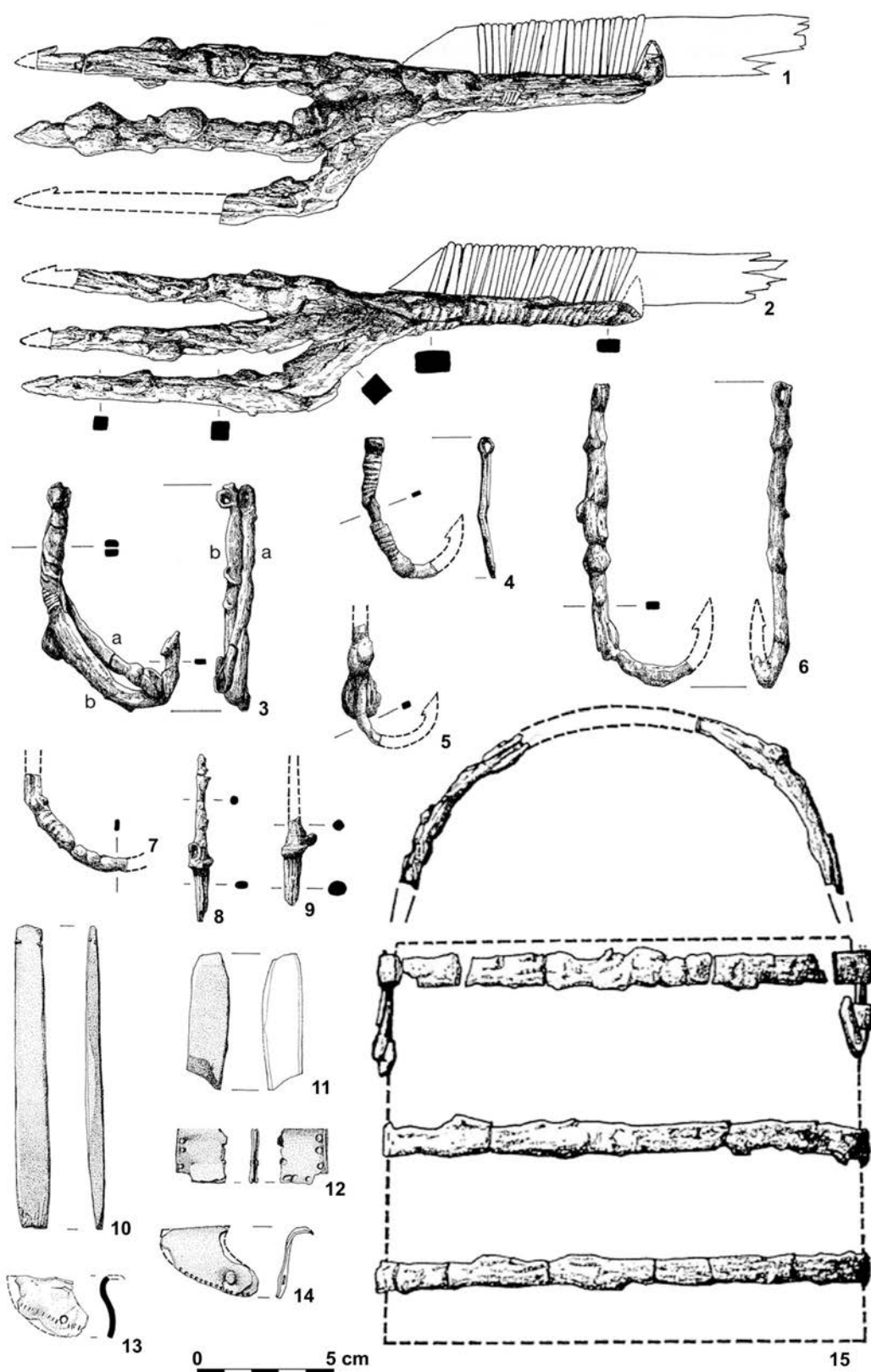
Ryc. 39. Sowinki, plany grobów. I – grób 70, II – grób 148 (wg Krzyszowski 1997, Abb. 3, 8) (opr. A. Janowski)

Fig. 39. Sowinki, plans of graves: I – grave 70, II – grave 148 (after Krzyszowski 1997, Fig. 3, 8) (Edited by A. Janowski)

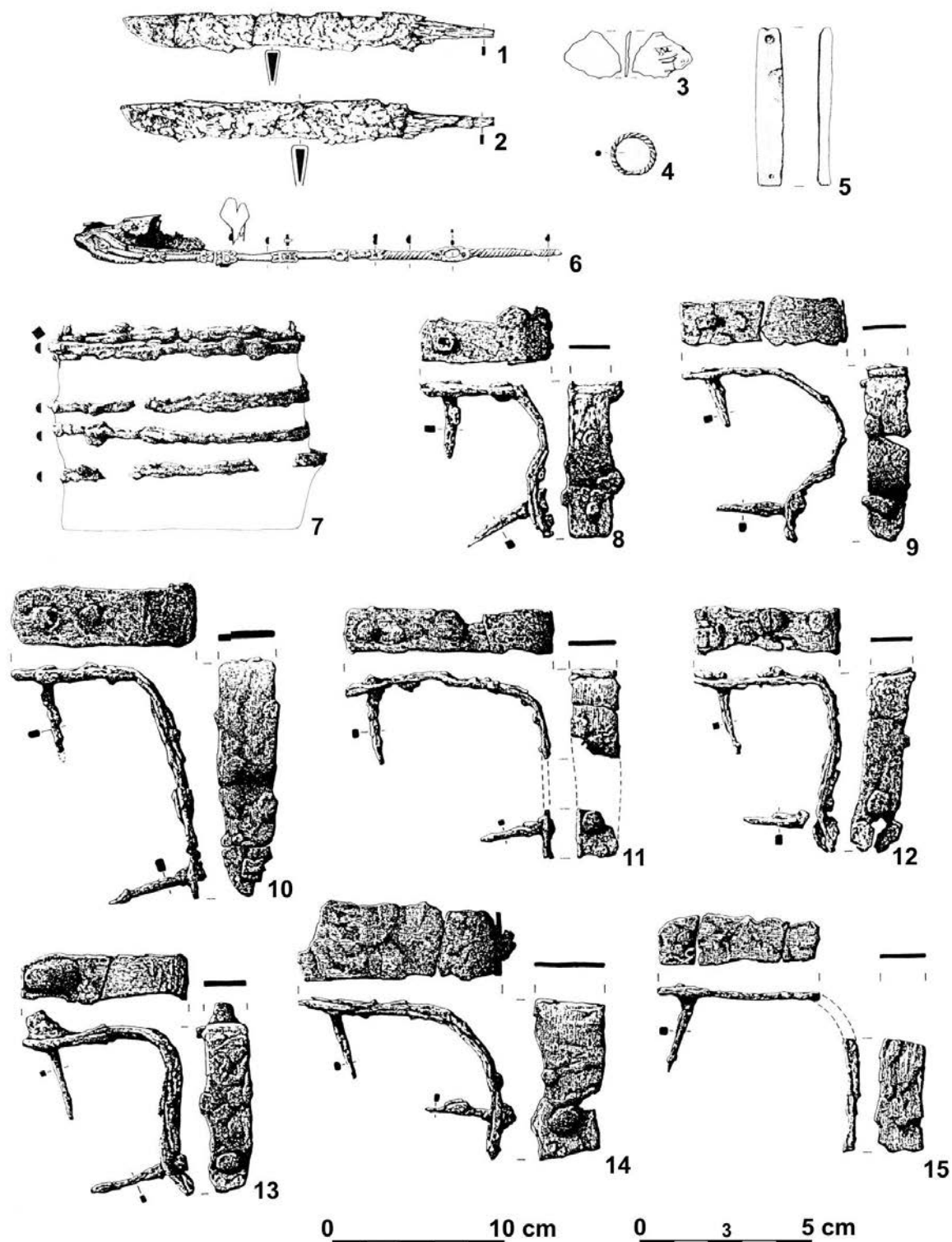
Ryc. 40. Sowinki, grób 70 – wyposażenie. 1-26 – waga i odważniki, 27-29 – noże, 30 – sprzączka, 31 – nożyce kabłąkowe (wg Krzyszowski 1997, Abb. 4; 8; 9.1-4, 6) (opr. A. Janowski)

Fig. 40. Sowinki, grave 70 – grave goods. 1-26 – scale and weights, 27-29 – knives, 30 – buckle, 31 – shears (after Krzyszowski 1997, Fig. 4; 8; 9.1-4, 6) (Edited by A. Janowski)

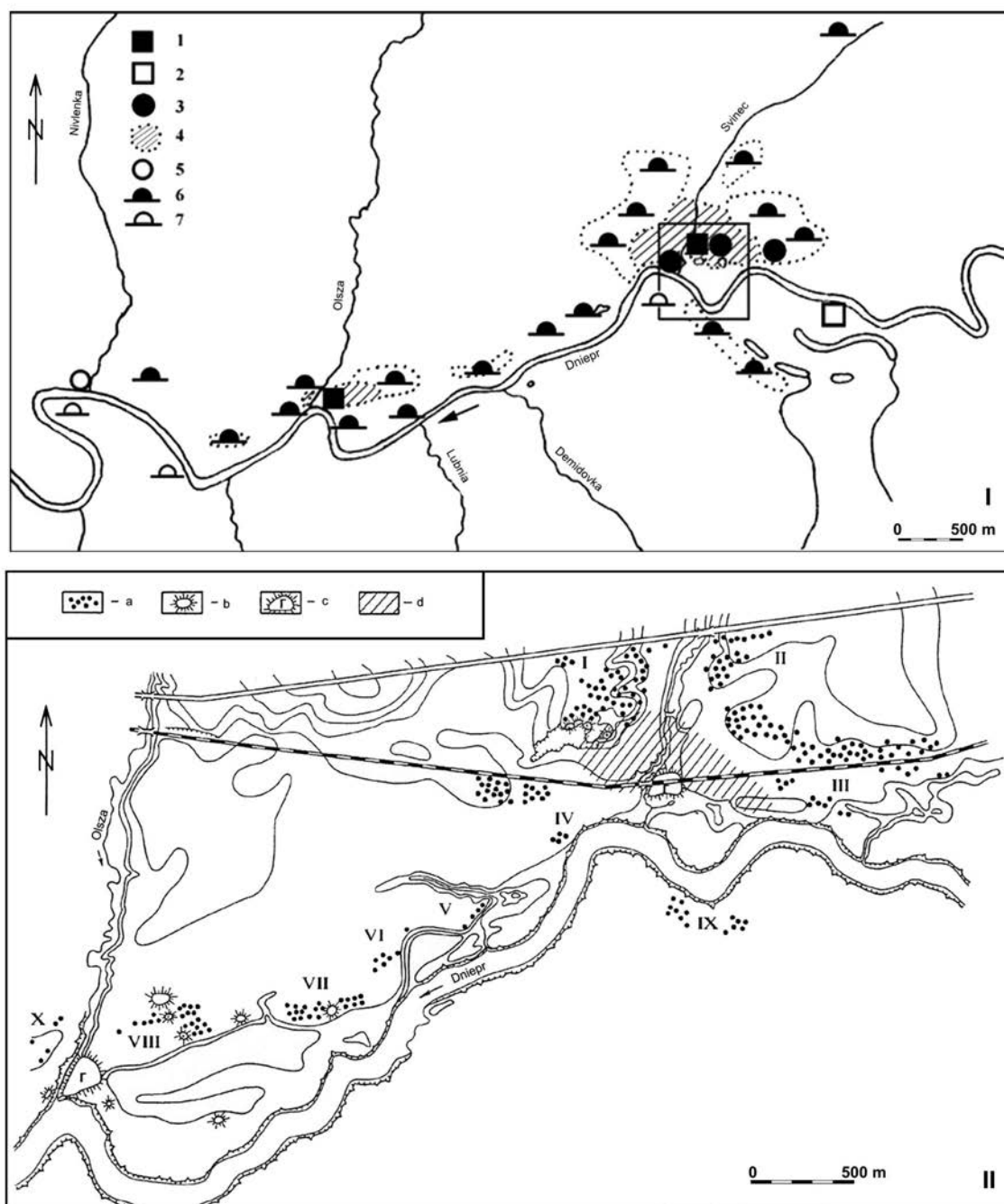
Ryc. 41. Sowinki, grób 70 – wyposażenie. 1-9 – narzędzia rybackie, 10-11 – ośelki, 12-14 – okucia pochewek noża, 15 – wiadro (wg Krzyszowski 1997, Abb. 9.5; 10-12) (opr. A. Janowski)

Fig. 41. Sowinki, grave 70 – grave goods. 1-9 – fishing gear, 10-11 – whetstones, 12-14 – knife scabbard fittings, 15 – bucket (after Krzyszowski 1997, Fig. 9.5; 10-12) (Edited by A. Janowski)

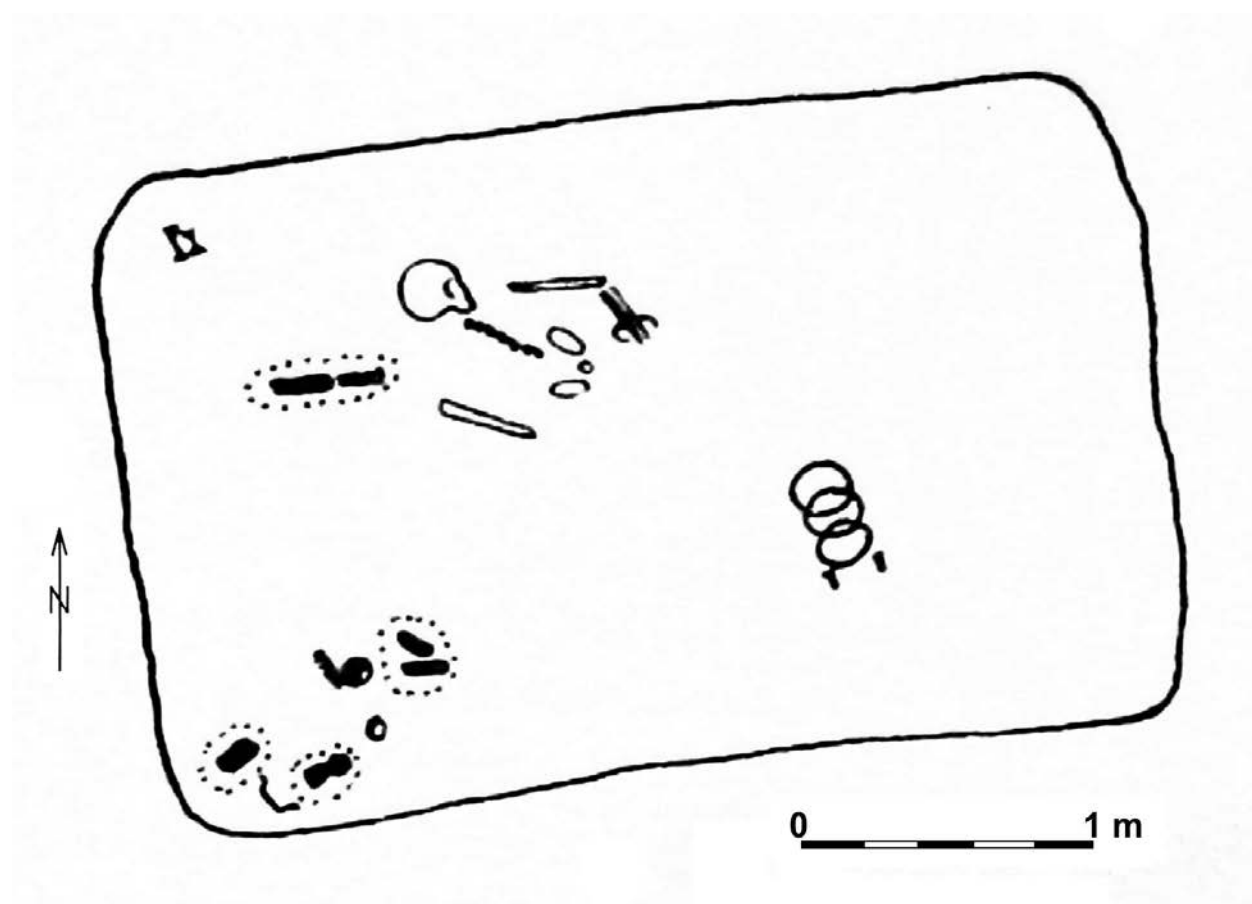
Ryc. 42. Sowinki, grób 148 – wyposażenie. 1-2 – noże, 3 – moneta, 4 – pierścion, 5 – ośelka, 6 – okucie pochewki noża, 7 – wiadro, 8-15 – okucia skrzyni (wg Krzyszowski 1995, Abb. 9-10) (opr. A. Janowski)

Fig. 42. Sowinki, grave 148 – grave goods. 1-2 – knives, 3 – coin, 4 – ring, 5 – whetstone, 6 – knife scabbard fitting, 7 – bucket, 8-15 – chest fittings (after Krzyszowski 1995, Fig. 9-10) (Edited by A. Janowski)

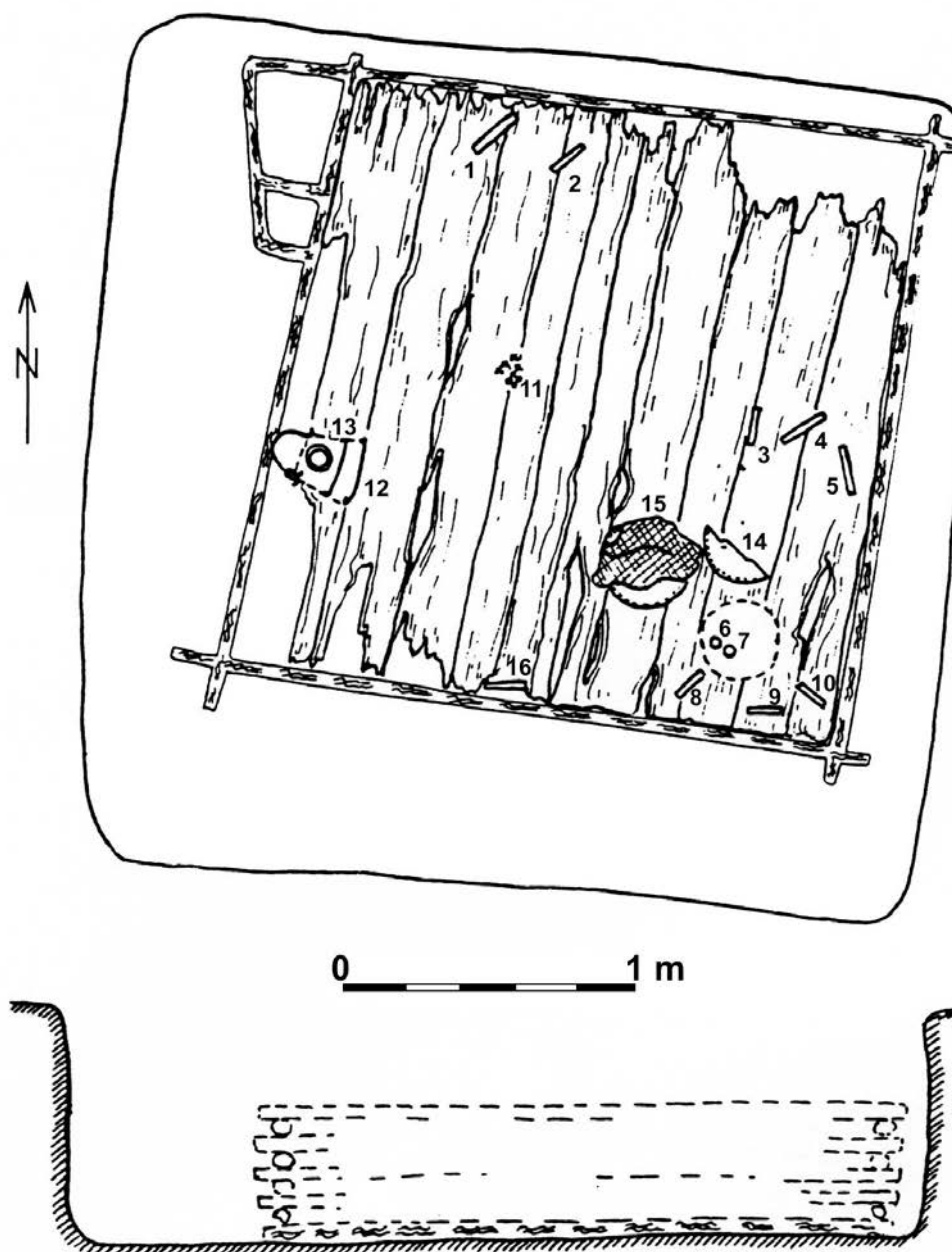
Ryc. 43. Gniezdowo. I – plan sytuacyjny. Legenda: 1 – grodzisko, X w.; 2 – grodzisko, XVI-XVII w.; 3 – osada, III-VII w.; 4 – osada, X w.; 5 – osada, XI-XIII w.; 6 – kurhany, X-pocz. XI w.; 7 – kurhany, XI-XII w. (wg Aleksandrovskij, Krenke, Nefedov 2005, ris. 1). II – rozmieszczenie cmentarzysk: I – Centralna Grupa, II – Gluszenkovskaja Grupa, III – Lesnaja Grupa, IV – Pridneprovskaja Grupa, V – Dnieprovskaja Grupa (część wschodnia), VI – Dnieprovskaja Grupa (część centralna), VII – Dnieprovskaja Grupa (część zachodnia), VIII – Olśzańska grupa, IX – Levobereznaja Grupa, X – Zaolśzańska Grupa (wg Gnezdovskij mogił'nik 1999; z uzup.) (opr. A. Janowski)

Fig. 43. Gnëzdovo. I – archaeological complex. Description: 1 – hill-fort, 10th c.; 2 – stronghold, 16th-17th c.; 3 – settlement 3th-7th c.; 4 – settlement, 10th c.; 5 – settlement, 11th-13th c.; 6 – barrows, 10th to early 11th c.; 7 – barrows, 11th-12th c. (after Aleksandrovskij, Krenke, Nefedov 2005, fig. 1). II – distribution of burial grounds: I – Central group, II – Glušenkovska group, III – Forest group, IV – upon-Dnieper group, V – Dnieper group (eastern part), VI – Dnieper group (central part), VII – Dnieper group (western part), VIII – Olśanskaya group, IX – Left-bank group, X – Zaolśanskaya group (after Gnezdovskij mogił'nik 1999; z uzup.) (Edited by A. Janowski)

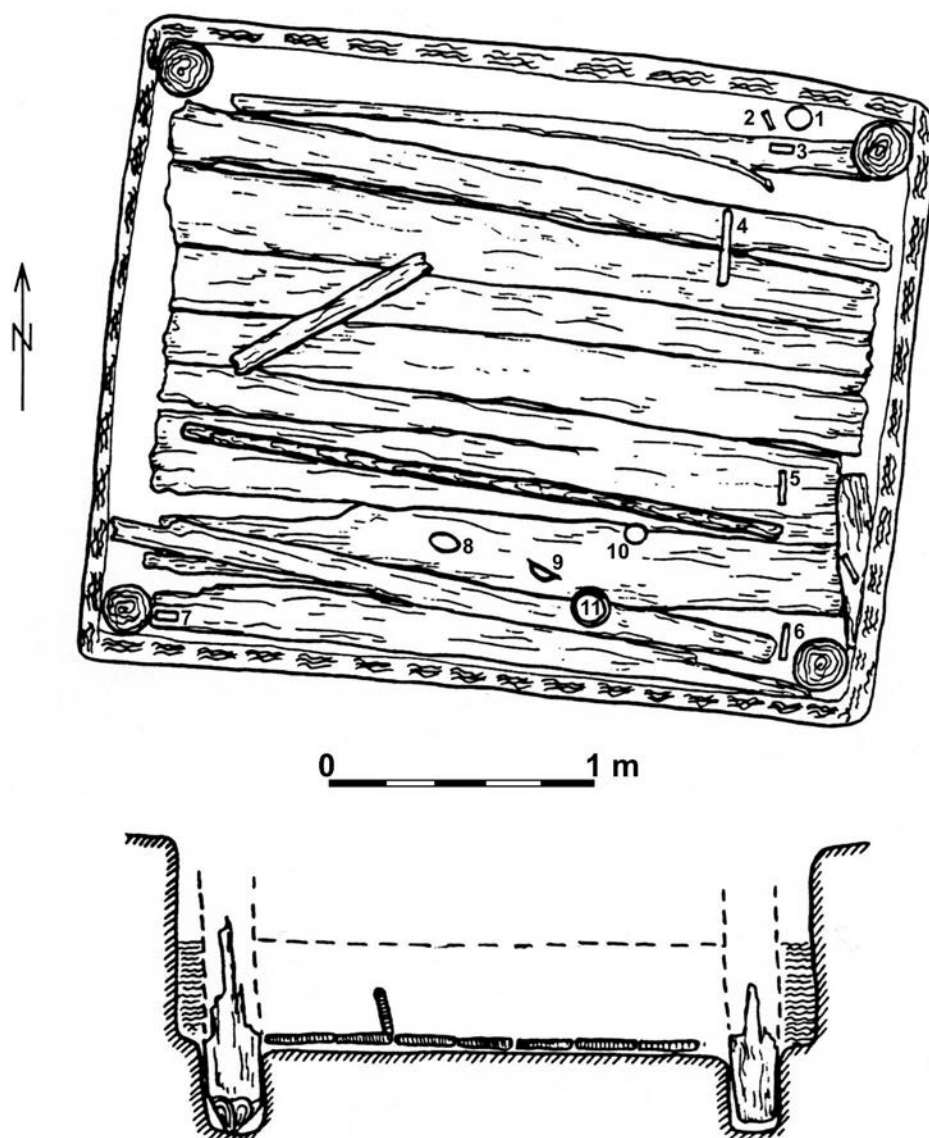
Ryc. 44. Gniezdowo, kurhan C-198 – plan (wg Puškina 1997, ris. 2.1) (opr. A. Janowski)

Fig. 44. Gnëzdovo, barrow C-198 – plan (after Puškina 1997, fig. 2.1) (Edited by A. Janowski)

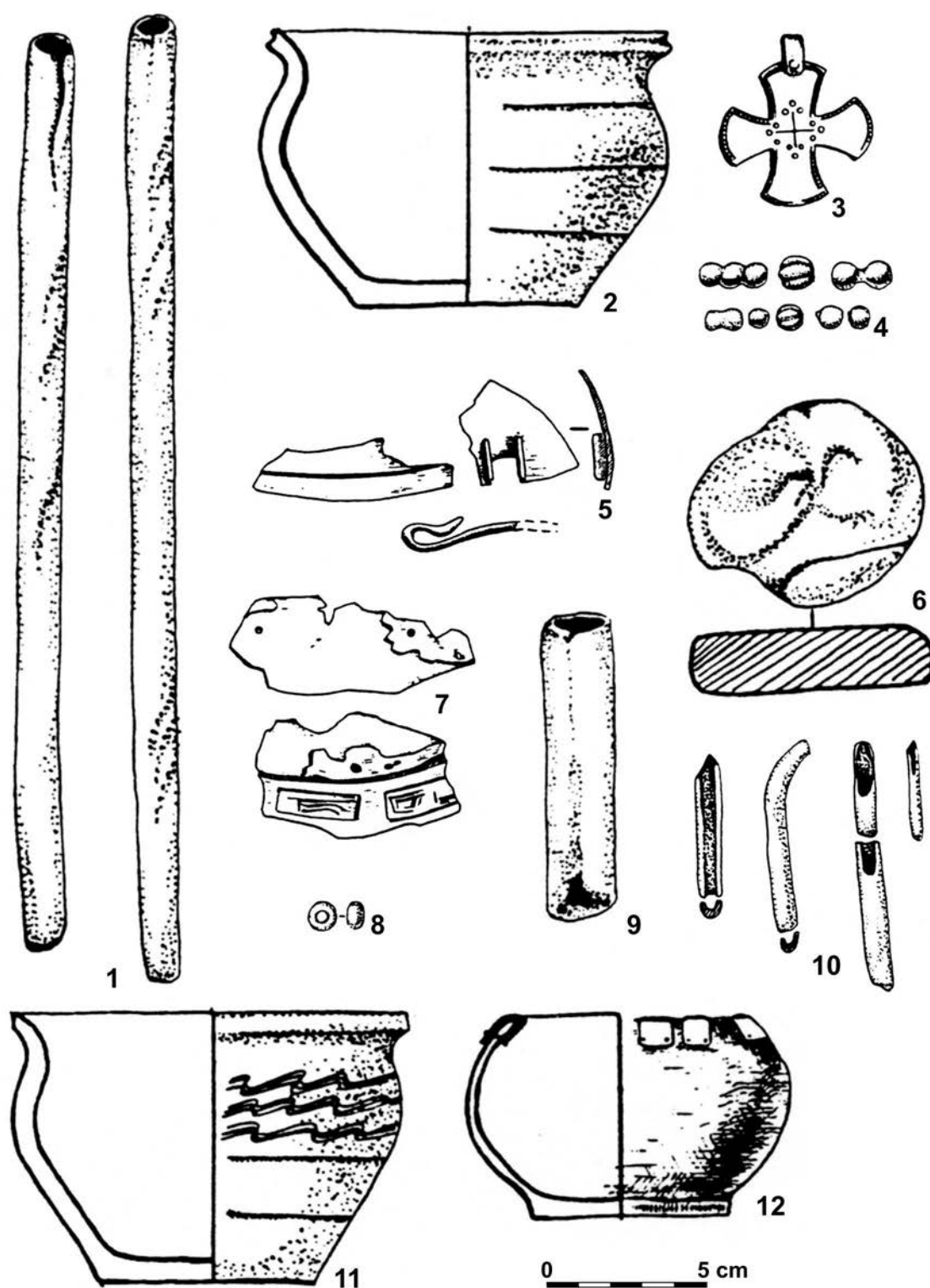
Ryc. 45. Gniezdowo, kurhan C-301 – plan i profil (wg Avdusin, Puškina 1988, fig. 1) (opr. A. Janowski)

Fig. 45. Gnězdovo, barrow C-301 – plan and profile (after Avdusin, Puškina 1988, fig. 1) (Edited by A. Janowski)

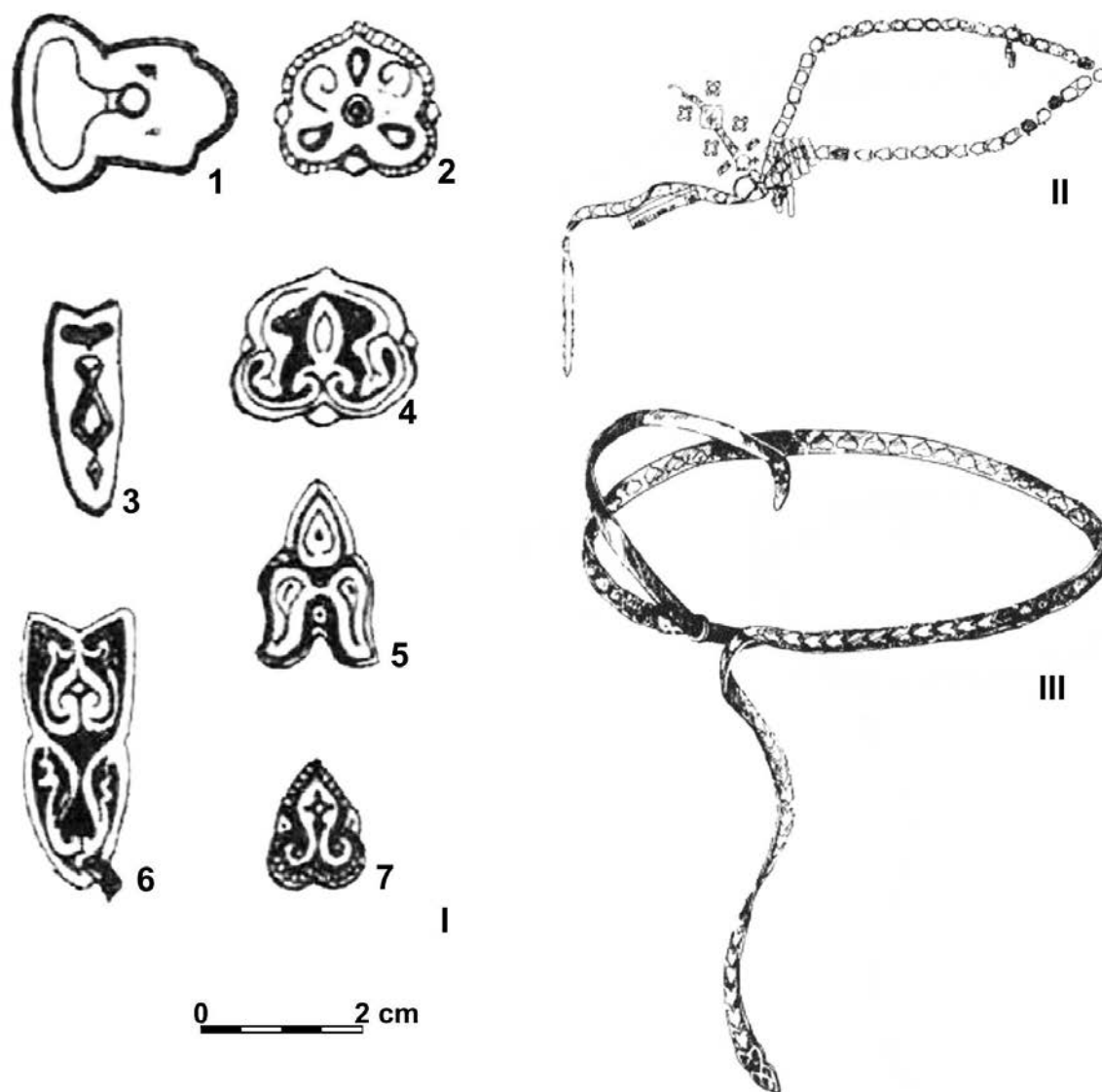
Ryc. 46. Gniezdowo, kurhan C-306 – plan i profil (wg Avdusin, Puškina 1988, fig. 2) (opr. A. Janowski)

Fig. 46. Gniezdowo, barrow C-306 – plan and profile (after Avdusin, Puškina 1988, fig. 2) (Edited by A. Janowski)

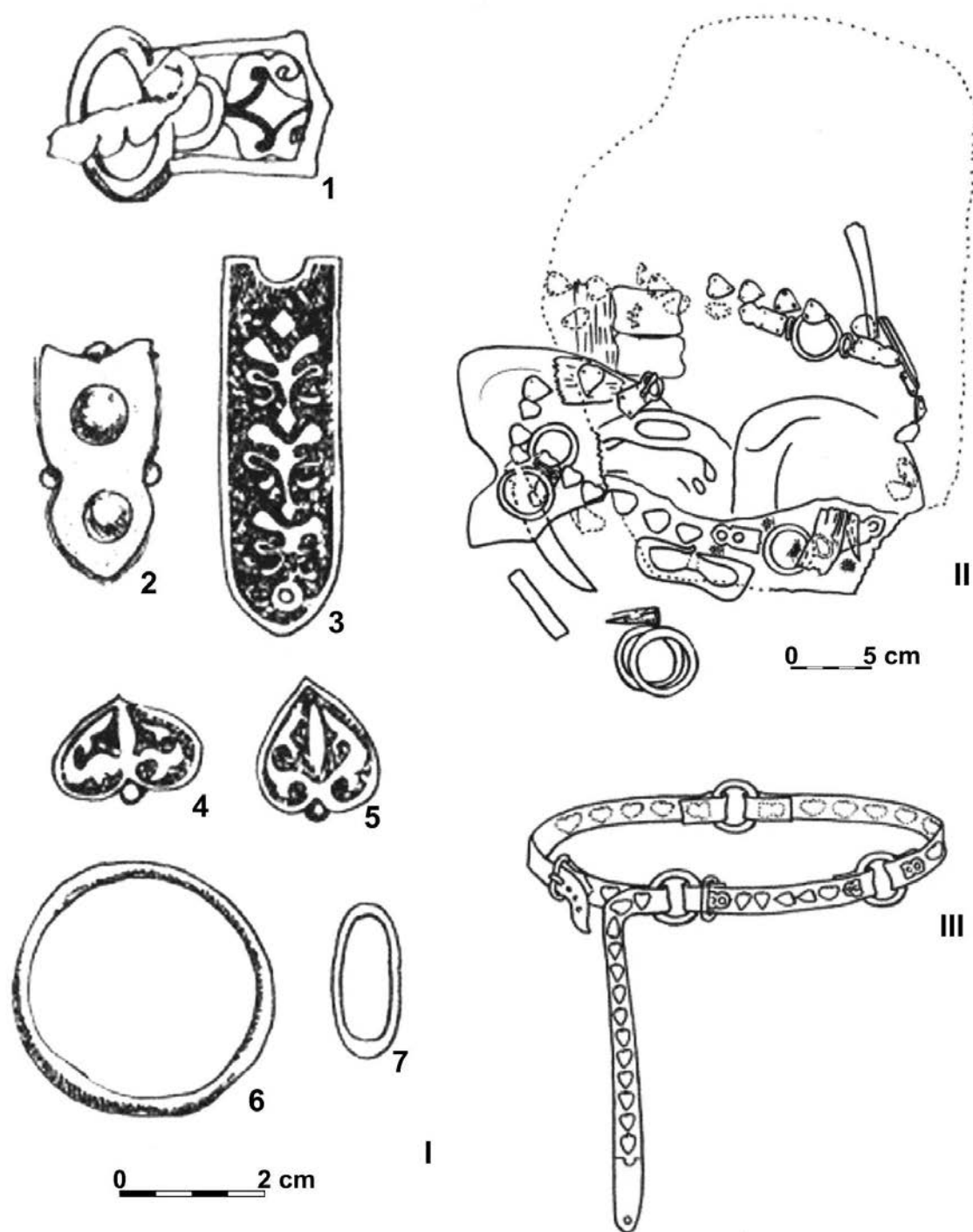
Ryc. 47. Gniezdowo. Wyposażenie grobów: 1-5 – grób C-301, 6-12 – grób C-306. 1, 9-10 – świece, 2, 11-12 – naczynia gliniane, 3 – krzyżyk, 4, 8 – paciorki, 6 – воск, 5, 7 – fragmenty zapinek żółwiowych (wg Avdusin, Puškina 1988, fig. 4) (opr. A. Janowski)

Fig. 47. Gnëzdovo. Grave goods in graves: 1-5 – grave C-301, 6-12 – grave C-306. 1, 9-10 – tapers, 2, 11-12 – ceramic vessels, 3 – cross pendant, 4, 8 – beads, 6 – wax, 5, 7 – parts of oval brooches (after Avdusin, Puškina 1988, fig. 4) (Edited by A. Janowski)

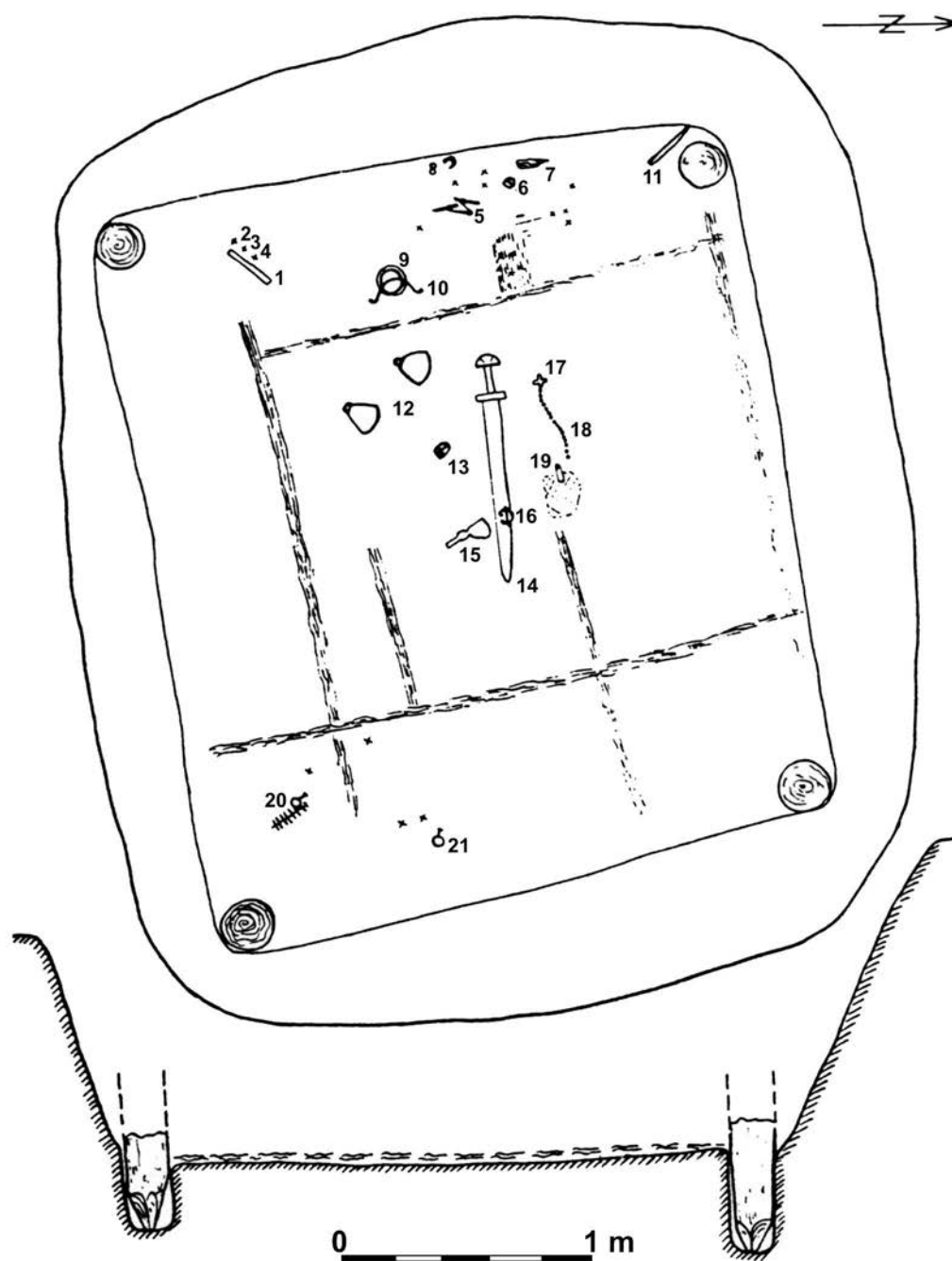
Ryc. 48. Gnezdowo, kurhan C-160. I – elementy pasa, II – pas in situ, III – rekonstrukcja (wg Muraševa 2000, ris. 109) (opr. A. Janowski)

Fig. 48. Gnëzdovo, barrow C-160. I – belt fittings, II – belt in situ, III – reconstruction (after Muraševa 2000, fig. 109) (Edited by A. Janowski)

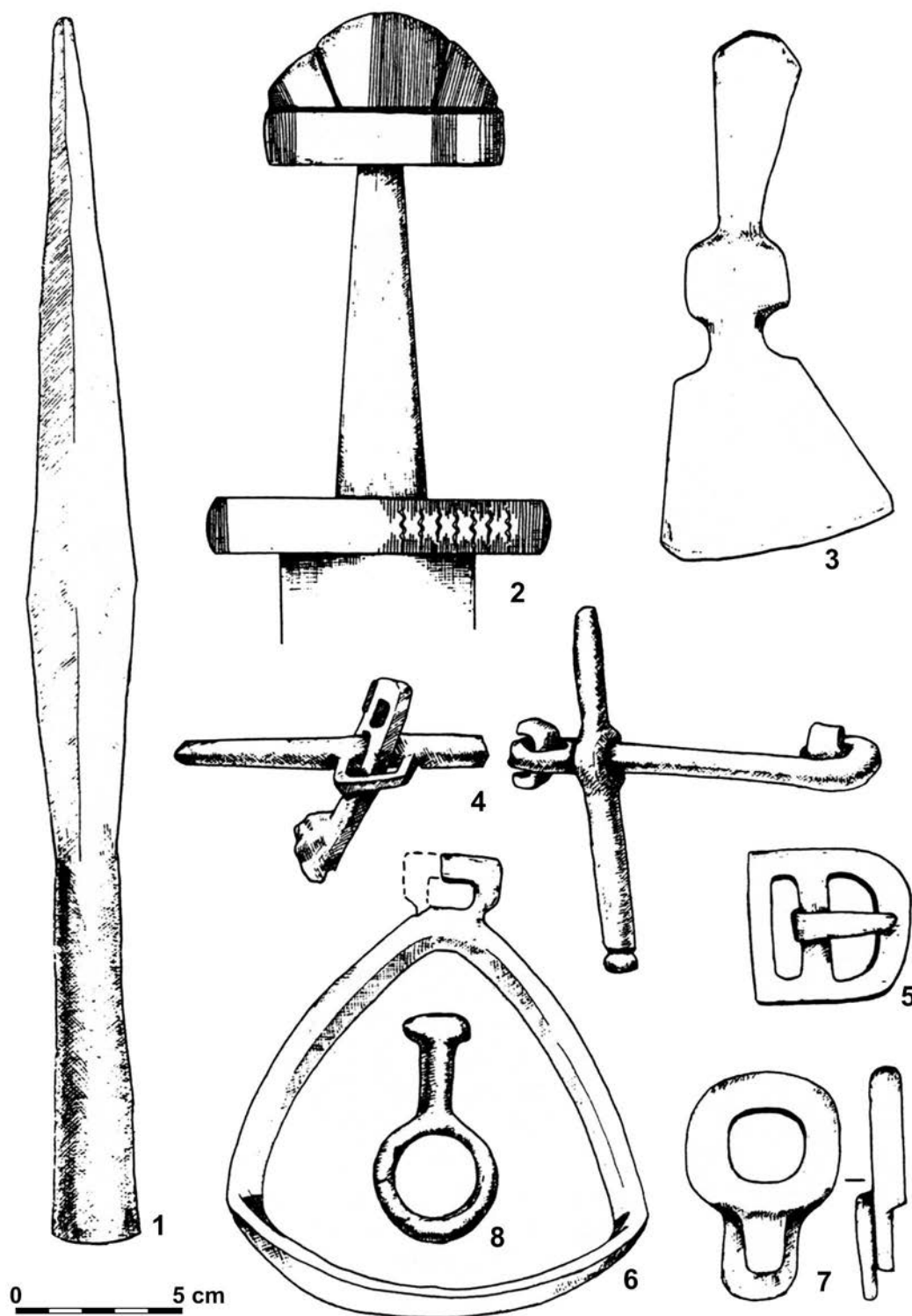
Ryc. 49. Gniezdowo, kurhan C-191. I – elementy pasa, II – pas in situ, III – rekonstrukcja (wg Muraševa 2000, ris. 112-113) (opr. A. Janowski)

Fig. 49. Gnëzdovo, barrow C-191. I – belt fittings, II – belt in situ, III – reconstruction (after Muraševa 2000, fig. 112-113) (Edited by A. Janowski)

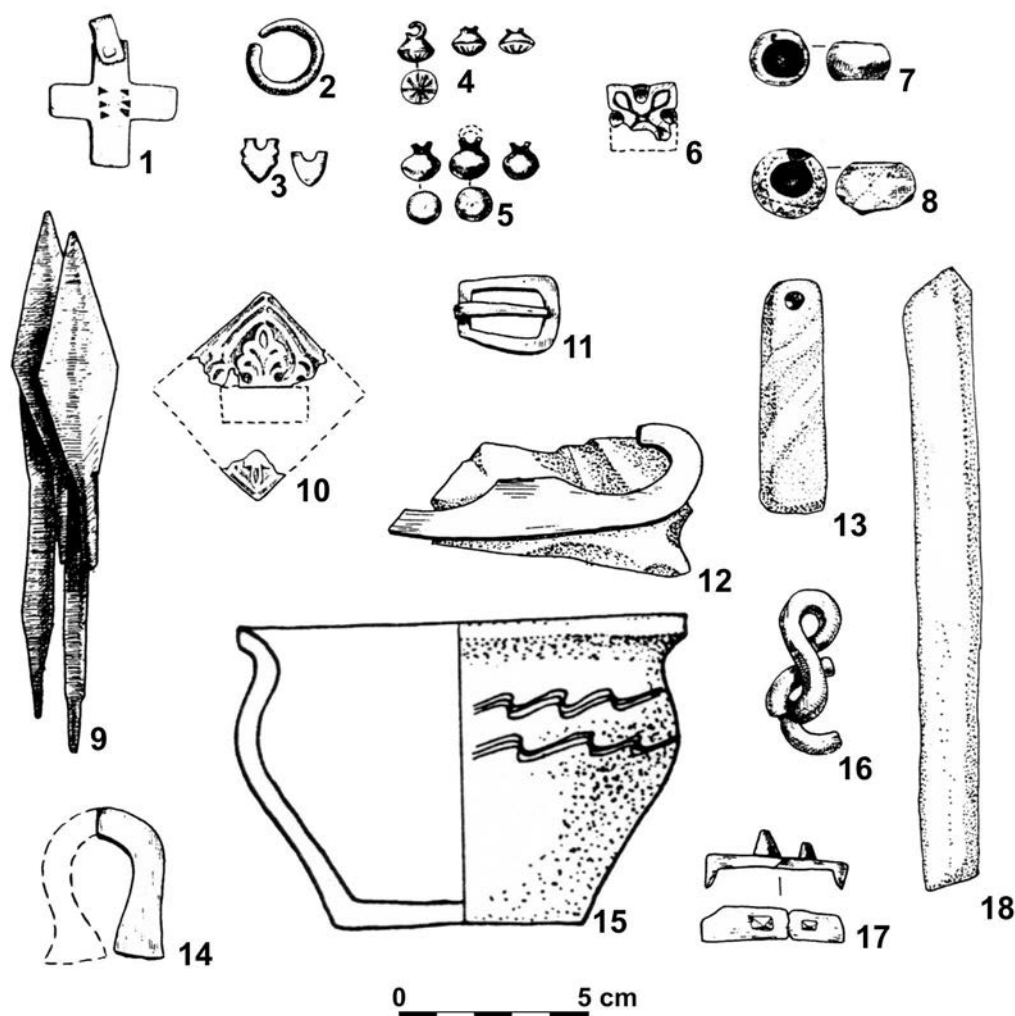
Ryc. 50. Gniezdowo, kurhan Dn-4 – plan i profil (wg Avdusin, Puškina 1988, fig. 3) (opr. A. Janowski)

Fig. 50. Gniezdowo, barrow Dn-4 – plan and profile (after Avdusin, Puškina 1988, fig. 3) (Edited by A. Janowski)

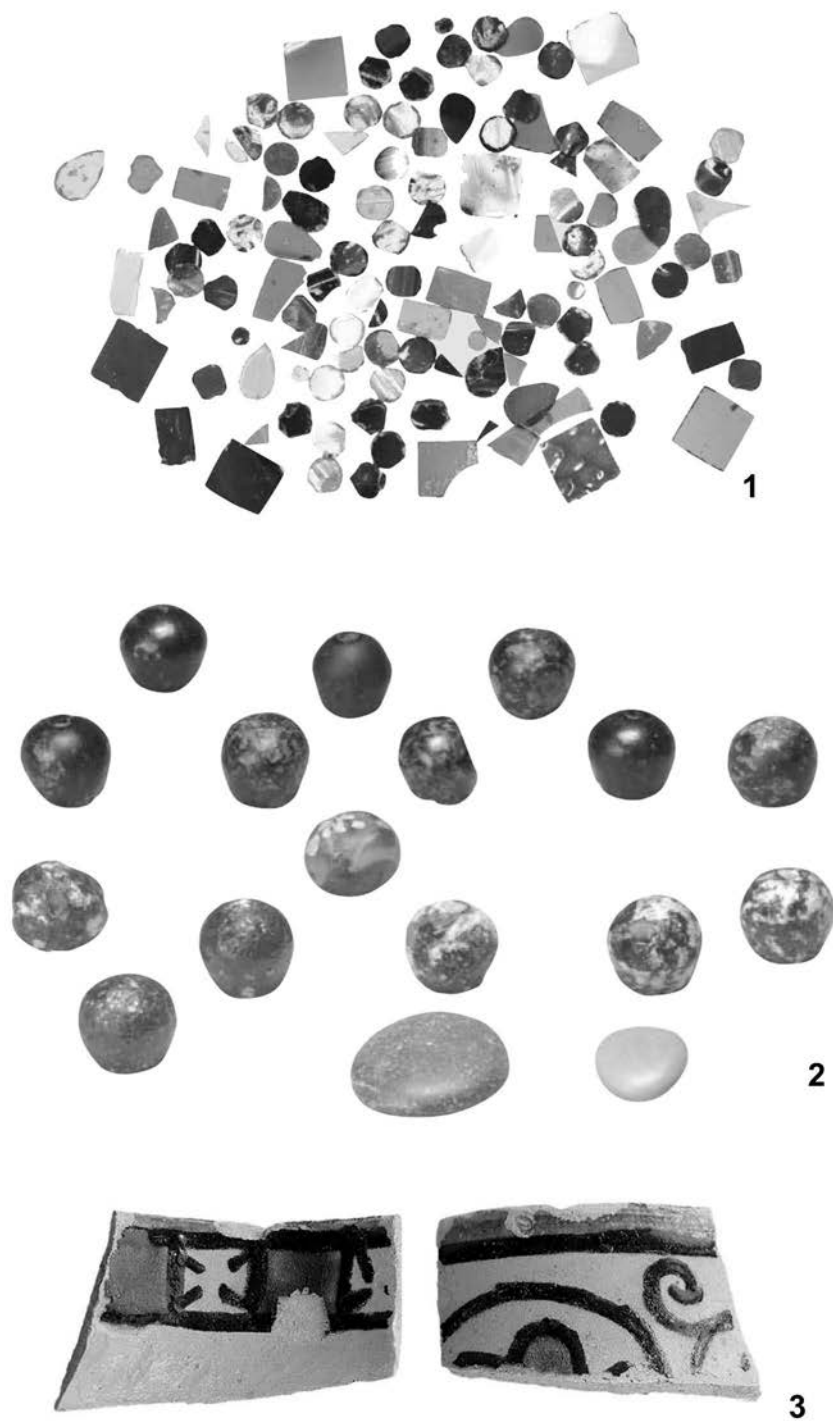
Ryc. 51. Gnezdowo, kurhan Dn-4 – wyposażenie: 1 – grot włóczni, 2 – miecz, 3 – czekan, 4 – wędzidło, 5 – sprzączka, 6 – strzemię, 7-8 – przewlecзки (wg Avdusin, Puškina 1988, fig. 5) (opr. A. Janowski)

Fig. 51. Gnëzdovo, barrow Dn-4 – grave goods: 1 – spearhead, 2 – sword, 3 – pickeaxe, 4 – bridle-bit, 5 – buckle, 6 – stirrup, 7-8 – iron loops (after Avdusin, Puškina 1988, fig. 5) (Edited by A. Janowski)

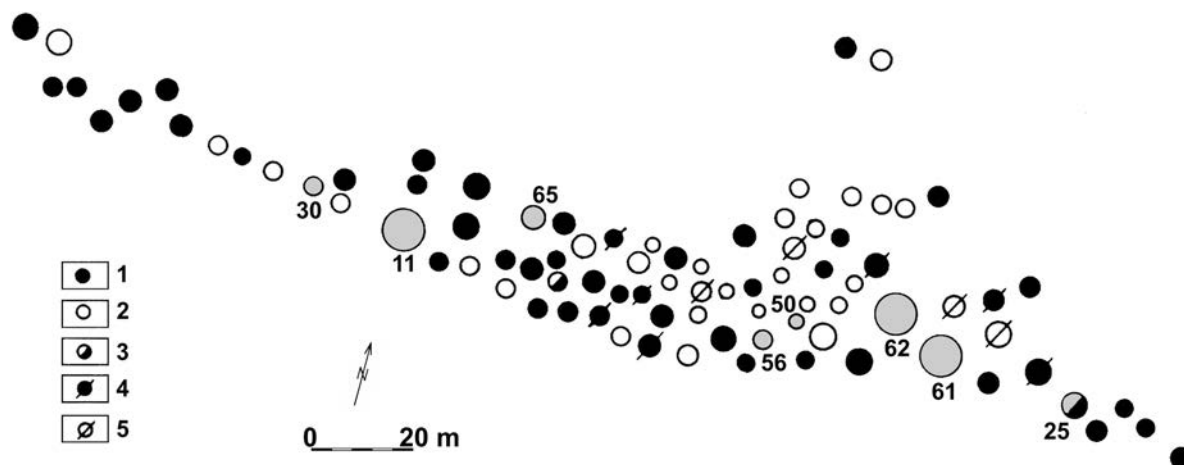
Ryc. 52. Gniezdowo, kurhan Dn-4 – wyposażenie: 1 – krzyżyk, 2 – pierścionek?, 4-5 – guziki, 3, 6, 10 – okucia, 7-8 – odważniki, 9 – groty strzał, 11 – sprzączka, 13, 18 – ośelki, 15 – naczynie, 12, 14, 16, – nieokreślone przedmioty żelazne, 17 – ostroga końska (wg Avdusin, Puškina 1988, fig. 6) (opr. A. Janowski)

Fig. 52. Gniezdovo, barrow Dn-4 – grave goods: 1 – cross pendant, 2 – ring?, 4-5 – buttons, 3, 6, 10 – fittings, 7-8 – weights, 9 – arrowheads, 11 – buckle, 13, 18 – whetstones, 15 – ceramic vessel, 12, 14, 16, – undefined iron objects, 17 – horse spur (after Avdusin, Puškina 1988, fig. 6) (Edited by A. Janowski)

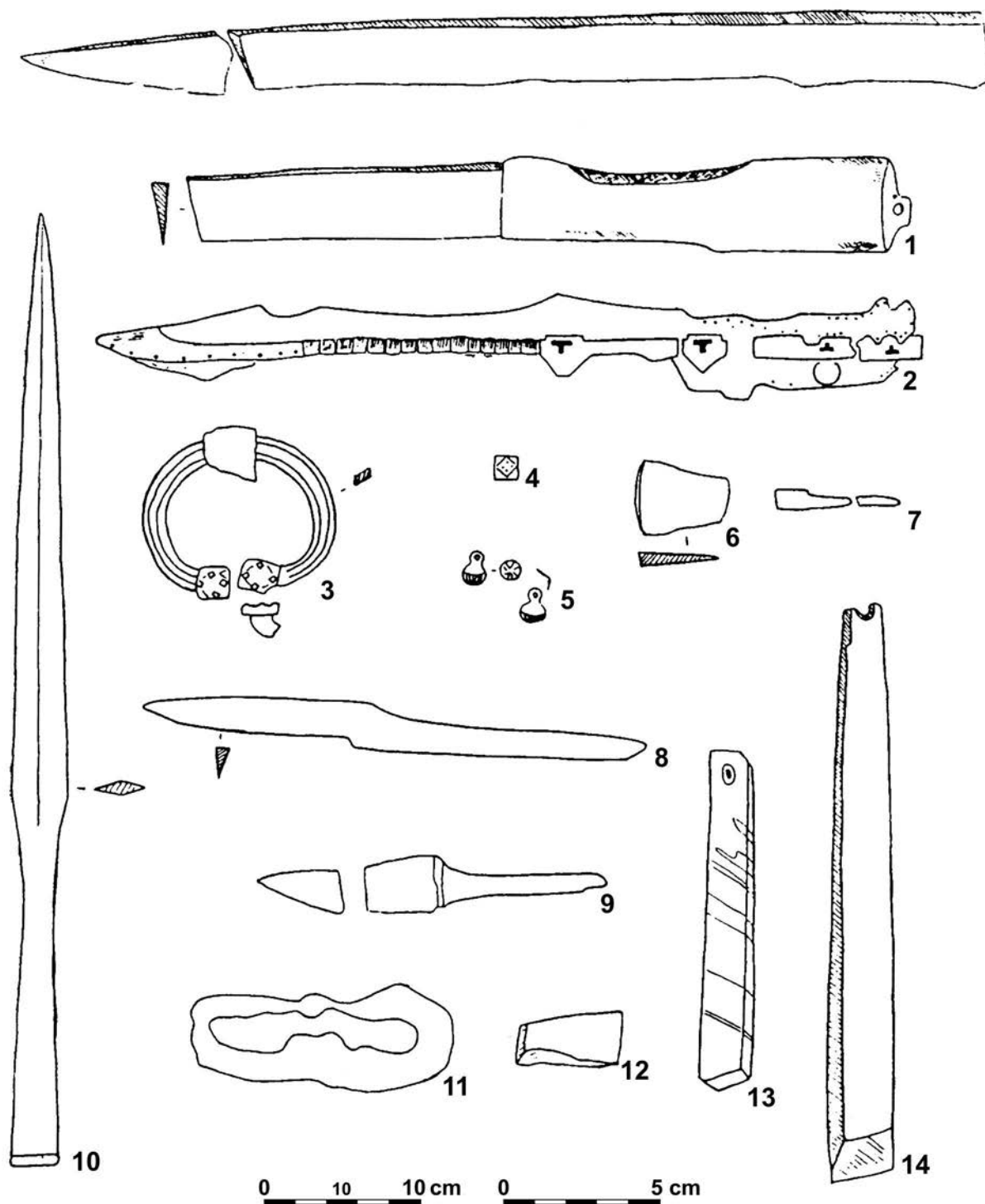
Ryc. 53. Gnezdowo, kurhan OL'-30. 1 – szklane elementy stroju, 2 – szklane pionki do gry, 3 – fragment naczyńia bizantyjskiego (wg Muraševa 2012, nr 206-207; Eniosova, Puškina 2013, fig. 5.4) (opr. A. Janowski)

Fig. 53. Gnëzdovo, barrow OL'-30. 1 – glass decorations sewn on fabric, 2 – glass pawns, 3 – part of the byzantine cup (after Muraševa 2012, nr 206-207; Eniosova, Puškina 2013, fig. 5.4) (Edited by A. Janowski)

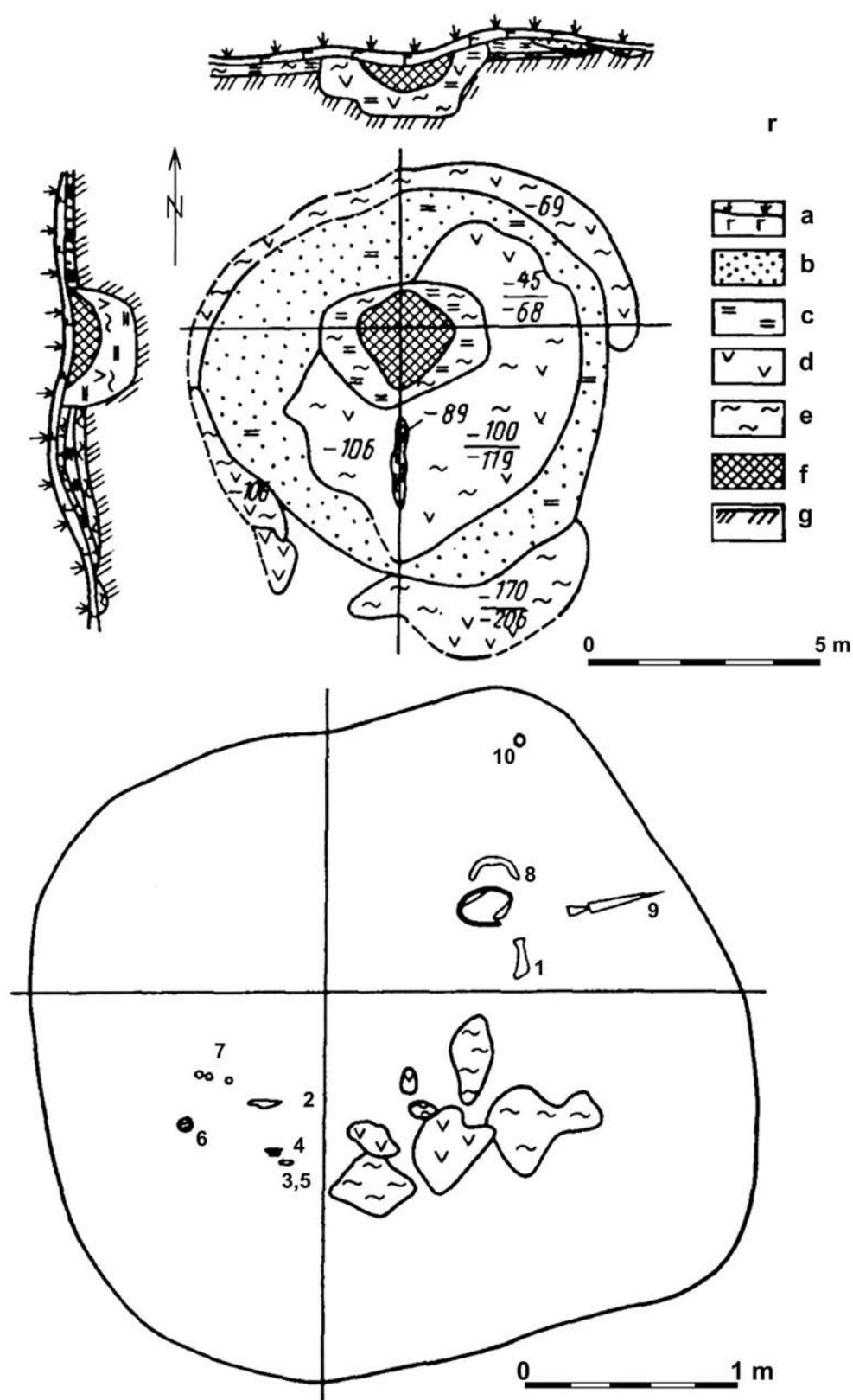
Ryc. 54. Gniezdowo-Zaolśzańska Grupa, plan cmentarzyska. Legenda: 1 – kurhany z grobami ciałałpalnymi, 2 – kurhany z grobami szkieletowymi, 3 – kurhany z pochówkami biritualnymi, 4 – kenotafy, 5 – kurhany zniszczone. Na szaro groby komorowe (wg Kamenecka 1991, ris. 1) (opr. A. Janowski)

Fig. 54. Gnëzdovo- Zaolśšanskaya group. Plan of burial ground. Description: 1 – barrows with cremation burials, 2 – barrows with inhumation burials, 3 – barrows with bititual burials, 4 – cenotaphs, 5 – destroyed barrows. Grey – barrows with chamber graves (after Kamenecka 1991, fig. 1) (Edited by A. Janowski)

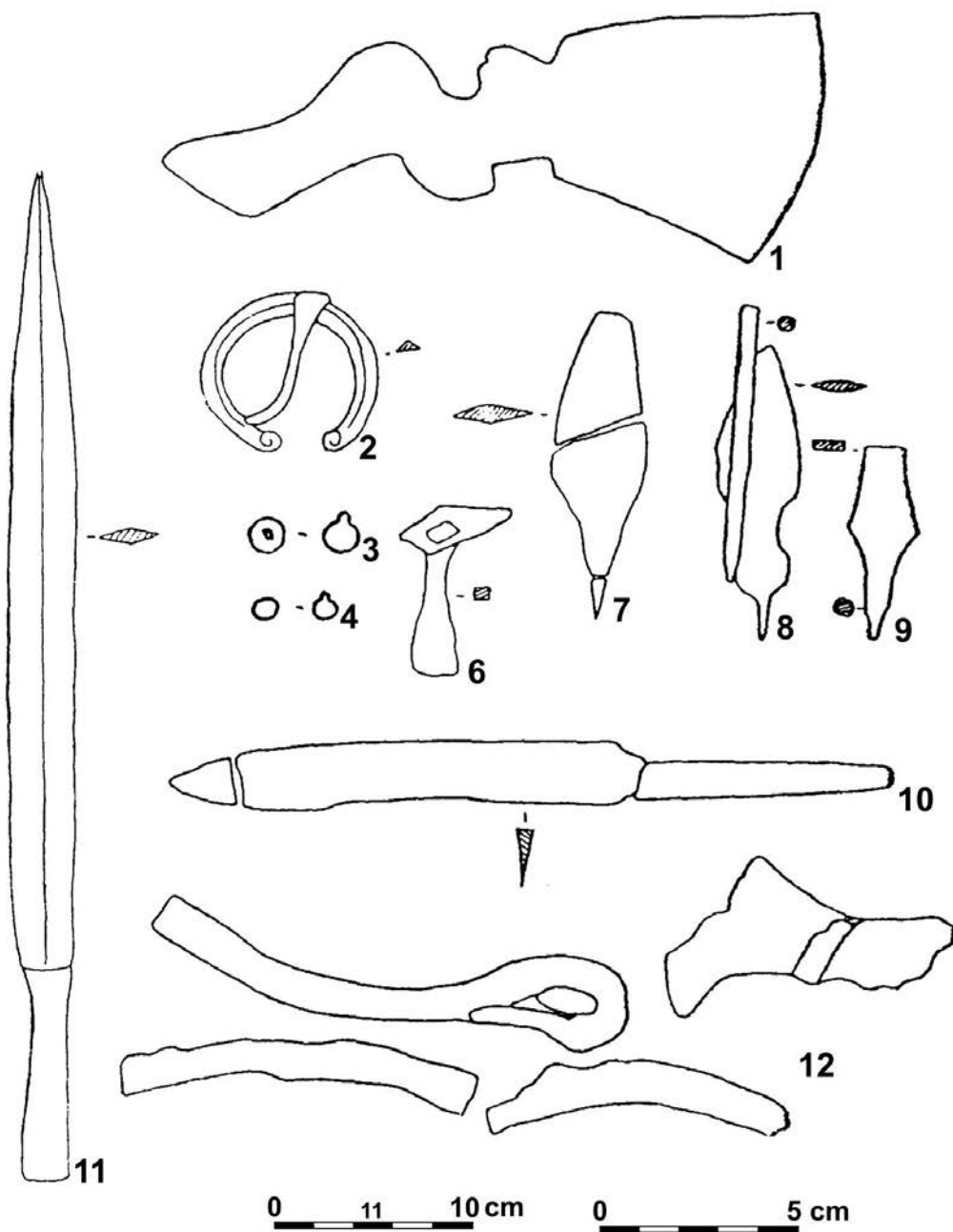
Ryc. 55. Gniezdowo, kurhan POL'-11 – wyposażenie: 1 – skramasaks, 2 – okucie pochwy skramasaksa, 3 – zapinka podkowiasta, 4 – odważnik, 5 – guzik, 6-7 – przedmioty żelazne, 8-9 – noże, 10 – grot włóczni, 11 – krzesiwo, 12 – krzemień, 13-14 – ośelki (wg Kamenecka 1991, ris. 5) (opr. A. Janowski)

Fig. 55. Gnëzdovo, barrow POL'-11 – grave goods: 1 – seax, 2 – seax scabbard fittings, 3 – horse shoe-shaped fibula, 4 – weight, 5 – button, 6-7 – iron objects, 8-9 – knives, 10 – spearhead, 11 – fire steel, 12 – flint, 13-14 – whetstones (after Kamenecka 1991, fig. 5) (Edited by A. Janowski)

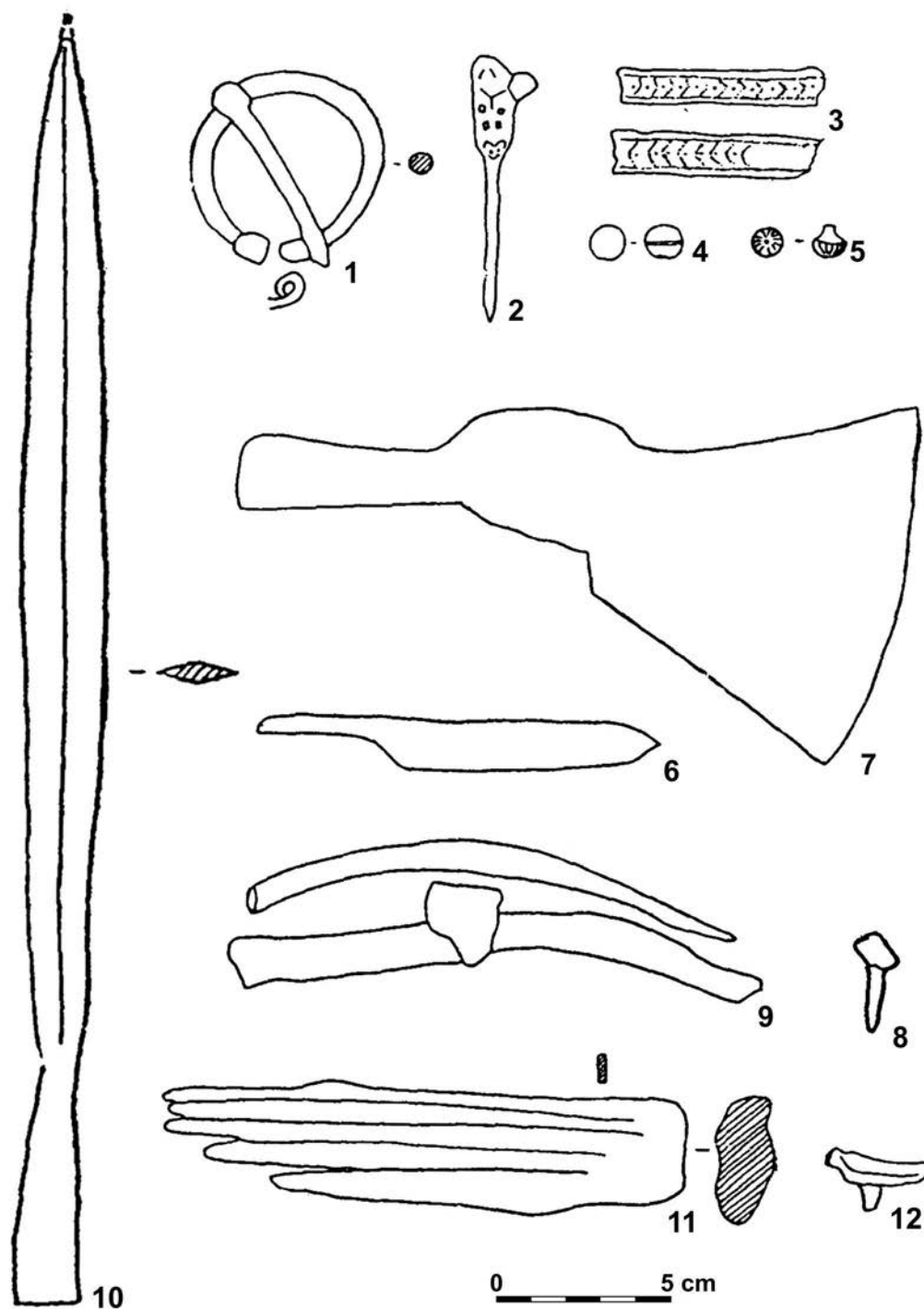
Ryc. 56. Gniedzowo, kurhan POI'-61 – plan i profile: Legenda: a – darní, b – piasek, c – glina, d – węgiel, e – popiół, f – wkop, g – calec (wg Kameneckaâ 1991, ris. 4) (opr. A. Janowski)

Fig. 56. Gniedzowo, barrow POI'-61 – plan and profile: Description: a – turf, b – sand, c – clay, d – charcoal, e – ash, f – dig, g – natural layer (after Kameneckaâ 1991, fig. 4) (Edited by A. Janowski)

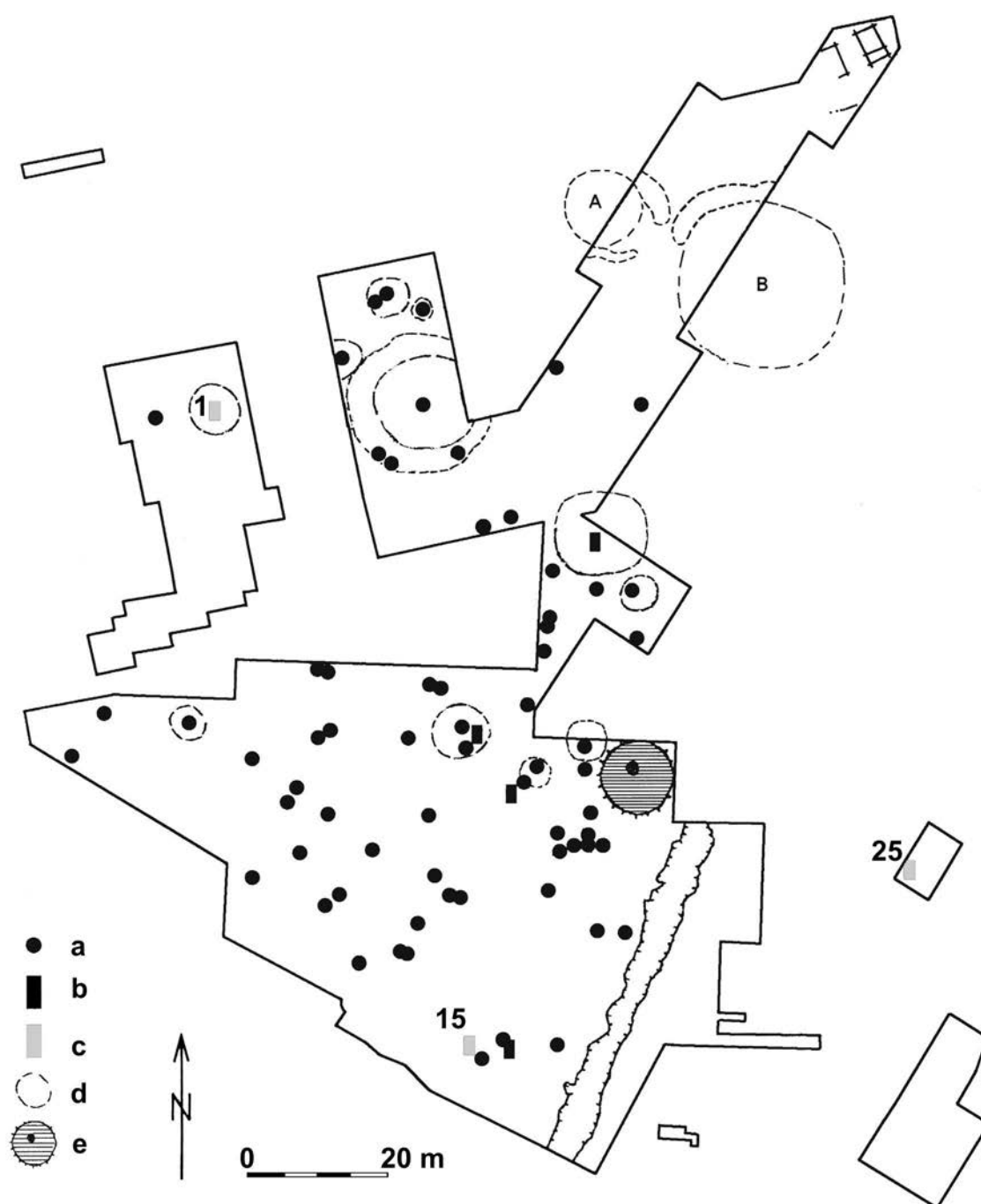
Ryc. 57. Gniezdowo, kurhan POL'-61. Wyposażenie grobowe 1 – czekan; 2 – zapinka podkowiasta, 3-4 – guziki, 6 – nit, 7-9 – groty strzał, 10 – nóż, 11 – grot włóczni, 12 – elementy wiadra (wg Kameneckaâ 1991, ris. 6) (opr. A. Janowski)

Fig. 57. Gnëzdovo, barrow POL'-61 - grave goods 1 – pickaxe; 2 – horse shoe-shaped fibula, 3-4 – buttons, 6 – rivet, 7-9 – arrowheads, 10 – knife, 11 – spearhead, 12 – elements of the bucket (after Kameneckaâ 1991, fig. 6) (Edited by A. Janowski)

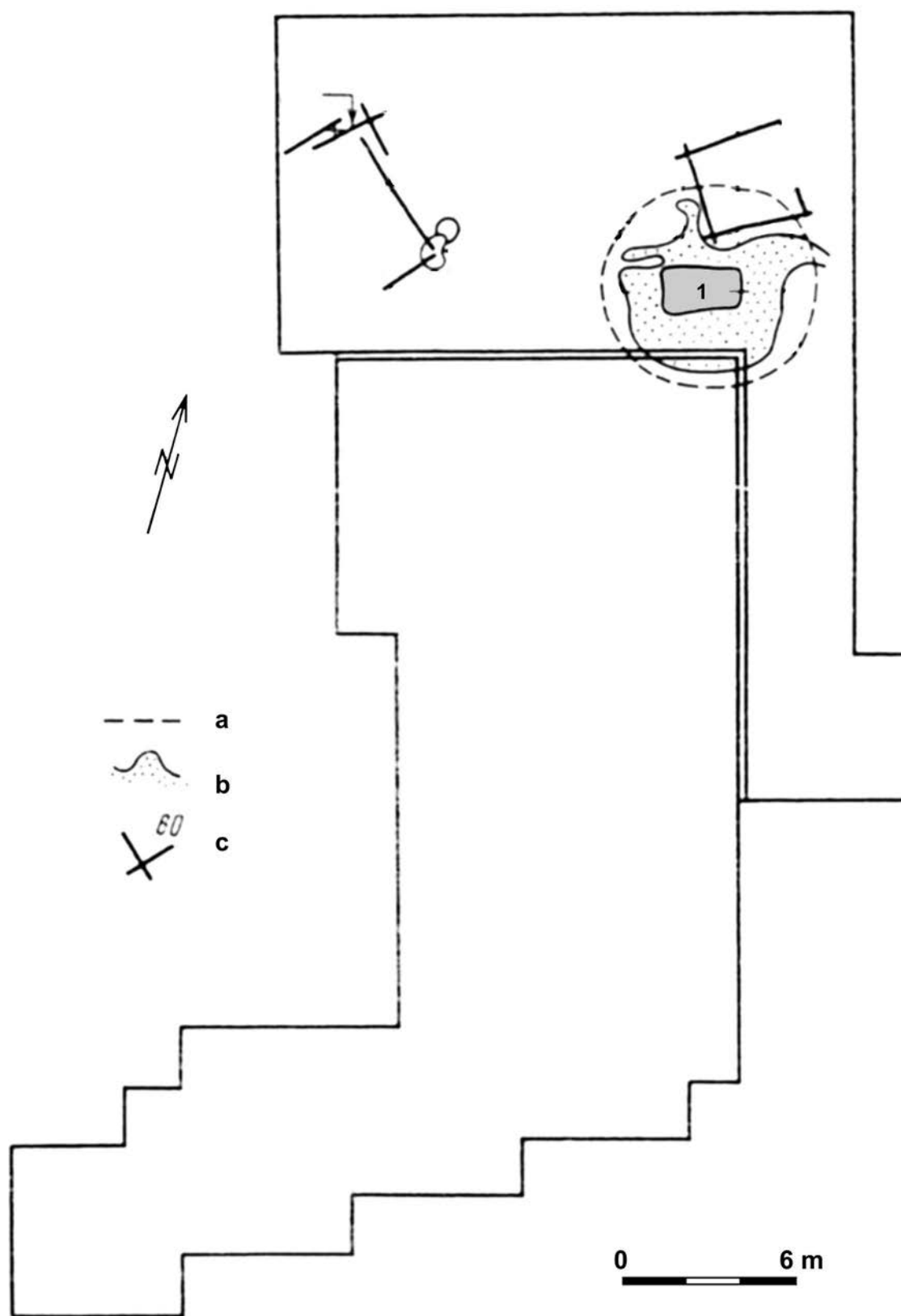
Ryc. 58. Gniezdowo, kurhan POL'-62. Wyposażenie grobowe 1 – zapinka podkowiasta, 2 – zapinka pierścieniowata, 3 – tkanina, 4-5 – guziki, 6 – nóż, 7 – czekan, 8 – gwóźdź, 9 – elementy wiadra, 10 – grot włóczni, 11 – nieokreślony przedmiot żelazny, 12 – ostroga końska (wg Kamenecka 1991, ris. 7) (opr. A. Janowski)

Fig. 58. Gnëzdovo, barrow POL'-62 - grave goods: 1 – horse shoe-shaped fibula, 2 – pennular brooch, 3 – fabric, 4-5 – buttons, 6 – knife, 7 – pickaxe, 8 – nail, 9 – elements of the bucket, 10 – spearhead, 11 – undefined iron object, 12 – horse spur (after Kamenecka 1991, fig. 7) (Edited by A. Janowski)

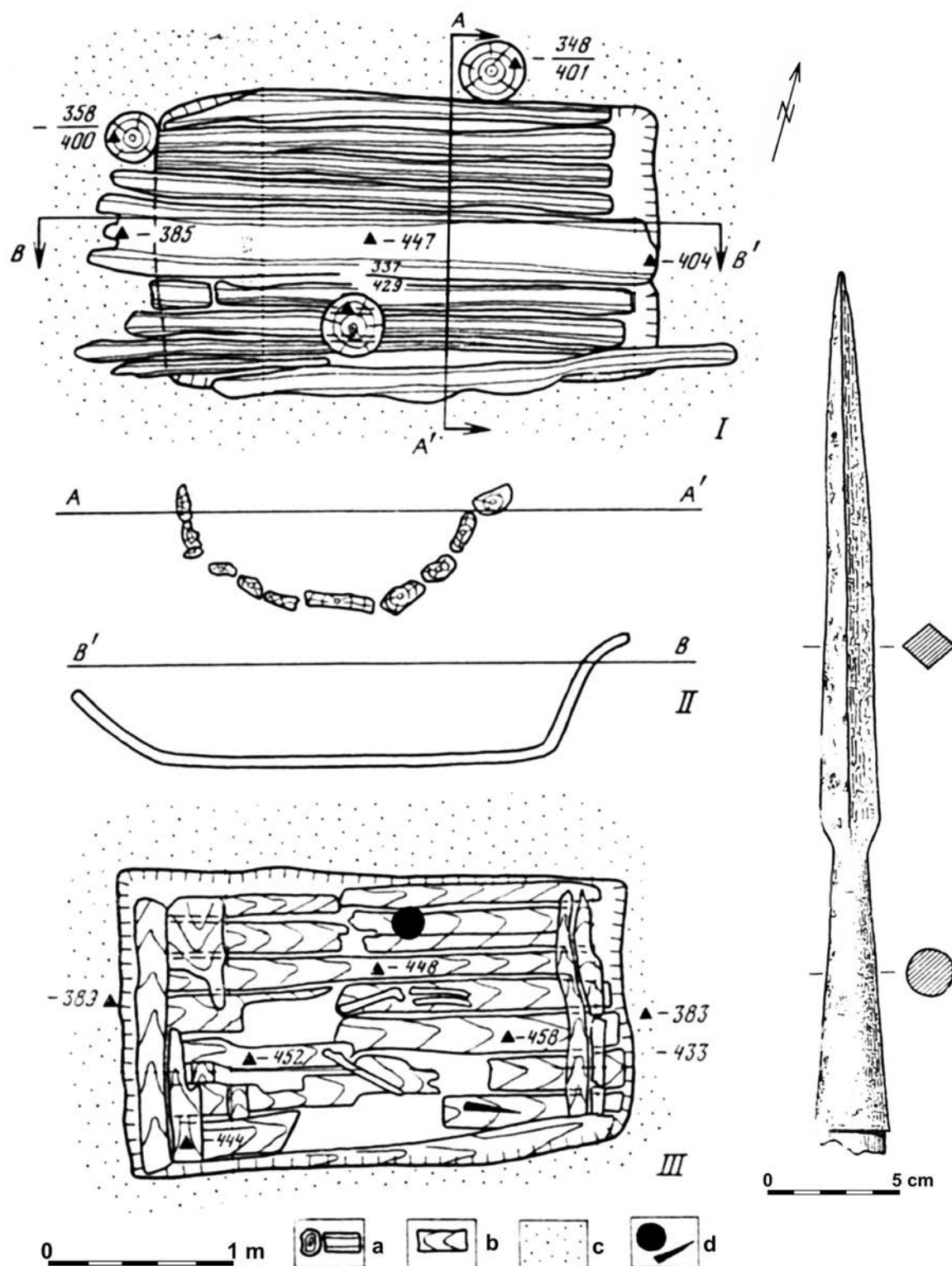
Ryc. 59. Psków, plan cmentarzyska przy ul. Lenina. Legenda: a – grób ciałopalny, b – grób szkieletowy, c – grób komorowy?, d – zasięg nasypu kurhanu, e – miejsce kultu (wg Beleckij 2011, ris. 10) (opr. A. Janowski)

Fig. 59. Pskov, plan of the burial ground by Lenin Street. Description: a – cremation grave, b – inhumation grave, c – chamber grave?, d – range of barrow, e – site of worship (after Beleckij 2011, fig. 10) (Edited by A. Janowski)

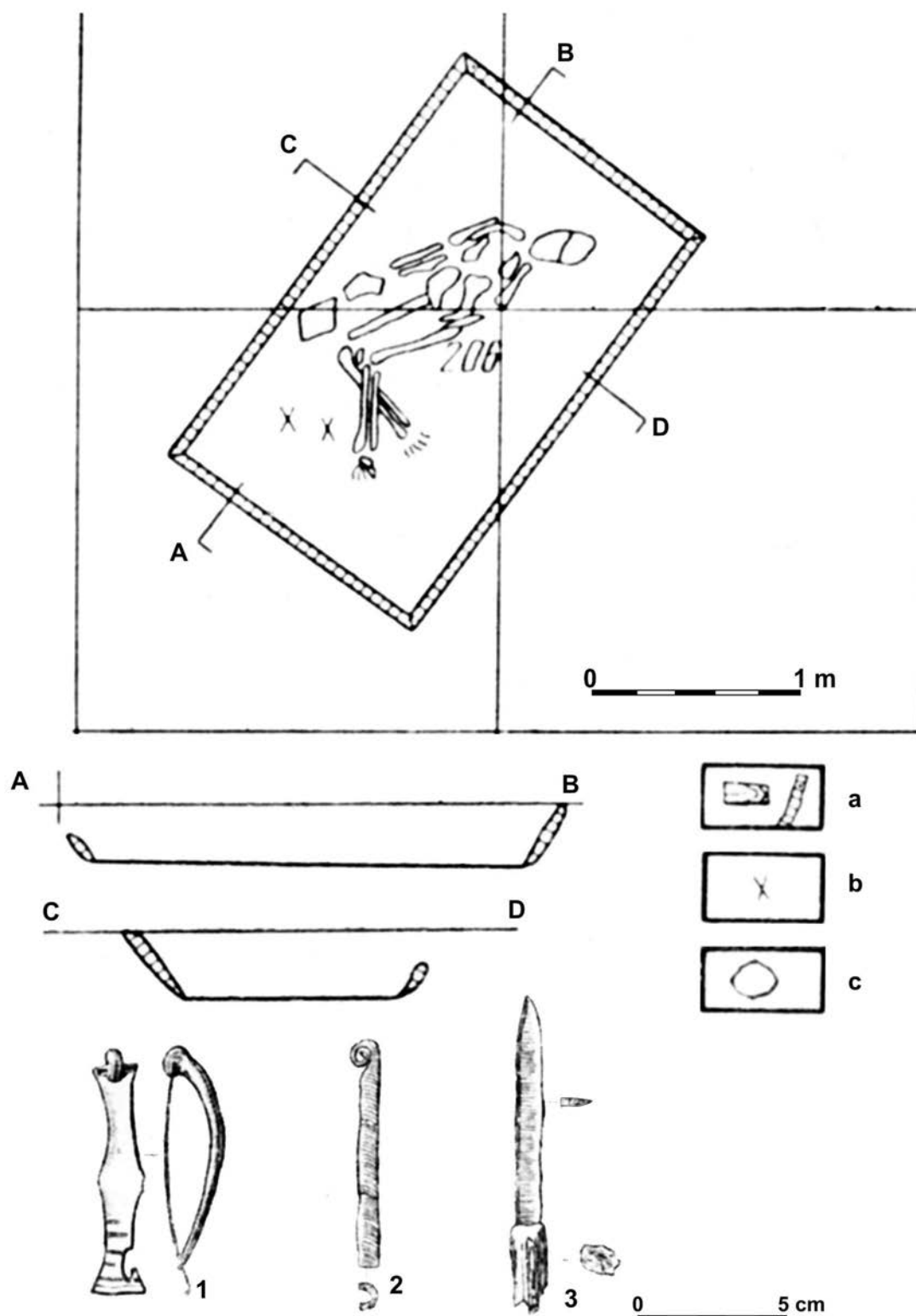
Ryc. 60. Psków, plan cmentarza z grobem 1 z 1974 r. Legenda: 1 – rekonstruowana granica kurhanu I, b – relikty nasypu, c – relikty budynku (wg Labutina 1983, ris. 6) (opr. A. Janowski)

Fig. 60. Pskov, Plan of the burial ground with grave 1/1974. Description: a – reconstructed range of barrow 1, b – relics of earthwork, c – relics of buildings (after Labutina 1983, fig. 6) (Edited by A. Janowski)

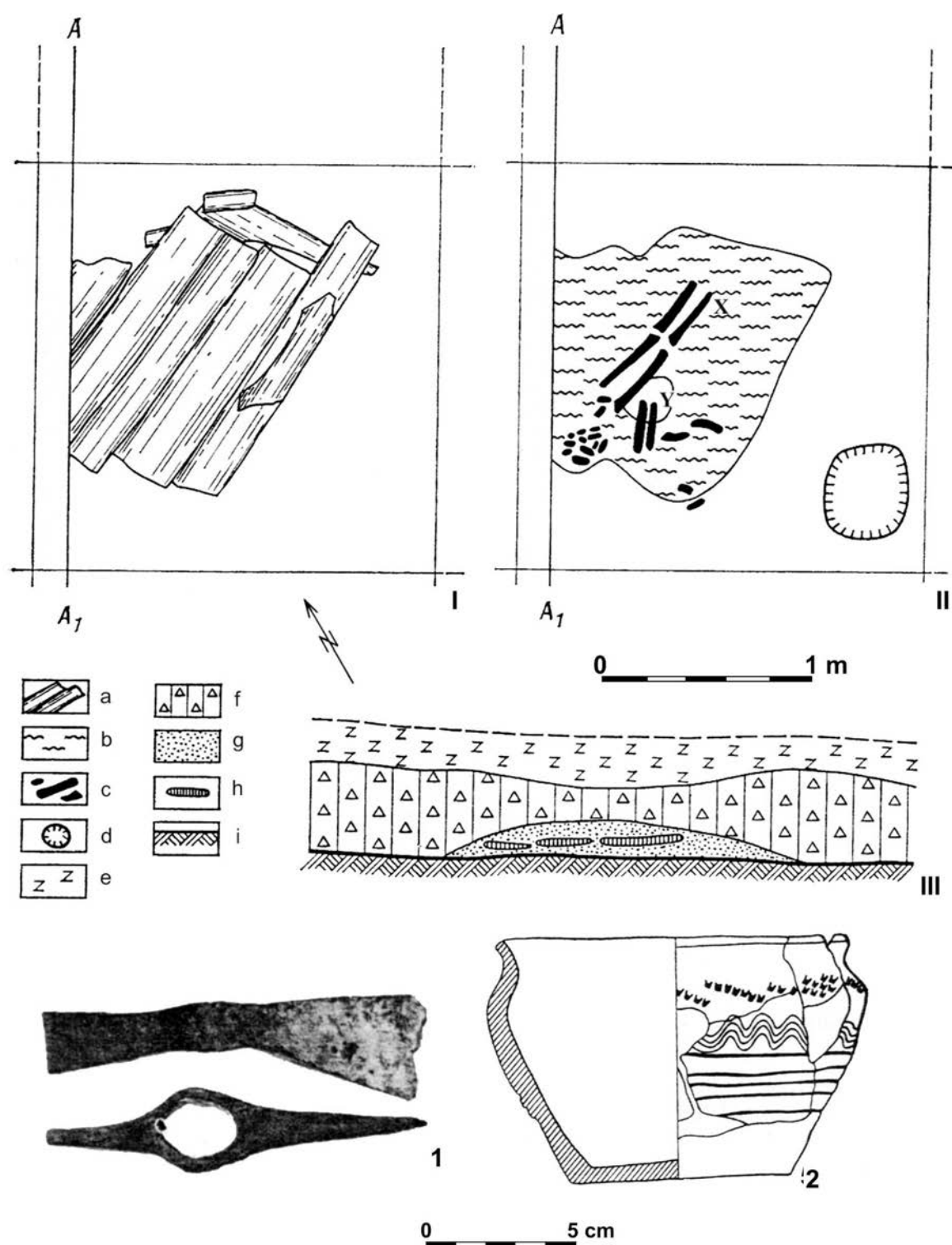
Ryc. 61. Psków, grób 1 z 1974 r. – plan grobu i grot włóczni. I – przykrycie komory grobowej, II – przekroje komory grobowej, III – rzut na poziome szkieletu. Legenda: a – belka, b – deska, c – piasek, d – przedmioty (wg Labutina 1983, ris. 8) (opr. A. Janowski)

Fig. 61. Pskov, grave 1/1974 – plan of grave and spearhead. I – upper part of chamber – roof/cover, II – profiles, III – plan at skeleton level. Description: a – bar, b – plank, c – sand, d – objects (after Labutina 1983, fig. 8) (Edited by A. Janowski)

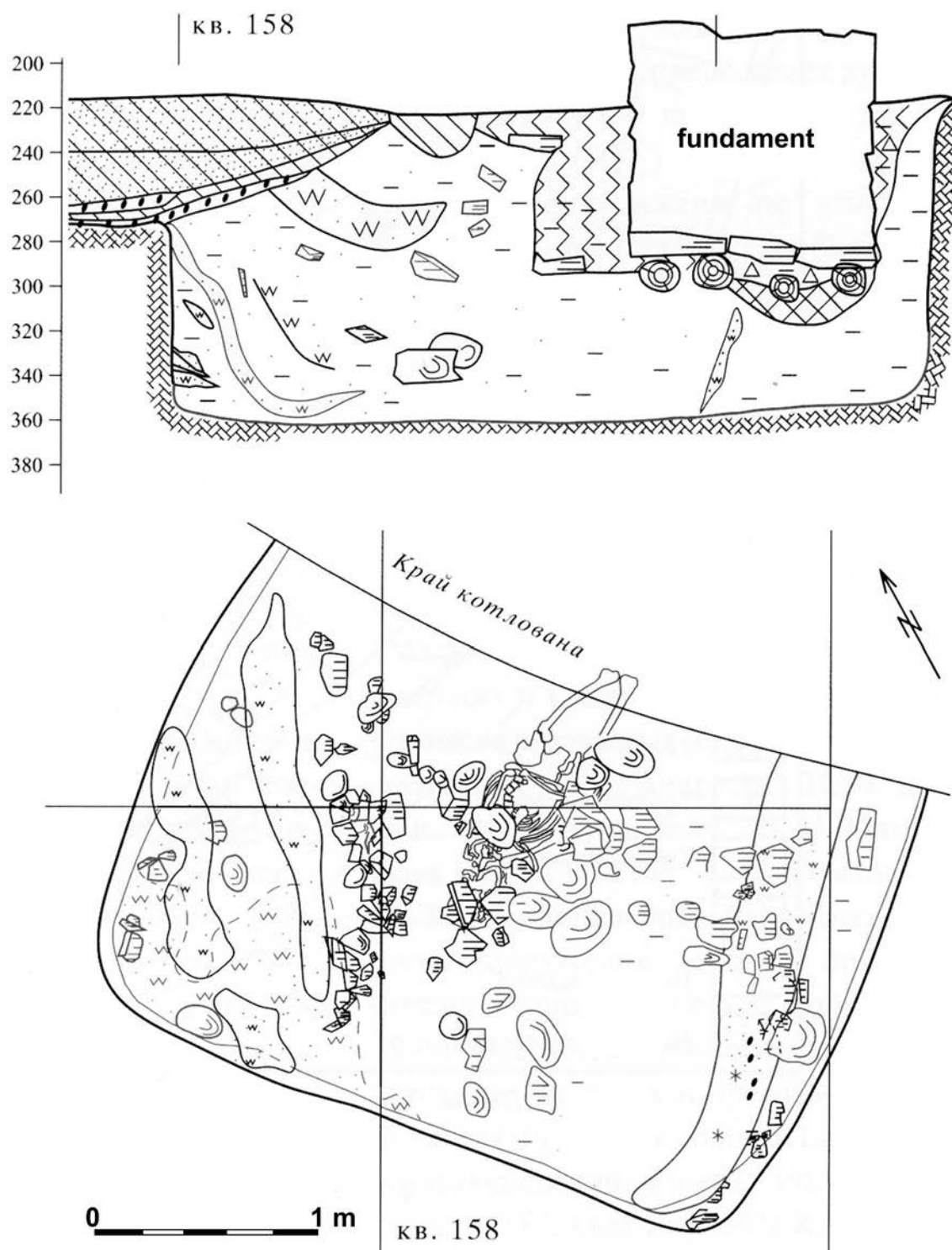
Ryc. 62. Psków, grób 15 – plan i profile grobu oraz wyposażenie. Legenda: a – deska, b – wapień, c – wyposażenie grobowe. Wyposażenie: 1 – zapinka łukowata, 2 – uchwyt żelazny, 3 – nóż (wg Labutina, Kil'duševskij, Ur'eva 1981, ris. 1.5; 3.6, 13-14) (opr. A. Janowski)

Fig. 62. Pskov, grave 15 – plan and profile of grave, and grave goods. Description: a – plank, b – limestone, c – grave goods. Grave goods: 1 – bow brooch, 2 – iron handle, 3 – knife (after Labutina, Kil'duševskij, Ur'eva 1981, fig. 1.5; 3.6, 13-14) (Edited by A. Janowski)

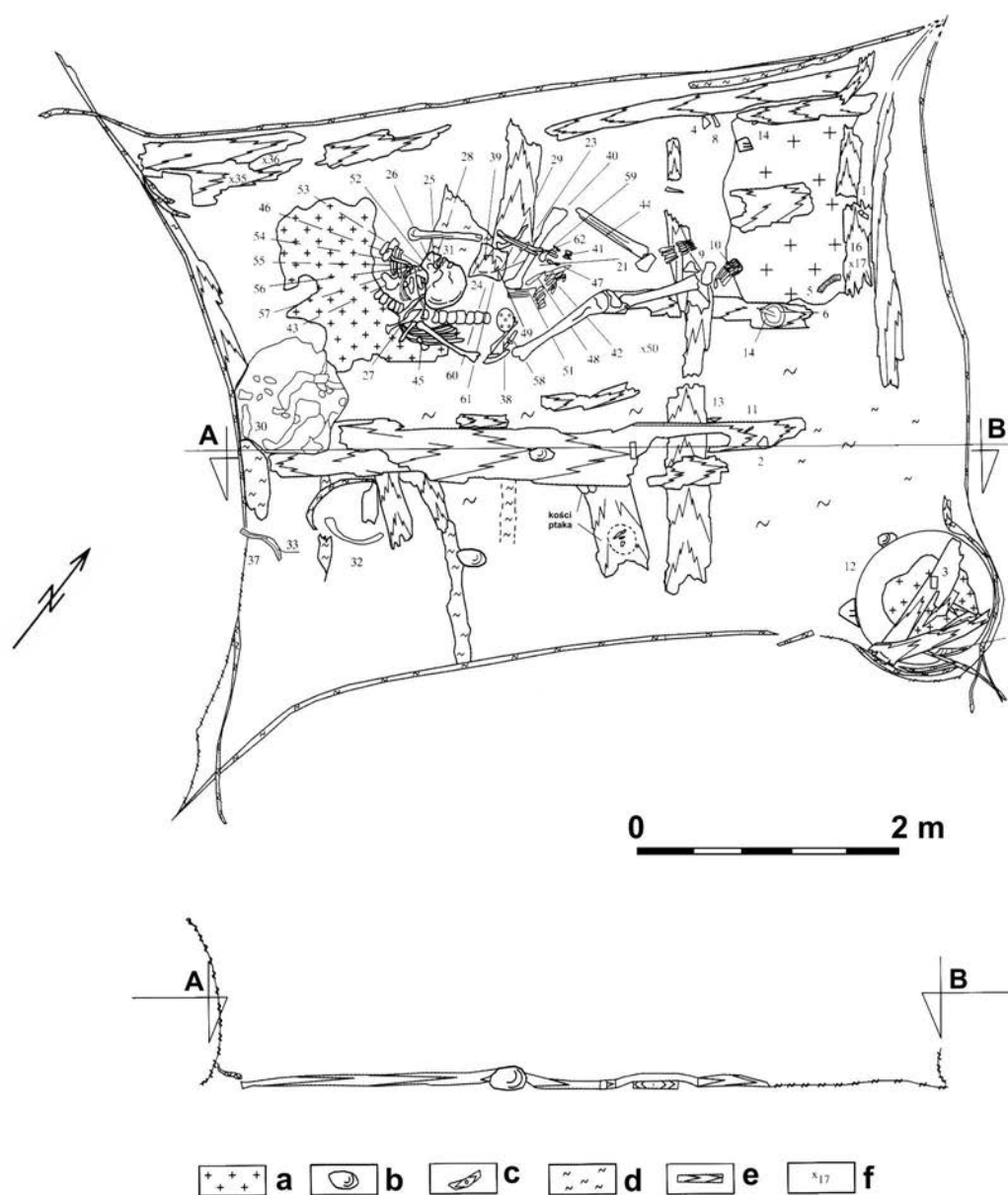
Ryc. 63. Psków, grób 25. I – plan konstrukcji drewnianej, II – plan grobu, III – profil w części zachodniej. Legenda: a – belka, b – rozłożone drewno, c – kości, d – jama, e – humus, f – piasek z gruzem, g – piasek, h – belki (na profilu), i – calec, X – topór, Y – naczynie. Wyposażenie grobu: 1 – topór, 2 – naczynie gliniane (wg Kolosova, Harlašov 1983, ris. 2-4) (opr. A. Janowski)

Fig. 63. Pskov, grave 25. I – plan of wooden structure, II – plan of grave, III – profile in western part. Description: a – bar, b – spread wood, c – bones, d – cavity, e – top layer, f – sand with rubble, g – sand, h – bars (on profile), i – natural layer, X – axe, Y – vessel: 1 – axe, 2 – ceramic vessel (after Kolosova, Harlašov 1983, fig. 2-4) (Edited by A. Janowski)

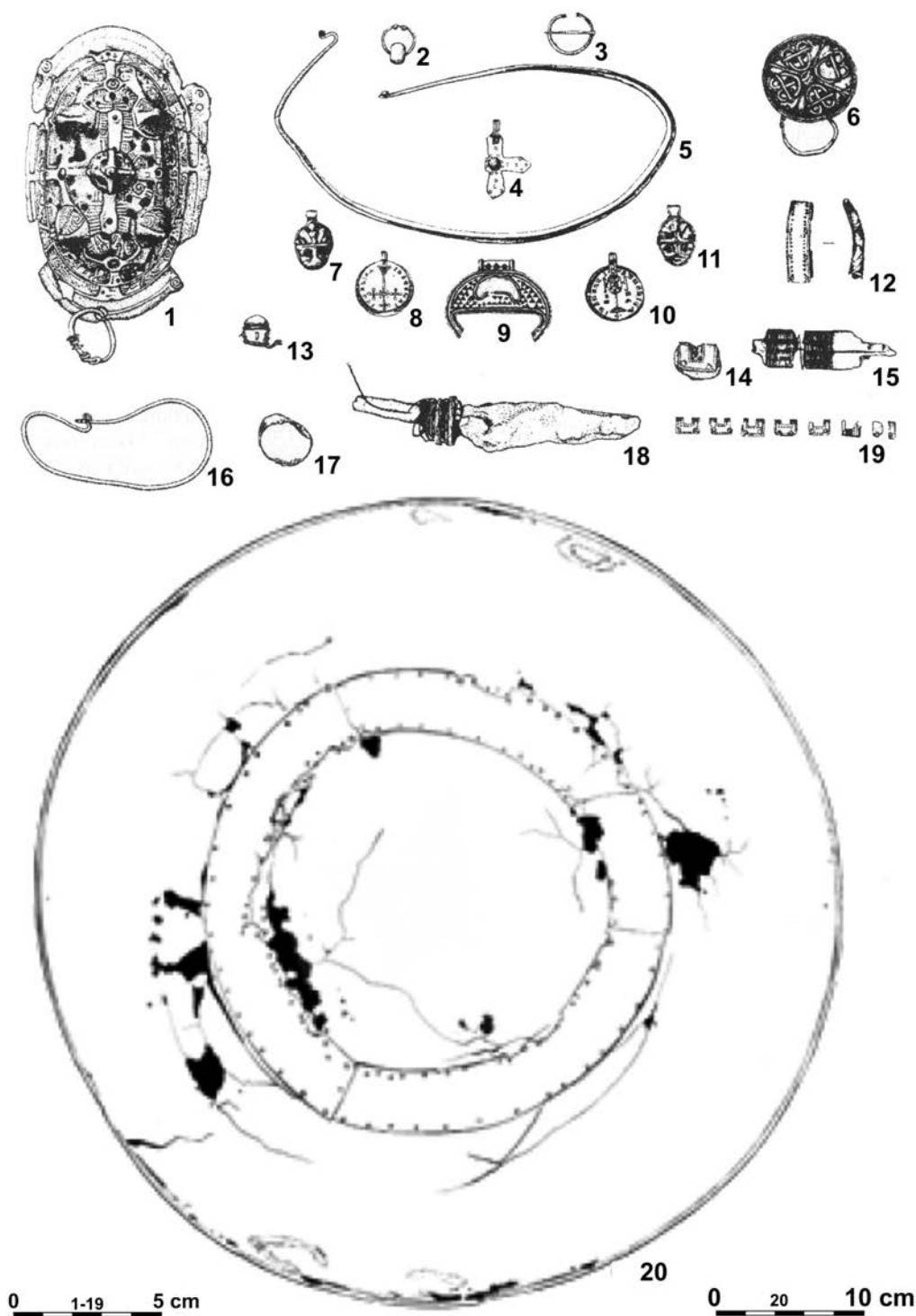
Ryc. 64. Psków, grób 1(74) z 1998 r. – plan i profil grobu (wg Labutina, Malyševa, Zakurina, Jakovleva, Mihajlov 2009, ris. 3) (opr. A. Janowski)

Fig. 64. Pskov, grave 1(74) from 1998 – plan and profiles of graves (after Labutina, Malyševa, Zakurina, Jakovleva, Mihajlov 2009, fig. 3) (Edited by A. Janowski)

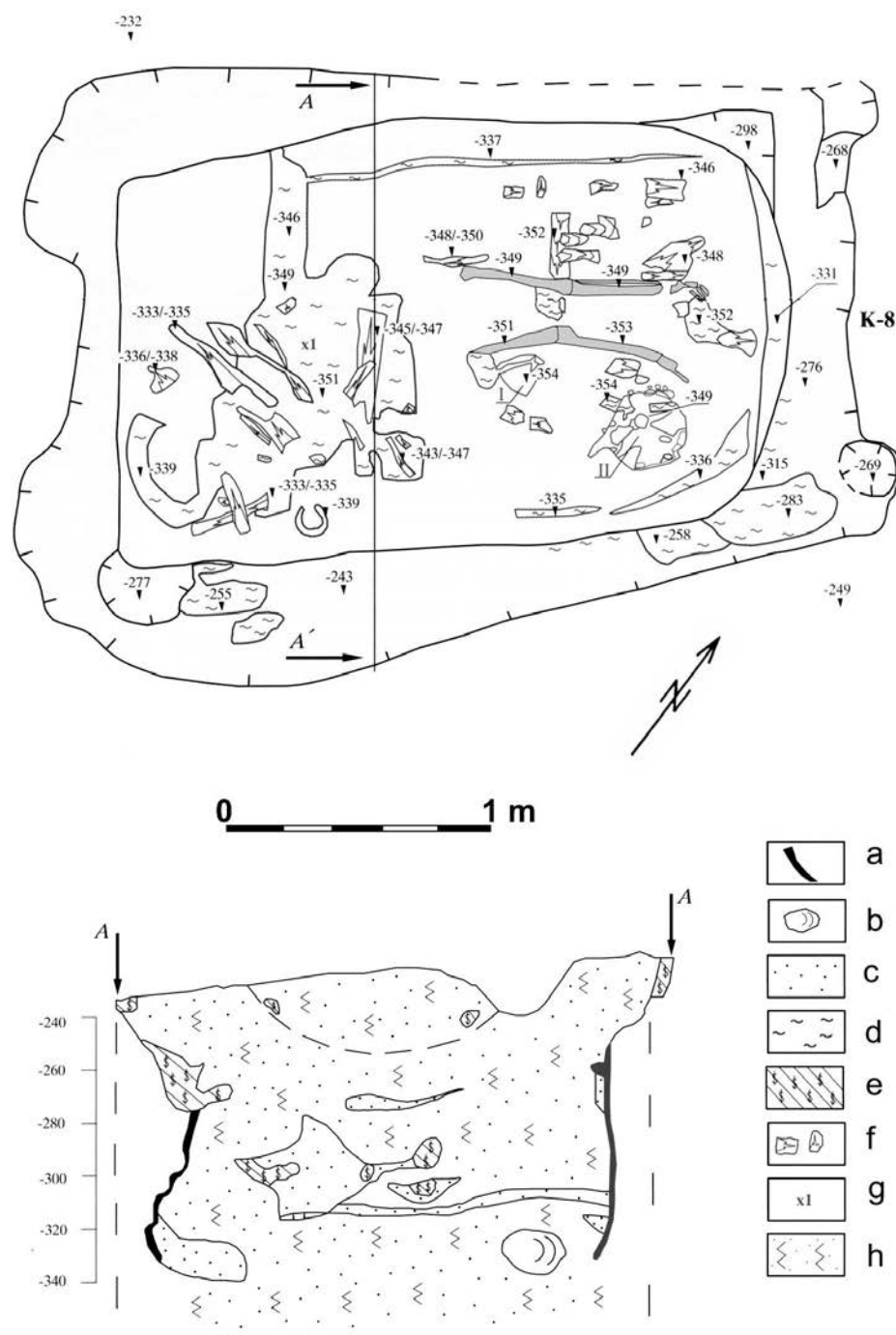
Ryc. 65. Psków, grób 1 – plan. Legenda: a – materia organiczna, b – kamienie, c – deska z poprzecznym rozszczepem, d – rozłożone drewno, e – deska z podłużnym rozszczepem, f – zabytek (wg Labutina, Małyśeva, Zakurina, Jakovleva, Mihajlov 2009, ris. 7) (opr. A. Janowski)

Fig. 65. Pskov, grave 1 – plan. Description: a – organic matter, b – stones, c – plank with transverse cleft, d – spread wood, e – plank with longitudinal cleft, f – object (after Labutina, Małyśeva, Zakurina, Jakovleva, Mihajlov 2009, fig. 7) (Edited by A. Janowski)

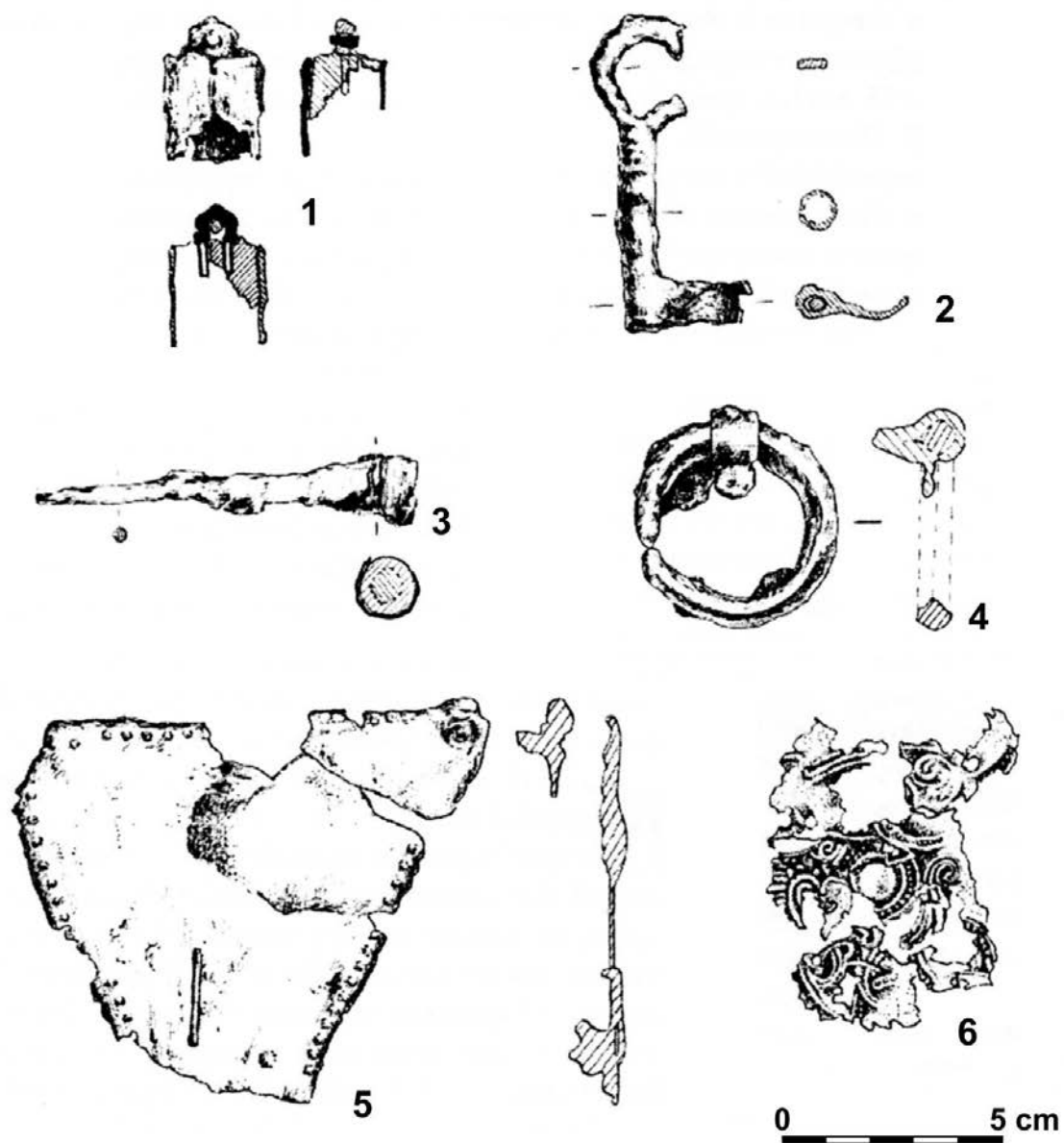
Ryc. 66. Psków, grób 1 – wyposażenie: 1 – zapinka złotwiowata, 2 – kabłączek skroniowy, 3 – zapinka podkowiasta, 4 – krzyżyk, 5, 16 – bransolety, 6 – zawieszka okrągła, 7, 11 – maski-zawieszki, 8, 10 – monety-zawieszki, 9 – lunula, 12 – osełka, 13, 17 – pierścienie, 15, 18 – noże, 14, 19 – okucia, 20 – misa brązowa (wg Jakovleva 2006, ris. 3; Jakovleva, Salmina, Koroleva 2012, ris. 6) (opr. A. Janowski)

Fig. 66. Pskov, grave 1 – grave goods: 1 – oval brooch, 2 – temple-ring, 3 – horse shoe-shaped fibula, 4 – cross pendant, 5, 16 – bracelets, 6 – round pendant, 7, 11 – mask-pendants, 8, 10 – coin-pendants, 9 – lunula, 12 – whetstone, 13, 17 – rings, 15, 18 – knives, 14, 19 – fittings, 20 – bronze bowl (after Jakovleva 2006, fig. 3; Jakovleva, Salmina, Koroleva 2012, fig. 6) (Edited by A. Janowski)

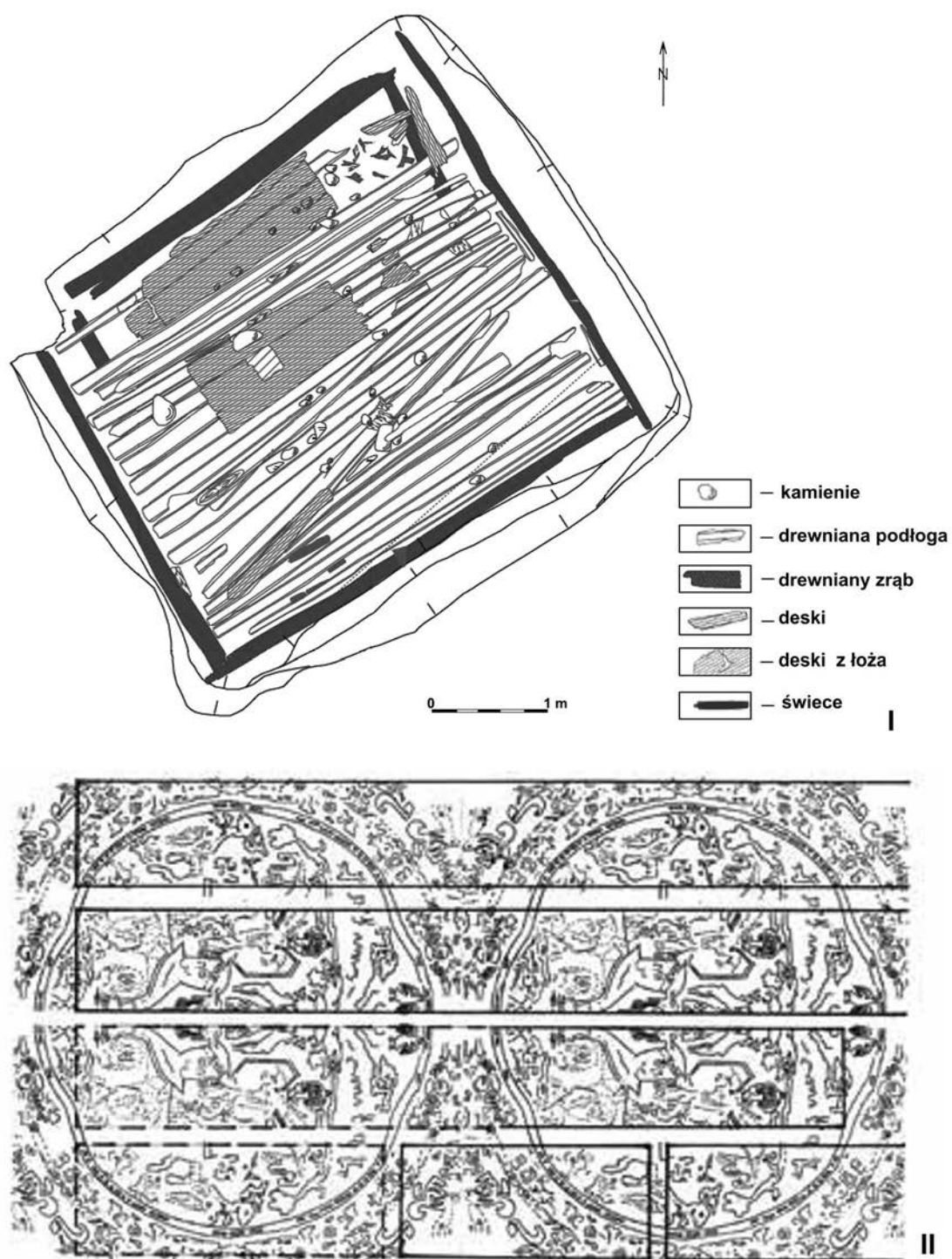
Ryc. 67. Psków, grób 2 – plan i profil. Legenda: a – drewna, b – kamień, c – piasek, d – rozłożone drewno, e – szary piasek, f – deska, g – zabytek, h – przemieszany piasek calcowy (wg Labutina, Malyševa, Zakurina, Jakovleva, Mihajlov 2009, ris. 12) (opr. A. Janowski)

Fig. 67. Pskov, grave 2 – plan and profile. Description: a – wood, b – stone, c – sand, d – spread wood, e – grey sand, f – plank, g – object, h – intermixed natural layer sand (after Labutina, Malyševa, Zakurina, Jakovleva, Mihajlov 2009, fig. 12) (Edited by A. Janowski)

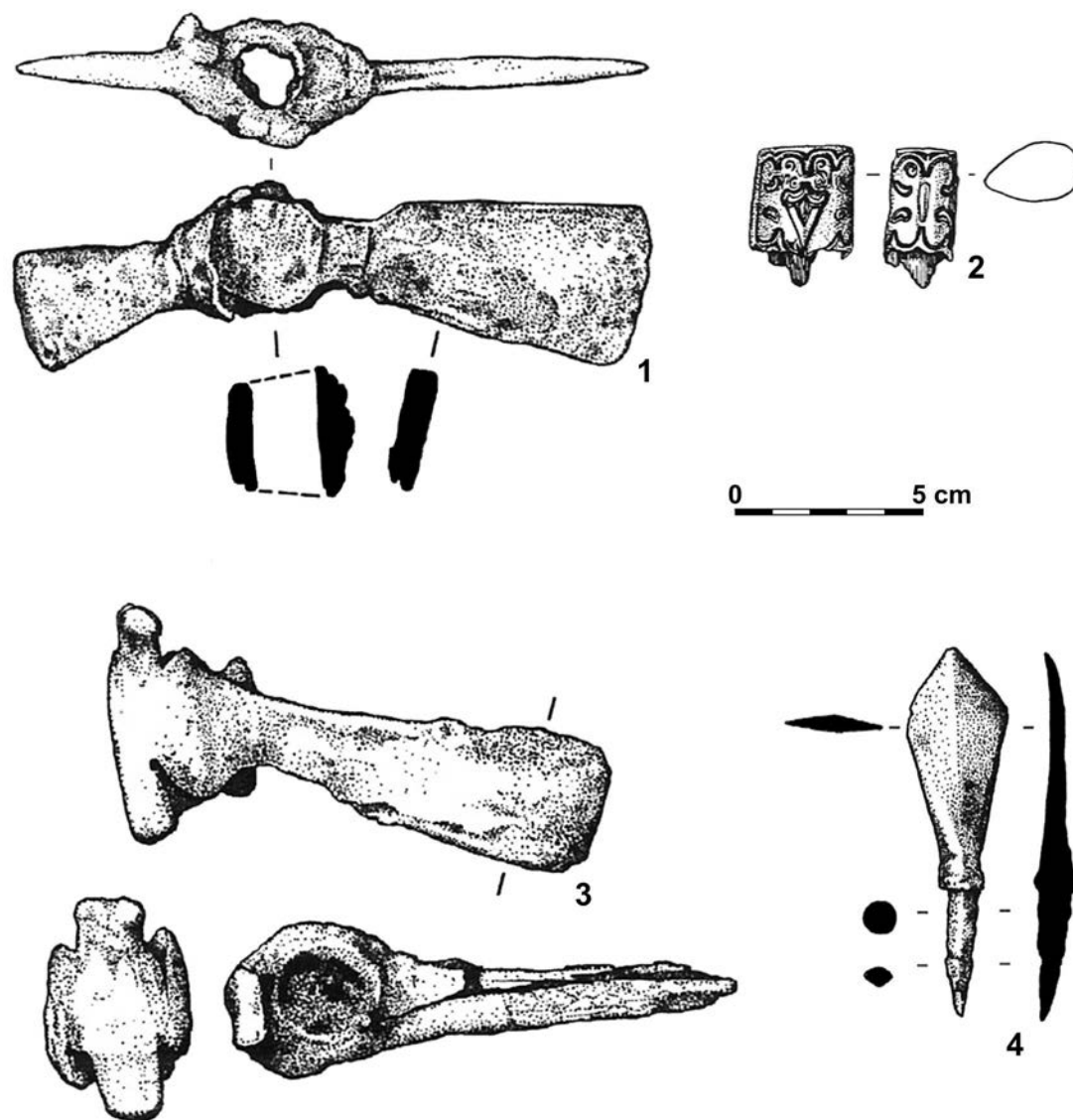
Ryc. 68. Psków, grób 2 – wyposażenie: 1 – krzesiwo, 2 – kluczyk żelazny, 3 – nóż, 4-6 – okucia (wg Mihajlov A.V. 2006, ris. 2) (opr. A. Janowski)

Fig. 68. Pskov, grave 2 – grave goods: 1 – fire steel, 2 – iron key, 3 – knife, 4-6 – fittings (after Mihajlov A.V. 2006, fig. 2) (Edited by A. Janowski)

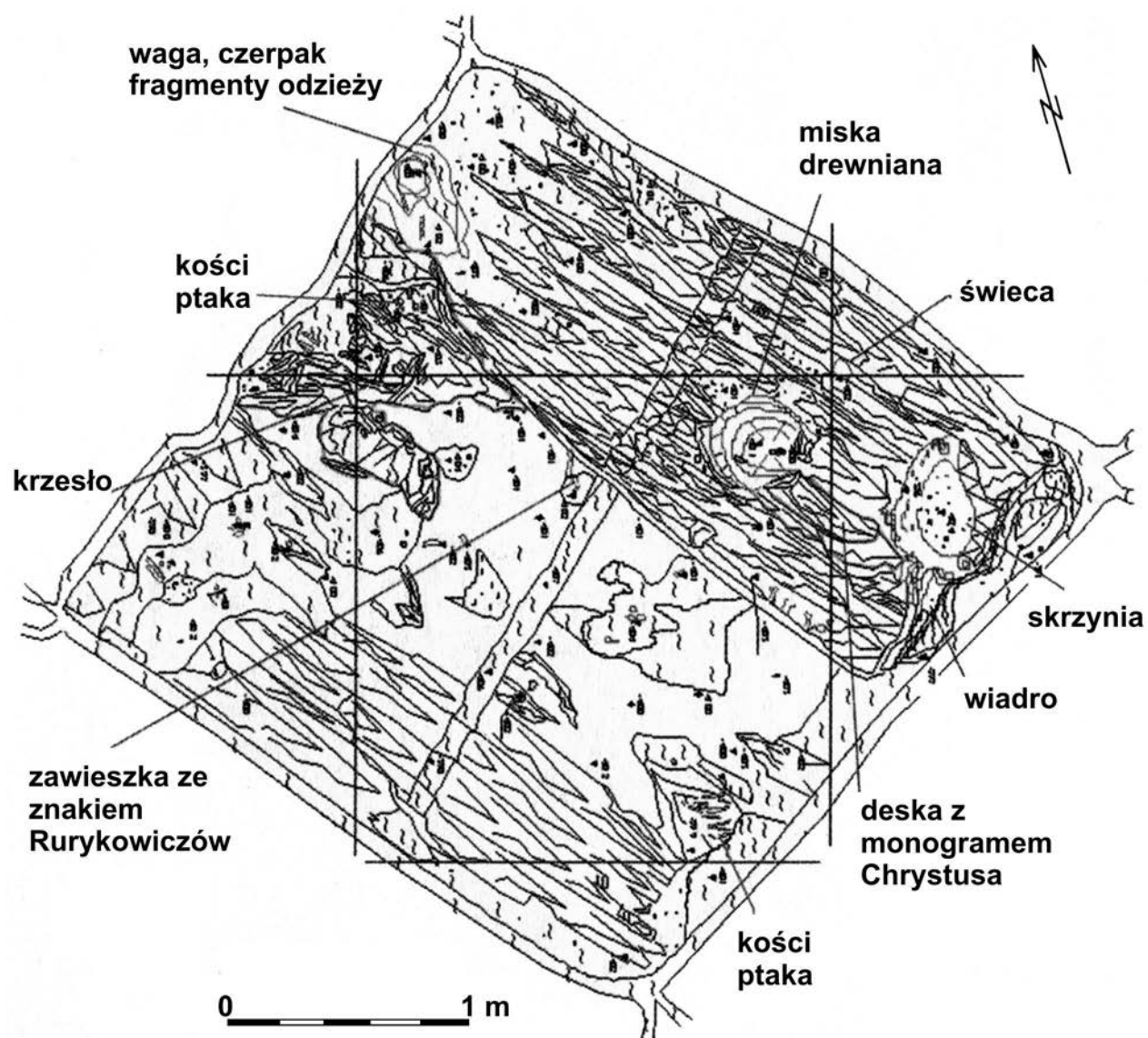
Ryc. 69. Psków, grób 3. I – plan (wg Jakovleva, Salmina, Koroleva 2012, ris. 7), II – wzór na tkaninie jedwabnej (Jakovleva, Salmina, Koroleva 2012, ris. 8) (opr. A. Janowski)

Fig. 69. Pskov, grave 3. I – plan (after Jakovleva, Salmina, Koroleva 2012, fig. 7), II – pattern on silk fabric (Jakovleva, Salmina, Koroleva 2012, fig. 8) (Edited by A. Janowski)

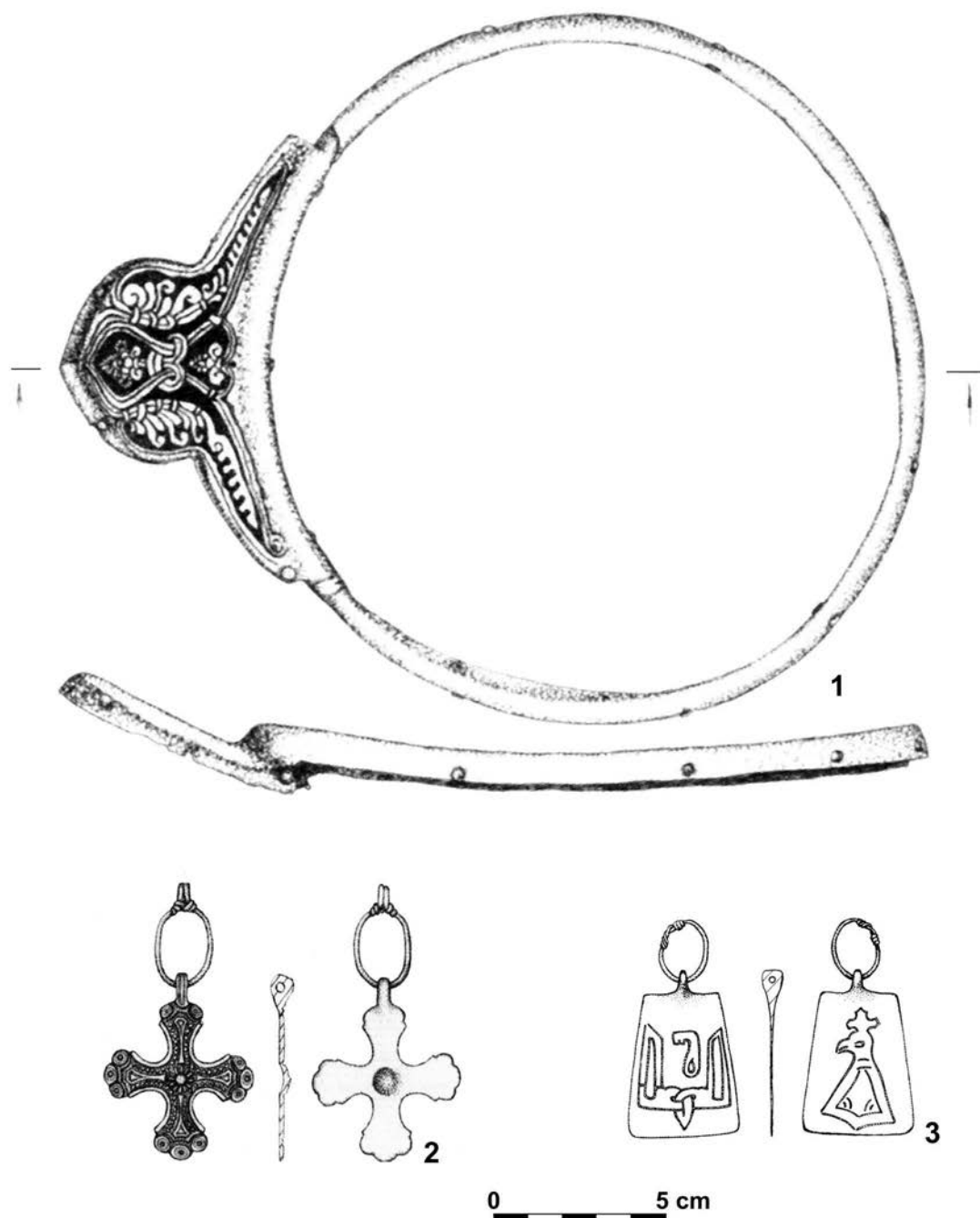
Ryc. 70. Psków. Militaria z grobów 4 (1-2 – wg Salmin 2012, ris. 1.1; 3.2) i 5 (3-4 – wg Salmin 2012, ris. 1.3; 3.2). 1, 3 – topory, 2 – okucie szabli, 4 – grot strzały (opr. A. Janowski)

Fig. 70. Pskov. Weapons from graves: 4 (1-2 – after Salmin 2012, fig. 1.1; 3.2) i 5 (3-4 – after Salmin 2012, fig. 1.3; 3.2). 1, 3 – axes, 2 – sabre fitting, 4 – arrowhead (Edited by A. Janowski)

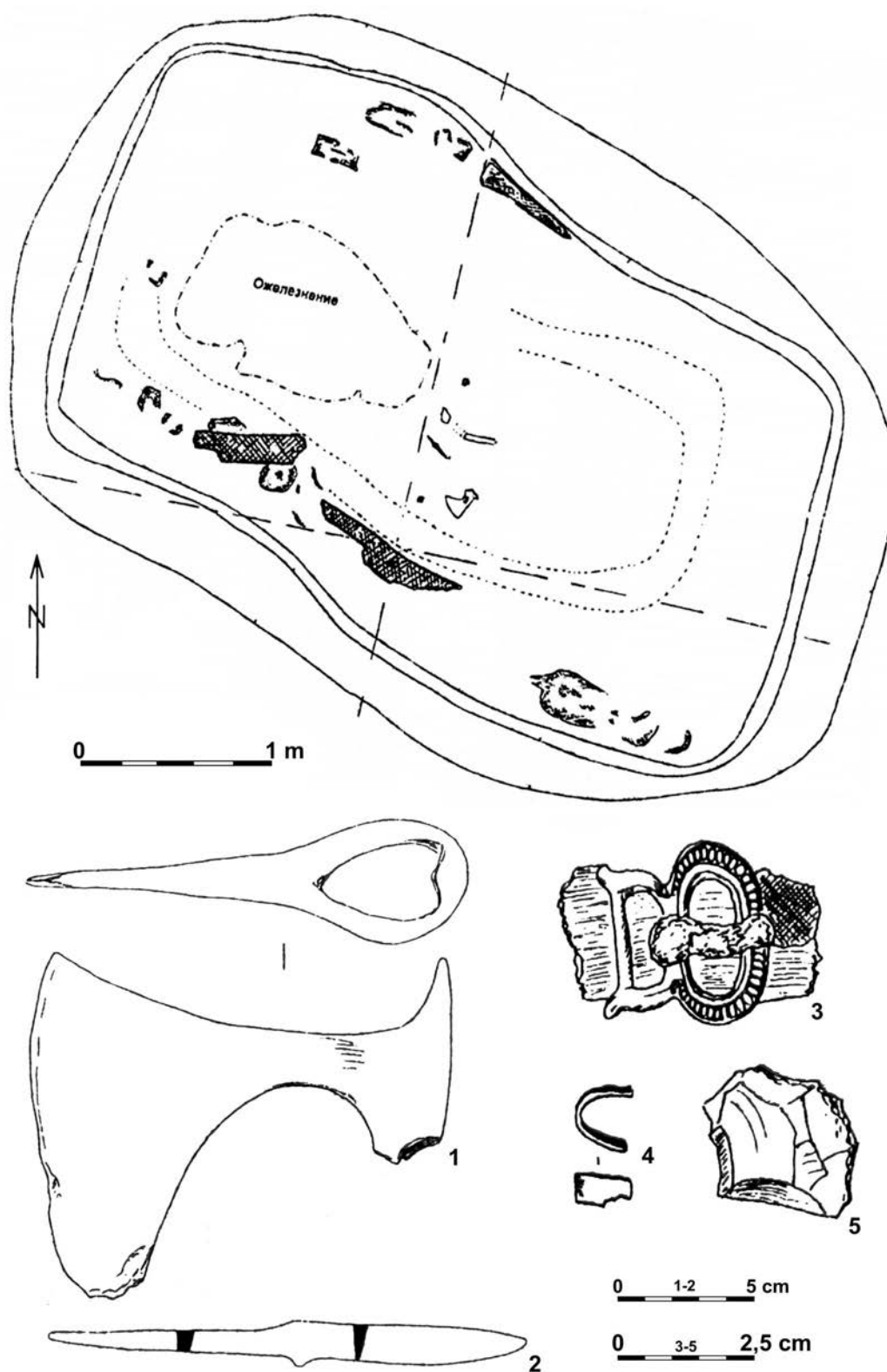
Ryc. 71. Psków, grób 6 – plan (wg Eršova 2010a, ris. 3) (opr. A. Janowski)

Fig. 71. Pskov, grave 6 – plan (after Eršova 2010a, fig. 3) (Edited by A. Janowski)

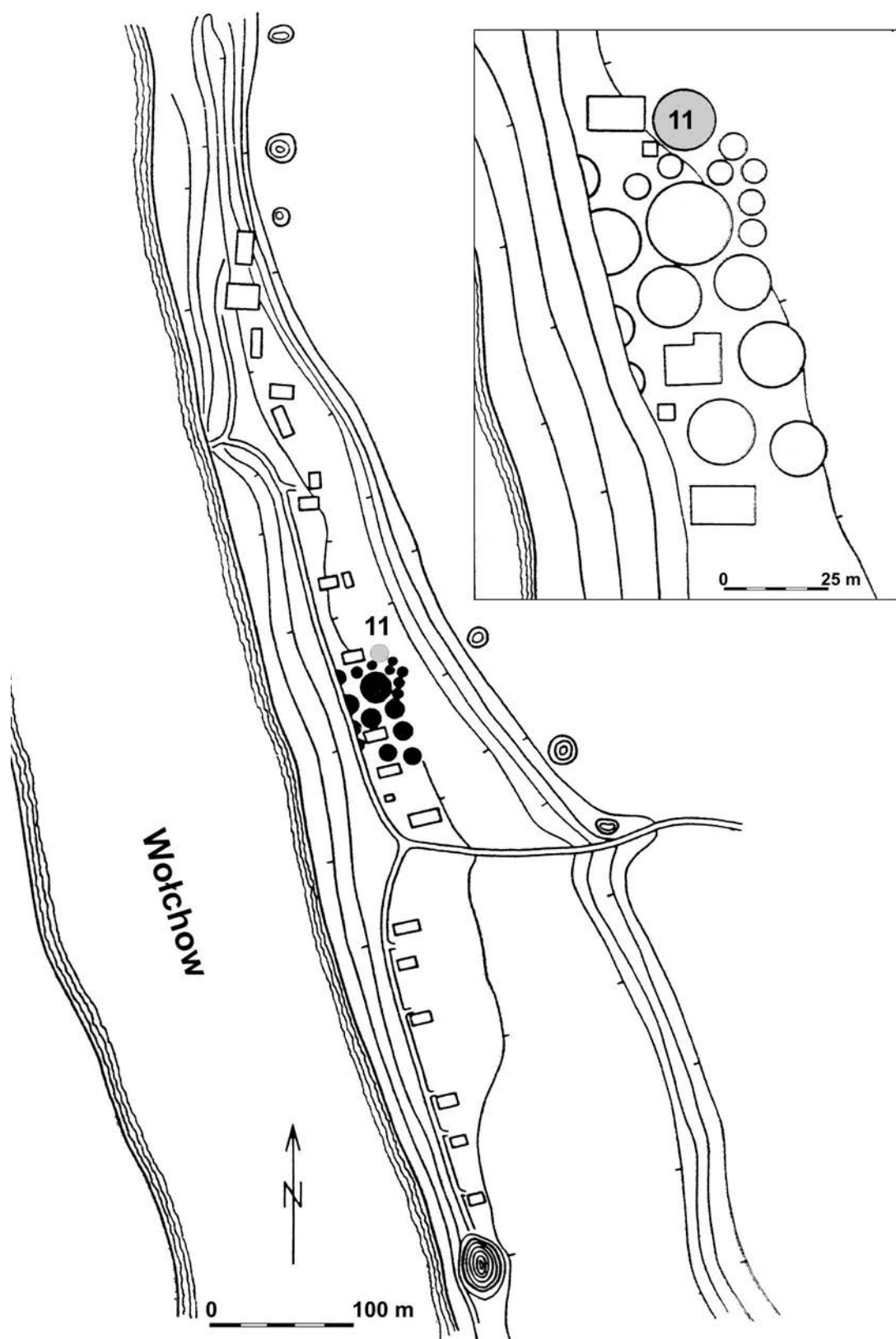
Ryc. 72. Psków, grób 6 – wyposażenie: 1 – okucie czerpaka, 2 – krzyżyk, 3 – zawieszka trapezowata (wg Eršova 2010a, ris. 4-5, 7) (opr. A. Janowski)

Fig. 72. Pskov, grave 6 – grave goods: 1 – scoop fitting, 2 – cross pendant, 3 – trapezoidal pendant with heraldic figure (after Eršova 2010a, fig. 4-5, 7) (Edited by A. Janowski)

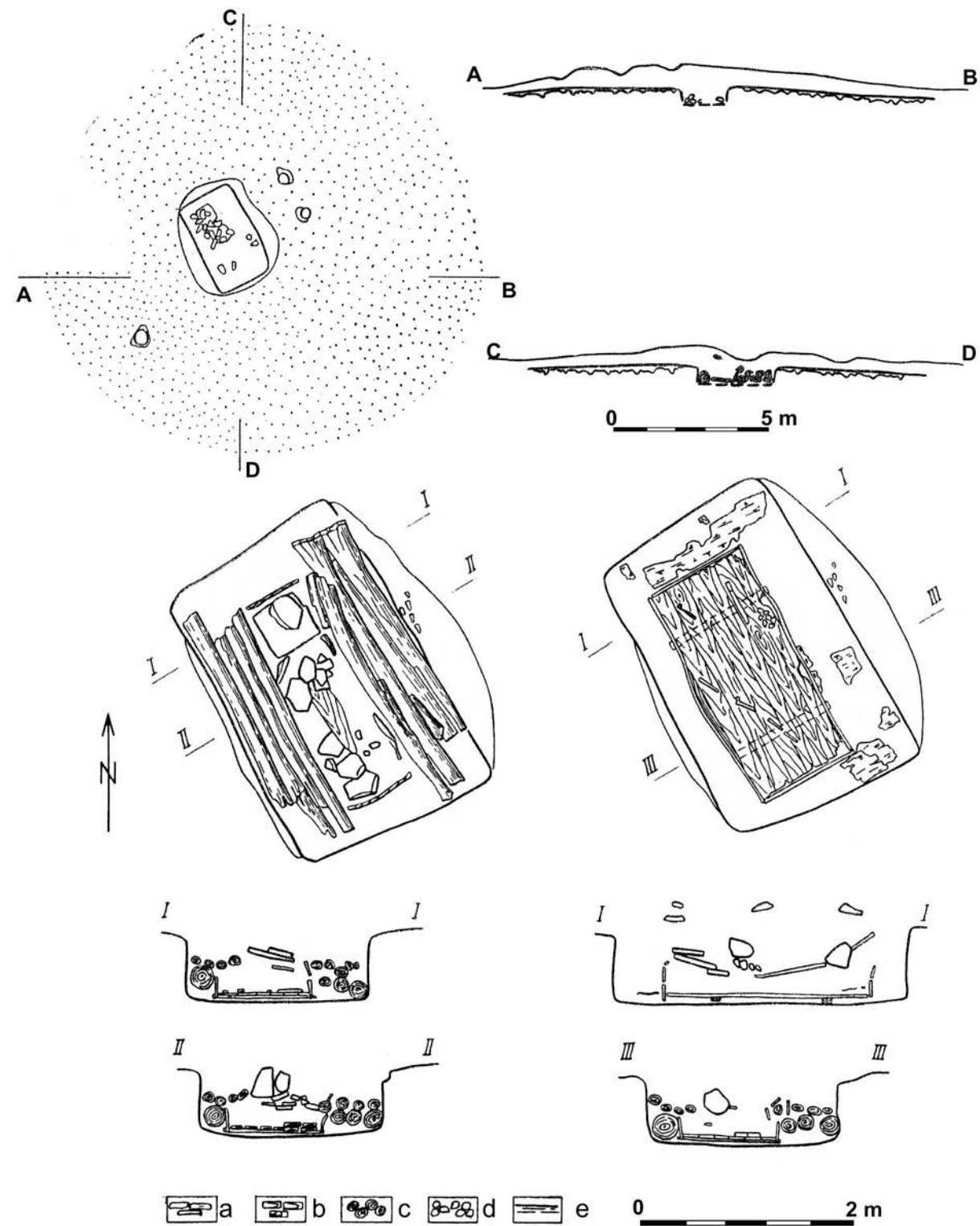
Ryc. 73. Rapti-Navolok II, grób 8 – plan i wyposażenie: 1 – topór, 2 – nóż, 3 – sprzączka, 4 – okucie, 5 – krzemień (wg Sobolev 1997a, ris. 4-5) (opr. A. Janowski)

Fig. 73. Rapti-Navolok II, grave 8 – plan and grave goods: 1 – axe, 2 – knife, 3 – buckle, 4 – fitting, 5 – flint (after Sobolev 1997a, fig. 4-5) (Edited by A. Janowski)

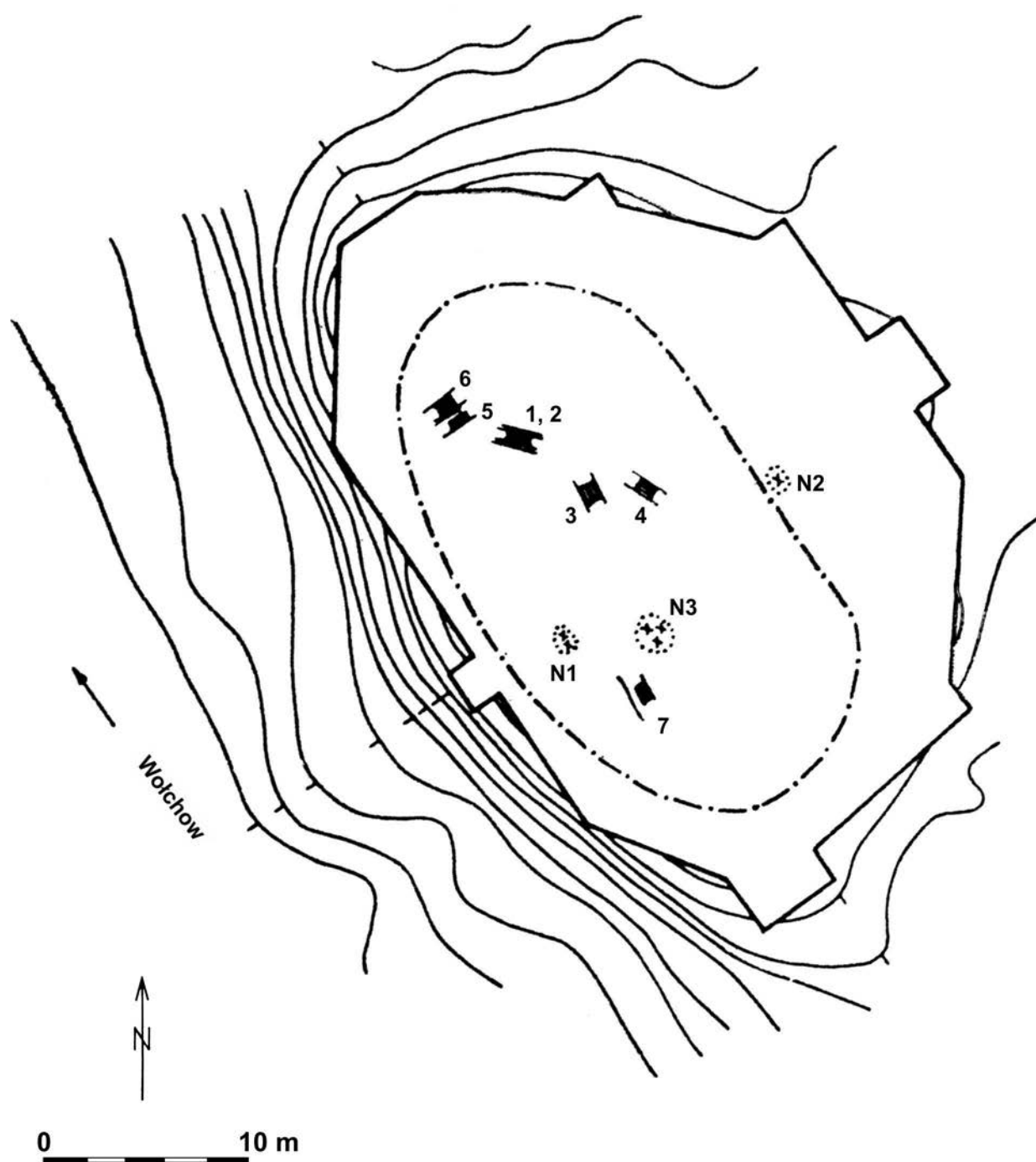
Ryc. 74. Stara Ładoga-Plakun. Plan cmentarzyska (wg Nazarenko 1985, ris. 1) (opr. A. Janowski)

Fig. 74. Staraja Ladoga -Plakun. Plan of the burial ground (after Nazarenko 1985, fig. 1) (Edited by A. Janowski)

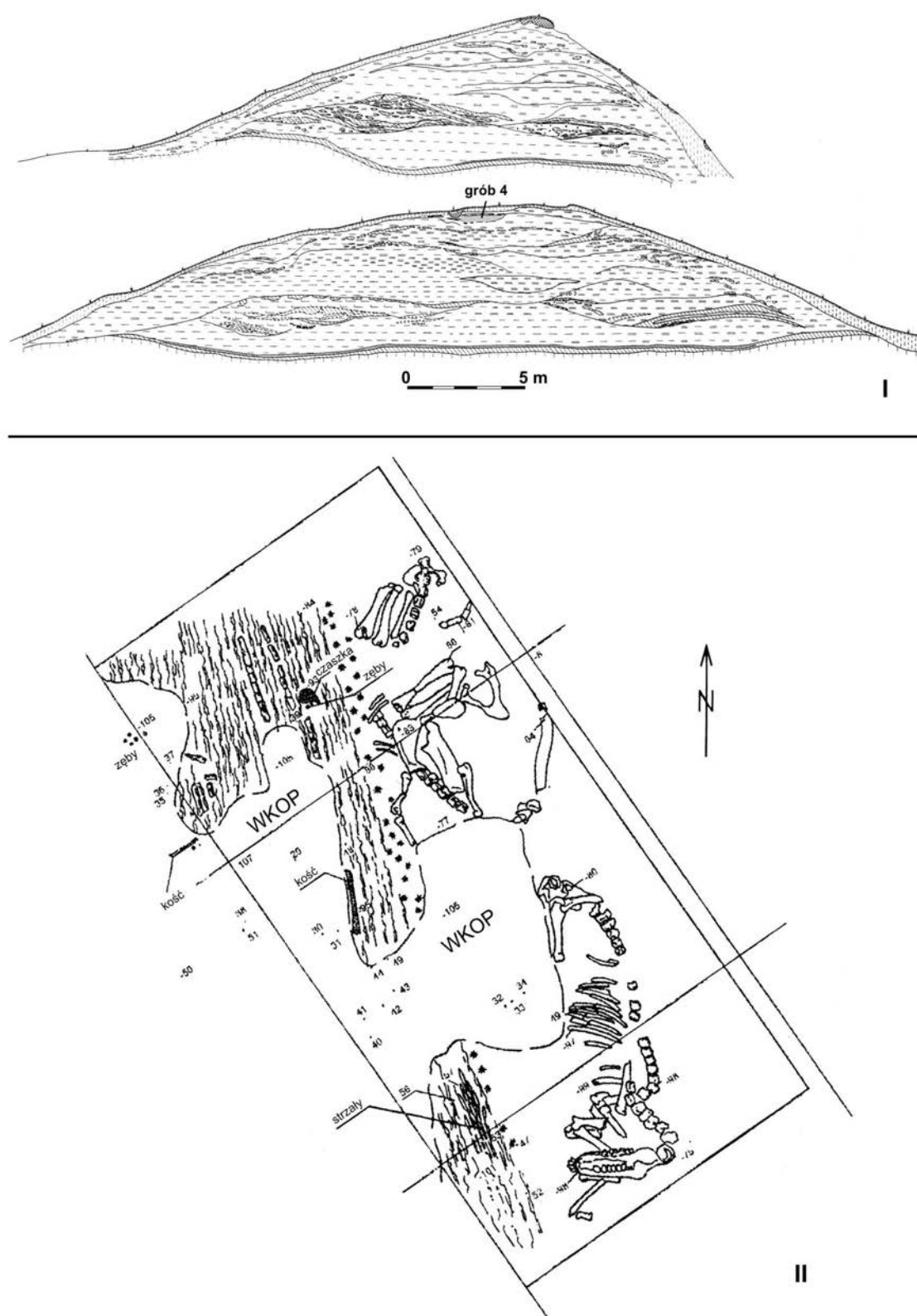
Ryc. 75. Stara Ładoga-Plakun, kurhan 11. Plan i profile. Legenda: a – bierwiono, b – deska, c – drewno, d – kamień, e – kora (wg Nazarenko 1985, ris. 4) (opr. A. Janowski)

Fig. 75. Staraja Ladoga-Plakun, barrow 11. Plan and profile. Description: a – log, b – plank, c – wood, d – stone, e – bark (after Nazarenko 1985, fig. 4) (Edited by A. Janowski)

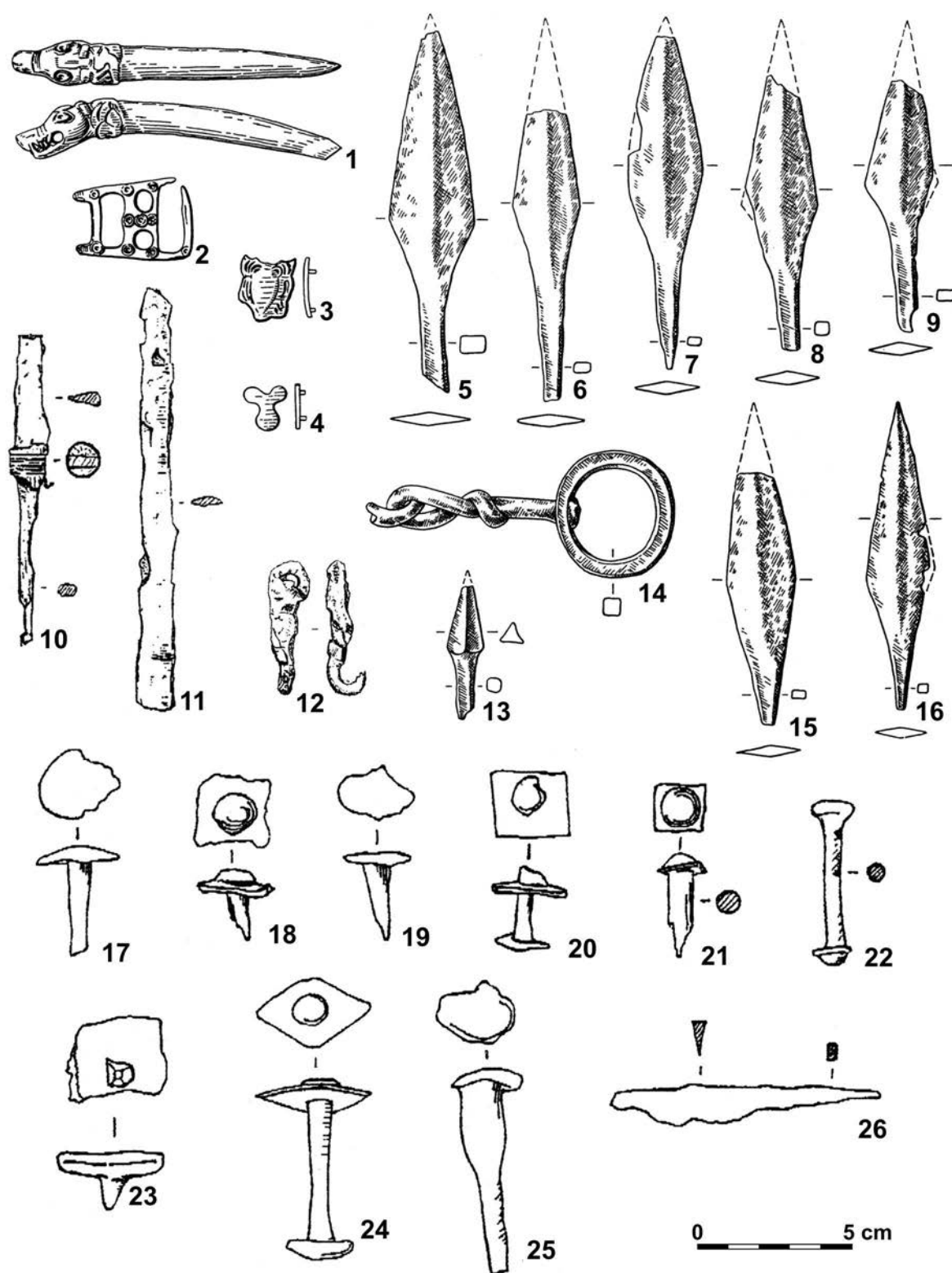
Ryc. 76. Stara Ładoga-Sopkovidnaâ Nasyp'. Plan cmentarzyska (wg Nosov 1985, ris.2) (opr. A. Janowski)

Fig. 76. Staraja Ladoga-Sopkovidnaâ Nasyp'. Plan of burial ground (after Nosov 1985, fig.2) (Edited by A. Janowski)

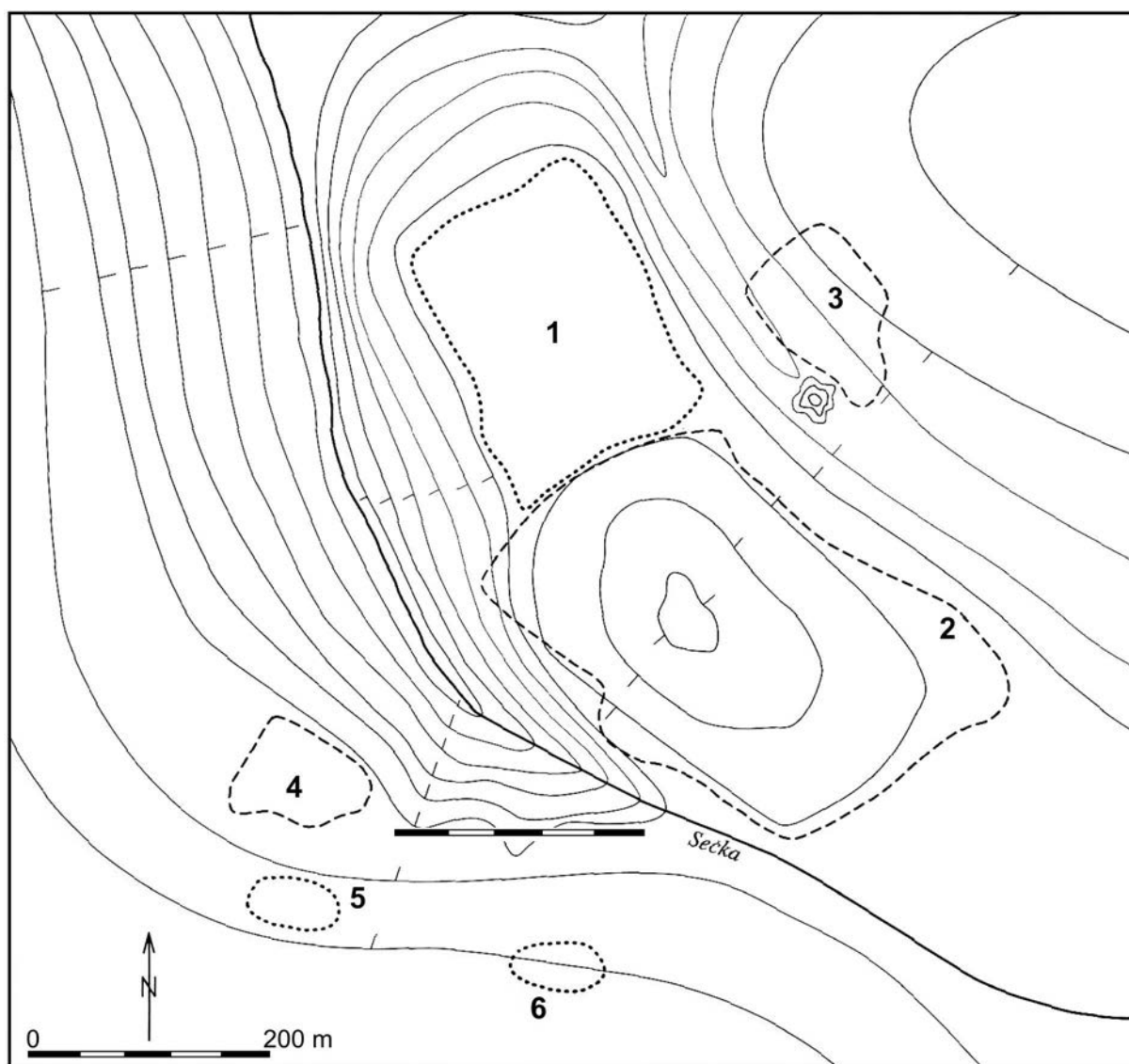
Ryc. 77. Stara Ładoga-Sopkovidnaâ Nasyp'. I – przekroje kurhanu (wg Nosov 1985, ris.3), II – grób 4 plan (wg Mihajlov 1997, ris. 2) (opr. A. Janowski)

Fig. 77. Staraja Ladoga-Sopkovidnaâ Nasyp'. I – profiles of barrow (after Nosov 1985, fig.3), II – grave 4 - plan (after Mihajlov 1997, fig. 2) (Edited by A. Janowski)

Ryc. 78. Stara Ładoga-Sopkovidnaâ Nasyp', grób 4 – wyposażenie: 1 – szpikulec z poroża, 2 – sprzączka, 3-4, – okucia pasa, 5-9, 13-16 – groty strzał, 10, 26 – noże, 12 – haczyk, 17-25 – nity i gwoździe (wg Nosov 1985, ris. 7-8; Mihajlov 1997, ris. 3) (opr. A. Janowski)

Fig. 78. Staraja Ladoga-Sopkovidnaâ Nasyp', grave 4 – grave goods: 1 – antler spike, 2 – buckle, 3-4 – belt fittings, 5-9, 13-16 – arrowheads, 10, 26 – knives, 12 – hook, 17-25 – rivets and nails (after Nosov 1985, fig. 7-8; Mihajlov 1997, fig. 3) (Edited by A. Janowski)

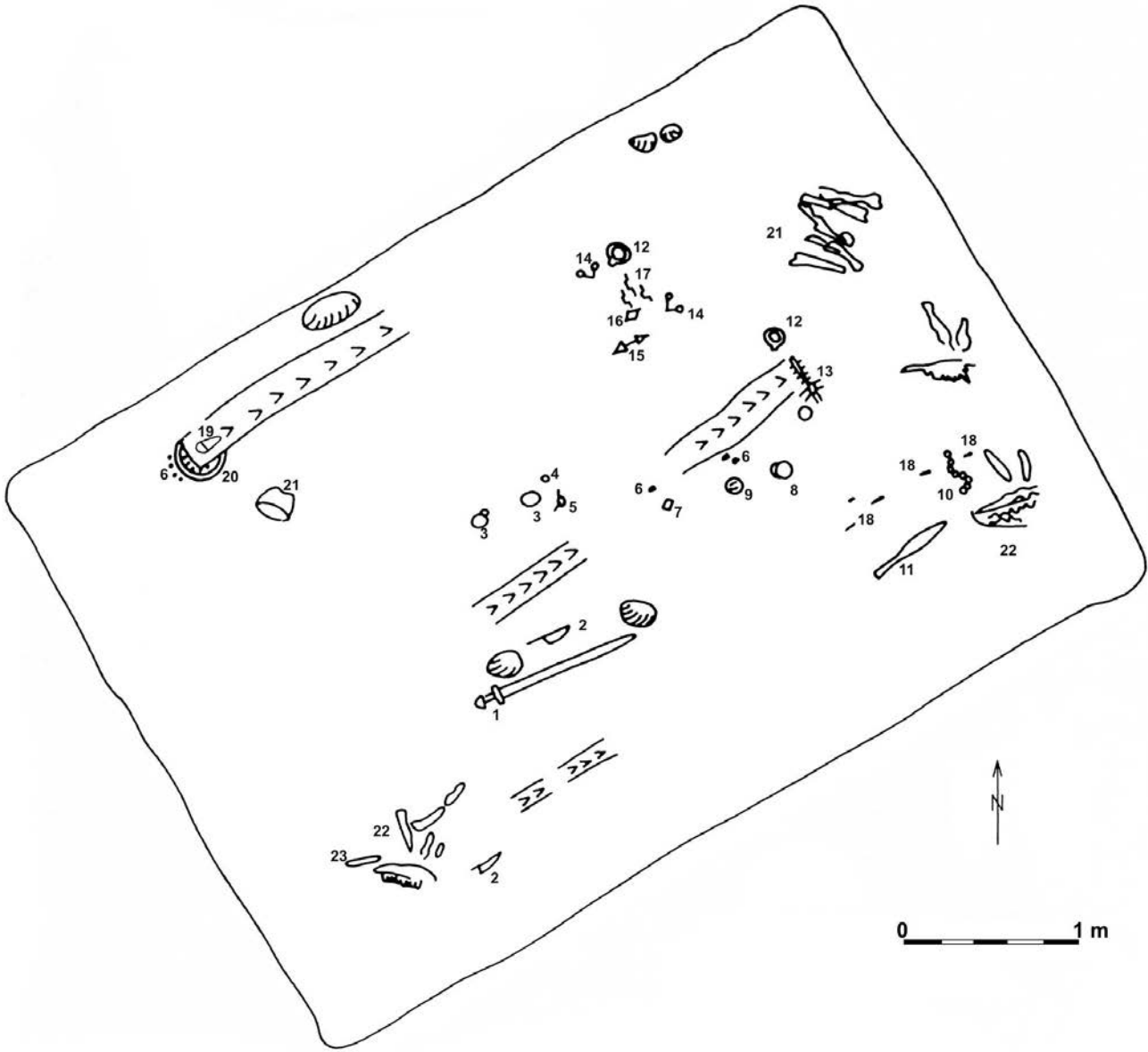
Ryc. 79. Timerewo. Plan. 1 – cmentarzysko Wielkie Timerewo; 2 – osada centralna, 3 – osada, 4 – osada Małe Timerewo, 5 – cmentarzysko Małe Timerewo, 6 – cmentarzysko Gončarovo (wg Sedyh 2000, Fig. 1) (opr. A. Janowski)

Fig. 79. Timërevo. Plan. 1 – burial ground Bolshoe Timërevo; 2 – central settlement, 3 – settlement, 4 – osada Małe Timërevo, 5 – burial ground Małe Timërevo, 6 – burial ground Gončarovo (after Sedyh 2000, Fig. 1) (Edited by A. Janowski)

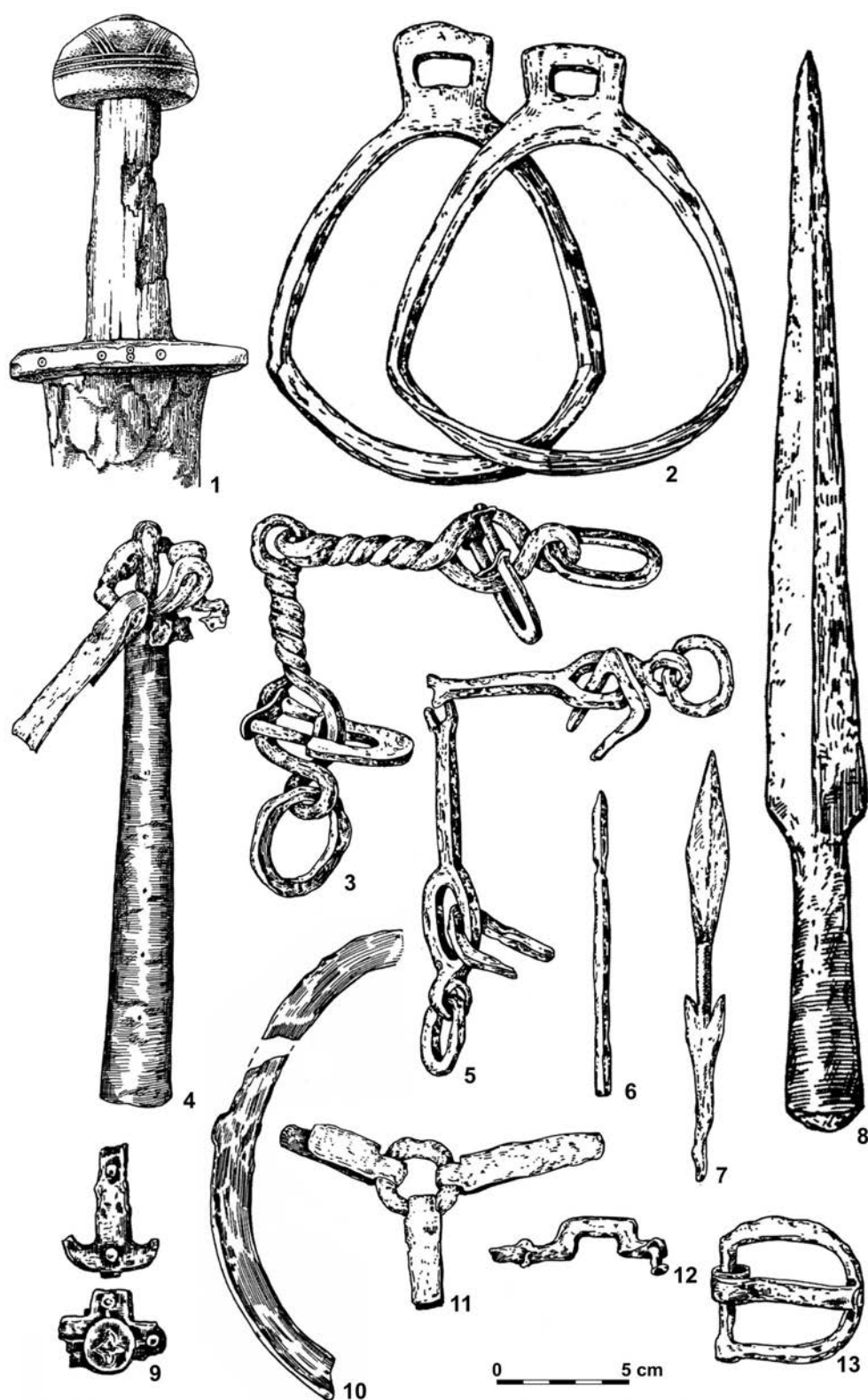
Ryc. 80. Timerewo. Plan cmentarzyska. Na szaro groby komorowe (wg Fehner 1963, ris. 2) (opr. A. Janowski)

Fig. 80. Timërevo. Plan of burial ground. Grey spots – chamber graves (after Fehner 1963, fig. 2) (Edited by A. Janowski)

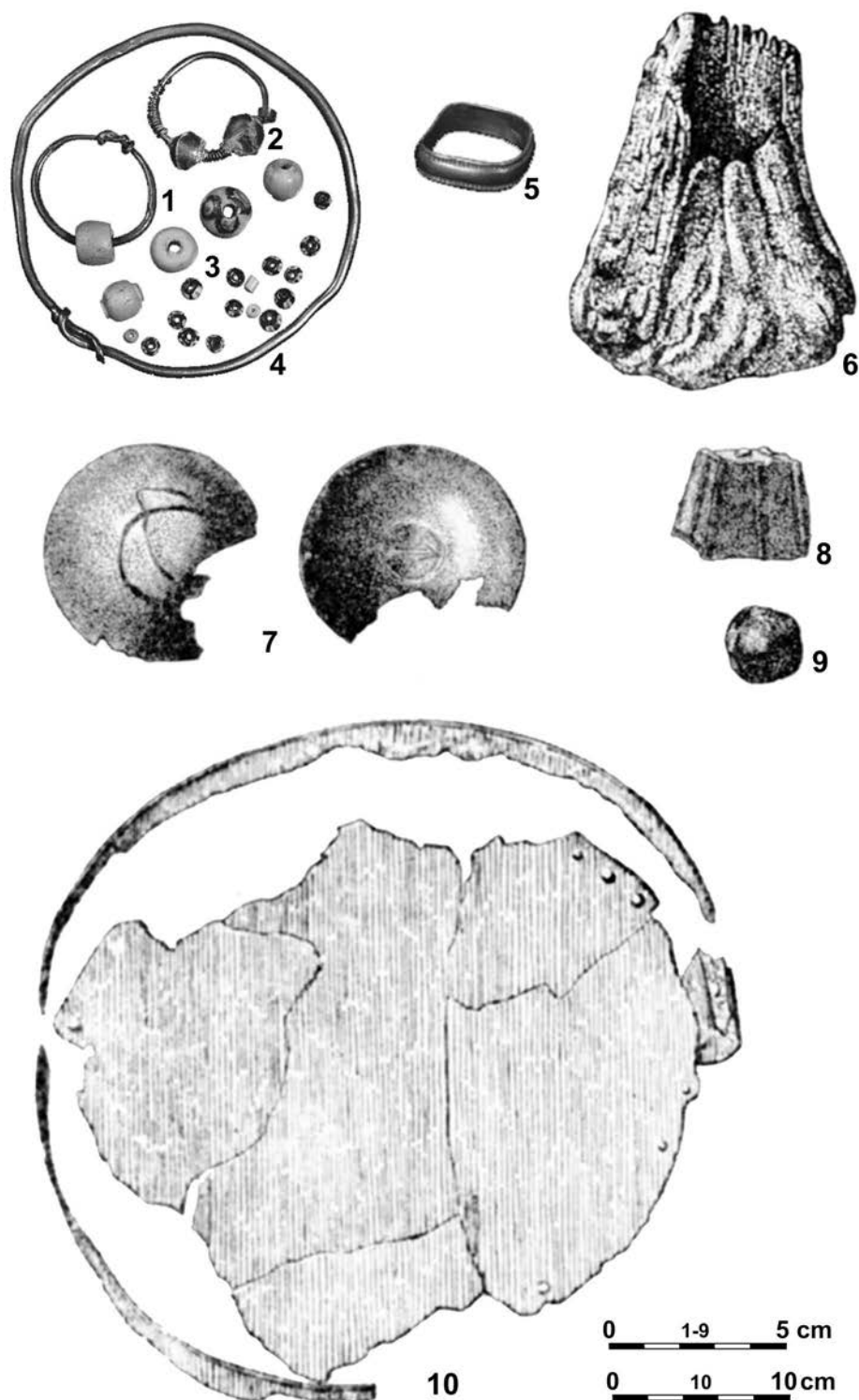
Ryc. 81. Timerewo, kurhan 100 – plan grobu (wg Janowski 2014c, rys. 6)

Fig. 81. Timërevo, barrow 100 – plan (after Janowski 2014c, rys. 6)

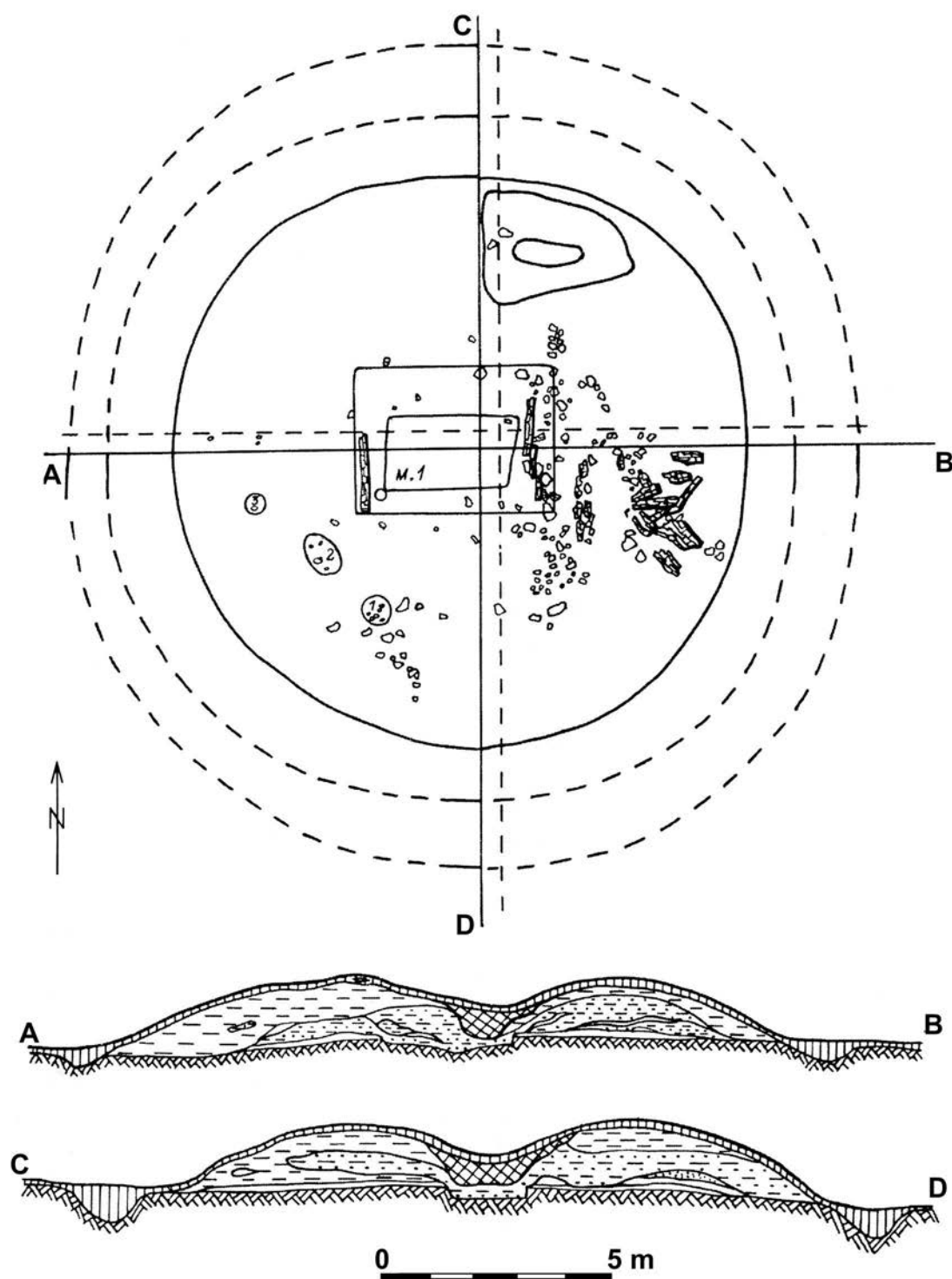
Ryc. 82. Timerevo, kurhan 100 – militaria: 1 – miecz, 2 – strzemiona, 3, 5 – wędzidła, 4 – rękojeść pejczy, 6-7 – groty strzał, 8 – grot włóczni 9-12 – okucia kołczana, 13 – sprzączka (wg Nedošivina 1991, ris.1.1; 2; 4-5) (opr. A. Janowski)

Fig. 82. Timërevo, barrow 100 – weapons: 1 – sword, 2 – stirrups, 3, 5 – bridle-bits, 4 – whip handle, 6-7 – arrowheads, 8 – spearhead 9-12 – bowcase fittings, 13 – buckle (after Nedošivina 1991, fig.1.1; 2; 4-5) (Edited by A. Janowski)

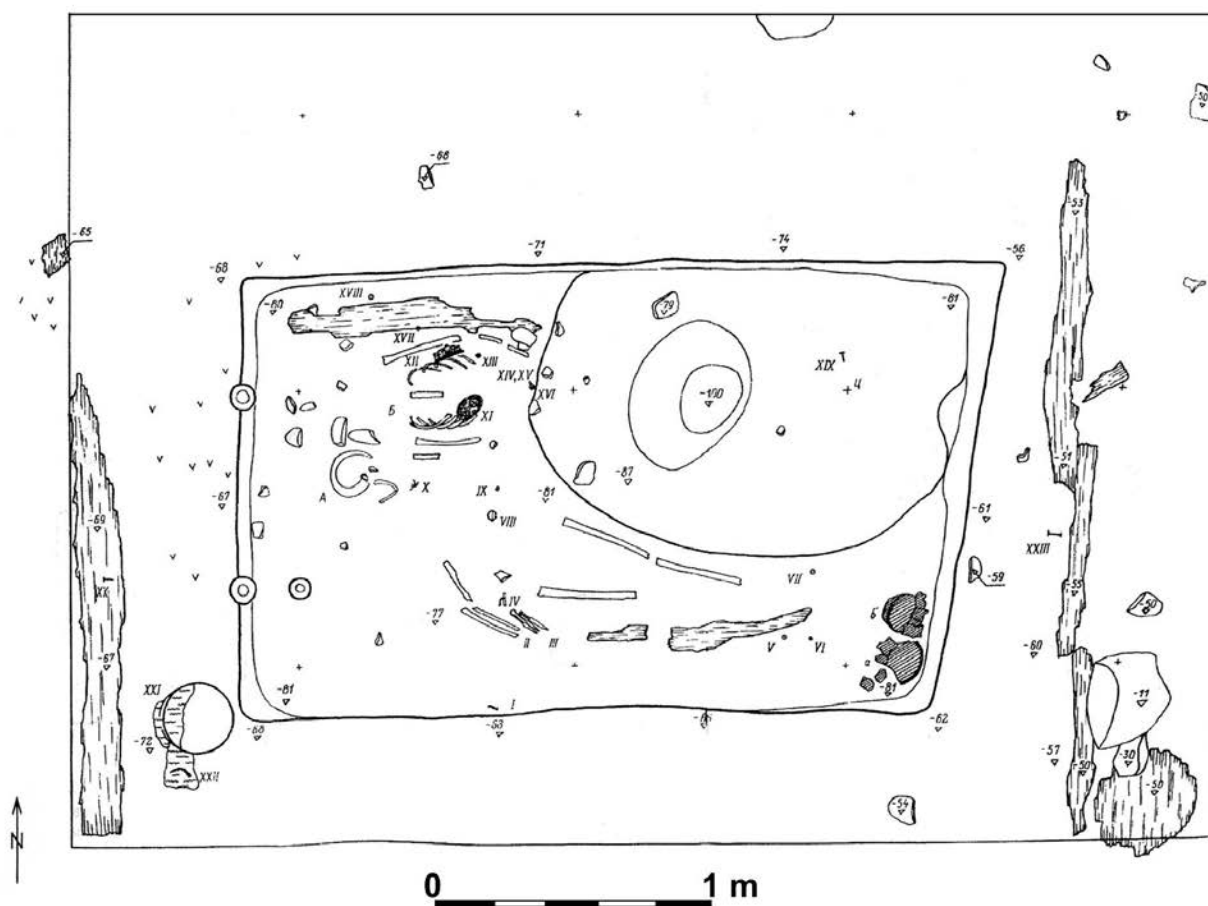
Ryc. 83. Timerevo, kurhan 100. Wyposażenie grobu kobiety. 1 – kabłączek skroniowy, 2- zausznica, 3 – paciorki, 4 – bransoleta, 5 – złoty pierścion, 6 – świeca, 7 – waga szalkowa, 8 – kłódka, 9 – odważnik, 10 – misa brązowa (wg Fehner, Nedošivina 1987, ris. 5; Nedošivina, Zozulâ 2012, ris. 5-6) (opr. A. Janowski)

Fig. 83. Timërevo, barrow 100. Grave goods in woman burial. 1 – temple-ring, 2 – ear-ring, 3 – beads, 4 – bracelet, 5 – golden ring, 6 – candle, 7 – scale, 8 – padlock, 9 – weight, 10 – bronze bowl (after Fehner, Nedošivina 1987, fig. 5; Nedošivina, Zozulâ 2012, fig. 5-6) (Edited by A. Janowski)

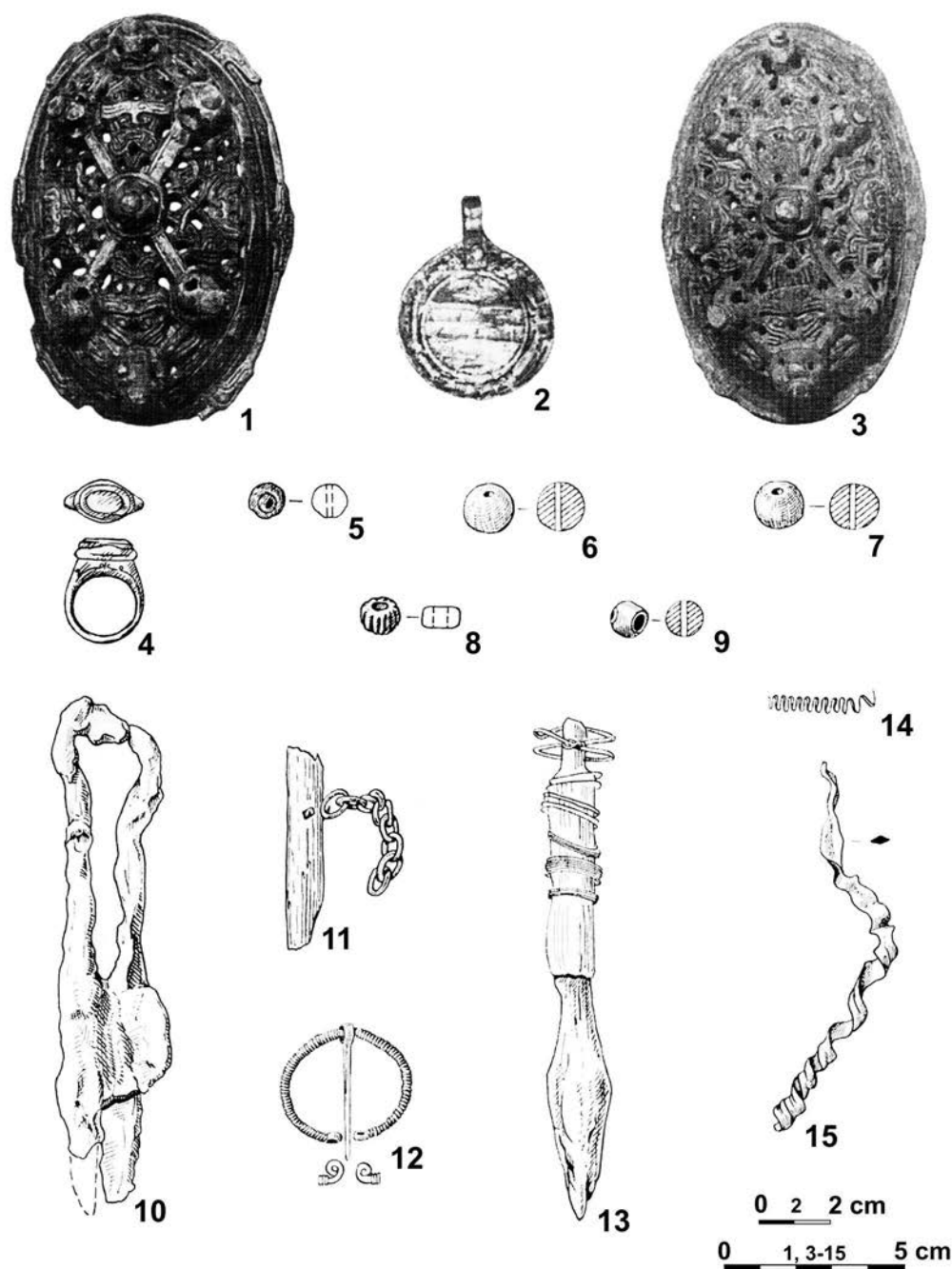
Ryc. 84. Timerewo, kurhan 297 – plan i profile (wg Dubov, Sedyh 1992, ris. 1) (opr. A. Janowski)

Fig. 84. Timërevo, barrow 297 – plan and profile (after Dubov, Sedyh 1992, fig. 1) (Edited by A. Janowski)

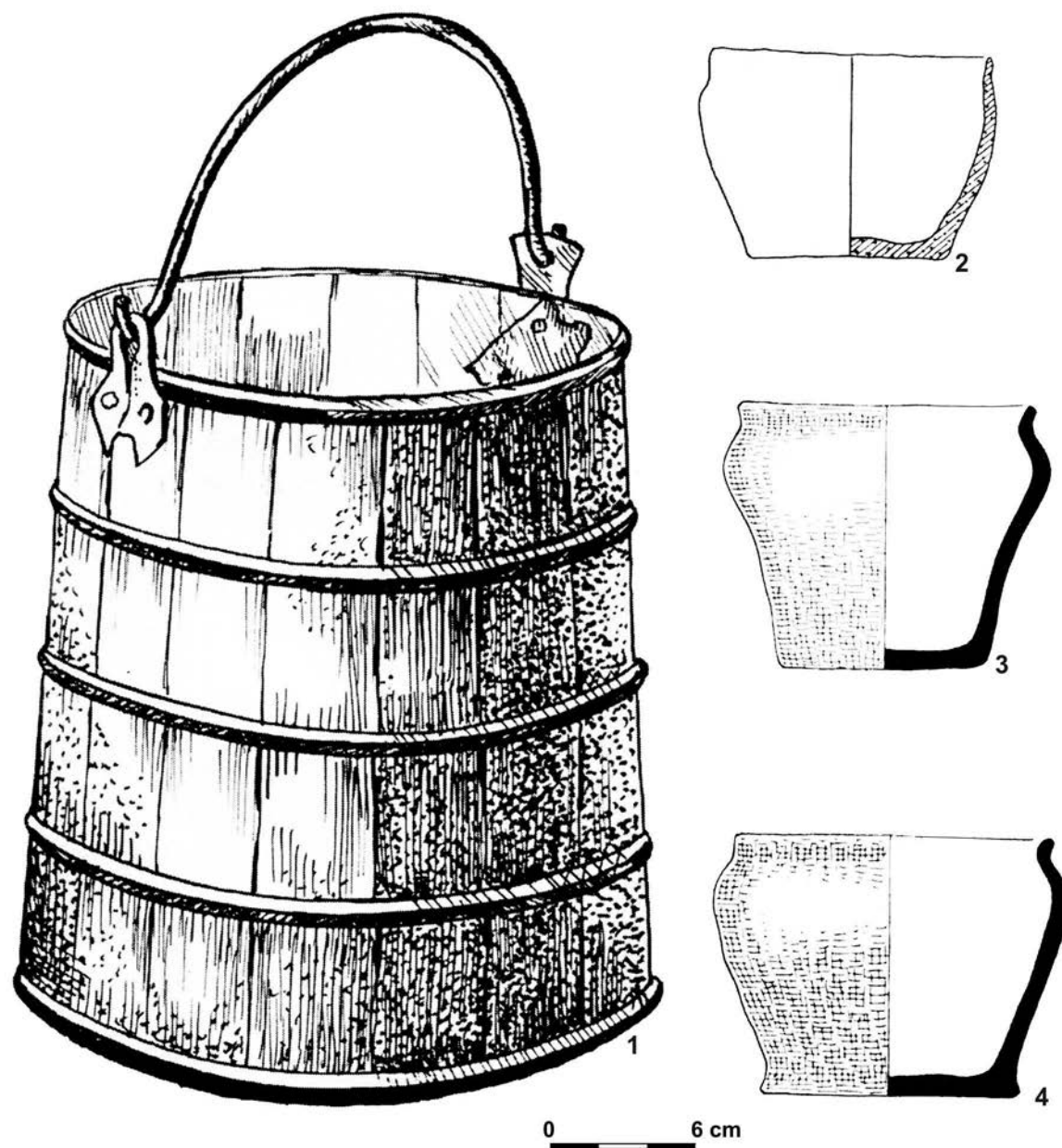
Ryc. 85. Timerewo, kurhan 297 – plan komory (wg Dubov, Sedyh 1992, ris. 3) (opr. A. Janowski)

Fig. 85. Timërevo, barrow 297 – plan of chamber (after Dubov, Sedyh 1992, fig. 3) (Edited by A. Janowski)

Ryc. 86. Timerevo, kurhan 297 – wyposażenie: 1, 3 – zapinki żółtawate, 2 – dirhem-zawieszka, 4 – pierścionek, 5-9 – paciorki, 10 – nożyce kabłąkowe, 11 – igielnik, 12 – zapinka podkowiasta, 13 – nóż z drewnianą rękojeścią, 14-15 – fragmenty tkaniny (wg Dubov, Sedyh 1992, ris. 2.2-4; 4.1-9; 5) (opr. A. Janowski)

Fig. 86. Timërevo, barrow 297 – grave goods: 1, 3 – oval brooches, 2 – coin-pendant, 4 – ring, 5-9 – beads, 10 – shears, 11 – needle-case, 12 – horse shoe-shaped fibula, 13 – knife with wooden handle, 14-15 – pieces of fabric (after Dubov, Sedyh 1992, fig. 2.2-4; 4.1-9; 5) (Edited by A. Janowski)

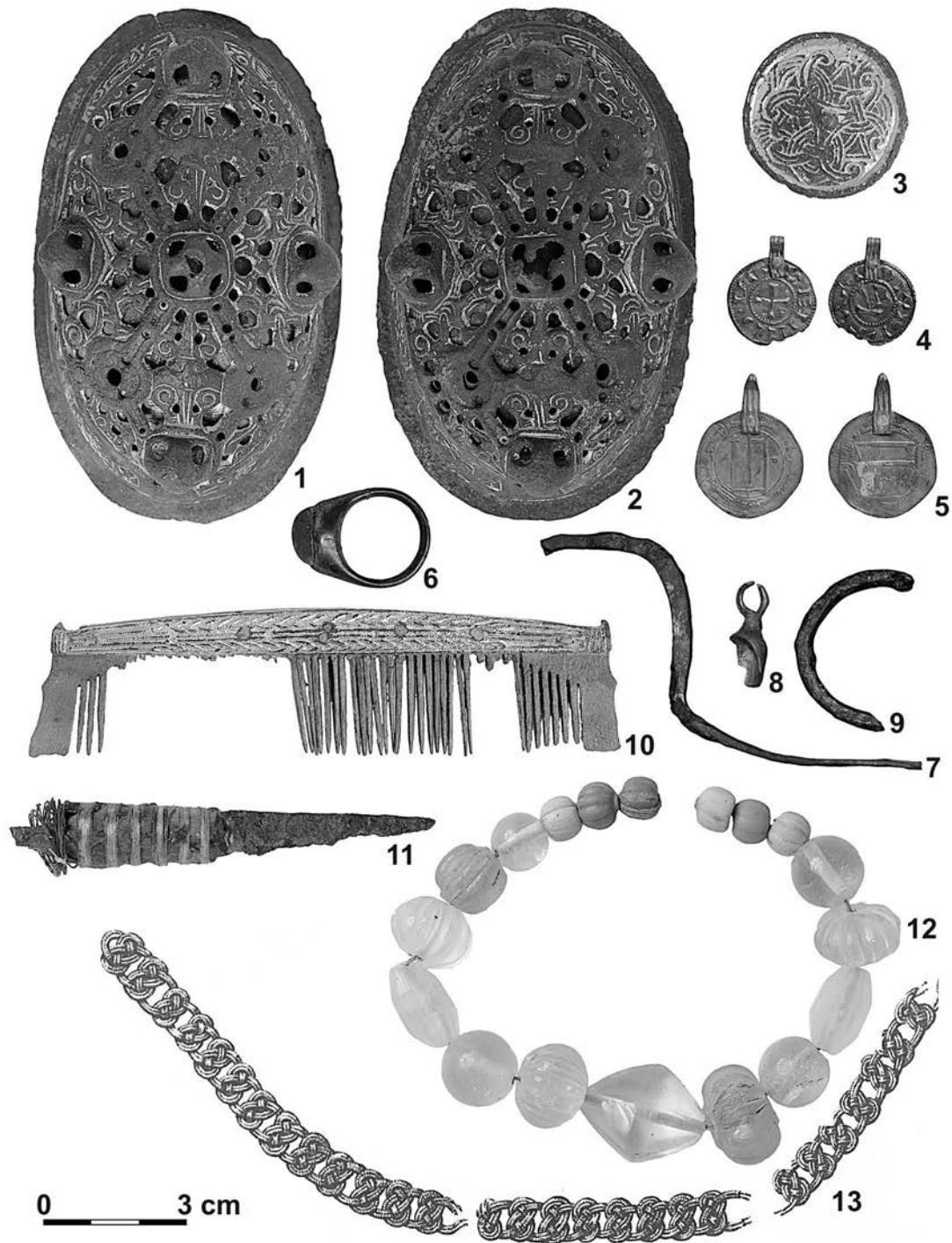
Ryc. 87. Timerevo, kurhan 297 – wyposażenie: 1 – wiadro, 2-4 – naczynia gliniane (wg Dubov, Sedyh 1992, ris. 2.1, 5; 4.10-11) (opr. A. Janowski)

Fig. 87. Timërevo, barrow 297 – grave goods: 1 – bucket, 2-4 – ceramic vessels (after Dubov, Sedyh 1992, fig. 2.1, 5; 4.10-11) (Edited by A. Janowski)

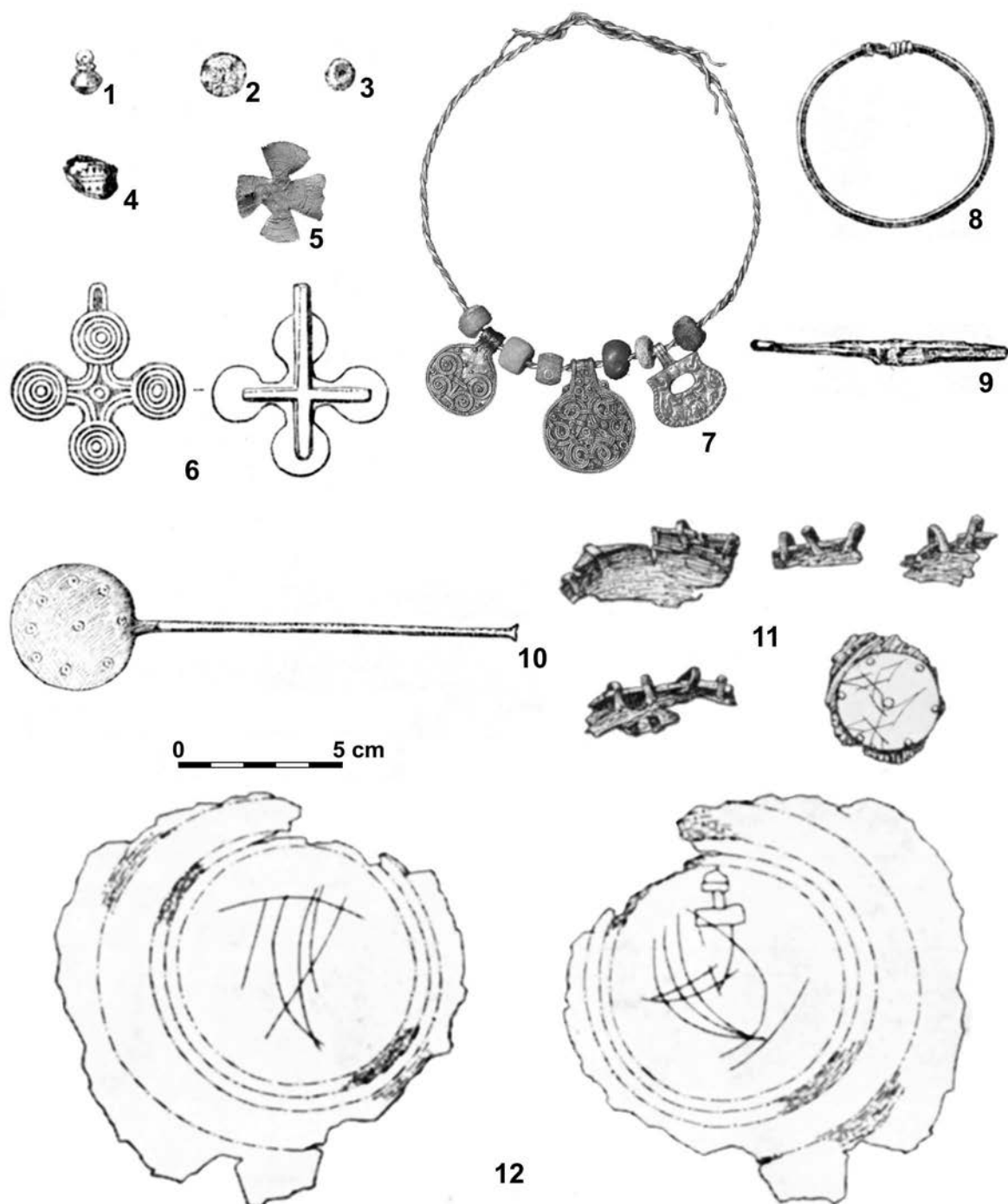
Ryc. 89. Timerevo, kurhan 348 – wyposażenie pochówku 1: 1 – fragmenty zapinek żółtawych, 2 – grzebień, 3 – paciorki, 4-5 – naczynia gliniane (wg Zozulâ 2012, ris. 2) (opr. A. Janowski)

Fig. 89. Timërevo, barrow 348 – grave goods in burial 1: 1 – parts of oval brooches, 2 – comb, 3 – beads, 4-5 – ceramic vessels (after Zozulâ 2012, fig. 2) (Edited by A. Janowski)

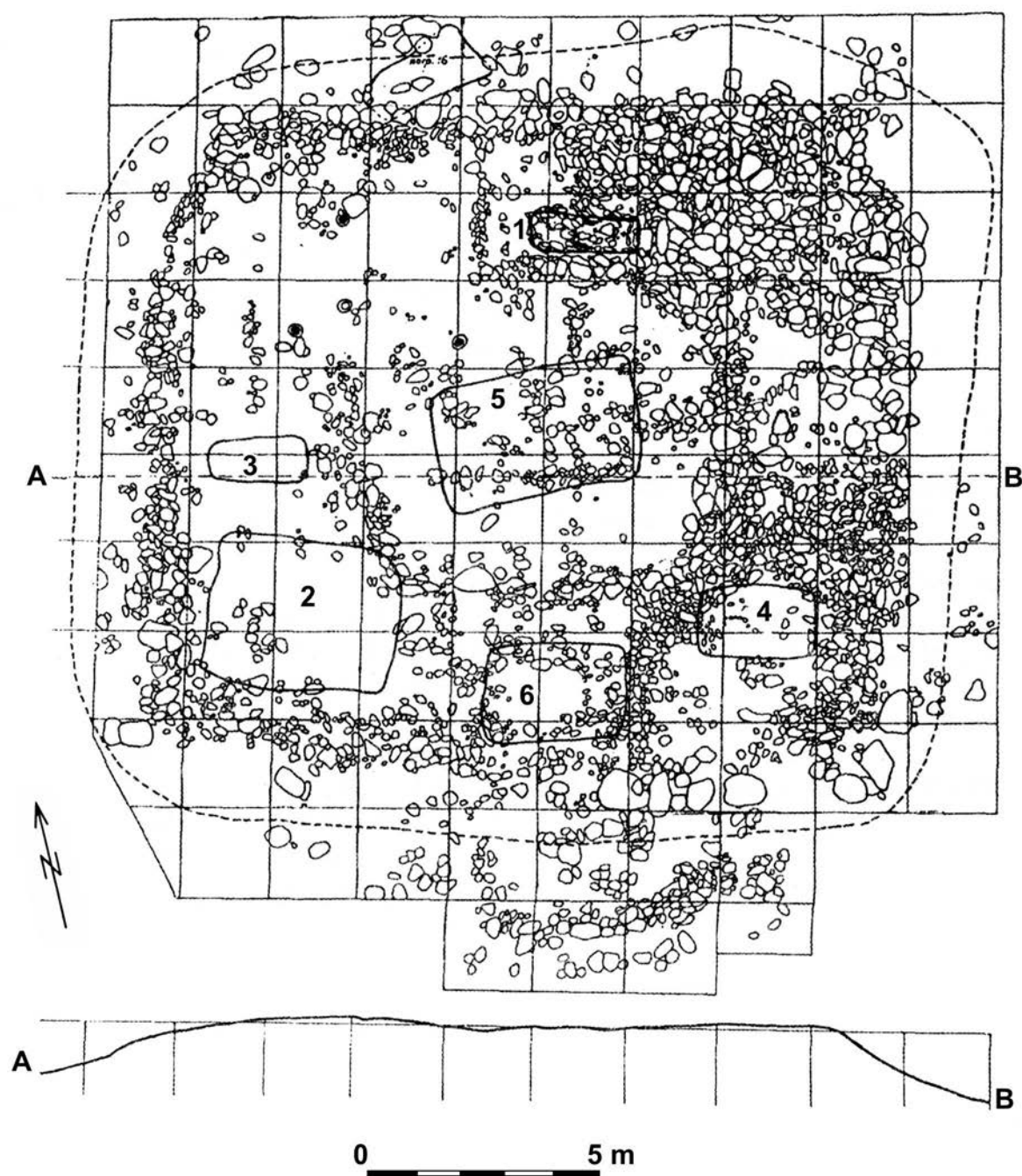
Ryc. 90. Timerewo, kurhan 348 – wyposażenie pochówku 2: 1-2 – zapinki żółtawate, 3 – zapinka typu Terslev, 4-5 – monety-zawieszki, 6 – pierścion, 7 – klucz, 8 – zawieszka, 9 – kółko żelazne, 10 – grzebień z poroża z brązową nakładką, 11 – nóż, 12 – kolia z paciorków, 13 – srebrna ozdoba głowy (wg Zozulâ 2012, ris. 4) (opr. A. Janowski)

Fig. 90. Timërevo, barrow 348 – grave goods in burial 2: 1-2 – oval brooches, 3 – Terslev brooch, 4-5 – coin-pendants, 6 – ring, 7 – key, 8 – pendant, 9 – iron ring, 10 – comb with bronze overlay, 11 – knife, 12 – necklace of beads, 13 – silver head ornament (after Zozulâ 2012, fig. 4) (Edited by A. Janowski)

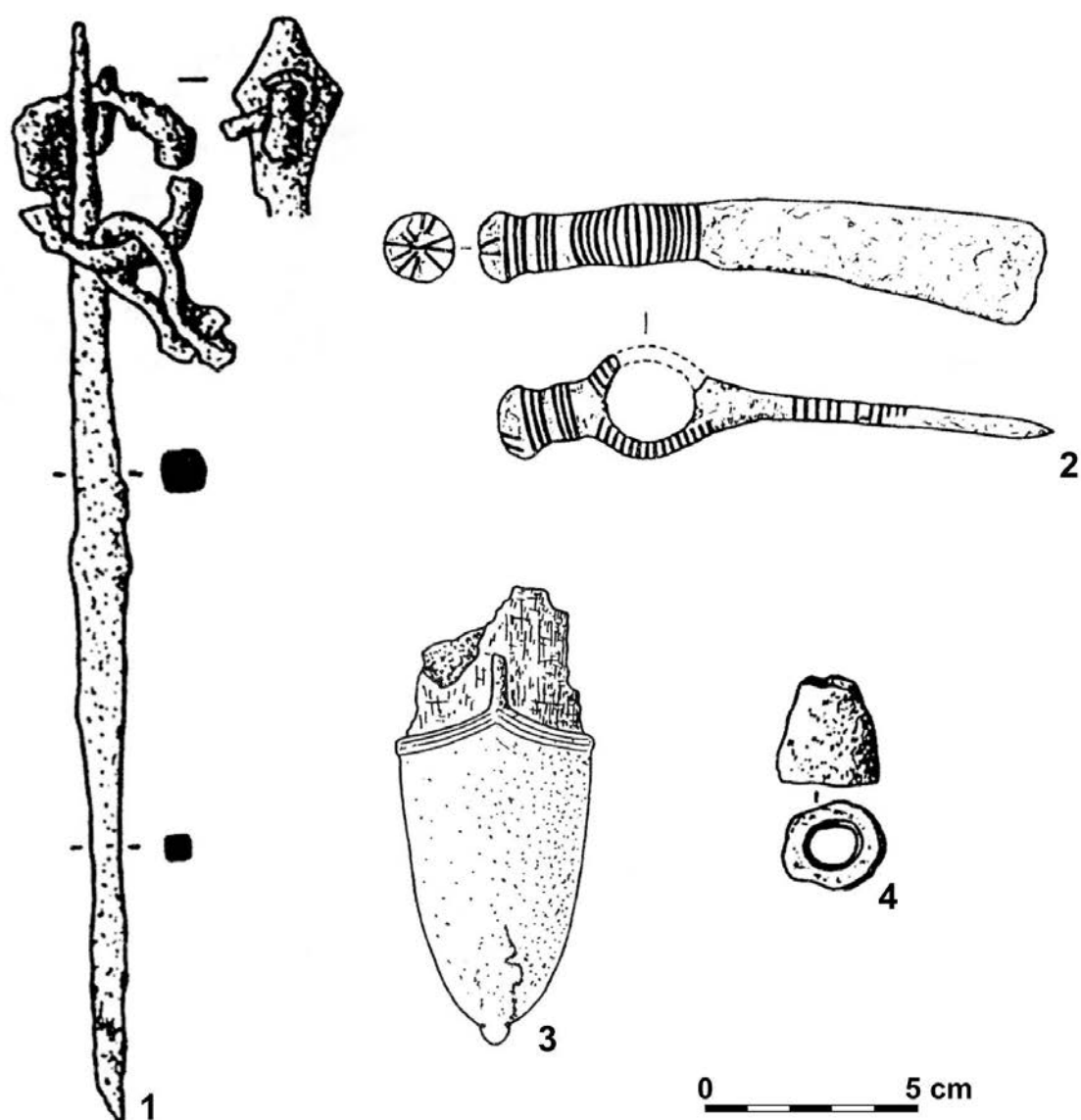
Ryc. 91. Timerewo, grób 459 – wyposażenie: 1 – guzik, 2-3 – paciorki, 4 – pierścion, 5 – krzyżyk, 6 – uchwyt łańcuszka, 7 – naszyjnik z zawieszkami, 8 – bransoleta, 9 – nóż, 10 – łyżka srebrna, 11 – okucia naczynia drewnianego, 12 – misa brązowa (wg Fehner, Nedošivina 1987, ris. 6-7, Nedošivina, Zozulâ 2012, ris. 10-11) (opr. A. Janowski)

Fig. 91. Timërevo, grave 459 – grave goods: 1 – button, 2-3 – beads, 4 – ring, 5 – cross pendant, 6 – chain handle, 7 – necklace with pendants, 8 – bracelet, 9 – knife, 10 – silver spoon, 11 – fittings of wooden vessel, 12 – bronze bowl (after Fehner, Nedošivina 1987, fig. 6-7, Nedošivina, Zozulâ 2012, fig. 10-11) (Edited by A. Janowski)

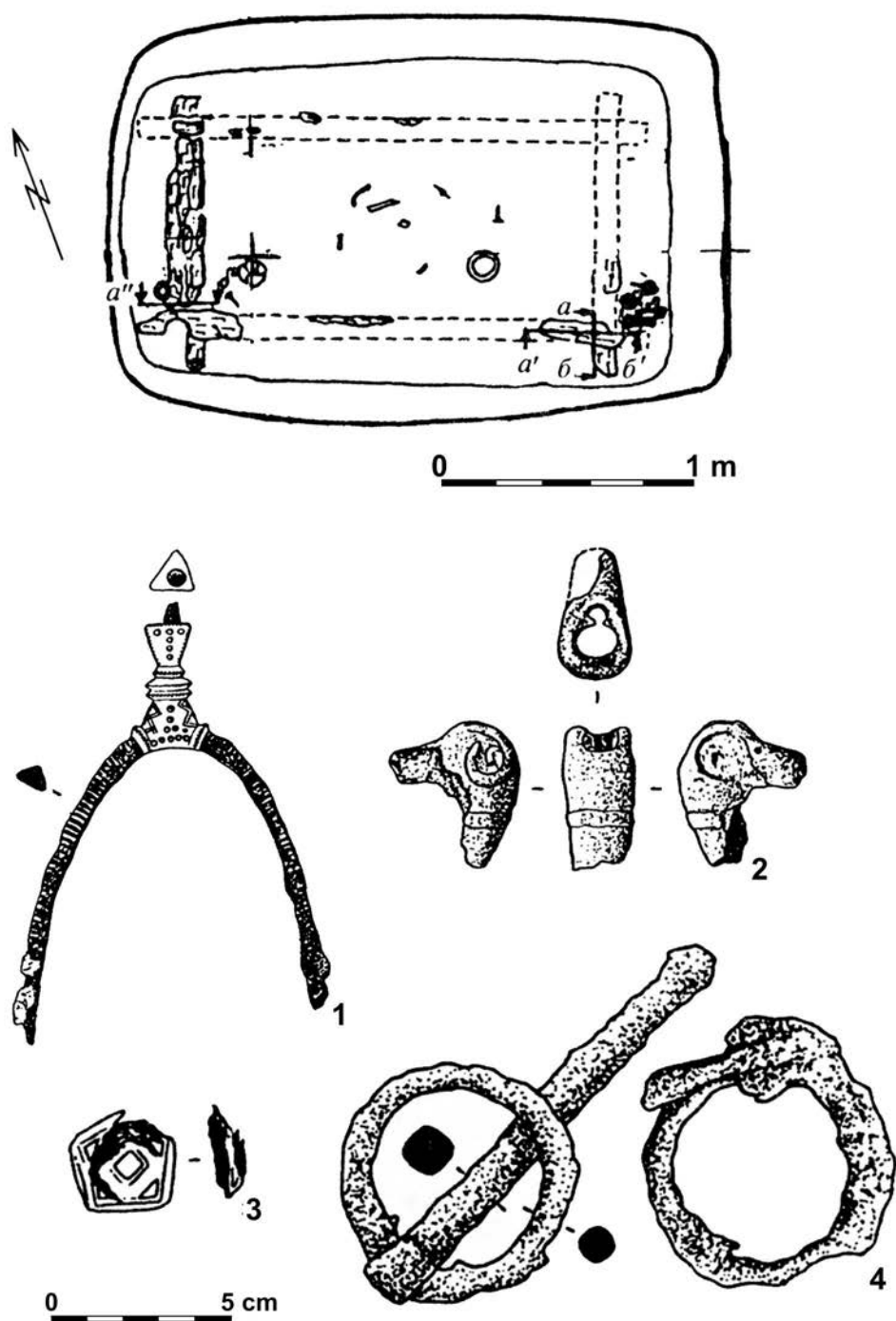
Ryc. 92. Udraj. Plan cmentarzyska (wg Platonova 1998, ris. 1) (opr. A. Janowski)

Fig. 92. Udraj. Plan of burial ground (after Platonova 1998, fig. 1) (Edited by A. Janowski)

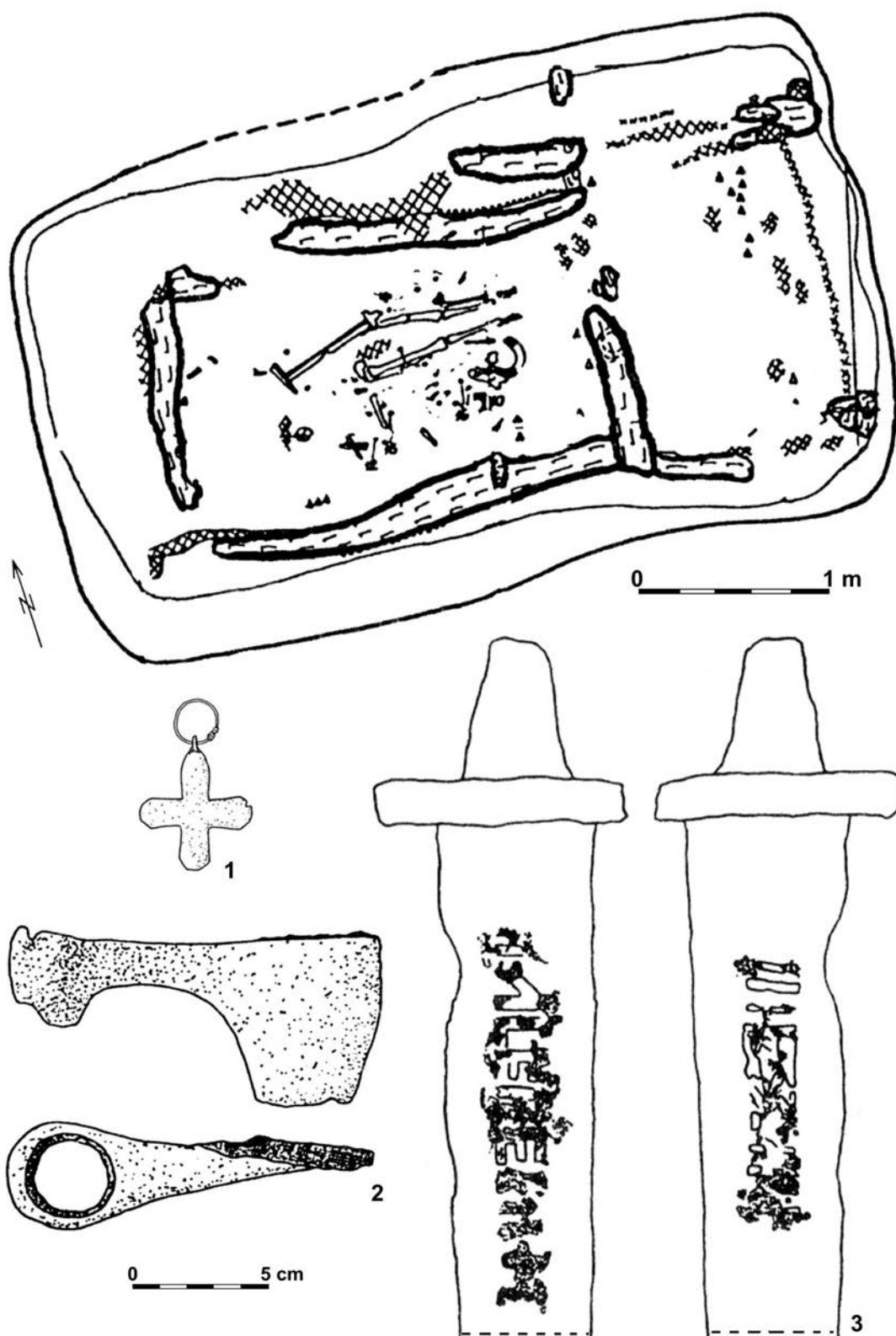
Ryc. 93. Udraj, grób KN-2 – wyposażenie: 1 – rękojeść pejcza, 2 – czekan, 3 – trzewik pochwy miecza, 4 – oprawka stożkowata (wg Platonova 1998, ris. 5.3; 6.2, 6, 8) (opr. A. Janowski)

Fig. 93. Udraj, grave KN-2 – grave goods: 1 – whip handle, 2 – pickaxe, 3 – sword scabbard chape, 4 – conical antler handle (after Platonova 1998, fig. 5.3; 6.2, 6, 8) (Edited by A. Janowski)

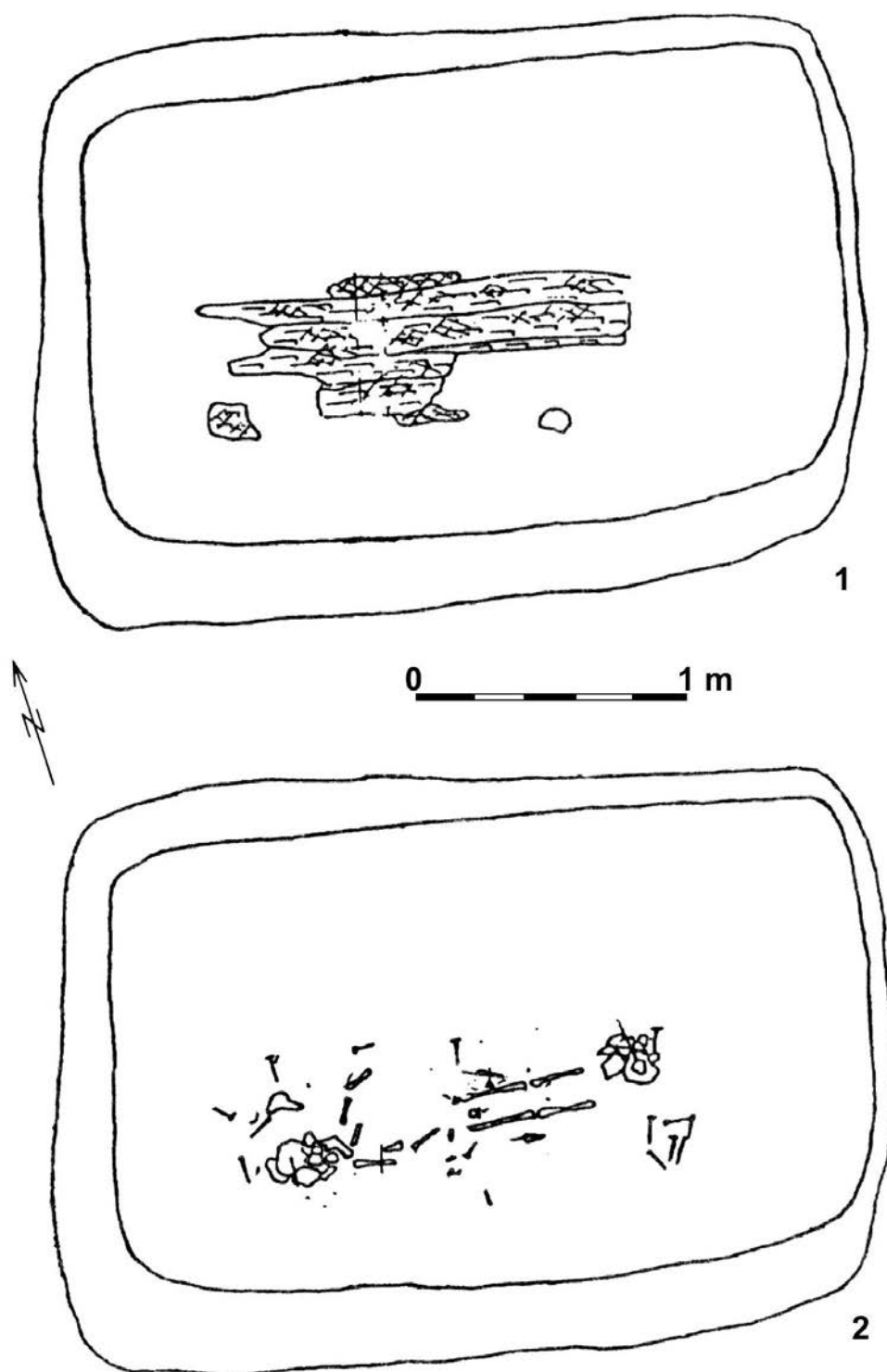
Ryc. 94. Udraj, grób KN-4 – plan i wyposażenie: 1 – ostroga, 2 – rękojeść pejcza, 3 – okucie (wg Platonova 1998, ris. 2.2; 6.1, 4-5, 7) (opr. A. Janowski)

Fig. 94. Udraj, grave KN-4 – plan and grave goods: 1 – spur, 2 – whip handle, 3 – fitting (after Platonova 1998, fig. 2.2; 6.1, 4-5, 7) (Edited by A. Janowski)

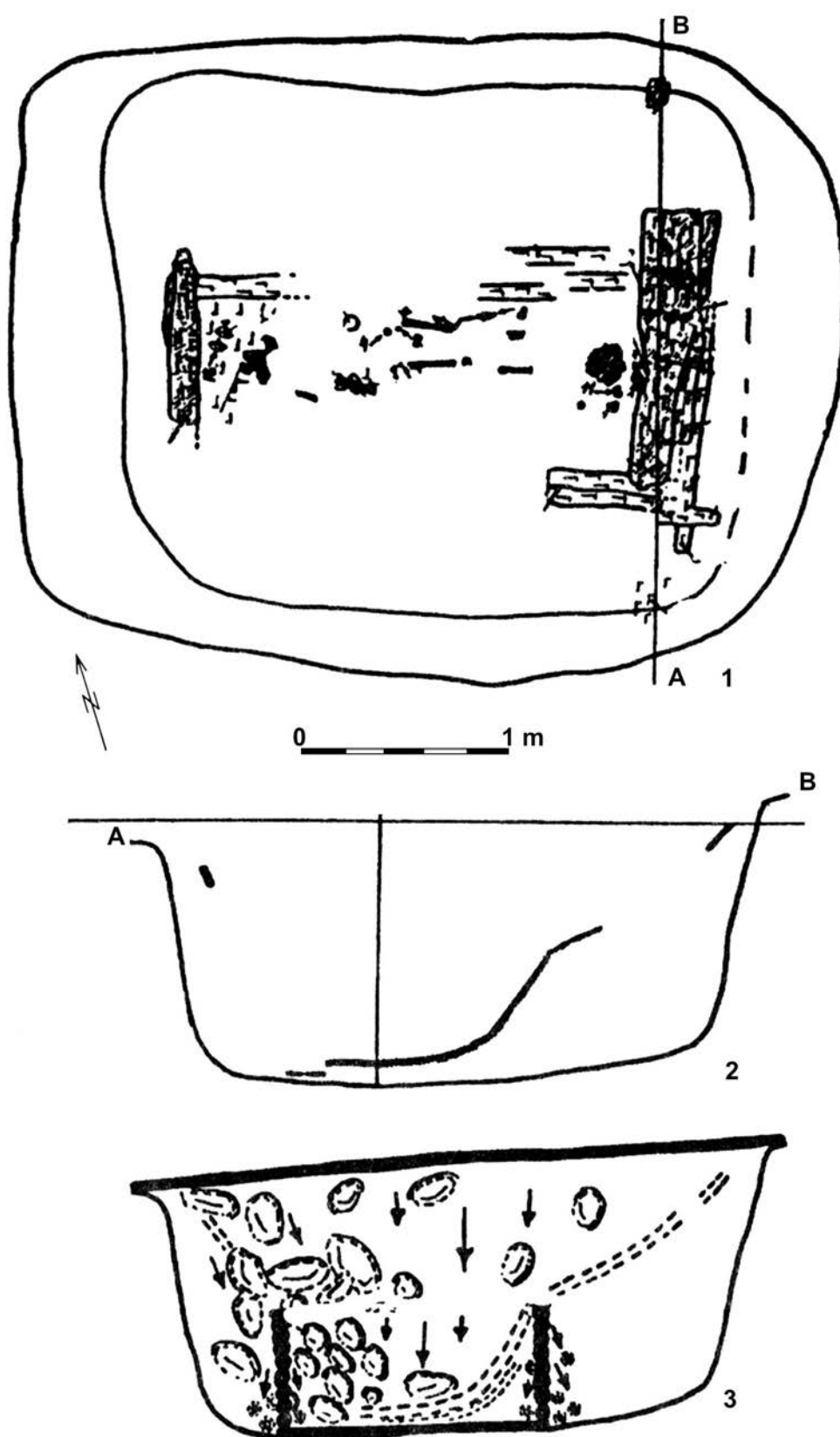
Ryc. 95. Udaj, grób KN-5 – plan i wyposażenie: 1 – krzyżyk, 2 – topór, 3 – miecz (wg Platonova 1998, ris. 2.1; 5.1-2, 4; 6.3) (opr. A. Janowski)

Fig. 95. Udaj, grave KN-5 – plan and grave goods: 1 – cross pendant, 2 – axe, 3 – sword (after Platonova 1998, fig. 2.1; 5.1-2, 4; 6.3) (Edited by A. Janowski)

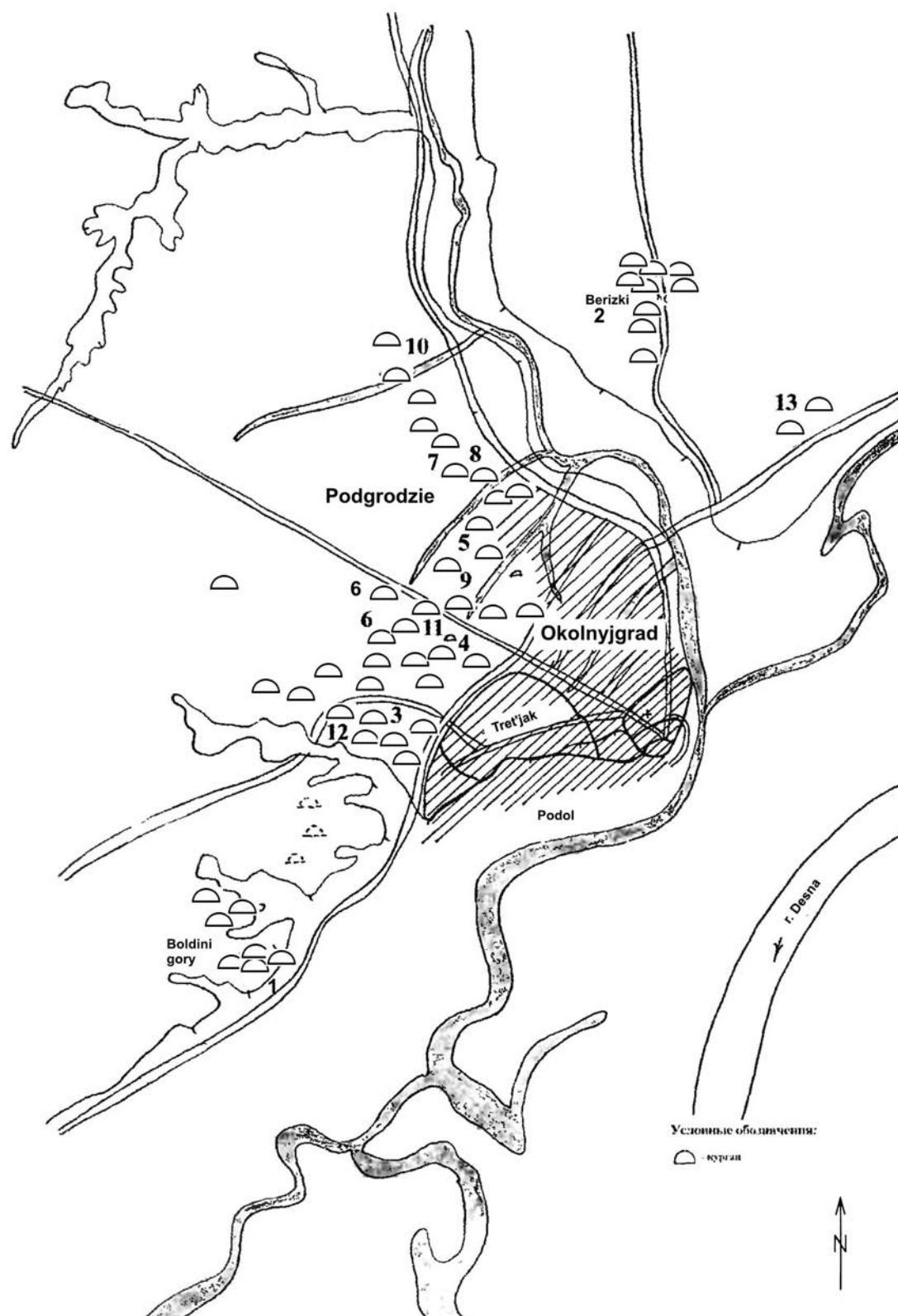
Ryc. 96. Udraj, grób KN-6 – plan (wg Platonova 1998, ris. 3) (opr. A. Janowski)

Fig. 96. Udraj, grave KN-6 – plan (after Platonova 1998, fig. 3) (Edited by A. Janowski)

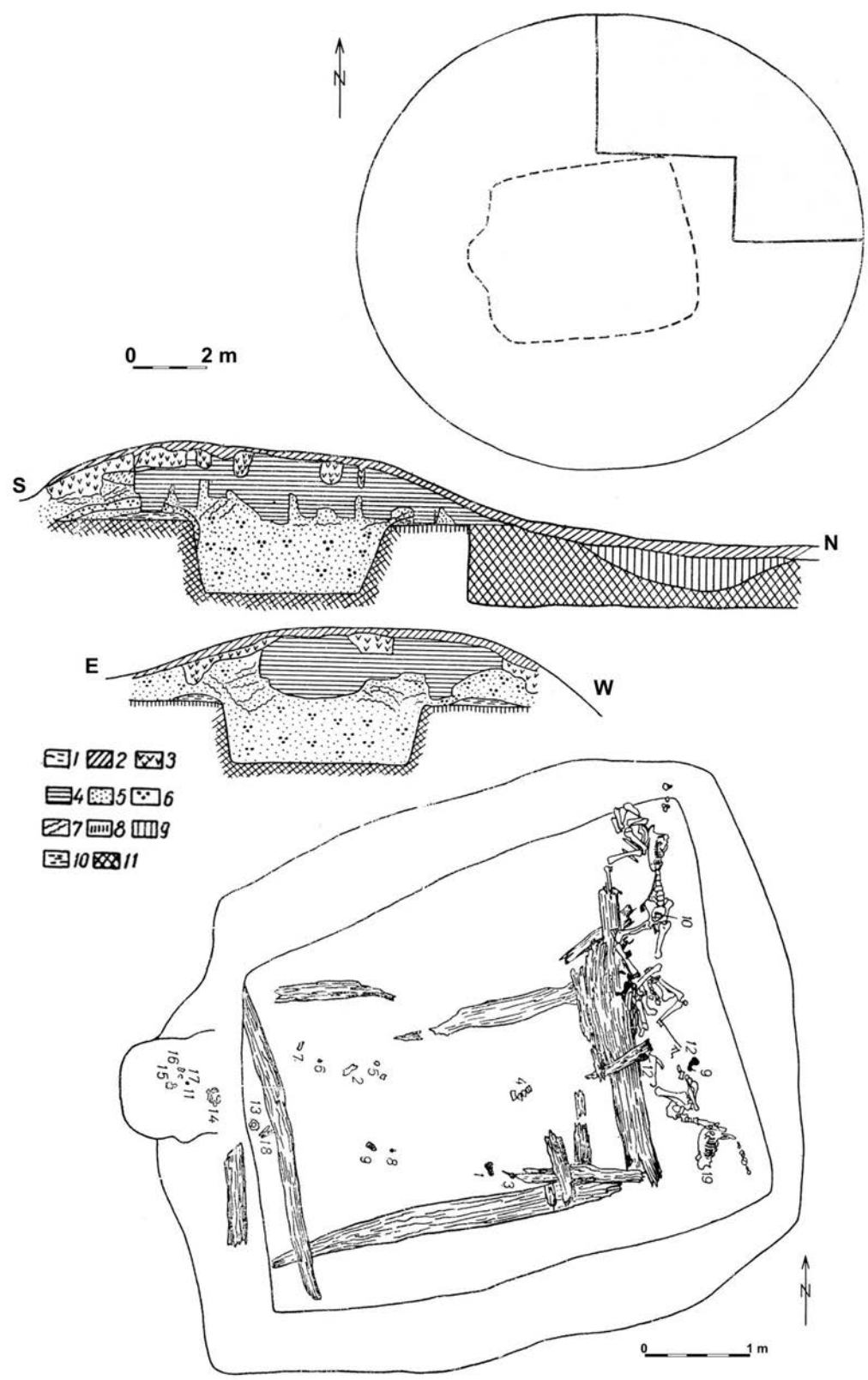
Ryc. 97. Udraj, kurhan SK-111 – plan i profile (wg Platonova 1998, ris. 4) (opr. A. Janowski)

Fig. 97. Udraj, barrow SK-111 – plan and profile (after Platonova 1998, fig. 4) (Edited by A. Janowski)

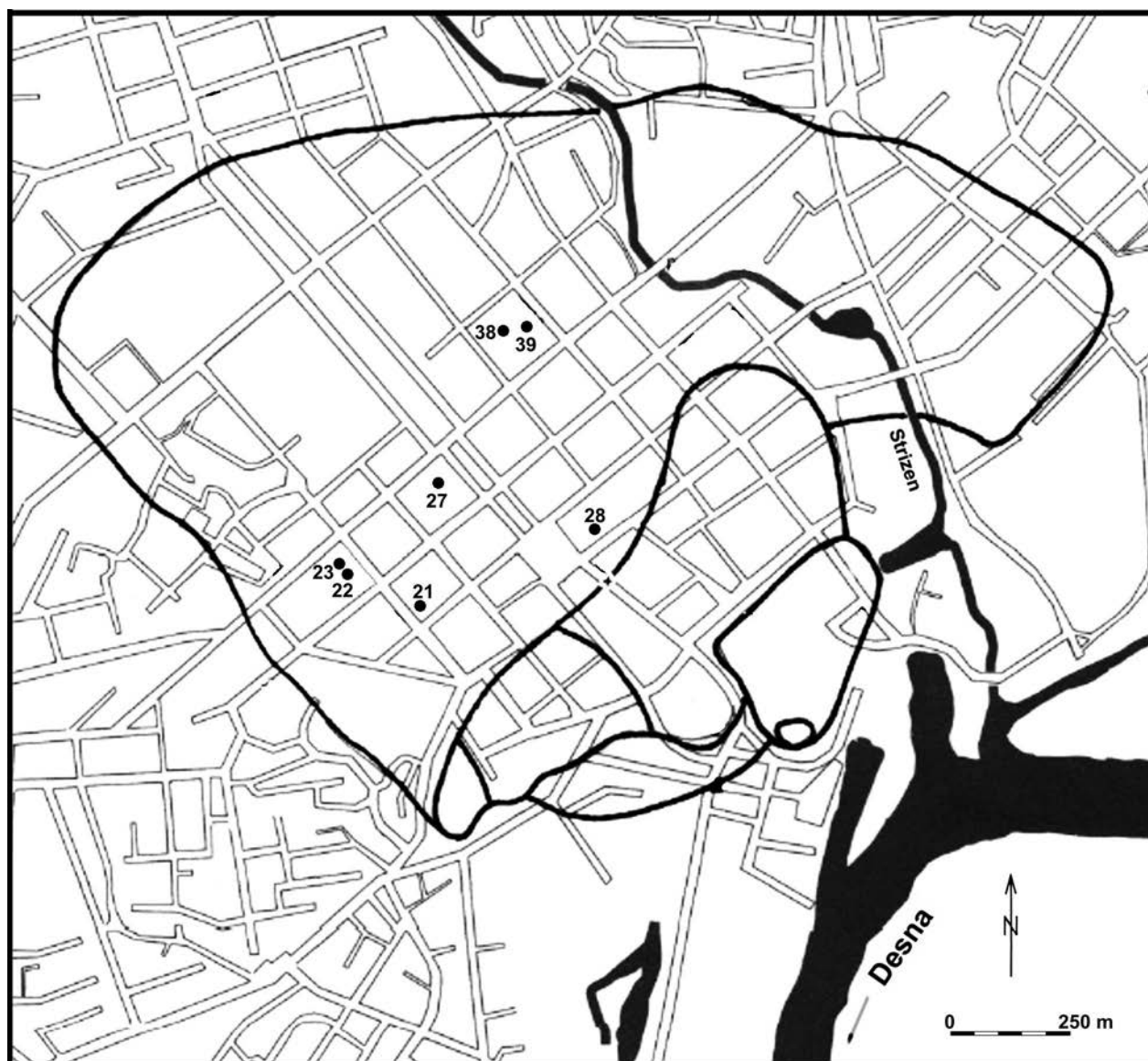
Ryc. 98. Czernichów, rozmieszczenie cmentarzysk (wg Sitij 2011, ris. 1) (opr. A. Janowski)

Fig. 98. Chernigov, location of burial grounds (after Sitij 2011, fig. 1) (Edited by A. Janowski)

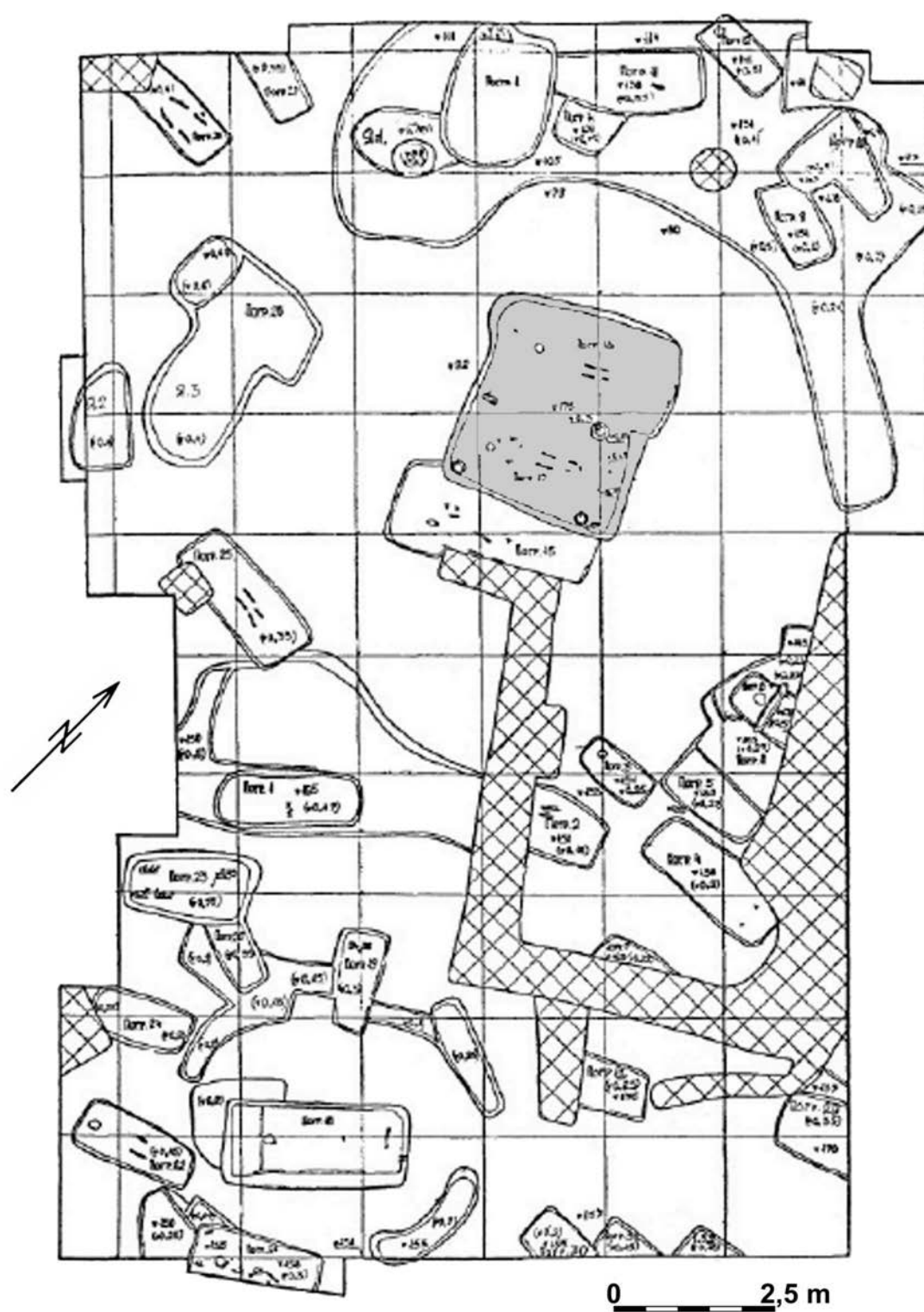
Ryc. 99. Czernichów, kurhan 17 – profile kurhanu i plan komory (wg Blifel'd 1965, ris. 13, 15) (opr. A. Janowski)

Fig. 99. Chernigov, barrow 17 – profile of barrow and plan of chamber (after Blifel'd 1965, fig. 13, 15) (Edited by A. Janowski)

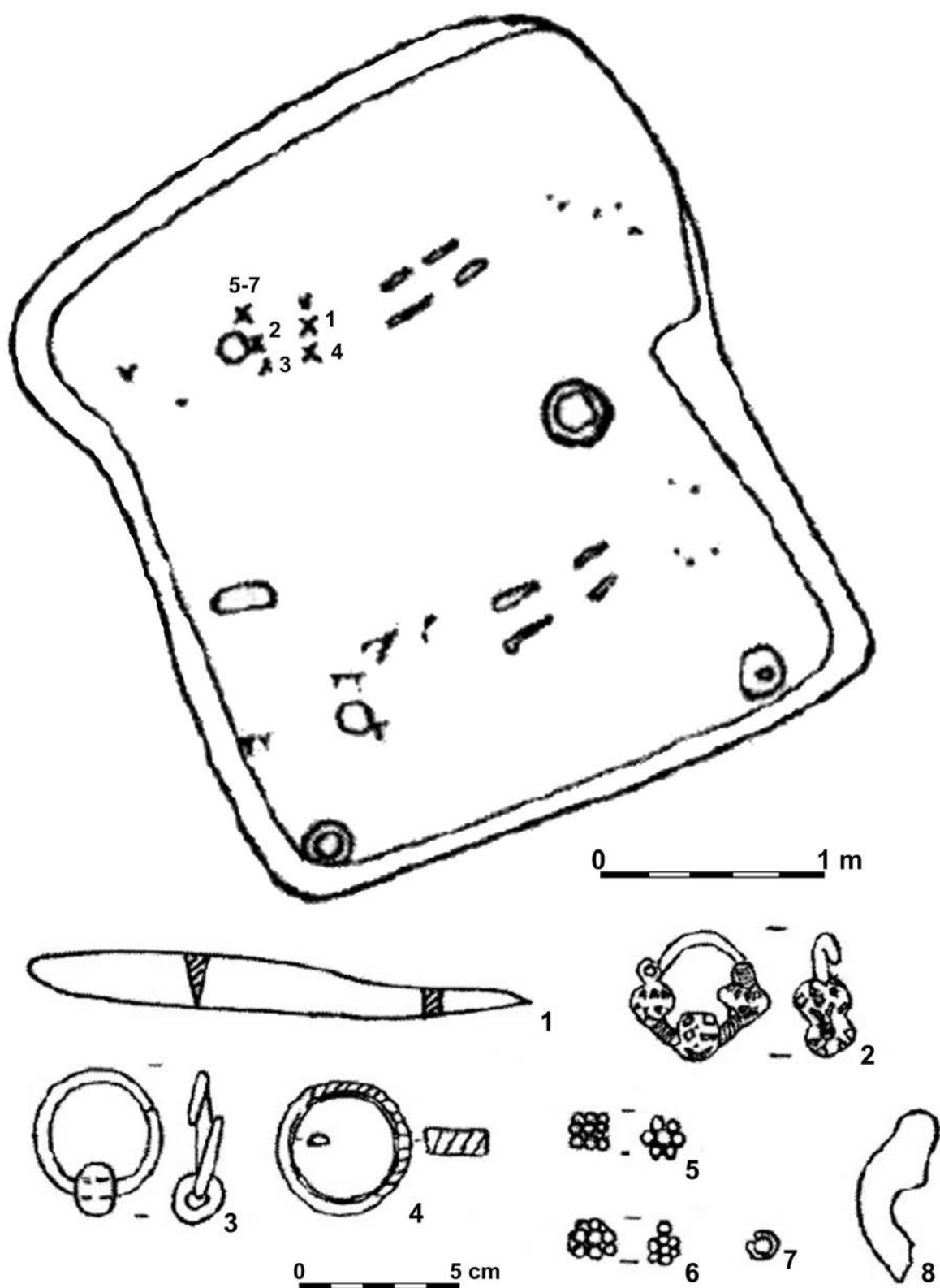
Ryc. 100. Czernichów, lokalizacja grobów komorowych w grupie centralnej i wschodniej (wg Sitij 2011, ris. 1) (opr. A. Janowski)

Fig. 100. Chernigov, location of chamber grave in central and eastern group of barrows (after Sitij 2011, fig. 1) (Edited by A. Janowski)

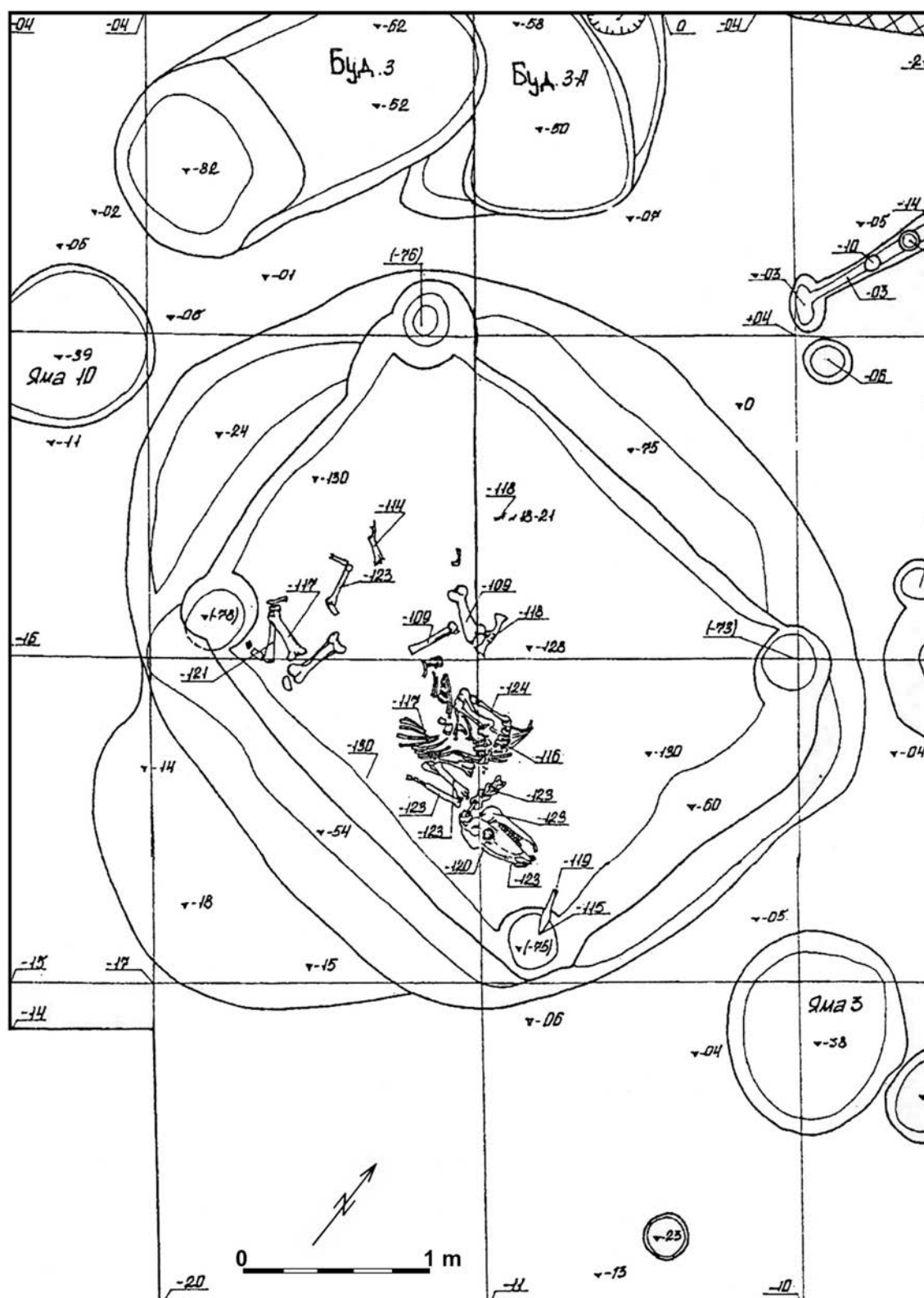
Ryc. 101. Czernichów. Lokalizacja grobu 23 (wg Sitij 2013, ris. 48) (opr. A. Janowski)

Fig. 101. Chernigov. location of grave 23 (after Sitij 2013, fig. 48) (Edited by A. Janowski)

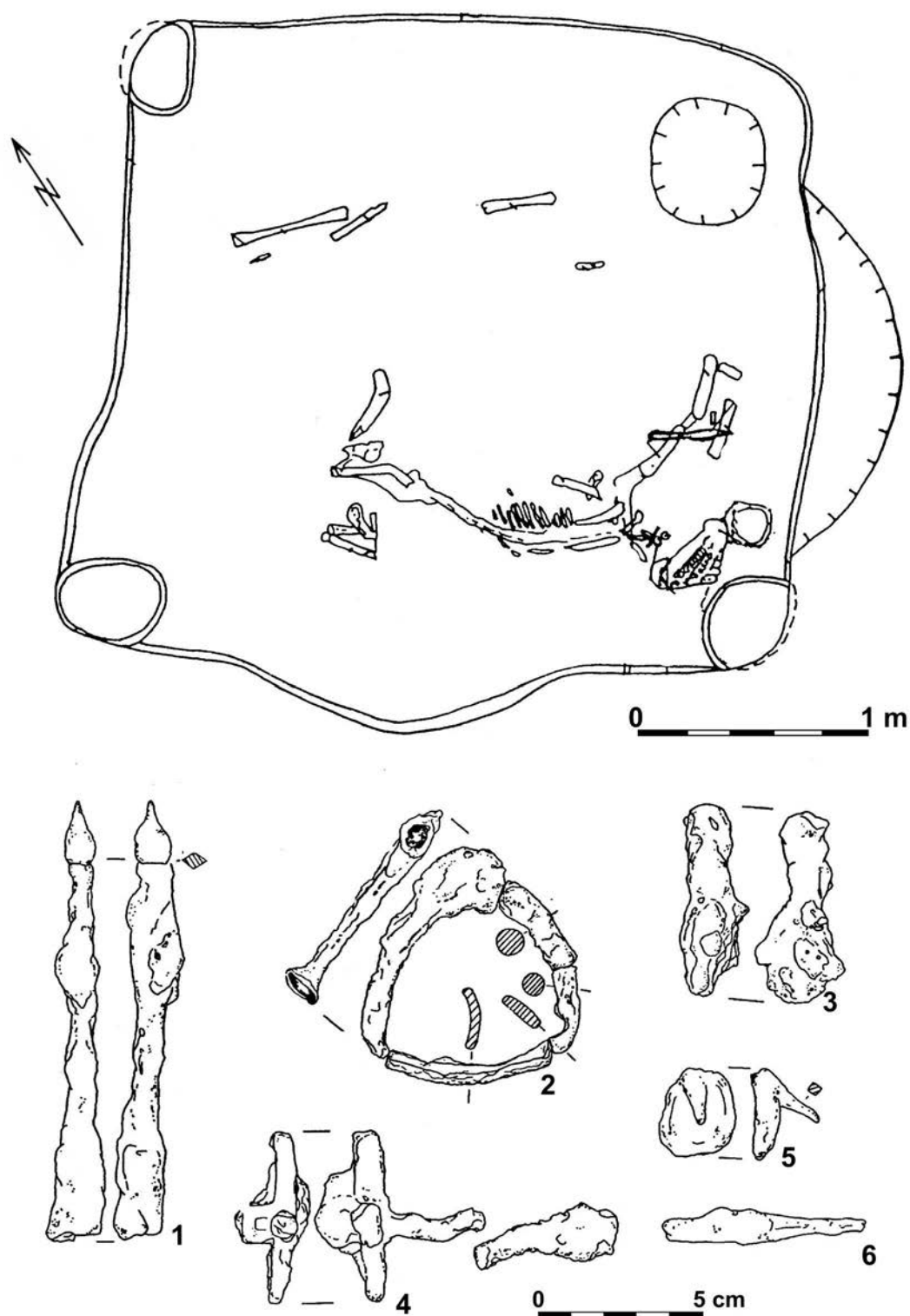
Ryc. 102. Czernichów, grób 23 – plan i wyposażenie: 1 – nóż, 2 – zausznica 3 – kabłączek skroniowy, 4 – kółko szklane, 5-7 – paciorki srebrne, 8 – fragment naczynia (wg Šekun 2007, ris. 2.1-8) (opr. A. Janowski)

Fig. 102. Chernigov, grave 23 – plan and grave goods: 1 – knife, 2 – ear-ring, 3 – temple-ring, 4 – glass ring, 5-7 – silver beads, 8 – part of ceramic vessel (after Šekun 2007, fig. 2.1-8) (Edited by A. Janowski)

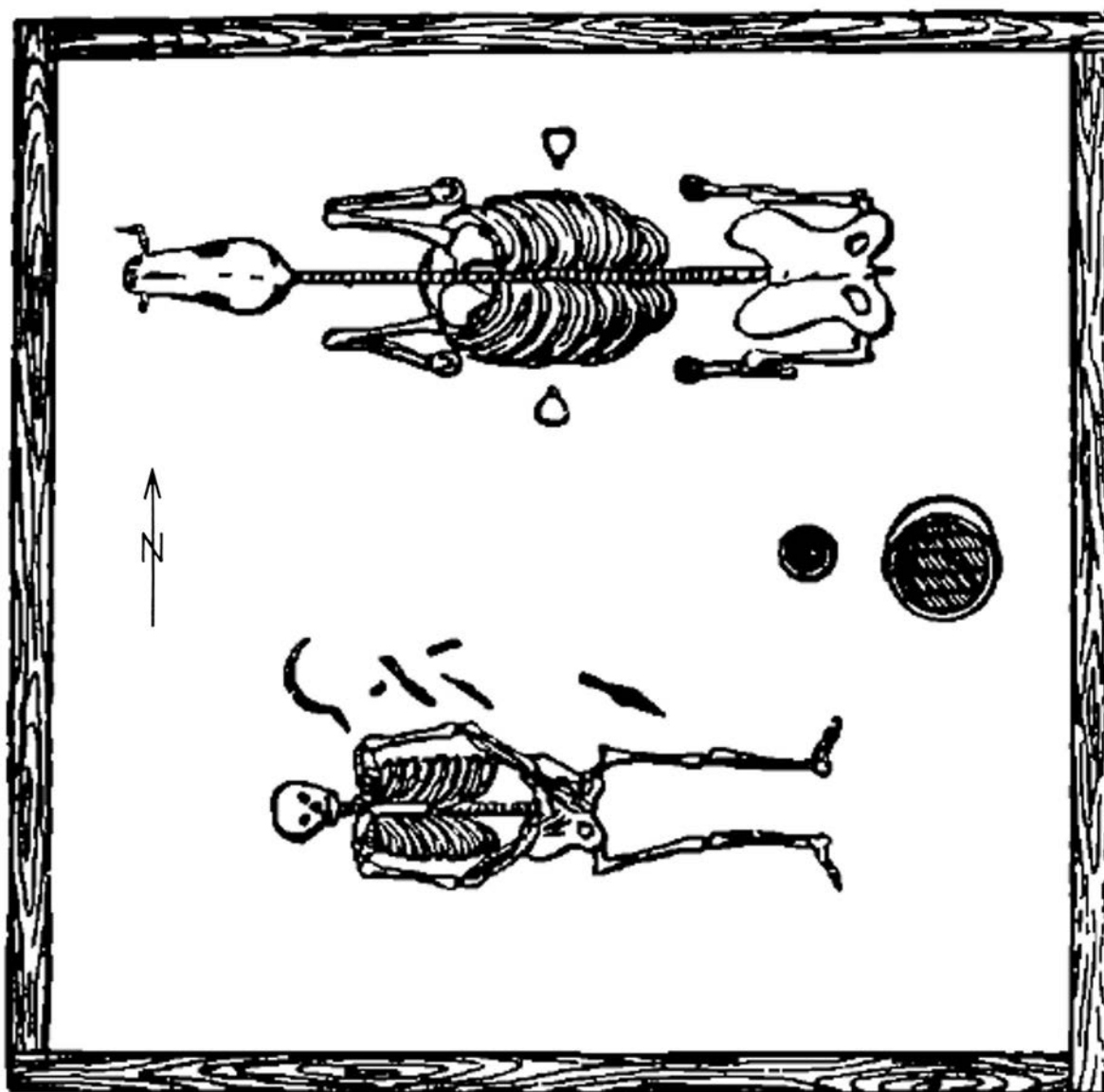
Ryc. 103. Czernichów, grób 38 – plan (wg Mocâ, Kazakov 2011, ryc. na s. 221) (opr. A. Janowski)

Fig. 103. Chernigov, grave 38 – plan (after Mocâ, Kazakov 2011, Fig. na s. 221) (Edited by A. Janowski)

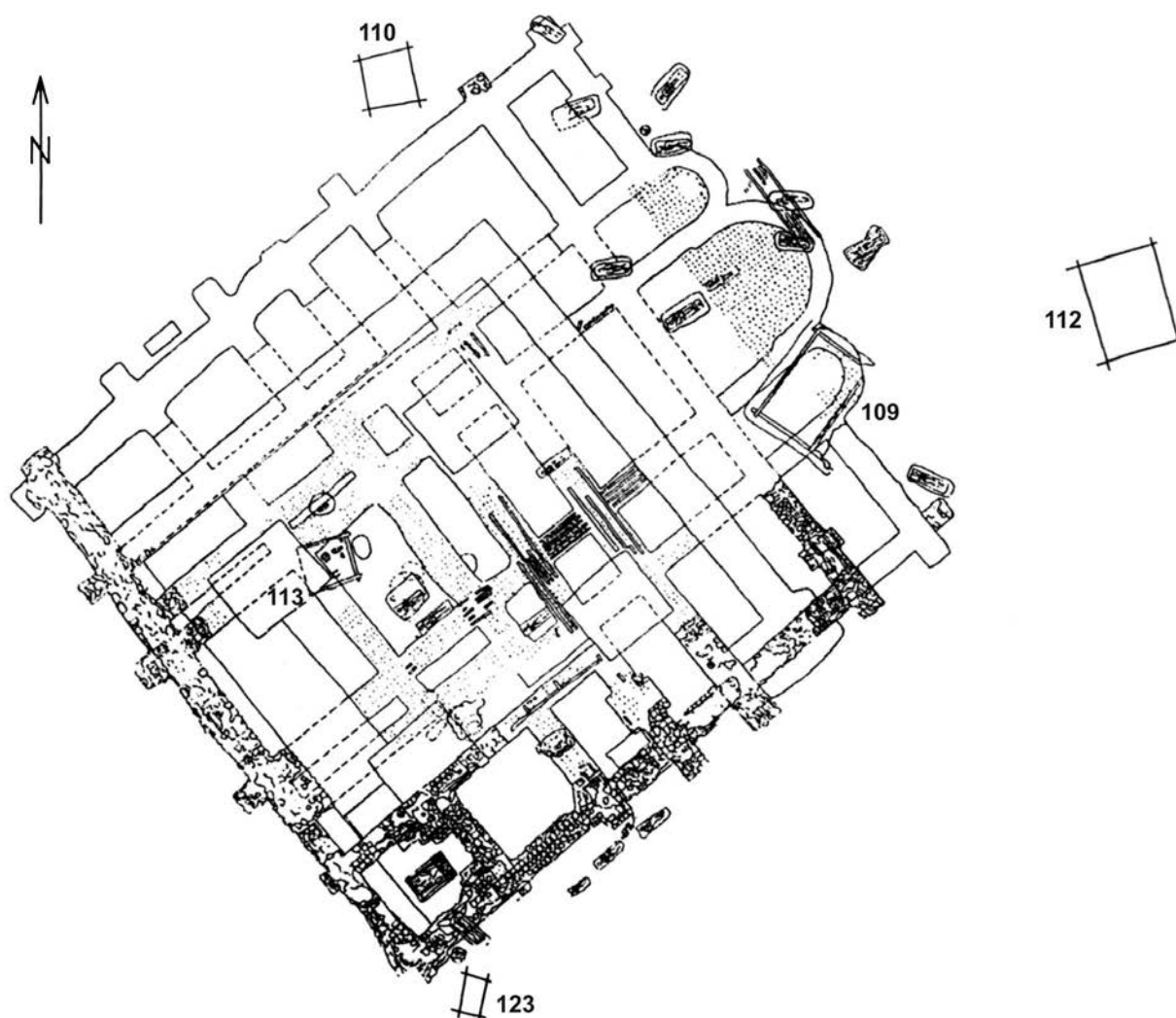
Ryc. 104. Czernichów, grób z 2007 r. – plan i wyposażenie: 1 – grot włóczni, 2 – strzemień, 3-4 – wędzidło, 5 – sprzączka, 6 – nóż (wg Kazakov, Černenko 2008, ris. 1; Mocâ, Kazakov 2011, ryc. na s. 222) (opr. A. Janowski)

Fig. 104. Chernigov, grave from 2007 – plan and grave goods: 1 – spearhead, 2 – stirrup, 3-4 – bridle-bit, 5 – buckle, 6 – knife (after Kazakov, Černenko 2008, fig. 1; Mocâ, Kazakov 2011, Fig. on page 222) (Edited by A. Janowski)

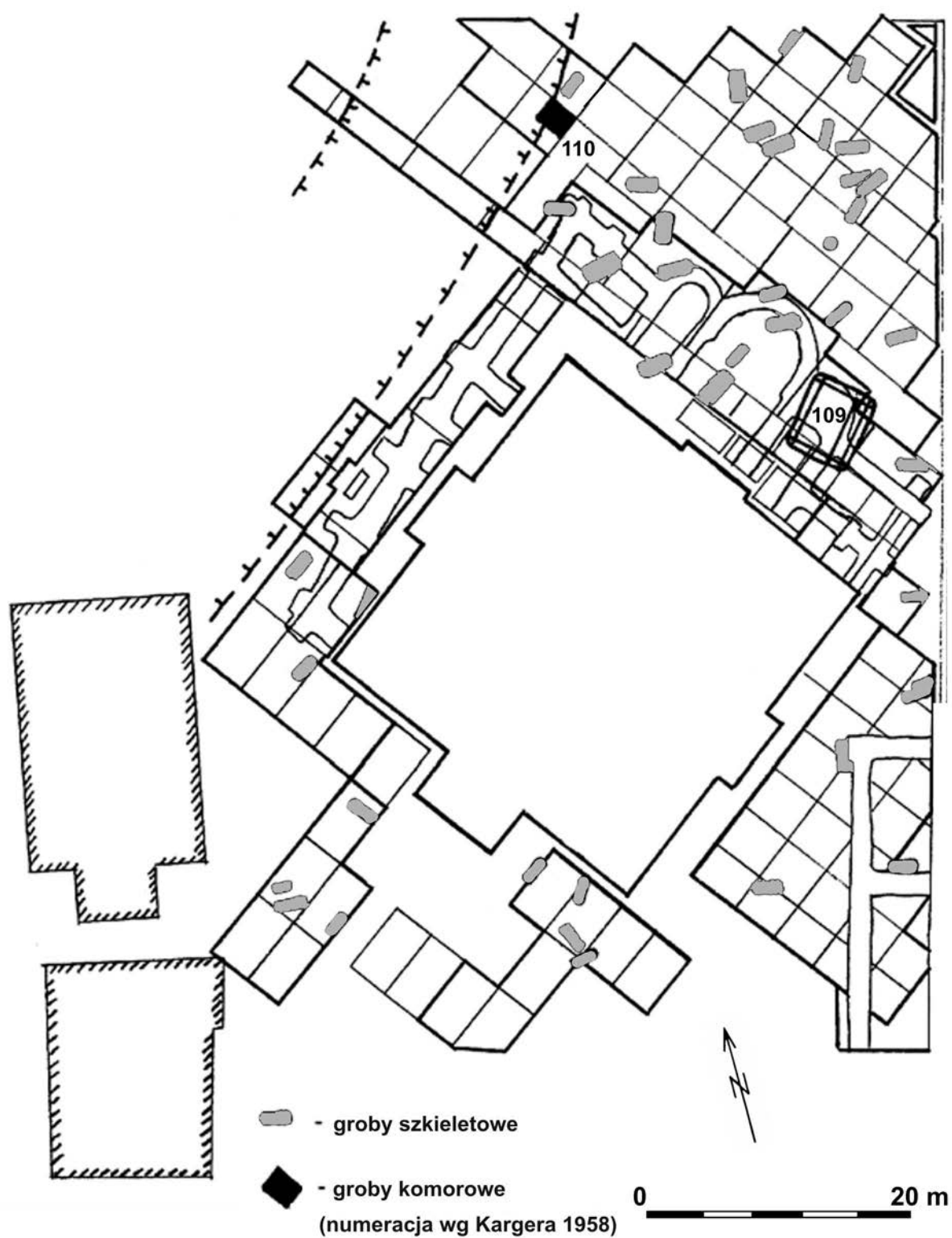
Ryc. 105. Gušin – plan grobu (wg Rybakov 1949, ris. 5) (opr. A. Janowski)

Fig. 105. Gušin – plan of chamber grave (after Rybakov 1949, ris. 5) (Edited by A. Janowski)

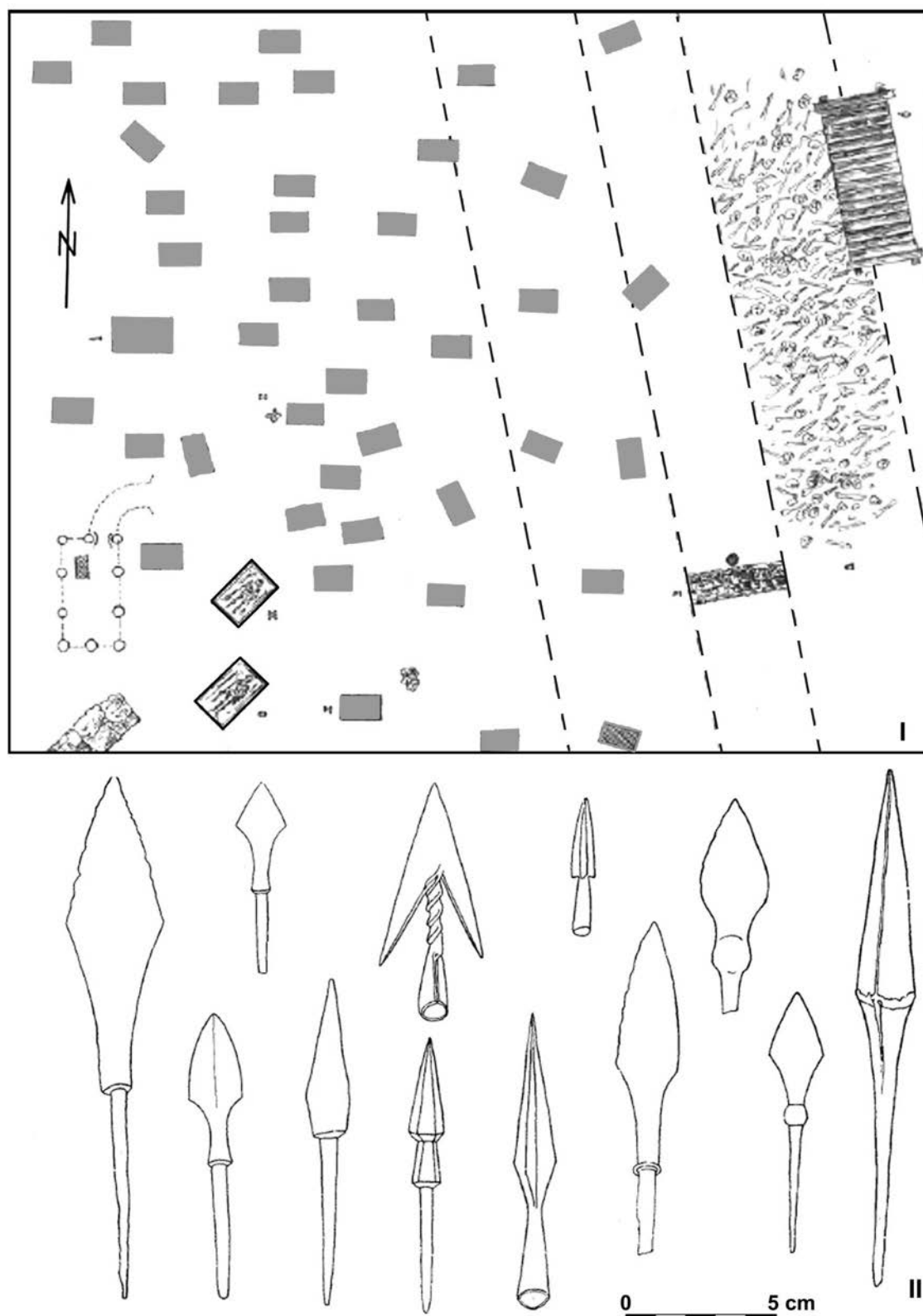
Ryc. 107. Kijów-Cerkiew Dziesięcinna, rozmieszczenie grobów (wg Mihajlov 2004, ris. 2) (opr. A. Janowski)

Fig. 107. Kiev-Desiatynna Church, distribution of chamber graves (after Mihajlov 2004, fig. 2) (Edited by A. Janowski)

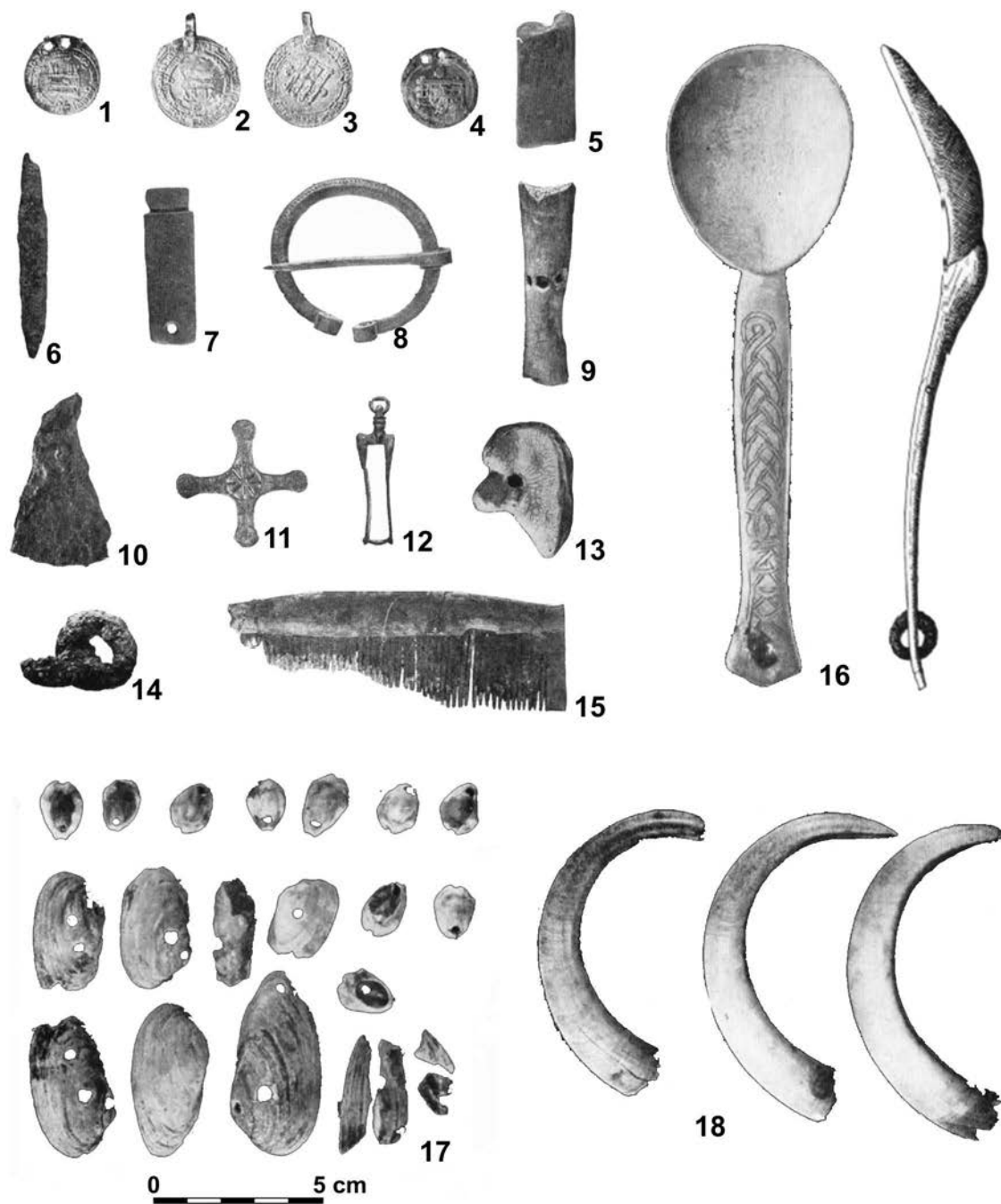
Ryc. 108. Kijów-Cerkiew Dziesięcinna, rozmieszczenie grobów z inną lokalizacją grobu 110 (wg Kozûba 2005, ris. 3) (opr. A. Janowski)

Fig. 108. Kiev-Desiatynna Church, distribution of graves with different location of chamber 110 (after Kozûba 2005, fig. 3) (Edited by A. Janowski)

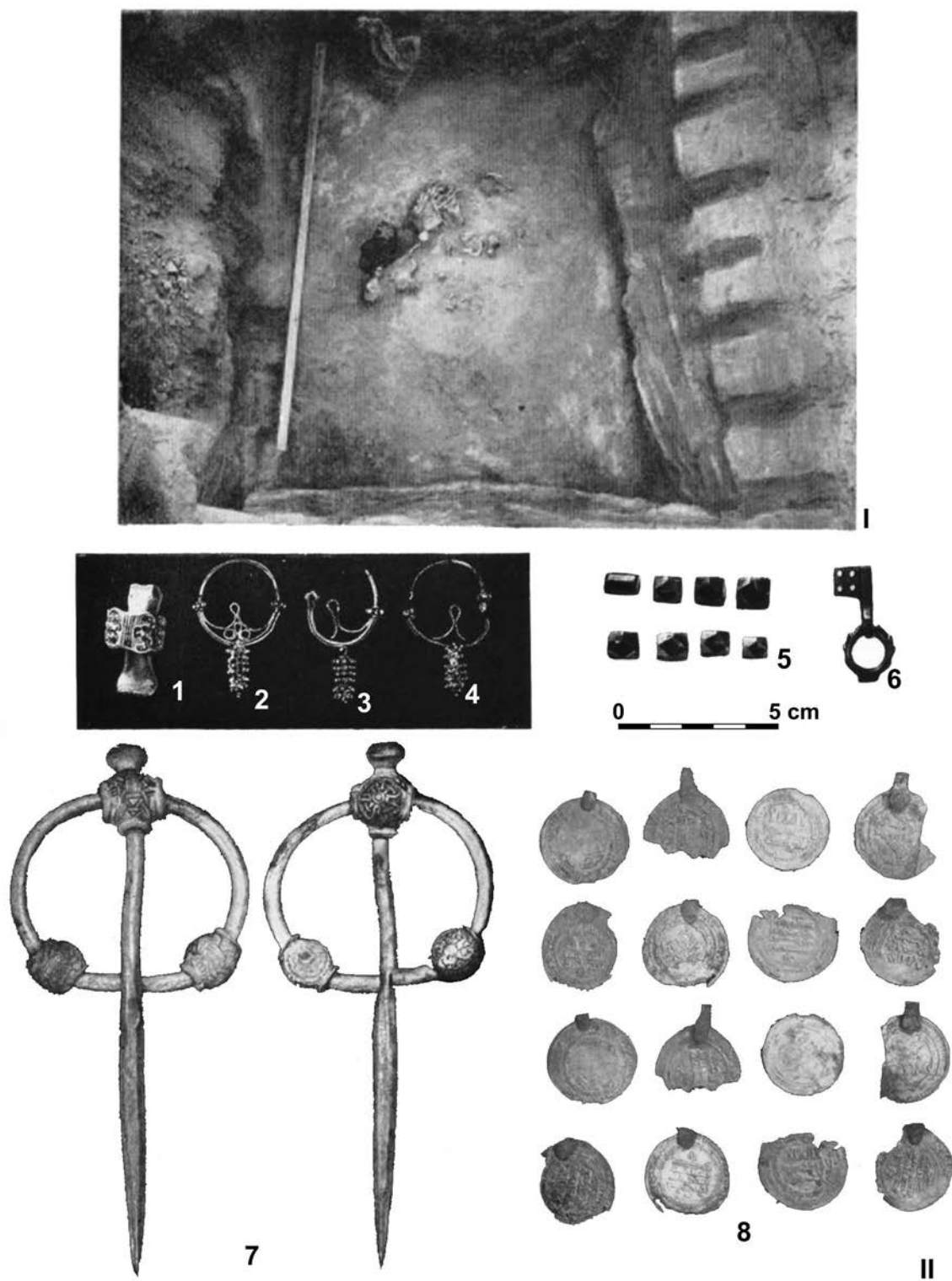
Ryc. 109. Kijów. I – lokalizacja grobów 105 i 106 (wg Hojnovskij 1893, Tabl. I, ris. 2), II – groty strzał z grobu 105 (wg Karger 1958, ris. 21) (opr. A. Janowski)

Fig. 109. Kiev. I – location chamber graves 105 and 106 (after Hojnovskij 1893, Table I, fig. 2), II – arrowheads from grave 105 (after Karger 1958, fig. 21) (Edited by A. Janowski)

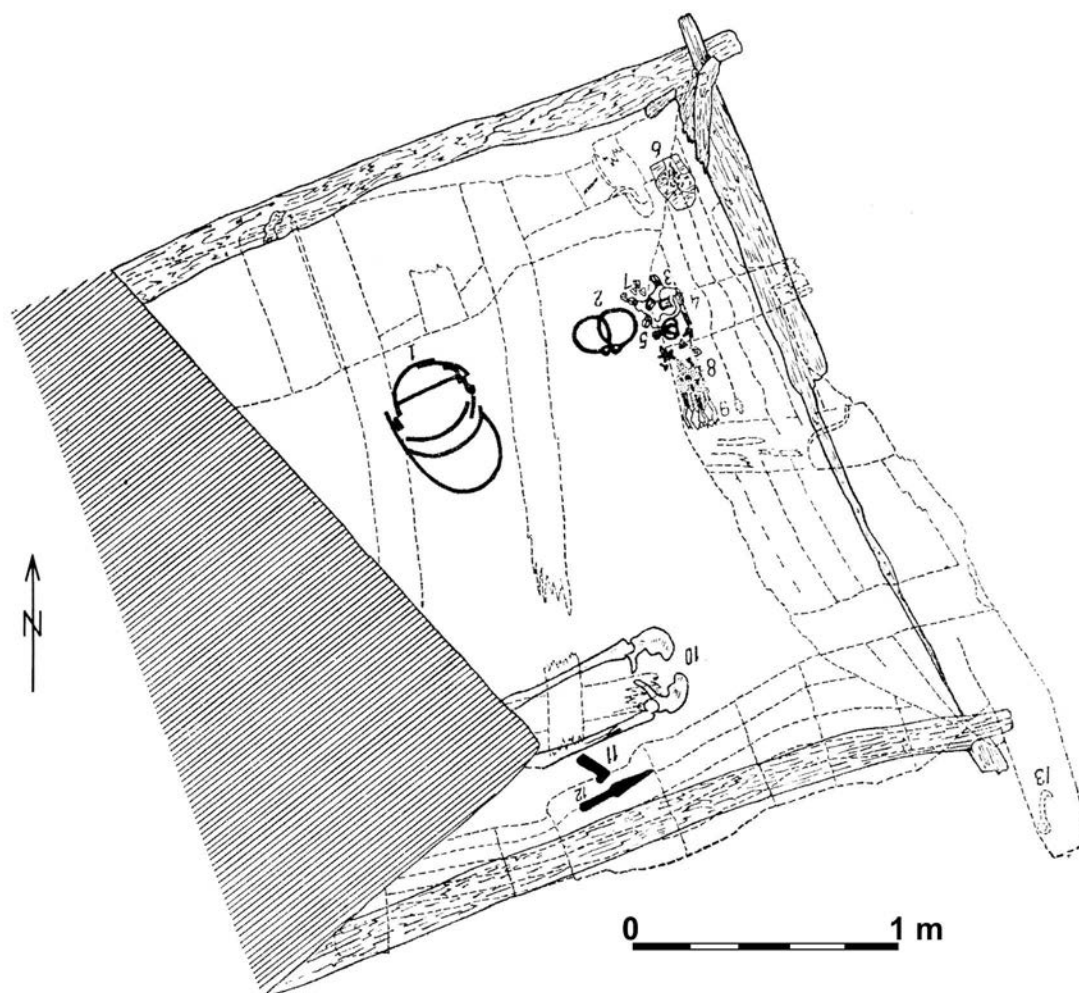
Ryc. 110. Kijów, grób 110 – wyposażenie: 1-4 – monety-zawieszki, 5 – rękojeść kościana, 6-7 – ośelki, 8 – zapinka podkowiasta, 9 – piszczałka, 10 – toporek, 11 – krzyżyk, 12 – imadło wagi, 13 – kość, 14 – kółko żelazne, 15 – grzebień, 16 – łyżka, 17 – muszle, 18 – szable dzika (wg Karger 1958, Tabl. XVI-XVII, XIX) (opr. A. Janowski)

Fig. 110. Kiev, grave 110 – grave goods: 1-4 – coin-pendants, 5 – antler handle, 6-7 – whetstones, 8 – horse shoe-shaped fibula, 9 – pipe, 10 – axe, 11 – cross pendant, 12 – part of the scale, 13 – bone, 14 – iron ring, 15 – comb, 16 – antler spoon, 17 – shells, 18 – boar fangs (after Karger 1958, Table XVI-XVII, XIX) (Edited by A. Janowski)

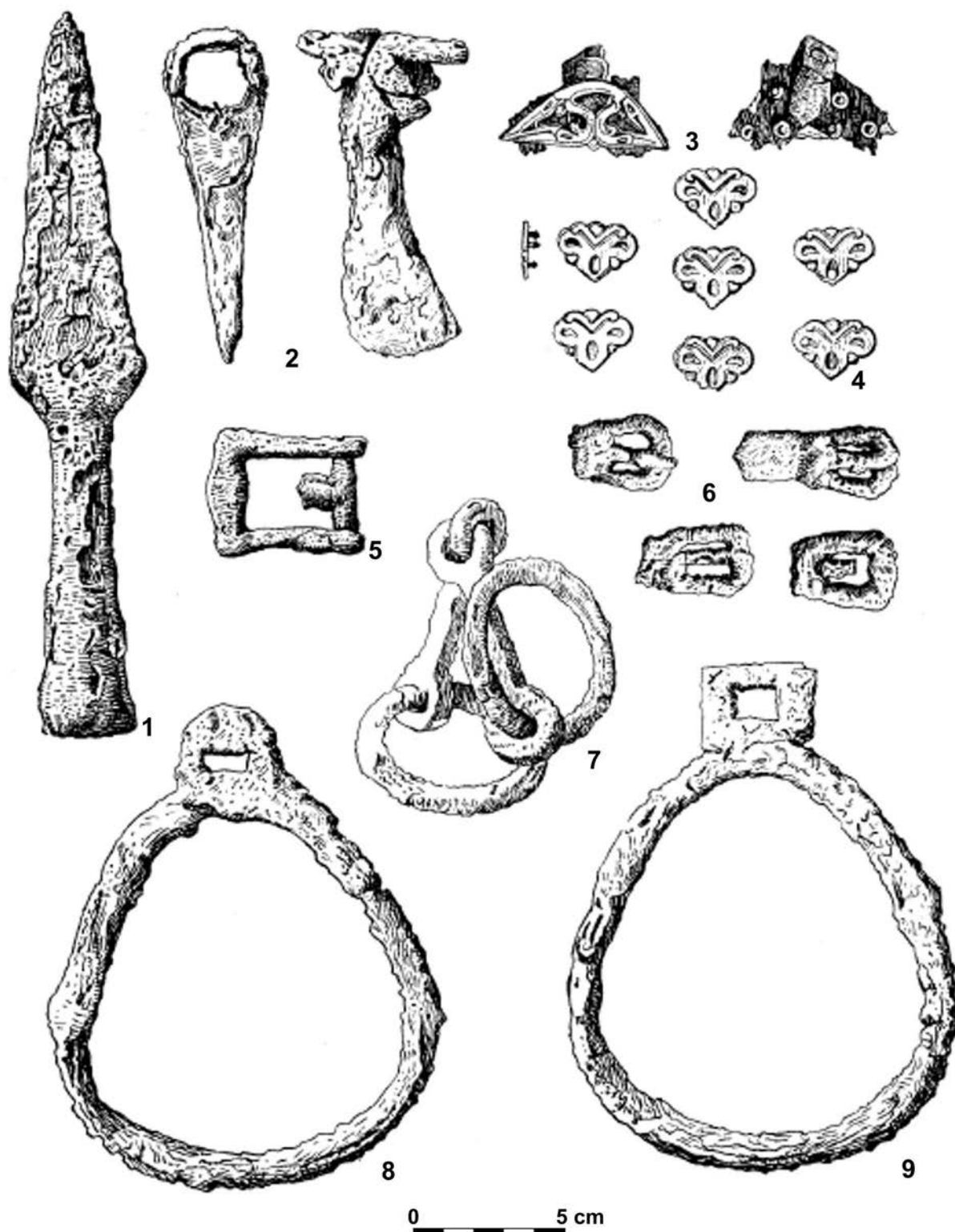
Ryc. 111. Kijów, grób 112. I – fotografia grobu, II – wyposażenie: 1 – pierścionek, 2-4 – zausznice, 5 – paciorki, 6 – klucz, 7 – zapinka pierścieniowata, 8 – monety-zawieszki (wg Karger 1958, Tabl. XX-XXII) (opr. A. Janowski)

Fig. 111. Kiev, grave 112. I – photograph of grave II – grave goods: 1 – ring, 2-4 – ear-rings, 5 – beads, 6 – key, 7 – pennular brooch, 8 – coin-pendants (after Karger 1958, Table XX-XXII) (Edited by A. Janowski)

Ryc. 112. Kijów, grób 113 – plan (wg Karger 1951, ris. 61) (opr. A. Janowski)

Fig. 112. Kiev, grave 113 – plan (after Karger 1951, fig. 61) (Edited by A. Janowski)

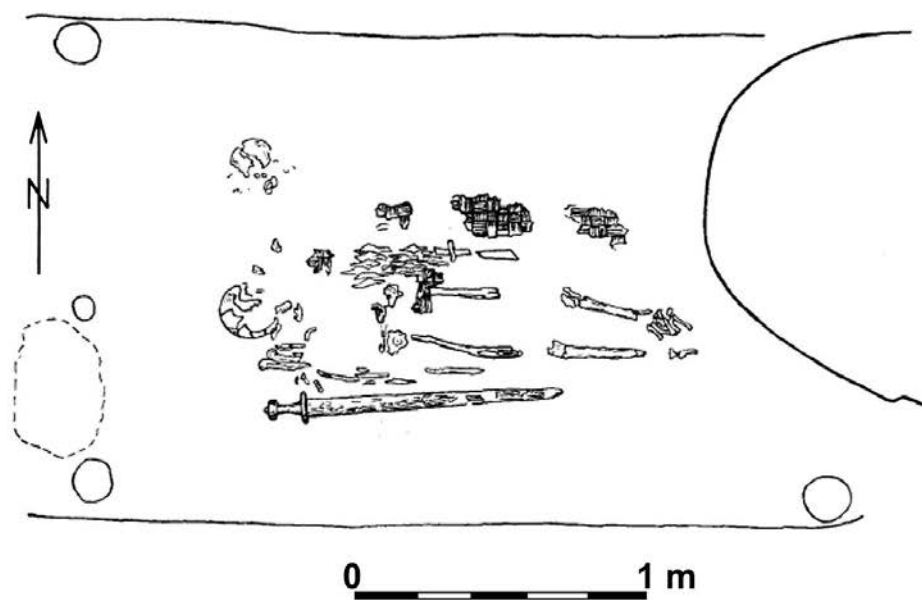
Ryc. 113. Kijów, grób 113 – wyposażenie: 1 – grot włóczni, 2 – topór, 3-6 – okucia i sprzączki do pasa, 7 – wędzidło, 8-9 – strzemiona (wg Karger 1958, ris. 29) (opr. A. Janowski)

Fig. 113. Kiev, grave 113 – grave goods: 1 – spearhead, 2 – axe, 3-6 – buckles and belt fittings, 7 – bridle-bit, 8-9 – stirrups (after Karger 1958, fig. 29) (Edited by A. Janowski)

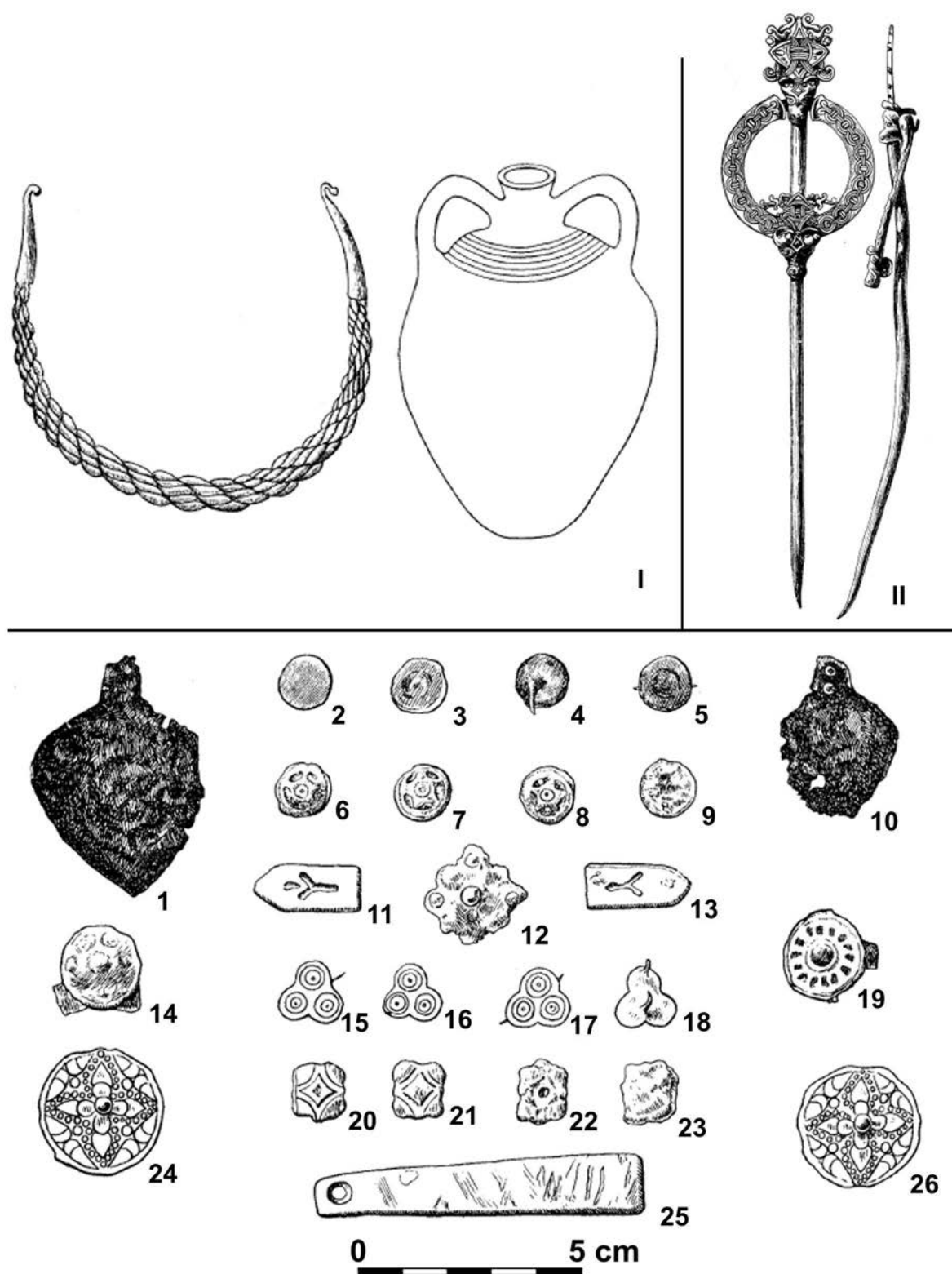
Ryc. 114. Kijów, grób 113 – groty strzał i elementy kołczanu (wg Karger 1958, ris. 32) (opr. A. Janowski)

Fig. 114. Kiev, grave 113 – arrowheads and bowcase elements (after Karger 1958, fig. 32) (Edited by A. Janowski)

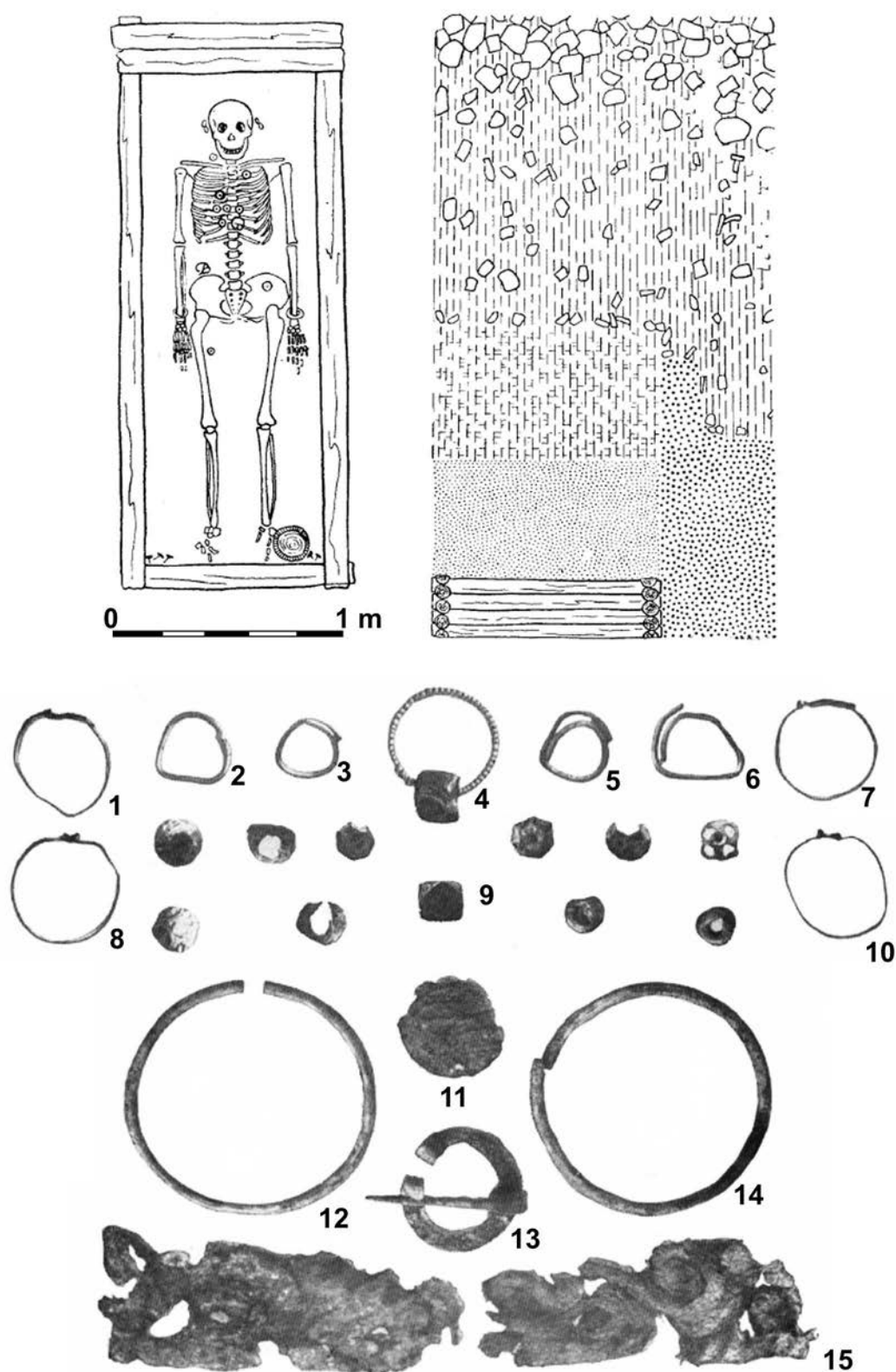
Ryc. 115. Kijów, grób 114 – plan (wg Karger 1958, ris. 34, Tabl. XXIV) (opr. A. Janowski)

Fig. 115. Kiev, grave 114 – plan (after Karger 1958, fig. 34, Table XXIV) (Edited by A. Janowski)

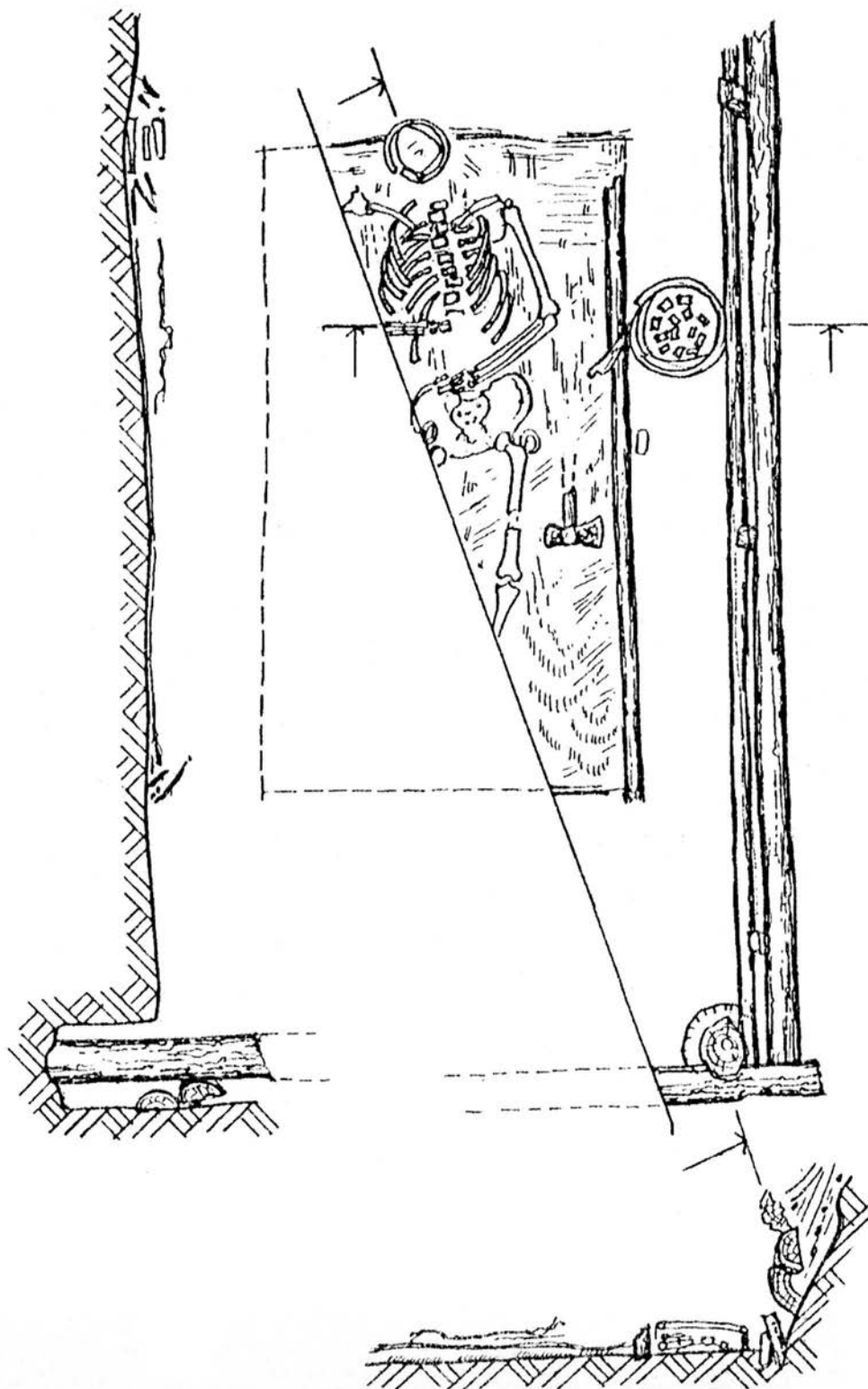
Ryc. 116. Kijów. Elementy wyposażenia z grobów: I – grób 106; II – grób 116; III – grób 115 (wg Karger 1958, ris. 22, 35, 36) (opr. A. Janowski)

Fig. 116. Kiev. Grave goods of graves: I – grave 106; II – grave 116; III – grave 115 (after Karger 1958, fig. 22, 35, 36) (Edited by A. Janowski)

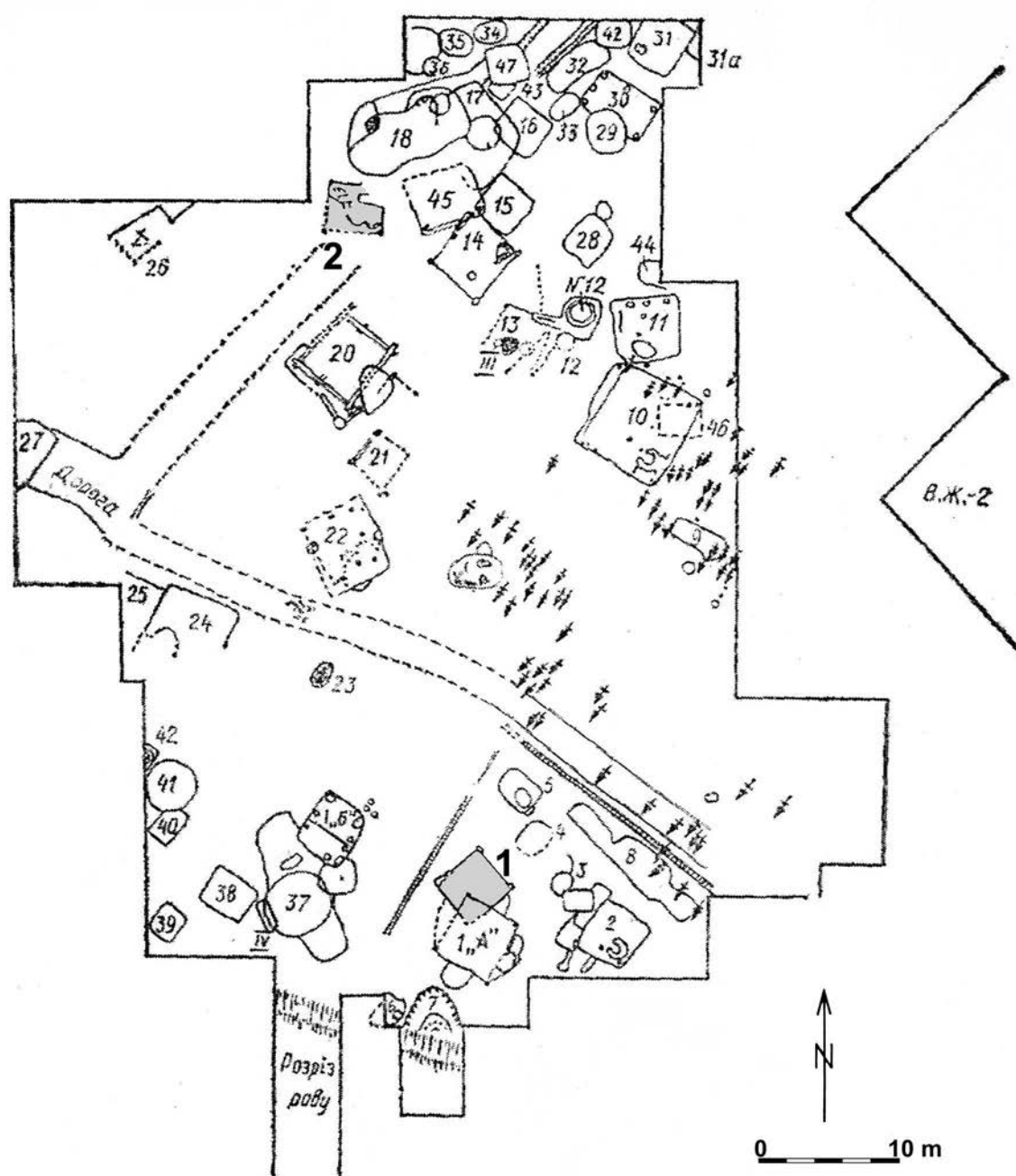
Ryc. 117. Kijów, grób 123 – plan i wyposażenie: 1-8, 10 – kabłączki skroniowe, 9 – paciorki, 11 – moneta, 12, 14 – bransolety, 13 – zapinka podkowiasta (wg Karger 1958, ris. 44, Tabl. XXVII) (opr. A. Janowski)

Fig. 117. Kiev, grave 123 – plan and grave goods: 1-8, 10 – temple-rings, 9 – beads, 11 – coin, 12, 14 – bracelets, 13 – horse shoe-shaped fibula (after Karger 1958, fig. 44, Table XXVII) (Edited by A. Janowski)

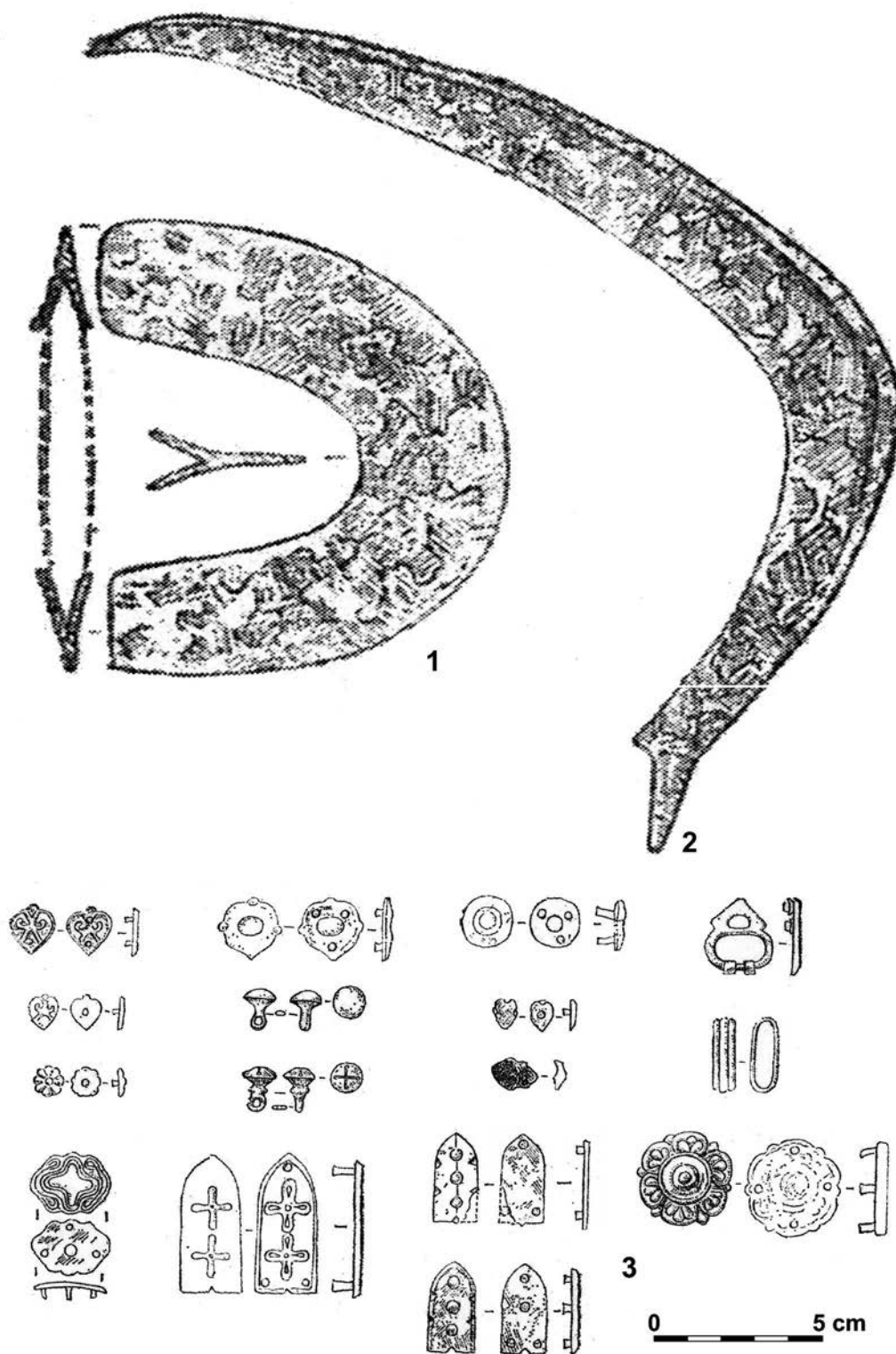
Ryc. 118. Kijów, grób z 1984 r. – plan (Movčan, Borov'skij, Gončar 2003, ris. 1) (opr. A. Janowski)

Fig. 118. Kiev, grave from 1984 – plan (after Movčan, Borov'skij, Gončar 2003, fig. 1) (Edited by A. Janowski)

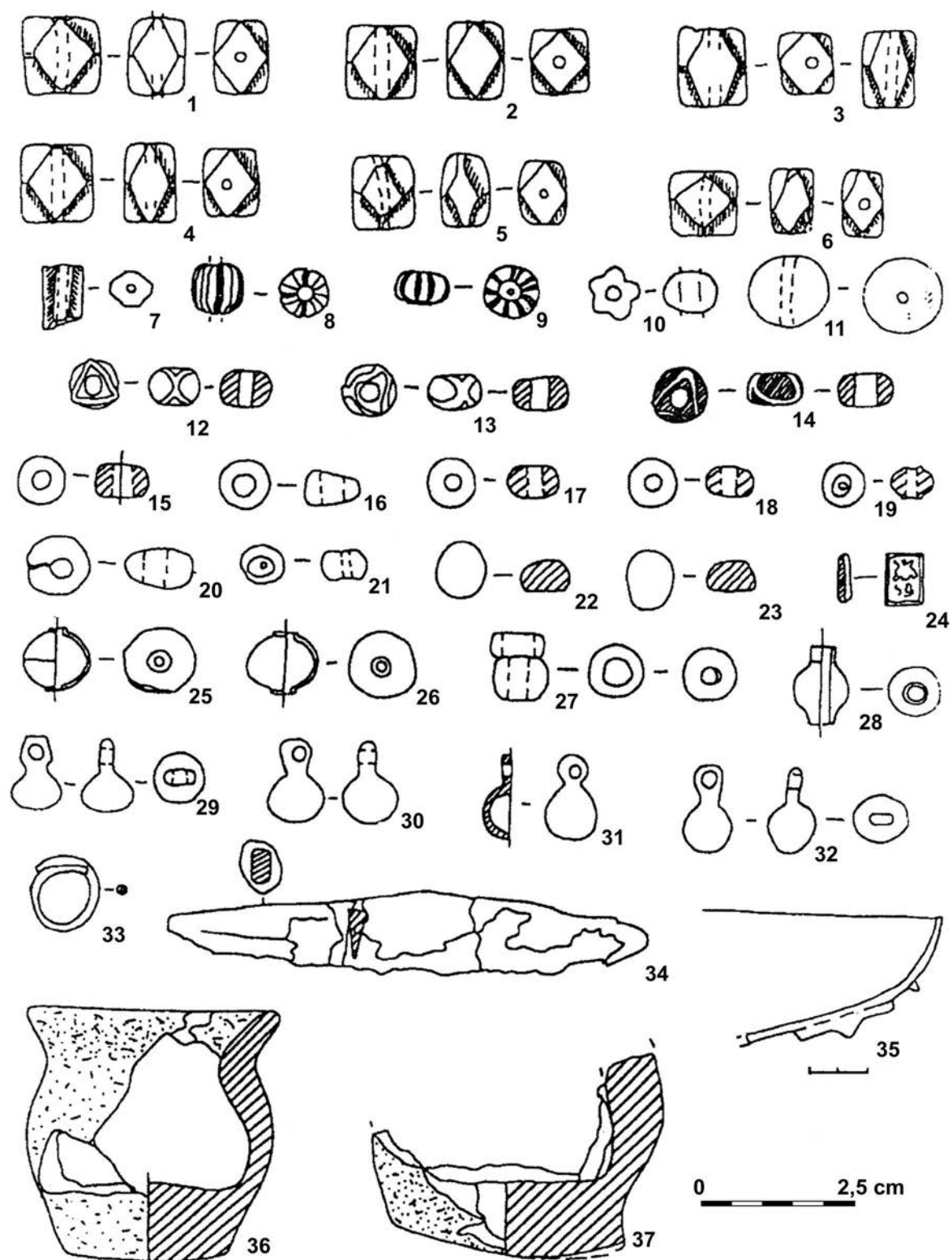
Ryc. 119. Kijów, lokalizacja grobów 1/1988 i 2/1988 (Borovskij, Kalûk 1993, ris. 2.1-16, 3.1-2) (opr. A. Janowski)

Fig. 119. Kiev, location of graves 1/1988 and 2/1988 (Borovskij, Kalûk 1993, fig. 2.1-16, 3.1-2) (Edited by A. Janowski)

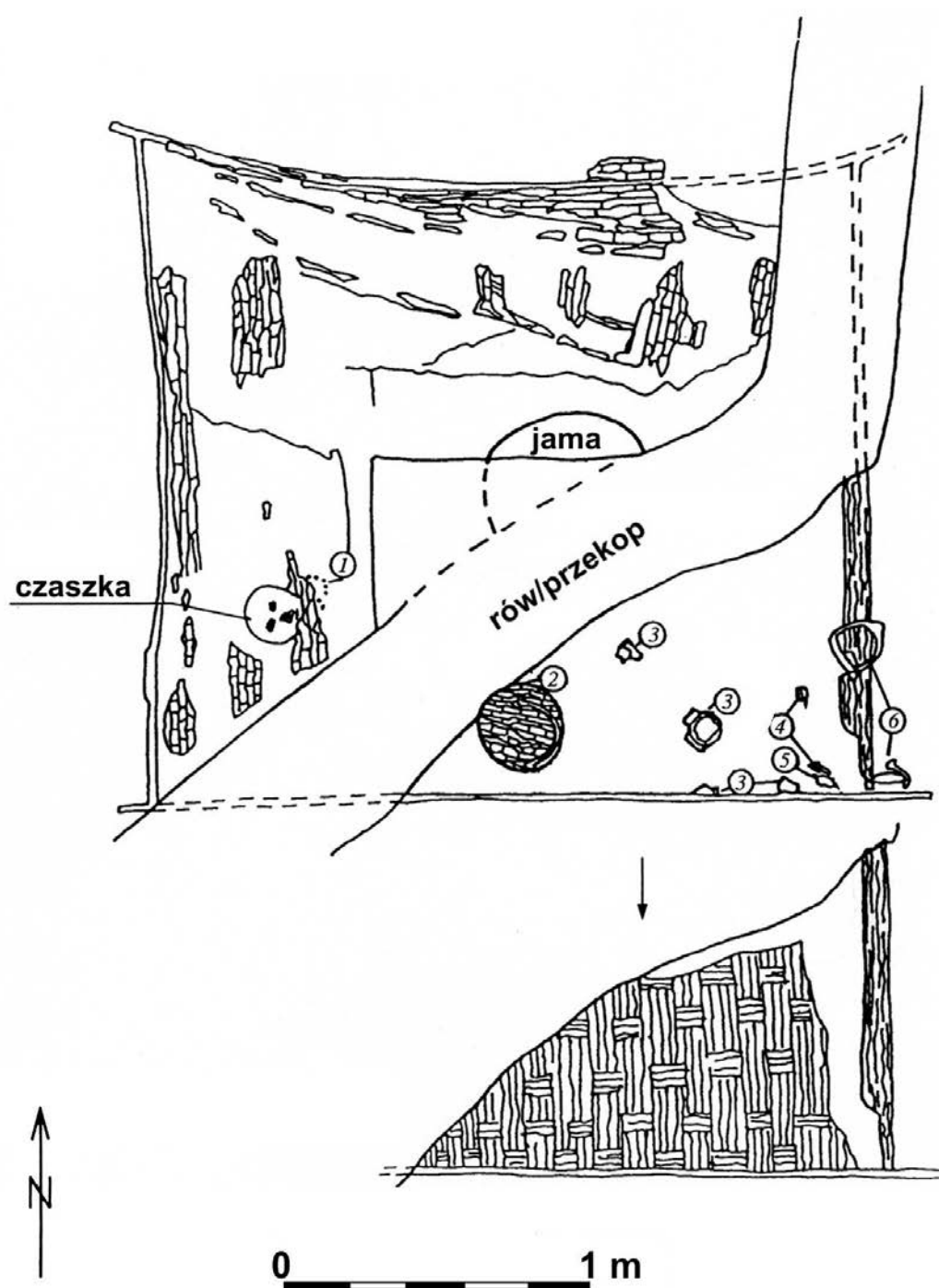
Ryc. 120. Kijów, grób 1/1988 – wyposażenie: 1 – okucie łopaty, 2 – sierp, 3 – okucia pasa (Borovskij, Kalûk 1993, ris. 2.1-16, 3.1-2) (opr. A. Janowski)

Fig. 120. Kiev, grave 1/1988 – grave goods: 1 – shovel fitting, 2 – sickle, 3 – belt fittings (after Borovskij, Kalûk 1993, fig. 2.1-16, 3.1-2) (Edited by A. Janowski)

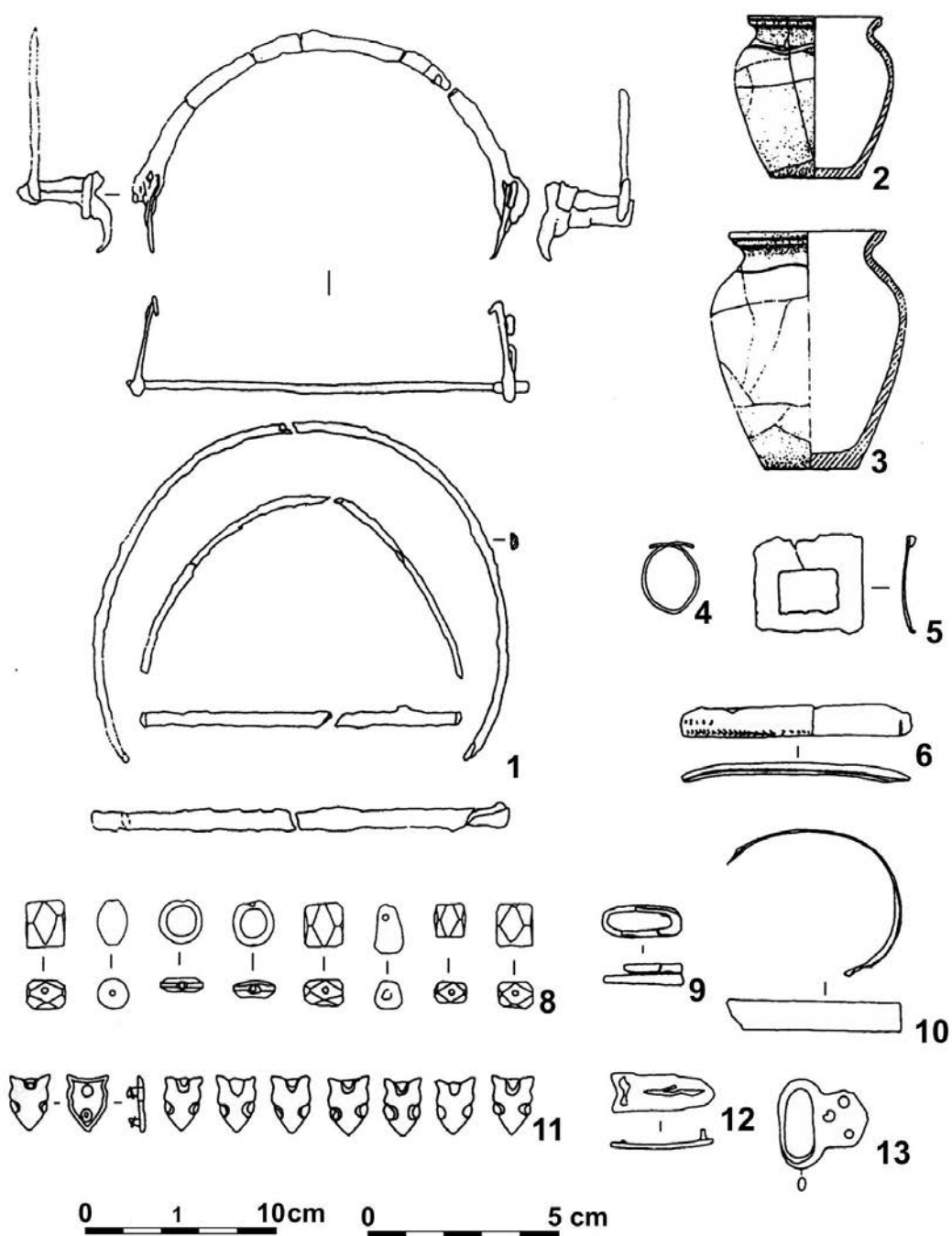
Ryc. 121. Kijów, grób 12/1997 – wyposażenie: 1-21 – paciorki, 22-24 – oczka pierścionków, 29-32 – zawieszki, 33 – kabłączek skroniowy, 34 – nóż, 35 – naczynia szklane, 36-37 – naczynia gliniane (Ivakin G.J. 2005, ris. 1) (opr. A. Janowski)

Fig. 121. Kiev, grave 12/1997 – grave goods: 1-21 – beads, 22-24 – eyes of rings, 29-32 – pendants, 33 – temple ring, 34 – knife, 35 – glass vessel, 36-37 – ceramic vessels (after Ivakin G.J. 2005, fig. 1) (Edited by A. Janowski)

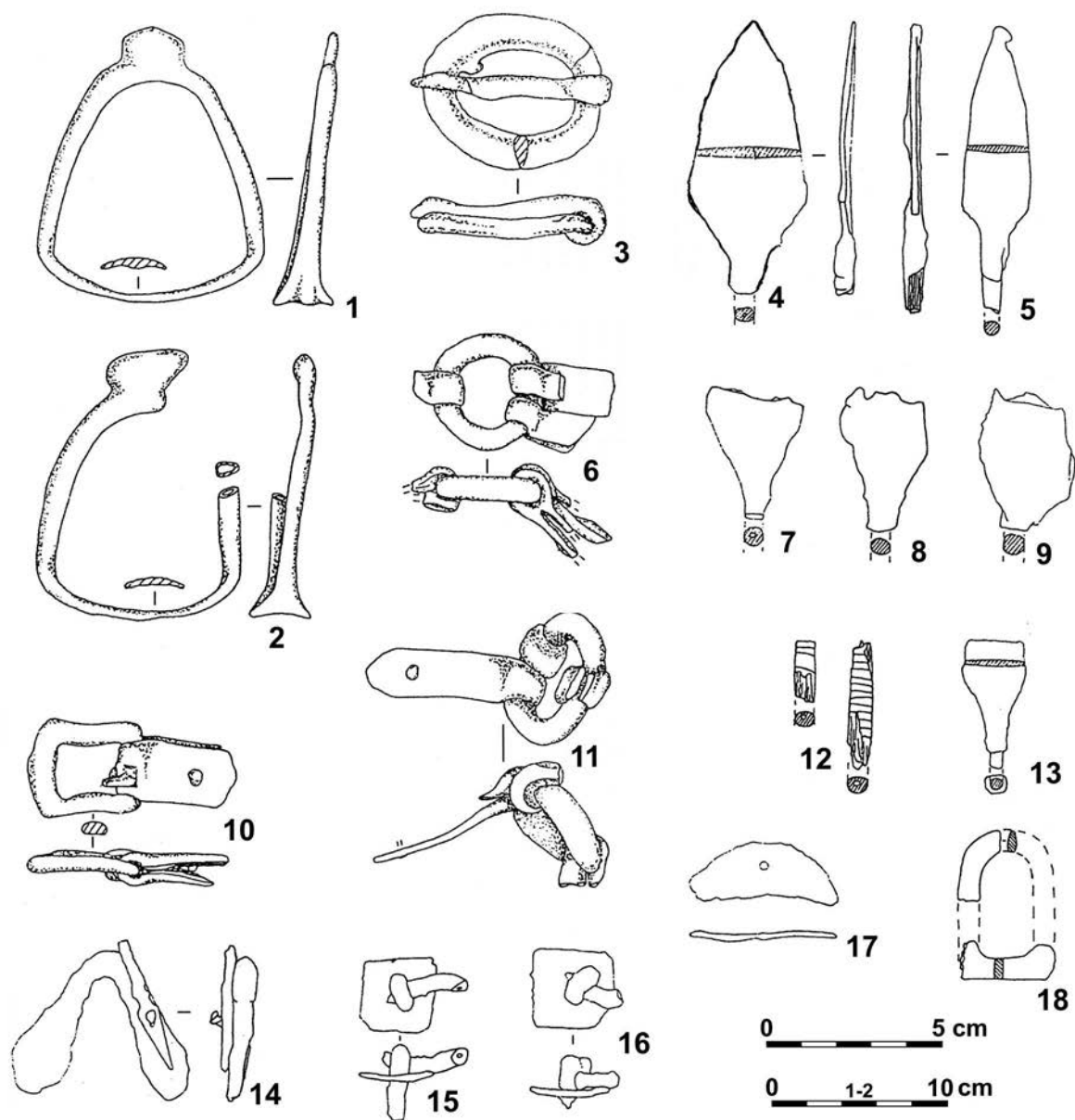
Ryc. 122. Kijów, grób 2/1998 – plan (wg Ivakin G.J. 2005, ris. 10) (opr. A. Janowski)

Fig. 122. Kiev, grave 2/1998 – plan (after Ivakin G.J. 2005, fig. 10) (Edited by A. Janowski)

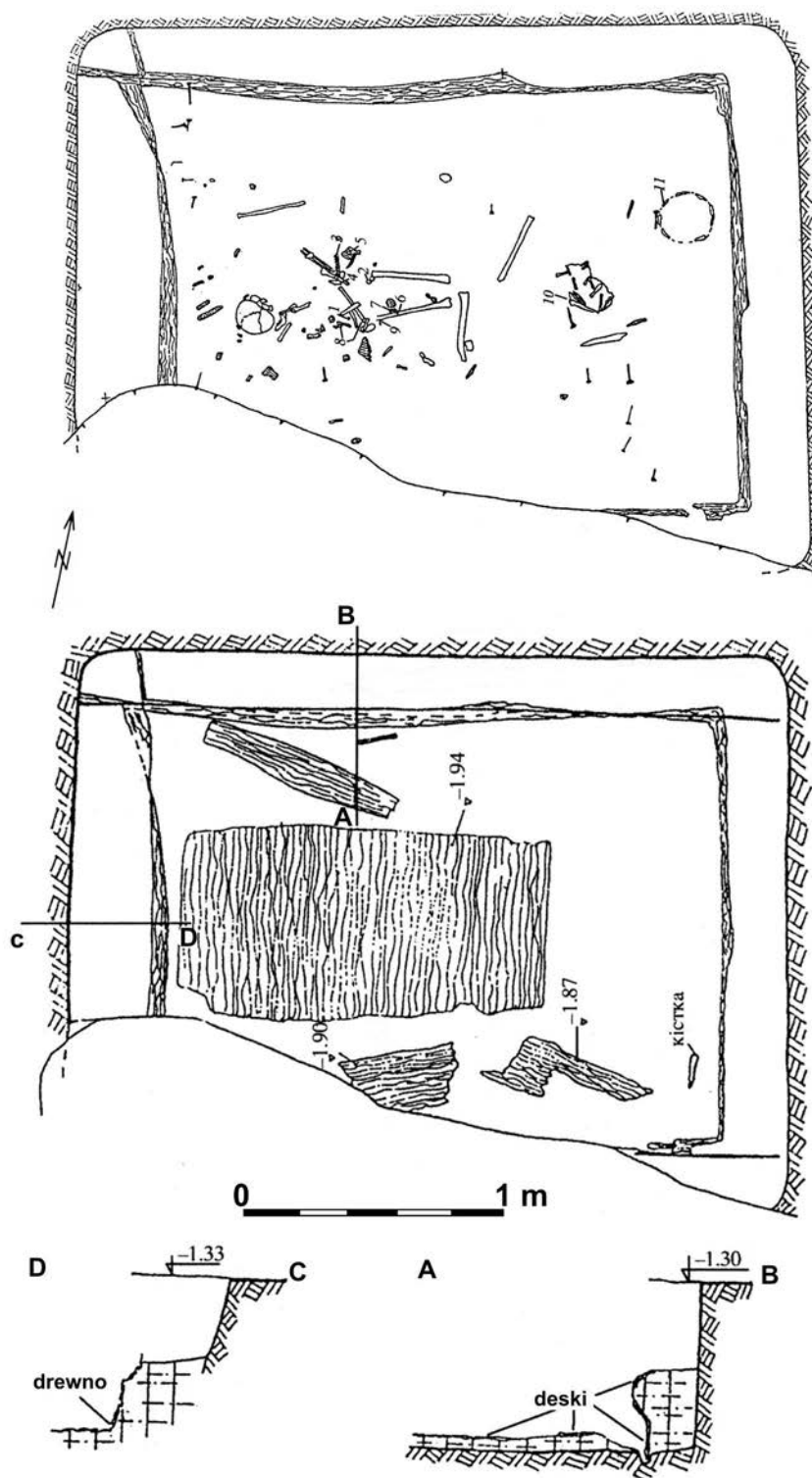
Ryc. 123. Kijów, grób 2/1998 – wyposażenie: 1 – wiadro, 2-3 – naczynia gliniane, 4, 9 – kabłączki skroniowe, 5-6, 10-13 – okucia i elementy pasa, 8 – paciorki (wg Ivakin G.J. 2005, ris. 11) (opr. A. Janowski)

Fig. 123. Kiev, grave 2/1998 – grave goods: 1 – bucket, 2-3 – ceramic vessels, 4, 9 – temple-rings, 5-6, 10-13 – element and belt fittings, 8 – beads (after Ivakin G.J. 2005, fig. 11) (Edited by A. Janowski)

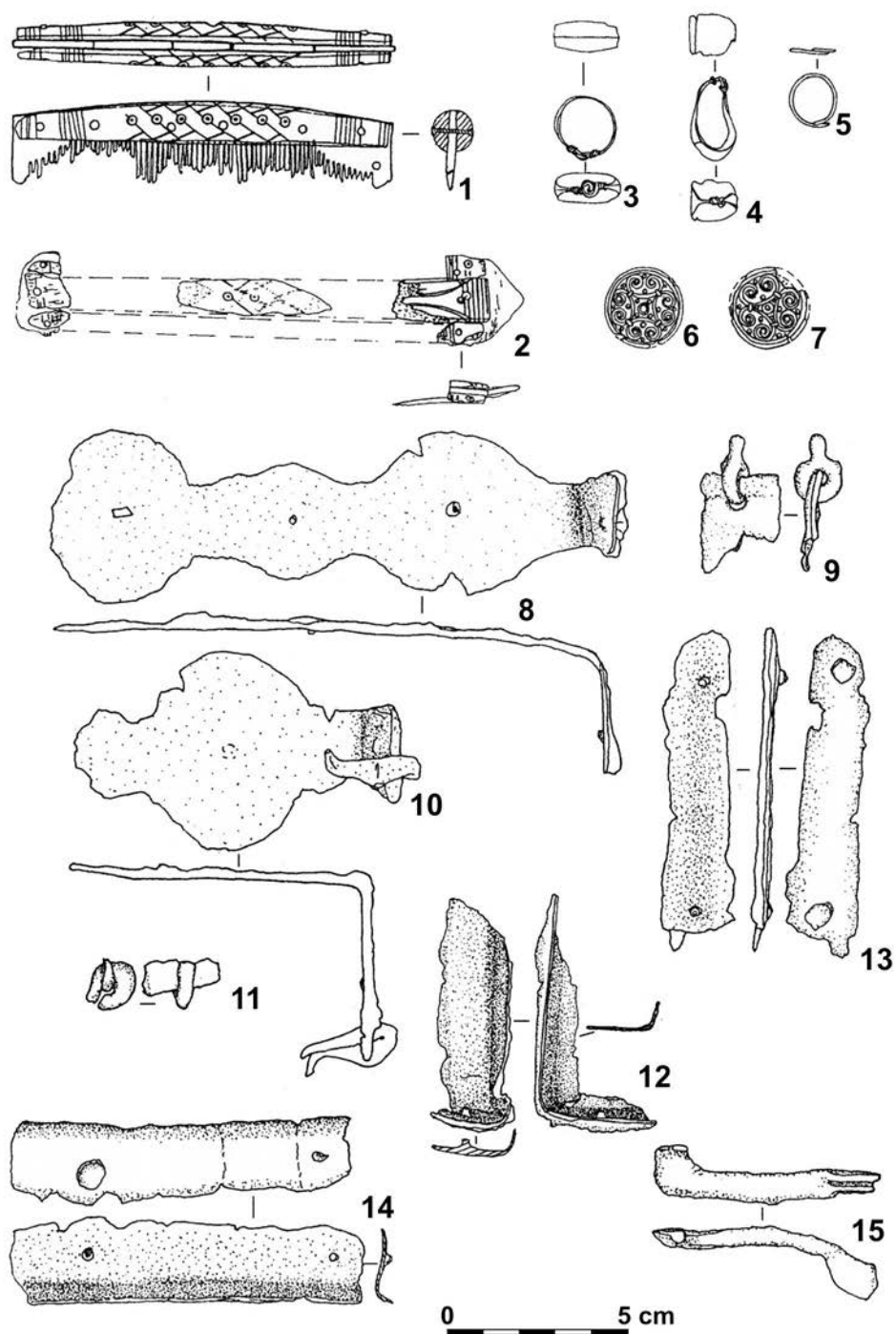
Ryc. 124. Kijów, grób 2/1998 – wyposażenie: 1-2 – strzemiona, 3, 6, 10-11 – elementy uzdy, 4-9, 12-13 – groty strzał, 14-19 – przedmioty żelazne różne (wg Ivakin G.J. 2005, ris. 12) (opr. A. Janowski)

Fig. 124. Kiev, grave 2/1998 – grave goods: 1-2 – stirrups, 3, 6, 10-11 – part of bridle, 4-9, 12-13 – arrowheads, 14-19 – different iron objects (after Ivakin G.J. 2005, fig. 12) (Edited by A. Janowski)

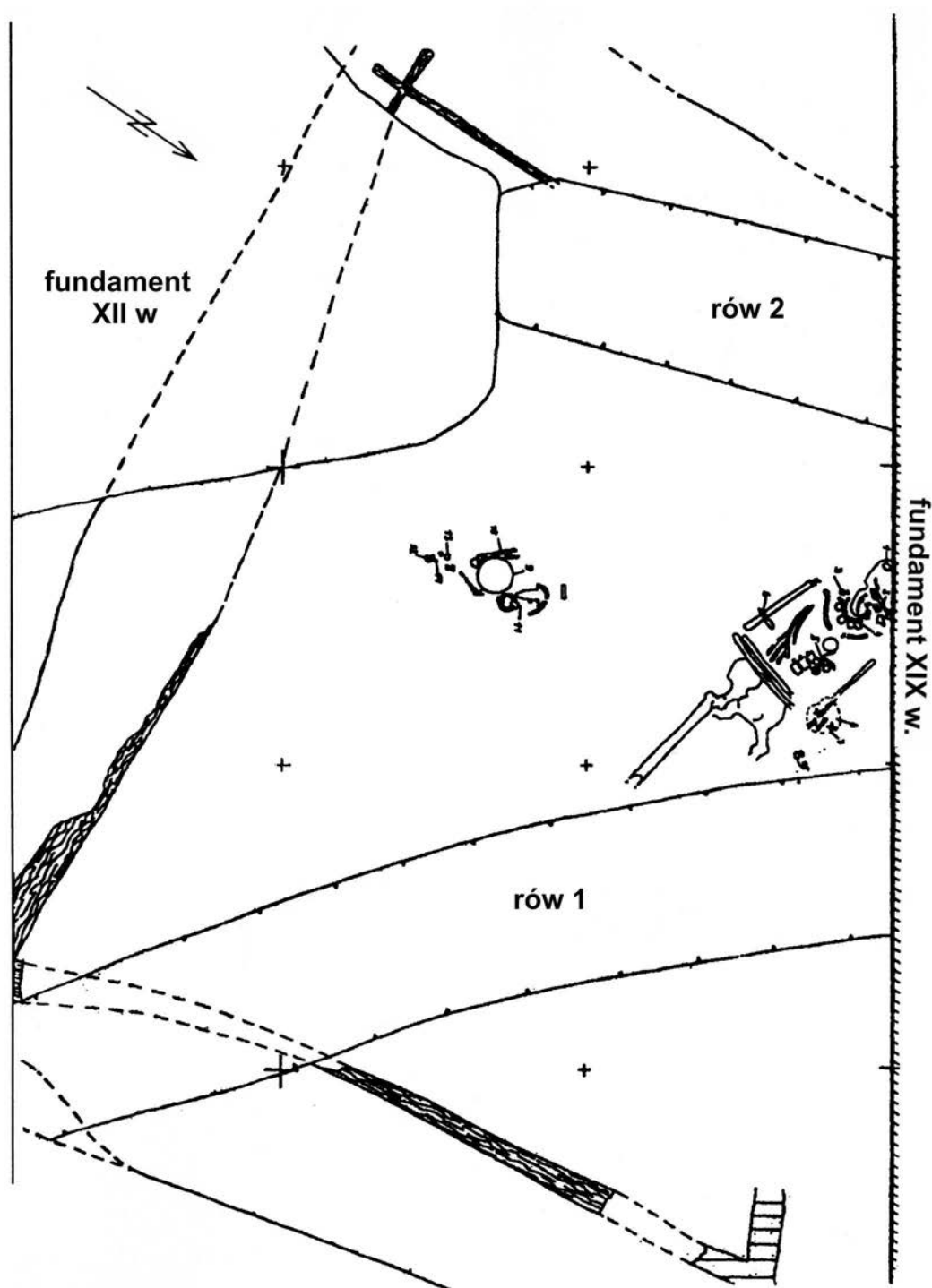
Ryc. 125. Kijów, grób 30/1999 – plan (wg Ivakin G.J. 2005, ris. 2) (opr. A. Janowski)

Fig. 125. Kiev, grave 30/1999 – plan (after Ivakin G.J. 2005, fig. 2) (Edited by A. Janowski)

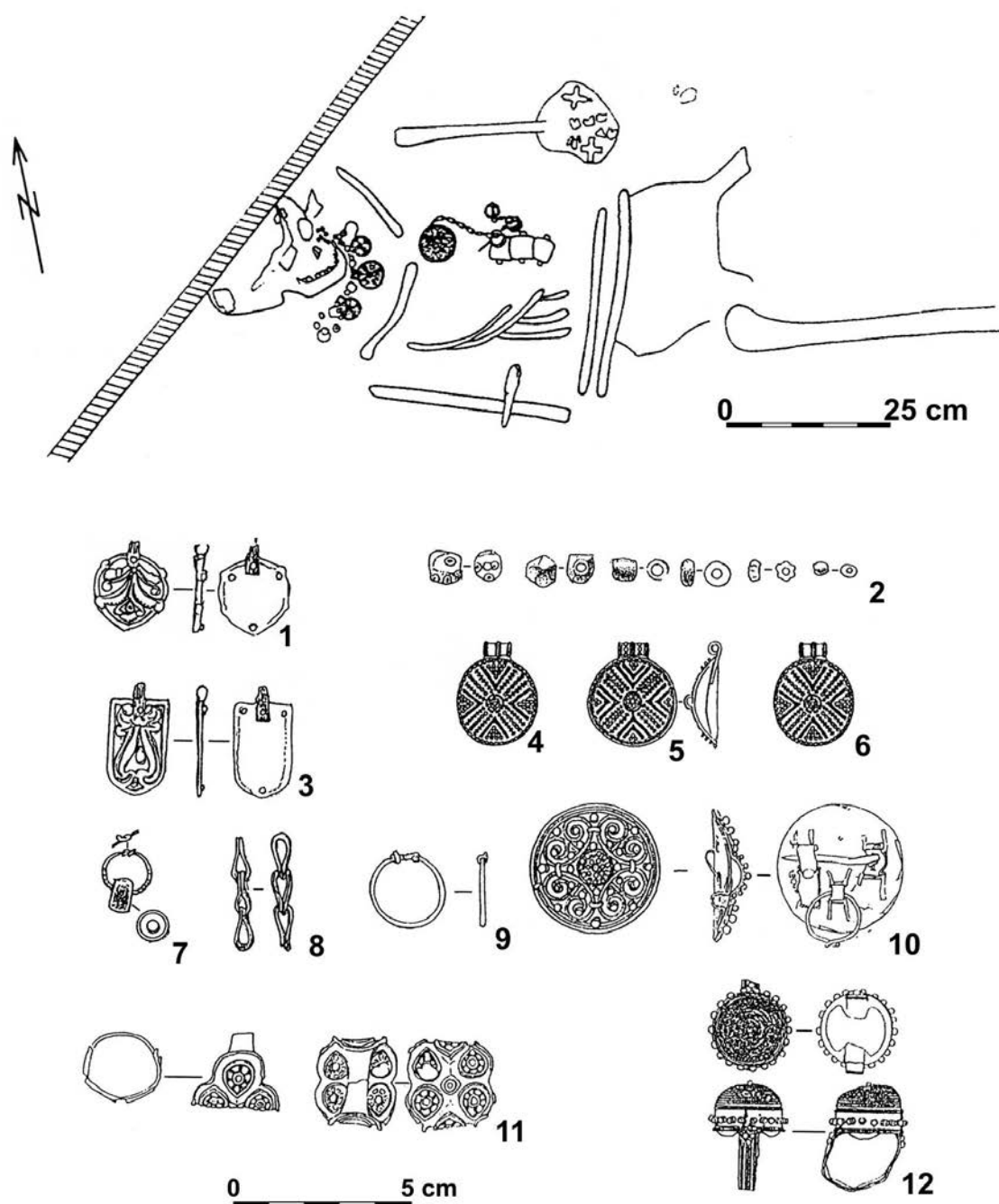
Ryc. 126. Kijów, grób 30/1999 – wyposażenie: 1-2 – grzebień z pochawką, 3-5 – pierścionki, 6-7 – zawieszki okrągłe, 9-15 – okucia skrzyneczki (wg Ivakin G.J. 2005, ris. 3) (opr. A. Janowski)

Fig. 126. Kiev, grave 30/1999 – grave goods: 1-2 – comb with case, 3-5 – rings, 6-7 – round brooches, 9-15 – chest fittings (after Ivakin G.J. 2005, fig. 3) (Edited by A. Janowski)

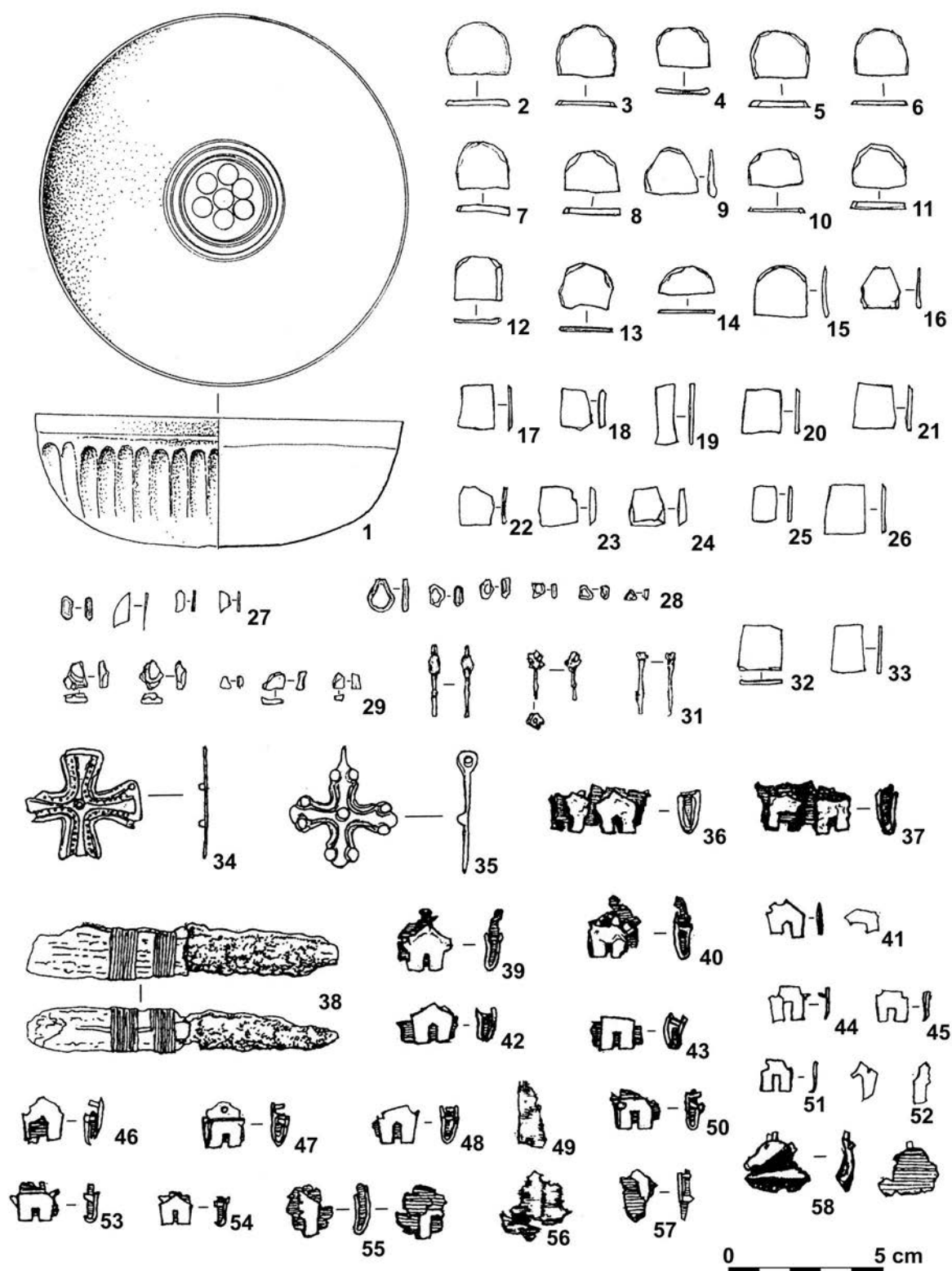
Ryc. 127. Kijów, grób 49/1999 – plan (wg Ivakin G.J. 2005, ris. 4) (opr. A. Janowski)

Fig. 127. Kiev, grave 49/1999 – plan (after Ivakin G.J. 2005, fig. 4) (Edited by A. Janowski)

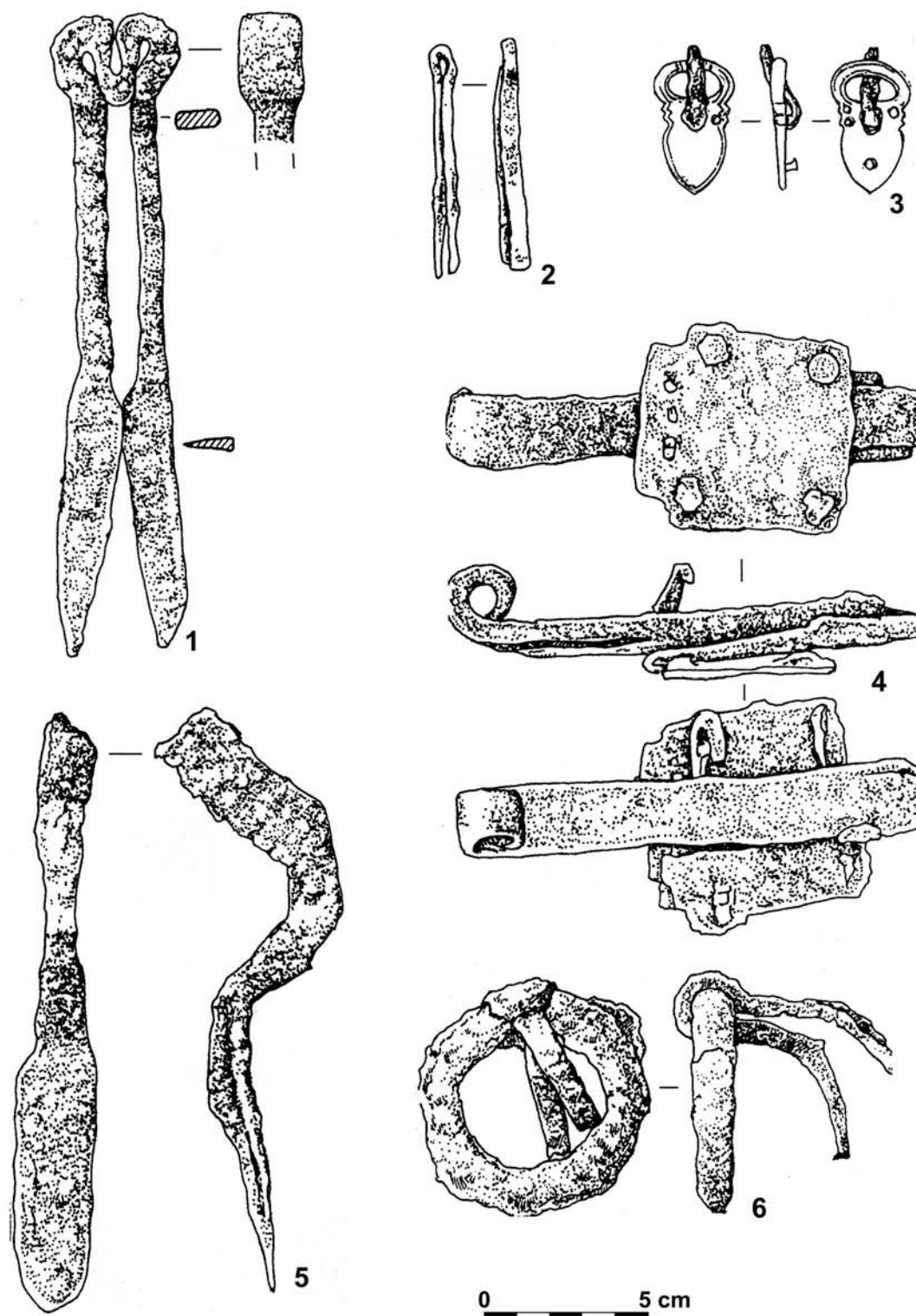
Ryc. 128. Kijów, grób 49/1999 – układ biżuterii. Biżuteria: 1, 3-6 – zawieszki, 2 – paciorki szklane, 7 – kabłączek skroniowy, 8 – łańcuszek, 10 – zapinka typu Terslev, 11-12 – pierścionki (wg Ivakin G.J. 2005, ris. 7) (opr. A. Janowski)

Fig. 128. Kiev, grave 49/1999 – location of jewellery in grave. Jewellery: 1, 3-6 – pendants, 2 – glass beads, 7 – temple-ring, 8 – neck-chain, 10 – Terslev brooch, 11-12 – rings (after Ivakin G.J. 2005, fig. 7) (Edited by A. Janowski)

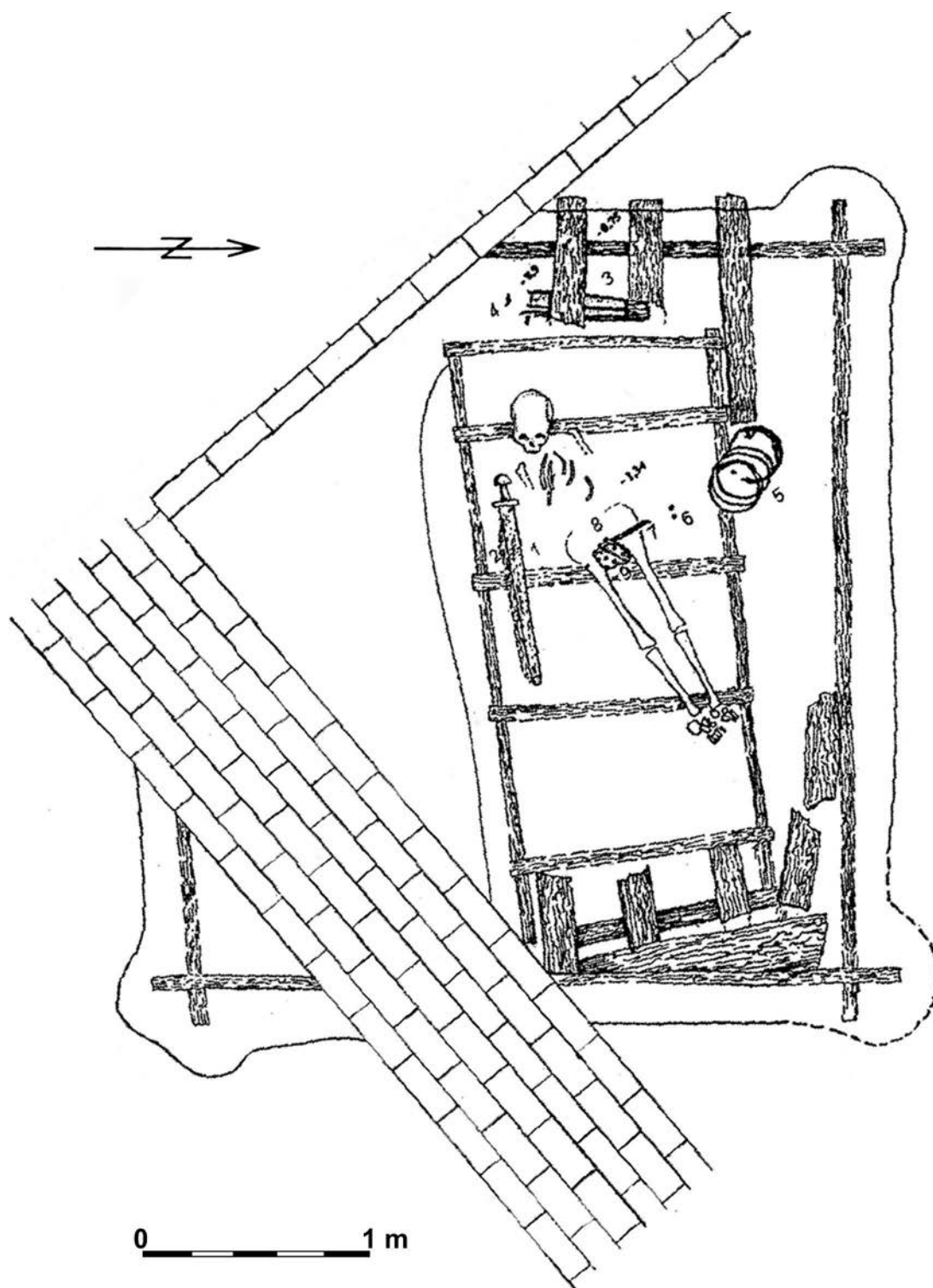
Ryc. 129. Kijów, grób 49/1999 – wyposażenie: 1 – misa brązowa, 2-29, 32-33 – szklane naszywki na odzież, 34-35 – krzyżyki, 38 – nóż, 31, 39-58 – okucia sakiewki (wg Ivakin G.J. 2005, ris. 5, 8) (opr. A. Janowski)

Fig. 129. Kiev, grave 49/1999 – grave goods: 1 – bronze bowl, 2-29, 32-33 – glass decorations sewn on fabric, 34-35 – cross pendants, 38 – knife, 31, 39-58 – purse fittings (after Ivakin G.J. 2005, fig. 5, 8) (Edited by A. Janowski)

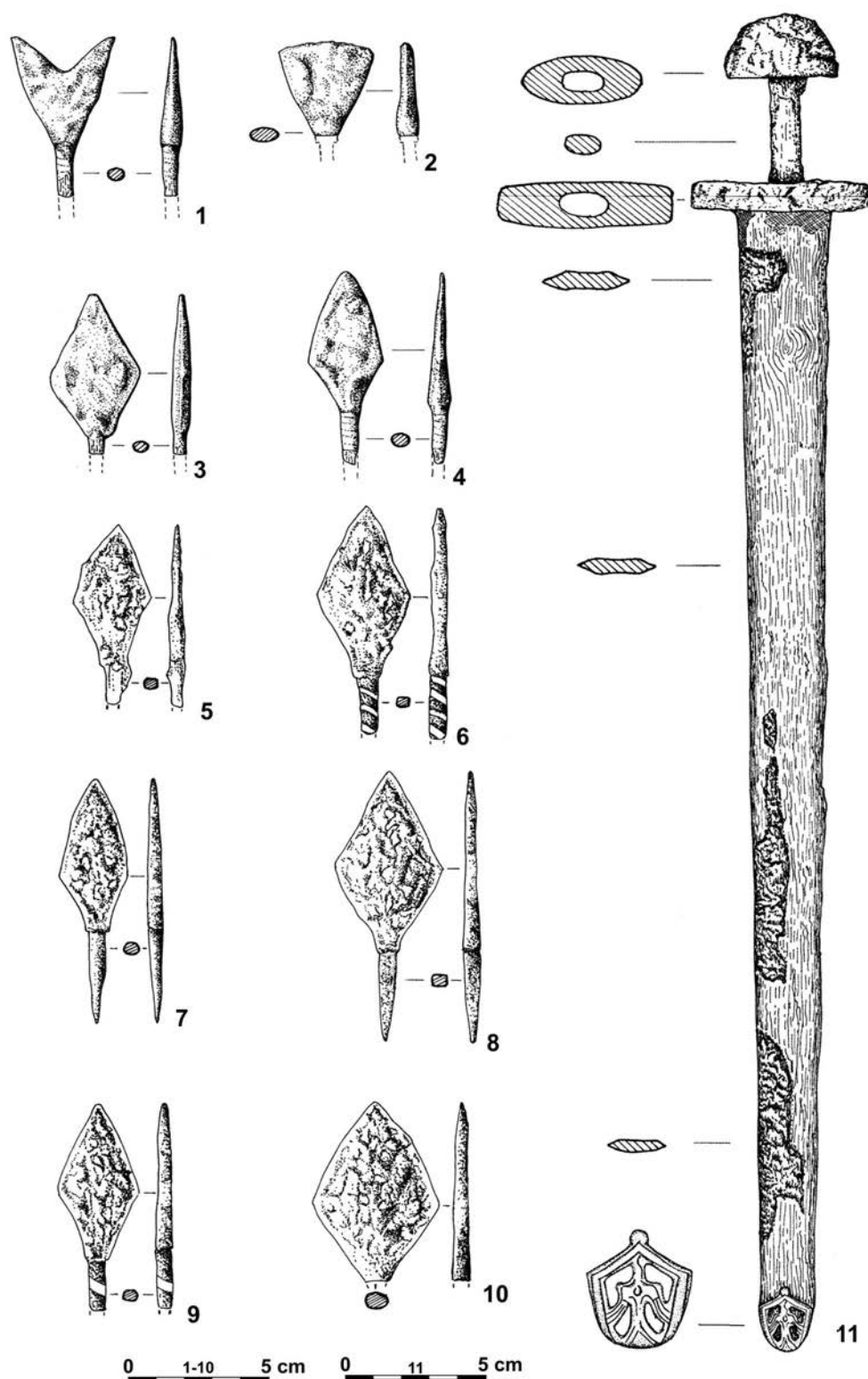
Ryc. 130. Kijów, grób 49/1999 – wyposażenie: 1 – nożyce kabłąkowe, 2 – pinceta, 3 – sprzączka, 4-6 – okucia skrzynki (wg Ivakin G.J. 2005, ris. 6) (opr. A. Janowski)

Fig. 130. Kiev, grave 49/1999 – grave goods: 1 – shears, 2 – tweezers, 3 – buckle, 4-6 – chest fittings (after Ivakin G.J. 2005, fig. 6) (Edited by A. Janowski)

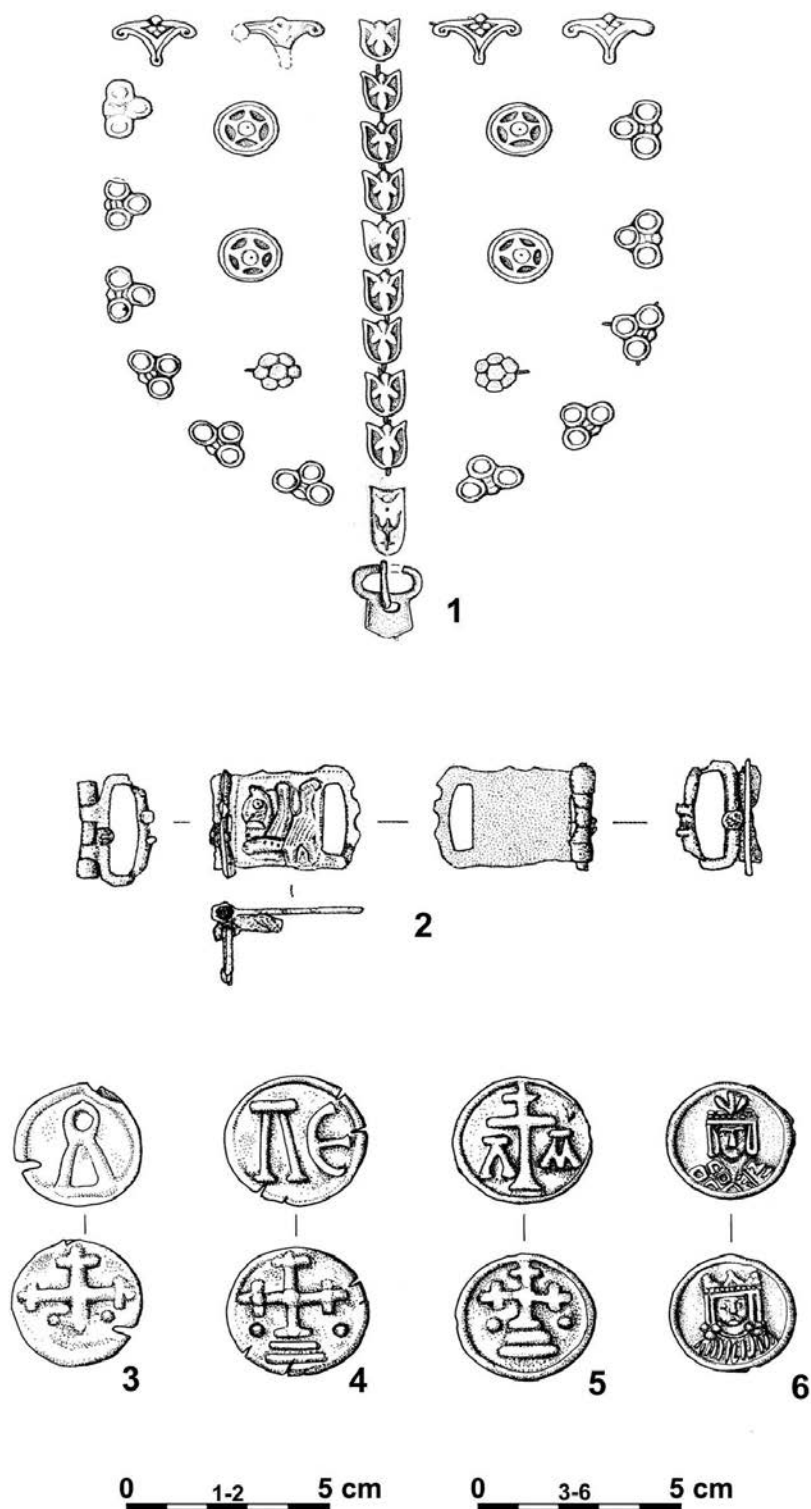
Ryc. 131. Kijów, grób z 2002 r. – plan (wg Movčan 2007, fig. 1) (opr. A. Janowski)

Fig. 131. Kiev, grave from 2002 – plan (after Movčan 2007, fig. 1) (Edited by A. Janowski)

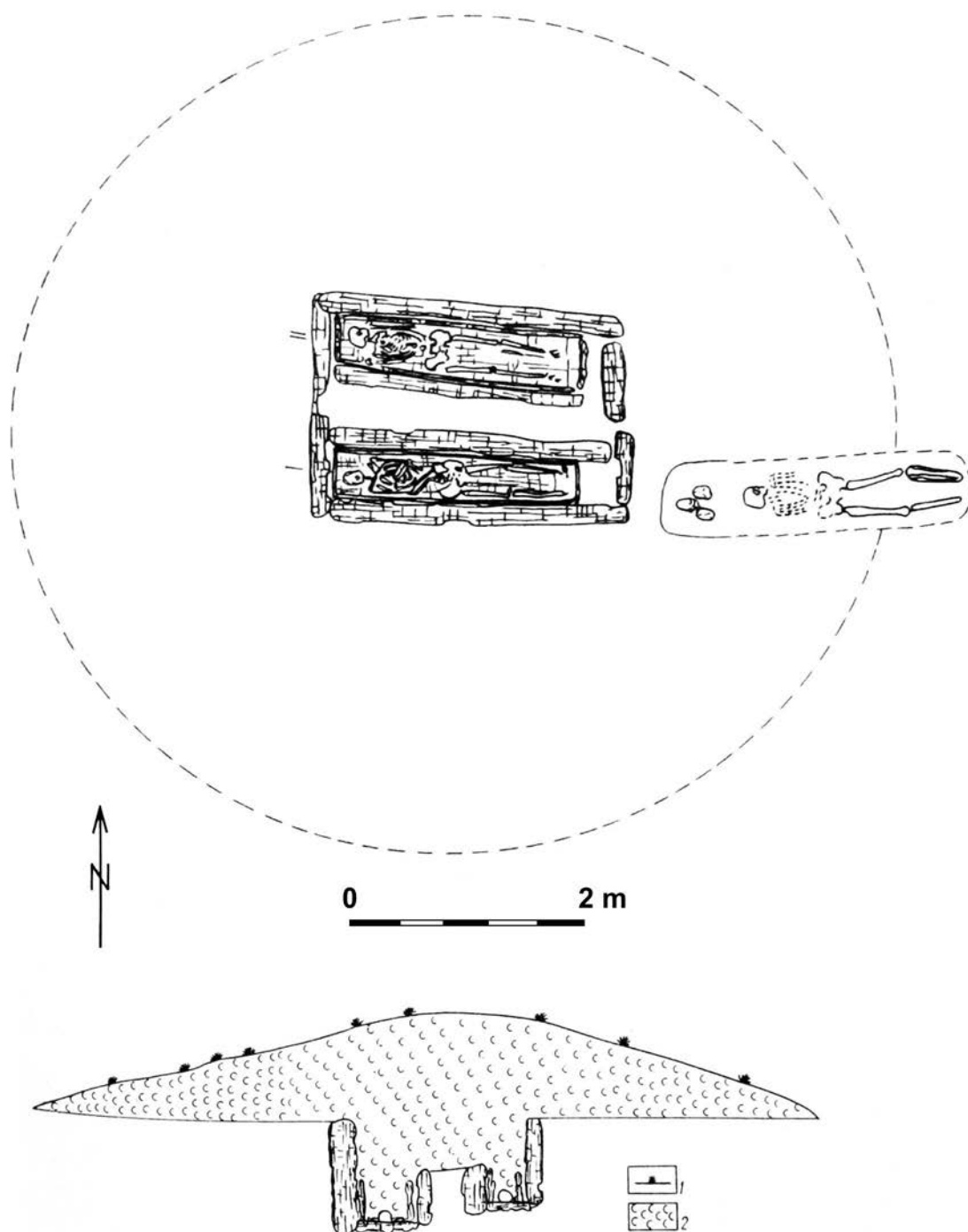
Ryc. 132. Kijów, grób z 2002 r. – militaria: 1-10 – groty strzał, 11 – miecz z trzewikiem (wg Ievlev 2009, Fig. 4; 5.1-2) (opr. A. Janowski)

Fig. 132. Kiev, grave from 2002 – weapons: 1-10 – arrowheads, 11 – sword with scabbard chape (after Ievlev 2009, Fig. 4; 5.1-2) (Edited by A. Janowski)

Ryc. 133. Kijów, grób z 2002 r. – wyposażenie: 1 – okucia torby, 2 – sprzączka, 3-6 – monety (wg Ievlev 2009, Fig. 5.3; 6- 7) (opr. A. Janowski)

Fig. 133. Kiev, grave from 2002 – grave goods: 1 – bag fittings, 2 – buckle, 3-6 – coins (after Ievlev 2009, Fig. 5.3; 6- 7) (Edited by A. Janowski)

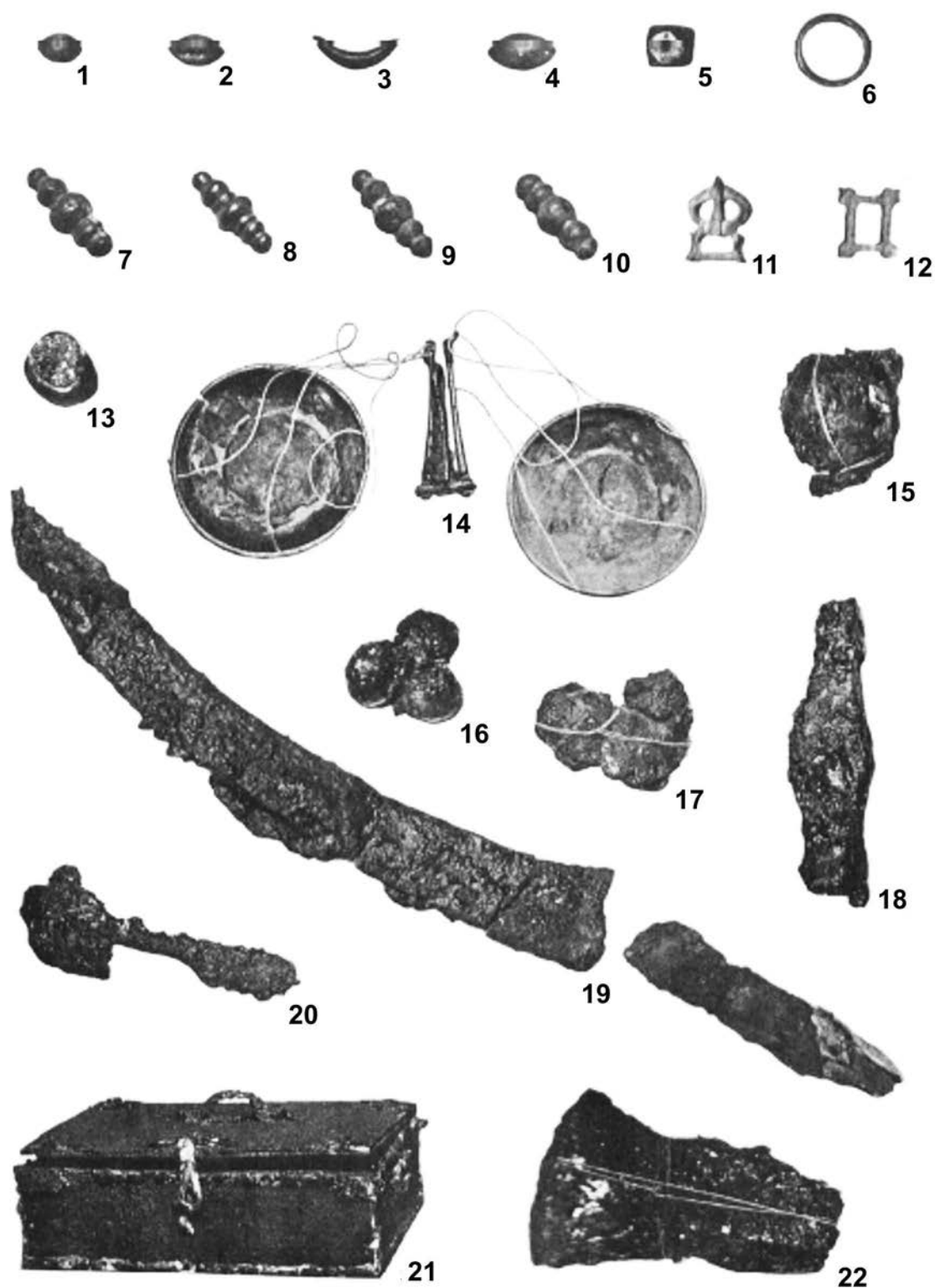
Ryc. 134. Kitaevo, grób 1 – plan i profil (Movčan, Stepanenko 1976, ris. 2) (opr. A. Janowski)

Fig. 134. Kitaevo, grave 1 – plan and profile (after Movčan, Stepanenko 1976, fig. 2) (Edited by A. Janowski)

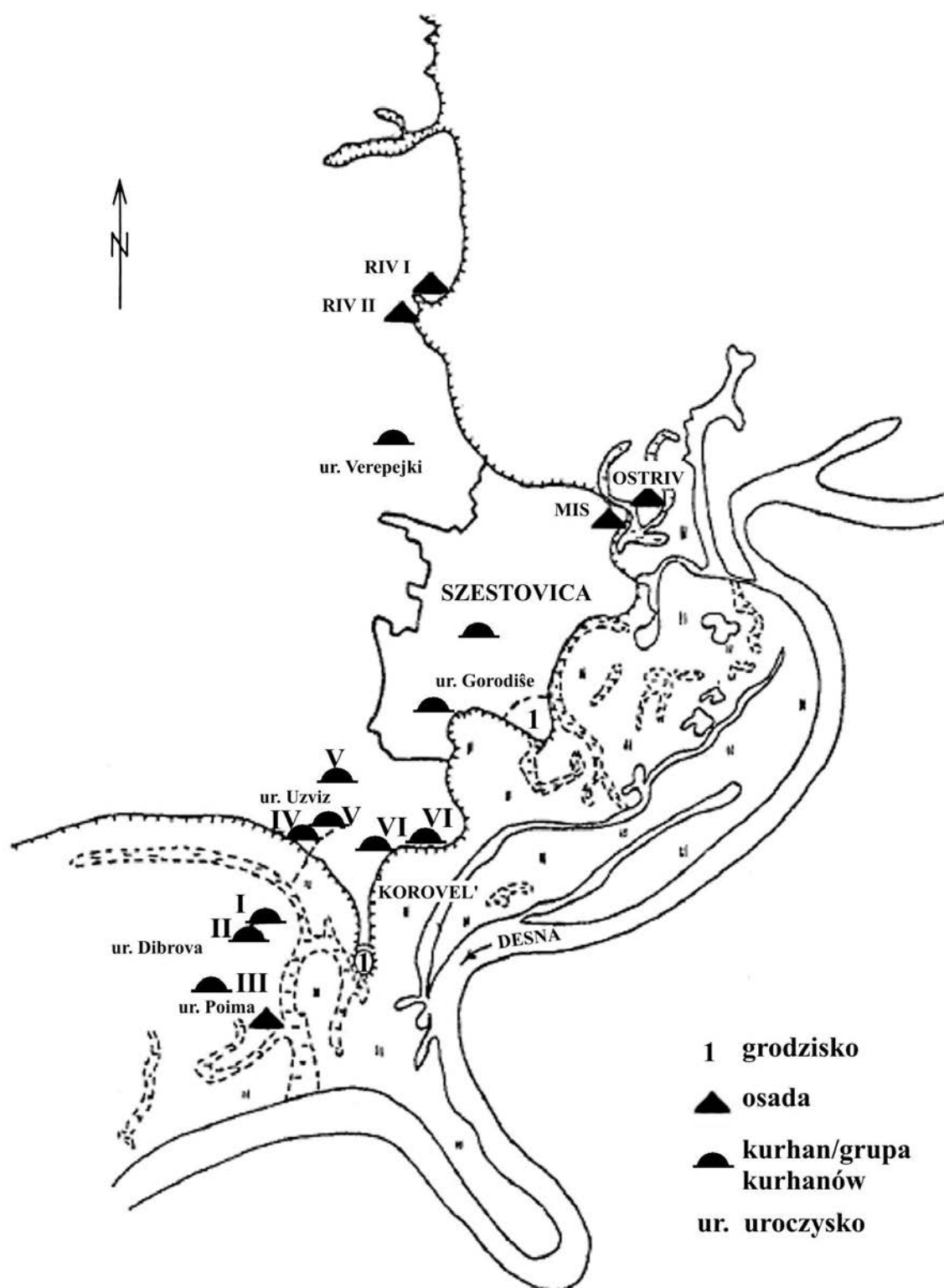
Ryc. 135. Klonov – plan cmentarzyska (wg Mocâ 1988, ris. 1) (opr. A. Janowski)

Fig. 135. Klonov – plan of burial ground. Grey spot – chamber grave (after Mocâ 1988, fig. 1) (Edited by A. Janowski)

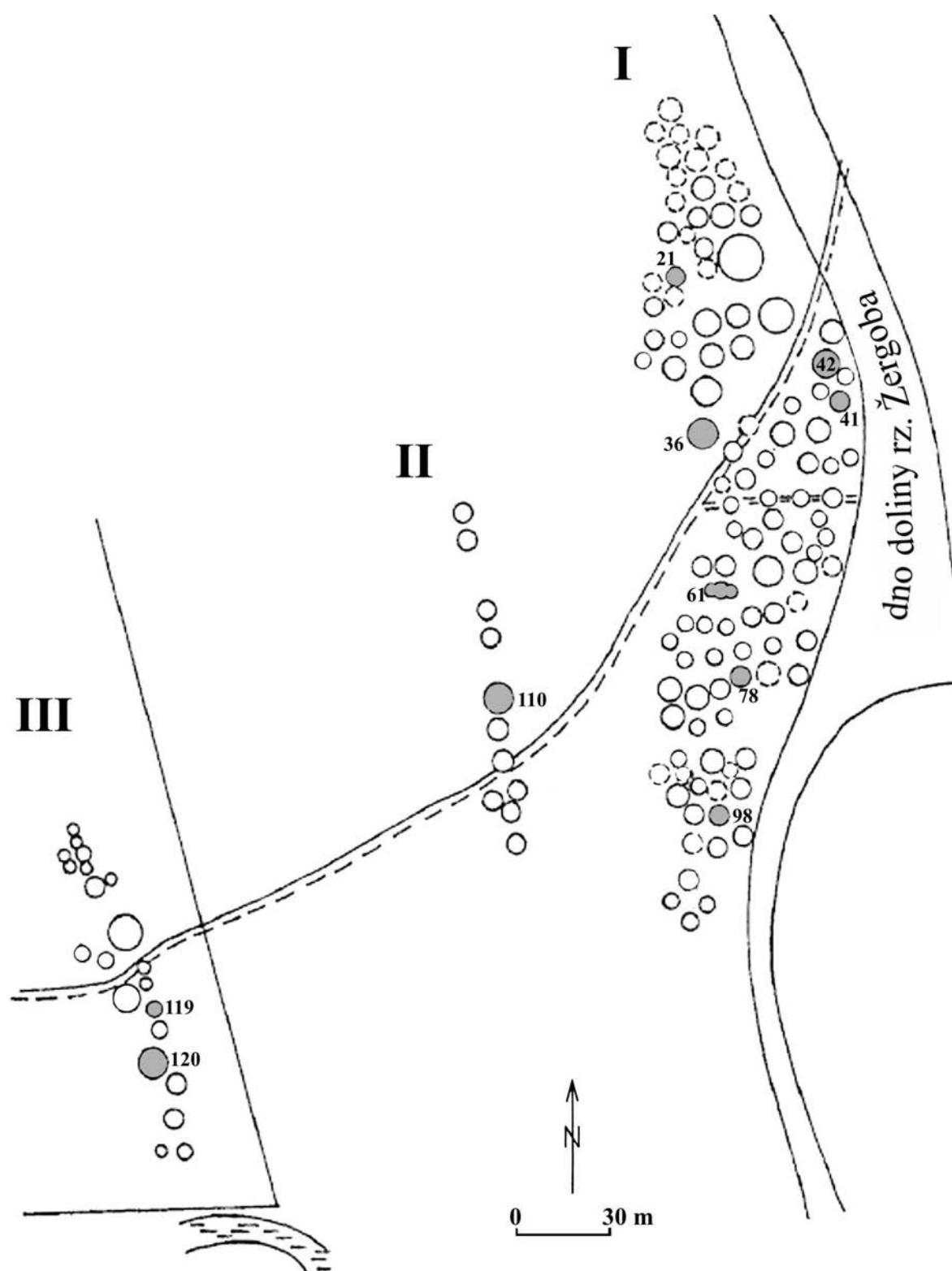
Ryc. 136. Peresopnica – wyposażenie grobu: 1-5 – paciorki brązowe, 6 – pierścionek srebrny, 7-10 – matryce, 11-12 – sprzączki, 13 – zawieszka, 14 – waga, 16-17 – odważniki, 18 – młotek, 19 – nóż, 20 – klucz, 21 – skrzyneczka, 22- kowadło (wg Mel'nik 1901b, tabl. VIII) (opr. A. Janowski)

Fig. 136. Peresopnica – grave goods: 1-5 – bronze beads, 6 – silver ring, 7-10 – dies, 11-12 – buckles, 13 – pendant, 14 – scale, 16-17 – weight, 18 – hammer, 19 – knife, 20 – key, 21 – chest, 22 – anvil (after Mel'nik 1901b, Table VIII) (Edited by A. Janowski)

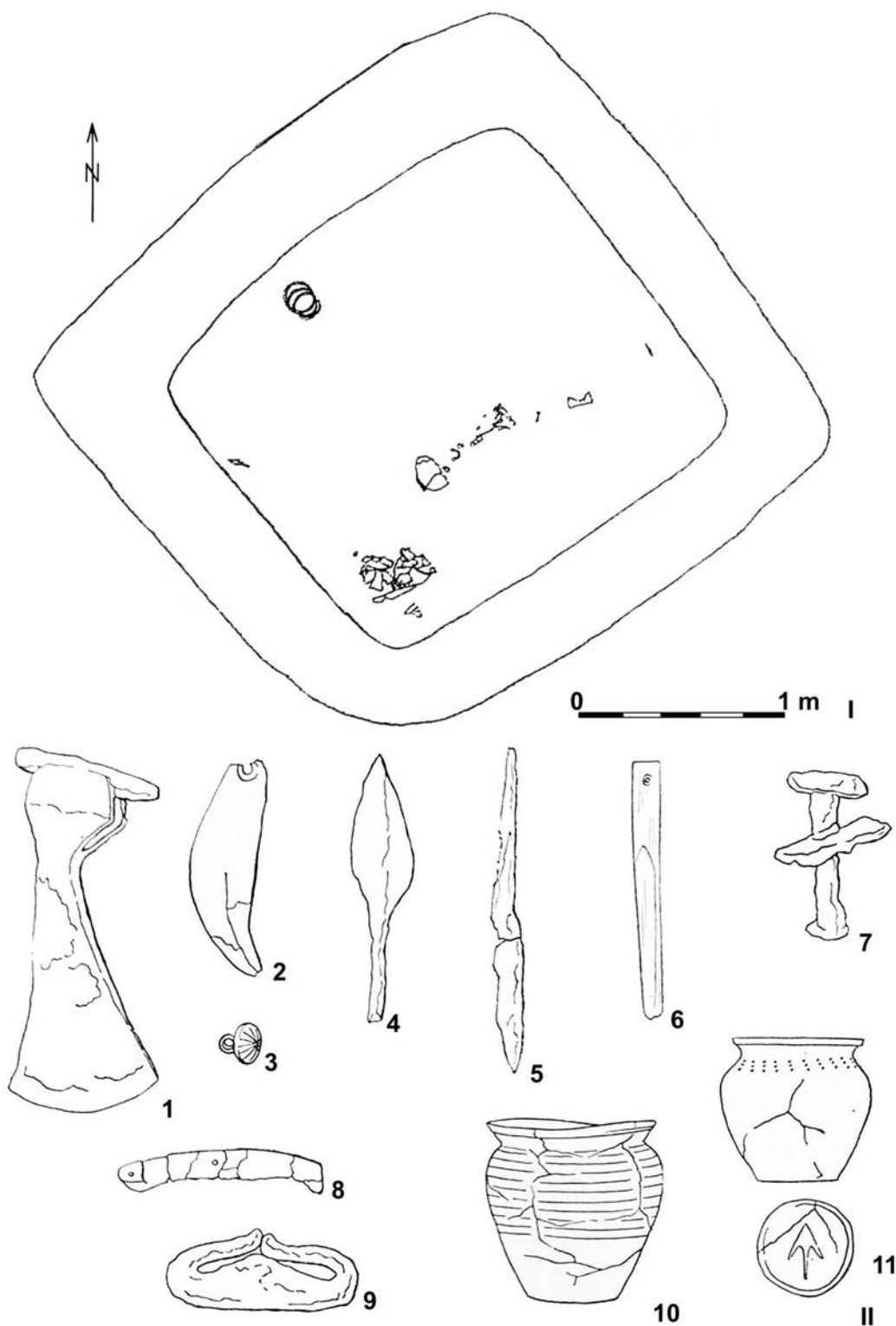
Ryc. 137. Szestowica. Rozmieszczenie cmentarzysk (wg Sitij 2006, ris. 1) (opr. A. Janowski)

Fig. 137. Shestovitsa. Location of burial grounds (after Sitij 2006, fig. 1) (Edited by A. Janowski)

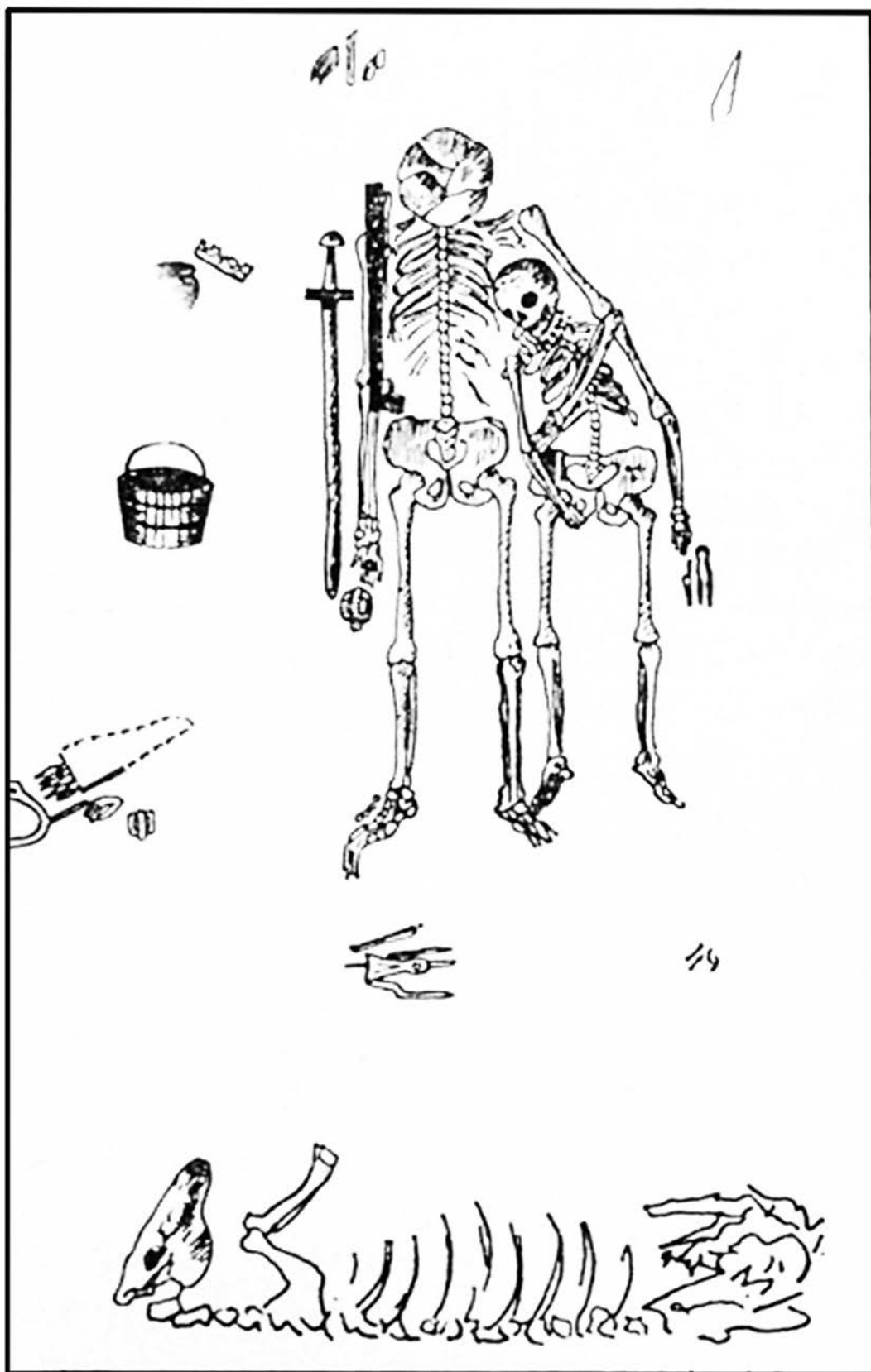
Ryc. 138. Szestowica, Rozmieszczenie ważniejszych grobów komorowych na cmentarzyskach grup I-III (wg Sitij 2006, ris. 2) (opr. A. Janowski)

Fig. 138. Shestovitsa, Location of main chamber graves in burial grounds group I-III (after Sitij 2006, fig. 2) (Edited by A. Janowski)

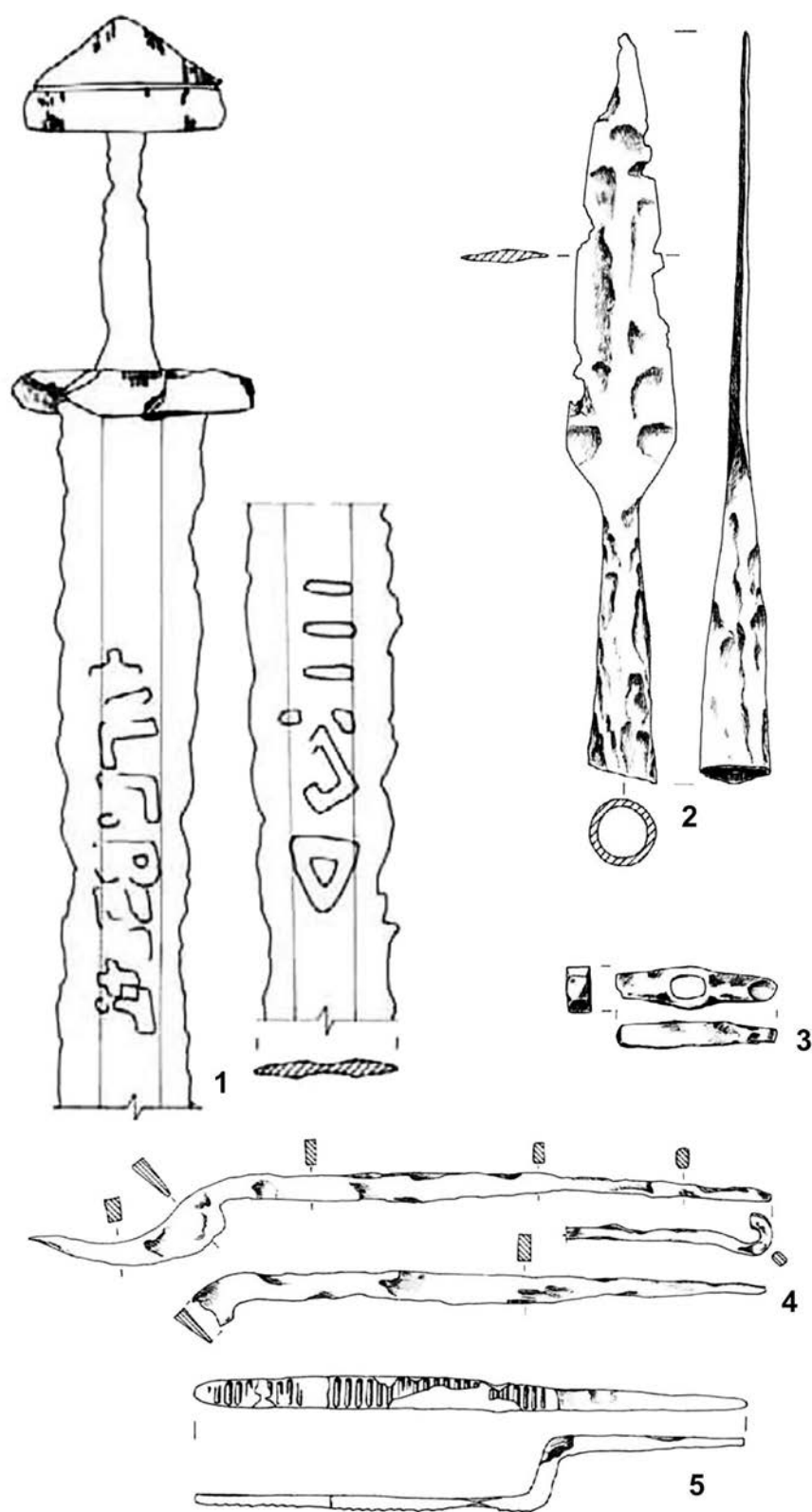
Ryc. 139. Szestowica, kurhan 21. I – plan grobu (wg Andruśuk 1995, ris. 16), II – wyposażenie: 1 – topór, 2 – amulet, 3 – guzik, 4 – grot strzały, 5 – nóż, 6 – ośłka, 7 – nit, 8 – grzebień, 9 – krzesiwo, 10-11 – naczynia gliniane (wg Blifel'd 1977, tabl. V.1-8, 10, 12-13) (opr. A. Janowski)

Fig. 139. Shestovitsa, barrow 21. I – plan of grave (after Andruśuk 1995, fig. 16), II – grave goods: 1 – axe, 2 – amulet, 3 – button, 4 – arrowhead, 5 – knife, 6 – whetstone, 7 – rivet, 8 – comb, 9 – fire steel, 10-11 – ceramic vessels (after Blifel'd 1977, Table V.1-8, 10, 12-13) (Edited by A. Janowski)

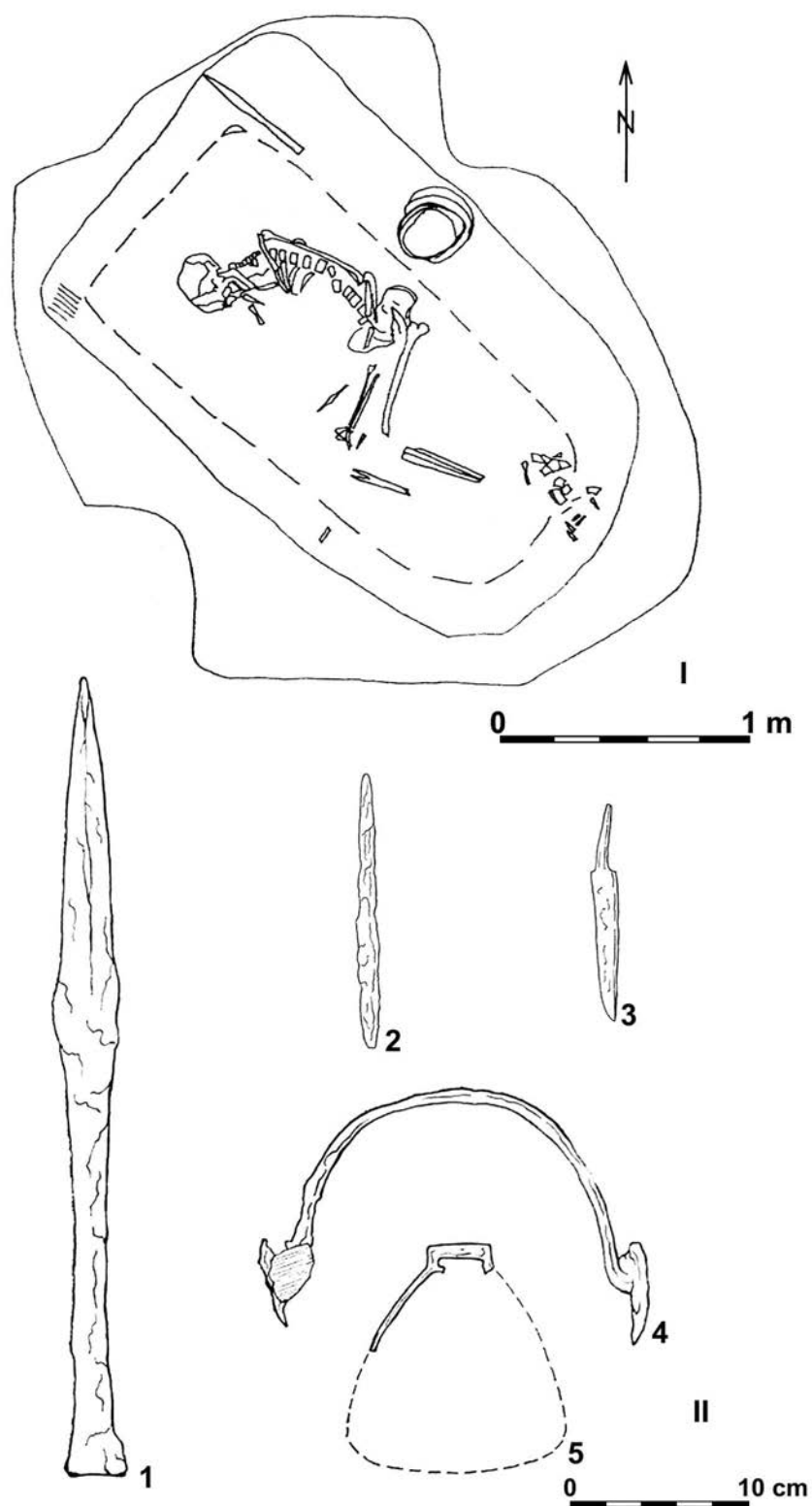
Ryc. 140. Szestowica, kurhan 36 – plan grobu (wg Blifel'd 1977, ris. 13) (opr. A. Janowski)

Fig. 140. Shestovitsa, barrow 36 – plan (after Blifel'd 1977, fig. 13) (Edited by A. Janowski)

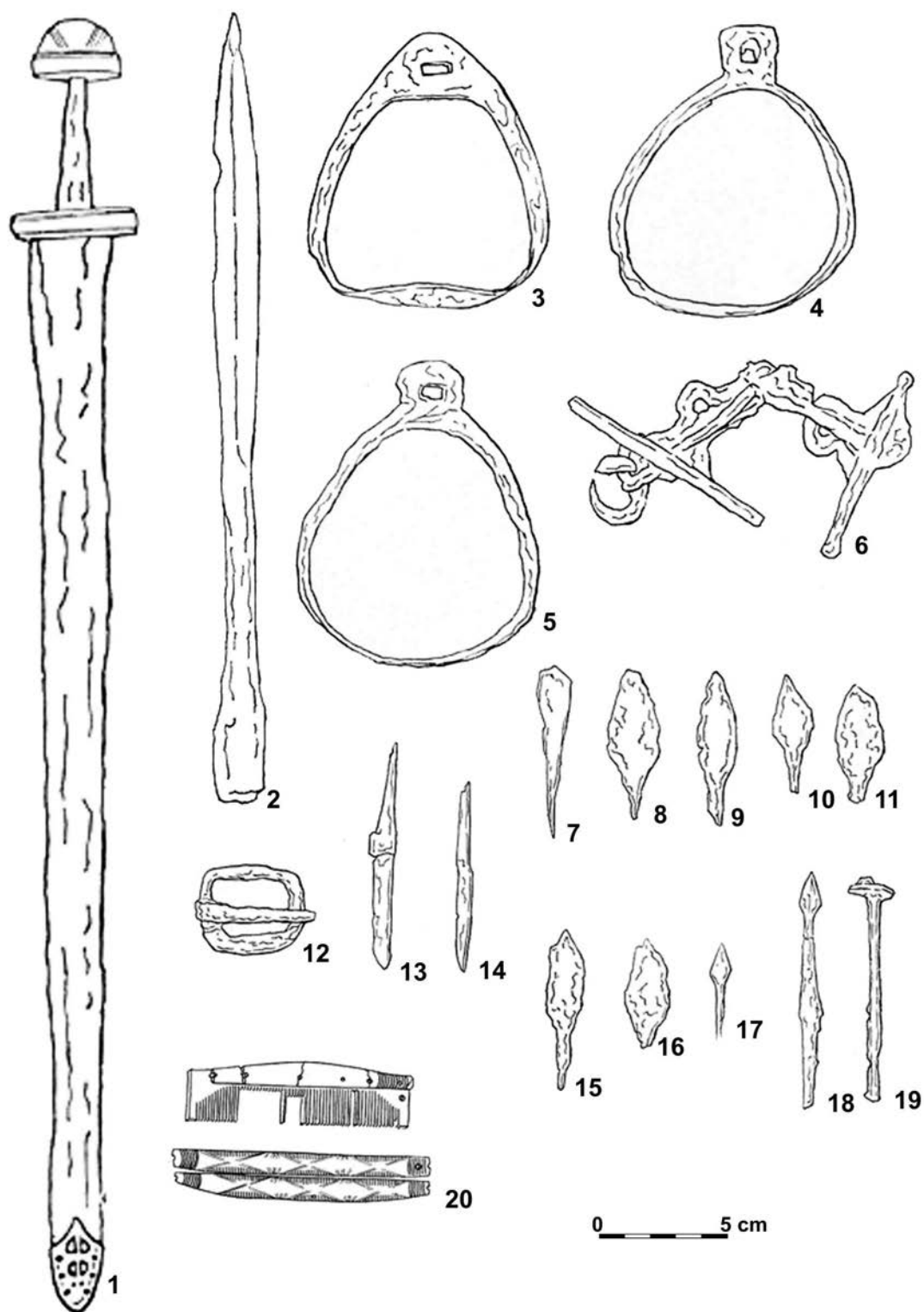
Ryc. 141. Szestowica, kurhan 36 – wyposażenie: 1 – miecz, 2 – grot włóczni, 3-5 – narzędzia kowalskie (wg Černenko 2007, ris. 37; 38.2; 39.2) (opr. A. Janowski)

Fig. 141. Shestovitsa, barrow 36 – grave goods: 1 – sword, 2 – spearhead, 3-5 – blacksmith tools (after Černenko 2007, fig. 37; 38.2; 39.2) (Edited by A. Janowski)

Ryc. 142. Szestowica, kurhan 41. I – plan (wg Andruśuk 1995, ris. 21), II – wyposażenie: 1 – grot włóczni, 3 – nóż, 4 – kabłąk wiadra, 5 – strzemię (wg Blifel'd 1977, tabl. X.1-5) (opr. A. Janowski)

Fig. 142. Shestovitsa, barrow 41. I – plan (after Andruśuk 1995, fig. 21), II – grave goods: 1 – spearhead, 2 – iron object, 3 – knife, 4 – bail bucket, 5 – stirrup (after Blifel'd 1977, Table X.1-5) (Edited by A. Janowski)

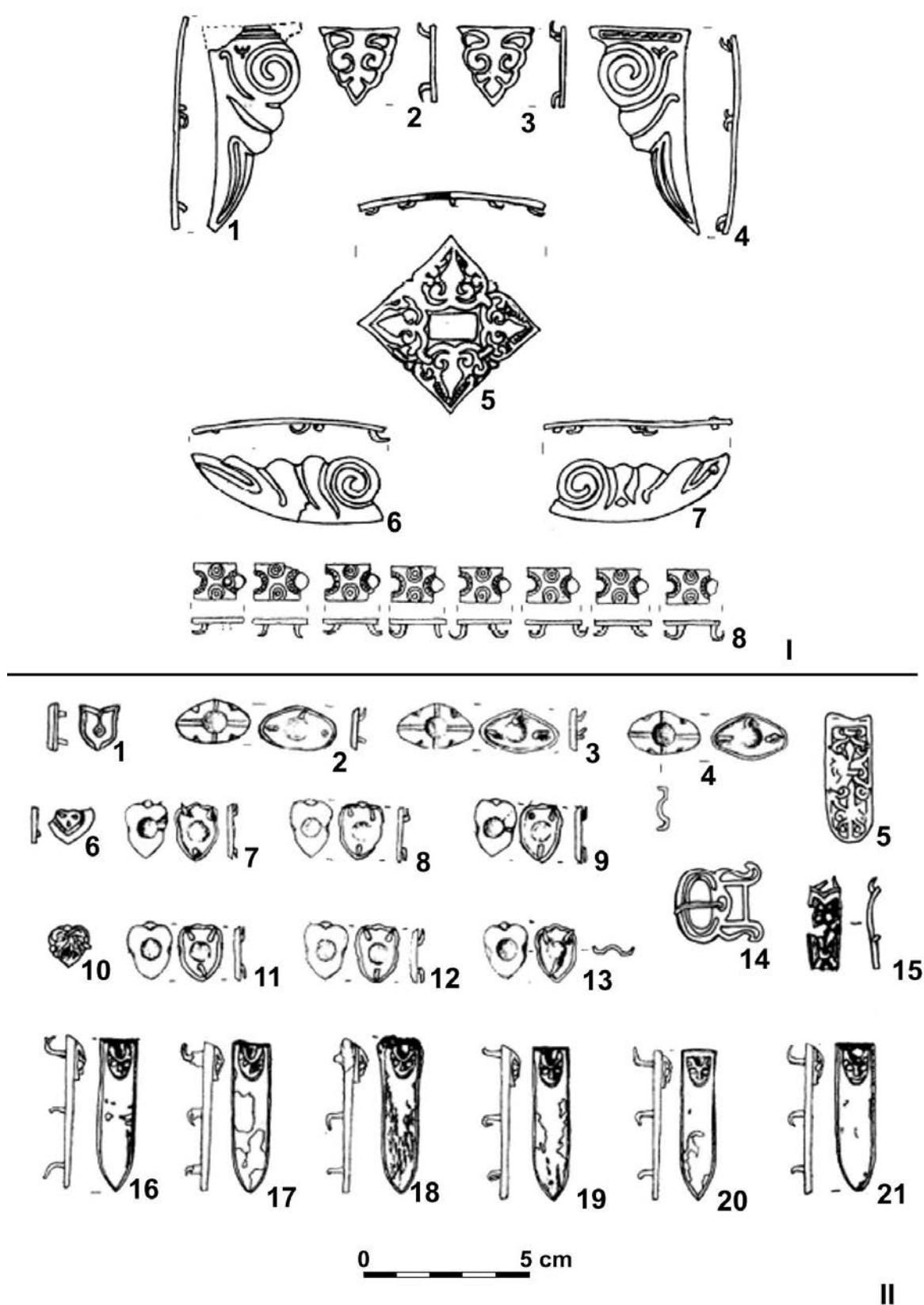
Ryc. 143. Szestowica, kurhan 42 – wyposażenie: 1 – miecz z trzewikiem, 2 – grot włóczni, 3-5 – strzemię, 6 – wędzidło, 7-11, 15-17 – groty strzał, 12 – sprzączka, 13 – nóż, 20 – grzebień, 14, 18-19 – przedmioty żelazne (wg Blifel'd 1977, tabl. XI-XII) (opr. A. Janowski)

Fig. 143. Shestovitsa, barrow 42 – grave goods: 1 – sword with scabbard chape, 2 – spearhead, 3-5 – stirrups, 6 – bridle-bit, 7-11, 15-17 – arrowheads, 12 – buckle, 13 – knife, 20 – comb, 14, 18-19 – iron objects (after Blifel'd 1977, Table XI-XII) (Edited by A. Janowski)

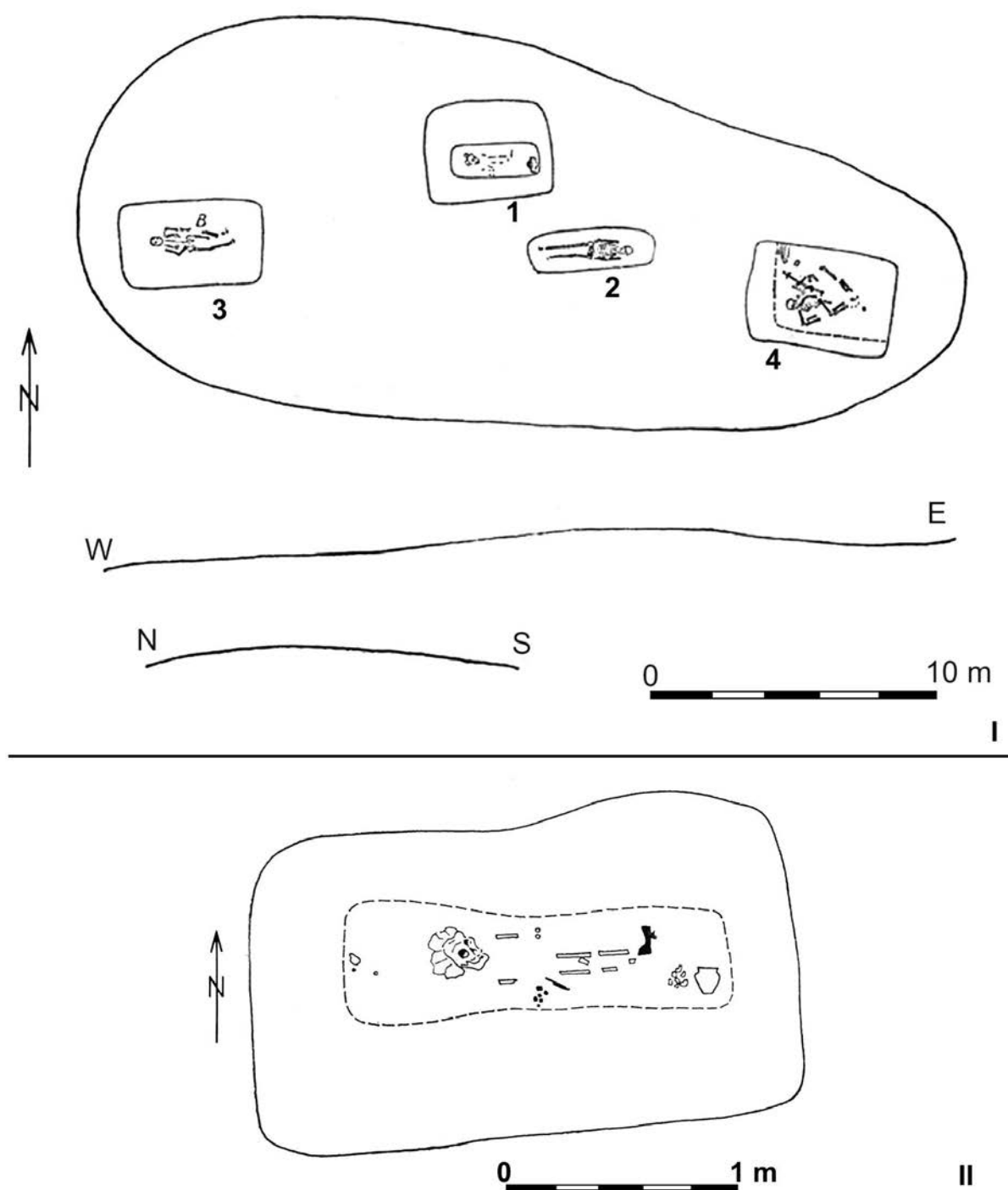
Ryc. 144. Szestowica, kurhan 42 – okładziny łęku siodła (wg Skorohod 2012, ris. 1) (opr. A. Janowski)

Fig. 144. Shestovitsa, barrow 42 – pommel fittings (after Skorohod 2012, fig. 1) (Edited by A. Janowski)

Ryc. 145. Szestowica, kurhan 42. I – okucia sakwy, II – elementy pasa (wg Terešenko 2012, ris. 1-2) (opr. A. Janowski)

Fig. 145. Shestovitsa, barrow 42. I – purse fittings, II – belt fittings (after Terešenko 2012, fig. 1-2) (Edited by A. Janowski)

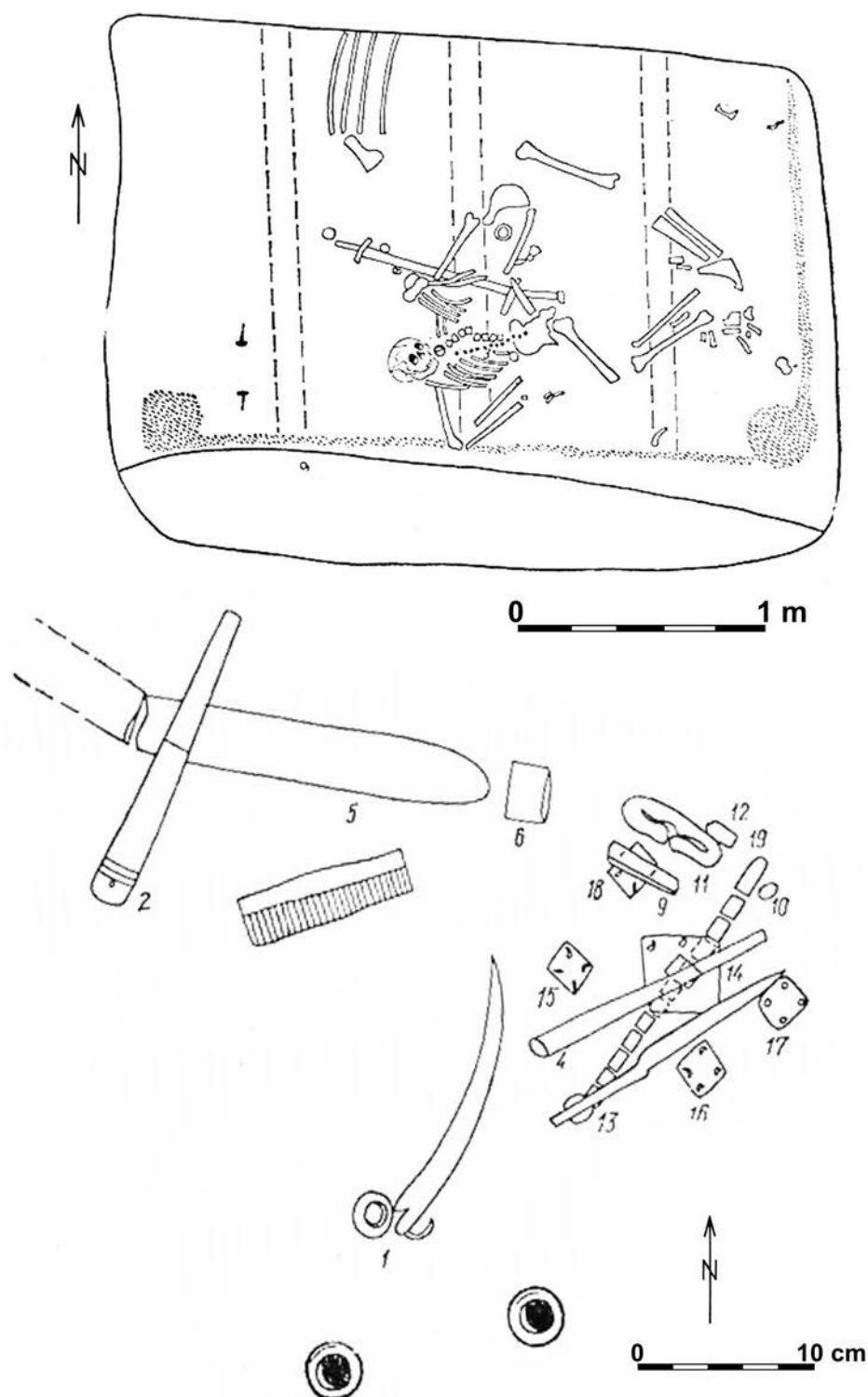
Ryc. 146. Szestowica, kurhan 61. I – rozmieszczenie grobów w kurhanie, II – plan grobu 61/1 (wg Blifel'd 1977, ris. 27-28) (opr. A. Janowski)

Fig. 146. Shestovitsa, barrow 61. I – location of graves in barrow, II – plan of burial 61/1 (after Blifel'd 1977, fig. 27-28) (Edited by A. Janowski)

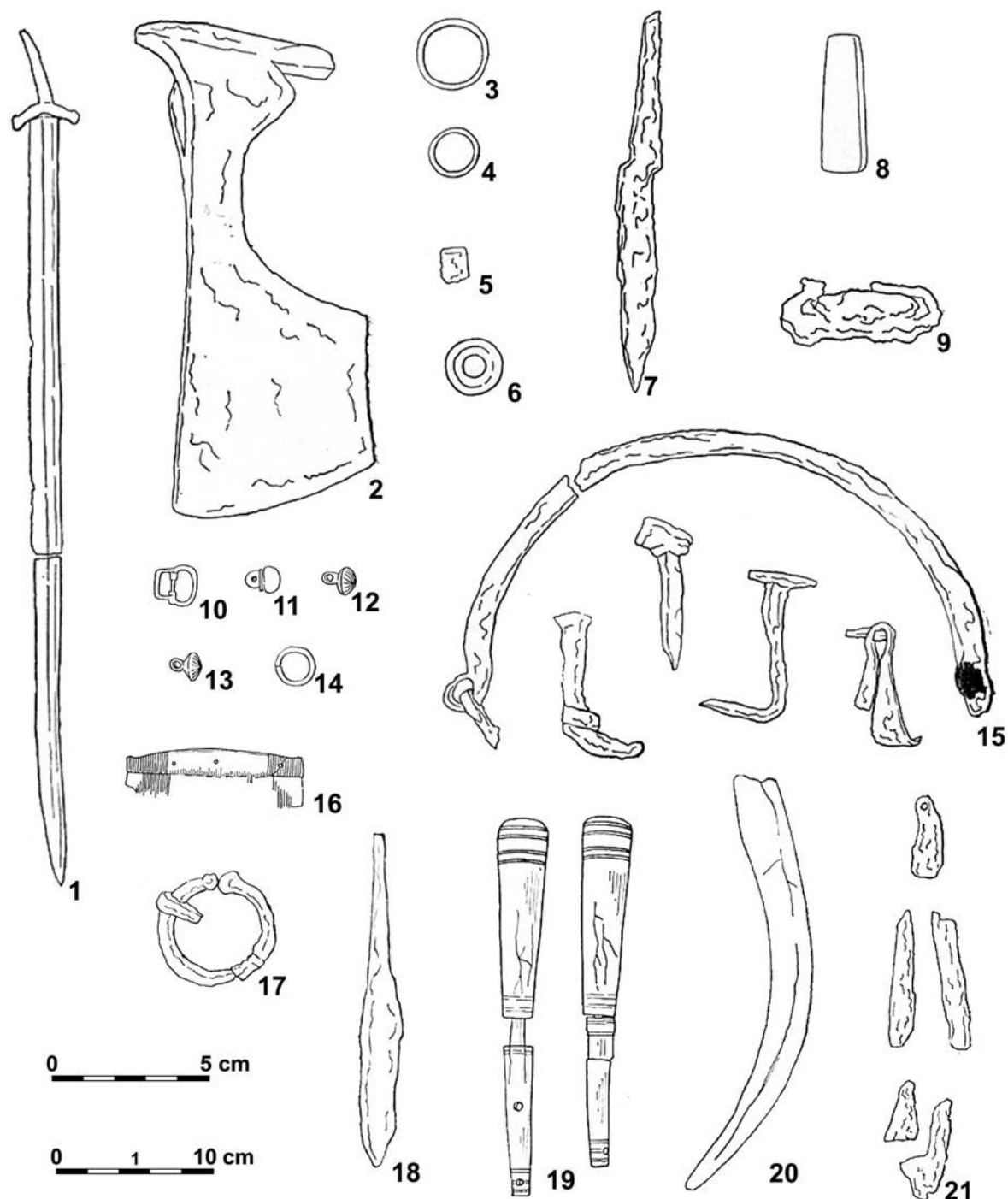
Ryc. 147. Szestowica, kurhan 61/1 – wyposażenie: 1 – topór, 2 – amulet, 3 – oprawka stożkowata, 4-5 – pionki do gry, 6 – fragment krzesiwa, 7 – pieczęć, 8 – naczynie gliniane (wg Blifel'd 1977, ris. 29; tabl. XVII.2-4, 6-7, 9, 19) (opr. A. Janowski)

Fig. 147. Shestovitsa, barrow 61/1 – grave goods: 1 – axe, 2 – amulet, 3 – conical antler handle, 4-5 – pawns, 6 – part of fire steel, 7 – seal, 8 – ceramic vessel (after Blifel'd 1977, fig. 29; Table XVII.2-4, 6-7, 9, 19) (Edited by A. Janowski)

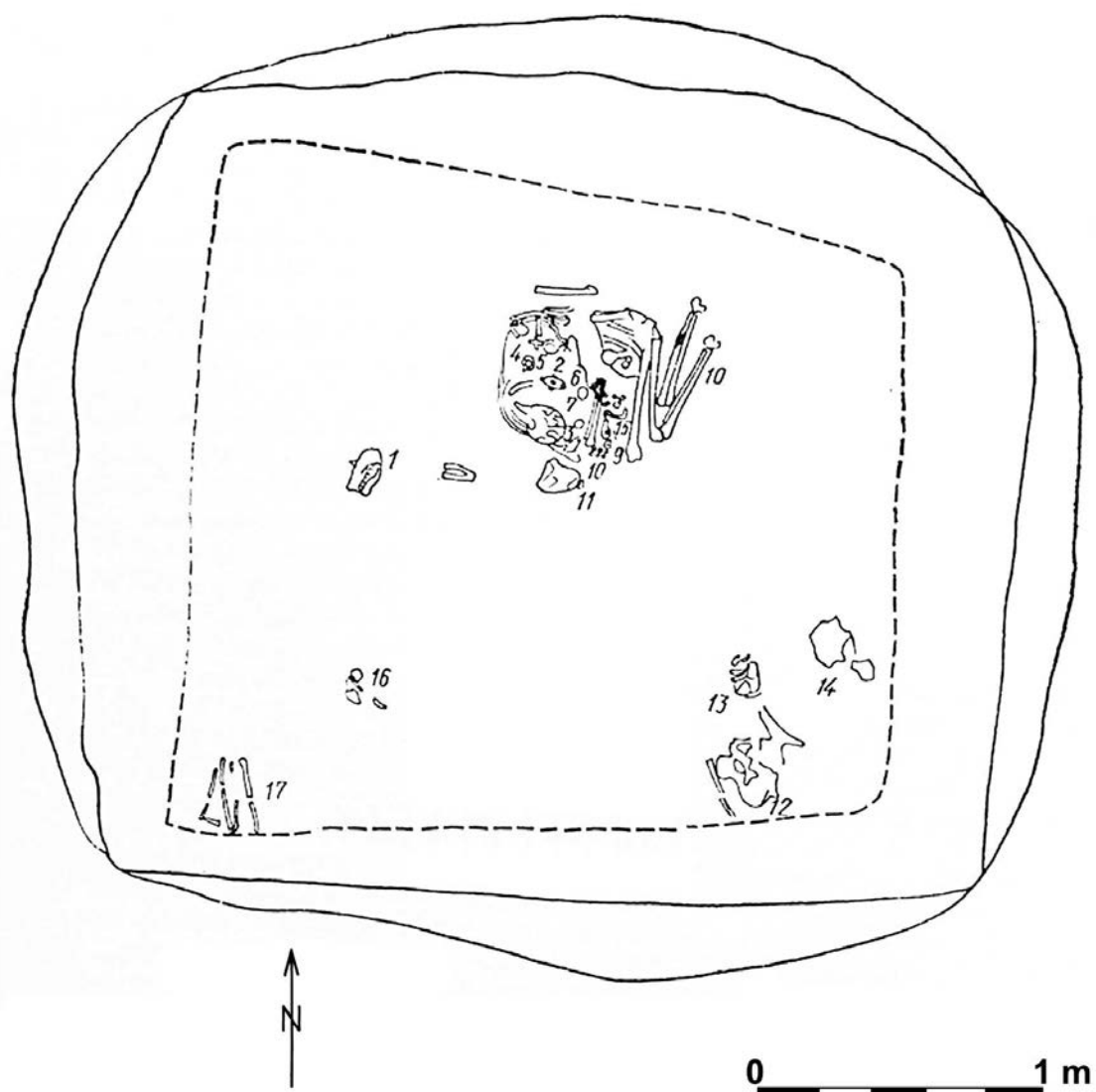
Ryc. 148. Szestowica, kurhan 61/4 – plan grobu (wg Blifel'd 1977, tabl. XVII.1, 5, 8, 10-12, 14-17, 20, tabl. XVIII) (opr. A. Janowski)

Fig. 148. Shestovitsa, barrow 61/4 – plan (after Blifel'd 1977, Table XVII.1, 5, 8, 10-12, 14-17, 20, Table XVIII) (Edited by A. Janowski)

Ryc. 149. Szestowica, kurhan 61/4 – wyposażenie: 1 – szabla w pochwie z trzewikiem, 2 – topór żelazny, 3-5, 10, 14 – okucia torby, 6 – przęślik gliniany, 7, 18 – nożyk żelazny, 9 – krzesiwo, 11-13 – guziki, 15 – kablak od wiadra, 16 – grzebień, 17 – sprzączka, 19 – szydło, 20 – szpikulec z poroża, 21 – nożyce żelazne (wg Blifel'd 1977, tabl. XVII.1, 5, 8, 10-12, 14-17, 20; XVIII) (opr. A. Janowski)

Fig. 149. Shestovitsa, barrow 61/4 – grave goods: 1 – sabre in scabbard with the chapes, 2 – axe, 3-5, 10, 14 – bag fittings, 6 – clay spindle whorl, 7, 18 – knives, 9 – fire steel, 11-13 – buttons, 15 – bail bucket, 16 – comb, 17 – buckle, 19 – awl, 20 – antler spike, 21 – shears (after Blifel'd 1977, Table XVII.1, 5, 8, 10-12, 14-17, 20; XVIII) (Edited by A. Janowski)

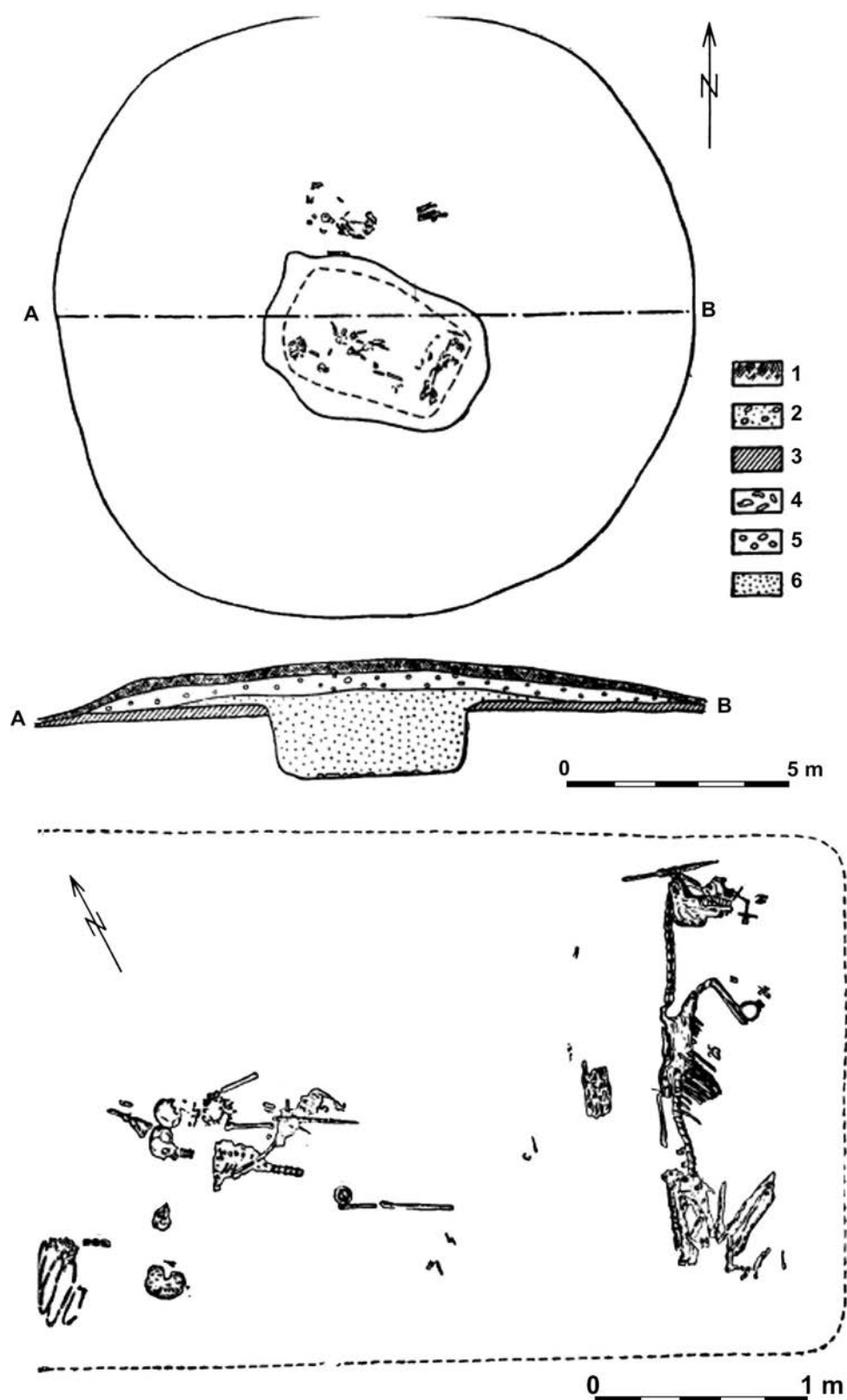
Ryc. 150. Szestowica, kurhan 78 – plan (wg Blifel'd 1977, ris. 36) (opr. A. Janowski)

Fig. 150. Shestovitsa, barrow 78 – plan (after Blifel'd 1977, fig. 36) (Edited by A. Janowski)

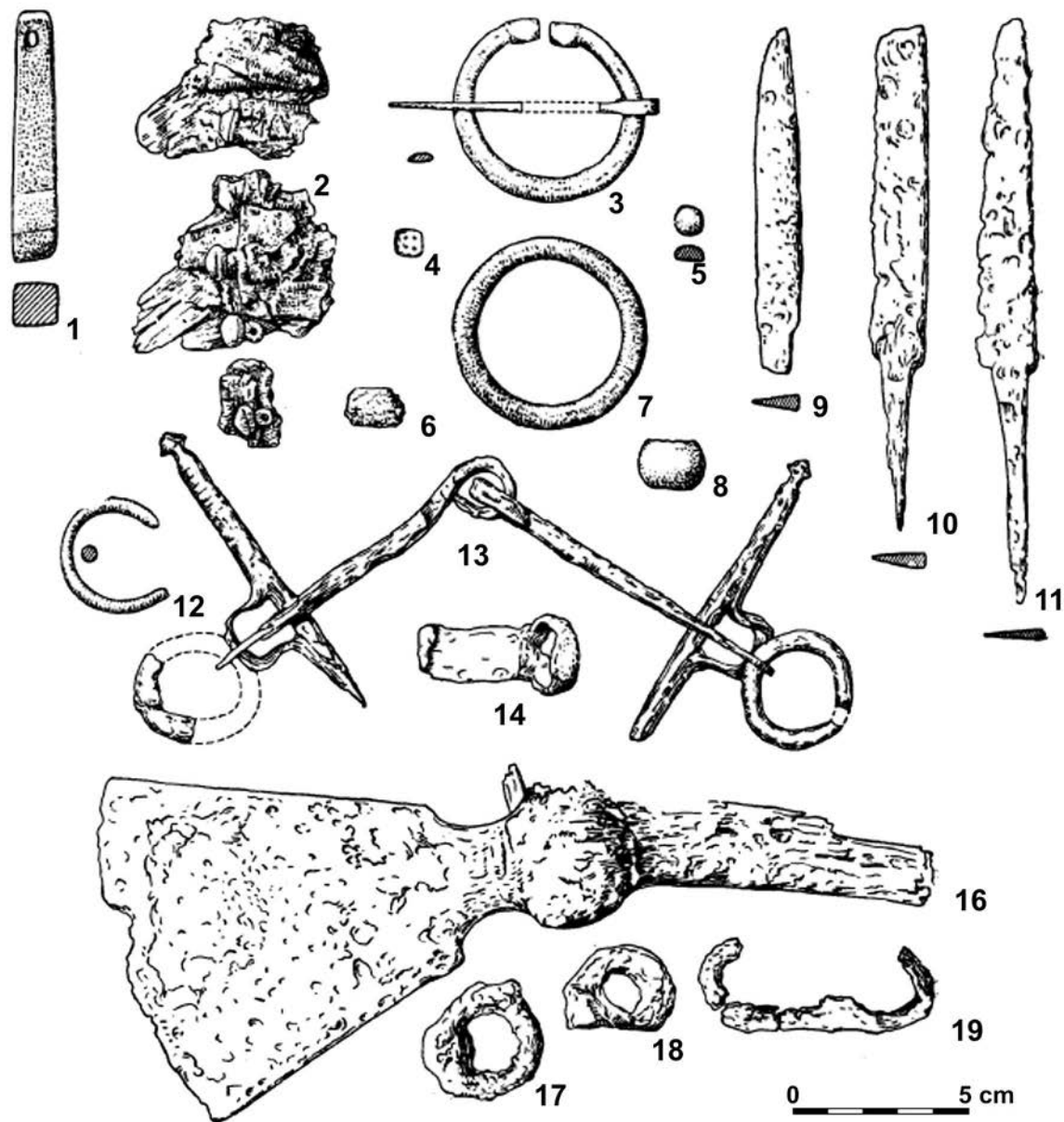
Ryc. 151. Szestowica, kurhan 78, wyposażenie: 1 – zapinka podkowiasta, 2 – kółko brązowe, 3 – kolia, 4 – zapinka żółtiowata, 5 – grzebień, 8-9, 11 – naczynia gliniane, 6-7, 12-15 – przedmioty różne (Blifel'd 1977, tabl. XXI-XXII) (opr. A. Janowski)

Fig. 151. Shestovitsa, barrow 78, grave goods: 1 – horse shoe-shaped fibula, 2 – bronze ring, 3 – necklace, 4 – oval brooch, 5 – comb, 8-9, 11 – ceramic vessels, 6-7, 12-15 – different unidentified objects (Blifel'd 1977, Table XXI-XXII) (Edited by A. Janowski)

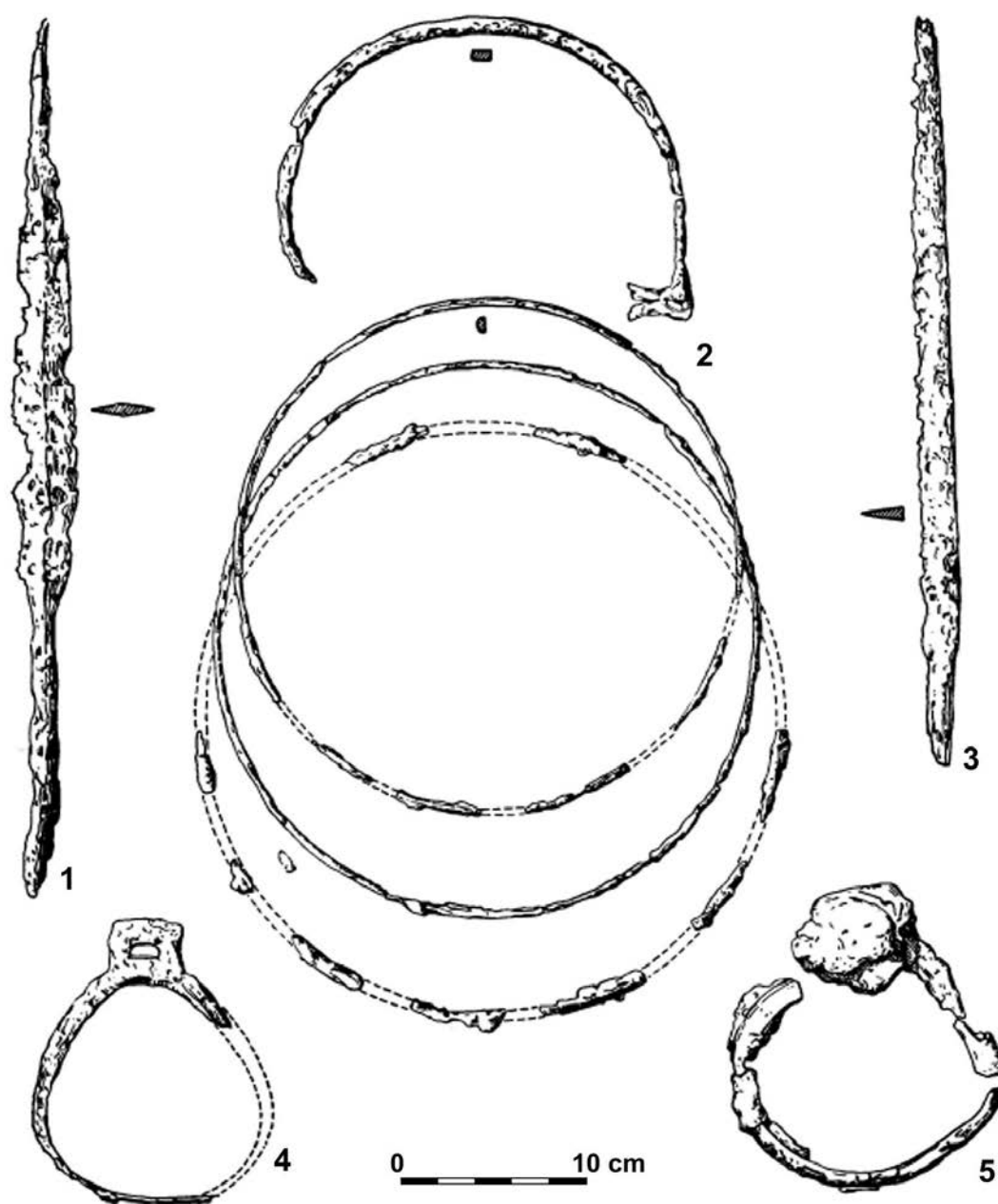
Ryc. 152. Szestowica, kurhan 98 – plan i profil (wg Stankevič 1962, ris. 6b) (opr. A. Janowski)

Fig. 152. Shestovitsa, barrow 98 – plan and profile (after Stankevič 1962, fig. 6b) (Edited by A. Janowski)

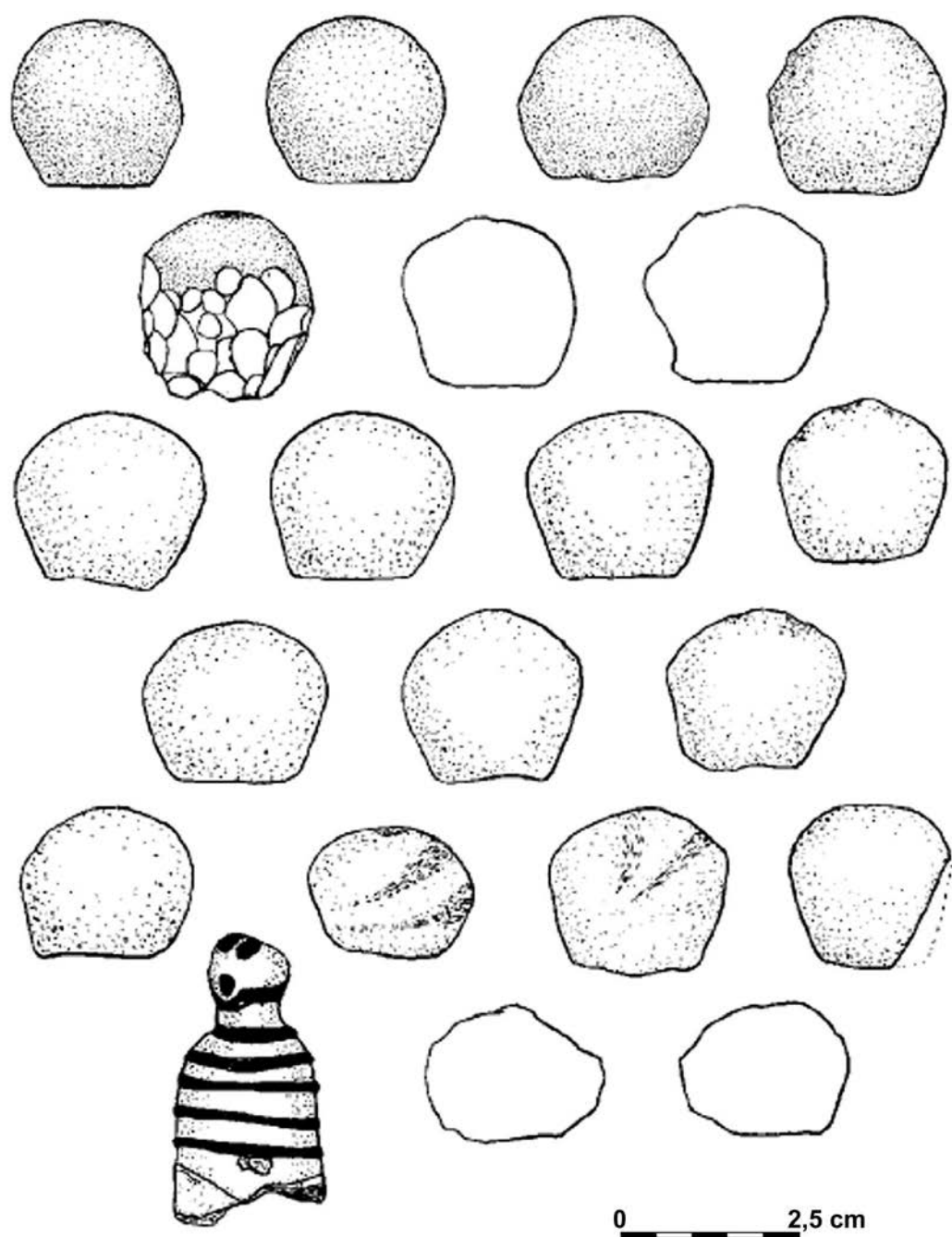
Ryc. 153. Szestowica, kurhan 98 – wyposażenie: 1 – ośelka, 2 – tkanina z guzikami, 3 – zapinka podkowiasta, 4-6, 8 – odważniki, 7, 17-18 – kółka żelazne, 9-11 – noże, 12-13 – wędzidło, 16 – czekan, 19 – krzesiwo (wg Stankevič 1962, ris. 9) (opr. A. Janowski)

Fig. 153. Shestovitsa, barrow 98 – grave goods: 1 – whetstone, 2 – fabric with buttons, 3 – horse shoe-shaped fibula, 4-6, 8 – weights, 7, 17-18 – iron rings, 9-11 – knives, 12-13 – bridle-bit, 16 – pickaxe, 19 – fire steel (after Stankevič 1962, fig. 9) (Edited by A. Janowski)

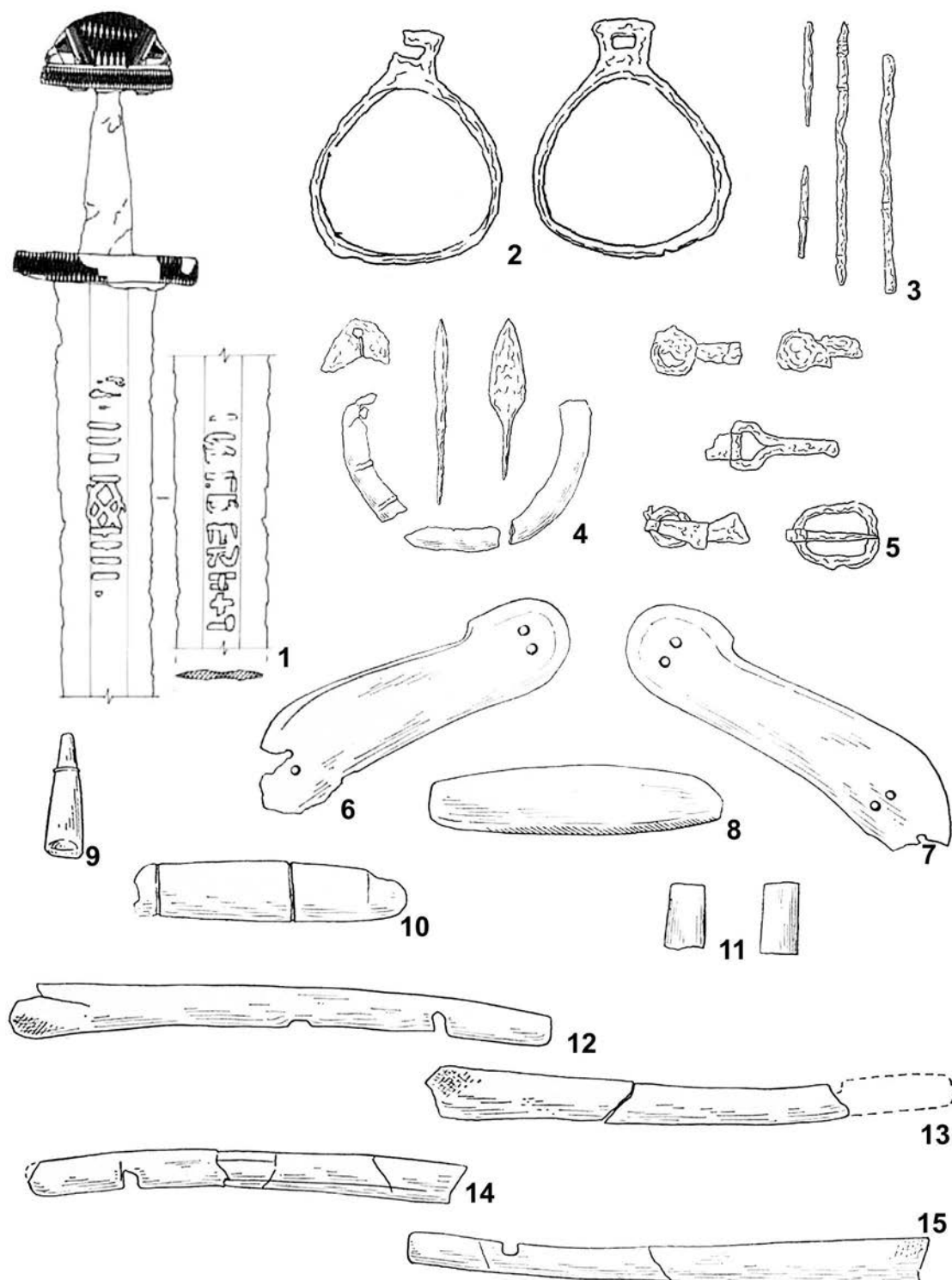
Ryc. 154. Szestovitsa, kurhan 98 – wyposażenie: 1 – grot włóczni, 2 – wiadro, 3 – nóż, 4-5 – strzemiona (wg Stankevič 1962, ris. 10) (opr. A. Janowski)

Fig. 154. Shestovitsa, barrow 98 – grave goods: 1 – spearhead, 2 – bucket, 3 – knife, 4-5 – stirrups (after Stankevič 1962, fig. 10) (Edited by A. Janowski)

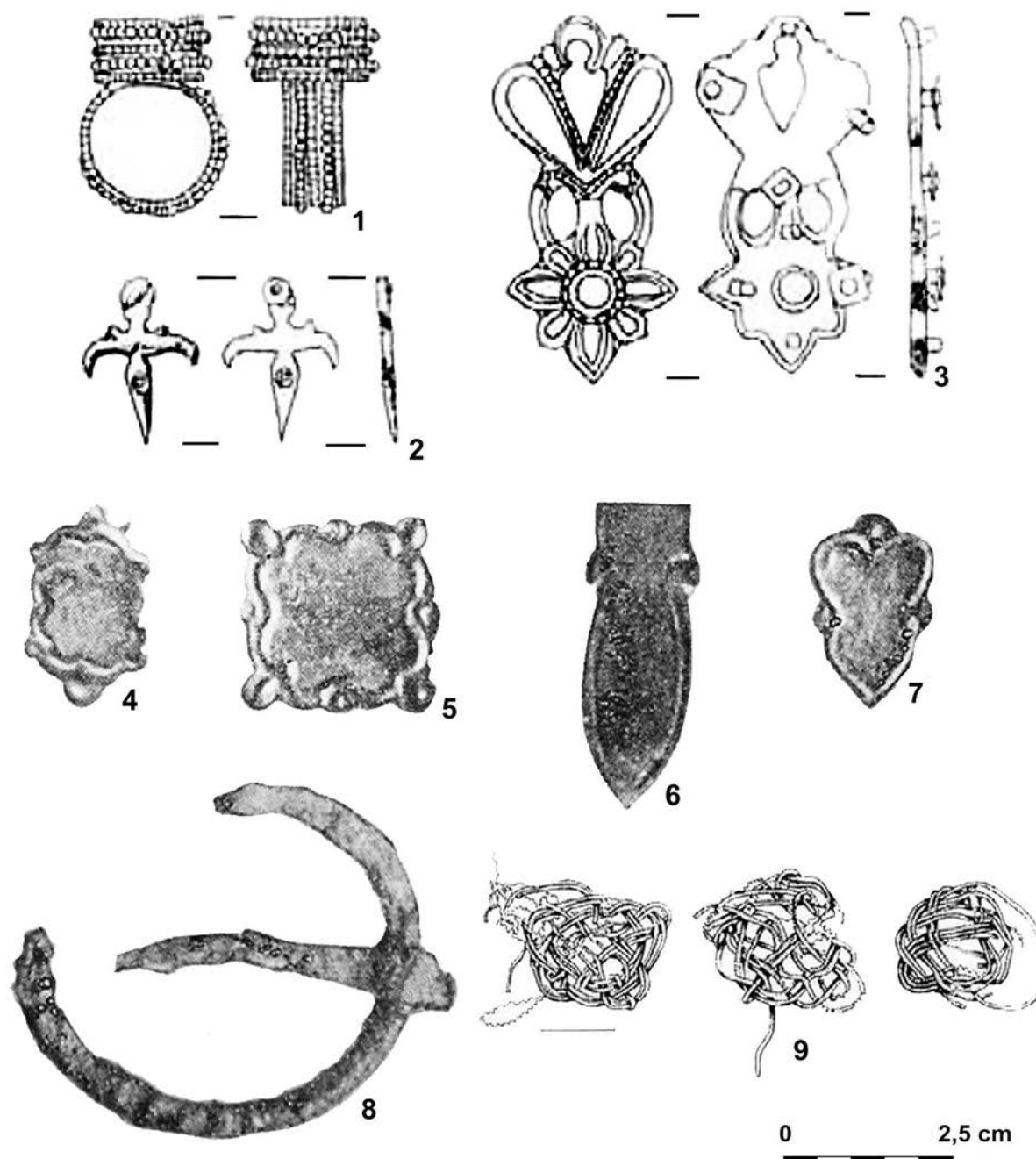
Ryc. 155. Szestowica, kurhan 98 – pionki do gry (wg Hamajko 2012, ris. 2) (opr. A. Janowski)

Fig. 155. Shestovitsa, barrow 98 – gaming set (after Hamajko 2012, fig. 2) (Edited by A. Janowski)

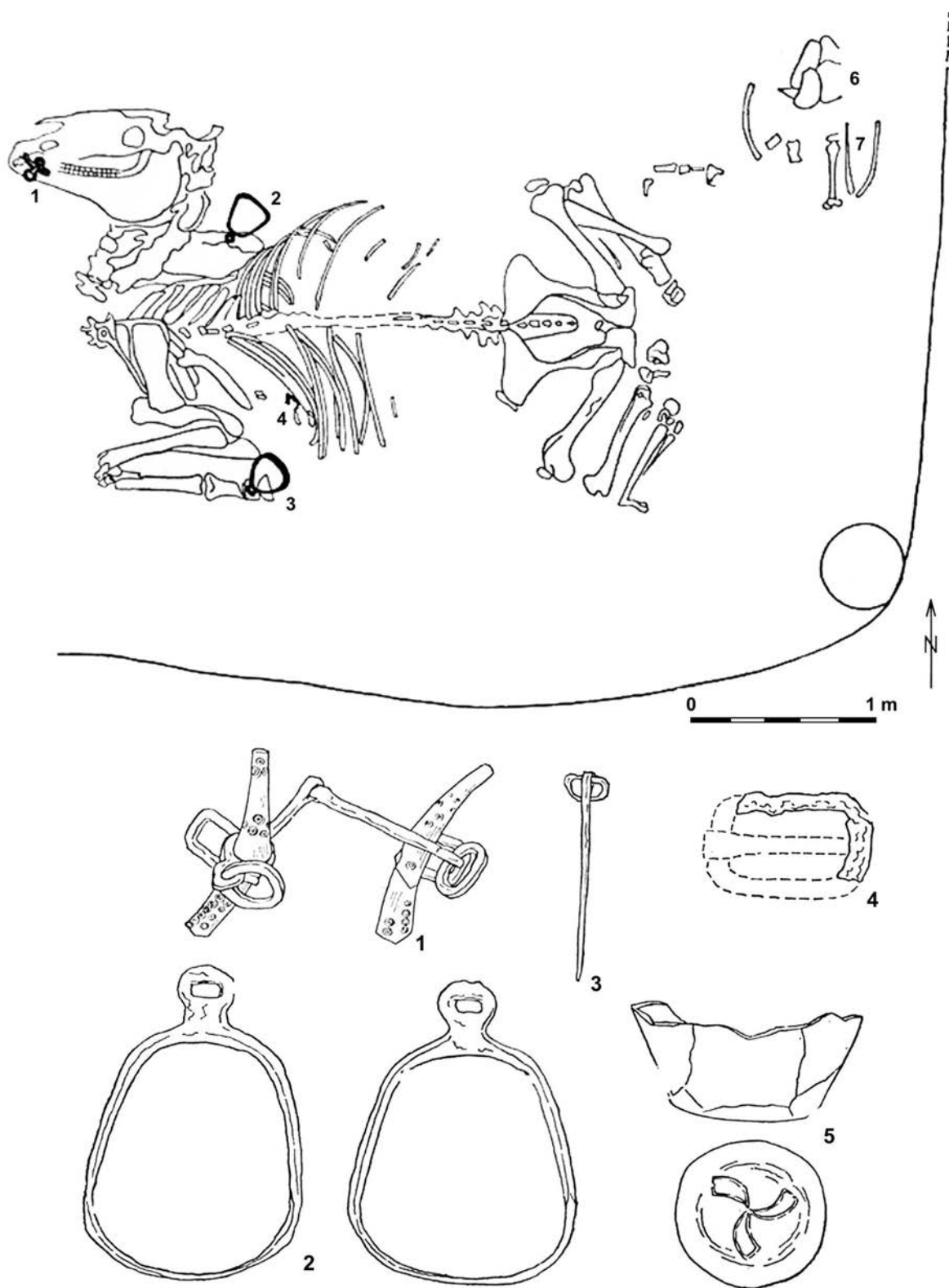
Ryc. 156 Szestowica, kurhan 110 – wyposażenie: 1 – miecz, 2 – strzemiona, 3-5 – elementy sajdaka i groty strzał, 6-7 – okładziny siodła, 8-15 – okładziny łuku (wg Blifel'd 1977, tabl. XXX-XXXI; Černenko 2007, ris. 35.) (opr. A. Janowski)

Fig. 156 Shestovitsa, barrow 110 – grave goods: 1 – sword, 2 – stirrups, 3-5 – elements of quiver and arrowheads, 6-7 – pommel fittings, 8-15 – bow overlays (after Blifel'd 1977, Table XXX-XXXI; Černenko 2007, fig. 35) (Edited by A. Janowski)

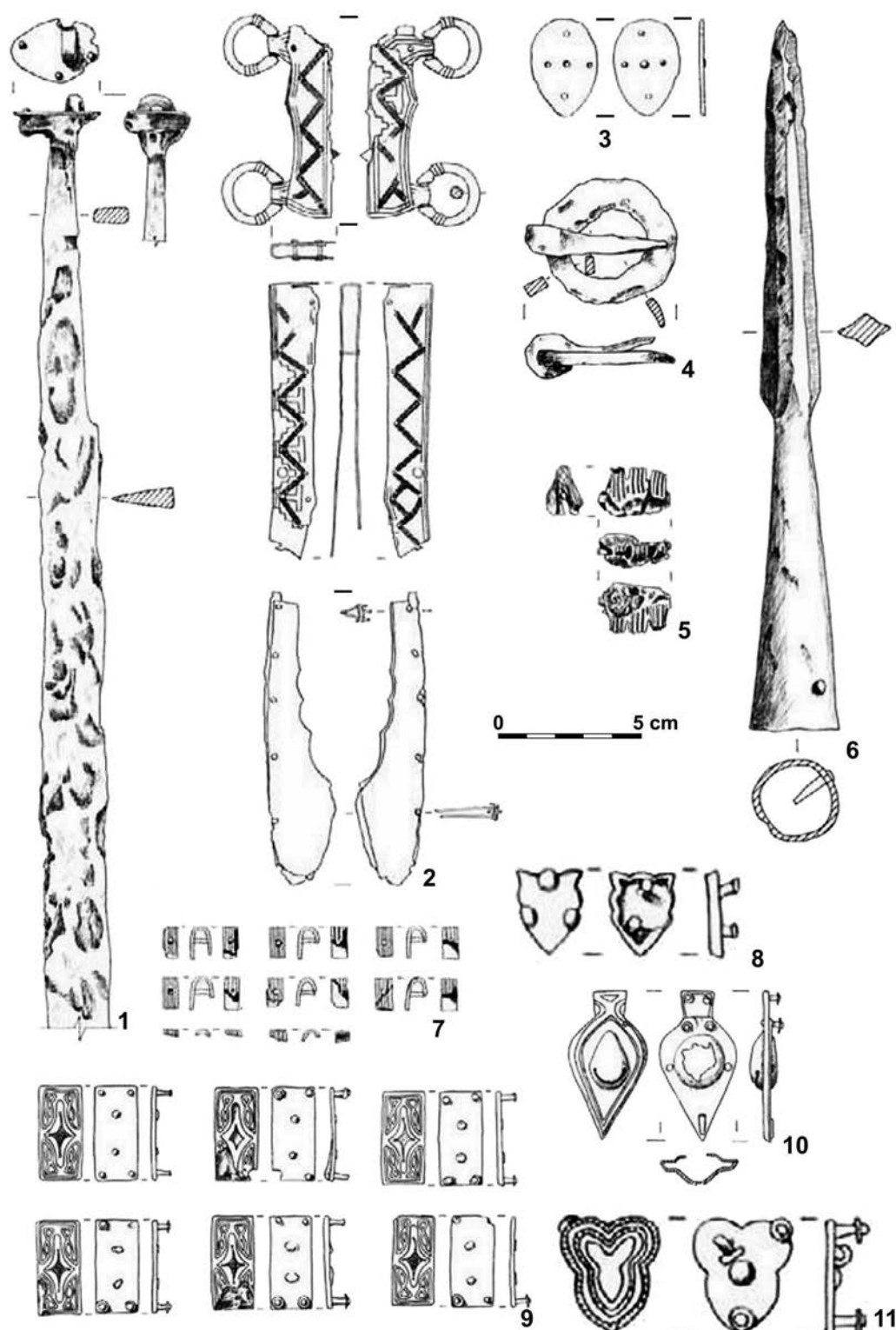
Ryc. 157. Szestowica, kurhan 110 – wyposażenie: 1 – pierścień, 2-7 – okucia, 8 – zapinka podkowiasta, 9 – tkanina (wg Blifel'd 1977, tabl. XXXII.3-6, 8; Černenko 2007, ris. 35.1, 3, 8-11) (opr. A. Janowski)

Fig. 157. Shestovitsa, barrow 110 – grave goods: 1 – ring, 2-7 – fittings, 8 – horse shoe-shaped fibula, 9 – fabric (after Blifel'd 1977, Table XXXII.3-6, 8; Černenko 2007, fig. 35.1, 3, 8-11) (Edited by A. Janowski)

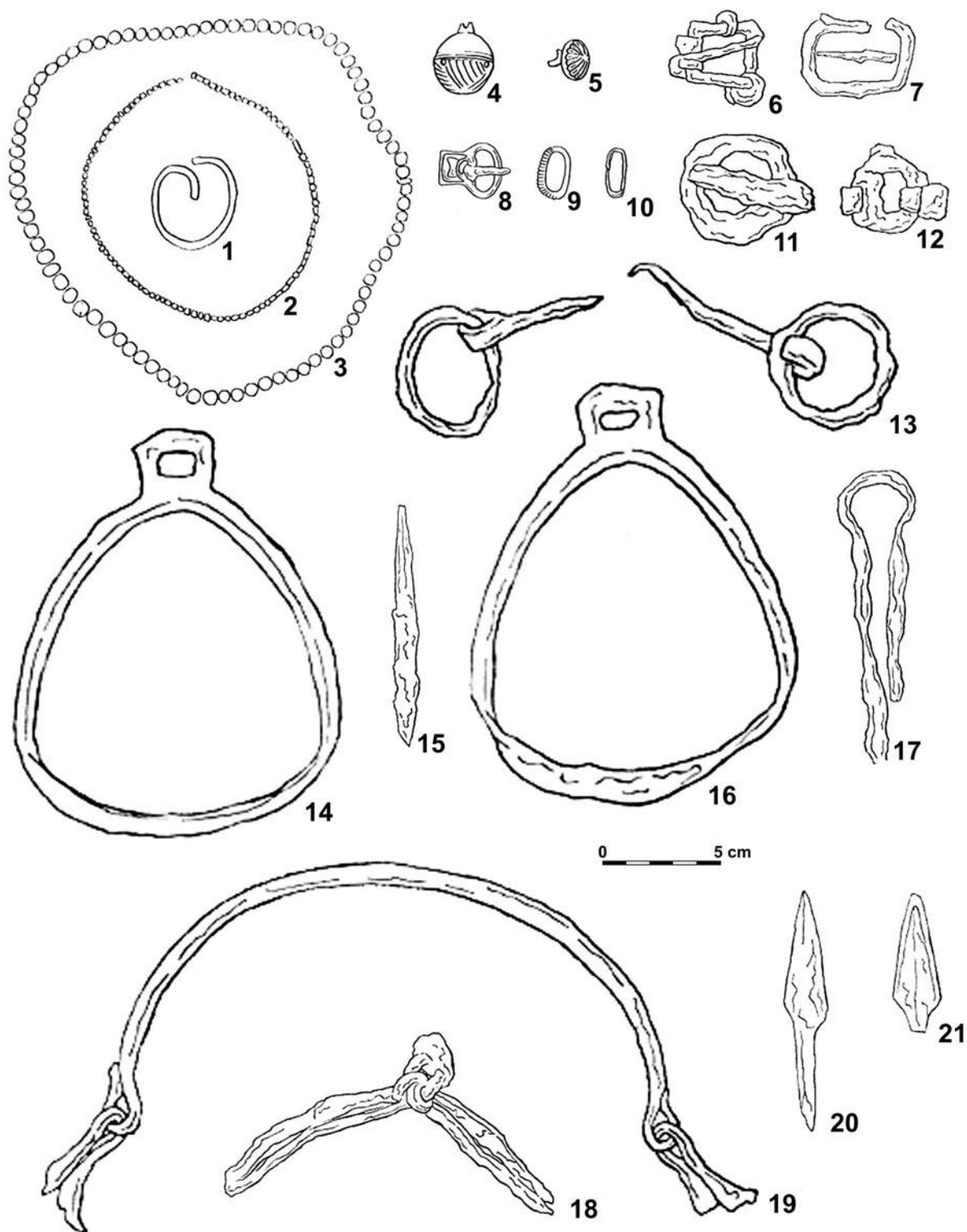
Ryc. 158. Szestowica, kurhan 120 – plan i wyposażenie: 1 – wędzidło, 2 – strzemiona, 3 – szpila pierścieniowa, 4 – sprzączka, 5 – naczynie gliniane (wg Blifel'd 1977, ris. 46; tabl. XXXIV) (opr. A. Janowski)

Fig. 158. Shestovitsa, barrow 120 – plan and grave goods: 1 – bridle-bit, 2 – stirrups, 3 – pennular bodkin, 4 – buckle, 5 – ceramic vessel (after Blifel'd 1977, fig. 46; Table XXXIV) (Edited by A. Janowski)

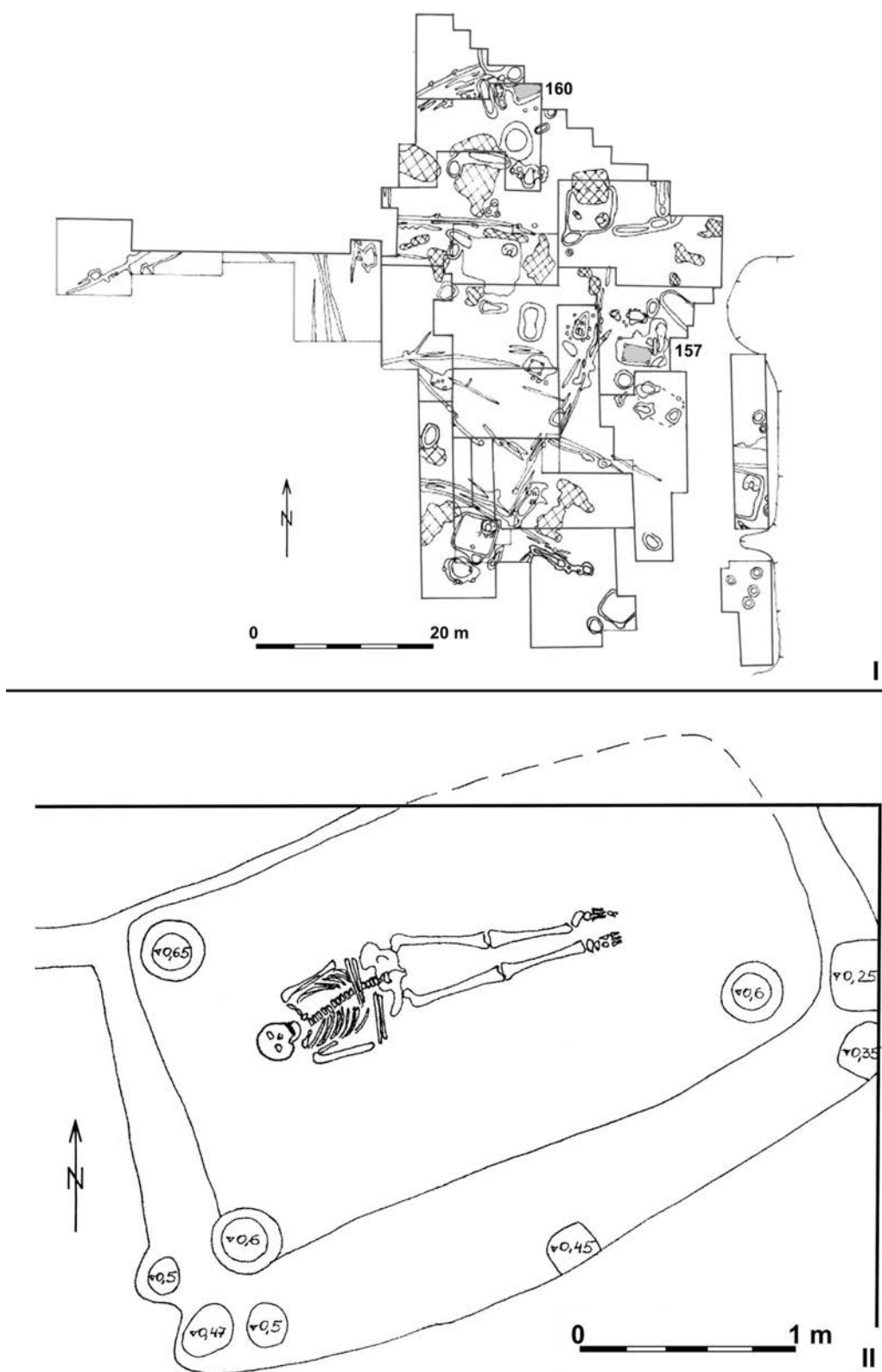
Ryc. 159. Szestowica, kurhan 145 – wyposażenie: 1 – skramasaks, 2 – okucia pochwy skramasaksa, 3, 7-11 – okucia brązowe, 4 – sprzączka, 5 – ząb, 6 – grot włóczni (wg Černenko 2007, ris. 34.2; 36.1-6; 38.1; 40.5-6; 44.4; 48) (opr. A. Janowski)

Fig. 159. Shestovitsa, barrow 145 – grave goods: 1 – seax, 2 – seax scabbard fittings, 3, 7-11 – bronze fittings, 4 – buckle, 5 – tooth, 6 – spearhead (after Černenko 2007, fig. 34.2; 36.1-6; 38.1; 40.5-6; 44.4; 48) (Edited by A. Janowski)

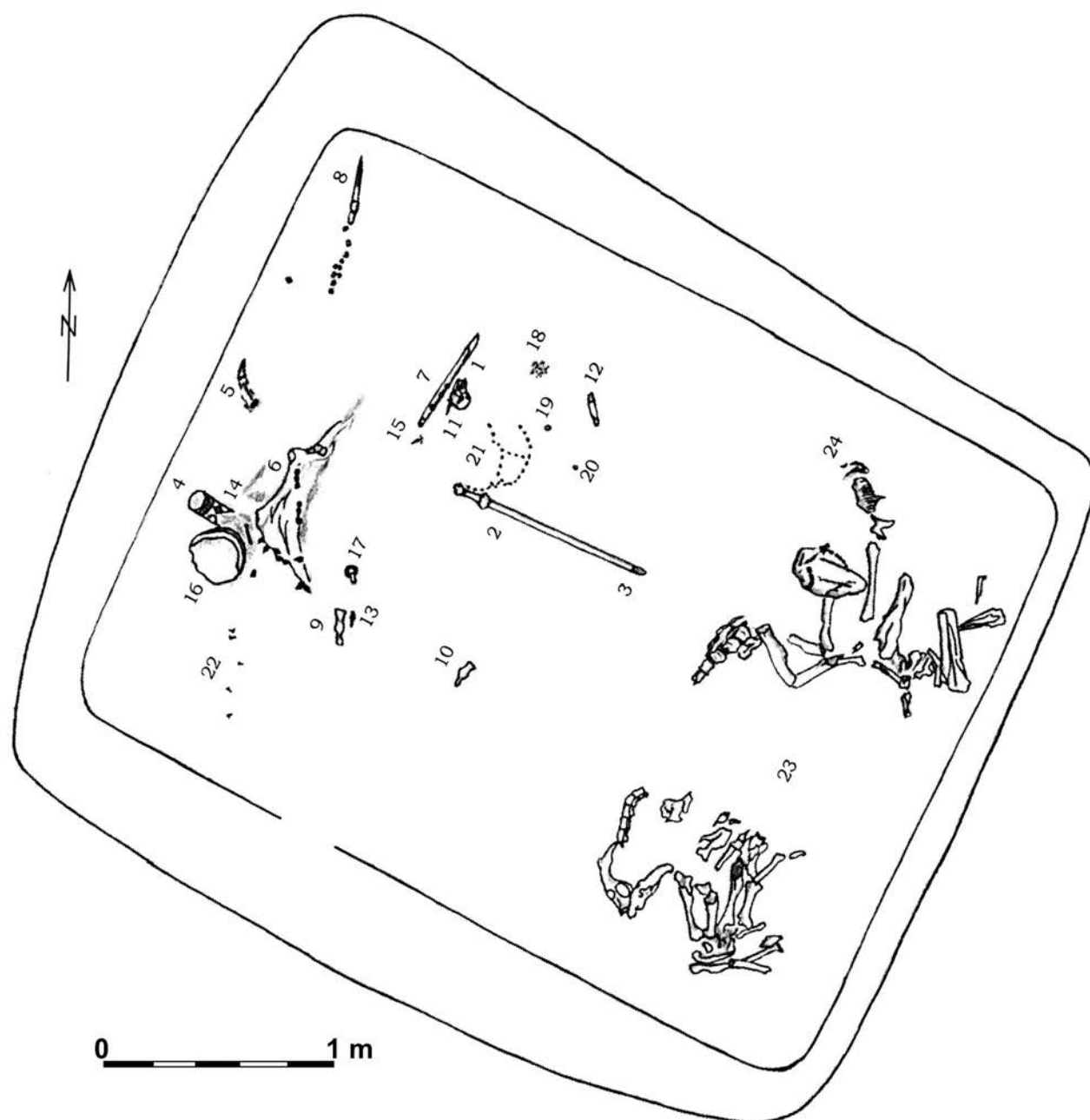
Ryc. 160. Szestowica, kurhan 145 – wyposażenie: 1 – kółko brązowe, 2-3 – kolie z paciorków, 4 – dzwoneczek, 5 – guzik, 6-12 – sprzączki i okucia pasa, 13 – wędzidło, 14, 16 – strzemiona, 15 – nóż, 17 – nożyce, 18-19 – elementy wiadra, 20-21 – groty strzał (wg Blifel'd 1977, tabl. XXXVII-XXXVIII) (opr. A. Janowski)

Fig. 160. Shestovitsa, barrow 145 – grave goods: 1 – bronze ring, 2-3 – necklace of beads, 4 – bell, 5 – button, 6-12 – buckles and belt fittings, 13 – bridle-bit, 14, 16 – stirrups, 15 – knife, 17 – shears, 18-19 – part of bucket, 20-21 – arrowheads (after Blifel'd 1977, Table XXXVII-XXXVIII) (Edited by A. Janowski)

Ryc. 161 Shestovitsa. I – rozmieszczenie kurhanów 157 i 160 na tle reliktów osadnictwa odkrytych w latach 1999-2009 (wg Skorohod 2010, ris. 2), II – plan kurhanu 160 z 2001 r. (wg Sitij 2009, ris. 1) (opr. A. Janowski)

Fig. 161 Shestovitsa. I – location of barrows 157 and 160 on plan of settlement relics uncovered in 1999-2009 (after Skorohod 2010, fig. 2), II – plan of barrow 160 from 2001 (after Sitij 2009, fig. 1) (Edited by A. Janowski)

Ryc. 162. Szestowica, kurhan 2 z 2006 r. – plan (wg Mocâ, Kovalenko, Osadčij, Sitij 2007, ris. 2) (opr. A. Janowski)

Fig. 162. Shestovitsa, barrow 2 from 2006 – plan (after Mocâ, Kovalenko, Osadčij, Sitij 2007, fig. 2) (Edited by A. Janowski)